
**ВАСИЛЬ
КОЗАЧЕНКО**

ВАСИЛЬ КОЗАЧЕНКО

ТВОРИ
В ЧОТИРЬОХ
ТОМАХ

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1979

ВАСИЛЬ КОЗАЧЕНКО

ТОМ ДРУГИЙ

ЛИСТИ З ПАТРОНА

ЦИКЛ ПОВІСТЕЙ
ПРО «БЛИСКАВКУ»

БІЛА ПЛЯМА
ЯРИНКА КАЛИНОВСЬКА
ЛИСТИ З ПАТРОНА

В повестях, вошедших во второй том сочинений В. Козаченко, рассказывается о героизме советских людей в годы Великой Отечественной войны, о судьбах современной молодежи, ее верности традициям предыдущего комсомольского поколения.

БІЛА
ПЛЯМА

ПОВІСТЬ

І. КАПІТАН САПОЖНИКОВ

Нас було семеро.

Найстаршому — мені — на той час виповнилось уже двадцять шість. Наймолодшій — Насті — сімнадцять.

Я, Олександр Сапожников (а ще — Сашко Чоботаренко), — командир в чині капітана.

Двадцятидвохрічний лейтенант Парфен Замковий — комісар.

Двадцятип'ятирічний старший лейтенант Семен Лутков — начальник штабу.

Двадцятирічний старшина Левко Невкипілій — начальник розвідки.

Рядові Петро Гаркуша та Павло Галка (яких ми звали просто «святими»), обидва дев'ятнадцятирічні, — мінери-підрильники.

І Настя Невінчана, веснянкувата тендітна дівчинка, — радистка в чині єфрейтора.

Всі ж разом склали ми організаційно-партизанську десантну групу, чи, якщо коротко, десант.

Десант той викинуто з парашутами на тимчасово окуповану територію кілометрів за двісті п'ятдесят від лінії фронту.

«Командирував» нас туди на початку серпня сорок третього року партизанський відділ штабу одного з українських фронтів для організації підпільних груп, партизанських загонів, учинення диверсійних акцій на комунікаціях ворога та ведення розвідки.

Мене, одного з усієї групи, закидали у ворожий тил уже втретє. Решту — вперше...

Двадцять п'ять років непомітно сплигло відтоді. Давно розпрощавсь я з своїми військовими професіями, і військомат перевів мене у запас другої черги. Працюю головним агрономом радгоспу. Маю двадцятирічну доньку — студентку університету. Мої ж роки неухильно та невблаганно наближаються до пенсійних. Дедалі частіше, як кажуть, озиваються на погоду старі рани. Звечора не одразу приходиться сон. Подовгу лежу, втупивши очі в темінь і все частіш згадую ті часи, своїх тодішніх товаришів, і ту коротку серпневу ніч. Найчастіше бачу Настю, Петра та

Павла, Яринку Калиновську, і не раз і не два від тих думок та спогадів стає мені по-справжньому... лячно.

Тоді, в той час, добре пам'ятаю, ніякий такий страх мене не брав. Звук до небезпек, призвичаївся, коли хочете — отупів. А ось тепер, через двадцять п'ять років, коли в думках та нічних видивах ставлю на місце сімнадцятирічної Насті чи дев'ятнадцятирічної Калиновської двадцятирічну Яринку, рідну дочку... Ставлю і запитую себе: а от Яринці, коли б зараз, сьогодні, виникла така потреба, ти б наказав іти на службу до гітлерівського коменданта або серед ночі викинутися з парашутом на окуповану ворогом територію? Запитую і... не наважуюсь відповісти самому собі навіть подумки, відчуваючи, як шкіра на голові у мене терпне, а груди обсипає морозом. Чому ж? Невже лише тому, що Яринка — рідна дочка, а сирітка Настя чи Яринка Калиновська — чийсь?..

Але ж ні! Все моє єство протестує проти цієї страшної і ганебної думки. Вже тоді Настя була мені, може, найріднішою в світі! Та й усі інші... Всі вони — і Яринка, і Петро з Павлом, і Парфен з Левком... Отже, всі оці і настрої, і почуття, і думки — напевно, вже лиш від старості! А страх... Страх від глибшого усвідомлення природної для літньої людини, простої й тому такої справді страшної сьогодні думки: ну справді, подумайте: як? Як можна було закидати з літака у те криваве пекло, у те звірине лігво беззахисну, тендітну сімнадцятирічну дівчинку, власне, ще дитину?.. Адже й сьогодні я не наважуюсь відповісти просто, твердо на своє запитання, поставивши на місце Насті рідну дочку, бо Яринка ще ж зовсім, ну зовсім дитина! Дитина, та й годі. Варто лиш поглянути, як вона бавиться на подвір'ї з кошеням або гасає в лузі за метеликами. Дитина...

Дитина? Але ж їй уже двадцять! Насті ж було тільки сімнадцять. Та вона видавалася мені вже зовсім дорослою (хіба що надто тендітною фізично) дівчиною. Можливо, тому, що й мені було всього двадцять шість? Та й не наказував я Насті, не штовхав її з літака! Ані я, ані хто інший. Сама рвалася туди таким собі ангелом-месником на шовкових крилах парашута, ні на мить не замислюючись над тим, які небезпеки чигають на неї...

І ще й тому, що не замислювалися над тим усім ми. Не було часу, умов, можливості. Всі ми тоді — і чотирнадцятилітні, і двадцятишестилітні — почували себе однаково

дорослими, однаково відповідальними за долю, життя, честь нашої Батьківщини, Землі, Народу...

Все те доточно робило нас дорослішими і мужніми. Мабуть, у тих умовах Яринка діяла б так само, як і Настя...

І все ж, коли згадую ту ніч, глибоке зоряне небо та білий купол парашута над причаєною, загадково темною землею, відчуваю нараз запізнілий страх. Страшно стає за них аж тепер, як за власних дітей. За Яринку, і — особливо — за Настю.

Тоді ж почуття страху, особливо т а к о г о страху, було мені справді зовсім не відоме. Мені та, власне, і всім моїм бойовим товаришам. Бо тоді боятися мали не ми, а нас. І таки боялися. Бо ми падали згори, як грім з ясного неба, на голови ворогів і сіяли серед них паніку й жах.

Мене вперше закинули у ворожий тил як мінера-підричника на залізничну колію поблизу Курська. Тоді з нашої групи, що складалася з п'ятох чоловік, залишився в живих і, виконавши завдання, повернувся на Велику землю один я.

Вдруге — вже як начальника розвідки — мене закинули у квітні сорок третього на Сумщину. Тоді, під час приземлення, гітлерівці в повітрі розстріляли командира та комісара, і я змушений був очолити групу. Уже в середині травня мене, пораненого в ногу, вивезли з партизанської зони літаком. Лікувався я близько двох місяців. А потім дав згоду викинутися за лінію фронту втретє.

Цього разу мене призначено на командира групи і відкомандировано Українським штабом партизанського руху в розпорядження штабу одного з українських фронтів. Лінія фронту тоді майже навпіл перетинала Донбас. А штабні служби розміщувалися в портовому місті на побережжі Азовського моря.

Вся група, пройшовши тренувальні навчання, вже чекала на мене. Разом готувалися ми недовго. Стільки, скільки потрібно для того, щоб ближче познайомитись і, як кажуть, «притертись» одне до одного.

Люди, хоч і новачки у такій справі, здавалися мені надійними, підібраними вдало. Усі шестеро зголосились у ворожий тил добровільно, збиралися на завдання охоче, навіть з ентузіазмом.

Парфен Замковий — комісар — з шахтарів, перед військовою службою у прикордонниках, незадовго перед тим був секретарем комсомольської організації одного з сталінградських полків.

Семен Лутаков — людина мовчазна й зосереджена — природжений штабіст, пішов у десантники з посади ад'ютанта батальйону. А молоденький красень з тонюсінькими чорними вусиками Левко Невкипільий мав уже аж три бойові медалі і встиг уславитись як краший розвідник однієї з дивізійних розвідок фронту... Правда, мене дещо турбувала показна «партизанська» бравада і розвалькуватість наших підричників Гаркуші та Галки і викликала побоювання тендітна, ламка, як у підлітка, постаць радистки Насті Невінчаної... Однак, як я переконався, хлопці просто-таки досконало опанували своє підриницьке діло, а Настя, ота завжди замкнуто-серйозна, аж надто сувора з вигляду дівчинка, була талановитою, сказати б, природженою радисткою. До того ж усі вони були добре натреновані, сміливі парашутисти.

Того часу на Україні вже діяло безліч підпільних організацій, партизанських груп, загонів і навіть з'єднань. Не з усіма з них, особливо з тими, що виникали стихійно, мав зв'язок Український штаб партизанського руху. І от саме на допомогу їм штаб організував, готував і засилав через фронт все нові й нові організаційні, диверсійні та розвідувальні групи.

Однією з таких груп була й моя. Нас закидали в одну із степових областей, яка майже всю війну, по суті, залишалася недосяжною ні для штабу, ні для нашого командування загалом. Завдання ставили нам якнайширші і, так би мовити, комбіновані: зв'язатися з керівництвом підпільного обкому, який (доходили відомості) вже у третьому складі організувався та діяв у місті К. чи десь поблизу нього; розшукати в лісі на півночі області партизанський загін імені Пархоменка і, налагодивши зв'язок із штабом, у всій своїй діяльності опиратися на той напівуявний загін; організовувати систематичні диверсії на залізничній лінії з двома стратегічно важливими вузлами; розвідати напрямки пересування німецьких підрозділів, розташування фашистських гарнізонів і характер та систему можливих оборонних споруд у верхній течії Південного Бугу.

Окрім того, вкоренившись і влаштувавшись, ми мали взятися до вивчення та «пожвавлення» «Білої плями», поволі просуваючись у глиб її степових сіл, налагоджуючи зв'язки з населенням, поширюючи зведення Радянського Інформбюро, організовуючи партизанські, підпільні, розвідувальні та диверсійні групи.

«Біла пляма»... Назва та виникла не одразу. Хоч сам факт привернув нашу увагу, стривожив уяву та сумління з перших же хвилин, як тільки перед нами розгорнули карту.

Велика, майже на всю стіну, карта К-ської області, завішена чорною шторкою, висіла в недоступній для сторонніх кімнаті штабу в партизанському відділі. Водили нас до тієї карти за час навчання лише кілька разів.

Верхній лівий кут карти виділявся хвилястим зеленим рогом північних лісів, які, переступивши кордон сусідньої області, підходили ледь не впритул до міста К. Увесь той зелений ріг був утканий червоними прапорцями-позначками уже відомих з тих чи інших джерел груп і загонів. Три-чотири прапорці стриміли й навколо самого міста. Негустим ланцюжком витягнулись вони і вздовж західного кордону області. А вся велика центральна і південно-східна частина карти була «німа». Зяяла якимось особливо різко окресленою прапорцями моторошною порожнечою.

Стільців у кімнаті не було. Вивчали карту стоячи, тулячись плечем до плеча, і лише зрідка часом перекидалися словами.

Я вивчав карту особливо уважно і ретельно. Але не тільки карту. Вивчав водночас і своїх майбутніх бійців, непомітно стежачи за кожним із них і за всіма разом — такими ще молодими, жвавими, здатними не тільки на жарти, але й на дитячі пустощі. Стежив за виразом їхніх облич, ловив слова, дослухався до зауважень, думок, передбачень і просто жартів.

Запам'яталося: коли чорна шторка розсунулась перед нами вперше, ми якусь довгу хвилю озирали оту німу порожнечу з відчуттям неусвідомленої тривоги, мовчки.

А перший обізвався наш майбутній начальник розвідки, завжди підкреслено стриманий красень Левко Невкипільий. Недбало і трохи зверхньо (від бажання здаватися значно дорослішим та поважнішим) провів він рукою згори вниз понад барвистими розводами, значками, літерами та цифрами карти і тихо, але багатозначно кинув:

— Terra incognita.

Левко, як потім виявилось, взагалі був не від того, щоб непомітно, ніби між іншим, підкреслити свою освіченість та начитаність. Видно, високо цінував себе, свою славу досвідченого розвідника, те, що він оволодів німецькою мовою. Іноді, при нагоді, не наголошуючи, нагадував про це короткими, ніби випадково кинутими, не зовсім звичайни-

ми чи не часто вживаними словами. Полюбляв, щоб і звали його не просто Левком, а Левом. Найдивніше, що усе те не викликало у нашої чутливої і насмішкуватої молоді природного бажання покепкувати над товаришем. Загалом Левкова поведінка товаришам навіть імпонувала.

Хоч тієї хвилини його глибокодумна латина, як кажуть, не влучила. Не влучила, можливо, тому, що саме тієї ж хвилини білявий та рідкозубий Петро Гаркуша, розтягнувши в широкій усмішці повні рожеві губи, тицьнув пальцем у самісінький центр «Білої плями», дзвінко вигукнувши:

— Насте, а поглянь-но сюди!

А коли Настя наблизилася своє зосереджено-строге веснянкувате личко до карти, задоволено гмикнув і весело додав:

— Оце саме тут!..

— Що — «тут»? — не зрозуміла Настя.

— А жаба!

— Яка жаба?

— Мальована! Попадеш осюди — тут вона тобі й моні дасть! Жаби страшенно люблять веснянкуватих!

Слідом за Петром, пригледівшись до карти, весело гмикнув чорнявий, горбоносий Павло Галка.

А Настя і не розсердилася, і не всміхнулася. Та вона й взагалі, здається, ніколи не усміхалася. Лиш примружилася зневажливо поглядом на «святих» лобуряк і тихо крізь зуби кинула:

— Казала — макухи, макухи і є!..

«Макухи» — то була у Насті чомусь наймідніша лайка.

Нічого не зрозумівши з немудрящого хлоп'ячого дотепу, мимохіть глянув на те місце на карті і я. Там, над плескати́м Петровим нігтем, на перехресті степового тракту та малюсінької річечки в якоюсь татарською чи, може, й половецькою назвою — Кагарлик, ледь вирізнялося кружальце маленького села з дещо справді кумедною назвою: Жабове.

— Ну й що ж у тому смішного? — обізвався поруч мене, ніби аж образившись на хлопців, наш майбутній начальник штабу, кремезний, невисокий, низько острижений Семен Лутаков.

Одсунувши обох «святих», а з ними й Настю вбік, він впритул підійшов до карти.

— Вік тут жив і нічого смішного в тому не вбачав, — торкнувшись вказівним пальцем карти. — От! — поволі почав обводити ним навколо сільця Жабового. Обводив і вголос

читав: — Все це мої рідні, знайомі місця. Райони: Новобайрацький, Терногородський, Балабанівський, Скальнівський... Серед ночі із заплющеними очима можу пройти. Навколо, як у пісні, ні гайочка, ні лісочка. Тільки аж отут за Підлісним, значиться, як на ті краї, чималенький-таки лісок, урочище Зелена Брама.

Лутаков на хвилику змовк, замислився. І всі ми нараз схрестили погляди на його повновидому обличчі. А він, не помічаючи того, знизав широкими плечима і тихо, ніби сам до себе, закінчив:

— Одно слово, не те що партизанам,— зайцеві тут ніде сховатися.

— Ну що ж,— зітхнув чомусь на його слова наш майбутній комісар Парфен Замковий.— Так, значить, і запишемо.— Він круто звів над переніссям густі смоляні брови, і гострі вилиці під сухою смаглявою шкірою його суворого обличчя різко окреслилися.— Так, значить, і назвемо... Просто, як то й положено на всякій карті, «Білою плямою»...

Викинути нас збиралися кілометрів за півтора від того місця, над Кам'янським лісом, де мав діяти загін імені Пархоменка. Майже наосліп, без видимих орієнтирів, бо зв'язку із загоном налагодити досі не пощастило. Про нього мали побіжні відомості від командира партизанської кавалерійської бригади, яка в березні того року пройшла рейдом десь неподалеку тих місць.

Знали ж ми всі і пам'ятали тільки одне: викидаємось у Кам'янському лісі, в районі села Козачого. Місце збору — озеро Сороче.

На випадок зустрічі з керівництвом підпільного обкому, для повного порозуміння мене озброїли певними повноваженнями і відповідним документом. Документ той — звичайне особисте посвідчення командира групи з печаткою, авторитетним підписом та зверненням обов'язково сприяти і допомагати нам — було відстукано на друкарській машинці у трохи незвичайному місці і незвичайним способом. Віддруковано його було просто на жовтуватому подолі моєї спідньої солдатської сорочки. І щоб пред'явити того документа, треба було опустити поділ сорочки в окріп або принаймні в дуже гарячу воду чи потримати над полум'ям.

Про всяк випадок кількох товаришів з групи забезпечили ще й іншими документами. Настя, наприклад, мала

паспорт з харківською пропискою і посвідку від бургомістра про те, що вона евакуюється до своєї тітки, яка живе у К-ській області. Решті видано документи макіївських, горлівських і таганрозьких поліцаїв, які евакуюються разом з німецькими установами в далекий тил, за Дніпро...

Нарешті мене викликали до штабу і призначили день і годину вильоту: вночі з третього на четверте серпня сорок третього року.

Літо стояло тоді сухе, погода — напрочуд льотна. Хоч, правда, не для десантників. Зовсім уже темніло в тих краях о десятій. А починало світати на початку п'ятої. Отже, нічного льоту щонайбільше — шість годин. Летіти ж туди й назад близько шестисот кілометрів, враховуючи певні несподіванки та вимушені відхилення од курсу над лінією фронту чи у ворожому тилу. Бо небо — скільки й видно — чистісіньке, місяць уповні і світить з десятої вечора до самого ранку.

День третього серпня стояв сухий і сонячний. До степового аеродрому добувалися годин зо три на двох вілісах у суцільній хмарі куряви степового, розбитого машинами й танками шляху. На випаленій полиневій землі аеродрому кілька годин відпочивали в холодку, під крилом якогось скаліченого літака.

Знялись у повітря вже зовсім поночі, о пів на одинадцять. Старенький ДБ-3 ледве набирав висоту. Спочатку було в ньому тісно, темно й нестерпно душно. Особливо в нашому нелегкому спорядженні, з парашутами. Пізніше, коли піднялися вище,— так само темно, тісно, але вже холодно.

Курити командир літака заборонив якнайсуворіше. Розмовляти нікому, певне, зараз не хотілося. Стишились, змовкли навіть наші «святі» Петро і Павло. Збившись тісним гуртком, тулячись одне до одного, мовчала вся моя група, зосередившись на найважливіших зараз для кожного і найглибших думках.

Отож летів я у ворожий тил наосліп уже втретє. Приблизно уявляв, що там можу зустріти, мав практику (яка, до речі, майже ні разу не повторилася) і, незважаючи на те, що саме цей виліт уявлявся складнішим від попередніх, відчував себе спокійно. Звичайно, оскільки загалом можна бути спокійним у подібній ситуації.

Товариші мої летіли на таке діло вперше. Я здогадувався, які думки і почуття бентежать зараз кожного з них. Хтось хвилюється більше і, стримуючи те хвилювання, боїться виявити його перед іншими. Інший жагуче прагне,

щоб політ цей закінчився якнайскоріше. Третій волів би його розтягти якнайдовше. І в кожного в темряві перед очима цілий світ: складний, барвистий і мигтучий, як у калейдоскопі. Світ рідних, дорогих облич, картин, видив, місцевостей і доріг. Яскравий світ уже пережитого життя і химерний, плутано-мерехтливий — майбутнього.

Я вже переживав і знав те все. Однак ані радити щось, ані ділитися своїм досвідом, ані, тим паче, втішати будь-кого зараз не міг і не хотів. Усе, що слід і можна було, вже сказано. А досвід... Не завжди твій досвід годиться іншому. До того ж бувають такі хвилини, коли навіть нетактовно нав'язувати іншому себе й свої почуття.

Парашути в нас були автоматичні. Хоч, про всяк випадок, можна скористатись і кільцем. Про все інше твердо домовилися з штурманом ще на землі: «приготуватись» — відкритий бомбовий люк; «стрибай» — сирена; щоб приземлитись якнайкучніше, стрибати один за одним, не гаючись, одразу з крила, через бокові двері і через бомбовий люк...

Якоїсь миті (буває таке відчуття), коли літак уже набрав висоту, здалося, ніби він зупинивсь на місці і нерухомо завис у повітрі. Завис і висить. Нестерпно довго, нескінченно і, головне, невідомо, коли зрушить з місця. Вийшов я з того стану, певне, аж за годину. Привели мене до тьми дивні та безгучні спалахи якихось кулястих блискавок у темряві, праворуч і трохи нижче під крилом літака. Ми вийшли, певне, на лінію Дніпра, нас обстрілювали зенітки, і десь ліворуч метлявся у сірій непроглядності, виловлюючи нас, промінь прожектора. А літак круто забрав кудись праворуч і вгору...

За півгодини нас обстріляли ще раз. Літак забрався ще вище. Нам стало вже просто нестерпно холодно.

А потім, не добравши, не вловивши тієї миті, коли це сталося, помітив я просто у себе під ногами відкритий люк. «Приготуватись!» Коли ж саме він відкривався? Як це я не помітив одразу? Може, вже давно? Може, була й сирена, якої ми за шумом мотора так і не почували?..

Я зиркнув на годинник, зрозумів, що летимо вже годин зо дві, штовхнувши ліктем Лутакова, гукнув йому, про всяк випадок, щоб приготувався і передав команду далі...

І ось... у темені тісного літака — шамотня, рух. В обличчя різко б'є холодний струмінь. Посилається гул мото-

рів. Пронизливо неприємний звук боляче всвердлюється в вуха. Штурман наказує стрибати. Навпроти перед очима на мить постає тьмянний прямокутник дверцят з блакитною цяточкою далекої зірки в горішньому кутку.

Першим, як то й умовились, зникає в тому прямокутнику начальник розвідки Левко Невкипільий. За ним безтілесними тінями майже водночас шугають в отвір люка Петро з Павлом. Настя, щось там на собі поправляючи, затримується на кілька секунд. Потім стрибає і вона. Парфен Замковий та Семен Лутаков кидаються слідом за нею також майже одночасно. Замковий у дверцята, а Лутаков до люка. В літаку одразу стає просторо й порожньо. Чиясь рука лягає мені на плече. «Штурман»,— миттєво фіксується в голові, і я, вловивши свою чергу, ривком кидаюся до люка. Кидаюся і... зашпортнувши ногою, зупиняюся. Так... Лутаков. Кремезний, широкоплечий Лутаков у ватяній стьобанці, з речовим мішком, автоматом, гранатами і важкою, кілограмів на дванадцять, батареєю живлення для рації, яку ми, порушуючи інструкцію, відібрали в Насті,— застряв у вузькому для нього люку. І, на якусь мить розгубившись, замість того щоб полишити начальника штабу штурманові та скоріш викидатися в дверцята, я починаю допомагати Лутакову. Намацую в нього за спиною і стійма випрямляю автомат, проштовхую мішок з речами та продуктами... А тим часом спливає секунда за секундою. Минає, може, ціла хвилина а чи й вічність. Лутаков, зрештою, провалюється в отвір люка і миттю зникає. А я, замість кидатися слідом за ним, чомусь тепер повертаюся назад і вивалююся на крило...

Коротка мить плавкого сповзання. Знайомий уже різкий провал з відчуттям того, ніби всі нутрощі підбилися тобі до самого горла, гострий, болісний свист чи рев у вухах. По тому сильний, що віддається болем у всьому тілі, ривок, гучний, наче постріл, удар випростаних стропів і... тиша. Раптова, несподівана, завжди, скільки не стрибав,— несподівана, разюче повна й глибока тиша... Ні свисту, ні гуркоту мотора. Так ніби все й одразу кудись провалилося.

Над головою, заступивши все небо, увесь світ,— білий купол парашута. А сам я, здається, нерухомо завис над безмежжям каламутно-сріблястої, залитої примарним місячним світлом безодні.

Донизу, до тієї загадкової і страшної безодні, яка зустріне мене ще невідомо чим — кущами, деревами, стовпами,

річкою чи автоматними чергами,— лечу, здається, довше, ніж годилося б... Здається? А чи наш літак і справді забрався отак високо?

Ніч місячна, тиха, безвітряна.

Я стрімко падаю вниз. Земля сіріє піді мною невиразно, тьмабо. Що там? Ліс, на який нас планувалося викинути?.. Однак те, що сіріє внизу, на ліс ніби не скидається. Що ж тоді? І де він, той Кам'янський ліс, у якому, за нашими розрахунками, мав базуватися партизанський загін імені Пархоменка?.. Внизу сіра, певніше — безбарвна невиразність. Ну що там? Та що б воно не було, найперш, про всяк випадок, захистити очі...

Затулив обличчя зігнутою в лікті рукою. Підігнув ноги в колінах, витягнув носки і майже тієї ж миті торкнувся ними м'якої... так, саме м'якої землі. З несподіванки впав на коліна, рвучко одкинув корпус назад, не втримавши рівноваги, звалився на правий бік, і парашут одразу прикрив мене зверху.

Кілька секунд, усього кілька секунд у темряві під парашутом. Слух — загострений до краю. Навколо — тиша. І в тиші, ніким, певне, не полохані, заповзято сюрчать, виграють коники.

Під боком — суха, висока житня стерня...

Безпосередньої, нагальної небезпеки, здається, немає. Виповзаю з-під парашута і, не звільняючись від стропів, не зводячись на ноги, зиркаю на годинника. Стрілки фосфорично відсвічують у сутіні. Хоч потреби в тому фосфоричному світлі й немає. Ніч така місячна, що на годиннику читаються навіть дрібні цифри. Десять хвилин на третю... Еге! Виходить, налітали ми чималенько, ледь не повних три години. От цікаво тільки, куди ж це нас занесло?

Лежачи, звільнився від парашута, ще якусь мить дослухавсь і, не вчувши нічого підозрілого, звівся на ноги й озирнувся навколо.

Степ... Рівний, безкрай — гола, суха стерня — степ слався в усі боки в примарно-зеленкуватому місячному світлі. І жодної ознаки чогось живого: людини, якоїсь тварини чи птаха. І не те що лісу, жодного деревця чи кущика! Де вже там до розлогих дубів, ліщини, кленів, лісового озерця! Який там загін імені Пархоменка! От, виходить, чого варта одна якась там хвилинка! Застряв чоловік у люку на мить, і маєш!.. А коли до цього ще й значна висота — могли розсіятись і на багато кілометрів.

Степ, стерня. Тьмяно-невизрашний, розмитий обрій, рівнина. Ні ярка, ні видолінка. І навіть натяку на якусь оселю, лісок чи хоч лісосмугу. Ну, лісосмуга десь, звичайно, повинна бути! І людина... Принаймні — одна! Начальник штабу — Семен Лутаков. Адже я викинувся майже одразу, майже слідом за ним. І — дивно! Так ніде й не помітив його. Ні в небі з парашутом, ні тут.

Ще раз з надією озирнувся навколо. Те ж саме: порожнеча, тиша, стерня. Одні тільки непотривожені коники сюрчать. Та місяць, повний і веселий місяць, ніби самозадоволений парубок, скочуючись уже до заходу, завис в імлісто-зоряній каламуті, витріщивсь на мене та й посміхається глузливо: ну, що ти, мовляв, тепер роби́тимеш? А тут ще не те що полукіпка, валочка, жмутка соломи не залишено! Парашута і того ніде приткнути. Доведеться тягнути з собою. А куди? Звів очі до неба, промацав поглядом зорі і, вловивши Полярну зірку, орієнтуюся по ній, де тут і що... А стояти та розмірковувати довго — марне. Нічого путнього, стоячи на місці, не вигадаш. До ранку ж не так уже й далеко. Отож — рушати. І рушати, коли вже хочеш дістатися лісу, обов'язково на північ. А лісосмуги, якщо вони тут є, однаково мусять перетинатись і вздовж, і впоперек. Оселя? На оселю набредеш тільки випадково. Так само випадково, але дуже ймовірно, йдучи, можна наткнутись... ну принаймні на Лутакова. Ще можна було б подати умовний сигнал пищиком. Але на якого біса? Тут і так он кожну стернину видно ледь не за верству. А цікаво все ж, чорти б його взяли, куди оде я зараз ускочив?!

Сяк-так згорнув парашута, перекинув через плече, автомата перевесив на груди, пістолета вклав до верхньої кишені зеленої стьобанки і рушив на північ. Місяць став мені за спиною і трохи ліворуч. А тінь моя, все видовжуючись і видовжуючись, просувалася поперед мене праворуч. Під ногами тихо шамотіла шорстка стерня, і коники, розбризкуючись у всі боки з-під чобіт, змовкли на одну-єдину коротку мить, щоб одразу ж по тому ще голосніше розпочати свою пісню у мене за спиною.

Іду кільканадцять хвилин... півгодини... вже майже годину, а навколо так нічого й не змінюється. Степ і степ. Голі стерні і якесь мертвотне, якесь мезозойське, механічне сюрчання коників. Місяць спускається все нижче, його зеленкувато-білий диск помітно тьмяніє, наливається вишне-

вою червінню, і від того тінь моя все видовжується й видовжується, а обриси її потьмарюються і розмиваються.

Іду... Невідомо де, невідомо куди. Моторошно, хоч і не вперше.

А як же вони? Настя, «святі» та й решта? Адже вони — вперше. Не сказав би, що дуже вже весело воно у нас почалося. А тут ще й цей нахабний місяць, і парашут. А тут ще — справді цього тільки й бракувало! — згадується отой дурнуватої анекдот з десантником, у якого не розкрився парашут. Летить ніби той парашутист грудкою до землі та й думає: «Це ще там, унизу, коли й машини не прислали, вважай — зовсім хана...» Тьху ти! І лізе ж чорті-що в голову отакої хвилини! Тут тобі справді — хана! А в голові замість думок — каша. Та й взагалі, коли правду казати, чортівня. Щойно ж було нас семеро. Були всі вкупі. Навіть у тисняві. І от... За якусь мить — жодного. Так ніби й не було нікого. Зникли, здиміли, розчинились у повітрі, наче привиди... Ні, що не кажи, а таки моторошно.

Місяць більшає, круглішає і опускається до самого обр'ю. З'являється таке відчуття, ніби я непомітно піднімаюся угору схилом якогось розлогого великого горба чи косогору. І те відчуття не обманює мене. За якийсь час справді помічаю, що обр'їй переді мною зводиться крутіше, вищає і наближається. Рівний, темний, ніби по ниточці обрізаний, ось він — рукою подати. І одразу ж над ним, просто перед самісінькими очима — зоряна завіса неба.

Ступаю енергійніше, дедалі прискорюючи ходу. І обр'їй, замість віддалятися, втікати від мене, як то буває завжди, ближчає, посувається мені назустріч з моторошною неправдоподібністю. Зупиняюся, стріплюю головою, щоб розвіяти те марево. Але воно не зникає. Як тільки рушаю з місця, одразу ж мені назустріч посувається і чітка лінія обр'ю.

Відтак уже не зупиняюся. Крок... десять... сорок, може, п'ятдесят... Попід чобітьми захрумтів сухий бур'янець. Стерня закінчилась. Мілка борозенка, сухе груддя, знову бур'ян, глибока, в коліно, заросла будяччям канава, і... обр'їй нараз зник, провалився, упав просто мені під ноги.

Високий пустельний степовий грейдер тягнеться вздовж хребта довжелезного пагорба. По один бік — стерні. По другий — просто переді мною, — низькоросла, обрідна кукурудза. Рівними рядочками збігає вона униз, губиться

в каламуті передсвітанкової сутіні. Обрій зник, одійшов, забіг кудись далеко світ за очі. Морок навколо білясто-каламутний і непроглядний. Його вже не пробиває світло низького місяця. Тільки десь там, певне, далеко-далеко, на самісінькому дні тієї каламуті, палахкотить пожежа. Там щось горить: чи то ожеред соломи, чи то копи, стіжки, а може, й кілька хат заразом. Диму звідсіля не видно. Міниться, миготить то білими, то червонястими віхтями лише безшелесне, моторошно-тривожне полум'я. І така ж моторошна, така ж тривожна тиша навколо. Ні звуку, ні голосу. Коли, звичайно, не рахувати отого мезозойського, отого доісторично мертвотного, сухого сюрчання коників.

Марно напружую слух і зір.

Лише непроглядна мла, далекі, тихі пожежі й коники...

А я блукаю тут уже більш як годину. Скоро, певне, світатиме. І що ти діятимеш білісінького ранку в голому, незнайомому степу?

Вирішую повернути праворуч і триматися шляху. Дивись, і трапиться хоч якась позначка, хоч якийсь орієнтир...

Сходжу з дороги, переступаю глибокий кювет і простую попід кукурудзою. Кукурудза та ледь сягає мені до колін. А все ж, коли що, сякий-такий захисток. Приліг, і вже тебе не видно.

Іду понад шляхом. Ліворуч — далека пожежа. Праворуч — чітка, темна лінія грейдера і телеграфні чи телефонні стовпи з обірваними... так, аж десь тут, як-не-як, у глибокому тилу, з обірваними дротами. Може, і правда, якась стара, забута богом і людьми лінія?

Скінчилась кукурудза. Тверде, поросле миршавим бур'янцем, певне, кілька років неоране поле. Хоч би тобі якийсь, хоч наймізерніший, орієнтирчик. І одразу ж, несподівано, — гострий сморід горілої гуми. Такий тут несподіваний і... рідний, ніби на якомусь прифронтовому шляху... Той сморід ніби пробуджує зі сну, знімає втому і гостро насторожує. Зупиняюсь і одразу ж усвідомлюю: світає!.. Над порожнім, загадковим своєю таємничою незнайомістю степом світає...

А попереду, в кюветі, перевернута набік, лежить потрошена, обгоріла півторатонка. І враження таке, що горіла вона ще цієї ночі. Хоч дорога по обидва боки й безлюдна, а степ — порожній. І стигне навколо тебе така глибока, така споконвічна тиша, що й вірити не хочеться, ніби отут щось могло ламатися, перекидатись і навіть горіти всього

кілька годин тому. Тепер, на світанку, навіть коники втомилися і стихли.

Сіріє якось одразу, швидко, з хвилини на хвилину. І в тому сірому світанні стає добре видно усю дорогу попереду. Некрутим вигином збігає вона до неширокої заплави вузької річечки. Далі, через бетонний, звичайно ж, тільки чудом уцілілий тут місток, вихоплюється на протилежний пагорб і, перетнувши якийсь невеличке, мовчазно-завмерле сільце, зникає з очей у безкрай степовій даліні.

Луг-заплава — наголо викошений чи витоптаний. Лише де-не-де низенькі обшмугані кущики верболозу. Та ще темні клапті осоки подекуди понад водою. І сільце якесь голе, обідране. Хати здебільшого безверхі. Просто — стелі і на них купи зчорнілої соломи. Навіть дерев — не кажу вже садків — не густо. А вулиць усього дві. Одна вздовж шляху, а друга — впоперек, городами до річечки, всього дворів на п'ятнадцять. Одне слово, як у тій пісні: «Ні гайочка, ні лісочка, всюди спалена земля...» Ні, чорти б його взяли, цікаво довідатися, куди оце я залетів!..

Ліворуч від дороги, вниз, сивий від долину, що ріс тут, певне, ще й при половцях, пагорб глибоко проорано вузьким, з глинистими урвищами проваллям.

Саме до річі. Отут нарешті позбудусь я хоч парашута!

Місце йому й справді знайшлося в глибокому бурчаку на самісінькому дні провалля. Вкладаю його туди, приваляю брилою вогкої глини, притоптую ногами (тепер ніхто на нього не натрапить принаймні до першого дощу) і простую далі. Вийшов проваллям по лузі, приліг за кущем рудого, всохлого щавлю, приглядаюсь і наслухаю.

Над заплавою білими клаптями туманець. І ліворуч, аж ген на вигині річечки, стримлять осиротіло три старезні, покручені та обчухрані верби.

Ліворуч — місток. Правда, не дерев'яний, а на бетонних підпорах, з цементовим настилом. Та все ж нічого такого незвичайного. От хіба тільки те, що вцілів якимсь чудом у цьому лихолітті. А перед містком збоку, на високому насипі, — позначка. Єй-ей, якась позначка! Хрестиком... Невисокий стовпчик і широка дощечка впоперек...

На протилежному пагорбі зовсім близько від містка, шкiряться обідраними кроквами самотня хатина. Притулилась одна, осторонь вулиці. Негороджене подвір'ячко. Кілька вишеньок. Безверхий рудий хлівець з обваленою стіною. Вузький клаптик городу вздовж насипу, до

річечки. І від хлівця ледь не до самого берега — темна стрічка конопель-матірки.

Село порожнє, ніби кинуте людьми. Ніщо ніде, як кажуть, і не шеберхне. Ні собака не гавкне, ні півень не кукурікне, ані дверима ніде й ніхто не грюкне.

Трохи перечекавши, зважуюсь і неквапливо, впевнено, не пригинаючись, просту через луг напрямки до тієї хати. Перебрівши річечку (вода сягала лише до кісточок), піднімаюся на насип. Присівши навпочіпки, приглядаюся до позначки перед містком. Таки й справді позначка! На зчорнілому від сонця та дощів прямокутнику дошки чітко густою смолою вимальовано: «Schabove». Стривай! Що ж це воно мало б означати по-нашому?

Шабове чи Шабовé? І де воно може бути? Карти, звичайно, тут розгортати ніколи і ніяк. Хай уже опісля, десь там... Та й не пригадується, щоб на моїй карті було таке... А все ж... Стривай! Щось, однак, наче знайоме. Десь уже ніби чув подібне. Шабове... Шабове... Вертиться на умі, але ніяк не пригадаю. З досадою і надією гостро вдивляюся в ту позначку і в правому куточку дошки, в самому низу, помічаю зовсім уже вицвілі кривулясті розводи хімічного олівця. Літери дрібненькі, бліді, писані, видно, давно й поквапливо, але ж стривай, стривай... Наші літери! Ша...бове...бове... Та ні ж! Яке там «Ша...»! «Жа...»! Ну, звичайно ж, тільки так: «Жабове!»

І от, кажи ж ти, перш ніж щось подумати, зміркувати і осягнути увесь жах того, що зв'язане з цим словом, до голови шугає дурнувата, здавалося, зовсім забута, кинута кимсь із моїх «святих» ще там, біля тієї карти, фраза: «Тут вона (тобто — жаба) тобі й моні дасть!»

...Ну й ну! Треба ж отакої халепи! Справді — Жабове. Зараз воно таке жахливе, як несподіваний постріл. Коли це дійсно так, то й справді — може дати! Бо це ж напевне оте самісіньке Жабове! Та сама terra incognita — невідома земля. Самісінький, можна сказати, її пуп, центр. Але як же це?! Виходить... Виходить, випхали нас, ніби сліпих кошенят, принаймні за півтораста кілометрів від того місця, у яке цілили! Як же це сталося? Чому? Чия в тому вина?

Та... хіба тепер, цієї хвилини, мені не однаковісінько? Маєш перед собою голий факт, от і виходь з даного факту. Одразу ж відчуваю, як я стомивсь, вибивсь із сил, охляв, як важезний тягар багатоденної втоми від тренувань, мандрів, літака, стрибків та нічних блукань тисне мені на

плечі і гне до землі. Але... Спокій, хлопче, спокій. Головне — без паніки.

Ледве пересилюючи себе, свою втому, майже відчай, розчарування, я поволеньки, важко сповзаю з насипу. Сповзаю і, над силу переборюючи нестерпну ваготу раптової втоми, криючись у сірій імлі світанку, нагинці ступаю вздовж смужки високих конопель. Ноги ледве пересуваються, попереки ломить, ремінь автомата боляче тре шию, а в ніздрі, в груди набивається різкого, густого, що його, здається, і не продишнеш, духу перестиглих конопель...

От тобі й Кам'янський ліс, от тобі й Сорочче озеро, от тобі й загін імені Пархоменка!

Та й як же гидко смердять оці прокляті коноплі! Однак дітися нікуди. Звертаю з ледь протоптаної стежечки і продираюся у конопляні зарості. Коноплі цупкі, густі й високі, як ліс. Продираюся досередини, намагаючись не ламати стебел і не лишати по собі сліду. Потім обережно лягаю з самого краєчку, навпроти безверхого хлівця. Розстібаю комір, вмощуюсь зручніше і, одгорнувши з-перед очей цупкі стеблини, стихаю. Тепер (коли, звичайно, за мною не стежили) мене не видно нікому, зате я можу спостерігати за всім. За кілька кроків хлівець. Обдерті руді стіни, біля дверей кілька снопків кукурудзи, в'язочка сухих соняхів. Далі — густо заросле споришем, негороджене подвір'ячко. Спориш густим кожухом кучерявиться аж на вулицю, майже зовсім затягуючи дві, певне, дуже давні, тепер ледь примітні колії. Праворуч — давно не мазана, оббита дощами хатина. Двоє віконць, нефарбовані двері, збиті з чотирьох дощок, вичовганий поріг і перед ним — плескуватий, темний камінь. І просто з-під самого каменя — спориш. Густий, зелений, по якому навіть і стежечки не протоптано. Може, тут ніхто й не живе? Але ж... Од вулиці — дві вишеньки, далі — кущі порічок, під вікнами яблунька, і на нижчій, зрізаній гілляці зовсім ще новенький глечик. А просто перед моїми очима — помітив я те не одразу, — під самою грядкою конопель, рукою можна дотягнутися, щось довге (не добереш і що), прикрите чистеньким, смугастим ряденцем. Ну що ж... Полежимо, почекаємо, подивимось...

Надворі вже білий день, от-от зійде сонце. Отож квапитись, а головне, дітися мені однак нікуди.

Та сонце, виявляється, сходить, не так уже й швидко. Заким бризнуло сліпучо-білими віялами з-поза горба, наляжавсь я і натомився. Та як тут і не стомитись, у цій

мертвій, ніби завороженій тиші. Скільки й живу, не зустрів ще отакого, немов зачарованого кимось села. «Мертвий степ... його громами тільки й можна розбудить...» Вимерли вони тут усі чи, може, виселили куди гітлерівці? Коли так, можна вилежуватися тут і до другого прищестя. Та не лежиться ж! Гризе нетерплячка, мучать сумніви, свердлить бажання руху, бажання хоч щось з'ясувати, хоч про щось довідатись. І я таки не втримався. Сам не відаючи, як і нащо, підтягнувся на ліктях і, обережно простягнувши руку, тихенько потягнув різко отого смугастого ряденця. Потягнув і... одразу ж, швидше інстинктивно, аніж свідомо, з жахом відсмикнув руку. Чого-чого, а от щоб з-під ряденця виткнулося обличчя... мертве... звичайно ж, мертве людське обличчя... нізачо і ніколи не сподівався. Ну й ну! Сусідство справді-таки несподіване. Лише за якусь мить пересилию отовпіння несподіванки і змушую себе приглянутися пильніше. Мертве, вже закостеніле обличчя. Жовтий рівний ніс загострився. Восково-жовте вухо. А щока потемніла й запала. Рудуватий, низько обстрижений, з чолочкою на лобі чубок. На скроні рудою плямою запеклася кров. Молодий... Під голову підкладено пілотку. Гостре плече обтягнуто блакитнувато-сірим мундиром і на ньому зім'ятій єфрейторській погоні... Німець! Приемне сусідство, нічого не скажеш.

Квапливо прикриваю ту несподівану прояву ряденцем і відсовуюсь далі в коноплі. От тобі, виходить, і «Біла пляма!» От тобі й terra incognita!

А в голові вже самі собою в'яжуться і оцей мертвий німець, і ота перевернута обгоріла машина, і вчорашня (чи, власне, сьогоднішня) далека пожежа.

І замість впадати у відчай від цього жахливого сусідства та й загалом ситуації, в якій опинився, нараз неждано-негадано відчуваю гострий приплив бадьорості. А на душі від того стає ясніше й надійніше. От тобі й степ. От тобі й громами...

Становище моє, однак, не дуже надійне. І як тільки я потрапив у ці смердючі коноплі?

Як? Ніхто, звичайно, тоді не зміг би відповісти на моє запитання. Та ніхто не зможе, не відповість на нього навіть і потім, через двадцять п'ять років.

Неправильний розрахунок маршруту? Збилися з курсу під час обстрілів? Пошкоджено зенітками прилади? А чи й справді не вистачило часу, не витримали штурманові

нерви, і він, щоб затемна встигнути через фронт, викинув нас де прийдеться? Хто ж його знає. Може, і те, й десяте, та ще й щось інше. Ніхто на це запитання вже не відповів. Таємниця назавжди так і залишиться не розкрита. Бо того ж досвітку, може, саме в ті хвилини, коли я пробірався до конопель, на аеродромі з нашого літака прийняли останній сигнал. Десь у районі Запоріжжя попав він під густий вогонь ворожих зенітних батарей, був підбитий, загорівсь, і обидва — льотчик і штурман-радист — загинули.

Лежу в сусідстві з мертвим гітлерівським єфрейтором. Становище складається досить круто. Адже коли хтось примостив тут цього підстреленого чи якось інакше вколошканого гітлерівця, навіть ряденцем прикрив, то, виходить, мусить за ним чи до нього і з'явитися. Невідомо коли, але будь-якої хвилини.

Отож приймаю єдино можливе у цій ситуації рішення: залишатися в коноплях, сидіти тихо й спостерігати, якнай-уважніше спостерігати! Зібрати якнайбільше спостережень і, коли що, коли ті спостереження не підкажуть іншого виходу, пересидіти в коноплях аж до наступної ночі.

План не кращий і не гірший від усіляких інших. Та... що, коли з'являться по єфрейтора німці? А що, коли з ними буде ще й собака? Можна, правда, покладати надію на оці смердючі коноплі, гострий, нестерпно гострий запах яких стане мені порятунком. Однак ліпше вже приготуватися до гіршого. І я, поки навколо тиша та безлюддя, влаштовуюсь зручніше. Під руку пістолет, перед саме обличчя автомат, послаблюю пояс, зручніше припасувавши на ньому гранати з розстебнутими торбинками. Потім, не скидаючи з плечей мішка, добуваю з нього бутерброд з НЗ і починаю снідати, зовсім не зважаючи на мертвого сусіда.

А тим часом з-за безверхого хлівця, з-за крутого, сивого від полину та чебрецю горба, викочується на небо червоне, заспане сонце.

З першим промінням сонця, одразу ж, немов за командою, несподівано для мене починається в селі якийсь рух, зринають явні та незаперечні ознаки життя. Звичайно ж, не ті знайомі й характерні для літнього сільського ранку, до яких я звик. Ні собак, ні мукання худоби, ні веселих перегуків, ані навіть курячого кудкудакання чи співу півнів я так і не чую. Хоч, правда, і дивно було б чути таке наприкінці другого року окупації... Замість того всього десь глухо гупнуло: чи двері хряпнули, чи звалився

якийсь слуп, чи хтось ударив по чомусь довбнею — хто ж його знає. Далі почулося рипіння. І тепер уже напевне можна було догадатися, що то колодязний журавель, бо одразу ж по тому дзвінко брязнуло й відро. Долинули приглушені людські голоси. Хтось часто-часто зацюкав сокирою. А хтось навіть косу почав клепати, і виляски заліза дзвінко розкотилися понад заплавою, відлунюючи аж за степовими горбами.

— Микито! Чуєш, Микито! — раптом ще дзвінкіше стрельнуло ніби у мене над самою головою. Аж здригнувся від того голосу.

З вулиці, десь з-за хлівця, вискочила, проклавши за собою на росяному спориші темний слід, дівчинка. Гінка, височенька, з заплетеною косою. Ноги босі, засмаглі на сонці до чорного. На ній коротеньке, явно міського крою, синеньке платтячко, з якого дівчинка давно вже виросла. Вискочила з вулиці, зупинилась серед подвір'я і гукає дзвінко, навіть весело так, ніби ніде нічого не сталося, і війни ніякої немає, і оцього єфрейтора:

— Микито! Чуєш, Микито!..

То була перша людина, яку я тут побачив. І була вона така незвична, така несподівана і чомусь, здалося мені, так не пасувала до всього навколишнього, що я аж нестямився.

На голос тієї дівчинки, немов прокинувшись зо сну, клацнула клямка. Рипнули і, одхилившись, повільно одійшли у глиб сіней двері «моєї», здавалося до цього, нежилої хати. Переступивши поріг, з'явився і став на темному камені хлопець а чи, може, чоловік, тільки дуже щупленький і сухорлявий.

Пасмо скуйовдженого темного чуба спадає йому через лоб аж на око; вилянула, з розхристаним коміром солдатська гімнастерка не підперезана. Широкі руді латані штани і якісь стоптані сандалії на босу ногу. Переступив поріг, став обома ногами на камінь і коротко, сторожко зиркнув у мій бік, певне, на те, що було під ряденцем.

— А те стерво ще тут? — ніби перехопивши його погляд, так само дзвінко запитала дівчинка.

«Ого!» — мимохить радісно подумалось мені. І вже потім щоразу, коли згадувалася мені та дівчинка в міському платтячку, що стало їй затісне, дівчинка, яку першу зустрів і побачив у самому центрі незваної та загадкової «Білої плями», мені завжди ставало якось надійно й радісно на серці.

На її запитання господар хати, якого ото, певно, й звали Микитою, не відповів. Натомість, одвівши погляд від рябенця, запитав сам:

— Ну чого тобі, Оксанко?

— Так підемо сьогодні по колоски чи не підемо?

— А чого ж... Туди з полудня, може, й підемо.

— Я можу й сама... Тільки бабуся не пускає одної. Ботіться!

— Еге ж, туди з полудня,— якимсь невпадом чи ніби недочуваючи, вів далі Микита.— Я тоді зайду.

— То я чекатиму! — так само дзвінко кидає Оксанка, обкручується на місці і зникає десь у вулиці так само несподівано, як і з'явилася тут.

Микита ступив на росяний спориш і спроквола почвалав кудись за хлівець.

Ну от, виходить, є у цій хатині живі люди. Тепер увага! Стежити, запам'ятовувати, робити висновки: скільки їх тут, що робитимуть. А от чим дихають? Коли судити по тій дівчинці, дихають хорошим. Хоч квапитися з висновками ризиковано.

Микита повернувся з-за хліва з оберемком сухого соняшничиння. Зайшов у сіни, не причинивши за собою дверей. Одразу ж по тому з'явилася на подвір'ї жінка з відерцем та лопатою в руках. Вона пройшла повз мене в город, вкопала там картоплі й швидко повернулася. Була то вже старенька, але ще міцна, висока й сухорлява бабуся. В рябенькій, перехопленій у талії кофтині й рясній-рясній, довгій, аж до кісточок, синій приношеній спідниці. На ногах — чуні, на голові — темна хустина. Обличчя строге, важке, з крупними, виразними рисами. Отой Микита, коли поставити його поруч, видавався при ній просто хлопчаком, така вона була ставна й велична, незважаючи на худорлявість.

Невдовзі по тому як стара повернулася до хати, з коми на завалував легкий синюватий димок, і довго, може, з годину, ніхто не показувався.

Вийшов Микита з хати вдруге уже в сірому кашкету з козирком. У руках тримав серп і сокиру. Проїшов близько повз мене, і тепер я міг упевнитись, що швидше то молодий парубчак, аніж дорослий чоловік. Напевне, син, а то й онук отієї бабусі. От тільки дуже миршавий, замучений такий, що одразу й не визначиш, скільки йому — двадцять а чи й усі тридцять? І з лівим оком у нього щось негаразд...

Микита пішов кудись униз, і вже аж згодом вийшла з хати стара. З плетеним кошиком, решетом і ножем. І, скільки я міг розгледіти та зрозуміти, почала вибирати на городі баклажани, рвати квасолу. Подвір'я довго, напевне, кілька годин, залишалося порожнє. У хаті, окрім тих двох, мабуть, ніхто більше не жив.

Годині о десятиї вони повернулися знизу, з городу, разом. Він ніс сніпок осоки та в'язку сухого хмизу, вона — кошика й решето. Довгенько не показувалася з хати і з'явилися на подвір'ї знову разом. Вона — з відрами на коромислі й вузликом шмаття подалася вниз до річечки. Він — кудись угору, в село. Робили вони своє діло, поводилися й трималися так, ніби й не лежав у них на городі під смугастим ряденцем отой мертвяк. Так наче все те було вже зовсім звичне і буденне...

Стара за яку годину повернулася з відрами і випраним шматтям на коромислі. Син — я чомусь думав про нього як про її сина — не показувався дома аж до самого вечора.

Леле, яким же нестерпно важким і довгим-предовгим видався мені той день! Довшого дня я, здається, не запам'ятав за все своє життя. Чого тільки не пережив і не передумав, як тільки не перемучився за той жнив'яний день, вклякло гибіючи в коноплях! І, здається, найменше думалося мені саме про власну безпеку. А коли іноді й з'являлась думка про те, чим воно оце все закінчиться, одгонив її, як набридливу муху. Бо й справді... Ну, що такого, зрештою, може зі мною статися на рідній землі, серед своїх людей? Та ще коли маю за плечима досвід аж двох вильотів у ворожий тил і кількамісячного перебування на окупованій землі.

Я — що! Зі мною нічого такого особливого. А от що розгубив отак якось по-дурному, отак ганебно всю групу, що залишився сам-самісінький, як пень, кинувши їх усіх напризволяще. Адже у мене — досвід! А вони ж усі потрапили в таку ситуацію вперше! Жодне з них про такі обставини до вчорашньої ночі й уявлення не мало. Для них усе оце справді — terra incognita! Та де там, просто геена огненна, в якій, здається попервах, всюди тільки й чигають на тебе одні гітлерівці та поліцаї. Яка ж нестерпна досада гризла мене увесь той день!

І все ж треба було триматися до вечора, по можливості вивчати обстановку, робити з того якісь висновки й потім діяти.

Обстановка, як кажуть, у близькому радіусі була нескладна. Порожнє подвір'я, мертвий ефрейтор, і двоє незнайомих, ймовірно, своїх людей. І більше нічого живо-го. Не те що курки там чи собаки, навіть кішки, здається, у цих людей не водилося. Не зайшла за цілий день до них (окрім отієї дівчинки Оксанки) і жодна людина з сільських, з сусідів. Цікаво тільки, взагалі сюди люди не заходять, а чи відштовхує їх зараз отой мертвий ефрейтор?

З села до мене теж не доходило нічого певного. Правда, можна було скласти хоч якесь уявлення про рух на шляху. Судячи з усього, шлях той можна було вважати магістральним у цих краях, але рух неінтенсивний. Сказати б, навіть млявий. За весь час продеренчало два мотоцикли, проїхало поодиночі чотири військові вантажні машини та ще процокотів хтось підводою. Одне слово, не густо.

Сонце піднімалось дедалі вище. День розгорявся над степовим безмежжям — жнив'яний, спечений, серпневий. І до всіх моїх інших незлагод та мук почали прилучатися нові, марудливо-нестерпні й непереборні. Найперш — оте сусідство і з ним постійне й повсякчасне напруження, чекання того, що ось-ось хтось з'явиться і станеться щось, можливо, непоправне. Потім — нерухомість, від якої дерев'яніє тіло. А ворухнитись, рухатися, навіть змінити позу небезпечно. Адже — безвітря, а висока матірка на белебні звідусюди на очах. Тільки ворухнись, а вона вже й затремтіла вгорі над тобою. Виходить, вітру немає, а коноплі розгойдуються. А тут ще й сонце, спека, що розходитьсь все дужче та дужче, млоїть, парить, сім потів з тебе витискує. Та ще дух розімлілих на сонці конопель. Леле! Це ж, зрештою, можна задихнутись, отруїтись тим смородом! Як це тільки я міг колись уявляти собі, що в конопляному ароматі є навіть щось приємне! Де там! Гидкішої гидоти і в цілому світі не знайдеш! На всеньке життя з того дня зненавидів я та й тепер не можу терпіти конопляного духу. А ще ж нестерпно кортить то курити, то води напитись. Я ж мав тільки дещо з їжі... А потім від усього так запаморочливо різко розболілася голова, що, здавалось, уже не витримаю того болю, вовком завию. А ще ота жахлива мить, від якої, здається, на якийсь час ущух і нестерпний біль у голові.

За тим ефрейтором, за тим трупом, що був мені за сусіда, таки приїхали!

Приїхали у відкритому, запорошеному легковичку. Вихопилися з дороги на відкрите усім вітрам подвір'ячко і зупинились біля самісіньких конопель. У машині, окрім водія, літнього вусатого солдата, було ще двоє молоденьких, як підлітки, німців і... (ну, звичайно ж, я так і думав!) величезна, з висолопленим від спеки червоним язиком, ікласта вівчарка. Та вівчарка сиділа, важко хекаючи, отут, поруч усього за кілька кроків від мене, але так і не вчула нічого, не стривожилась. Один лише раз стріпнулась, ніби воду з себе струшуючи, і навіть чхнула. Може, й справді їй, як і мені, дуже вже неприємний був отой густий, гострий дух перестиглих і розпарених на сонці конопель?

Водій так і не підвівся з-за керма.

Молоді німчики, нічим не цікавлячись, нікуди не зазираючи, не поглянувши навіть на хату чи хлівець, повискакували з машини і одразу до мерця. Один шарпнув з нього ряденце й старанно розстелив його на спориші. Потім удвох — один за коліна, другий за плечі — вклали на те ряденце ефрейтора. По тому підняли і вмостили його в кузові разом з ряденцем. Самі повискакували теж, стали з боків, тримаючись руками за борти. Машина фуркнула, газонула, підстрибом рвонула з місця і миттю зникла з подвір'я...

А мені треба було усе те перетерпіти, перечекати, витримати і пережити... Правда, фактор несподіванки був би тут на мою користь. Автомат зведений, гранати під рукою. Живі б вони від мене не вирвались, але... Що б з того потім вийшло...

Зрештою, у світі немає нічого такого, чому б не було кінця.

Сонце, надовго затримавшись у zenіті, поволеньки почало сповзати донизу, ближче до обрію. Але спека не спадала до самого вечора. А духота стояла нестерпна ще й по темному. Однак день, той день, таки закінчився!

Надвечір стара на кабічці, яку я аж тепер побачив біля хлівчика од вулиці, зварила щось схоже на куліш. На заході сонця повернувся додому й Микита з клунком за плечима.

Зайшло нарешті сонце. Стара залила водою вогонь та й понесла казанок з пахучим варивом до хати. Микита пішов слідом. Грюкнули, наглухо зачинившись за ними, двері, і все стихло, ніби вимерло одразу. І в селі, і в степу. Знову завели свою мертвотно-тріскучу пісню коники.

Дочекавшись, аж поки зовсім стемніє, я звівся на ноги. Сидіти тут далі вже просто не мав права. Діяти! Будь-що і обов'язково діяти! І чим скоріше, тим краще! Ривком, кулею вилетів з отих остогидлих, остобісілих конопель!

Сінешні та й хатні двері подалися легко і майже безгучно.

У хаті, за щільно запнутими віконцями, виявляється, тьмяно блимає каганчик. Праворуч — велика піч, ліворуч, навпроти, старенький мисничок та при стіні попід віконцем — довга лава. За піччю, певне, піл чи ліжка, в кутку навпроти дверей — низенький голий стіл.

Син сидів на низенькому стільчику біля лави й крутив ручні жорна. Мати — на лаві, поруч з жорнами. Брала з відерця зерно і поволеньки сипала з жмені в отвір посередині верхнього рухомого каменя. Окупаційний «млин» джерготів, шипів і злегка погуркував.

На рип дверей обоє повернули голови. Мати — неквапно, син — поривчасто. Мати дивилася на мене з спокійною цікавістю, здавалось, зовсім не дивуючись, так ніби впізнавала в сутіні когось із сусідів. Син — витягнувши тонку жилаву шию, хмурячи сухеньке, з гострими рисами личко. Тільки тепер я переконався, що йому не більше двадцяти, хоч був якийсь засушений увесь, хоровитий, видавався передчасно зістарілим. На місці лівого ока темніла прикрита синіми, навіки склеєними повіками глибока западина. Праве ж, здорове, здавалось округленим, як у птаха, і надто напруженим.

Вони дивилися на мене, не кваплячись із розпитами. Разом з ними дивилася на мене з усіх кутків єдиної напівпорожньої світлиці оголена, одверта, нічим не прикрита бідність. І самі вони видалися попервах такими нужденними, занехаяними, ніби аж прибитими горем та бідністю, що від одного погляду на них боляче стискалося серце.

Однак сам я був у такому становищі, що де вже там до виявів співчуття та всіляких сентиментів.

Причинив за собою двері, ступив від порога і, притулившись спиною до стіни, став поміж дверима й мисником. Автомат упоперек грудей, рука стискає колодочку пістолета в кишені, гранати на поясі. Стояв, тримаючи і їх, і вікна на мушці.

Зупинивсь я отак і, не привітавшись навіть, одразу наказав:

— Сидіть на місці. Не бійтесь. Мовчіть і слухайте уважно. Я — радянський парашутист...

Хлопець ледь помітно, але якось ніби звично вже, з досадою стенов плечем. На темному, немов витесаному з дуба обличчі матері не здригнулася жодна рисочка.

— ...Я — радянський парашутист. Учора вночі викинувся з літака біля вашого села. Ви — радянські люди і мусите мені допомогти. Ви мене зрозуміли?

Мати мовчала. І мені навіть попервах здалося, ніби вона взагалі не сприймає того, що діється.

Тонка синова шия тіпнулась, а єдине око стало ще напруженішим.

— Я не розумію, чого ви од нас хочете? — високим, подитячому писклявим голосом з досадою і роздратуванням сказав він. — Ми нічого не знаємо, нічого не бачили. Дайте нам спокій.

— Ви мені не вірите?

— Ми нічого не знаємо і нічого не хочемо знати, — вже зі злістю кидав одноокий. — Чого ви до нас пристали? Йдіть від нас!

— Зараз мені немає куди йти. Я — справді радянський парашутист, і ви зобов'язані мені допомогти.

— Ми нічого не знаємо і знати не хочемо, — якось навіть уже дурникувато тягнув одноокий. — Чого ви до нас пристаєте? Поліція і жандармерія заборонили нам пускати до хати незнайомих людей і виходити на вулицю від заходу й до сходу сонця. Вони, коли заскочать, стрілятимуть без попередження. Ми нічого поганого не робимо. Нас ні за що стріляти. Ми нічого не чули, не знаємо і знати не хочемо.

Мати все ще мовчала, спокійно, без особливої цікавості, але уважно розглядаючи мене. Одноокий говорив притишено, неквапливо, якось завчено. А єдине око його ніби росло і наливалось дедалі більшим напруженням.

Мені аж тепер стало по-справжньому моторошно. Взяла непевність, незрозуміла підозра.

— Слухайте, — попередив про всяк випадок. — Я тут не один... Мої товариші тут... — Хотів сказати, де саме, але ж і сам не знав, де вони, — тут... неподалеку. Вони знають, що я зайшов саме до вашої хати. І коли ви мене... Коли зі мною що станеться, вони безжально скарають вас як зрадників. Окрім того, скоро вже тут і взагалі будуть наші. Вони також знатимуть, як ви приймали радянських парашутистів... Мені конче потрібна ваша допомога. Слухайте...

— Чого ви від нас хочете? Ми нічого не чули, не знаємо. Ми — ні до кого, і ніхто до нас... Ми боїмось,— знову завів одноокий, сердито свердлячи мене своїм єдиним напруженим, округленим оком.

І тут раптом рвучко, якимось аж по-молодому, звелася з лави стара.

— Почекай, Микито, помовч,— владно наказала вона.

Стояла навпроти мене — висока, ставна. Обличчя її раптом дивно змінилося. Зник, ніби й не було, отой вираз спокійно-байдужої цікавості. Натомість виявилася в ньому щось цілеспрямовано-одухотворене, зосереджене й спокійно-рішуче. Воно, оте грубувате, обвітрене селянське обличчя, здалося мені нараз не лише мужнім, але й по-своєму гарним.

Зміна та сталася так раптово, що я й сам мимовільно змовк і навіть знітився.

— Почекай, Микито,— повторила стара рівним, спокійним, але безапеляційним голосом.— Помовч. А ти, хлопче,— звернулася вже просто до мене,— ти нас не лякай. Лякані... Є кому лякати, хвалити бога, і без тебе. Краще послухай мене. Коли ти й справді наша людина, повір нам і не бійся. А коли ти... паскуда яка — однаково втрачати мені нічого. Нажилась, слава тобі господи... Як що до чого, хоч і сьогодні на шибеницю. Не жалкуватиму. Коли ж ти, як кажеш, свій і звідтіля — буду тоді, скільки й житиму, проклинати себе за те, що свою рідну людину не підтримала, напризволяще кинула. Мені тоді й життя отаке — не життя...

Говорила вона уривчасто, десь там, глибоко в душі, напевне ж, хвилюючись. Але голос був рівний, лунав рішуче і владно:

— Кажи, чого тобі треба. Допоможемо, чим тільки зможемо.

Дивилась, пронизуючи мене гострим молодим поглядом. Говорила все те з гідністю і водночас просто, з раз і назавжди виваженою рішучістю, і була в ту мить справді така одухотворено і несподівано гарна незбагненою, особливою, материнською красою, що я просто вже не впізнавав у ній тієї прибитої, змученої жінки, яку бачив за хвилину перед тим. Ні тіні страху, ні сліду затурканості. І син — також. Сидів, так і не підводячись зі стільчика, переводив своє єдине напружене око з мене на матір, з матері на мене, і погляд того ока став ясним, розумним, а обличчя, сухеньке і хоровите, зосередженим і якимсь просвітленим.

— Сідай, розповідай і не бійся,— владно, неголосно наказала мені жінка і сама знову сіла на лаву.

А я... Щось затремтіло нараз і обірвалось у мене в грудях. І все змішалось в одну купу: непереборна втома, охлялість, сором, замилування... І мені, дорослій людині, яка вже третій рік грається в піжмурки зі смертю і з якою подібне траплялося востаннє, може, вже років з п'ятнадцять тому, раптом стало ясно, що коли я не вчиню зараз щось особливе, щось незвичайне, то обов'язково... розридаюсь. Розридаюсь отут, на очах у цих незнайомих, але вже рідних мені людей.

І я таки вчинив... І чинив далі таке, чого ніби ніяк не мав права вчиняти і що могло здатися їм мало не раптовим божевільям.

— Мамо,— сказав я.— Спасибі, мамо... Скажіть, чи немає у вас часом гарячої, по-справжньому гарячої води?

Однак божевільними ті слова їй не видалися.

Зовсім ніби й не дивуючись, відповіла:

— А чого ж... Є.

Жваво метнулася до печі, відтулила заслінку і просто руками, великими, вузлуватими, взяла з черені і поставила на припічок чимале горня.

— Ось... Поставила Микиті голову змити. Така гаряча, пальця не втримаєш.

І тоді я, тепер уже напевне по-справжньому дивуючи їх, по-справжньому наражаючись на небезпеку здатися божевільним, вчинив зовсім уже неймовірне й недозволене. Одвернувшись до припічка, на очах у них випростав з-під паска поділ сорочки, зім'яв його і занурив у гарячу воду, просто в горня... Потримавши так, злегка відтиснув воду і, підійшовши до каганця, розпростав мокре полотно:

— Погляньте і... вірте мені, мамо...

На мокрому жовтавому подолі тепер чітко, як на проявленому негативі, виступали слова моєї таємної, надтаємної, призначеної лише для підпільного керівництва довідки. З прізвиськом, чином, повноваженнями, печаткою і підписом вищого начальника.

Єдине Микитине око так і прикипіло до того дива. А коли нарешті одвів погляд від довідки і зиркнув на мене, губи його розтягнула широка дитяча усмішка. І око, втративши нараз попередню напруженість, засяяло одвертим і щирим захватом.

Жінка ж, тільки раз глянувши у мій бік, одразу ж з якоюсь чемною і стриманою гідністю одвела погляд:

— Не потрібно мені того, сину. Нащо воно... Та й читаю я ледь-ледь... При такому світлі і не вгляджу нічого.

Говорила вона, як і перше, рівним, спокійним голосом, хоч відчувалися вже в ньому і якісь нові, тепліші нотки.

А я стояв перед нею з автоматом на шиї та мокрим подолом сорочки в руках. Виглядав, певне, збоку дурень дурнем і водночас почувався щасливим.

У всій істоті, у відчуттях — звихрення ще не прочахлого сорому і якогось особливого полегшення, яке я міг тоді пояснити хіба що не зовсім чіткою, блискавичною думкою, що майнула в голові: «Ні, не в погрозах моїх та й не в довідках тут справа! Тут щось значно глибше».

Навіщо я вчинив оте безрозсудство, мало не злочин? Далося взнаки нелюдське напруження останньої доби? Гостра безвихідь? Здали нерви? Не знаю, не можу сказати. Може, й через те, а може, й ні. Не знаю... Знаю ж лиш одне. І певен того твердо і непохитно й досі. Коли б я тоді, в тій хаті, не вчинив так, то почував би себе найостаннішим мерзотником усе своє життя. Я мусив зробити саме так, і тільки так. То було якесь незвичайне прозріння чогось, тоді ще не до кінця збагненого. І велике душевне потрясіння. Так ніби я оце по-справжньому, зримо торкнувся душі свого народу. Тому й мусив вчинити саме так, і тільки так: на велику душевність відповісти душевністю. Тоді ота стара селянка з маленького, загубленого серед степового безмежжя сільця Жабового стала для мене всім: найвищим начальством, матір'ю, Батьківщиною, коли хочете. Вона уособила в собі все те найсвятіше, чим я тоді жив, стала уособленням всіх, хто боровся й страждав там, на фронті, і тут, у степу, на безмежних просторах оцієї Білої плями. І я передав до рук цієї жінки-матері свої найважливіші повноваження, ніби до рук самого народу, задля якого і прибув сюди. Адже це саме до неї, цієї жінки, і заради неї послано мене у ці степи і наказано викинутися з парашутом у гітлерівські тили, самому дияволу в зуби...

Коли я мимохіть кинув, що, сидячи цілий день у коноплях, певно, просяк їхнім духом на все життя, Микита зізнався:

— А ми догадувались... Я ще тоді, вранці, коли Оксанка забігала, помітив, що в коноплях хтось є. Думав тільки — з поліції, щоб за нашою хатою стежити.

— А чому мали стежити саме за вашою хатою?

— Та, мабуть, не тільки за нашою. Вони тут за всіма стежать. Як тільки тебе прогавили?

— Певне, тому, що вийшов я до вас по-видному. Не чекали вже... А чому ж отак пильно саме за вашим селом стежать?

— Воно, може, й не тільки... Але ж трапилося щось із тим Ріхардом десь тут, зовсім близько.

— А що ж трапилося?

— Та убили ж його ще вчора звечора!

— Це того, що зі мною в коноплях лежав? Хто ж він? Хто його вбив?

— Ріхард? Та він-то сам лише шофер. А возив шефа новобайрацької жандармерії Бухмана.

— Ну і хто ж його?

— Та хто ж зна... Ловлять... А вбито тут зовсім недалеко. Поверталися вони з Солдатського висілка вчора, вже по-темному. Він, той Бухман, сволота, сміливий, нічого не боїться, навіть ночами по селах нишпорить. Ну й... Бачив я сьогодні ту машину. Отут на шляху, зовсім недалечко... Промчали вони, значить, тільки через Жабове, вихопилися лиш он туди на рівне, аж тут, чуємо, вибух якийсь. Аж шибки в наших вікнах застугоніли. Чи гранатою хто, чи інше що,— того ще не знаю. А тільки машина шкереберть і одразу й загорілася. Ріхарда — на смерть, а Бухманові хоч би що. Постояв на шляху, дочекався, поки якась німецька машина трапилась, зупинив, Ріхарда підвіз та вклав під наші коноплі, а сам назад у Солдатський виселок... Помчав туди з німцями, а невдовзі й там запалало.

— І що б же це могло бути?

— Хто ж його знає,— скосив кудись убік своє єдине око Микита.

— Ну, хто не хто, а що вже «Блискавка», то напевне! — раптом спокійно докинула стара.

— Ат, ви там знаєте! — невдоволено буркнув Микита.— Краще б помовчали.

— А чого б то мені мовчати? Кому ж іще, як не тій «Блискавці»?

— Тобто як — блискавці? — нічого не второпав я.

— Та...— протяг неохоче Микита.— Є тут ніби, діє в наших краях така «Блискавка». Партизани чи підпільники, хто його там знає!.. Де б ото що не сталося, а всі вже одразу: «Блискавка» та «Блискавка»! Ото, як у сорок першому було: Калашник та Калашник, а тепер — «Блискавка».

— Мені б оце натрапити хоч на якусь іскорку від тієї «Блискавки»...

Микита промовчав, так ніби не дочув. Потім пересмикнув плечем і сказав зовсім про інше:

— Про вас теж уже знають... Казала Оксанка, хвалився поліцай Гришка Распутін — ніби парашута знайшли вранці. Тільки не тут... Десь далі, аж біля Підлісного, туди, до Зеленої Брами. Тепер, кажуть, облава велика збирається.

— А людей? Не чув, нікого не затримано?

— Ні, про таке не говорено.

«Еге, он воно, виходить, як,— думаю я.— Пляма, пляма, але не така вже й біла!.. Є і тут за що руки зачепити. От тільки б яку ниточку...»

Добуваю з планшета карту; розгорнувши на столі, орієнтуюсь, перепитую часом у Микити... Виявляється, зараз я отут... Ага! Зовсім ось недалеко Нові Байраки...

— Еге, тутечки, зовсім-таки недалечко, Нові Байраки... Та тільки обходь їх десятою дорогою. Жандарм там — тигра люта, і староста Макогон — собака з собак! — докидає стара від печі.

Далі... Трохи вбік, і знову ж недалеко, Терногородка... Потім — Скальне...

— Теж місце, прости господи! Є, кажуть, там отакий Дуська! Начальник поліції. Дітей ним страхають. Сотні людей власною рукою перестріляв.

А те Підлісне і Зелена Брама, виходить, аж он де! Далеченько ж це когось із моїх занесло, коли то й справді нашого парашута знайдено. Мабуть, крутенько було, коли й приховати не встиг. Одразу ж, як тільки буде можливість, розвідати все у тій місцевості. Може ж, і не один, може, й ще хто туди попав... Думаю про своє і бабусиних слів повз вуха не пропускаю. Запам'ятовую про всяк випадок і назви сіл, і прізвиська, і судження її. І жандарма Бухмана, і того Дуську (якесь таке ім'я чоловіче чудне! А чи, може, прізвисько?). І того старосту — собаку з собак, Макогона. На віку, кажуть, як на довгій ниві. Гора з горою, кажуть... Однак це вже у мене голова, здається, замакітрилась. Та й не дивно. Другу добу не сплю, не їм, та й обстановочка, сказати б, не дуже затишна... «Блискавка», виходить... Непогано сказано: «Блискавка»... Стара про щось перешіптується з Микитою біля печі. Про що вони? Примушую себе зосередитись, але мені не зовсім вдається... Знати б оце... Так же хилить на сон...

— ...Послухай, синку! — трясе мене за плече жінка. — Трошки перепочив, та й годі! Коли вже просиш, щоб допомогли, то слухай нас. Іти тобі час. Бо в мене місце таке —

сам бачиш... Довго не насидишся... Збирайся, Микито, та й гайда. Прямісінько через провалля до Солоної балки, а там левадами попід посадку. Біля «Незаможника» приглядайся пильніше. Пройдеш, а там уже до Панька рукою подати. Є тут такий Панько, своя, хороша людина... До світанку справитесь. Сам не затримуйся. Попросиш Панька, а він уже знайде якісь кінці. Заведеш і одразу ж додому...

І от я знову в степу, знову місячна ніч. Тільки мандрую вже не сам, а з оцим, учора ще зовсім не відомим мені, одноокиим хлопцем. Мандрую вже не навмання, а ніби знаючи куди і як. Ідемо здебільшого мовчки, тримаючись балок, левад та лісосмуг. Тільки іноді перекидаємось якимсь тихим словом.

— ...Мати твоя? — запитую хлопця.

— Ні! — одразу розуміє мене Микита.— Бабуся. Я — сирота... Батька бандити вбили у двадцятому. Гризло тут такий був. А мати — у тридцять третьому, з голоду...

Довго обмірковую, а потім таки зважуюсь:

— А з оком у тебе що?

— З оком? Та... нічого! Їм от швидко вже обоє повилазять! Та без ока тепер ще й краще... До Німеччини не беруть.— Так і не відповівши на моє запитання, швиденько запитує сам: — Скажи, а наші — близько?

— На Донбасі,— відповідаю,— Міус, Кальміус, чув?

— Не доводилось... А як ти гадаєш, тут швидко вже будуть? Наші кажуть, що на осінь можуть бути.

— А хто це — «наші»?

— Ну так... Хлопці, дівчата. Є такі, наше радіо, Москву ловлять.

— А з цієї самої «Блискавки» ти хоч когось знаєш? Тільки кажи правду.

Йдемо саме вздовж молоді посадки, зарослою пириєм межею. Під ногами шурхотить трава, ледь чутно потріскує сухий бур'янець. Микита довго-довго мовчить, тягне з відповіддю, обмірковує. Потім кидає скупю:

— Та!.. Так, хіба догадуюсь трохи. Розпитувати ж про таке не будеш.— І знову переходить у наступ: — Скажи, а це правда, що наші тепер усі ніби в погонах таких, як колись? А в тебе автомат теж новий? Так? Я отого, з «серпом», ще й не бачив... А «катюші»? Бачив ти їх хоч раз? Ох же ж і бояться їх німці! Тільки почують — «катуша», так одразу й драла. А ото, праворуч, бачиш, темніє? Солонецькі хутори були. В травні німці доценту

випалили. Бій був. Лець не цілу ніч стріляли. Облава. З наших там нікого й не ввіймали і вбитих не знайшли. А тих, німців убитих, аж четверо... «Блискавка» навіть метелика такого, листівку, значить, пустила...

— А ота дівчинка, Оксанка, що ефрейтора «стервом» назвала, чия вона?

— Оксанка? Сусідки нашої, баби Ганни онука. Вона нетутешня, з Києва. Її тато — майор був. Може, десь уже й генерал. Приїхала в гості до бабусі, а тут війна, німці. От і застряла...

— Бойова, видно, дівчинка. Скільки їй?

— Та, певне, з п'ятнадцять. А так, чого ж, бойова! Вони з бабою Ганною обидві бойові. В сорок першому від німців нашого пораненого командира врятували й виходили. Та і так...

Що «так», Микита не докінчив, замовк надовго.

Ішли ми вже чималенько. Стояла, як і вчора, незвичайна тиша. А одноманітне, заколисуєче сюрчання коників не порушувало, а лише глибше підкреслювало її. І тільки іноді, десь у дозріваючих просах, ніби спросоння коротко підпадьомкав перепел.

Одягнутий я був не по-літньому: в чоботях, ватній стьобанці. До того ж автомат, гранати та диски і втома минулої доби також давалися взнаки. Спина й чуб у мене швидко змокрили, ноги стали дерев'яніти, а в голові починався якийсь глухий, наче я в літаку, запаморочливий шум. Ішов, ледве встигаючи за легкою ногою сухенького Микити.

Десь, певне, вже за північ низом розлогої балки вийшли до старої, обрідної лісосмуги. Зійшли на високий горб, і там Микита наказав зупинитись.

— Ти тут сядь, почекай, а я зараз,— пошепки сказав він і одразу ж, легкою тінню майнувши через межу, зник безшелесно в темних кущах по той бік.

Сідати я боявся. Земля під ногами була м'яка, ніби навмисне розпушена сапою, і тепла. Сяду і одразу ж засну... Став за кущиком бересклету, сперся плечем на стовбур старої, покрученої степовими вітрами жерделі. Навпроти, за межею, косогородом донизу збігали, гублячись у сірій імлі, якісь кущі. В самому низу, в розлогій балці, блищало при місячному світлі плесо ставка. По той бік, за греблею, бовваніє висока біла будова, напевне, млин. За ним, угору й праворуч,— чітко розплановані ряди яблуневого саду і чорними списами по зоряному тлі неба з десяток тополь.

А по цей бік, там, куди збігають темні кущі, серед яких зник, згубився Микита, в сутіні дерев — крита бляхою хата й карлючка високого колодязного журавля.

Микита з'явився несподівано, так само як і зник.

Нараз виринув переді мною безшелесною тінню, ніби з-під землі.

— Ходімо,— сказав пошепки.

Кущі за межею виявилися агрусом та порічками, висадженими кількома рядками вздовж городу. Поміж ними — картопля. Ноги в'язнуть у пухкому чорноземі, плутаються в картоплинні. Та за хвилину ступаємо вже вузьенькою, добре втоптанною стежиною. Садок: яблуні, груші, вишняк. Збита з жердин огорожа, невисокий перелаз, просторе подвір'я. Хата з ганком, на дві половини, хлів, комора, колодязь з високим журавлем і довбаним коритом.

Посеред подвір'я — бричка. Пара сірих коней, головами до передка, щось смачно похрумкують. А на перелазі — невисока, кремезна постать у білій непідперезаній сорочці, темних штанях, заправлених у чоботи. На голові бриль. Обличчя затінене. Стримить з-під бриля лиш клинець куцої борідки.

Зустрівши нас, чоловік мовчки повертається і простує подвір'ям до ганку. Ми — слідом за ним. Дві дерев'яні приступки, ганок, темні сіни, двері ліворуч. Освітлена тільки примарним світлом місяця велика кімната. Шафа, ще якісь меблі, високий, з лапатим листям під самісіньку стелю, фікус.

— Чогось попоісте? — приглушено, буденним голосом запитує чоловік.

— Дякую... Зараз не хочеться,— відповідаю теж притишено.

Він не наполягає.

— Дядьку Панько,— пошепки обзивається Микита,— так я, мабуть, побіжу.

— Катай,— спокійно, навіть байдуже погоджується дядько Панько.

— На добраніч,— шепоче Микита.

— На добраніч,— кажу я, ловлячи по-темному його руку. Знайшов, потис: — До побачення. Спасибі, Микито. Передай бабусі, обов'язково передай моє велике спасибі.

Не відповівши, Микита тінню зникає з очей. Так тихо, що за ним навіть і двері не рипнули.

Дядько Панько тягне мене кудись праворуч:

— Прошу тепер сюди...

Завішений пілочкою якийсь зовсім темний закапелок. З'ясовується, правда, що є тут і одним одне, затулене фіранкою віконце. Віконце те одразу й дуже мені не подобається, непокоїть, хоч я ще й не можу збагнути, чим саме.

В кутку тапчан, на ньому — постіль.

— Можете роздягнутись і спокійно відпочивати, — бубонить десь за спиною дядько Панько. За мить, помовчавши, додає: — Я спатиму тут поруч, за стіною, на дивані. Без мене ані вночі, ані вранці на подвір'ї не показуйтесь. На тій половині ночують новобайрацький комендант і начальник поліції. Побоялися проти ночі додому повертатись.

«Так, так, — з якоюсь дивною байдужістю, крізь непереборну сонливість, лому в усьому тілі та шум у голові ліниво думаю я. — Сусідство знову — нічого не скажеш. Справді, можна спати спокійно». Намацую в кутку той вузенький дерев'яний тапчанчик, сідаю на краєчок, а потім, наткнувшись ще й на високу подушку, падаю на неї горілиць. Складаю руки на автомат. «Треба обміркувати, зорієнтуватися, що й до чого... У те малесеньке віконце не пролізеш ніяк. Краще вже, може, сісти при стіні біля входу та й зачекати до ранку. Ну да, так і зроблю», — думаю і... одразу ж пірнаю, ніби під воду, у глибокий, непереборно глибокий, без снів і сновидінь, сон.

Дядько Панько, невисокий, присадкуватий, з рудою борідкою і ясними синіми очима чоловік років під п'ятдесят, будить мене десь уже годині о дев'ятій ранку.

За вікнами цілий світ залято сліпучим, мерехтливим промінням сонця. За віконечком, у кущах бузини, заповзято сперечаються про щось горобці. Комендант з поліцаєм уже давно вибралися у своїх справах. Дядько Панько побував у млині, він, виявляється, мірошник, витяг з ятера на ставку чималу шуку й чекає на мене снідати. На столі шкварчить щойно підсмажена ячня з салом, лежить непочатий, запашний хлібище, глечик з кисляком...

Про парашутистів дядько Панько не чув ще нічого. Ні від своїх людей, ні від кого іншого. Про той парашут у Підлісному, правда, поміж комендантом та поліцаєм за вечерею мовилося. Але більше й вони нічого не чули. Коли ж що буде, де щось об'явиться, його люди обов'язково сюди занесуть. Обов'язково чутка піде. Це ж таки не голка в сні. Від німців, може, й сховаєш, а від своїх людей — ні-защо! Йому ж поки що наказано доглянути мене тут. Місце, мовляв, зовсім безпечне. Пересиджу до вечора, а там

уже хтось, кому належитися, з'явиться по мене і поведе куди слід. У Нові Байраки чи ще куди. Цього він уже не знає. Та й взагалі більш нічого не розпитує і не розповідає... Ніби й не здогадується, хто я. Дивний чоловік. Справді так уже ото не цікавиться ні мною, ні тим, що у світі діється? Прикидається? А чи, може, знає більше за мене?

Так чи інакше, у моєму ділі його роль обмежується тим, що перетримає день і передасть комусь іншому. Дуже, дуже добре! Велике спасибі йому й за це! Але... попереду ще один важкий, нестерпно важкий день бездіяльності й невідомості. І можна тільки уявити собі, що думають зараз про нас там, за фронтом, як припадають до приймачів, намарне ловлячи в ефірі наш голос. А я — командир групи — навіть і приблизно не уявляю, де тепер мої люди, що з ними коїться. Може, когось уже й живого немає... Нестерпна, посилена нудьгою та нетерпінням невідомість, від якої хоч у стіну головою бийся...

Хоч би швидше зустрітися з кимсь таким, з ким можна було б серйозно повести мову про розшуки десантників і про те, задля чого я сюди прибув. А що такі люди тут є — сумніву в мене вже не було.

На день про всяк випадок дядько Панько все ж спровадив мене до комори й наказав залізти на горище. Там, під солом'яним дахом, було досить просторо. Світла, що пробивалося в невеличкий отвір поміж кроквами, теж вистачало, особливо коли очі вже звикли до сутіні. В кутку, певне, саме на такий випадок, було постелено соломи й кинута зверху рядно та подушку. Поруч — кошик з яблуками і грушами, глечик з водою. Складалося таке враження, що до мене тут уже хтось був і, певне, не один.

Одне слово, влаштувався я досить-таки комфортабельно. Не було жодних сумнівів чи передчуттів і щодо дядька Панька. Але день, який знову тягнувся для мене на тому горищі цілу вічність, здавався ще важчим, ніж учорашній. Хіба що не було остогидлого духу конопель...

Отвір, біля якого я з обережності, нудьги і просто цікавості простоював годинами, до нестерпної ломоти в попереку, одкривав переді мною частину ставка, греблю, млин, протилежний горб і клапоть дороги, яка губилася десь за обрідною лісосмугою, з підсушеними сонцем кленами, ясеними та берестами.

Господар мене і не розважав, і взагалі не турбував, надовго зникаючи з подвір'я. Здавалося, жив він тут самотньо. Отож, лише дякуючи отвору в покрівлі, мав я того

дня можливість і «розважитись». «Розваги», правда, були невеселі, але... які вже були.

Годині о дванадцятій з-за горба по той бік греблі почувся далекий тупіт і перестук. А за якусь хвилину на дорозі показалася й підвода. На підводі, що спускалась до греблі, сиділо, позвішувавши ноги в усі боки, кілька чоловік. Вони тримали в руках гвинтівки. Сторчма, придержуючи приклади коліньми. У грудях у мене, візнаюся, тенькнуло: звичайно ж, поліцаї, хто ж іще! Мимоволі озирнувся в сутінь горища. Що ж робити? Залишатися тут чи вийти на подвір'я? Від млина нічого, що робиться на подвір'ї, напевне, не видно. І, заким вони перетнуть греблю, можна ще встигнути спуститись униз, а потім через садок і кущі порічок перебраться в лісосмугу. Взагалі, коли що, у мене було б кілька хвилин економії. Отож панікувати передчасно не слід... А тим часом з-за лісосмуги на дорогу викотилася друга підвода. За нею — третя. І, коли перша була вже біля млина, — четверта. На двох середніх, навантажених великими рудими лантухами, поліцаїв не було. Лише по одному їздовому. На задній, теж навантаженій, поруч з їздовим сидів ще й поліцай з гвинтівкою. Лантухи подіяли на мене заспокійливо, і з втечею я не квапився... Лише тоді, коли вони виявлять якісь підозрілі наміри і ступлять на греблю...

Підводи зупинились на втопаному майданчику біля млина. Поліцаї позіскакували з возів і одразу ж простяглися під стіною на спориші в холодку. Один тільки підійшов до ставка, сперся на заставки та й почав енергійно бомбардувати воду грудочками. Їздові ж, послабивши на конях зброю і почепивши на дишла рептухи, заходились зносити у млин лантухи. Працювали неквапливо, відпочиваючи і перекурюючи. А позносивши, прилягли й собі в холодку під кам'яною стіною. По тому напоїли коней, самі попоїли чогось там з вузликів і, залишивши одного з поліцаїв, повернули туди, звідкіля й приїхали. Тривало все те десь годин зо дві. І весь той час я стояв і невідривно стежив за ними зі своєї схованки. Та от нарешті підводи зникли за лісосмугою, і я, незважаючи на того одного залишеного поліцая, який, до речі, зайшов у млин, вирішив хоч яку часинку перепочити. Приліг на соломі, заплющив очі. Лежав, розмірковував про своє, намагався збагнути свої тривоги і... знову, не зогледівшись і як, задрімав...

Розбудив мене якийсь раптовий, тривожний гуркіт. Я зірвався на ноги і кинувся до дірки в стрісі. Зі сну

й несподіванки серце в мене несамовито калатало, очі за-
сліплювало сонце. Лиш за якусь мить, призвичаївшись,
розгледів: у широко відчинені ворота, біля яких стояв у
брilі дядько Панько, на подвір'я вїжджала, приглушено
вуркочучи мотором, легкова німецька машина. Прокинувся
я, певне, тоді, коли вона газонула, вибиваючись з греблі на
кам'янистий косогір уже біля самої хати.

Зупинилася машина посеред двору, саме на тому місці,
де вчора вночі стояла бричка. З машини вийшло двоє нім-
ців. Один — товстий, з великим животом. Таким великим,
що поли коричневого бахматого френча на ньому не сходи-
лись. Другий — худорлявий, цибатий, у звичайній уніфор-
мі піхотинця. В обох на поясах — великі чорні кобури.
В товстого на голові пілотка, в арміяця — великий, з висо-
кою тулією кашкет. Товстий потягнув за собою з сидіння
автомат. А з переднього місця, з-за керма, тим часом ви-
стрибнув ще й третій — водій. Хоч, напевне, за професією
і не шофер, бо вдягнутий був дуже хвацько: добре пригна-
ний сіро-блакитний мундир, новенький кашкет і на плечах
новісінькі невеличкі сріблясті погони.

Повискакували. Поставали серед подвір'я, розминають-
ся. Товстий щось гукає до дядька Панька, який саме зачи-
няє ворота, а чи до поліцає, що квапиться до воріт знизу,
від греблі. Мені подумалось: «Тепер тікати вже нікуди...
Як це я, дурень, проспав! Доведеться повоювати». У тому,
що вкладу усіх трьох за першого ж їхнього підозрілого
наміру, був певен цілковито. От тільки що з того всього
вийде потім, то вже річ інша.

Однак гітлерівці (якісь, мабуть, чини з району чи гебі-
ту) поводитися мирно, цілком пристойно, не виявляючи
жодних агресивних замірів.

Розім'явшись, усі, окрім поліцає, зайшли до хати. В хаті
вони довго, надто довго, коли зважити на моє становище,
підобідували та частувалися буряковим «шнапсом». Полі-
цаєй увесь той час стовбичив з гвинтівкою біля воріт.

Знову на подвір'ї з'явилися гамірливі, збуджені, з роз-
стібнутими френчами, з-під яких білили спідні сорочки,
з розчервонілими (навіть здалеку видно) масними пиками.
Весело перегукуючись, якийсь час вешталися по подвір'ю
та в садку. Рвали сливи, груші, струшували яблука. Ліни-
во смакували дозрілі плоди, часом лиш надкушуючи яблу-
ко чи грушу, і з реготом жбурляли ними один у одного.

Пізніше попростували до ставка, почали роздягатися.
Товстий роздягся зовсім, догола, ступивши у воду по

кісточки, блаженно, по-жіночому писклявим голосом ухкав і ляскав себе широкими долонями по обвислому важкому череві. Ті двоє залишилися в трусах. Підкравшись, вони зненацька обхлюпали товстого водою. Той верескнув, підстрибнув і з реготом та галасом помчав берегом. П'яньки, вони довго й весело ганялись один за одним, реготали так, що аж луна вилясками розкочувалась понад ставом. Особливо гидко й пронизливо вищав отой голий, з обвислим черевом. Полідай, що стояв з гвинтівкою біля воріт, догідливо, по-холоуїськи хихикав, хоч вони того й не бачили.

А в мене свербіли руки. Мене смертельно ображала вся оця метушня, те, як вони весело розважались і безкарно бавилися в самому серці наших степів, біля нашого ставка. Особливо обурював отой товстопузий гевал. І я вже ледве стримував гостре,— та де там! — пекуче, майже непереборне бажання полоснути по них чергою з автомата.

Набігавшись та нагаласувавшись, вони таки позалазили у воду, купались і, нарешті, стихилися. За якусь годину, наказавши кинути в машину два лантухи борошна, поїхали.

Уже зовсім надвечір з млина на подвір'я зайшли поліцаї (їх там виявилось аж троє), повечеряли, покурили і, як тільки зайшло сонце, повернулися до млина, певне, на свої пости.

Нарешті сині, густі вечорові сутінки огорнули все навколо: став: голі горби, сад і дорогу по той бік,— і дядько Панько дозволив мені вийти зі своєї схованки.

Уже зовсім потемному дядько Панько мовчки вивів мене стежкою поза хату, вниз, під греблю. Тихо було навколо. Млин над нами вгорі бовванів примарно-білий і ніби безлюдний. Тільки в лотоках пінилась, клетотіла вода, зриваючись з коліс, кількома пружними струменями падала на велике плесковате каміння, розкидане понад річечкою.

Річечка та витікала просто з-під млина, пінява й клетотлива, і стишувалась, входячи в низькі, рівні береги всього за якихось двадцять-тридцять кроків від греблі. Криючись у густих зарослях лепехи та верболозу, прикрита зверху високими вербами, текла далі в темряві нечутна й невидима, даючи знати про себе лише вільгістю і прохолодою нічного прибережного повітря.

Ступали ми вузьенькою, добре втоптанною стежкою. За якийсь час зупинилися під рясною, з молодим гіллям і старезним стовбуром вербою.

— Тепер ідіть просто за оцим парубком і не сумлівайтесь,— сказав дядько Панько.

Я приглянувся пильніше. Парубок у чомусь темненькому, з-за чого світилася біла сорочечка з розстебнутим коміром, без кашкета, низько острижений, стояв, притулившись спиною до верби. Потім виявився він хлопчаком років чотирнадцяти. Почувши дядькові Панькові слова, він одразу ж мовчки повернувся до мене спиною і рушив у сутінь прихованої кущами стежки.

Я не втримався, запитав:

— А куди йти?

— Не сумлівайтесь,— відповів мені вже десь за спиною дядько Панько.— Прийдете куди слід...

І зник, розчинився в сутіні ночі.

Йшли ми, мабуть, годин зо три чи й більше, увесь час мовчки. Що далі йшли, то навколо ставало видніше. Зійшов і поволі піднімався вгору крутим косогором зоряного неба великий, як на мій погляд, злочинно ясний та безтурботний місяць.

Але йшли ми весь час місцями безлюдними, стежкою, яка міцно трималася маленької степової річечки з дивною, певне, ще половецькою назвою — Кагарлик. Якийсь час в'юнилася вона поміж лозами чи розлогими, дивним чином уцілілими тут вербами. Повнилось запахом лепехи й холодної м'яти вогке повітря. Часом, ніби спросоння, кумкали й одразу ж стихали жаби. Іноді ж несподівано вистрибували просто з-під наших ніг і з оглушливим, наче постріл, сплеском, кидались у воду. Можна було тільки вгадувати, що далі, обабіч річечки, якісь левади чи городи. Але за високими кущами лози, щавлю та чорнобилю нічого не було видно.

Якось несподівано зарості скінчилися міленькою канавкою і задернованим насипом. Річечка в'юнилась тепер, виблискуючи під місяцем, широкою балкою, поміж голими горбами. Запахло полином, сухим чебрецем і ще чимось знайомим — приємно-гіркуватим, степовим, дразливим, як далеке дитинство.

Хлопчак ступав по-дорослому широко, мовчки, не озираючись. Тільки іноді коротко попереджував: «Рів. Камінь. Пеньок...» Лише в одному місці проказав аж кілька слів:

— Тут у нас джерело. Вода дуже добра. Напийтесь, коли хочете.

Скориставшись з того запрошення, я простягнувся на холодній траві і припав до джерела. Вода й справді була на диво смачна і така холодна, що аж в зубах ломило.

Після мене напився і той хлопчак. Рушили далі. З балки в балку, з горбка у ви долинок. Береги пішли здебільшого голі. Лиш де-не-де темніли клапті притоптаної худобою осоки та стриміли низькі обрідні кущики. Під ногами ж — сухий бур'янець, стернище. Часом на стежку хилило важке волоття просо. Зустрілося зо дві скелі. Виступали, виразно темніючи ще здалеку, випинаючи над саму річечку округлі, круті, гранітні лоби. Перед тим як обійти таку скелю, хлопчак зупинявся, вичікував і дослухався.

Десь уже, певне, по другій годині нашої мандрівки, перетнули невеличкий луг з кількома копичками сіна. За ним стежка знову пірнула в левади, в зарості верб, лози, лопухів, чорнобилю й кінського щавлю. Гостро, знайомо, три-вожно вдарило в ніздрі духом конопель.

Хлопець зупинивсь. Озирнувся.

— Тут переходитимемо вулицю. Присядьте, а потім — поодинокі.

— А де ми? — запитав я, присідаючи.

— У Нових Байраках.

Він пригнувся, ступив крок, шугнув кудись за кущі й зник з очей.

За хвилину здалеку долинув тихенький посвист. Зрозумівши його як сигнал, рушив і я. Переступив мілкий окоп і вийшов на дорогу. Праворуч, на відкритому місці, річечка розлилась широким плесом. Над тим плесом — невисокий дерев'яний місток, далі колодязь з високим журавлем, верби.

Через дорогу — рів і знову кущі. Ідемо поміж ними ще з півгодини і аж нарешті на якійсь леваді всідаємось на старій вербовій колоді біля кринички. І, як тільки сіли, одразу з-за старої верби підходить до нас висока жінка.

— Ти? — запитує хлопця, не називаючи імені.

— Я, — тихо відповідає хлопець.

— Усе гаразд?

— Еге.

— Добре. Повертайся додому. А вас прошу за мною.

Ідемо тепер кудись угору. Позаду залишаються кущі, починається город. Картопля, по ній де-не-де високі со-няшники, кілька крилатих, певне, старезних груш. Попе-

реду в місячному світлі виступає велика присадкувата будівля... Клуня? Так, клуня. З низенькими запалими в лопухи стінами і височенним, проваленим посередині дахом. З-під клуні назустріч нам виходить чоловік. Високий, важкотілий. Підходить просто до жінки.

— Іди, Парасю, спи,— чую шепіт.— Більше нічого вже не треба.

Жінка не затримуючись, обминає того чоловіка і йде далі. Чоловік мовчки й сильно стискає мене за лікоть... Так і веде. Повз клуню, картоплищем і густим високим гарбузинням. Переступаємо білу жердину і виходимо на подвір'я. Велика, з критим ганком хата. Сіни. За ними — освітлена місяцем простора кімната з великими, завішеними фіранками вікнами.

Вузькі двері до кухні затулені ще й цупкою ковдрою. Вони, ті двері, зачиняються за нами, і от я опиняюсь у суцільній, непроглядній темряві.

— Одну хвилинку,— звідкілясь збоку лунає густий, спокійний бас.— Зараз я її, прокляту, знайду...

Легке шарудіння. Тихий брязкіт. Потім спалахує запальничка. Чоловік засвітив газову лампу, примостив її в закутку біля комина. З темряви виступає простора кухня, піч, стіл. На столі щось горбиться, прикрите рушником.

Біля печі, повернувшись до мене обличчям,— чоловік. Років йому під сорок. Високий, ставний, хоч уже й важкуватий тілом. Повновиде обличчя з крупними, чіткими рисами, негусті опущені вуса, розумні, уважно-спокійні очі. Хоч погляд їхній теж якийсь важкуватий, твердий. На голові — військового крою темний суконний кашкет, з накладними кишенями кітель, синє широке галіфе і нові, добре наваксовані чоботи.

Стоїть, розглядає мене якусь мить і нарешті озивається низьким, густим, зовсім-зовсім спокійним басом:

— Ну, а тепер... здоров'я желаю, капітан... капітан... Сапожников, коли не помиляюся? — Він широко всміхається і, не чекаючи відповіді, веде далі: — Чудесне, скажу я вам, прізвище для конспірації. Скажімо, при нагоді та потребі можна назвати й по-нашому: Чоботаренко. Все залишається так, як і було, а разом з тим звучить, як зовсім нове прізвище... — Не перестаючи всміхатися, підходить ближче до мене. — Але найперш — познайомимось... Я — староста села Нові Байраки Макогон...

Останнє слово для мене — як несподіваний удар. Воно раптовим і нестримним внутрішнім дрозом пронизує всю

істоту. Та, певне, і на обличчі щось таке відбивається, бо усмішка на його устах гасне.

Він неквапливо простягає руку, а я, певне скоріш підсвідомо, шугаю своєю до кишені. «Невже ж такий збіг? Невже той самий?.. Той самий «собака з собак»?.. Макогон?.. Прізвище таке примітне, що одразу, як тільки вимовила його Микитина бабуся, засіло в пам'яті».

— О-о-о!.. Та ви вже, бачу, встигли дещо прочути,— одразу змінює тон чоловік, і обличчя його стає твердим, замкненим.— Тільки прошу вас, не треба...— додає вже поквалівише, але не без іронії.— Я кажу, не треба пострілів. Зрештою, не такий уже чорт страшний, як його маляють.

Макогон важко опускається на стілець, так й не дочекавшись моєї руки.

— Гаразд... Сядьте тим часом на хвилину он туди,— вказує рукою на тапчанчик.— Нам, видно, й справді слід спочатку порозумітися.

Він хмурить густі брови, морщить високого лоба, збираючись, певне, з думками. А я так і стою на місці, не розуміючи, не знаючи, де я, у кого, що зі мною і як далі себе повести. Не знаючи, як же це воно так сталося, що отой одноокий Микита і його бабуся, самі ж кленучи Макогона «собакою з собак», віддали мене простісінько в руки тому ж «собаці»?

— Діло тут таке...— нарешті спроквола, важко починає він.— Про себе нічого не казатиму. Не уповноважений, розумієш,— переходить знов на «ти».— А от про тебе... Річ у тому, що там дуже стурбовані вашим мовчанням. Не знають, де ви і що з вами. Минулої ночі знову скинули чоловіка на Кам'янський ліс до пархоменківців... До розшуків включено й мене. Маю наказ розшукувати і, коли що, зв'язати з обкомом а чи хоч повідомити їх. Про мене ж віднині й надалі знатимеш тільки ти. Розкриюсь, розумієш, тільки перед тобою у зв'язку з вашими ось непередбаченими обставинами. Жоден з твоїх нічого про мене не повинен знати.

— Т-так,— уже вкрай спантелечений, белькочу я, охляло всідаючись на тапчан. З гострою тривогою, палкою надією і страхом від того, що зразу ж можу і втратити ту надію, запитую: — А ви?.. Є у вас якісь відомості?.. Хоч про когось із моїх людей...

Запитую, а в самого так і не йде з голови Микита, бабуся, оте її «собака з собак»...

— Ні. Поки що... Та й загалом, певне, цим займатиметься, принаймні на ближчий час, без мене. Але... спочатку я все ж мушу впевнитись... Ти ж, мабуть, зможеш дати мені якісь докази того, що ти — справжній капітан Сапожников? А щоб повірив мені, скажу, що народився ти на Курщині, послав вас сюди трста двадцять шостий, у твоїй групі, крім тебе, шестеро...

Він перелічує всі прізвиська, а я...

— Власне, — поволеньки тягну я, — зважаючи на все, що сталося зі мною за оці дві доби...

Твердо зваживши всі «за» і «проти», доходжу висновку, що іншого виходу в мене немає. Не повірити ж оцьому так докладно поінформованому чоловікові — однаково що не повірити вже тепер, заднім числом, Микитиній бабусі. А коли так, то нащо ж була ота, може, й справді сентиментальна сцена?.. І ось староста села Нові Байраки, «собака з собак», Макогон, як це не дивно, уважно розглядає поділ моєї солдатської сорочки... Одне слово, психологічних експериментів було в мене того вечора задосить...

Макогон, проглянувши мою «довідку», помовчав, а потім сказав:

— Ну що ж, гадаю, капітане Чоботаренко, що більше тут оцей «документ» тобі не знадобиться. Скидай, щоб без зайвого клопоту, сорочку, а я знайду тобі якусь іншу... А цю найкраще просто знищити. Хоч... можна, звичайно, і приховати десь у певному місці, щоб потім колись онукам показувати. Найкраще — вирізати той клапот, у пляшку та в землю. Добрий, перевірений засіб. Сто років зберігатиметься... Велика буде радість онукам, коли... звичайно... доживемо. — Макогон усміхнувся тепер скупю, стримано. І, трохи помовчавши, почав уже про інше: — Від твоїх поки що ніде жодної чутки. Крім того підліснянського парашута, звичайно. Однак десь є. Живі чи мертві, але на волі. До рук гітлерівцям принаймні в навколишніх районах не потрапив жоден. Гітлерівці, знайшовши той парашут, організували облогу ледь не по всій області. Кілька днів повсюди кожен куточок прочісуватимуть. Ну а ми — своє. Дано знак такий усім групам і організаціям «Блискавки» — чатувати день і ніч. Розшукувати, переховувати, рятувати. Особливо в напрямку Кам'янського лісу. Не виключено, що твої, зорієнтувавшись, пробиватимуться все ж до місця збору...

Макогон закурив, розстібнувши комір кітеля, і, стримуючись, щоб не позіхнути, докінчив:

— Ну що ж, ранок покаже, як кажуть мудрі люди. Давай повечеряємо, що бог та моя Парасочка послали, та й бай-бай. Живій людині положено хоч дещицю поспати не лише в мирний час.

Почував я у тій самій клуні, повз яку нещодавно проходив. У засторонку, на свіжій соломі, настеленій за купою житніх снопів. Спалося мені, кажучи одверто, погано. Не йшли з думки товариші: де вони зараз, що з ними? Не зовсім до того ж вкладалося в голову і все те, що творилося оце зі мною. Як же це?.. Невже ж ота бабуся чи принаймні онук її Микита так і не знають, до кого мене спровадили?.. Бо коли б знали... тоді до чого б була ота «собака з собак»? Одно слово — було про що подумати у тій клуні. Та й часу вистачало. Уся ніч та ще й наступний день!..

Тільки вже під вечір, повернувшись зі служби додому, Макогон, відпустивши іздового, поставив коней головами до брички просто посеред подвір'я, підкинув їм у передок свіжої викомішанки і тоді вже покликав мене до хати, щоб разом пообідати.

Дітей мій випадковий господар не мав. Лиш одну дружину. І почувалися ми в хаті майже цілком безпечно. Хоч, про всяк випадок, сінешні двері взяли на засув та автомата я, як і завжди, тримав під рукою.

Обідали лиш удвох, у великій кімнаті: двоє запнутих мереживними фіранками вікон на подвір'я, одне — на широку, центральну в селі, вулицю.

За обідом, добре розуміючи, що дію не конспіративно, а то й по-дурному, я все ж не втримуюсь:

— А чи знаєте ви, товаришу Макогон, якої думки про вас ті, хто направив мене сюди?

— Можу тільки догадуватись, — насторожився Макогон. — А хіба що?

Однак потім, вислухавши мою розповідь про «собаку з собак», не здивувався. Лиш посміхнувся стримано та сумовито.

— Ні я їх, ані мене ці люди зовсім не знають... Можливо, лише як старосту. Та й то здаля... А коли ти вже конче хочеш правди, капітане...

— Ну, щоб уже конче, — пожартував я, — то не скажу. Так, хіба який клаптик.

— Вся правда в тому, — вів далі цілком серйозно Макогон, — що правду про мене, та й то не всю, знають тут лише троє: моя Парасочка, отой мельник та ще один чо-

лов'яга, до якого я вас з часом і спроваджу... Ти ж випадково натрапив на одну з ланок підпільного ланцюжка «Блискавки» у тому, певне, місці, де він в якійсь мірі переплітається з моїм... Звичайно ж, коли б той одноокий хлопчак знав, до кого спровадив тебе мельник,— не знести б Панькові голови... Та ти вже його цього разу не видавай!.. Бо, коли б у тебе йшло все так, як задумано, могли б ми й не зустрітися. А коли б і зустрілись десь значно пізніше, то тільки по одній-однісінькій лінії — лінії розвідки, капітане. І кажу я тобі про це цілком свідомо, про всяк випадок... Ну, а тут, коли раптом зник цілий десант на чолі з капітаном держбезпеки невідомо де і як, хтось там угорі вирішив потурбувати і мене. Та не встиг ще я й подумати, а мельник уже до моєї Парасі: так і так, мовляв, живий, справжнісінький радянський парашутист об'явився! Куди його?.. Так що, незважаючи на те, що й підпілля, і партизани цікавлять мене насамперед і тільки саме по лінії розвідки... то, що не кажи, а тобі, капітане, зі мною таки поталанило. Могорич з тебе!..

Коли обід уже йшов до кінця, я, спочатку підсвідомо, вловив якийсь непевний, одноманітний, але наростаючий гуркіт чи, скоріше, шурхіт. А коли зрозумів, що й до чого, за вікном на вулиці раптом зринула пісня. Не дуже голосна, не дуже бадьора, та зладнана. Але співало, безперечно, багато люду.

Перший кинувся до вікна Макогон. Одслонив ріжок фіранки, зиркнув на вулицю і, повернувшись до мене, якимось чудно посміхаючись, сказав:

— Може, хочеш, капітане, полюбуватися на твоїх мисливців? Поглянь!..

Вулицею, крешучи чобітьми брук, здіймаючи рожеву в променях низького вже сонця пилюку, просувався стрій не стрій, але справді велика, на сотню чи й більше людей, колона. Одягнуті хто як: у німецьке, напівнімецьке — військове й поліцейське; у наше — напіввійськове й цивільне, з білими биндами на рукавах, всі до одного озброєні: гвинтівками, карабінами, автоматами. Було в них навіть і два чи три ручних кулемети.

— І все ото, брат, на тебе одного,— посміхнувся Макогон.— Полювали цілісінький день і так нічогісінько й не вполювали.

Я не без цікавості, та, правду кажучи, і не без моторошного відчуття проводив очима ту зібрану саме задля мене і на мене колону поліцаїв, яку вів товстий, з великим

черевом німець у коричневій уніформі, страшенно схожий здаля на того, що гасав голяка понад ставком.

Поліцаї були, видно, вкрай стомлені, однак ще бадьорились. Важко човгаючи чобітьми по бруку, вони неквапливо брели повз Макогонове подвір'я, широко розтуляли роти і охляло, хрипкими голосами виводили:

Соловей, соловей, пташечка,
Канареюшка жалобно поють!

У самому кінці колони хвацько виступало двоє у зелених коротеньких стьобанках, пілотках, нових кирзових чоботях. Озброєні вони були теж новими автоматами, правда, зразка сорок першого року, з круглими дисками. Кресали підборами брук і, здавалося, голосніше за всіх вигукували:

Ать, два, горе не біда!
Канареюшка жалобно поють!..

А я з німим зачудуванням, ніби заворожений чи, певніш, приголомшений, довго дивився їм услід розширеними з подиву та непорозуміння очима. І аж за якусь хвилю, зрештою, схаменувсь і прошепотів:

— Т-т-товаришу-шу Мак-когон, слово честі, оті двоє, в хвості, мої... мої «святі»... Тобто, я хочу сказати, мої хлопці!

II. СТАРШИНА ЛЕВКО НЕВКИПІЛИЙ

Сталося так, певне, лише тому, що людям на той час було не до неба. Клопоту вистачало й на землі.

У центрі села пожадливо й безборонно господарював вогонь. Полум'я охопило добрий десяток дворів. Час був сухий, жнив'яний. І все, на що кидався вогонь, одразу спалахувало й горіло, аж гуло, тільки іноді потріскуючи і пострілюючи: хати, комори, стіжечки, погрібники, тини, купи хмизу. Недовго опиралися вогняній стихії навіть зелені вишняки, яблуні й груші-дички, викохані навколо хат. Листя на них швидко починало в'янути, потім скручувалося в дудочки і враз дружно спалахувало.

Перекриваючи стугоніння вогню, пронизливо верещала у хлівчику свиня, тривожно мукала корова, сполохано кудкудакала десь одинока, випадково вціліла курка. Час від часу проривалися над тим усім короткі автоматні черги, нерозбірливі слова німецької мови.

І тільки люди, що збилися в тісний гурт біля колодязя з журавлем під кам'яною огорожею, мовчали. Оточені десятком поліцаїв з автоматами та гвинтівками, дорослі й діти, старі й молодші, жінки й чоловіки — стояли, тулячись одне до одного, скорше насторожено, аніж налякано спостерігаючи за тим, що діється навколо. Мовчанка була моторошна. Бо не плакали, заворожені вогнем, навіть діти. У заграві пожежі якимось застигло вирізнялися ніби відлиті з міді обличчя та іноді коротко, червоно зблискували широко розкриті очі...

А з чистого зоряного неба, здавалося, просто на голови людей, просто у вогонь, швидко опускався пишний білий тюльпан ровквітлого парашута...

Начальник розвідки партизанського десанту, старшина Левко Невкипільий, падав з високого неба прямісінько на вогонь пожежі і вже нічим не міг тому запобігти...

Ті вогні він помітив одразу, як тільки розкрився парашут. Першої хвилини здавалися вони звичайними багаттями. Через те Левкові вірилося, що літак ішов не дуже високо, а вогнища ті, за щасливим збігом обставин, є партизанськими сигнальними знаками.

Але він усе чомусь летів і летів. А вогні, швидко здіймаючись йому назустріч, займали дедалі більше місця в просторі, розливалися вусібіч і перетворювались на справжні пожежі. Справжні і, певне ж, не випадкові. Можна вже було розрізнити, що внизу горять якісь будівлі, палає мало не ціле село, а він — Левко — летить із значної, досить солідної, як виявляється, висоти...

Усе, що діялося з ним, вкладалося, звичайно, в коротюсінькі хвилини. Навіть саме життя вирішувалося тепер якоюсь однією хвилькою. Але думка працювала так само блискавично, фіксуючи найтонші відчуття та зміни настрою, вирішень, навколишньої обстановки.

Спочатку — картина підпаленого гітлерівцями села. Він опускається просто в самісінький центр дій карального загону. Отже, найголовніше — зброя! Найголовніше: не дати до рук живим, винищити якнайбільше їх, коли вже так сталося. Бо коли вже гинути, то гинути, як кажуть, з музикою. Він так і подумав: «З музикою». Усім еством, усім тілом відчуваючи одне — зброю: автомат, гранати, пістолет. І стріляти треба одразу, ще навіть не приземлившись як слід, незважаючи на те, що буде з парашутом, не звільняючись від нього. Те все, коли воно взагалі буде ще потрібне, — потім, потім! Вогонь стелиться по землі. Клуб-

ками валує дим. І все те летить просто на Левка. І вже не зброя, не постріли... Найголовніше — не потрапити у вогонь, не потонути в ньому... Однак він, здається, летить таки в полум'я, просто до центру якогось величезного вогнища. І тепер уже ніщо його не врятує! Спалах відчаю. Лють. Біль безсилої люті, від якої він, здається, навіть втрачає свідомість. Усього на якусь долю секунди... Долю секунди, яка, власне, вирішує все... Земля міцно штовхає його в кінчики пальців. Коліна звично, механічно пружиняють. Усього його обдає жаром. Парашут опадає і тягне кудись убік. Левко механічно, звичайно, підсвідомо зриває стропи, і вони летять услід за парашутом. Сам він падає на спину і враз схоплюється на рівні, ніби гумова лялька. І одразу ж інстинктивно відсажується убік від нестерпного жару, що бурхає йому в обличчя...

Лише потім уже, значно пізніше, так би мовити, на дозвіллі по-справжньому «реконструював», відтворював він у пам'яті все, що з ним сталося за ту одну мить.

Летів він, виявляється, на охоплену полум'ям велику клуню. Висока, стрімка, крита пересушеними парками покрівля її вже прогоріла і провалилась досередини. Однак вогонь ще не опадав. Маючи, певне, якусь поживу (снопи, дрова, сіно) в самій клуні, полум'я, сліпучими язиками пробиваючи клубки диму, шугало високо вгору.

Левко приземлився за кілька кроків від стіни. В обличчя вдарило нестерпним жаром. Парашут повітряним струменем потягнуло у вогонь. Якусь мить він, ще опираючись тому протягові, роздутою парасолькою зависав над стіною. Та враз хитнувся вбік і вмить спалахнув. Левко встиг лише звільнитися від стропів і пустити їх услід за парашутом.

Був у якомусь незвично дивному стані. В до краю граничному напруженні усіх фізичних і духовних сил. Ясність і гострота сприйняття всього навколишнього — неймовірні. Ніби при спалаху блискавки. Спалаху, що якимсь чудом не згас за мить, а так і залишився горіти нескінченно... І разом з тим усе те і в почуттях, і в думках видавалося зовсім нереальним. Як у важкому, але напрочуд яскравому сні...

Навколо було на диво порожньо й тихо. Ніхто не нападав, взагалі ніби нікого й не було. Тріскотіло, гуло й пострілювало тільки полум'я. В обидва боки тягнулась довга,

низенька і глуха руда стіна. Попід стіною кущами — лопухи, кропива, лобода. Підсвідомо, інстинктивно Левко подався спиною назад. Нога шугнула в якийсь неглибокий окіп. Ледве не впав. Хитнувся, затримавсь і озирнувся... Міленький рів, тернові кущі, негустий, з обсмаленим і пожухлим уже листом, вишняк. Видно, ніби вдень. Позаду, за спиною, — темрява. І з тієї темені його, звичайно, видно, як на долоні. Звідтіля, з темені, з вишняка навіть щось зблиснуло. Десь тут близько, зовсім поруч. Зблиснуло й згасло. Левко ступив ще два кроки назад. Те, що було невидимим, ясно виступило з темряви.

Кущ молодих вишень. Під ним нерухома, вклякла, скулена в клубочок людська постать. Дівчинка років дванадцяти чи п'ятнадцяти... Хто ж добере зараз! Старшина Невкипілий її віку так і не зміг визначити собі й потім, значно пізніше. Сиділа, обхопивши руками ноги, поклавши підборіддя на коліна. Простоволоса... І в тій її позі щось приречене, щось від загнаного звіряти, якому тікати вже нікуди. Хоч, може, не тільки те. Може, ще й напруженість і затятість... Коли старшина став поруч, дівча навіть не поворухнулось. Від того йому стало нараз аж моторошно.

— Ти що тут? — запитав машинально.

У відповідь — холодна і, здалося, незворушна, презирлива мовчанка. Лиш очі проти полум'я зблиснули живими вогниками і знову згасли.

— Ти... бачила? — запитав уже усвідомлено, маючи на увазі себе, свою дивну для неї, напевне, появу, парашут.

— Нічого я не бачила, — незворушно, глухувато, навіть аж сердито відповіла дівчинка.

Вона, напевне, зрозуміла його запитання. І в її відповіді відчулося те, що вона вже нічого не боїться і ніщо (навіть його поява) її вже не дивує.

— Що тут діється?

— Заганяли в Німеччину... Хтось німця вбив... Тепер палять село...

— А люди де?

— На вулиці. Біля криниці.

— А німці? Багато їх?..

— Певне, багато... Теж на вулиці. Сюди, в садки та в городи, бояться...

— А ти?

— Що я?..

— Чого тут сама?

— А ти що, не знаєш, чого зараз люди ховаються?..

Він промовчав. А вона додала, вже не чекаючи запитання:

— Хлопці в степ та на посадку подались, а в мене мама з Мишком біля криниці... Мишко — хворий...

— Що за село?

— Солдатське.

— Солдатське? — перепитав голосно.

Однак повторювати дівчинка не захотіла. Промовчала.

— А там, далі що? — кивнув головою кудись у гущавину садка, на північ.

— Ковтюхів город, а за ним уже й поле...

— Так ти що ж, тут і сидітимеш?

Дівчинка промовчала.

— Тебе теж ловлять? До Німеччини?

— Не куди ж!..

— Ну що ж... Про всяк випадок, ти нічого не чула й не бачила.

— Та вже ж...

— А може, подамося разом? — він знову кивнув головою кудись на північ, відчувши раптом, що не може отак просто кинути оцю незнайому дівчинку.

— Не! — енергійно шарпнула плечем дівчинка. Потім, помовчавши, порадила: — А вам би краще не затримуватись тут... Краще б ішли, поки темно...

Він постояв ще якусь хвилину і потім, розуміючи, що будь-яке його втручання тут зараз нічого не зарадить, нічого, окрім хіба нових ускладнень, не дасть, тихо пірнув у сутінь дерев.

Зустрілося двоє неждано-негадано. Не відомі до того, не знані одне одному. Зустрілися на мить і розійшлись, може, назавжди, навіки, як пилінки в космосі... А от же зустрілись, як свої, як рідні. І залишивсь у їхніх серцях і почуттях слід — пам'ять про ту ніч і ту зустріч, певне, на все життя...

«А все ж десь ще твоя доля блукає, хлопче!» — зупинившись і аж тепер трохи отямившись, уже за селом, у кукурудзі, подумав Левко. Він зорієнтувався по компасу, передихнув і спробував збагнути, що ж сталося.

«Солдатське... Солдатське... Невже аж так далеко? І так неточно? Чому? Адже — ніч місячна, коли навіть не зважати на все інше... По карті виходить — до Кам'янського лісу близько тридцяти кілометрів. Далекувато як-не-як! Солдатське... Солдатське... От іди знай, що, ні сіло ні владо, потрапиш до якогось там Солдатського! Добре, що хоч посидів тоді над картою. Дивись, тепер от і пригодилося.

Розвідник завжди мусить знати, вивчати усе, що треба, і ще вдесятеро більше того, чого й «не треба».

Там, у штабі, на великій карті, яку він наполегливо, старанно вивчав кілька днів, Левко запам'ятав десятки населених пунктів північніше міста К., уздовж південного кордону Кам'янського лісу. Серед них було й невеличке сільце Солдатське... Десь приблизно в районі можливих майбутніх дій. Левко й зараз, заплющивши очі, ясно, чітко бачить ту карту. Позначки, кружечки, написи — більшими, меншими і зовсім дрібними літерами. Серед них — Солдатське. Серед тих, зовсім дрібніших... Та все ж Левко запам'ятав і його. Отож зараз пригадує достеменно: до лісу, звідсіля близько тридцяти кілометрів. Прямо на північ, і далі у район Сорочого озера — місця їхнього збору. Далеченько-таки, нічого не скажеш. Але рішення тут може бути лише одне: на північ, до місця збору! Топтатися до ранку вишукувати своїх тут і нерозумно, і вкрай ризиковано. Крім того, зустрічі з товаришами можливі й по дорозі. Бо, хоч і сталася така неточність, місце збору все ж залишається незмінним. Отже, вперед на північ! Тільки на північ! І що скоріш, то краще. Більше встигнеш пройти до ранку.

Старшина Левко Невкипільий вважав себе розвідником досвідченим і кваліфікованим. Рік служби у дивізійній розвідці на війні навчить хоч кого. Тим паче — людину освічену, яка сама, з власної волі обирала собі військову професію, полюбила її і була з того горда.

Правда, у такий глибокий тил Левко викидався вперше. Хоч групі прориви на територію, захоплену ворогом, здійснював десятки разів. Мав кілька подяк від командування і три медалі: «За відвагу», «За бойові заслуги» і, певне, найдорожчу — «За оборону Сталінграда».

Зголошуючись добровольцем у десантну групу, був переконаний, що брак партизанського досвіду замінить йому попервах старанна підготовка, непогане знання німецької мови і природжене чуття розвідника.

А коли до цього додати ще гостру, як він сам казав, «лисячу» хитрість та обережність, орлину пильність і лев'ячу рішучість, то, зрештою, не може бути такого становища, з якого б з честю не вийшов радянський розвідник.

Тим часом ситуація, хоч і дуже гостра, складалася особисто для нього досить елементарно. Хтось помилився, і їх викинули за добрих тридцять кілометрів від зазначеного місця приземлення. Однак завдяки випадкові, пожежі (а випадок у житті розвідника теж не останній з факторів)

і отій дівчинці, все одразу з'ясувалось. І те, що їх викину-
ли з відхиленням, і — найголовніше — точне місце справж-
нього приземлення.

Отже, Левко мав: певний орієнтир на місцевості, карту, загальне уявлення про місцевість, кілька годин хай і місяч-
ної, а все ж ночі.

Усе, здається, йшло, як і належить. Ніч як ніч. І степ
як степ. Розлогий, порожній, негусто поораний балками,
ярами та улоговинами.

Він ішов навпростець, не тримаючись доріг і шляхів,
стернями, кукурудзою, буряками, просами чи соняшника-
ми. Часом по кілька кілометрів тяглися затверділі, порослі
обридними бур'янами — осотом, молочаєм, будяччям, —
неорані поля. Ішов, не особливо й остерегаючись, твердо
знаючи, що серед ночі напевне не зустрине тут ні поліцая,
ані гітлерівця.

Та й видно було навколо, в рівному полі, далеко. Лише
над ранок, коли закотився за обрій незвично великий, до
червоного розпечений місячний диск, на короткий час по-
темніло.

За дві години по тому, як Левко вийшов із Солдатсько-
го, почало світати.

Час було подумати про те, де перебути день. Попереду,
трохи далі — невисока, оплила вже, певне, неоднораз розо-
рювана плугами, а тепер поросла сивим полинцем могила.

Всередині, як виявилось, була та могила розкопана. Ко-
лись, певне, давним-давно. І незарівняна яма на самому
щобві поросла дерзкою чаполоччю, полином, деревієм і ко-
ров'яком.

Швидко дніло. На схід, над низьким далеким обрієм,
цитриново прояснювався край неба. Низько над полями,
тривожно мерехтлива, полум'яніла вранішня зірка. На за-
ході, за кілька кілометрів, сіріло в долині якесь сільце...
Коли вірити карті і коли він, Левко Невкипілий, не поми-
ляється, сільця того у цьому місці наче і не мало бути...

У грудях від того непевного здогаду глухо защеміло.
Якось незвично порожньо стало на душі. Та... що вдієш?
Мусиш залишатися на цілий день саме тут. Самотній, ні-
чим не захищений, майже беззахисний перед будь-якою
несподіванкою... Хвалити бога, що хоч не беззбройний.
Хоч живий ніякому чортові до рук не дасться.

Левко розстебнув стьобанку, кинув на землю мішок і ліг
у полин. Потім зняв пілотку, поклав на землю, перед са-
мим обличчям, автомат...

Ледь не цілий день степ довкола німував. Тільки шуліка над головою та сюрчання коників у бур'яні. І те безлюддя, здавалося б, таке зараз доречне, ставало дедалі загадковіше, тривожніше і нестерпніше.

Вже десь аж на початку п'ятої, далеко ліворуч, на сході, степ раптом ожив, заворушився сотнями темних дрібних постатей. На зеленому тлі кукурудзяного лану вони, як мурахи, виникали з балки і довгим ланцюгом розсипалися по степу. Рухалися не збільшуючись і не наближаючись, повз його самотню могилу, кудись на північ...

А хвилини за двадцять подібний мурашник заворушився і на захід від нього, побіля отого сільця, чомусь не позначеного на карті. І цей мурашник теж рухався на північ...

«Облава!.. Ну, звичайно ж, облава! — з якимось навіть полегшенням подумав Левко. — Виходить, про нас тут уже довідались! І, напевне, ніхто з наших не вскочив, раз ідуть облавою!..»

Ті безгомінні мурашники праворуч і ліворуч, що залишили поміж собою клапоть голого степу з низькою, опланою могилкою, прокотилися повз Левка і за якісь півгодини зникли, розчинилися десь там на півночі, по балках та переряках.

«Тепер услід за тією облавою і мені буде значно безпечніше рухатись», — подумав Левко, вкрай знеможений цілоденним напруженням.

Дочекавшись нарешті вечора, стомлений, розбитий, так ніби він цілісінький день вимахував ціпом, старшина Невкипільий рушив і собі далі на північ.

За годину вибрав з кукурудзи в обрідне, потолочене облавою просо. Попереду, в-за прояснілого обрію, виткнувся окраєць повного місяця. Навустріч з-за горба виринули дуби. Старі, кряжисті дуби... Лісі!.. Нарешті лісі! Але чому нарешті? Адже не йшов він од тієї могили навіть і двох годин! Ні, радості той лісі Левкові не приніс. Лише тривогу та настороженість. Чому — лісі? Чому саме тут раптом — лісі? Не міг же він, справді, помилитися в розрахунках! А коли так, то лісу тут, на цьому от місці, не має бути. Тоді що ж це?..

Лісі той виявився, правда, всього-на-всього невеликим гайком у широкій степовій балці. Посадка, а не лісі. Левко подолав його вперек за якихось півгодини. І все ж... все ж на карті й того гайка не було. А мусив би, обов'язково мусив бути на такій карті! Він, той гайок, розтривожив,

збентежив, навіть налякав старшину більше, аніж вогонь, у який він летів з неба, і та денна облава, що її тільки якимось чудом пронесло мимо.

Та потім, здається, все почало складатись заспокійливіше. І степова рівнина, і грейдер зі сходу на захід — широкий, добре вкочений, і навіть оцей пересохлий струмок у кущиках татарського зілля. Сумніви не зникли, але гострота їх притуплювалась і тривога поволі влягалася...

О пів на четверту попереду на тлі зоряного неба замаячили зубці далекої ще, темної стіни лісу. Тепер уже нарешті справжнього, того самого, довгожданого Кам'янського лісу!

Левко спочатку приспішив, майже побіг. Потім скаменувся, стишив ходу і, не доходячи з півгін до лісової межі, заліг у густих низеньких соняшниках. Попереду, аж до темного узлісся, слалося чисте стернище. Яскраво й широко розливав навколо зеленкувате світло місяць. Здавалось, кожна білинка вирізнялась у тому світлі.

Левко пролежав хвилин з десять, огледівся, прислухавсь і, не виявивши нічого підозрілого, звівся на ноги й сміливо попростував до спасенної, такої жаданої лісової сутіні.

...Чисту, порослу густою травою галявину з двома розлогими, кривулястими дубами посередині навпіл перетинає вузенька, добре втоптана стежка... А по-справжньому ліс починається з кущів ліщини. Далі — чорноклен, граб, молодий дубняк... Стежка, огинаючи кущі, в'юниться кудись униз. Холодить розпашіле обличчя м'яка прохолода. Пахне прілим листям, грибами, іще чимсь лісовим, терпкуватом'ятним. Вузенька глибока балка, зарості папороті, бузини. Круте узгір'я, і за ним — суцільний дубовий ліс.

Стежка збивається убік і виводить Левка до рівної, мов під лінійку проведеної, лісової межі.

Від швидкої довгої ходи ноги Левкові гудуть, тіло судомить. Спина й лоб — мокрі.

Ліс негустий, перехрещений темними тіннями, дрімливо-затишний. Безвітря. Ані шелесне. Тиша, особлива, глибока, як найміцніший сон. Дивна, урочиста тиша, як у замороженому царстві.

За картою виходило, що до Сорочого озера лишалося кілометрів з десять. І коли йти від Солдатського, строго на північ, обов'язково на нього вийдеш.

Поки що можна було йти понад межею. Невідомо, правда, скільки. Якийсь кілометр-два а чи й до самого озера?

Квадратів чи лісових кварталів на карті не позначено. Та, заким пробиватися далі, слід було відпочити й трохи підкріпитись, хоч їсти зараз Левкові не хотілося зовсім.

Старшина вибрав затишне місце біля старого дуба. Сів на голу, встелену лише торішнім, спресованим на корж листям землю. Добув з мішка плитку шоколаду, відламав ріжок, кинув у рот, вклався зручніше, притулився спиною до шорсткого й теплого стовбура і одразу ж заснув...

Прокинувся він так само одразу. Прокинувся, певне, від холоду. Здригнувся усім промерзлим тілом і широко розплющив очі. Якусь мить не міг збагнути, де він і що з ним. Усе довкола — в сизій густій паморозі крапчастої роси. Було волого й таки зимно. Поміж стовбурів заплутались сині пасма туману, пронизані рожевими пасамами нежаркого ще, низького й невидимого сонця. А верхівки дерев повнілись, дзвеніли урочисто, заливчасто оглушливим пташиним щebetом. У правій руці Левковій затиснута надламана плитка шоколаду. Тільки тепер її суцільним рухливим шаром обліпили жовті лісові мурахи.

Отямившись, Левко найперш озирнувся навколо. Як це він отак? Як це він тільки дозволив собі сісти?

Навколо все мовчало. Окрім пташиного щebetу, жодного іншого звуку. Хлопець поволі заспокоювався. Здув з шоколаду хазяйновитих мурахів, бризнув собі в лице роси з папороті, розтер долонею та, аж тепер попоївши шоколаду, рушив далі на північ.

Довго ще йшов понад тією вузьенькою межею. Потім, коли вона зникла, пробивався напрямки, просто через ліс, який дедалі густішав. Ішов рівно три години. І тут, якось раптово, з-за ліщинових кущів нараз відкрилося перед ним озеро...

Правда, озеро те йому не зовсім сподобалося. Не таким уявляв його собі, трохи не таким вимальовувалося воно й на карті. Принаймні на карті воно виглядало значно більшим. А тут, у глибокій балочці, густо оточеній лісом, — майже кругла, невелика лійка, по вінця налита чорною, важкою водою. Звичайний собі ставок. І вода здалася Левкові ставковою, затягнутою попід берегами ряскою та жабуринням...

З одного боку вода впиралась у рівний зелений вал, схожий на давню, всуціль зарослу водяним та лісовим зеллом греблю.

Зупинився вгорі, під кущем ліщини. Знизу, з того озера, віяло на нього прохолодою, густо замішаною на холодній

м'яті, бузині та валер'яні. Тамуючи в собі раптову й не усвідомлену до кінця тривогу, намагався збагнути, що ж саме його тут збентежило і насторожило.

Може... Може, Сороче озеро, далеко більше, десь трохи далі? Отам, унизу, за отими дубами? А це лиш його початок, витока, чомуся не позначена на карті? Але... чому?.. Чи бувають отакі неточності на картах? Якись, звичайно, бувають. Але... Одне слово, як би воно там не було, а обминати його він усе ж не має права.

Добув з кишені пищика. І кілька разів, з умовленими інтервалами, просигналив: «Піть-піть! Піть-піть!..» Кволенький писк потонув без відповіді в зелених хащах і пташиному щебеті.

Довго ще по тому стояв вклякло, дослухаючись і приглядаючись. Не виявивши нічого підозрілого, вирішив обійти той ставок навколо. Увесь шлях, від місця першої зупинки і назад, подолав досить швидко і без особливих труднощів. У заростях насипу, який ніби правив за греблю, нога людська не ступала, напевне, вже десятки літ. Тих сотню кроків, які відділяли його від протилежного берега, Левко продирався найдовше, хвилин з двадцять, обпикшись кропивою, подряпавши собі обличчя й руки.

У кінці гатки, неподалеку від того місця, з якого йому вперше відкрилось озеро, Левко розгледів у густих бур'янах сліди якогось дуже давнього, струхлявілого вже зрубу. І одразу ж за ним, у стрілчастій високій бузині, був ще кам'яний підмурівок. Підмурівок, безперечно, давньої будови: комори чи льоху. Виходить, колись тут стояла якась оселя? Але коли й як давно те було? Все закинуте, майже зрівнялося з землею, поросло бур'яном і багаторічними кущами, зовсім здичавіло.

А все ж... Щось тут було таке, що насторожувало Левка. Чимсь незбагненним і невловимим глухо віддавалося в почуттях. І замість того, щоб рушити далі, як то був уже вирішив, старшина позадкував глибше в кущі. Сів на давньому, вже теж струхлявілому пеньочку. Звідти йому добре видно було зарості гатки, захований у бур'яні старий зруб, увесь протилежний берег. Сидів там довго, вслухаючись у невиразні лісові шуми. Сидів вклякло, нерухомо, так ніби випробовував терпіння когось невидимого, але присутнього тут. Може, скоріш уявлюваного, ніж реально. Сидів і все намагався збагнути власну тривогу, сумніви, які дедалі гостріше давалися взнаки...

А навколо — тиша, глушина, безлюддя.

Сидів, уже ледь перемагаючи в собі бажання підвестись, знову обійти ставок, обізватися до когось, подати ще раз про себе звістку. І внутрішньо чомусь був певен, що цього разу таки почує відповідь.

Зрештою, такі зв'язи на ноги. Обходячи зарості ліщини, подув у пищика: «Піть-піть!» Повернувся обличчям до чорної води, тримаючись рукою гладеньких стовбурів чорноклена, ступив стрімким крутосхилом донизу: «Піть-піть!..»

І, неначе на відповідь тому «піть-піть», щось нагло луснуло, вибухнуло йому в потилиці. В очах спалахнула, миттєво згаснувши, сліпуча блискавка. Потому все поглинула тьма...

Спочатку у притуманену свідомість пробився невиразний гомін людських голосів. Потім — шум і тупий біль у голові.

Левко зітхнув, спробував випростати руки й нараз відчув, що вони у нього зв'язані за спиною. Що воно за дивний сон? І де він? Лежить, напевне, незручно і верзеться від того чорти батька що! Таке іноді буває. На грані сну і дійсності. Треба напружитись, звернутися з силами і... примусити себе прокинутись... Однак на сон це ніби не схоже... Тоді... Де ж це він? І чому? Ага... Ота нічна пожежа, вогнище, на яке він падає з неба. Так, так... Потім — ліс... Чорне озеро... Звук пищика: «Піть-піть!»

Так нічого більше й не пригадавши, Левко глибоко зітхає і поволеньки розклеплює повіки.

Під правою рукою щось мульке й колюче. Пахне сухим сіном. Він лежить боком, і руки йому... справді міцно зв'язано. Так міцно, що лівої він навіть не відчуває. Певне, отерпла. Зараз, мабуть, ніч... Якесь ледь освітлене кволим жовтавим світлом приміщення, чи що... Як і звідки все оце взялося? Він пробує поворушити головою, і тупий біль, одразу зародившись у потилиці, гострим спалахом б'є у тім'я і розпирає скроні. Якесь тоскне-тоскне відчуття зароджується в грудях і огидною млявістю розливається по всьому тілу. Що ж це з ним сталося? Тут, здається, є ще хтось... немов крізь морок забуття чи сну він чув голоси.

Яскравішає, ніби наближаючись, жовтаве світло. Хтось невидимий підійшов із сутінку і нагнувся над ним, тримаючи в руці звичайну газову лампу. Світло засліплює, і Левко зажмурюється. «Однак... Здається, я встряв у

якусь халепу, не помітивши навіть, коли і як. Нічого не скажеш! Справжнісінька тобі terra incognita... Фокус-покус із «Тисячі й однієї ночі», — молодий старшина пробує якось збоку, з посмішкою поглянути на своє абсолютно неясне, фантастично незрозуміле становище. Проте нічого з того не виходить, а посмішка здається занадто кислою.

— Ну що?.. Прочувався? — озивається звідкілясь з-за спини молодий голос.

— Здається, — неквапливо, десь тут, просто над Левком, глухуватий, з хрипотою басок.

— Здорово ти його!..

— Нічого... Смерть йому показана не від того... Ну як? Трохи відпочив? Очухався?

Ті запитання звернені, виявляється, вже до нього, Левка. З-за руки, яка тримає лампу, із сутіні проявляється над ним чиесь обличчя. В очах, відбиваючись од лампи, дві колючих жаринки. Густо навислі брови. Кінчик носа — гострий. Запалі, притінені щоки й сухе, кістляве підборіддя. Різко окреслені, тверді губи цідять слова неквапливо й скупю.

— Ти хто такий?

Левко мовчить. Примруживши очі, натужно, болісно, гарчково розмірковує: «Де я?.. Хто вони? Поліцаї? Чи... може... Може, партизани? А що, коли вони знайшли у мене оту «довідку»? — по-справжньому лякається він. — Що я їм скажу? Не повірять же... Хіба що... Як же довідатись, хто вони? Нічого, ні слова певного першим не говорити. Не відповідати прямо на жодне запитання... Навіть тоді, коли вони зізнаватимуться, хто такі є. Навіть тоді... Аж поки не буде певних, твердих доказів!»

Владні, різко окреслені губи торкає ледь помітна посмішка:

— Гордий... Не хоче з нами розмовляти.

— А може, він ще замакітрений? Може, йому дати води? — молодий голос збоку.

— Чого ж... Води не шкода.

Хтось рукою підтримує йому голову. Левко не відмовляється, п'є. Вода переливається з полив'яного кухля, стікає по підборіддю за шию. Напившись, Левко одкидає голову на сіно, міцно склеплюючи повіки. Не знаний до того страх невідомості, несподіванки і незбагненності становища гідко холодить йому груди...

Якийсь час усі, хто тут є, мовчать. Лише згодом — той самий хрипко-глухуватий басок:

— Так ти що ж, так ото й мовчатимеш?

— А де я? — наважується зрештою Левко.

— Сам мусиш знати, куди тебе несло. Ніхто ж тебе сюди не кликав.

— А хто ви?

Мовчання. Потім — ледь чутне, коротеньке, скоріше вгадане, ніж почуте «гм...», за яким ховається, мабуть, скупа іронічна посмішка.

— От що, голубе сивенький. Запитуємо і запитуватимемо тут ми. Твоє ж діло — просте: відповідати.

— Я нічого не говоритиму, ні слова не відповідатиму, поки не довідаюся, де я, чого і хто ви...

— Гм... Героїчний хлопчина! От тільки чи надовго його вистачить. Та й загалом ясно ж і так... А нам з тобою довго возитися ніяк. Краще б говорив по-хорошому. А то, коли шльопнемо, тоді хіба що діві Марії розказуватимеш. Тебе хто послав? Дуська? Туз? Чи сам Мюллер?

Левко мовчить, не відповідає. Але оте німецьке прізвище «Мюллер»... Ясно ж, німецьке! Тоді, тоді, виходить... може, він у партизанів... Тоді... Так, але в чому ж вони його підозрюють? «Мюллер»? Невже ж? Невже ж вони знайшли оту трикляту «довідку»? Можливо... Можливо, що все це так, а можливо, що й ні. У всякому разі, він мусить мовчати до кінця, аж поки не впевниться остаточно. «Мюллер»... Ох чорт, як ломить у потилиці! Цікаво, чим це вони мене?..

— Так що ж, будемо мовчати?

— Я сказав, — тихо, але твердо відповідає Левко.

— Ну що ж... Діло твоє... Однак запам'ятай: часу в тебе не так уже й багато. Тільки й устигнеш у гріхах висповідатися та покаятись. Отож посидь, охолонь і подумай, поки ми добрі.

Лампа пливе угору і зникає з очей.

Чіпкі дужі руки хапають старшину за плечі й тягнуть кудись убік. Всадовляють в якомусь кутку, спиною до стіни. Навпроти, високо вгорі, у ніші чи запічку — лампа. Гніт прикручено... Двоє — один щуплий, невисокий, і другий — високий, огрядний, — тіннями майнувши перед його очима, зникають у темному отворі, ніби розчиняються в темряві.

Не з'являлися дуже довго. Левко сидів у півтемряві, поволі при звичаючись до примарного світла, освоюючись у невідомому оточенні.

Шум і біль у голові потроху вщухали. Очі нарешті звикли. Він сидить, виявляється, у глибокому льоху, стіни якого обшито прогнилими, поїнятими цвіллю дошками. В стіні, у невеличкій ніші, блимає й чадить лампа. На підлозі грубий шар сухого свіжого сіна. Праворуч — міна. Велика, на півстіни, і, певне, глибока. Отвір її закладено дерев'яними ящиками та лантухами. Просто перед очима — вузький, темний отвір — вхід. Видніється і кілька звичайних земляних приступок з настеленими зверху білими дощечками. Приступки ті зводяться вгору, одна над одною, і губляться десь там, у суцільній темряві. Отже, ніщо інше, як глибокий і темний льох. З неба і... просто в яму! Цікаво все ж. Невже це поблизу того чорного ставка? Можливо навіть, що зараз зовсім і не ніч. Може, там, нагорі, білісінький сонячний день... Чим це вони його так оглушили? І де взялися? Скільки вже минуло часу? Треба гадати, що вони, найпевніше, партизани із загону імені Пархоменка. Адже саме тут, у цьому лісі, їм і бути. А цей льох... Ні, на землянку щось не схоже. Якийсь сховок, таємна база? І потім оцей Мюллер, який ніби мав послати Левка сюди. Якийсь місцевий фюрер? Комендант? Гестапівець? Командир карального загону?.. Може, вони і є саме партизани? Але... Ризикувати, довіритись, не маючи твердої переконаності, повірити на слово він не має права. Час — найкращий порадник. Підійдуть (коли вже не підійшли), зв'яжуться з партизанами наші. Почують, що когось затримано. Побачать відібране в нього спорядження, поцікавляться, і... все стане на місце. Конче треба б дізнатися, що вони в нього відібрали і що залишили при ньому? Найголовніше, звичайно, ота «довідка»! Коли вони вже знають про неї і коли вони справді партизани, тоді... Залежно від ситуації. Відомо ж, що партизанам перетримувати полонених ніде. Отож варто лише нашому командирові затриматись на одну чи дві доби, тоді, чого доброго, як каже отой високий, можуть справді «шльопнути». Ситуація, чесно кажучи, «гірша губернаторської»... Чортяка його вхопи! А чого, власне, «гірша губернаторської»? І який бовдур вигадав отаке ідіотське прислів'я? Хоч, природно, ідіот же геніального й не вигадас. Чортова ситуація! Знати б хоч, що з тією «довідкою»?

Перевірити того він не має аніякісінької змоги. Руки йому скручено назад, зв'язано міцно, вміло, і спроби зволити їх не дають анінайменших наслідків. Ох, коли б не перехитрувати самого себе з тією «довідкою»! Адже

справжнє посвідчення має тільки командир! А що, як з ним станеться щось непередбачене? Гм... Ніби в сліпому польоті можна щось передбачити! Чортова «довідка»! Безглузда, ганебно безглузда ситуація!

Час тягнеться нестерпно повільно й нестерпно нудно...

Хоч би годинник! Та він не може відчувати навіть того — залишили чи не залишили вони йому хоч годинника.

Нечутно, непомітно, ніби штукар, виходить просто зі стіни, стає поміж ним і світлом якась тінь... Заснув він, задрімав зненацька, чи... може, це яка «тінь Гамлетового батька»? Тут, видно, усього можна чекати.

— Ти, коли хочеш, можеш тим часом перекусити,— лунає над головою молодий голос.

Так, це — він, той низенький і щуплий.

— Було б що...— коротко кидає Левко.

Той стає на нижню приступку і навшпиньки тягнеться до лампи. Дотягнувшись, ледь-ледь підкручує гніт. Стає видніше. Незнайомець справді низенький і худорлявий, як хлопчик. У куденькому светрі. На голові — темний кашкет з кумедно великим козирком. Обличчя не видно. Воно ховається в тінь навіть при світлі. З-під козирка, з сутіні, виділяється лиш тонка, з гострим борлаком шия і пляма округлого підборіддя.

Нечутно, ніби тінь, невідомий ступає два-три кроки, і на коліна Левкові лягає щось загорнуте в папір.

— Іж...

— А чим я його візьму? Носом?

— Та й то правда! Повернись, розв'яжу тобі руки. Однаково нікуди не втечеш.

Руки зовсім отерпли, і Левко їх майже не відчуває. Якийсь час розмахує ними над головою, розганяючи застояну кров, потім тре одну об одну. Заодно переконуюється, що годинника йому все ж залишили. Цікаво, котра воно година?

Але виявляти цікавість у присутності того не квапиться. Розгортає папір — просто клапоть газети,— добуває свого ж, здається, бутерброда (на житній скибці смалець американської тушонки та кружальце голландського сиру) і неквапливо, але з апетитом жує.

Той, у кашкеті, знову тягнеться до лампи, прикручує гнота.

— Попоєси і, коли хочеш, можеш поспати,— кидає він і, так само, як і з'явився, зникає, розчиняється в мороці.

Левкові зараз не до сну. Йому так багато треба зробити і ще більше подумати.

Найперше, котра година? Потім пильніше роздивитися й вивчити, куди він отак безглуздо вскочив... Далі ота «довідка»...

Доївши бутерброд, витирає клаптем газети замащені смальцем пальці і не викидає її, ні! Повз справжнього розвідника не може пройти непоміченою жодна дрібниця! Для нього дрібниць, незначних речей немає. Затиснувши між пальці складений учетверо клаптик, довго-довго сидить, одкинувшись на холодну стіну, вивіряючи, розглядаючи і дослухаючись. Чи є тут ще хтось, окрім нього? Сидить і жде так довго, що той, хто б міг тут десь таїтись, уже не витримав би і мусив би видати себе коли не словом, то хоч якимсь порухом чи віддихом. Здається, зараз у льоху таки нікого немає. «Тінь Гамлетового батенька», видно, подався звідсіля, нечутно ступаючи по східцях босоніж, чи що...

Левко зводиться на ноги. Тупцює хвилину на місці, вимахує руками, вигинає спину, розминаючи отерпле тіло. Потім обережно, неквапно, майже навпомацки, обходить свою несподівану тюрму по колу. Звичайний льох. Слизькі, вкриті цвіллю дошки обшивки струхлявіли і подекуди навіть провалюються під пальцями. Міна — розмірів її не збагнеш — забита лантухами та ящиками. Певне, продукти... Коли б у тих ящиках була зброя, йому не розв'язали б рук або принаймні не залишили одного. Земляні східці круто зводяться вгору і кінця їм не видно: губляться в темряві... І враження таке, що десь високо і далеко.

Левко стає на нижню приступку. На ту саму, на якій нещодавно стояв незнайомиць. Так само тягнеться рукою до лампи. Але викручувати гнота не наважується. Просто підносить годинник до кволого, жовтавого вогника. За п'ять хвилин — дванадцята. Гм... Дванадцята година... А може, двадцять четверта? Наступного чи хто й зна якого дня... А чи ночі? Хоч... не може того бути! Щонайімовніше — наступного дня. Дванадцята наступного дня.

...Клапоть газети... пів-аркуша. Низ. Усю верхню частину з заголовком обірвано. Газета німецька. І, судячи з випадкового підзаголовка (бо більше старшина при такому світлі вчитати не може), досить застаріла. «Еластичне і планове скорочення фронту на Північному Кавказі... Героїчні німецькі орли під Новоросійськом...» Отже, відлуння Сталінградського казана. На другому боці — фігурер з одірваною головою. Один лише мундир і рука з затисненою

рукавичкою та свастикою на рукаві... Крупніші літери заголовків: «Провидіння господнє завжди з німецьким народом! Наш час — попереду. Тотальна війна і тотальна мобілізація...» Так... Німці чи навіть гітлерівські холоуї, навіть хай та газета й стара, отак поводитися з зображенням «обоженуваного» фюрера, напевне, побоялися б. А втім... Далека глушина. І третій рік війни, як-не-як...

Левко ще кілька разів обходить попід стінами льох — усього з десяток коротеньких кроків. Потім всідається на старе місце. Сидить, напівдрімає, прислухається. В льоху тихо. Ніде, здається, нікого. Ніхто за ним не стежить, ніхто не дослухається. Та береженого і бог береже. Левко, ніби ненароком, наче зо сну кладе руку за борт стьобанки. Ледь помітно ворушить пальцями. Бічна велика кишеня поміж підкладкою і верхом розстебнута і порожня. Так... Але в тій же кишені, під самісіньким бортом стьобанки, пришито ще одну невеличку потайну кишеньку. І в ній промацується складений учетверо невеличкий папірець. Посвідчення на ім'я шахтинського поліцає Бабченка, який, за наказом місцевих гітлерівських властей, пересувається на захід, у Вінницьку область... Ніким, виходить, не виявлений, не помічений, лежить собі той папірець спокійнісінько на місці. Так! Що ж далі? Може б, краще знищити, поки є час і умови? Можна, звичайно... Але ж... коли... Що тоді? Адже стопроцентної певності немає! Знищити? Чи залишити? Знищити... чи... Ні, знищити він завжди встигне. Для цього багато часу й особливих умов не потрібно. Краще нехай побуде. Краще з тим почекати...

Його будить світло. Лампу піднесено аж до самісінького обличчя. Левко отетеріло блимає очима, зажмурюється і одвертається.

— ...Таке ще, виявляється, молоде стерво,— спокійно констатує поруч хрипкий, глухуватий басок,— і вже така падлюка.

Левко мовчить.

— Ну то як? Може, вже побалакаємо? Га?

Левко так само мовчить. Потім, ніби не почувши того запитання, перепитує сам:

— Хто ви?

— А ти не здогадуєшся?

— Ні.

— Ну, тоді нехай покортить... Ти звідкіля ж знаєш німецьку мову?

— А вам звідки відомо, що я знаю німецьку мову? — про себе дивується Левко. «Уві сні щось, може, бовкнув?»

— Ми, голубе сивенький, усе знаємо.

— Тоді мусите знати й те, звідкіль я знаю...

— А нам от хочеться, щоб ти ще й сам розповів.

— Ну... в школі вчив. В інституті. Студент я...

— Воно й видно! А та школа чи інститут — у Берліні, Мюнхені чи Відні?

— У Харкові! — сердито кидає Левко, кажучи цього разу чистісіньку правду.

— Так я тобі й повірив, — гуде, здається, зовсім добродушно басок.

— А він, може, з тих самих, з хвістдойчів, — докидає збоку «Тінь Гамлетового батька» молодим голоском. — Як отой Генріх чи й Дуська.

«Маєш нову халепу, — терзається Левко. — Потрібна ще їм моя німецька мова! Можна було б, звичайно, заперечувати. Але що, коли вони й справді щось знають, щось підслухали? Тоді можна по-справжньому-таки заплутатись. Хай уже краще так. І все ж хто вони? Чому не кажуть про це прямо? Ніби й не криються, не заперечують, але й прямо не говорять... І про парашутистів чи парашутиста ні слова. Невже ще нічого не чули а чи не здогадуються хоч би з мого спорядження? Якась хитра гра? Фашистська розвідка руку набила. Йй пальця в рот не клади... Якись хитрощі. Поки що незрозумілі. Ну, знову ж, і наші, коли що... Мусять же вони бути пильними і оберегати себе від гестапівських шпиків. І про нас, про десант, їх ніхто не попереджав. Сліпий же стрибок!..»

— ...Так от що, голубе сивенький, чекати тобі вже недовго. А перед смертю покаятися слід. Давай не соромся. Хто тебе сюди послав? Ти — що? З новеньких у нас і мав видавати себе за когось іншого? За кого? Що ти тут у нас загубив і чого шукав? Кого ще знаєш з таких от «шукачів», як сам? Хто попередив гестапівців про Балабанівку? Хто видав скальнівчан? Не знаєш? Розповідай краще правду. Легше на душі буде, коли станеш перед ясні очі самого німецького бога... Ну, то як?

— Хто ви?

— Ага... Ще, виходить, не хочеш! Ну що ж! Часу в тебе ще трохи є. Та й ми не квапимось...

І знову зникають так само нечутно, як і з'являються.

Хто вони? Чому так поблажливо допитують? Вони (і за це — дев'ять з десяти) — партизани. Але все тут якесь

дивне. І вони також дивні. Зовсім не схожі не те що на військових, а й просто... Скоріше на нічних сторожів у колгоспі, чи що. І чому вони все попереджають, погрожують, що немає часу, а самі тягнуть? «Сповідайся», — кажуть. Ха! Може, вони когось чи чогось ждуть? Але кого й чого? Які «гріхи» мають на увазі? За кого мене вважають? Гріхи!..

Гріхів у Левка на душі небагато. Нічого ніде не крав. Не вбивав... Тільки гітлерівців. Але то ж гітлерівці! Їх і за людей вважати важко. Який то гріх! А так хіба отой один, давній. Більш як дворічної давності... Батько у Левка — вчитель, фізик. Мати — лікар. А він у них — одинак. Що не кажи, а пестили вони його. Навчили читати, коли дитині ще й п'яти не виповнилось. Ще тоді ж почали учити німецької мови. До школи віддали, по знайомству, в шість років. До інституту прийняли його, як відмінника, щойно лише шістнадцять виповнилось. А перший курс закінчив — не було ще й сімнадцяти. Без кількох тижнів. Про паспорт сказав, що забув дома, в батьків. Ньюся — секретарка з деканату — механічно відстукала довідку: «Студент другого курсу, народження такого-то року, для пред'явлення до військкомату...»

Що додав собі аж цілий рік, у військкоматі теж не звернули уваги, послали до запасного, учбово-резервного батальйону... Ну, та за ці два роки відслужив він і відвоював той свій гріх сумлінно, нічого не скажеш... А тепер от, виходить, іще один гріх. Можливий гріх. У залежності від того, як повернуться справи. Бо все ж, як не кажи, іще один, тепер уже по-справжньому підроблений документ. І треба ж таке! Отака дивна, невиразна, дурна ситуація! Коли поглянути на все отак збоку, то й то цікаво: чим і як воно оце все закінчиться.

Якийсь час іще залишався сам. Довго чи ні — збагнути не міг. Взагалі усе тут змішалось, змістилося і в голові, і в почуттях. В голові у нього плуталося від думок, темряви, вогкої задухи, непевності становища і тривожно-моторошних передчуттів. Як крізь туман, помічав лише, що його ще зо два рази підгодовували і два чи три рази «Тінь Гамлетового батька» заправляв лампу...

— ...Нічого він тобі не скаже!

Левко сахнувся і насторожився. Голос різкий, владний. Такого він ще не чув. Пролунав ніби над самісіньким вухом. А тим часом у льоху, біля нього, порожньо. Що це?.. Галюцинація?

— ...У нього, розумієш, немає вибору. А обіцянкам твоїм він не повірить. Дурнів на таке не посилають.

Дивно... Галюцинація з таким виразно різким, безкомпромісним голосом!

Щось прогук уже знайомий хрипкуватий басок. Де вони? Звідкіля ті голоси?

— ...Допитувати по-їхньому ми не вміємо і, певне, чи й навчимося...— знову той владно різкий голос.— А тебе сюди послано не до тещі на хрестини. Сам знаєш, чим ризикуєш.

— Так я ж хіба що! — ніби виправдовувався басок.— Я на тебе чекав. Однаково ж звідціля нічого й нікуди не вийде. Могила...

— Чекав і дочекався. А зараз час закінчувати. Далі ризикувати ми не можемо.

«Могила»... «Час закінчувати». Слова, від яких шкіра на спині терпне. «Партизани, ясно ж, партизани! — гарячково пробує переконати себе Левко.— Але де ж вони? Як з ними порозумітися? І чому за цей досить довгий час не з'явилося у цих місцях нікого з наших? Ну й ну! В нічному пошукові «язика» значно простіше було. І почувалося якось певніше.

— А Галина сказала, що доповідь Вікентієві, що без нього не варто,— «Тінь Гамлетового батька».

— Еге! Близька дорога! Кругом облави, а ми тут біля моря погоди чекатимемо! Час!

Як у кошмарному сні... Просто від стіни відділяється чи з стіни виходить темна, рухлива тінь. Виходить, наближається, стає людською постаттю. Середнього зросту, ніби у військовому. Міцно збита, енергійна, рухлива. Навіть тоді, коли стоїть спокійно, Левкові здається, що вона рухається. Рухається безперервно, кудись усе квапить. Левко про себе, майже підсвідомо, так і визначає ту постать: Рухливий.

— ...Ти вже надумався і, звичайно, будеш говорити! — скоріше стверджує, аніж запитує той, Рухливий, різким, владним голосом, мов команду подає.

— Я не знаю, що і, головне, кому маю розповідати.

— Запам'ятай. Нам не до жартів. Часу немає на жарти. Мовчатимеш — розстріляємо.

— А як не мовчатиму, то що? Однаково, я мушу знати, з ким звів мене сліпий випадок. Інакше...

— Припустімо, ти потрапив, куди хотів, знайшов — чого шукав,— різко, іронічно кидає Рухливий.— Припустімо, що ми — партизани... Ну то й що?

— Тоді природно,— наважується Левко,— ...природно буде припустити, що я — радянський парашутист.

— Гм... А ти, бачу, любиш пожартувати. Дивись, щоб плакати не довелось.

— Ні, чому ж! А що, коли я серйозно?

— Ну, коли ти серйозно, то й ми серйозно.— В голосі Рухливого чується неприхована іронія.— Нам приховувати нічого. Господарі становища тут, як бачиш, ми. Так, ми — радянські партизани.

— Пархоменківці! — не втримавшись, радісно вигукує Левко.

— Гм... То тебе, виходить, послано розшукувати саме їх?

— Так. Саме їх. Я — справді радянський парашутист.

— Ну от! Я так і думав. Так і знав! — майже переможно-знущально тягне Рухливий.— Як же інакше! Тепер тут отаких «парашутистів» з гестапо знаєш скільки на дурників поляє? Тільки дурні, хлопче, тепер уже всі переженились.

— Так ви не вірите?

— Припустімо, не вірю. Як ти нам доведеш? Спробуй, доведи, а ми послухаємо. Наприклад, от поясни, як же це ти отак обмішурився, потрапивши не до пархоменківців, а саме до нас?

— Як це — не до пархоменківців?

— А так... Де Крим, а де Рим!

— Не розумію.

— Припустімо... Тоді розповідай докладно, як і що. Де приземлився, куди йшов, що бачив і... чого шукав.

— Приземлився я в селі Солдатському... Визначився по азимуту, ну і... вийшов на Кам'янський ліс, до Сорочого озера.

— Гм... І довго ж ти йшов?

— Часу? Чи кілометрів?

— Однаково.

— Ну, певне, кілометрів тридцять, тридцять п'ять...

— Гм... Почекай. Щось я не збагну. Щось ти невлад брешеш... Можеш розповісти мені хоч щось про Солдатське?

— Ну як же! Тієї ночі німці запалили село. Я ледь у самісінький вогонь не вскочив.

— Вірніш, вскочив і вискочив неушкоджений. Ну що ж, буває! В казочках, звичайно. Але тепер уже дещо прояснюється. Новачок ти, певне, у цих місцях. Не орієнтуєшся. І «легенду» погано засвоїв. Неграмотно, можна сказати. А ще й карту в планшеті носиш, шмаркач!

— Як то! — по-справжньому образився за «шмаркача» Левко. — Нічого не розумію!

— Отож!.. Почекай, зрозумієш. Мені теж ще не все ясно. А от щодо того Солдатського, як ти кажеш, тут дійсно... Мало місце, як кажуть... Могло быть! Тієї ночі таки горіло, дійсно багатенько там було твоїх дружків! От вони й направили тебе до нас по азимуту, як ти кажеш.

— Ну коли так... Коли ви не вірите...

— Так важко ж і повірити! Зрозумій! — якимось аж з досадою чи з ваганням вигукнув Рухливий.

— А що тут незрозумілого?! — підсвідомо відчувши те вагання, чіпляючись за нього, як потопуючий за соломинку, вигукнув і собі Левко.

— А от — те!.. Давай не гарячкуй, а скажи мені краще, де ти подів свого парашута? Кажі правду, бо ми одразу ж усе з'ясуємо і перевіримо. Не думай, ми не побоїмось і підемо туди, де ти його приховав чи прикопав. Знаємо, не сьогоднішні, твої дружки цього разу нас не зачеплять, дуже ж їм хочеться, щоб ми тобі повірили.

— Так немає ж парашута! — важко, тихо зітхнув Левко.

— Немає? Як же це? Парашутист — і раптом без парашута!

— А так... Немає, і все. Згорів парашут у пожежі!

— Гм... А ти веселий хлопець. Знаєш, я так і догадувався, що він згорів... Що ж це, гестапо на таку операцію та парашута пошкодувало? Якимось не віриться. Чи просто не було під рукою радянського?

— Я правду кажу!..

— Досить! — різко й суворо гукнув Рухливий. — Усю правду скажу тепер тобі я! Засипався ти, хлопче! З головою... Невдачливий цього разу вийшов з тебе розвідник. Коли хочеш знати правду, хач вона тобі вже й ні до чого, оте Солдатське, те Сороче озеро і ті пархоменківці звідцілья щонайменше кілометрів за півтораєста. Погано ти, видать, слухав те, чому тебе вчили.

— Так дівчинка ж сказала: Солдатське! — зачеплений за живе і ображений у своїх найглибших розвідницьких почуттях, на той час забувши навіть про смертельну небезпеку, майже благально гукнув Левко.

— Можливо... Дівчинка, можливо, й сказала. Дійсно, те село, яке підпалили тієї ночі твої дружки, звідціля недалеко, близько тридцяти з гаком кілометрів. І називають його у нас здебільшого, щоб коротше, — Солдатським... А от тільки на карті пишеться і значиться воно трохи інакше: Солдатський виселок.

— Господи боже мій! — аж застогнав з відчаю Левко, хапаючись обома руками за голову. — Невже ж і справді так?!

Той вигук був таким неспідробно щирим, стільки було в ньому подиву, болю й відчаю, що навіть той, Рухливий, знову, здається, внутрішньо завагався і довгу-довгу хвилю мовчав, ніби не знаючи, як і що на те відповісти.

— Уяви собі, — нарешті кинув тихо. І одразу ж різко наказав: — Годі! Нічого тут далі сірка за хвіст тягнути! Перед тим — обшукаєте ще... І то якнайстаранніше.

Потому враз кудись зник. Здимів, ніби його тут ніколи й не було.

Левко знову залишився сам. Сидів довго просто так, нічого не думаючи, прибитий і приголомшений. Потім подумав: «Невже ж він отак жорстоко грається зі мною?» Але ж ні! Такого отак спроста, з нічого не вигадаети! Тоді... невже це правда? Невже їх могли викинути отак далеко і отак не точно? Коли ж... Коли це правда, тоді... тоді й сподіватися марно! Бо це ж тільки він один повірив, як дурень, якомусь дівчиську, нічого в неї навіть не перепитавши. А от всі інші, зовсім недосвідчені, не розвідники, звичайно ж, зорієнтувалися правильно. Та й на той Солдатський виселок жоден з них не набрів... Зорієнтувались як слід і подалися собі до того справжнього Кам'янського лісу, справжнього Сорочого озера. То нічого, що далеко. Однаково дійдуть. Завжди дійдуть, коли знають точно, куди саме йти. А він... Ніхто з них, ніхто з своїх отут, коли так, скоро не з'явиться, не дасть про себе знати. Ніхто, певне, тепер навіть і не здогадується, що... «Годі! Тягнути далі нічого! Обшукати! І найстаранніше!..» Обшукати! Мамко ж моя рідна! А та «довідка»! Та це ж... Коли і є ще хоч якась, хоч крапелька надії, то... Обшукають,

знайдуть посвідчення шахтинського поліцая, і... чим він їм тоді доведе? Як вони після того йому віритимуть, коли й так ось... І як він тільки забув про це?! Знищити! Негайно і якнайобережніше знищити! На дрібненькі клаптики!

Намагаючись економити кожен порух, заклав праву руку за борт стьобанки. Вказівним пальцем намацав у потаємній кишені той проклятуший папірець, того підробленого документа, який мав ніби, за певних умов, порятувати його, а тепер от... Затис його двома пальцями. Потягнув тихо. Витяг. Опустив руку з папірцем собі на коліна. Підтягнув обережно до правої ліву руку. Взяв обома. Р-р-раз! Рвонув обережно надвоє. І... тієї ж миті щось метке й пружне, щось темне метнулося від стіни і важко впало йому одразу на груди, на руки й на коліна:

— Ух ти ж гад! — погрозило молодим, знайомим уже голосом «Тіні Гамлетового батька»...

Так сталося непоправне. І тепер уже все, тепер кінець! Врятувати може тільки чудо. Але чудес, як відомо, у наш час не буває...

Його обшукали з усією можливою старанністю. Тепер уже справді одібрали геть-чисто все. Залишивши в одній сорочці та штанях. Відібрали й годинника, який показував тієї хвилини рівно пів на п'яту ранку чи вечора невідомо якого дня.

Гнота в лампі високо підкрутили, в льоху стало добре видно. Хоч він однаково нікого з них не побачив. Бо той, Рухливий, наказав стати обличчям до стіни і не озиратись. Попередження було зайве. Левко й сам уже не цікавився ніким і нічим. До всього на світі йому було тепер байдужі-сінько. Увесь світ був по одному боці, а він — Левко Невкипілій — по другому.

В думках він ще згадує, прощається з рідними, товаришами і знайомими. Прощається з землею і небом, хмарами і травами, сонцем і місяцем. З усім-усім, про що встиг довідатись і що встиг побачити у свої такі куценькі двадцять років. Він ще думає про все і про всіх, все ще стоїть у нього перед очима, але для нього все воно вже недосяжне, далеке, байдуже до нього.

І все ж Левко не мусить, не буде, не має права піддаватися страхові! Він не повинен виказувати перед ними... Нехай оці люди, такі ж, як і він, хлопці, свої люди, до

яких він спустився на парашуті, щоб стати їм у допомозі, хай вони подумують про нього добре, як про сміливу, мужню людину! Хай навіть не тепер, хай тоді вже згадають, коли все з'ясується, коли дізнаються про те, що він — Левко — справді свій!

Та, зрештою, «страх зовсім не в небезпеці, він у нас самих». Левко вчитав це колись у Стендаля, і воно засіло йому в голові назавжди. «У нас самих...» А коли в нас самих, виходить, ми самі можемо його й здолати! Звичайно, не боятися смерті — дуже високе мистецтво, і володіє ним далеко не кожен. І найменш, здається, найбільші жителюби. На жаль, дуже часто відкривається воно саме тим, хто вже зовсім не цінує життя. Або, як от він, старшина Левко Невкипільий, розуміє неминучість, остаточну, невідворотну свою приреченість. Ну що ж, спасибі, що воно, те мистецтво (недаремно ж він ось уже два роки проходить такі ґрунтовні тренування), одкривається — власне, вже відкрилося! — йому хай хоч і в такий спосіб!

Йому заламують руки назад за спину і знову міцно зв'язують мотузком. Кінець того мотузка хтось бере і злегка шарпає. Левкові здається, що то може бути отой високий, з глухуватим басом.

Рухливий запитує, чи не має він востаннє чого сказати.

— Я хочу, щоб ви запам'ятали: я — радянський парашутист. Мое прізвище Невкипільий Лев Никанорович. Батько — Никанор Петрович — до війни жив...

— А більше чогось іншого ти не хочеш сказати? — перебиває його голос Рухливого. — Правда могла б ще дещо змінити. Хто послав? Хто видає вам підпільників? Кого і чого шукав тут?

— Ні... Все... — тихо підсумовує Левко.

— Тоді дійсно все! Слухати наказів, не озиратися... Ведіть!

Виявляється, ведуть його зовсім не на ті східці, які увесь час маячили перед його очима, здіймаючись кудись угору, в темінь. Попереду нього чиясь нога відсовує сніпок соломи, і перед ним у підлозі, під самісінькою стіною, одкривається вузенька, освітлена знизу кволеньким світлом, щілина.

Високий (а це, виявляється, таки він) злегка шарпає за мотузок і штовхає Левка в плече.

— Давай... Ногами вперед. Туди вниз.

Левко обережно, слухняно опускає в щілину ліву ногу, намагає приступку і тоді вже сміливіше ставить поруч з лівою й праву. Ага! Так от яке діло! Так от де, виходить, вони приховувалися! Хоч могли вони приховуватись і там, у темній глибочині горішніх східців.

Приступка за приступкою вузькою щілиною (в одну стіну впираєшся спиною, а протилежної торкаєшся носом) протискується Левко униз, у якість підземне царство.

На глибині людського зросту, ледь-ледь освітлений, губиться в сутіні справжній підземний хід. Така собі вузька печера, якою, зігнувшись майже вдвоє, може пройти людина. Через десяток кроків, у неглибокій ніші,— лампа. Джерело отого кволенького світла.

— Вперед! — командує глухуватий басок.

Левко, згорбившись, просувається печерою. Подорож та для нього особливо болісна, навіть принизлива. І — нескінченно довга. Хоч іде він не більше якихось двадцяти кроків. Під ногами сковзько. Що далі, то відчутніше. Слизьке болітце, болото, потім — вода... Попереду — сіра пляма якогось примарного світла.

— Не зупиняйтесь! — команда за спиною.

Під чобітьми хлюпотить вода. По кісточки, вище, ось уже майже врівень з верхом халяв.

— Не зупиняйтесь!

Попереду яснішає, видніше. І от уже можна здогадатися, що там — отвір, а світло — природне, денне, хоч і якість тьмяне...

Вода, піднявшись врівень з халявами, далі вже так і тримається. Дно — тверде, піскувате. Ще декілька кроків і... Левко нарешті випростує спину і мимоволі зупиняється. По обидва боки густою стіною — високий очерет. Напівзалитий водою вхід до підземелля замаскований тим очеретом майже наглухо. Перед очима — рівна, чорна гладінь лісового озера. Того самого озера. Над озером клубками сірої вати низький туманець. Просто з туману — крутий протилежний берег. Чорна зелень осоки та очеретів, густі лозові зарості, кучеряві, яскравої зелені клуби дубняка і густо-барвінкове, чисте світанкове небо.

Левко на мить міцно склеплює повіки і глибоко, на повні груди вдихає живлющої суміші по-особливому зараз гострих, неповторно запашних лісових пахоців.

— Не зупиняйтесь! — ривок за мотуз.— Не озиратись! Може б, йому все ж зав'язати очі?

— Та... хай уже!

— Ліворуч і просто попід берегом!

Ще якихось два десятка кроків по коліна в холодній ранковій воді, повз очерети, осокою, борсаючись у густому лататті, попід нависле над самою водою шатро вербового гілля. Потім ледь помітна в лісовій гушавині вузьенька стежечка. Збігаючи з пагорба, вона зривається просто в воду.

— Ліворуч. На стежку. Прямо стежкою. Не озиратись! ...Не озиратись. Не озиратись!..

Пізній, заворожений якимсь чаклуном лісовий світанок. Власне, ранок. Хоч сонце сходитиме ще нескоро. Вгорі — глибоке, барвінкове небо. Внизу — незрушне, настояє всіма пахощами землі, повітря. Терпка, бадьора, живлюща прохолода. Ні повіву, ні подиху. Сплять дерева, трави, спить вода і повітря, сплять птахи. А чи тільки причаїлись у чеканні недалекого вже сонця. Над самою водою — кущ калини, весь у кетягах зачервонілих ягід. Зімкнулась вітами над стежкою буйнолиста ліщина. До плечей вигнулась папороть, стрілчаста бузина. Дерзка ожина з синіми, ніби повитими туманцем ягідками, густо заплела довгими колючими батогами темний верболіз.

...Не озиратись... не озиратись!..

Вузьенька стежка крутими звивами дереться поміж кущі кудись угору. Ступає тією стежкою Левко Невкипільий. М'яко лягають йому на плечі шерехато-холоднуваті лапи ліщини, туляться до щік, скочують за комір зимні, важкі росяні кульки. Ліс тихий, повитий ранковим сном, весь у сріблясто-синій паморозі роси. Ось-ось під першим несміливим ще сонячним промінчиком заіскрить, заграє оте синювате срібло мірадами золотих жарин, замерехтить усіма барвами веселки... От тільки чи встигне побачити те старшина Невкипільий?

...Йти прямо... Не озиратись!..

Він іде, так і не побачивши при денному світлі своїх конвоїрів, так і не поглянувши в обличчя своїм друзям-ворогам, які проводжають його крізь оцю лісову зачаровану урочистість в останню, далеку, смертну дорогу. Таку далеку, що з неї нікому й ніколи ще не було вороття.

Правда це а чи марення, в якому так химерно переплелось все найстрашніше і найкраще, найчудовіше у цьому звабному і страшному світі?

Невже ж оце він — Левко Невкипільий, старшина Невкипільий, Лев Никанорович Невкипільий (він любив і хотів, щоб звали його саме так — Лев!), сповнений сили, молодості, снаги, бажань, надій та планів, іде оцією казковою

стежкою лиш на те, щоб — може, всього за кілька кроків — перетворитись у ніщо?!

Він, виповнений гарячим трепетом живого життя! Людина, в голові якої може вміститись і міститься увесь неозорий всесвіт! Той, що був уже студентом, читав Толстого і Шевченка, знав напам'ять безліч найчудовіших віршів, вивчав філософські системи і будову атома, збагнув велич та нескінченність невидимих світів! І лише задля того, щоб воно, усе оте неоціненне багатство, ось зараз і отак по-дурному навіки і без сліду зникло, згасло!

І винен, напевне, у тому, що з ним зараз коїться, найперше він сам. Сам-один! Чогось недогледів, чогось-таки недодумав. Десь не так повівся. Перехитрував, виходить, у чомусь сам себе...

...Не озиратись... Не озиратись!..

І найбезглуздіше, найнеймовірніше те, що все віднімуть у нього, геть-чисто все, свої, рідні люди, за яких він не шкодував навіть найдорожчого — життя!

Як це по-справжньому страшно, коли — свої. Немає, мабуть, нічого страшнішого, нічого відчайнішого.

Але не треба, не треба... Страх, він, виявляється, у нас самих. І не боятися смерті — то велике мистецтво. Може, найбільше і найстрашніше з мистецтв.

...Не озиратись... Не озиратись...

А так би хотілося дожити до нашої Перемоги! Тільки б до Перемоги! Бо найстрашніше, найприкріше саме те, що не доживе він, не побачить і не відчує Перемоги! Нашої! Його Перемоги!..

...Не озиратись... Не озиратись...

ІІІ. ЛЕЙТЕНАНТ ПАРФЕН ЗАМКОВИЙ

Ніч місячна. Небо зоряне, чисте. А земля внизу темна. Темряві тій не видно дна. Летиш і не знаєш, коли, куди і як долетиш. Треба підготувати себе для приземлення. Але що там унизу, під ногами, ніяк не визначиш. Якесь ніби виповнена темінню долина?

Десь збоку, під незвично великою, густо-малиноювою кулею місяця блимнули й одразу зникли з очей якісь вогнища, ніби щось заступило їх... Чому зникли так от, одразу? Куди він летить? У яр чи яке провалля?..

Розрахувати приземлення Парфен Замковий так і не встиг.

Дужий, несподівано гострий удар знизу в підошву лівої ноги. Так, ніби хто вистрелив із землі і куля прошила все тіло від п'яти й аж до тім'я. Ліва нога одразу перестала відчуватися. Права ж іще якусь мить летіла в прірву. Встиг лише завважити, що різко заваляється на правий бік. В голові щось нараз спалахнуло, зблисло й одразу ж згасло.

Згодом уже зрозумів, що на якийсь час втратив свідомість. Скільки це тривало, не міг би сказати навіть і приближно. Однак, певне, не дуже довго, бо, отямившись, зрозумів: над ним — та ж самісінька ніч. От тільки місяць став ніби ще більший, ще червоніший. Зависав тепер над вершечками кущів.

Інстинктивно шарпнувся лівою рукою (глянути на годинника) і одразу ж стуманів від нестерпного болю. Такого болю, що від нього гостро колупнуло в лобі, десь у надбрів'ї.

Поки втамувався біль, минуло довгих кілька хвилин. Спробував хоч якось зорієнтуватися. Про місцевість, звичайно, не мав жодного уявлення.

Навколо невисокі, в людській ріст, обрідні кущі і старі потемнілі пеньки. Поблизу Парфена тих високих пнів — п'ять чи шість. Напевне, налетівши зненацька на один із них, він і вивихнув, а може, й зламав ліву ногу.

Тепер лежить боком, заламавши під себе ліву руку, заплутавшись у стробах парашута. Під боком, вриваючись у ребра, мулько, неприємно тисне граната чи пістолет. Поворухнутись — лячно: кожен найменший порух завдає такого болю, що від нього тьмариться в голові, а перед очима схоплюються сліпучі іскри.

Але ж треба вжити хоч елементарних заходів застереження. Бодай парашут замаскувати! Адже біліє він так уже одверто, так нахабно, розпластавшись на кущах.

Пересилуючи біль, кволість, гіркоту невдачі, пересилуючи самого себе, Парфен таки вивільняє ліву руку, правою дістає з кобури пістолета. Потім з кишені — гранату і, зайнявши таким чином «кругову оборону», стишується і прислухається.

Ніч стоїть тиха, безшелесна, ніби заворожена примарним, пригасаючим уже світлом повного місяця. Навколо — темні кущі та пні. Вгорі — моторошна зоряна безодня. Відчуття, ніби він на безлюдній планеті, на якій, крім нього, комісара партизанської десантної групи, лейтенанта

Парфена Замкового, жодної душі. Ні своїх, ні місцевих, ні окупантів-гітлерівців.

А втім, свої ж мусять-таки бути десь поблизу. Принаймні не дуже далеко. Хтозна в якому становищі зараз кожний з них, але... Може, варто лиш обізватися — і хтось з товаришів одразу ж поквалиться на допомогу!

Пищика з нагрудної кишені дістати не так і складно. Прислухавшись якусь хвилину, Парфен бере його в губи: «Піть-піть!» Коротка пауза, і знову: «Піть-піть!» Потім замовкає і чекає на відповідь.

Повторює так кілька разів. Але на відповідь — жодного звуку, навіть найменшого шелесту. Навколо все якесь мертво причаєне, ніби заворожене. Мертва, незрозуміла, незбагненна і гнітюча тиша. Чекай хоч цілі віки, але відповіді чи живого відгомону з тієї тиші не діждешся.

А час не жде. Ніч, яка б вона не була і де б не була, на місці не стоїть. Хай і заворожена, хай і нечутно, непомітно, а з кожною миттю спливає вона у вічність, наближаючи ранок... Ранок, який, незважаючи ні на що, не може, не мусить захопити його зненацька!

Пересиливши біль, він повинен перебороти обставини, сам собі зарадити, будь-що вийти з цього страшного становища!

А поки що ще раз: «Піть-піть! Піть-піть!»

Тиша, порожнеча, безлюддя.

Однак справжньою, реальною є тут тільки тиша. Що ж до порожнечі, безлюддя, самотності, то Парфенові так лише видається.

Ні, він, Парфен Замковий, тут не один і не самотній! Бо одразу ж, як тільки в зоряній чистій безодні, ніби з нічого, розкрилася таємнича біла квітка парашута і стала наближатися до темної землі, три пари очей зачудовано, злякано, з неусвідомленим захопленням невідривно стежили за нею. Стежили, аж поки й не зів'яла вона, опавши білими м'якими хвилями на темні кущі.

Аполлон Стріха, Тимко Цвіркун та Марко Окунь, занімілі від подиву, щільно тулячись один до одного, сиділи на гребені крутосхилу і приголомшено дивилися на білу пляму зів'ялого парашута, як на справжнє чудо, як на щось надприродне навіть і такої, далеко не звичайної, страшної ночі.

Ось уже майже два роки з нетерпінням чекали вони зустрічі з незвичайним: з Калашником, із справжнім підпільником з «Блискавки», з рейдовим загоном Наумова, котрий, чутка була, пройшов поблизу десь у березні, з радянським розвідником-парашутистом, з якимсь загадковим літаком «звідтіля»...

Чекали вони довго, вперто, терпляче, хоч терпець їхній був надто нетерплячим і, зрештою, почав уже уриватись...

І от... саме тоді, коли вони найменше сподівалися того, коли зовсім і не думали про те, заклопотані справами більш земними, значно складнішими та небезпечнішими від тих, що поставали в героїчних дитячих мріях, чудо сталося!

Хлопці навіть розгубилися, не знаючи, як до того поставитись, з чого починати і що чинити з отим несподіваним «чудом», яке об'явилось отут в обшмульганих худобою ліщинових, кленових та шипшинових кущах колишньої Карпишевої левади, всього за два-три десятки кроків від них!

На честь «великих конспіраторів» сьомого «А» класу слід сказати, що своє «чудо» вони заробили чесно. І не лише терплячим, майже дворічним вичікуванням. Ні, бо чекали вони активно, бажаючи зустріти його не з порожніми руками.

Гаряче бажання «чуда» і дії з'явилось в них давно, одночасно у всіх трьох, ще тоді, в листопаді сорок першого, на Терногородському шляху. Тим шляхом, осіннім, багnistим, якраз на Жовтневі свята німці перегонили кудись полонених з Терногородського концтабору. Може, на Нові Байраки, може, ще куди... А вони втрьох стояли в гурті жінок біля жабівського містка. Прийшли туди за п'ять кілометрів, щоб передати хоч вузлик сухарів голодним і, може, впізнати, а то й вирятувати кого із своїх чи й чужих — однаково. Одне слово, мало що могло статися! Адже й Марків та Тимків батьки з самого початку війни служили в армії, десь, може, неподалеку воювали...

Батьків своїх серед полонених вони, на щастя, не зустріли і сухарів голодним так і не передали.

Бо побачили хлопці таке, чого не забудуть до кінця життя, про що люди потім ще кілька місяців з жахом переповідали одне одному по всій області... Вони на власні очі побачили, як гітлерівець убивав людину. Дострілював впритул, у спину знесиленого червоноармійця.

Дострілив і, як потім виявилося, ще живого зіштовхував з містка в річку носками чобіт і прикладом гвинтівки... Потім, за кілька хвилин, той червоноармієць раптом піднявся з води, ловлячи руками повітря, шукаючи, за що б ухопитися... І тоді фельдфебель спочатку стріляв і не міг застрелити, а потім підбіг до берега і бив червоноармійця по тих руках і по голові товстим кийком і...

Саме тоді, тієї хвилини, хлопці, не змовляючись, відчули й зрозуміли — сталося щось неймовірне і не лише тут, на жабівському містку. Що отак собі просто, як до цього, ні вони, ані хто інший жити вже не зможе. Що світ раптом перевернувся, став нестерпним, і що вони одразу, за одну лише мить, стали дорослими. І мусять, хочеться їм того чи не хочеться, щось робити, за щось братись, шукати, іти назустріч, ловити «чудо». «Чудо», яке б визначило тепер їм місце в житті, виправдало б їхнє існування у цьому світі...

Було їм тоді, коли б розділити порівну, усім трьом по тринадцять. Тільки найщуплішому — Аполлонові Стрісі — перейшло вже три місяці на чотирнадцятий; високому, повновидому Тимкові Цвіркуну виповнилось рівно тринадцять, а Маркові Окуню не досягло до того кілька місяців.

Жили вони втрьох по-сусідськи, на одному кутку, в Солдатському висілку. Всі троє — одинаки. Двоє — напівсироти: Аполлон Стріха — без батька, Тимко Цвіркун — без матері. І тільки Марко Окунь до самісінького початку війни мав тата, маму і навіть двох бабусь.

Аполлон батька свого навіть і не пам'ятав. Батько був командиром-прикордонником. Він і загинув десь на кордоні, в сутичці з якоюсь бандою, коли синові не було ще й трьох років. Мати потому повернулася до рідного села. Працювала в аптеці. Сина любила без міри. Оте обридле потім хлопцеві, незвичне в селі ім'я Аполлон дала синові саме вона.

Тимкова мати померла в лікарні під час важкої операції, за два роки до війни. Батько ж його — тракторист, таж само, як і Марків. Обидва пішли до Червоної Армії ще в червні сорок першого. І тепер Марко та Аполлон жили при матері, а Тимко — при старенькій бабусі.

До школи їх одвели разом. З першого ж дня вони й там по-сусідськи вместилися втрьох на одній парті. І вчителька, Людмила Потапівна, так і не змогла їх розсадити... Трималися увесь час своєю купкою, за що, вже в четвер-

тому, приклеїли їм прізвисько: «Великі конспіратори». Чого саме таке прізвисько, тепер уже вони мало й пам'ятають. Певне, з якоюсь книжкою чи кінокартиною пов'язано... Однак прізвисько приклеїлось міцно і так і зосталося.

У сорок першому вони перейшли до сьомого класу. Але вчитися хлопцям не довелося. І хто зна, чи й доведеться...

...З початку війни і аж до сьогодні вони так собі й трималися разом. У чеканні «чуда» — повернення Червоної Армії, батьків, зустрічі з партизанами — трималися, як і в школі, дещо відокремлено від своїх ровесників... Мали якісь тільки свої таємниці, про щось перешіптувались, кудись разом мандрували. Як-не-як вони все ж були ще дітьми.

Спочатку, одразу по тій страшній прогулянці до жабівського містка, їм ніби й пощастило. З'явився натяк на бажане «чудо». Певність того, що ніби щось незабаром у їхньому житті зміниться. Щось станеться, і вони знайдуть нарешті потрібних їм людей, яким допомагатимуть, разом з ними воюватимуть проти окупантів.

Аполлон Стріха якимось у грудні приніс і показав товаришам листівку: «Товариші! Не вірте брехливій фашистській пропаганді!...» Підпис під тією листівкою чудний і загадковий — «Блискавка». А з самого змісту можна було догадатися, що випустив ту листівку хтось тутешній, що діє в їхніх місцях якась «Блискавка». І що, коли по-справжньому захотіти, можна ту «Блискавку» розшукати.

Стали хлопці наполегливо готуватися до тієї зустрічі та вперто намацувати стежки до «Блискавки». Найперш — узимку в колишньому приміщенні сільської Ради, від якого залишились одні обгорілі стіни, — вони виявили в завалі і потім переховали надійніше аж четверо відер патронів до гвинтівки та цілісіньку, повну кулеметну стрічку. Пізніше добули ще дві гранати-лимонки з детонаторами, ящик схожого на мило толу і навіть пістолет ТТ. Пістолет вони викрали на тому ж Терногородському шляху у смертельно п'яного жабівського поліцає, який заснув у кюветі.

Однак зв'язок чи натяк на нього як почався, так і закінчився на тій одній одній листівці.

Минали дні, тижні, місяці, минув рік, а «Блискавка» так і залишалася для них недосяжною. І от же ж досада! Коли ж би її не було! А то ж таки діяла! Безперечно, діяла! Бо останнім часом, достоту так, як у сорок першому про того Калашника, — скрізь тільки й розмов, що про

«Блискавку»! А от їм, хлопцям, чомусь ніхто з тієї «Блискавки» і не зустрівся. Не хочуть зв'язуватись? Обминають? Може, навіть остерігаються? Але ж чому? Може, тільки тому, що Аполлонова мама у тій аптеці? Як-не-як, а тепер і аптека ніби німецька й на німців! Хтозна.

А час, хоч і нестерпно повільно, все ж спливав. Дожили й до великої перемоги під Сталінградом. І хоч хлопці про те не мали де ані вчитати, ані послухати, все ж чутки про ту радісну подію докотилися й до них. Людським гомоном, якоюсь невидимою, але могутньою хвилею прокотилася по всій окупованій землі.

Отже, скоріше можна було їм сподіватися на зустріч з Червоною Армією, ніж на яке інше «чудо» — на «Блискавку» там, розвідників чи підпільників. А все ж хлопці надії не втрачали.

Жили непомітно, як і всі. Поралися вдома на городах, допомагаючи матерям та бабусі, виходили на роботу до «громадського господарства», з чималим ризиком тягнучи звідтіля усе, що під руку трапиться (як і всі тоді): зерно — то й зерно, а немає зерна, то соняшник, кукурудзу. Коли не було й того, — хоч буряків десяток. З особливою старанністю розшукували й збирали на зиму скупе степове топливо.

А між тим, якимось понаспивавши піску в підшипники, вивели з ладу комбайн. Потім, коли вивозили гітлерівці зерно на станцію, попроколювали камери аж у трьох машинах. А однієї ночі, перед тим як мали вивозити до Німеччини чергову групу молоді, обійшли до ранку все господарство, усі подвір'я і з усіх возів поодкручували та поприховували гайки від коліс...

Молодь збирали та пакували до Німеччини вже не раз і не двічі. І от зовсім непомітно підійшла черга й до них. Ніхто того не сподівався, ніхто й нічого не думав, коли раптом забігали по хатах поліцаї, наказуючи на друге серпня збиратися до сільуправи всім шістнадцяти- та п'ятнадцятилітнім. Правда, був то вже сорок третій рік. Першого дня не з'явилося до сільуправи жодної живої душі. Наступного, після повторних погроз, надійшло з десяток у різний час. Покрутились, повертілись, а тут, дивись, і вечір. Куди ж проти ночі? Третього дня під обід зібралось до сільуправи вже чималенько. З мамами, бабусями й дідусями. І з клунками. Навіть кілька підвід під'їхало. Стояв на вигоні проти колишньої церкви гомін, плач, перегулки. Сновигали поліцаї, лаявся з кимось там староста. Чо-

гось у когось не вистачало, хтось чогось не захопив, а в когось із кіньми, виявляється, було не все гаразд. Бентежились, метушилися до самого вечора, і знову ніхто нікуди не виїхав. Не виїхав ще й тому, що вже у серпні сорок третього і поліцаї, і староста пішли якісь не ті. Розгублені пішли тепер старости і поліцаї, стривожені та обережні. І нікого нікуди, як то було раніш, не квапили. Та й самі не квапились.

Четвертого дня налетів до Солдатського висілка сам шеф районного жандармського поста з Нових Байраків Бухман. Прихопив з собою кількох німців та цілий гурт свіженьких, що втекли з-за Дніпра, поліцаїв. Одразу «закрутив» усі гайки, пригрозив кому розстрілом, а кому шибеницею, побив декого. Навів сякий-такий лад. Усіх дітей, яких встигли зігнати, причинили на замок у сільуправі. Наказав загнати туди і декого з батьків, які встигли своїх дітей приховати, і потому, вже надвечір, скочив у машину та й подався назад у Нові Байраки.

Од'їхати встиг недалеко. Яких два-три кілометри за Жабове і... несподівано, вже смерком, повернувся у Солдатський виселок. Тепер уже справді вихором налетів на тихе, ніким не попереджене село. Оточив поліцаями та німцями усе, що стало сил оточити, в центрі, виштурхав, вигнав з хат людей, хто в чому був, і наказав своїм підпалювати двори.

Вулиця, підпалена в кількох місцях, одразу запалала. А смертельно налякані люди, збившись біля колодязя, тремтіли, оточені поліцаями, так і не зрозумівши, за що на них така напасть, чим заслужили в гітлерівця на таку, навіть тепер не зовсім уже буденну кару?

Знали про те принаймні першої години по облаві на все село лише троє — Аполлон Стріха, Тимко Цвіркун та Марко Окунь.

Що черга може дійти й до них, коли не підоспіє на той час Червона Армія, хлопці припускали. Однак про те, щоб їх погнали до Німеччини, не могло бути й мови. А щоб їхнє стало таки зверху, треба було підготуватись і зустріти небезпеку у всеозброєнні.

За головного в них у всьому був найстарший і найнижчий на зріст, непоказний Аполлон Стріха. Ото саме він і подав дуже слушну думку — окопатися, влаштувати таку потаємну схованку, щоб її і вдень із свічкою ніхто не знайшов. Ну, а місце таке знайшли вже разом. Придалася колишня Карапишева левада — крутий, колись засадже-

ний рідким дубняком та кленами косогір над річечкою. Дуби та клени давним-давно, ще до війни, потроху, крадькома та нашвидку повирубано. Залишилися високі зчорнілі пні і обчухрані худобою кущі. Звичайний, непридатний для оранки «неудоб», до чорного вибитий худобою випас, який тепер уже звали просто тирлом, зовсім забувши, що колись він був, особливо біля провалля, і справді зеленою левадою.

Провалля, вузьке й глибоке, вимите талими водами, може, за багато сот років перетинало ту леваду навпіл. Знизу, від річечки, тягнучись з горба на горб, облямовував її викопаний у сорок першому протитанковий рів.

Копати вирішили в гирлі провалля, за якихось метрів з п'ять від стрімкого урвища, якраз посеред заростей шипшинових кущів, будяччя й полину. Копали ножами, коли в ці пустельні місця не те що гітлерівця, але й жодної собаки навіть калачем не заманиш. Копали, не кваплячись, наперед знали, що здійснити задумане буде нелегко. Поклявшись найстрашнішими словами нікому і ніколи не видавати своєї таємниці, копали з початку травня і ледь не до середини липня. Майже два з половиною місяці. Спочатку — вузький колодязь углиб. Прокопавши метрів на шість той колодязь, на дні його розширили, зробили просторішим та й почали довбати вузький лаз ще й убік, до провалля.

Копати, ледь повертаючись, лежачи на животі у вузькій штольні, міг лише хтось один. Вони змінювали один одного. Поки один довбав у твердій глині, орудуючи куценькою саперною лопатою, двоє інших витягали глину відрами й розсіювали в протитанковому рові... Посувалася справа аж надто повільно. До того ж копати мали змогу не кожної ночі. Траплялося — працювало тільки двоє. А то й хтось один. Та все ж; хоч і зовсім ніби непомітно, справа посувалася.

Бували іноді такі хвилини, коли Марко чи Тимко зневірялися. Тільки Аполлон з наполегливістю і впертістю, які ні разу йому так і не зрадили, не відступав.

— Хочете як хочете, — казав товаришам у хвилини зневіри. — Покинете, однаково — копатиму сам!

Штольні, бічного виходу з колодязя до провалля, до самого краю не докопували. Старанно вимірявши, залишили шар глини з півметра завтовшки. При потребі його можна було пробити кількома ударами лопати і вирватися ніким не поміченим у провалля через вузький лаз. Верх-

ній отвір колодязя прикрили старим дерев'яним цебром, заповнивши його дерном. Цебер «утопили» врівні з землею. Дернину час від часу поливали, щоб трава нічим не різнилася від навколишньої.

Потім, коли почали розколупувати підземну печеру, справи пішли веселіше. В липні простора, з широким лежачком-призьбою попід стіни печера була вже цілком викінчена. У ній можна було стояти майже на весь зріст, сидіти чи лежати навіть кільком чоловікам. Закінчивши своє підземелля, хлопці перенесли туди набиті соломою лантухи, старі рядна, дві пляшки олії, каганець, газову лампу, усю наявну зброю і вже більш-менш спокійно могли чекати на подальший розвиток подій.

І ще Аполлон наказав товаришам обов'язково завжди мати при собі третій тютюн.

— А то нащо? — подивувався недогадливий Марко, знаючи, що ніхто з його товаришів, учорашніх піонерів, ще не тримав цигарки в роті і тримати не збирався.

— Голова! — презирливо чвиркнув крізь зуби Аполлон. — А про собак забув? Посип кожного разу отут навколо ями, жодна вівчарка слід не візьме.

...Але перед тим була ще історія з міною, з невеличкою, магнітною, з годинниковим механізмом.

Кілька ящиків таких мін везли машиною до фронту троє молодих гітлерівців. Як на гріх, заночували в Солдатському висілку. Навпроти, через вулицю, у близьких Аполлонових сусідів — Вергунів. Зупинилися вони там ще завидна. Поводилися більш-менш пристойно. Останню на подвір'ї у Вергунів курку хоч і пристрілили, але потім нав'язували старій Вергунисі свої не «ост», а справжні рейхмарки та аж два бруски мила. Від грошей стара відмовилась, а мило, повагавшись, таки взяла.

Німці наказали тоді старій дістати ще й «шнапсу» — самогону, — а курку засмажити.

Шнапсу приніс німцям звідкілясь дванадцятилітній Вергунишин онук Микола. І виявилось одразу ж, що того шнапсу завойовникам мало. Випивши його, вони знову добули з машини мила, попереставлявши і поскидавши на спориш якісь ящики, і послали хлопця принести ще.

Випивали вони просто серед подвір'я, сидячи на дерев'яних ящиках. Голосно розмовляли, п'яніючи, зривалися на пісню, на всю вулицю реготали.

Вже перед заходом сонця до Аполлона забіг Тимко, і вони, приглянувшись до тих німчиків через вулицю, вирі-

шили підійти. Адже можна почути чи побачити і щось цікаве, потрібне.

Сп'янілі німці зустріли «кляйн польшевик партизан», як вони казали, досить привітно. Реготали, чимось хвастали, як хлопці з п'ятого на десяте зрозуміли (чи лиш думали, що розуміють), когось лаяли, пропонували хлопчикам сигарет та шнапсу і все допитувалися про якихось «гут русіше фройляйн». Так і не порозумівшись з «тубільцями», реготали ще голосніше. Потім тикали хлопцям під ніс мило. Біле й незвично зернисте, ніби з глини. А один, зі шрамом через усю щоку, той, що твердіше тримався на ногах, добув з ящика, на якому сидів, якийсь металевий предмет.

— Піх-пах! — ткнув Маркові під ніс і зареготав на все подвір'я. — Рус Іван б-бу-бух!

Марко відсахнувся і тим ще більше розвеселив німця. Аполлон же, одразу зрозумівши, що то міна, почав приглядатися до неї пильніше. Німцеві те чомусь несподівано сподобалось, і він заходився навіть щось там розповідати. Схоже на те, де тут що слід підкрутити і як ту міну ставити. Слів його Аполлон майже зовсім не зрозумів, а от про те, яка то міна, дещо второпав. Тим паче, що чув уже про такі й раніше.

Німець погрався міною і потім, коли гра та йому набридла, тикнув нею під ніс тепер уже Аполлонові й тоді сунув позад себе за ящик...

Коли німці, переночувавши, вдосвіта вирушали собі далі, однієї міни, якби перелічили, вони б недорахувалися. Повертаючись додому від Вергунів, її прихопив про всяк випадок Аполлон. Прихопив просто так, щоб у німців однією міною було менше. Прихопив, бо «погано лежала», не знаючи ще, не думаючи, нащо вона йому і що з нею робитиме. Заховав тим часом у лопухах під кам'яним підмурком аптечного будиночка. І до якогось часу навіть не згадував.

Того ж дня, коли налетів на село новобайрацький жандарм, мама порадила Аполлонові негайно «зійти з очей», сховатися, поки пронесе.

Невисока, сухорлява, з великими сумовито-темними очима на блідому виду, вона була і загалом хоропита. Та сьогодні здалася синові особливо блідою і стомленою.

Аполлонові аж серце незвично стислося від жалю до мами. Але він, звичайно, і знака не подав.

А мама постояла на ганку, прислухалася до вулиці і потім, ніби між іншим, сказала:

— Коли б не жандарм, «наші» тут нізащо вас тепер

чіпати не наслідилися б. Поколотилося б отак якийсь час та й стихло. Наші, кажуть, десь уже до Дніпра доходять...

І саме тоді ні з того ні з сього Аполлон згадав про міну.

Маминої поради послухався лиш наполовину. На очі нікому не попадав, але з села так нікуди й не пішов. Усе никав поза тинами, садами та городами, поблизу садиби сільського старости... А слухної хвилини, коли жандарм з усіма своїми німцями, вхекавшись нарешті, зайшов до старости на пізній обід, Аполлон швиденько ткнув міну в його машину, просто шоферові під сидіння.

Машина стояла на вулиці під шовковицею. Аполлон, завівши міну, як зміг та зрозумів з німцего розп'якування, підліз до машини на животі. Навіть і не думаючи в той час, як воно все може повернутися. Адже думалось просто: вистрілить тим жандармом десь там далеко, в степу чи ще далі, от і шукай тоді вітра в полі.

А воно, хоч і вистрілило, та не жандармом. Одним лише шофером, як потім виявилось. А жандарм тільки розлютився ще дужче.

І тепер от, серед тихої ночі, захоплене зненацька, його рідне село, його Солдатський виселок, спалахнуло, вибухнуло вогнем і горить, як суха скіпка. І невідомо ще, що буде з людьми...

Вони — Марко, Тимко та Аполлон — утрьох, бувши, як завжди, наготові, вискочили одразу й легко. Сидять тепер на горбі під шипшиною, поруч зі своєю надійною схованкою. Сидять, ще не знаючи до пуття, що ж насправді сталося. Чому вцілів жандарм? Чим воно усе скінчиться? І як би його найкраще усе розвідати. Сидять, тривожаться за рідних, не знаючи про вбитого шофера, навіть і не підозрюючи про те, що від спаленої жандармської машини колами, ніби хвилі по воді, розходяться всілякі чутки та здогади. І що люди, всі до одного, хто тільки довідався про це, вже приписують Аполлонів вчинок «Блискавці». Тій самій «Блискавці», зустрічі з котрою хлопці ось уже скільки шукають і чекають, ніби якого щастя або «чуда». Чекають, навіть і не підозрюючи, що самі вже стають легендою і чудом... І що оте «чудо», якого вони так ждали, вже тут, з ними, зовсім поруч, розгортається над головами в нічному зоряному небі білим дзвоником велетенської конвалії.

Таке, звичайно, може привидітися лиш у сні. В дійсності ж зустрічається, може, тільки раз у житті, і то — одному на багато тисяч!

Місячна серпнева ніч у степу. Глуха степова балка. Навколо — повно німців та поліцаїв. Фронт, може, за тисячу кілометрів. Гітлерівці запалили твоє село. Сам ти, рятуєчись від неволі, а то й смерті, причаївся на гребені косоного під ненадійними рідкими кущами.

Ніч, безлюддя, тиша, зоряне небо. Ні гомону, ні шелесту, ні звуку, і раптом у тому зоряному небі, просто в тебе над головою розкритий парашут! Звідкіль? Як? Адже перед тим — жодного звуку, навіть натяку на шум літака. Чи, може, їм було просто не до того?.. Та, хоч би там як, видиво те просто приголомшило хлопців своєю неймовірністю і несподіваністю.

Перший помітив у небі розкритого парашута Аполлон Стріха. Було то щось таке незвичайне, що він не повірив своїм очам. Лиш злякано подумав: «Що це зі мною! Заснув, збожеволів, привиджується?» Швидко-швидко закліпав повіками, але видиво не зникало. Спробував заговорити, але, як то буває в кошмарному сні, горло йому здушило, а губи стали сухими й неслухняними. Він тільки й зміг, що розставив гостренькі лікті (сидів, як на те, посередині) і злегка, обережно, ніби його мав спостерігати хтось невидимий, штовхнув товаришів. Цвіркун та Окунь, хто й зна чому, саме так зрозумівши той жест, звели погляди в небо. І одразу ж помітили те, що перший побачив Аполлон. Помітили й інстинктивно тісніше притулились один до одного та повтягували голови в плечі.

Парашут з темною цяткою під білим куполом стрімко й навалюно летів просто на них. Просто їм на голови. А вони сиділи нерухомо, немов заворожені. І коли б той парашут справді падав прямісінько на них, вони, здається, так би й залишились на тому місці. Тільки тоді, як поміж ними і місяцем майнула темна тінь, одразу всі троє, мов за командою, міцно заплющили очі...

Війнуло в обличчя легким вітерцем. Прошелестіли, немов спросоння, кущі поблизу. Здригнулось і заніміло троє сердець. Щось важко, глухо гупнуло і... Все навколо знову стихло, завмерло.

Вірячи й не вірячи, Аполлон боязко розплющує очі, обережно зиркає вбоки... Обличчя товаришів у місячному світлі незвично бліді, аж зеленкуваті. Очі розширені, і в них тривожні іскрилки-зблиски. Тиша. Степ. Чисте зоряне небо. Так ніби хвилину перед ним зовсім-таки нічого й не сталося. Але ж той шум, вітерець, шелест! Тамуючи гострий холодок остраху та непевності, несміливо, повільно всі

трое обережно спрямовують погляди вниз. Дивляться, боячись наразитися на щось страшне. Ті ж звичні, завмерлі куці. Тільки поверх них, на їх чорноті,— хвилясто-застигла моторошно-біла пляма... Отже, виходить, воно таки було! Воно таки є! І воно вже отут, поруч!

Тепер лиш гострі іскорки спалахують у чорних заглибинах очей. Хлопці сидять закоцюблі, нерухомі, завмерлі. Ніхто не зважається не те що словом обізватися,— ворухнутись. Подих навіть перевести!

Між першою, приголомшливою, і наступною миттю, коли (ім принаймні так видалось) ворухнувся край отого білого полотнища, минуло, здавалось, ціле життя. Полотнище ворухнулось одним краєчком і знову завмерло.

Вони сиділи нерухомо ще довго. Аж поки знизу, з кущів, долинув, пронизавши їх наскрізь, ледь чутний, скоріш вгаданий, ніж почутий, віддих-стогін...

На тоненьке, як писк, «пійть-пійть!» хлопці просто не звернули уваги. Не надали ніякого значення, як і всім кволенким звичайним звукам нічного степу... І лиш тепер, коли долинув до їхнього слуху отой кволий стогін-віддих, а полотнище ворухнулося вдруге — виразно й недвозначно,— Аполлон здобувся на тихий шепіт.

— Хлопці, а що...— сказав він, смикнувши правим плечем, ніби скидаючи з себе заціпеніння.

— ...коли там наш! — докінчив за нього Марко так само ледь чутним шепотом.

— А хто ж іще! — раптом, ніби розбудив його той шепіт, шарпнувсь і собі Тимко.

— Може, людина там забилась чи...— почав знову Марко.

— ...поранилась і потребує допомоги,— докінчив Тимко.

— А ми тут!...— рвучко, впевнено, так ніби то й не він ціпенів перед тим, зірвався на ноги Аполлон.

З-під ніг у ньому зірвалася суха грудочка. Зовсім, певне, невеличка. Зірвалася і прошелестіла вниз, косогором, поміж сухим бур'яном. Іншим разом, може, ніхто б її й не почув. Але тепер, у цій напруженій і завороженій тиші, шелест тієї грудочки для всіх без винятку проgrimів у нічному безгомінні справжнісіньким громом...

Зачувши той несподіваний шелест, Парфен Замковий, розуміючи, що його з парашутом однаково ж видно звідусіль, голосно попереджує:

— Не підходити! Стрілятиму!..

Шелест обривається, стихає і більше не повторюється.

Парфен, тримаючи пістолета в руці, якусь хвилину вичікує, закусивши губу, пересліуючи біль. Не дочекавшись відгуку на своє попередження, припускаючи, що породжений він хай і якою живою істотою, але не обов'язково людиною, все ж, про всяк випадок, ще раз обзивається твердим і на диво рівним голосом:

— Чого ховаєшся? Я знаю, що тут хтось є! Хто?! І, на свій превеликий подив, одразу ж чує на відповідь:

— Дядьку, не стріляйте, це — ми...

Голос хлоп'ячий, ламкий, але дзвенить він зовсім не бязко, лиш схвильовано. Видається навіть — радісно-схвильовано. Чудеса! Не вистачало оце лиш дітей! Де вони тут узялися? І куди, зрештою, це він отак невдало (а може, і вдало?) ускочив?..

— Хто ви?

— Стріха, Цвіркун та Окунь! — зопалу, як колись у школі, відповідає ламким голосом Аполлон.

— Гм... — розгублено резюмує Парфен, не знаючи, як з тими цвіркунами бути далі. — А скільки ж вас? — запитує просто так, аби продовжити розмову.

— Та троє!.. — здивовано відповідає хлопчак ламким голосом.

— Гм... Тоді так... Тоді двоє стоять на місці, а один — до мене! — вже по-військовому наказує Парфен. — Тільки не здумай мені чого! Я бачу вас. Жартувати не буду... Коли що, не встигнеш і «мамо» сказати.

— Та ви нічого не думайте! Ми свої!

— А що тут думати! Давай сюди!

— Зараз я! — За тим — притишений, короткий шепіт і знову голосно: — Іду! Тільки ж не стріляйте! Руки в мене порожні. От! Самі дивіться.

Парфен, звичайно, нічого не бачить. Він чує лише голос, шепіт, знову голос і потім — шелест.

Щуплий, низенький хлопчик виринає з-за куща несподівано швидко. Зупиняється за крок чи два проти місяця. Руки тримає перед грудьми. У вузеньких штанцях. Сорочечку заправлено за пояс. На голові кепочка, з-під якої пасмами спадає давно, видно, не торканий ножицями чуб.

Якусь мить мовчки, уважно розглядає незнайомого чоловіка, що упав до них просто з неба. Потім, вдовольнивши першу цікавість, не виявивши нічого занадто підозрілого, тихо запитує:

— Ви, дядю, з літака?

— З літака, звичайно... Можеш тепер руки опустити.

— А літак наш?

— А чий би ти думав?

— Ну...

— От тобі й ну! Чого ж би тут стрибати комусь іншому. Сам подумай!

— Воно-то так... Тільки ми того літака щось і не чули.

Хлопець говорить притишено, глухувато, окремі літери вимовляє трохи навіть шепеляво, з ледь помітним присвистом.

— Не дослухались, то й не чули. Високо йшов. А більш нікого ви тут не помітили?

— Ні, не бачили. А хіба що?

— Та... нічого... А ви що ж тут?..

— А ми — від Німеччини!

— Переховуєтесь?

— Атож.

— І багато вас?

— Тут? Троє.

— Виходить, тепер будемо вчотирьох. Гукай товаришів, чого ж. Зброя у вас є?

— Зараз, при собі, немає.

— Гм... А загалом, виходить, є?

— Загалом звичайно... Без зброї тепер — самі знаєте... Війна! Ф'ю-ю-юють!.. Хлопці, сюди!

Вони підходять по одному і зупиняються поруч з першим. Спочатку трохи вищий за того шепелявенького, в піджачку, без кашкета. А за ним — ще вищий, цибатенький, туго обтягнутий тіснуватим, з короткими рукавами светром, у зношеній пілотці.

Зупиняються і, побачивши незнайомого чоловіка, тихо вітаються.

Шепелявенький, здається, оце тільки зараз зрозумів, що людина з неба лежить нерухомо неспроста. Ніби схаменившись, стурбовано запитує:

— А вам, дядю, що?

— Та... — якось уже й сам по-хлоп'ячому «такає» Парфен. — З ногою щось... Оступився на ваших пеньках...

— Болить, чи як? — миттю, присів навпочіпки й схилився до його ніг низенький.

— Та й болить, і так... Хто ж його знає! Звихнув, підвернув, а може, й зламав, — скаржитися Парфен, нараз

відчувши себе з цими хлопчачами, ніби з давніми знайоми-ми, і від того зовсім уже заспокоївшись. Так наче він оце стрибнув до щонайбезпечнішого місця на всій війні, ледь не до рідного дому.

— Треба ж негайно оглянути! Котра? — потягнувся рукою до чобота хлопець.

— Ні, спочатку парашут... Швидше парашут... Зможете ви його десь тут хоч поки що приховати?

— Ого! — озивається тепер низьким баском найвищий.— Ще й як приховаємо! І парашута, і вас, коли треба. Так приховаємо, що жодна собака не знайде! Рік шукати-ме й не здогадається!..

Парашут, звичайно, проблеми не становив. Та й загалом, потрапивши першої ж хвилини по приземленні до своїх (хоч вони й хлопчачи, але хлопчачи місцеві, самі ховаються від окупантів), Парфен особливих прикрощів не передбачав і надалі. Для початку ті хлопчачи ось пообіцяли приховати його так, що жодна собака не знайде. А це зараз вирішувало багато. Давало простір для маневру, можливість виграшу в часі.

Найперш оці хлопці, його нові друзі, ознайомлять Парфена з тим, де він і що діється навколо. Вони стануть його очима й вухами, його розвідкою. Саме вони можуть якнайскоріше прочути про його друзів-десантників. А там, може, й навести на слід місцевих підпільників чи й зв'язати із самими партизанами загону імені Пархоменка. Одне слово, справа тепер лише в часі. Парфен уже вірив у те твердо: справа тільки в часі! Ось лише треба якнайкатегоричніше попередити хлопців, взяти з них піонерське слово, щоб вони поводитися обережно, тримали язик за зубами. Ну і... з ногою... З ногою, слід сподіватися, теж усе буде гаразд. Звичайний, хоч і дуже болісний вивих. Треба буде роззутись, туго перебинтувати, може, навіть покласти холодного компреса, і за якийсь час, зрештою, переболить і нога.

Проте усе почалося саме з ноги.

Одразу потому, як хлопці нашвидку згорнули парашута, Парфен спробував знову підвестись і... не зміг.

— Це тут, зовсім недалечко,— підбадьорював Аполлон.

Але комісар не міг іти. Найменший порух віддавався болем аж у мозку. І таким нестерпним, що все навколо йшло обертотом. Навіть місяць у небі злякано розтягувався гармошкою і стрибав кудись вниз!

По кількох невдалих спробах підвестись хлопці спробу-

вали підтримувати його під руки. Він пересуватиметься на одній нозі, спираючись хлопцям на плечі, один зможе навіть підтримувати скалічену ногу. Та зразу ж, як тільки вони взяли його за плечі і спробували посадити, Парфена кинуло в піт, пойняло безсилою мlostю, в очах потемніло і він відчув, що непритомніе...

Це вже було зовсім кепсько. Просто — ганьба! Міцний, витривалий, тренований лейтенант ще ні разу не зазнавав такого сорому, ніколи не потрапляв ось у таке становище. Наче якась неврастенічна панночка!

Відсапавшись, Парфен попросив хлопців обережно стягнути з ноги чобота. Але наслідки виявилися такими ж... Досить просторий чобіт, здавалося, тепер ніби приріс, прикипів до ушкодженої ноги. А кожен ривок коштував неймовірного болю, чорних блискавок у голові і знесилоючої, гидкої мlostі.

Тоді він наказав знайти у нього на ремені фінку й розрізати халяву.

Кирзова халява піддавалася туго. «Операція» від того була нелегкою, болючою. Витримав її Парфен, до крові закусивши губи, на одній лише солдатській гордості.

Коли стягнули-таки розрізаний аж до твердого задника чобіт, виявилось, що розрізати треба ще й обидві колоші... Нога вище кісточки вже помітно розпухла. Гострий біль не вдухав ані на мить. Парфен попросив хлопців взяти з мішка два індивідуальних пакети і, незважаючи на те, що він робитиме чи говоритиме, туго перебинтувати. Однак, відкинувшись на спину, зціпивши зуби, витримав ще й ту «операцію» досить пристойно. Та й хлопці, його рятівники, діяли значно спритніше й досвідченіше, аніж він сподівався. Аполлон, наприклад, — як-не-як, а все ж син завідуючої аптекою, — знав, що за таких випадків добре було б змастити йодом та покласти холодний компрес. Але про йод зараз нічого було і думати, а бігти по воду далеченько і забарно. Обійшлися прохолодним листям лапатого степового подорожника.

Перев'язка, роззування, перенесення до схованки тривали довго. Як на Парфена, дуже навіть задовго. Почувався він увесь той час погано. Тримався однією лиш думкою, тим, що безліч людей у цій війні і навіть цієї хвилини зазнають значно гірших, справді нестерпних, пекельних мук.

«Як не кажи, — намагався перебороти вогненний біль, — мені ще добре, зовсім добре... Мені ще он як пощастило!

Мало сказати: пощастило! Я таки, мабуть, у сорочці народився!»

Та все ж, коли хлопчачи обв'язали його попід пахви стропами парашута й почали спускати у темний колодязь, що відкрився раптом на рівному, зарослому сухою травною місці, Парфен не втримався на бажаному солдатському рівні і надовго втратив свідомість...

«Що не кажи, а мені справді-таки щастить!» — подумав Парфен, відпочивши і огледівшись.

І взагалі, і з оцими хлопчачами! Це ж тільки подумати! Ускочити в отаку халепу з ногою і раптом... оці діти, ця надійна схованка, яка ніби була й приготована саме для нього! М'яка солома, одяг, їжа, вода і навіть лампа. Справжня газова лампа, що цілком пристойно освітлює кожен куточок підземної печери і обличчя та постаті його нових бойових товаришів. Молодці хлопці! Молодці! І тепер уже ясно, що він може довірятись їм цілковито. Попередить тільки, щоб міцніше тримали язика за зубами... Ні, молодці хлопці! Треба ж таке!..

Комісар, здавалося, зовсім підбадьорився, настрій у нього покращав, на душі знову стало надійно, знову з'явилася впевненість у тому, що все буде гаразд: він невдовзі зустріне своїх десантників, і завдання командування буде виконано... Від тих думок і того настрою навіть біль у нозі ніби трохи стихився...

Він лежав на соломі, підклавши під голову мішок, так само набитий соломою. Праворуч від нього, на глиняній призьбі, рядочком сиділи хлопці. Ліворуч, угорі, в заглибленні, світила лампа, кидаючи жовтавий відсвіт на їхні зовсім ще дитячі обличчя. Найнижчий щойно прибрав у нього з лоба вогку ганчірочку, поставив на лежак глечика з водою, і тепер усі троє сидять мовчки. Пильно, з цікавістю розглядають людину, яка впала на них просто з неба.

Виявилася та людина зовсім ще не «дядечком», а молодим, коли говорити правду, не набагато й старшим від них юнаком. І це видавалось їм ще значимішим, ще цікавішим. Бо зовсім ще молодий хлопець, а вже от... За інших обставин, з іншим таким, звичайно, були б вони просто на «ти», а от з ним... Дивись, ще й командирське звання має! Де вже там на «ти».

Парфен одпив кілька ковтків, передихнув. Ще раз, уважніше, приглянувся до їхніх зосереджених облич.

— Ну що ж, партизани, мабуть, давайте познайомимося ближче...

«Партизани» хлопцям явно сподобалось. Однак жоден на те і бровою не повів. Личка так і залишились замкнуті, суворо-зосереджені.

— От, почнемо з тебе,— вів далі Парфен, звертаючись до найвищого і як йому здавалося, найстаршого.

— Тебе як зовуть?

— Тимко,— низьким баском прогук високий, пересмикнув зтягнутим у тісний светр плечем і додав, стримано посміхнувшись: — Тимко Цвіркун.

— А тебе? — перевів погляд на середульшого, з вихристим русявим, давно не стриженням чубом.

Той круто звів над переніссям рідкі рудуваті брови, від чого личко його з великим пташиним ротом і сухими, гострими вилицями набрало не по-дитячому суворого виразу. Буркнув скупко, коротко:

— Марко... Окунь...

— А тебе?

Найменший, який потім виявився найстаршим і мав прізвище Стріха, насупився, помовчав. Потім був уже навіть губи розтулив і знову міцно стулив їх. У нього, виявляється, не було одного переднього зуба, і тому деякі слова вимовляв він ніби з присвистом.

— Я запитую тебе,— повторив Парфен.

— Та! — знизав плечима Стріха.

— Що — «та»?

— Його Аполлоном звать,— вихопився наперед високий, широко і ніби навіть глазуливо посміхаючись.

— Та!..— вже сердито кинув Аполлон, даючи зрозуміти, що ім'я те йому зовсім не до душі, що завдає воно йому здебільшого тільки прикрощів і що він ще й до цього часу не може пробачити того «поганого» імені своїй хорошій матері.

— Ну чого ж! — заспокоїв його Парфен.— Ім'я як ім'я. Гарне ім'я, чого ж!.. А скажіть, хлопці, оце все ви самі викопали чи допомагав хто?

— Самі.

— А як же ви копали?

— А ночами.

— А хто ще знає про цю схованку?

— А ніхто. Тільки от ми втрюх.

— А довго копали?

— А так що мало не три місяці!

— Ніхто й не помітив?

— Ніхто... Ми потроху. І зразу ж усе прикривали.

— А матерям що казали?

— А що їм казати? Однаково ціле літо ночуємо то в степу, то ще десь. Аби не дома. Це щоб до Німеччини, значить, не захопили зненацька.

— А чому ж до партизанів не подалися?

— До партизанів? — Аполлон аж свиснув крізь дірочку в зубах.— До партизанів!.. Коли б же то знати, де вони, ті партизани.

— А що, немає хіба партизанів?

— Вони-то є, чого ж! А от тільки де...

— Звідкіля ж тоді знаєте, що є?

— Ну як же... Скрізь тільки й чуєш: «Блискавка» та «Блискавка»!

— А що це — «Блискавка»?

— Ну вони ж і є, партизани, підпільники. Говорити про них говорять скрізь і всі, а от знайти — не знайдеш.

— А про загін імені Пархоменка нічого не чули?

— Пархоменка? — усі примовкли й замислились.

— Пархоменка? — перепитав Аполлон.— Ні, щось не чули... Справді, ніколи не чули...

— Ну як же! А про Кам'янський ліс, де він — знаєте?!

— Ліс-с-с? — свиснув Аполлон.— Кам'янський? Де ж у нас такий ліс?

— Немає у нас такого лісу! — докидає й Марко.

— У нас тільки Підліснянський, Зелена Брама. І там, кажуть, бували й партизани, з «Блискавки»... Та от хіба ще «Круглик»? Так там же й лісу того, як кіт наплав! — докінчив Тимко.— Всього десятин з вісім.

— Стривай! — гукнув Парфен.— Щось ви не те... Ану, візьми-но планшет, карту. І лампу давай сюди. Ну от же він, Кам'янський ліс! — постукав нігтем вказівного пальця по зеленій плямі північніше позначки міста К.

— Справді, є такий Кам'янський ліс! — протягнув Аполлон, схиливши голову, ледь не торкаючись гострим носиком карти.— Тільки це аж он де!..

— Тобто як це — «аж он де»?

— А так і є! Кілометрів з півтора ста звідкіля, коли не більше.

— Я-ак? — шарпнувся, звівшись на лікоть, Парфен і одразу ж упав на спину, пронизаний гострим болем.

Упав, перележав, передихнув і, дивлячись на хлопців округленими з подиву й тривожної недовіри очима, перепитав:

— Я-а-ак? Півтораєта кілометрів? Бути того не може! А ми ж, по-вашому, зараз де?

— Може, «не може»,— спохмурнів і собі Аполлон.— А тільки де ж нам зараз ще бути? Ось тут.

І він ткнув тоненьким, з чорною смужечкою під нігтем, рожевим пальцем в якусь точку поміж Новими Байраками і Терногородкою.

Довго, з якимсь недовірливим подивом дивився у те місце застиглими очима приголомшений Парфен. Нарешті, одкинувшись на мішок, тихо перепитав:

— Оце, що ти кажеш, це справді так і є?

— А чоґо б мав брехати! — з образою в голосі кинув Аполлон.

— Так це ж... Так це ж...— тихо, сам до себе протягнув Парфен, згадуючи оту велику карту в штабній кімнаті і розмову біля неї,— так це ж, виходить... виходить — «Біла пляма»!

— Що? — не зрозумівши, перепитав Аполлон.— Що ви кажете?

— Та!..— зовсім так, як перед цим Аполлон, «такнув» Парфен.— Та!.. То я так...— І, вражений нежданою, прикрою несподіванкою, надовго замовк.

Після катастрофи з ногою то був другий, не менш болючий удар. Відійшов після нього Парфен не скоро.

Лежав мовчки, з заплющеними очима, неквапливо повертав у голові важкі, гнітючі думки, запитував сам себе: «Як же це? Чому? Як могло статись ще й таке? І що ж тепер?» Ну, коли б ще не нога, він би міг дати собі раду і зорієнтуватися. А так?

А так виходить, що їх викинули зовсім не туди, просто в самієнький центр отієї нерозвіданої «Білої плями». Та ще й розсіяли хтозна на скільки один від одного. Саме тому, напевне, і не виявилось поблизу нього нікого з своїх... Усі вони, звичайно, здорові. Не кожному ж і ноги ламати! Кожний у свій час зорієнтується і, зрозумівши, що й до чоґо, прийме єдино правильне рішення. Хай хоч і за півтораєта кілометрів, а все ж буде пробиватися до Кам'янського лісу... А він? Він, виходить, отак і залишиться, коли з ногою справді щось серйозне, отут, із цими хлопчачами. Не зможе попервах і вістки своїм подати. А вони ж навіть і не здогадуватимуться, що з ним і де його шукати! Та й як його знайдеш у оцій печері! Тепер єдина надія — на хлопчаків і на те, що рано чи пізно, а зв'яжуть вони його з кимось із тутешніх підпільників.

А тоді... робота, вже не кажучи про вихід, обов'язково знайдеться. Адже робота тепер у кожної чесної людини одна і найголовніша... І вистачає її скрізь, де б ти не опинився. Думай найперше про ту роботу, зв'яжуйся з своїми людьми, організувай і дій! А може, хто із десантників не одразу зорієнтується і затримається на «Білій плямі» ще якийсь день... Тоді теж...

— Хлопці! Слухайте, хлопці! Обставини склалися досить запутано, а діло дуже пильне... Отож доведеться вам, друзі, постаратися, попрацювати...

— Та хіба ж ми що! — аж кинувся Марко.

— Та ми... — услід йому Тимко.

— Та ви тільки скомандуйте, що треба, — тихо, але твердо підсумував Аполлон.

— Треба, хлопці, на люди, в розвідку. Послухати, допильнувати, дізнатися. Треба, хлопці, обов'язково треба розшукати хоч одного нашого парашутиста. Ну і, звичайно, хоч би когось із цієї, як ви кажете, «Блискавки».

— Гм... — замислюється Аполлон.

— Звичайно ж шукатимемо, — розшифрує Марко.

— День і ніч шукатимемо! — додає й Тимко.

— І «Блискавку», — веде своєї Аполлон. — Шукатимемо і «Блискавку». Ми її ось уже другий рік шукаємо... Можна, звичайно, шукати й далі. Та...

Удень хлопці, знаючи таку, тепер уже справжню, велику таємницю і відчуваючи неабияку відповідальність, із схованки виходити не наважувались. Сиділи в печері, нудилися потемному, бо лампа жерла багато повітря і гасу. Про все, що тільки можна було, переговорили, про все розпитали і самі розповіли. Доглядали хворого, годували, поїли, міняли на нозі холодні компреси, милювалися Парфеновою зброєю, розглядали карту. Перебиваючи один одного, з усіма можливими подробицями розповіли комісарові, як хотіли заповонити їх до Німеччини, як Аполлон підклав новобайрацькому жандармові міну і як той повернувся до Солдатського висілка живий і неушкоджений, не поранений навіть, та й почав палити їхнє село.

Вони розповідали, а Парфена дедалі більше гризла досада. Непокоївся, тривожився долею своїх, долею отих не відомих йому людей з незнаного села, з якими, може, й загалом уже покінчили гітлерівці.

Біль, що був стих, почав раптом знову спалахувати все гостріше та гостріше. Не допомагали щось і компреси. До ноги боявся і приторкнутись, а не те щоб «витягнути», як часто робили при вивиху. Не тому, що лякався болю. Він уже втягнувся і витримував би. Не було певності: що, як не просто вивих, а перелом?

Як тільки в степу почало сутеніти, Аполлон з Тимком одразу вибрались у розвідку. З Парфеном залишився Марко. Тільки сидів він тепер здебільшого не в схованці, а нагорі, під шипшиною, біля відкритого отвору.

З ногою у Парфена коїлося що далі, то гірше. Вночі комісар так і не заснув. Мучила невідомість, незвичайність становища, не давала заснути нога. Та й нетерплячка гризла. Думав, що принесе йому наступний день, вечір? Що принесуть йому хлопці з розвідки?

Хлопці повернулись аж над ранок. Стомлені, але задоволені. Принесли хлібину, кошик помідорів, глечик кисляку і торбинку яблук та груш.

Іжа Парфенові на душу не йшла. Його морозило. А то ставало нестерпно жарко, кидало в піт, а далі знову починало морозити так, що він тягнув на себе все, що тільки було в печері, вкриваючись зверху ще й парашутом.

Новин саме для нього з того хлоп'ячого походу було небагато. І втіхи особливої розвідка йому не принесла. Тільки чутку про те, що десь на порядній звідси відстані німці натрапили на радянський парашут... Невідомо навіть, як саме. Ото й усього.

А в Солдатському висілку ніби притихло. Вулиця догоріла. Людей, потримавши до ранку біля колодязя, «пересіяли», відібрали з десятків молодших, а решту розпустили. Відібраних, кажуть, погнали до райцентру і тримають у тюрмі при поліції. Зібрані ж до сільуправи діти якимось самі вибралися вночі через горище та й порозбігались. І їх того дня ніхто вже й не розшукував... По всьому видно було, що примарна окупаційна влада на очах розпадається. Поліцаям та іншим прихвосням уже не до дітей. Не з'являвся більше в селі й жандарм. Не вистачало в нього рук, не вистачало сил. Мав, певне, по горло справ важливіших і в інших місцях. Сподохала всіх навколо чутка про радянських парашутистів. Отож мав готувати, споряджати й виводити в степи облаву. А та облава наполохала всю окупаційну нечисть ще дужче. Пройшла нова чутка мало не про якийсь радянський десантний батальйон...

За ніч з ногою значно погіршало. На те, що опух спада- тиме і біль стишуватиметься, не було надії. Навпаки — опух підозріло затвердів, узявся сизувато-чорним синцем і почав підбиратися аж до коліна. Нога здерев'яніла, пога- но відчувалася, хоч і пекла вогнем. Посилювався жар. Увесь час Парфен був ніби в якомусь тумані, в напівма- ренні. Навколишнє сприймав наче крізь густу сітку. В го- лові гуло. Часом починало нестерпно дзвеніти у вухах...

Новини ж від хлопців надходили зовсім скупенько. І найголовніше — невтішні. В районах навколо провадили- ся широкі поліцейські облави. Гітлерівці скрізь налякані, розтривожені і кусючі, мов оси. Хапають кожного, хоч трохи їм підозрілого.

...Біля Жабового (це майже поруч) знайдено ще одного парашута. Оголошено по всіх селах про винагороду кожно- му, хто затримає, уб'є або викаже місцезнаходження ра- дяньського партизана-парашутиста... І як завершальний удар — приголомшлива звістка про те, що новобайрацький староста Макогон десь затримає і видає жандармам аж двох радянських парашутистів...

Виходило, що не тільки з ним, а й з усім десантом, на який покладалося чимало надій, діялося щось зовсім зле...

А комісар десанту лежав у печері і зовсім не мав сил ні їм, ані самому собі хоч чимось зарадити. Правда, у нього були оці хлопці. Вони його оберігали, підтримували, году- вали і навіть пробували якось там лікувати. І все ж у головному, у найважливішому ось уже третій день не спро- моглися допомогти нічим.

З ногою дедалі ставало гірше й небезпечніше. Парфен почав явно здавати на силі. Рідшими ставали проміжки, коли він міг тверезо розмірковувати й чітко сприймати навколишнє. Все частіше ловив себе на тому, що надовго провалюється в непам'ять, занурюється всім тілом у якийсь паркий, задушливий туман, зовсім втрачаючи від- чуття реального. Починав марити.

Спочатку марення якось химерно перепліталось з дійс- ністю, з навколишнім. Метаючись у жару, він просив води, казав, що йому холодно, і одразу ж скаржився на нестерп- ну жару. Все наполегливіше просив і наказував, щоб вони розшукували парашутистів, вели його до Сорочого озера чи кликали на допомогу «Блискавку».

Опритомнюючи, зрошений потом, пив воду, запитував, чи немає нічого нового. А потім знову починав метатись і говорити щось таке пристрасно-наполегливе й плутане, що у хлопців від того аж морозом поза шкірою сипало.

У мареннях проходили перед ним події реальні і фантастичні. Такі, що траплялися в його житті, і такі, що ніколи, ніде і ні з ким не могли б трапитись. Найчастіше снілося-марилося йому, ніби він літає. Не в літаку, а так, розкриливши широко руки, вільно ширяє високо в темному, густо-синьому небі. Під ним широкий, яскраво-зелений простір, над ним — синява неба, і почуває він себе дужим, щасливим, а на душі від того відчуття вільного лету — захват і радість.

Так само кілька разів здавалося, що він плаває в якійсь теплій, густій, у якійсь зовсім сухій воді. Той сон був йому неприємним, але не більше. По-справжньому ж страшно повторювався, з якоюсь майже закономірною послідовністю «сон над безоднею»... Він, Парфен, дереться, чіпляючись пальцями, нігтями, на якусь стрімку, рівну скелю. Під ним — страшна безодня. Він же обов'язково мусить видертись по тій стіні на якусь далеку вершину. Мусить... Бо інакше — смерть... І він дереться з усіх кволих сил. Знає: єдиний порятунок — видертися нагору. Та в той же час знає, відчуває й те, що не видертеться, не вистачить снаги, що руки, зрештою, відмовлять йому і... Він, божеволіючи від страху, чекаючи тої неминучої миті, дереться з усіх сил, вгризаючись нігтями в граніт... Страх того, що він зірветься в безодню, — неймовірний. Такого в реальному житті Парфен не відчував ніколи. І певність того, що він зірветься, така ж непереборно тверда, як і страх... Але він не здається і, просуваючись цаль за цалем, дереться вгору з останніх сил. Фатальна ж мить насувається невблаганно, руки зовсім знесилюються, тіло поволеньки починає сповзати вниз і... Він все ж не зривається, не провалюється в безодню... Лише жажно, моторошно, — так, що хлопці кожного разу здригаються, — скрикує і... опритомнює... Опритомнює увесь мокрий, до краю обезсилілий, вимучений. І серце в грудях у нього калатає так, ніби от-от має вибухнути, розірватися...

У мареннях над ним одного разу схилилася мама. Щось йому говорила. Але він, як не напружував слух, а жодного слова так і не почув... А то — йшов він правофланговим у першому взводі першої роти третього студентського батальйону. Під Черкасами, у таборах. Ішов полігоном, повз

високу трибуну. Настрій був святковий — відкриття літніх таборів. На трибуні стояв, приймаючи парад, сам комкор. Вів колону їхній уже підстаркуватий і сивенький комбат — майор Брилевич... Парфен ступав вільно, з особливим, радісним відчуттям святковості цілого параду, краси злагодженого, чіткого строю, свого повного злиття з добре натренованою колоною... Парфен, хоч і не кадровий військовий, любив чіткий солдатський стрій, марші. Любив літні армійські табори, загалом службу армійську. От і зараз... Як легко, як окрилено виступає він у колоні, виконуючи команду: «Направо, рівняйся!..» Дивиться на невисокого комкора, який уже підносить руку до кашкета, готуючись виголосити привітання, одразу по якому гримне на все поле дружне, молоде, гучне «ура!». І... саме тієї миті щось впивається Парфенові в п'яту, нога раптом стає важкою, він збивається з ноги і з жахом, досадою і соромом відчуває, що сталося вкрай непоправне. Він — кращий курсант батальйону — порушує стрій, ламає урочистість моменту...

Той парад у Черкасах раптом перетворюється на похід взводу засніженою вулицею приволзького міста, в якому по Сталінградській битві, після першого поранення, Парфен учиться на прискорених курсах середнього комскладу. Він так і не встиг перед війною здобути звання молодшого лейтенанта в педагогічному інституті...

Той похід через засніжене місто теж закінчується незвичайно — у ніколи не баченому, обшитому товстими обалопами бліндажі, де його приймали до партії перед боєм... Він так і не добере, перед яким саме боєм... Ізом? Барвінкове? Може, навіть Ворошиловград? І замість партквитка хтось дає йому в руку батькову будьонівку. Зелену, з великою червоною зіркою будьонівку, що завжди висіла після батькової смерті у маминій кімнатці, на килимку, над чорними вигнутими піхвами іменної — за взяття Перекопу — шаблі...

Здається, минув уже четвертий день підземного життя. Тому чоловікові з неба стає дедалі гірше. От і зараз він швидко-швидко говорить щось нерозбірливе, потім хрипко, страшно скрикує і втуплюється в Аполлона безтямними очима.

Аполлонові лячно. Їм усім трьом — і Тимкові, і Маркові — лячно й моторошно. Тепер хлопці губляться, не знаючи як повестись, з ким усе вирішити?

Спочатку були тільки захват, радість і гордість. Адже «чудо» нарешті-таки сталося! Просто до них, на самісіньку їхню схованку, спустився справжнісінький радянський парашутист...

Спустився і замість повести їх за собою, з кимсь зв'язати, послати на справжнє бойове завдання, сам конче потребує хоч якогось зв'язку, потребує того, щоб вони йому когось знайшли, з кимось зв'язали. Сам — скалічений, хворий, непритомний.

Хлопцям приємно, що саме їм випало отаке щастя: зустрічати, доглядати і оберігати справжнього радянського парашутиста. Вони й справді он які горді з того!.. Але... як вони можуть йому допомогти, кого знайти і з ким зв'язатися, коли вони самі дошукувалися тих зв'язків ледь не два роки. Так і не знайшли...

А йому вже зовсім погано. Небезпека з кожною годиною стає все грізнішою. Може стати й смертельною. А що вони можуть? До кого звернутися по допомогу, з ким порадитись і кого покликати?

Когось із дорослих, які щось тямлять? Але з жодним із тих дорослих вони не мають нічого такого близького, щоб відкрити таємницю, довірити таке дорогоцінне життя. Ровесники? Шкільні товариші? Хлопці вже давно через оцю свою «велику конспірацію» якимось зовсім відокремилися од них. Та й загалом ровесники не знають навіть і того, що знають вони. Це ще коли б у них, хоч у когось, був батько або старший брат. Або хтось близький із учителів! А так... Одна бабуся і дві мами! Нащо втягувати безпорадних, і без того розгублених жінок у такі небезпечні та важливі справи? Та й що вони зможуть?

Хоч, правда, одна з тих мам, Аполлонова, як-не-як, — аптекар, фармацевт. Усе ж якась медицина. Та... Не лежить, зовсім не лежить в Аполлона душа до того, щоб плутати у таке діло ще й маму. І не тому, що він боїться видати їй свою таємницю. Ні! А все ж... І слабенька вона у нього, якась хоровита... І так, як правду сказати, далеко від усього цього. Коли й зовсім не байдужа. Ото тільки й знає: «Стережись, не лізь, куди голова не влазить, і без тебе вода освятиться! Стережись, бо коли що, так і знай, не витримаю я!..»

Ще коли б хоч проста колгоспниця, як от у Марка! А то ж, як не кажи, з освітою, хай лише із середньою. Та й чоловік, Аполлонів батько!.. Що не кажи — дружина командира Червоної Армії, та ще й прикордонника! А от

фотографію таткову взяла нещодавно і зняла зі стіни. Ще не відомо, де й поділа! Може, приховала, а може, й... Одне слово, хоч і любить свою маму Аполлон, а все ж те, що хоч і не зовсім на німців, то при німцях працює мама, синові зовсім не подобається! Він уже давно пробачив би їй навіть обридливе ім'я Аполлон, коли б мама не розмовляла іноді так терпляче з отим плюгавим підсліпуватим лікарем з Паланки, який, де тільки не з'явиться, одразу ж лише про одне: про їжу, про сало та масло. І ще отой терногородський Роман Шульга, який часом навідується до аптеки, теж йому не дуже подобається. Здоровий такий, як бик! Навмисне, мабуть, ото на ногу накульгує! Прикидається! Залишився тут, на німців у МТС працює, навіть і не соромиться. Та ще й отой випадок з німцями новобайрацькими... Потрібно їй було оті яйця в селі скупувати, щоб у німців якихось не потрібних нікому ліків вимінювати!.. Воно, звичайно, свою матусю судити гріх. Жаль йому, Аполлонові, своєї кволої матусі. І все ж... може, саме тому й не скаже їй про парашутиста... Ні, не скаже! Ще почекають, може, що краще вигадують.

Хоч чекати далі нікуди.

Хлопці не такі вже маленькі й недосвідчені, щоб не розуміти, чим усе це може скінчитись.

Вечір третього дня. Хлопці сидять мовчки біля своєї схованки. Стоїть тиха серпнева ніч. Лється згори зеленкувате, чарівливо-примарне місячне світло. Оглушливо тріскотять коники у траві. Однак усього того хлопці ніби і не бачать, і не чують. Вони майже в розпачі. Їм треба щось робити, якимось діяти. Зараз, негайно! І вони не знають, що робити і куди податися. Виходить, треба визнати своє безсилля і допустити до загину таку людину? Цього не може, не повинно статися! Але... що ж робити?..

У печері метається в жару, мучиться і марить їхній парашутист. Підібравши ноги і поклавши підборіддя на коліна, мовчить, болісну думу думає Аполлон Стріха. Їхній заводій Аполлон, який не звик мовчати, який завжди все вирішував перший і слово якого було завжди остаточне. Тепер він мовчить. Мовчить і Марко. Мовчить і Тимко...

Хоч ні! Це вони тоді, раніше, мовчали, бо Аполлон говорив завжди перший. А тепер, уже не маючи змоги й права більше мовчати, не дочекавшись слова від Стріхи, наважується і перший обзивається Марко Окунь:

— Крути не крути, Стріхо, а доведеться-таки тобі сказати.

— Що сказати?

— А те самісіньке!

— Кому?

— Кому, чому?.. Кого, чого!.. Не кому ж, а мамі своїй! — врешті прямо кидає Марко. — Більше нам говорити нікому.

— Що не кажи, а вона нам найближча. І, знову ж, у таких справах щось тямить! — докидає їй собі Тимко.

Аполлон довго мовчить. Потім ще якийсь час заперечує їм, доводить, що мама його тут нічого сама не вдіє, а зв'язків у неї, як і в них, теж ніяких.

Хлопці наполягають на своєму, бо податися їм більше нікуди. Аполлон знову довго мовчить. А потім, не відповідавши «так» чи «ні», зводиться на ноги і неквапливо рушає в степ. Хлопці мовчки дивляться йому вслід...

Довідавшись отак зненацька про парашутиста, мама, як то їй передбачав Аполлон, спочатку страшенно лякається. Але потім, одійшовши, швидко збирає до шкіряної сумки якісь там інструменти і, нікого не розшукуючи, ні до кого не звертаючись, одразу ж наказує вести її в степ...

Пізніше мама ще дужче лякається, коли вони втрьох спускають її, обв'язавши парашутним мотуззям, до якогось колодязя. Лише на дні його вона одходить і озирається навколо. Озирається з цікавістю, не приховуючи того, що оця нора їй подобається і все це вона, хоч і мовчки, про себе, схвалює.

Потім на її обличчі ще раз спалахує страх, коли вона оглядає опухлу вже вище коліна, зчорнілу, з набряклими, роздутими жилами ногу парашутиста. Оглядає недовго. Одразу ж, забувши про свій страх, береться до діла. Зриває брудні бинти, чимсь там обмиває, протирає, змазує йодом і пробує обережно, щоб не завдавати зайвого болю, промацати.

Парфен нараз здригається і приходить до тями, напевне, саме від болю. Якийсь час, цілком осмислено, уважно й зосереджено розглядає мініатюрну чорняву жінку з гостреньким, дуже схожим на Аполлонів, носиком.

Розглядає мовчки, потім глибоко зітхає.

— Здрастуйте! — вловивши погляд парашутиста, голосно вітається жінка. — Я — Аполлонова мама!

— Здрастуйте! — відповідає Парфен. — Радий вас бачити, спасибі! — І додає: — Може, скажете, що воно там у мене?

— Сказати зараз щось певне важко. Але... слухайте, товаришу, як там вас... Я сьогодні знайду знаючого, надійного лікаря. Ще тільки трохи потримайтесь. Він зробить усе, що треба і що від нього залежатиме. Хоч прямо вам скажу, ви — солдат, від вас приховувати нічого. Краще вже знати все наперед... Розумієте, може статися, що звичайні заходи не допоможуть... Може, доведеться вдатися... заради того, щоб врятувати... Одне слово, ви мене розумієте...

Вона змовкає і переводить подих.

— Краще готувати себе до гіршого...— І нараз, уже обернувшись до хлопців: — А ви... Теж мені «великі конспіратори»!

Хлопці мовчать, похнюпившись. Особливо ж ніяково почував себе зараз Аполлон. «І чому тільки я не сказав їй одразу?» — думає хлопець, навіть і не підозрюючи тієї миті, що вже наступного дня мама приведе до хворого парашутиста саме отого підсліпуватого лікаря з Паланки, а його — Аполлона — пошле вночі не до кого іншого, а до Шульги, того самісінького кульгавого Шульги з Терногородки... І що всі вони — і лікар, і Шульга, і навіть його матуся — виявляться людьми тієї самої «Блискавки», зв'язків з якою він так наполегливо і так нещасливо шукав увесь цей час!

IV. РЯДОВІ ПЕТРО Й ПАВЛО

Спочатку все це видавалося хлопцям ніби за гру і навіть подобалось. Та й не було в тому нічого дивного. Адже війна затягувалася, входила вже в третій рік, вони були дітьми тієї війни, і було їм усього по дев'ятнадцять. Хлопці вдалися нівроку-таки сміливі, а відтак охоче, навіть хизуючись тим, гралися зі смертю в піжмурки. До того ж і юність була надійним щитом. Адже молодість ніколи не вірить і не повірить у те, що смерть писана також і про неї. Вона ж — молодість — завжди і в усьому безсмертна! Навіть тієї останньої хвилини, коли смерть, як оце їм, Павлові та Петрові, вже нахабно зазирає у вічі...

І все ж... З веселої гри оберталосся на смертельну небезпеку. І хто зна, як врятуються, коли взагалі врятовуються вони від смерті...

А як же просто, ба навіть щасливо все починалося!

Ще тоді, того червневого дня, коли вони — школярі однієї з ворошиловградських шкіл, — не маючи ще й повних

сімнадцяти, добровільно зголосилися в райкомі кинути школу і піти на завод, щоб замінити батьків, які пішли на фронт.

Правда, особисто в них батьків не було. Павлів помер ще в двадцять шостому, а Петро виховувався в дитячому сирітському будинку. Однак ті обставини для загальної справи суттєвого значення не мали. На фронт пішли хай не їхні, хай чийсь батьки та брати, але ж на заводі, який тепер мав працювати виключно на війну, хтось же мусив залишатися!

Так само порівняно легко (їм не вистачало тоді кількох місяців до вісімнадцяти) в найтяжчий час евакуації Донбасу, в сорок другому, вони домоглися того, що їх добровольцями взяли в армію.

Сталінградська епопея особисто їх не торкнулася. Спочатку хлопців послали за Волгу в резервний полк, у якому їх навчали військової премудрості, знайомили з усіма наявними на той час видами зброї.

У полку відчували вони постійний молодечий голод і постійне бажання швидше вирватися на фронт. Однак старанному навчанню те не заважало.

На фронт їх не послали. Натомість запропонували школу парашутистів-розвідників. Вони погодилися. Справу свою опанували досить швидко. Але... ні окремо, ані десантом у ворожий тил їх не викинули. Знову загнали у глибокий резерв до однієї з частин майбутнього Південно-Західного фронту.

Разом з тим фронтом вони пройшли увесь шлях по оточенню ворожих армій під Сталінградом. Брали участь у боях, але зовсім не за своїм «фахом». Просто як рядові бійці-автоматники. Та все ж до рідного Донбасу повернулися переможцями, з медалями «За оборону Сталінграда».

Вже аж цього літа хтось десь згадав про них, запропонувавши героїчну, манливу мандрівку в ворожий тил. Вони охоче погодилися. Довгенько ще після того готувались і тренувались в групі на побережжі Азовського моря. Були дуже задоволені з того, що і далі воюватимуть разом, удвох. Бо найбільше в житті їм не хотілося розлучатись. Давно звикли в усьому відчувати лікоть товариша, подружили і вже й життя свого один без одного не уявляли.

Останньою до їхньої групи влилася мініатюрна, кумедна у своїй по-дитячому строгій замкнутості, веснянкувата радистка Настя Невінчана. Потім з'явився й командир — капітан Сапожников, і вони нарешті вилетіли...

З літака за командою викинулися майже одночасно. І лише тепер, за два останніх роки, уперше, та й то зовсім ненадовго, розлучилися.

Сталося так, що ні один, ні другий, опускаючись, чомусь не помітили в небі нічийного парашута. Може, просто не до того було, щоб шукати чи помічати кого збоку в хвилини стрімкого спуску. Хто приземлився перший — теж встановити не змогли. Бо і один, і другий, поглянувши машинально на годинника, одразу ж і викинули з голови, скільки там воно нацокало. Обидва, торкнувшись землі, на якусь мить відчули неприємну самотність, загубленість в зовсім незнайомих, чужих місцях.

Петро Гаркуша опинився посеред лану низенького, за бур'яненого проса, а Павло Галка — в кущах ліщини. Обидва однаково, як пригадували згодом, тільки трохи отямившись, глянули спершу чомусь на місяць, потім на годинника і вже аж по тому довкола себе...

...Петро Гаркуша височів серед рівного-рівного поля в просі, що не сягало йому волотям навіть і до кінця кирзових халяв. Просо те, гублячись у місячній імлі, слалося у всі боки великої, здавалося, нескінченної рівнини. І лише в одному місці того пустельного обширу темним силуетом вирізнялося... дерево. Високе. І не якесь там, а саме дуб! Так, безперечно, дуб! А за ним ще дерева чи куші. Узлісся... Напевне ж, узлісся, ліс! Петро навіть особливо й не зрадів. Адже саме так, саме так і мало бути! Ліс! Той Кам'янський ліс, узлісся його. Ліс, у якому він, Петро, зустріне своїх, в якому десь тут поблизу вже чекає на нього Павло, капітан Сапожников, усі товариші. Отже, там і цей чортів парашут, що біліє отут на все поле, можна буде десь прилаштувати.

Петро бадьоро, рішучим і впевненим кроком попростував до того дуба.

То й справді-таки був дуб. Могутній, крилатий, самотньо височів він на роздоллі. Хоч... не так уже й самотньо. Он оддалік і ще дерево, і ще!.. А он їх уже кілька! А далі темною стіною — справжнісінький ліс.

Дорогу до того лісу Петрові перегородила межа з глибокими коліями і високим, порослим ромашкою гребенем посередині. За межею був ще рів. Неглибокий, затрав'янений, з терновими кущами, шипшиною, глодом і ще якимсь там бересклетом. Одне слово, з усім, чому й належить рости на будь-якому порядному лісовому окопі...

Петро вирішує, що найкраще зараз пройти межею понад тим ровом. Добуває з нагрудної кишені маленького пищика, бере його в губи й подає тихий умовний сигнал: «Піть-піть!» Ніби якась маленька лісова пташина писнула спрощення й змовкла. А за яку хвилину знову: «Піть-піть!» І прислухається...

Навколо — тиша. Глибока опівнічна тиша. І поле, й ліс німують. Петро йде понад лісовим ровом, то відходячи, а то впритул наближаючись до лісу; то пірнаючи під густу тінь дерев, то знову виринаючи на освітлену галявину. «Піть-піть!»

А на відповідь тільки глибока, заворожена тиша. «Піть-піть!» Він уже йде п'ять, десять, п'ятнадцять хвилин... «Піть-піть!» Спиная мокріє, ремінь автомата в'дається в плече. І без того важкий парашут здається вже нестерпним тягарем. Кинути ж його просто отак не можна. А приховати чи прикопати поки що ніде...

Межа, а за нею й окіп, забирає кудись круто ліворуч. Місяць зостається за спиною... Петро йде... Скільки ж він іде? Кілометр, два а чи й більше? «Піть-піть!» Зарості терну переповзли через рів аж на межу. Над ними розіп'яв своє колюче шатро глід. Далі — кущі. Невисокі. Недавня, видно, вирубка. Петро кладе парашут у сутінь, під кущ глоду, всідається на нього і якийсь час відпочиває, розстебнувши коміра. Зняв пілотку, втирає нею змокрілого лоба. Потім, передихнувши, знову сигналізує: «Піть-піть!»

І одразу ж на відповідь таке ж тихе, але зовсім виразне: «Піть-піть!» Саме цієї миті таке несподіване, що йому аж не віриться. Може, тільки причулося? Він довго жде, вслухається, чи не обізветься ще. Але ніхто і ніщо не озивається. Дивно!.. Тоді він, розсердившись і не дотримуючись умови пискати лише двічі, заводить: «Піть-піть, піть-піть-піть!..» І воно так само на відповідь: «Піть-піть, піть-піть-піть!» Ах ти ж! Глузує хто над ним, чи що? Він з досади падає спиною на парашут і якийсь час лежить так, очима до зірок, вслухаючись у тишу. Тиша. Скільки ж можна отак? А обзиватися голосом не хочеться. Хіба спробувати ще раз? «Піть-піть!» — «Піть-піть!» — одразу ж на відповідь. Тепер ніби десь уже ближче. Петро чекає, рахує до десяти. Жодного звуку. Хлопця охоплює лють. Майже забувши, де він, у якому становищі, пищить, сам не знаючи вже й скільки разів. «Піть-піть-піть-піть!» — лунає з кущів на відповідь. І одразу по тому, звідкись із протилежного боку, несподіваний, оглушливо несподіваний голос:

— Ну і довго це ви збираєтесь отут пікати?

Голос, безперечно ж, Павлів!

Петро зривається на ноги, кидається в бік того голосу... Справді, Павло! Виринає просто з рову, з-під куща. Петро впізнав би його навіть у найчорнішій темряві, а не те що цієї, такої ясної місячної ночі. Павло так само ще з парашутом. Хлопці кидаються один одному назустріч. Трясуть у радісній нестямі один одного за плечі так, ніби розлучилися не кільканадцять хвилин тому, а принаймні кілька років... Нарешті, схаменувшись, стишуються.

— А хто там ще? — пошепки запитує Павло.

— Де?

— Ну там! — Павло киває в бік кущів.

— А хіба то... не ти?..

— Що?

— Ну... пищав, сигналив.

— І не думав.

— Гм! Дивно... Гей, ану, хто там? Чого дурієш?

Тиша. До неймовірності глибока тиша. Хлопці чекають. Чекають, аж поки не набридає... «Піть-піть!» — сигналить тепер уже Павло. «Піть-піть!» — одразу ж йому з кущів. Тоді Павло, не вагаючись (адже вони тепер удвох!), переступає рів і заглиблюється в гушавину кущів. Петро кидається за ним. Але Павло встигає ступнути лише кілька кроків... Ф-р-р-р-р! З куща, просто перед його носом, випурхує якась пташина і одразу ж зникає з очей. Хлопці зупиняються, перечікують. «Піть-піть!» — сигналить по тому Павло. На відповідь — тиша. «Піть-піть!» — повторює він. І знову тиша.

— Тьху! Щоб ти йому здохла! — з досади плюється Петро, і хлопці повертаються до межі...

Впевнені, що перед ними і є Кам'янський ліс і що вони (ось тільки трохи відпочинуть) незабаром зустрінуться з своїми й знайдуть партизанів. І що свої — десь тут, зовсім недалеко, в лісі чи побіля нього — в полі, і що вони так само вже шукають їх.

«Піть-піть!» — сигналять хлопці по черзі, йдучи понад лісовим ровом. Але на відповідь тепер уже не обзивається навіть пташка. Довго йдуть отак, сигналячи, і здибують за весь час лише одну живу істоту — їжачка. Він мав намір перебігти перед ними межу, не встиг і згорнувся в колючу грудочку просто в колії...

Межа й окіп звертають ще далі ліворуч. Місяць виринає також зліва. Назустріч тягне вільгістю, низинною прохо-

лодою. «Піть-піть!» Крутий спуск. Низина. Стежка звужується, огинаючи кущі осоки, якісь калюжки, болітця. Кружальця води в заростях латаття. Аж тут нарешті, роздивившись та вимірявши глибину кийком, позбавляються своїх парашутів, затопивши їх у глибокій болотяній ковбані. Топлять їх і закидають лататтям та вербовим гіллям.

Минають ще кілька озерець, переступають якийсь струмочок. Стежка в'юниться вгору і забирає все ліворуч та ліворуч. Місяць тепер — просто в обличчя. Ідуть, сигналять, аж поки місяць поволеньки не заходить праворуч, а потім знову ховається за спинами...

На годинниках сорок па третю. Блукають вони загалом уже зо дві години. Скоро, певне, й світатиме. Ідуть, ідуть, і нарешті:

— Слухай, так це ж той самий дуб, від якого ми почали!

Зупиняються. Павло тут ще не був, він заходив з кущів і дуба перед тим не бачив. Тому ступають далі ще кілька десятків кроків, щоб упевнитися остаточно.

— Ну да! Ось же те місце! Терен і глід!..

Зупиняються, стомлені й понурі.

— Так оце, виходить, усього й лісу? — з досадою запитує Петро.

— Це ще нічого не означає. Можуть бути просто переліски. А ліс — десь там, далі... Давай, може, щось трохи поїмо? Однаково ж доведеться днювати тут...

— Не хочу я, — заперечує Петро, покійрно переступаючи рів услід за товаришем. Вони заглиблюються в кущі, потім продираються на галявину і стомлено вмощуються на траві, в густій сутіні знайомого вже крислатого дуба.

«Піть-піть!» — пробує ще раз Павло.

Але ліс навколо мовчить.

Сплять вони по черзі, тулячись спинами до дуба. Засинають одразу, як тільки притулять голову до напханого речами мішка.

Ранок, прохолодно-росяний, іскристо-сонячний, оглушує їх різноголосим щебетом. Сходить сонце, і лісове птаство вітає його появу радісним співом.

Тільки хлопцям від того не дуже весело. Вони наче побиті, стомлені. В попереку ломить. Обличчя бліді, невиспані й змарнілі. Горбуватий ніс на сухорлявому Павловому обличчі ще більше загостривсь і ніби побільшав. Застигло,

як у птаха, дивилися на веселий білий світ його поійнті втомою очі.

Повні, великі губи Петрові ніби прив'яли. Очі на безбровому виду запали. Проте тримається він бадьоро. Хоч і силувано, а все ж, розтягнувши рідкозубого рота в усмішці, пропонує:

— Давай-таки для початку чогось попоїмо!

— Та не хочеться! На душу не йде,— як і вчора, опирається Петро.

— Душа солдатів за статутом не положена — раз! — заперечив Павло, ще ширше блиснувши своєю рідкозубістю.— Знову ж, так діло не піде — два! Коли збирається разом двоє солдатів, один мусить бути старшим — три. Отож призначаю себе за старшого — чотири! Наказую снідати — п'ять! І... вийшов зайчик погулять!

І... видобув тим усмішку й на Петрове обличчя.

Добули з мішка бляшанку тушонки, шмат хліба; поснідали й закурили. Потім ще раз неквапливо, тільки тепер уже криючись поза кущами, обійшли той лісок.

Навколо тягнулись порожні, поорані подекуди мілкими вибалками поля. Чистісінькі. Аж до самого далекого-далекого, повитого бузковою імлою обрію ні за що зору зачепитися. Тільки на півночі, ген на самісінькесму видноколі, ледь мріючи, темні густою синявою низенька зубчата грядда... Ліс? Ну напевне ж ліс! І, звичайно ж, той самий, Кам'янський! Удень мандрувати одкритим полем небезпечно та й не варто. А от коли тільки стемніє і нічого іншого не станеться — одразу й подадуться...

Про всяк випадок вони перейшли той невеликий, майже суціль дубовий лісок з ліщиновим, грабовим та кленовим підліском ще й поперек. Стежка завела їх вниз, у балку, до холодного лісового джерельця. Навколо тут густо купчилась рясно обсіпана горіхами ліщина. Хлопці поласували тими горіхами, попили джерельної води і, не зустрівши більше нічого цікавого та підозрілого, повернулися назад до «свого» великого дуба.

Час для них тягнувся і довго, й нудно. Та все ж були вони удвох. Чим могли, розважали один одного. Відпочивали по черзі. Десь уже опівдні Петро раптом з подивом сказав:

— Слухай, Павле, як ти гадаєш, чому це в полі за цілий день жодної людини?

Павло звівся на ноги, вкотре вже окинув зором поля: просища, стерні, забур'янені, порослі жовтим буркуном

смуги, низькі кукурудзи, соняшники, усю розлогу, повиту легким прозорим серпанком степову далину.

А й справді...

Степ таки вражав дивною о цій порі порожнечою, гнітив незвичним безлюддям. Безлюддям, у якому вчувалася незбагненна, причаєна загроза. Безпричинна ніби, вона все ж відчувалася дедалі гостріше, вселяла в їхні душі непевність, гнітила нерозгаданістю.

Тривога та, як виявилось, була не марною. Люди навколишніх сіл не вийшли в поле сьогодні, не вийдуть завтра, може, й післязавтра. Не вийдуть, причаїлися, тримаються якнайдалі не лише від лісків та левад, але й від поля. Далі від тих місць, ближче до подвір'я та рідних порогів, поки пронесе біду... Бо широкополими просторами кількох районів з краю в край перекочувались великі гітлерівські облави. Вишукували, вистежували не лише невідомого, який скарав жандармського шофера, але саме їх, радянських парашутистів. Вишукували, затримували, хапали кожного, хоч трохи в чомусь запідозреного.

Хлопці відчули те підсвідомо, але побачили на власні очі, зрозуміли все пополудні, коли нікуди й ніяк було їм з того місця податися...

Загроза, смертельна небезпека прийшла саме з того боку, звідки вони чекали порятунку. Накотилася з полів, у далечині яких, аж на синьому обрії, синів зубчатою стіною отой омріяний, сподіваний Кам'янський ліс.

Спочатку з-за далекого пагорба, аж ген за ланом проса й жовтими стернями, виткнулося кілька рухливих цяток. Потім одразу кількість їх подвоїлась. А ще за якусь хвилину сипонуло по видноколу, немов горохом із жмені. Живі темні цятки все сипалися та й сипалися, розкочуючись упоперек поля. Вони рухались, наближались, росли на очах, затемнюючи, заступаючи далеку синю смужку лісу живим, густим частоколом.

Павло схопивсь на ноги, витягнув шию. Штовхнув носком сонного товариша:

— Петре, Петре, поглянь!

Так і стояв, увесь напружений, з розтуленими губами і примруженими очима.

— Що воно?.. Люди якісь...— бурмотів Петро, протираючи очі.— Військо яке, чи що? — І жвавіше, з надією: — А може, пархоменківці, га?

Павло мовчав, приглядаючись до того, як у полі тих рухливих цяток ставало дедалі більше. Вони витягувались

ланцюгом на кілька гін. І вже можна було розрізнити окремі постаті. І що то не просто люди, а якась озброєна, організована лава, котра посувається вперед не так собі, а переслідує певну мету, дотримується свого ладу. Просувається та лава, як і належить просуватися військовим,— розстрільною, ланцюгом, як у наступі, чи...

— Боюсь, Петре,— нарешті обзивається Павло,— що не те... Швидше — німці та поліцаї. Боюсь, що схоже воно...

Хлопець змовк, ковтнув невимовлене слово «облава», помітивши, що праворуч, значно ближче, викочується з-за низької кукурудзи ще одна розстрільня, простуючи повз ліс униз, до балки.

— ...Схоже воно, Петре, на облаву,— докінчує Павло.

— Тоді... тоді треба нам звідциль змотуватись, і то якнайскоріше.

А розстрільня перед ними вже подвоїлась. Одним ланцюгом суне вже через проса, просто на ліс, а іншим забирає все далі вбік, обходячи ліс і зліва. І вже видно, що то озброєні поліцаї.

— Боюсь, Петре, що змотуватись нам уже пізно. Долину їм видно з обох боків, як на долоні. А поки перетнемо ліс, на тих голих горбах станемо перед ними, як на тарілці.

Петро різко стріпає головою, одводить рукою з лоба пасмо чорного чуба і глибше натягує на голову зім'яту, ношену пілотку.

— Тоді так... тоді треба помізкувати,— каже він, стріпнувши з себе рештки сну і зосереджуючись.— Помізкувати і, мабуть, нічого путнішого зараз не вигадаеться,— почекаати їх тут.

— Або залягти в рові. Там такий природний бруствер. Поки вони нас... знаєш, скільки їх встигнемо покласти...

— Та ні! — уже цілком зосередившись, пересмикує плечем Петро.— Стріляти ми поки що не будемо... Стріляти тільки вже так, на крайній випадок...

— Як це — не будемо?! — дивується і насторожується Павло.

— А так... Спочатку давай трохи пограємося з ними в піжмурки. У них там тепер, знаєш, всякої тварі по парі. Різного наброду з усього світу. Бачиш скільки? З кількох районів, напевне, зігнано, та ще й з наших країв, з-за Дніпра, втеклих поназбиравали. Недарма ж нам ті «довідки» видавали. Можна так непомітно зашитися поміж них, що тільки будь здоров! Спочатку перевіримо, чи ті «доку-

менти» на місці, потім добувай з торби білі пов'язки... Отак...

Розстріляня, витягнувшись у довгий ланцюг, сотнями ніг уже топче просо. Вона наближається, постаті збільшуються на очах, поволеньки, ніби неквапливо, але невблаганно. Павло, примруживши очі, розрізняє вже окремі постаті, плями облич, гвинтівки. Щось моторошно-заповзятє, якась така весела злість стискає йому горло і холодить у грудях.

— Як гратися, то гратися,— щідить він крізь міцно зціплені зуби, погоджуючись. І з усією гостротою, з страшною ясністю розуміє, що іншого виходу тут і не придумаєш. Що надії на порятунок майже ніякої, але... Постріляти й померти вони ще встигнуть, а тим часом... Чим чорт не жартує, коли бог спить! Дивись і пронесе!

А Петро, розмовляючи, вже й діє влад з своїми словами. Говорить він неголосно, неприродно спокійно, ніби він тут сам-один і просто розмірковує вголос:

— Так... Значить, з мішками тим часом доведеться попрощатись... Можемо запхнути до цього от дупла... Сховається... Бач, як добре. А зверху ще й листячком притрусимо. Звичайно ж, будемо сподіватися на те, що собак у них тут не густо і що не до кожного дуба, та ще й на відкритій галявині, вони тих собак пускатимуть. Тепер каїнову печатку на ліву... ні, здається, краще на праву руку (широка біла бинда з написом: «Schutsmann» — вже добре-таки приношена й брудна). Поглянь!.. Ще й як хвацько виходить. Ну, лимонку просто до кишені, автомати в руки та й... одійдемо трохи далі, за ті он кущики...

Павло прислухається до Петрових слів, повторюючи всі його дії, і дедалі більше захоплюється. Все нараз починає видаватися йому звичайним, буденним, навіть децю кумедним. Гра, яку затіяв Петро, йому подобається. Чудний він, кумедний, цей Петро, коли що робить, обов'язково мусить розповідати про те «своїми словами». Смішно.

— ...Отак. Станемо за цими кущами та й почекаємо... А вони теж не з заліза. Теж видимо смерті бояться. Та ще й як бояться! Ого! В лісі обов'язково тулитимуться один до одного. А ми зашиємось поміж них та й — уперед, на облаву. Будемо шукати, переслідувати самих себе... Прочешемо лісок донизу, а як під гору — трохи притомимось. Відстанемо, відстанемо та й... приляжемо. Вони собі підуть далі, а ми залишимось. Коли, звичайно, яка собака,

чотиринога а чи й двонога, галасу не здійме. Ну, та однаково... вибрати ні з чого...

Вони відходять у глиб старої вирубки. Над зчорнілими дубовими пнями, затонулими у високій папороті, густе плетиво лапатолістих кленів, ясенів, граба, ліщини, чорноклена. Високо здіймають білі парасольки пишні, у людський зріст, кущі болиголови, валеріани та деревію.

Стають за густим кущем тернів. Власне, й не кушем, а заростями переплетених поміж собою багаторічних кореневищ. Петро причаївся поміж терниною й буйним пагінням молодого береста. Павло — кроків за п'ять, «прикрившись» кущем заплетеної ожиною шипшини. Зовсім непогана позиція. З поля, з галявини їх не видно, просто через терни не прорешся. Хочеш не хочеш — обходь з боків... І де тільки він, Петро, навчився? Ніби не дуже й нахрапуватий, а от... природжений, справжній розвідник!

Аж тепер нарешті Петро змовкає. Хлопці насторожуються. Напружено, пильно чекають... Стигне ще, спочиває глибока тиша в лісі... Глибока й моторозна. І як тільки все воно почнеться? Усе це вже не видається Павлові Гаркуші таким кумедним...

Петро стоїть напружившись, підібраний, готовий до будь-якої несподіванки: побігти, впасти на землю, натиснути спуск автомата чи пожбурити гранату. Увесь він — увага, увесь — слух і зір. Очі широко розкриті, ноги напружені, одна рука стискає гранату, друга — автомат. Цікаво, як же воно почнеться? І... чим закінчиться? І з чого доведеться починати? З автомата а чи з гранати?..

Чекання довге-довге, напруження нестерпне. Час, здається, спливає не хвилинами, а принаймні годинами.

А потім нараз усе звихрюється, видається за одну коротеньку мить, так що хлопець не все навіть встигає зафіксувати в пам'яті з своїх і чужих дій. Бо все виходить ніби само по собі і все, як у тумані. А він — Петро — здається, стоїть, слухає і спостерігає все те збоку...

Спочатку якось раптово зринає, насуваючись, невиразний, одноманітний гул. Потім, так само раптово, злитий, ніби шпаркий дощ по солом'яній покрівлі, шурхіт ніг... І одразу ж, прориваючись крізь той шурхіт, десь уже тут, за спиною, зовсім близько, хрипкий, рипучий голос:

— ...Дистанцію!.. Таку вашу... перетаку... Не розривайся! В отару не збивайтеся, йолопи!.. Дистанцію!..

Поруч, усього, може, за три кроки, гойднулось і одійшло вбік стебло бузини. І, ніби з повітря зринувши і в повітрі

повиснувши, виткнулася чиясь пика... Над нею майже така, як і в Петра, пілотка, тільки одягнута чомусь упоперек, під круглим носом — тарганячі руди вуса, округлено розтулений рот і такі ж округлені, застигло злякані очі. Якусь божевільно довгу мить втуплюється ота пика невидючим поглядом у Петрове обличчя, ніби чекаючи чогось незвичайного — вибуху, пострілу, — і потім нараз полегшено хекає:

— Х-ху! Ну, що там?..

— А що? — несподівано для себе, але зовсім спокійно, якимсь дерев'яним голосом перепитує й собі Петро.

— Що ти там бачиш?

— Тебе бачу.

— Ет!.. Слухай, давай краще разом... Ближче один до одного. Не так страшно.

— Давай! — охоче погоджується Петро, поволі звільняючись від раптового здерев'яніння. — Гей, Павле, давай ближче до нас!

Той, з тарганячими вусами, літній уже дядько, ведмедем пробившись крізь кущі, підходить до хлопців.

— Тю!.. — вигукує чи то з досадою, чи то з подивом. — А я думав...

— Індик думав та й здох, — майже механічно випалює, перебиваючи його, Петро.

Десь позаду, даленіючи, певне, простуючи вздовж розстрільні, розсилає мат власник рипучого голосу:

— В отару, в отару не збивайтесь, як вівці... так і перетак!..

Поруч з хлопцями і дядьком з тарганячими вусами вже ломляться крізь кущі іще четверо чи п'ятеро. В синьому мундирі, у подертому німецькому кітелі, в чорному піджачку з білою биндою на рукаві, а один у зеленій, такій, як і в хлопців, стьобанці.

— А я думав... Петро! — зовсім уже підбадьорившись у гурті, докінчує вусатий.

— Так я ж Петро і є! — здобувається на посмішку вже й Гаркуша.

— Гм! Може, й Петро, тільки не той. Той — ондечки. А ви ж, хлопці, звідкіля? Терногородські а чи з Скального?

— Вважай, ще далі, — втягується у гру Павло Галка. — А ти?

— Я що? Я — тутешній, новобайрацький... А ви, певно, десь аж з Гуманя?

Слово «новобайрацький» на мить чудно якось спалахує в Петровій голові, шпигає тривожно й коротко, ніби тонюсінкою голкою, і одразу, не прояснюючись свідомістю до кінця, згладжується. Задумуватися тут особливо ніколи.

— Ні, ми, дядечку, вважай, аж з Донбасу! — тепер уже прямо відповідає поліцаєві хлопець.

— Хе! Занесло вашого брата аж он куди! — резюмує вусатий, зовсім не дивуючись, певне, радіючи з того, що пробивається крізь небезпечний ліс не самотньо і що є з ким хоч «душу одвести». — А в Балабанівку четверо дак аж з Харкова прибилося! А в нас теж є один, із самого Ростова пиляє... А на Донбасі ж служили де?

— В макіївській поліції.

— А тепер, виходить, у Скальному? Вакуйовані, виходить?

— Виходить, — непевно тягне Петро.

— Сьогодні там, а завтра ще десь, — допомагає йому Павло.

— Це, виходить, тепер у Дуськи? — пристає до розмови ще якийсь піджак у військовому кашкеті, з карабіном на мотузку замість ремня.

— А нам однаково — чи в Дуськи, чи в Ганнуськи, — явно вже нахабніє Павло.

— Еге... Переплуталось все, грішне з праведним, — знову веде вусатий. — Уже й не добереш, де наші, де скальнівські... Нагнали люду — видимо-невидимо... Давай, давай, — злегка підштовхує він у спину Петра, — не відставай! У тебе ж, як не кажи, автомат. Бо з моєю оцією пухкалкою на них не полієш. Озброєні вони, знаєш як!

— Хто це там такий уже озброєний? — чи то запитує, чи іронізує, хитруючи, Петро.

— Ну, парашутисти, хто ж іще! — ворушить той тарганячими вусами. — Кажуть, скинуто їх — видимо-невидимо!

— А ти вже й у штани наклав?

— Ну, наклав не наклав, а помирати заздрия нікому неохота, — зовсім не ображається вусатий.

— ...Дистанція! Дистанція, так і перетак! — рипить десь уже ближче, за спиною...

Вони сходять у балку, стрибають через бурчак, минають знайоме вже джерельце. В низинних заростях лози, ліщини й чорноклена хлопці стишують ходу, пробуючи непомітно відстати. Але той, вусатий, а з ним і інші, попрілипали до них, як реп'яхи.

Низинна гушавина залишилась позаду. Пішов косогором обрідний дубняк. Усе навколо, як на долоні. Невже ж оце так і не відчепишся?

— Давай, давай! Веселіш, так вашу й так! — рипить за дубами.

Павлові на душі стає одразу кисло. І гра, яка на початку по-справжньому сподобалась, явно перестає захоплювати...

Дуби рідшають, розступаються вбоки і ховаються за спиною. Стара порубка, кущі, темні купи тернів, галявини... За зеленим валом рову — стерня. Далі — жовті плями свиріпи, кукурудза і далекий-далекий пустельний обрій.

На рові наказано зробити привал.

Роздосадувані й стривожені, хлопці одразу падають у траву. Вусатий поліцай так само — поруч... Інші — гуртками, трохи поодаль.

В обидва боки, скільки видно вздовж лісового валу, темними купинами — спини, голови, плечі. Лежать, сидять, сопуть, лаються, перемотують онучі, чадять самосадам.

«Ну і ну! — з досадою думає Петро. — Та ще й Нові Байраки! — згадує почуте ще там, на тому боці лісу. — Які це такі Нові Байраки в районі Кам'янських лісів?..» І постає в нього перед очима велика за чорною шторкою карта... І... «Біла пляма». Невже ж?! Цього ще тільки бракувало! Така буде досада! Така досада! А тут ще й оці типи! Ні, гра щось уже починає Петрові явно не подобатись! Зовсім, зовсім-таки не подобається! А так же наче все добре починалося...

Ще й той вусатий тарган! Терешком Грушкою, виявляється, звати. Пристає та й пристає зі своїми дурними запитаннями.

— Хлопці, ну, а як от, виходить, у вас там... Вакуюватися усі встигли?

— Та, мабуть, — неохоче кидає Петро. — Звідкіля ж нам знати? Нам сказано: «Гайда!» — от ми й пішли.

— Ну, а от, до прикладу... У нього нібито сила велика?

— У кого це — «в нього»?

— Ну, в Сталіна, виходить, — злякано зиркає вбоки вусатий.

— А ти б у нього про це й запитав...

— Ну, а на Дніпрі? Як, по-твоему, німець утримається?

— А про це вже й питай у німця.

— Ну, а як з нашим братом? Не чули? Коли, приміром, потрапиш їм до рук?

Тепер уже не витримує Павло, з досадою, різко перекидається на спину, закидає руки за голову і тихо, але вразно буркає:

— Як же, чули... Вішають «нашого» брата.

Петро зиркає на товариша сердито й застерезливо. Очі у вусатого Грушки округлюються, вуса сіпаються. Він замовкає. Надовго. Лиш сопе та мовчки, з натугою смоче цигарку...

— О!.. А це що за хлюсти? Звідкіля тут узялися? — знайомо рипить раптом над головами у хлопців.

На гребені рову височить постать. Вони бачать спочатку тупоносі, з халявами в гармошку, чоботи, над ними широченне сине діагоналеве галіфе, чорний френч з накладними кишенями, переперезаний навхрест реміняччям, і вже потім, над тим усім, — тонкогубого великого рота, сухого носа, сірі, пронизливо-колючі очі й шкіряний кашкет, натягнутий аж на брови.

Зачувши оте рипіння, Терешко Грушка аж надто жваво, як на свої роки, схоплюється на ноги.

— Так що Дусьчині прибудились, пане Митрофан!

За Грушкою неохоче зводились на ноги і кілька ближчих поліцаїв. Тільки хлопці необачно так і залишилися: один — сидіти, другий — лежати.

— До вас п'ють! — навмисне пропустивши повз вуха Грушину відповідь, гаркнув пан Митрофан.— Вста-а-ати!..

Хлопці лінкуватю, явно розтягуючи оцю сумнівну забавку, звелися на ноги.

Митрофан (таке, видно, мав прізвище той чолові'яга) обмацав обох прискіпливим, гострим поглядом сірих очей з ніг до голови й з голови до ніг:

— Хто такі будете?

— Ну, кажуть же вам,— удаючи з себе ображеного, здвигнув плечем Павло. Здвигнув і чвиркнув собі під ноги крізь рідкі зуби.

— Як опинилися тут? Чого од своїх отсталя?

— Перемішалися ще там, у Довгому яру,— кинув хтось із поліцаїв так собі, аби був і його глек на капусту.

А Павло те одразу й використав, вчепився, як за ниточку рятівну:

— А нам воно — «свої — не свої» — всі на один копил! Крім того Дуськи, вважай, ще нікого й не знаємо... Ваші чи наші!..

— Як то, прошу? — зовсім уже насторожився, настовбурчив острішкuvatі брови пан Митрофан.

— А так... Вакуйовані ми... Новенькі,— прикинувся лагідним та недотепним ягням Павло.

— Документи, прошу! Ну, швидко! — гаркнув Митрофан.

Папірці — посвідчення на ім'я евакуйованих макіївських поліцаїв Петра Гаркуші та Павла Галки — перечитав уважно, від слова до слова, беззвучно ворущачи губами. Прочитав, повертів, заглянув навіть, що там на звороті. Потім поглянув крізь папірці на сонце і, не виявивши, не запідозривши нічого «такого», кинув уже спокійніше, навіть байдуже:

— Ну, хар-рашо! Зійдемося з паном Фойгелем, розберемося.

І, замість повернути, старанно згорнув папірці вчетверо та й засунув до нагрудної кишені френча.

«От тобі й погравися!» — думав Петро, понуро дивлячись услід Митрофанові, який уже ішов кудись далі понад ровом.

«Так, — розкривши у вимушеній посмішці рідкі зуби, подумав Павло. — Так... Не було, не було та й вискочило!»

Обидва знову неквапливо всілися на траву, поспускавши ноги в рів, не дивлячись один на одного, мов за командою, почали звірчувати цигарки.

— Поліцай Грушка! Поліцай Грушка! — зринуло за хвилину збоку, покотившись уздовж лісового рову. — Поліцай Грушка, на лівий кланг!

Грушка сплюнув, матюкнувся і, кинувши ремінь гвинтівки на плече, подався вздовж рову в той бік, куди щойно пішов і Митрофан...

Повернувся він на те ж місце дуже скоро. Повернувся спохмурнілий, із строгим, сказати б, офіційним виразом тарганячої пики. Ні до кого не мовивши слова, всівся біля хлопців, зиркнув спідлоба крадькома на одного, на другого і грізно набурмосився, настовбурчив вуса.

А знизу межею піднімався товстий, розімлілий на сонці німець у коричневій уніформі, з великою чорною кобурою на животі. Лівою рукою втирав пілоткою спітнілого лоба та лисину, а правою сирим, свіжозрізаним дубцем злегка штурхав під боки поліцаїв.

— Steht auf! Steht auf! Vorwärts! — наказував незлобиво, ніби жартома. — Vorwärtst, mein Kinder, — туди, розтуди фаш матка!

Того дня, беручи участь в обляві на самих себе, вони топтали стерні, толочили проса й шелестіли кукурудзами ще годин зо дві.

Сонце, сходячись до обрїю, ставало дедалі лагідніше. Заходив над тихими полями золотий вечір. І чужими, зайвими здавалися тут, не клеїлись до лагідної степової краси літнього вечора оці одягнені хто у що трапилося, озброєні хто чим прийшлося люди, з їхніми хрипкими, здебільшого пропитими й прокуреними голосами, брудною лайкою, боягузливістю і неситимою жадобою людоловів, жадобою крові...

Хлопці притомились і зголодніли. Дедалі, то смутніше, похмурніше ставало у них на душі. Грушка з застигло зосередженою і підозріливою замкнутою пикою загрозово ворухив тарганячими вусами й не відставав тепер од них ані на крок. Крутилося увесь час поблизу і ще кілька поліцаїв. І відчувалося — неспроста... Одне слово, йшлося до чогось недоброго, явно йшлося... А як же, здається, добре все починалося! Думалось: дуже вдало виплуталися. Кам'янський ліс — ось він, рукою подати! Думали: зустрінуться скоро з своїми, а там і з партизанами, зв'яжуться негайно з фронтом... І навіть тоді, коли замість своїх зіткнулися з поліцаями, все ще здавалося таким нестрашним, навіть кумедним. А тепер он, мабуть, догралися. Вплювали самих себе та й попали у полон до поліцаїв. Документи в них відібрано, фактично взято під варту. Втекти, відстати поки що жодного шансу. І зовсім, зовсім же невідомо, чим воно все закінчиться.

А тут же ще й оці Нові Байраки, Скальні, Терногородки! Зовсім же немає, не мусило б бути цього всього в районі Кам'янського лісу! Як тільки усе це розуміти? Куди це їх занесло? Невже ж таки викинулись не туди? А куди зникли капітан Сапожников, Настя, всі інші?

Зовсім поночі зупинились у якомусь селі. Там уже й без них було повно поліцаїв. Добре, що не скальнівських, а терногородських та ще й якихось інших головорізів, котрі величали себе «руською добровольчою армією». Саме в командира того наброду, виявляється, були й дві вівчарки-шукачі...

Село мало тільки дві довжелазні вулиці, що простяглися вздовж нескінченної балки. Посеред села, на великому, давно вже не топтаному худобою вигоні, порослому молочаєм, полином і будяччям, диміла, чекаючи на них, солдатська похідна кухня. Поліцаїв сяк-так підгодували кандьо-

рєм і, виставивши посилену варту, повкладали спати рядком, при зброї, на тому ж твердому вигоні, під ясным місяцем.

Хлопцям було не до сну. Вони лежали плечем до плеча, думали, але перемовитися поміж собою хоч якимось словом не мали жодної можливості. Грушка лежав тут же, поруч. Не було тепер ніякого сумніву, що він до них приставлений. Протягом цілої ночі по-справжньому так, здається, і не заснув. Бо як тільки ворухнеться хто з хлопців, одразу, зітхаючи, підводив голову з гострячками тарганячих вусів і він. А коли Павлові закортіло відійти на кілька кроків від гурту, побрів за ним, ніби у тій же потребі, й Терешко. Одне слово, усе складалося не дуже весело.

Світив, немов ради великого свята, недоречно ясний місяць. Усе навколо було забито поліцаями та всілякими іншими запроданцями, зібраними сюди ледь не з усієї області. Та ще, правду кажучи, не дуже ясно було й те, куди ж саме, до кого тікати.

Наступного дня товклися й колотилися в тому селі мало не до одинадцятої. Усе чекали ніби на якусь команду, ніяк не могли погодити поміж собою, як діяти далі і кому кого слухати.

Зрештою, вже по добрій жарі таки вирушили. Новобайрацькі, як і вчора, окремо, своїм маршрутом, а терногородські з «добровольцями» разом.

Довго брели рівними, як стіл, полями по стернищах, буряках, толоках. У степу лише де-не-де траплялись міленькі вибалки чи перетинали його негусті, старі лісосмуги.

По обіді вийшли до пласкої долини якоїсь річечки. Над шляхом, ближче до річечки, тулилося невеличке сільце. І тут поліцаям, вважай, хоч трохи, хоч якось пощастило. В проваллі, в глинистому урвищі біля села, собака, якого випросив у «добровольців» і вів тепер на повідку товстий німець, до чогось там почав пригнуватися.

Підійшов до німця Митрофан, приглянувся, нагнувся до пса, ніби й собі пригнууючись. Поколунався потім у брилі свіжовідваленої глини та й витяг на денне світло... новенький парашут...

То була удача з удач. Поталанило по-справжньому. Стало ясно, що викинувся тут, як то й думалось, не один парашутист. Ясно й інше: парашутист мав бути теж десь тут, близько...

Все ожило, зарухалося, завирувало. Знявся галас, гармидер. Усе в тому манюсінькому сільці й навколо нього

перерили та перевернули. На когось кричали, комусь погрожували, когось до крові побили, а ще когось навіть і заарештували. Нищпорили кілька годин, мало не до вечора. І хоч нікого й нічого більше не знайшли, одначе ясно було, що селу тому ще й скрутиться, і змелеться.

Петро з Павлом, згнітивши серце і зціпивши зуби, вчиняли обшук під наглядом Терешка Грушки в крайній від дороги хаті, яка стояла собі на белебні. Жили в тій хаті: сухорлява, але ставна, висока бабуся і хорovitий, сліпий на одне око хлопець, певне, їхніх років. Бабуся, поки поліцаї нищпорили в хаті і навколо неї, не звертаючи на те жодної уваги, поралася то в городці, а то біля кабички за хлівцем. Хлопець сидів увесь той час на пеньочку під хатою та лише мовчки стежив за всім своїм єдиним, неприродно напруженим великим оком.

У хаті, в хлівчику, на негородженому подвір'ї було голо-голісінько, як на долоні. Тільки Грушка, який виявився шукачем на диво ретельним і мав справді собачий нюх, знайшов до чого причепитися. Відшукав, бач, чийсь сліди у грядці конопель. Хтось ніби тут ходив чи навіть лежав недавно.

— Ага! Так от де ви парашутиста переховували! — зрадів Терешко.

А хлопець зиркнув на нього своїм напруженим оком і тільки криво посміхнувся:

— Німець тут убитий лежав... А інші — брали його в машину — от і витоптали... Гришка Распутін, поліцай наш усе знає...

Закінчивши з обшуком, якийсь час відпочивали на споріші. Напились води, курили. Почастували куривом і одноокого. Павло Галка запитав:

— А як зветься оця річечка?

— А ти що — привезений? — запитанням на запитання відповів одноокий.

— Виходить, привезений...

— Ну, тоді нехай — Кагарлик!

— Чудна якась назва. А село?

— Що — село?

— Село як зветься?

— Жабове зветься. А хіба що?

— Ф'ю-ють! — не втримавшись, свиснув з подиву Павло. І одразу ж, скаменувшись: — Як то — що?! Нічого особливого... Просто собі запитую...

І трохи пізніше, вже лаштуючись у дорогу, влучив хвилину і до Петра:

— Ну? Що ти скажеш, га? Жабове!..

— Самі собі й напорочили, виходить,— посмутнів Петро.

— Еге... Тепер, справді, дивись, щоб нам самим жаба моні не дала...

— Давай-давай! Шикуйся! — рипів, збігаючи згори вниз до річечки, пан Митрофан.

Облаву, зважаючи на вечір, припинено. Залишивши в Жабовому залозі, сяк-так вишикувались на шляху біля містка і рушили вгору шляхом уже в колоні.

Попереду статечно й неквапливо виступав товстий німець у коричневій уніформі. Однією рукою по-цивільному спирався на дубця, а в другій тримав пілотку, час від часу втираючи нею лисину й шию.

В останній четвірці — Петро з Павлом. Ідуть всередині. По краю — з одного боку Грушка стовбурчить тарганячі вуса, з другого — носатий здоровило у плісовому піджаку з парабелумом на поясі й гвинтівкою на правому плечі. А позаду і трохи осторонь, обніжком, замикаючи колону, іде сам пан Митрофан.

Отже, про втечу на шляху не може бути й мови. Навколо — порожній степ. Ліворуч — стерні, праворуч — обрідна, низенька кукурудза. Сонце, ховаючись за обрій, плавить на золото легенькі білі хмарки. Пахне чебрецем, пилукою, сухою свіжою соломою.

Петро, понуро звисивши голову (пасмо смолистого чуба спадає аж на око), поволеньки пересуває ноги, натомлено снує невеселі думки: «От і ще один день позаду... Спливає і ще один золотий вечір. Знати б наперед — скільки їх ще залишилося нам? Невже отак і не викрутимось? Не може того бути! Просто не може бути! Знати б хоч, де це порозгублювалися та блукають зараз наші? Чи, може, десь уже всі вкупі, тільки ми оце так по-дурному вплили...»

Ступає поруч з Петром незвично мовчазний, думає про своє і Павло.

«І неже ж це й справді завіяло нас аж на оту «Білу пляму»? Невже це те саме Жабове, яким ми ще недавно, отам, у тій засекреченій штабній кімнаті, біля карти лякали Настю? Макухи ми, виходить, і є, коли так! Правду сказала дівчина. Ну, вже ж і вскочили! Що вскочили, то вскочили, нічого не скажеш. Невже-таки правда? Вірити просто не хочеться. І з пиками цими теж, можна сказати,

вскочили... Зв'язалися, а тепер ніяк не розв'яжемось. Добре, що хоч ніч попереду. Може, ще щось та й вигадасмо... Козак не без щастя, дівка не без долі!»

Шлях велетенський, пологим степовим косогором зводиться все вгору та вгору. Нарешті вирівнявся, вимахнув на перевал і ледь-ледь помітно, плавно почав знову спадати вниз, гублячись десь аж ген-ген далеко, в розмитій синій далечині. А ближче, за яких два-три кілометри, велике село. Розпросторилось по долині, розсипалось солом'яними дахами, смужками городів і темними хмаринами вишняків. Димлять комини, стримлять по горбах гострячки тополь. Дугою оперізуючи півсела, блищить сталевим серпом річка.

— То що? — запитує у Тереня Павло.

Але Грушка зовсім уже знахабнів.

— А от прийдемо, там тобі й скажуть,— кидає він з неприхованою погрозою в голосі. А чи то вже Петрові лише так здається? Адже ось одразу і ніби ж охоче відповів Павлові отой здоровило у плисовому піджаку.

— Та чого там? — ніби заперечив він Грушці.— Нові Байраки! Чого ж...

«Ні, виходить, таки справді вскочили не туди, куди слід!» — з гіркотою, тепер уже в одну думку констатують обидва «святі».

Біля крайньої хати степовий грейдер переходить у брук. Вибойстий, шпичакуватий і нерівний. Добра сотня ніг одразу ж здіймає оглушливий гуркіт. Іти стає важче. Задні намагаються «взяти ногу» за передніми. Підскакують, тупцюють на місці, збиваючи сусідів. Колона втягується в гирло широкої вулиці, обсадженої попід огорожі кущами жовтої акації.

Попереду, від голови колони, розмахуючи щіпком, гукає щось товстий німець. Не лише хлопці, але й поліцаї не втямлять, чого він хоче. Тільки Митрофан, хоч і був найдалі від німця, одразу ж уловив і вгадав.

— Пісню! Пісню, туди вас, розтуди,— скрипить він, як немазане колесо, аж шибки у ближчих хатах деренчать.

І одразу поруч з Петром зринає тоненький-тоненький, як голка, по-дівочому писклявий дискант:

Соловей, соловей, пташе-ечка!..

Петро здивовано скошує погляд убік. Так, як не дивно, але, витягнувши жилаву шию і вирячивши очі, заводить

саме він, Терешко Грушка. І десяток голосів, неклад, зате гучно підтримують його:

Канареюшка жалобно поють!

І наші хлопці, ніби тільки й чекали того, пропустивши лише ті два такти, аби виказати й підкреслити, що вони нічого не помічають, нічого не бояться і взагалі тут «у дошку свої», сміливо підключаються й собі, перекриваючи навіть густий басюру отого носатого у плисовому піджаку:

..І ать, і два, горе не біда!..

Канарею-ю-ю-юшка жалобно поють!..

З тією «Канареюшкою» вони пройшли майже через усе село. В центрі, недалеко від річки, завели їх до великого, на два крила, приміщення школи. В кінці довгого, тьмяного коридора з поколупаними, обписаними всілякою брідотою стінами і вичовганою підлогою шикувалися дерев'яні, настіх збиті козли для гвинтівок. Митрофан наказав скласти зброю. Отож, хочеш не хочеш, довелось розлучатися хлопцям з автоматами.

«От тобі й «Канареюшка», щоб вона була здохла!» — подумав Петро, чіпляючи ремінь автомата на гвіздок.

«Нічого... як кажуть, до вечора ще далеко і ще буде видно, кому співати жалібно», — подумав і Павло, торкаючись рукою в кишені завжди готової до бою лимонки.

Однак поки що все оберталось на зле. Як тільки вони разом з кількома поліцейськими зайшли до невеликої класної кімнати з голими стінами й рудими, набитими соломою мішками на підлозі, на дверях став Митрофан.

— Обшукати! — наказав різко, рипучим голосом, видобуваючи з кобури парабелум.

І, не встигли хлопці збагнути ще навіть, до кого саме стосується оте «обшукати», як уже руки їм було швидко й звично заламано назад. Тут, у чотирьох стінах, у центрі села, поліцаї діяли сміливо, не те що в степу. Та й домовились про все, напевне, заздалегідь.

— Показилися! — з удаваним подивом кинув Павло. А Петро лиш смикнув плечем і від досади сплюнув.

Чотири лимонки, два німецькі пістолети і старі складані ножики, звичайно, ні про що не свідчили. А більш підозрілого нічого такого в них не витрусили.

Коли хлопцям нарешті наказали сісти в кутку, в кімнаті вже стемніло. Хтось запалив і поставив на підвіконня газову лампу.

— Грушка! — наказав Митрофан, усе ще тримаючи пістолета в руці. — Не спускай з ока. Дивись мені! Знаю я таких субчиків!.. — Рука в нього помітно тремтіла, і він довго не міг попасти пістолетом у кобуру. Нарешті вклав, застібнув. — Заки я зателефоную панові Коропу а чи панові Макогону, пильнуйте тут, бо, коли що... самі знаєте!

— Слухаю, пане Митрофан! — випнув груди й грізно настобурчив вуса Терентій Грушка.

Він одразу ж став біля вікна з гвинтівкою наготові. Інші поліцаї вляглися на мішках, одгородивши хлопців від дверей.

— Я вас-с в-виведу на чисту воду! Бачив ще й не таких! — ще раз, про всяк випадок, пригрозив Митрофан, круто повернувся на місці, показавши перехрещену новим ремінням спину, енергійно ступив до дверей і... нараз відсахнувся, подався назад.

Двері перед його носом раптом широко й рвучко відчинились і на порозі став... якийсь чоловік. Високий, важкуватий, але енергійний. Затулив собою, здавалося, увесь отвір дверей.

— Пан Митрофан? — запитав, певне, не одразу при зви чаївшись до світла. І враз упізнавши: — Здоров!

— Здрастуйте, пане... — виструнчився Митрофан. Він назвав при тому й прізвище, але хлопці його не почули.

Чоловік ступив від порога і потис Митрофанові руку. Був він у синьому галіфе і кітелі. Обличчя в тіні, під козирком кашкета. Голос — грудний, басовитий. І поведився він тут певно, звично, по-хазяйськи. Та й видно було одразу, що поліцаї не лише добре знають його, але й бояться, і незаперечно підкоряються кожному його слову.

— У тебе тут якісь чужі прибудилися! — впевнено сказав новий, ніби давно вже знаючи про всю цю історію з хлопцями.

— Так... власне, так, — явно здивувався, але ще більше збентежився Митрофан.

— Де вони?

— Тут... вже ось тут! — Не знаючи, догодить чи не догодить тим начальству, він додав: — Тутечки... Ми їх трошки вже роззброїли.

— Маладці! — похвалив чоловік і, переступаючи просто через поліцаїв, які не встигли посхоплюватись з мішків, ступив до хлопців.

— Встати,— наказав неголосно, рівним, але владним голосом.

Хлопці звелись на ноги і стали під стіною.

— Хто такі будете?

— Поліцаї,— за обох відповів Павло, твердо дивлячись тому чоловікові в перенісся.

— Припустимо на часинку... А звідкіля?

— Ну, зі Скального ж! Казали ніби вже! — як з мосту та в воду, втрутився до розмови Петро.— Скільки можна воду в ступі товкти!

— Зі Скального! — нагнувся аж до його обличчя чоловік, і в голосі його вчулася хлопцям прихована погроза.— І ви в тому впевнені? Дуже, дуже добре... От саме вас, голубчики, мені й треба... Пане Митрофан, там у мене бричка біля воріт. Виведіть! Збирався саме погостювати у Скальному, а тут і подорожні трапляються...

Петро втягнув голову в плечі й закусив губу. Павло ж — помітно зблід...

Коли їх уже штовхали, рвучи, шарпаючи за одяг, до дверей, Митрофан якось обм'якло і разом полегшено, з радістю сказав:

— Ну от... Я ж так і думав... Не інакше, думаю, як парашутисти!

А Терешко Грушка голосно, з дурникувато-гордовитою глибокодумністю додав:

— Ясніше ж ясного! Одразу ж було видать!

Їх повели тьмяно освітленим коридором. Поліцаї, які вешталися там, швидко, наполохано давали хлопцям дорогу, тулячись до стін. А потім довго дивились їм услід з погано прихованим острахом і подивом. І в мертвій тиші якось болісно відлунювали кроки та лунко розкочувався басовитий, грудний голос того, в галіфе:

— Пане Митрофан! Усе, що в них одібрано, також зі мною.

Надворі стояла вже ніч. Синя-синя жнив'яна ніч. У небі, як здавалося Петрові, якось особливо мерехтіли, мінилися синювато-зеленавим полум'ям зорі. В повітрі гостро пахло укропом і невловимо тонко — яблуками. Десь попереду (певне, саме там була річка) кумкали жаби. І сходив а чи лиш готувався сходити місяць. І... нене моя! Яке те все — і барви, і звуки, і пахощі землі — було сьогодні, цієї хвилини, особливо миле серцю, до гострого душевного щему рідне і... недосяжно далеке! Ні, не віриться, не хочеться

вірити, не може просто бути того, щоб усе це він бачив, чув і сприймав востаннє!

Серед шкільного подвір'я стояла бричка, запряжена парою сірих вихоханих коней. Їх тримав на віжках, сидячи спереду, на козлах, їздовий у брилі.

Їхні автомати, пістолети та гранати той, у галіфе, наказав покласти в передок, під ноги їздовому. Хлопців, уже із зв'язаними назад руками, всадили на задні сидіння, спинами до коней. Невідомий всією поруч з їздовим, обличчям до хлопців. Вмостившись зручніше, широко розставивши ноги, добув з глибоких кишень галіфе по пістолету, штовхнув тими пістолетами хлопців у спину, ніби приміряючись, і сказав:

— От тепер уже можна й рушати.

— А допомоги не знадобиться? — зазираючи знизу в обличчя незнайомцеві, запитав Митрофан.

— Не знадобиться, — насмішкувато кинув той. — Діло, можна сказати, звичне. Та й недалеко тут... Спочатку до пана Бухмана в жандармерію завітаємо... Рушай!

Однак не рушили.

— Стій! — раптом несподівано гукнув Павло. — А документи?!

— Які такі документи?! — широко обурився той, у галіфе, і штовхнув Павла пістолетом у потилицю. — Не ворухитися, зрозумів? У мене, коли що, недовго...

— Та наші ж документи! — ніби не почувши того застереження, правив своєї Павло. — У нього, в того пана Митрофана!

— А й справді! — охоче підтвердив Митрофан. — Зовсім же з голови випало... Дірява голова, прости господи.

Він добув з нагрудної кишені одібрані ще вчора у хлопців посвідки і акуратненько вклав їх сам до лівої кишені кітеля невідомому, бо руки в нього були зайняті пістолетами.

Нарешті рушили. Коні ривком винесли бричку на вулицю, колеса загуркотіли по бруку.

— Щасливої!.. — з явним запізненням гукнув услід Митрофан.

Останні слова його побажання потонули в гуркоті коліс.

V. КАПІТАН САПОЖНИК ОВ

Новобайрацький староста Макогон був на особливому рахунку не лише в районного німецького коменданта, з яким працював поряд і дружив, але й у самого шефа жандармського поста гера Бухмана. В поліції ж — від її начальника Коропа, його заступника Митрофана і до найостаннішого поліцай — Макогона боялися, прислухались до кожного його слова і виконували кожен наказ. Хоч про себе, як кажуть, «у подушку», іноді й ремствували. Бо не гребував пан староста перед гером жандармом незаслужено приписувати собі чималенько і їхніх, поліцейських, заслуг...

Тож і не дивно, що сумна чутка про те, що староста Макогон затримав і видав німецьким жандармам двох радянських парашутистів, поширилася серед людей уже наступного дня. Спочатку в Нових Байраках, а потім і далі, від села до села, видозмінюючись і обростаючи новими подробицями.

І хоч пізніше говорили й інше, начебто ті «парашутисти» були просто втеклими поліцаями, перевірити того, звичайно, ніхто не міг. Така перевірка не спала на думку навіть самому Митрофанові. З нього досить було й того, що нібито сам Макогон якось між іншим кинув при ньому: на очній ставці все з'ясувалось і ті поліцаї залишилися собі в Скальному. Та... ніхто, звичайно, не чув цього пояснення і перевірити теж не міг. А чутка про парашутистів ширилася та й ширилася собі далі...

Правда, це вже потім, пізніше...

А поки що сірі коні вимчали з шкільного подвір'я на бруківку, і ми погуркотіли темною, широкою вулицею вниз, до центру села.

— Давай ліворуч! — наказав Макогон.

Я ледве стримував ситих, розгарячених коней, навертаючи їх у темний вузенький провулок.

Гуркіт стих, бруківка залишилася позаду. Подзвонювали мелодійно лиш втулки коліс та сірі глухо молотили копитами курну серпневу дорогу. Обабіч біліли хати, височіли чорні, мережані крони білих акацій.

— Ліворуч! — наказує Макогон.

Паралельна тій, брукованій, широка, накочена вулиця. Однак ідемо і по ній недовго.

— Круто праворуч!

Така ж широка, немощена вулиця. Білі стіни і темні вікна хат. Кущі. Певне, як і скрізь тут, бузок, жовта акація, агрус, порічки. Дорога йде на підйом. Ситі коні мчать важку бричку легко. В світлі низенького місяця стелиться за нами вулицею примарний шлейф куряви. Де-не-де на подвір'ях ще пораються люди. Зринають іноді голоси, брязкає дужка відра, гупають двері. Підводі на вулиці, певне ж, не дивуються. Бо не так ще й пізно, та й сірі Макогонів тут усім добре відомі. Тут не те що роздивлятися та цікавитись, тут дивись краще, щоб сам, крий боже, на очі не потрапив...

— Ліворуч! Круто ліворуч! — командує Макогон у кінці вулиці біля крайньої вже хати.

Вузенька польова межа. Праворуч — степ, ліворуч — рів, порослий дерезою, і за ровом — городи, садки...

— Ліворуч, ліворуч!

Повертаємо, здається, назад, до центру?.. Так, але трохи й не зовсім... Вулиця звичайна, схожа на ті, які вже проїхали, тільки тепер полого збігає донизу, перетинаючи ще якісь вулички й провулки.

За якоюсь із них, останньою, дорога круто зривається вниз.

— Придержуй, придержуй! Гора крута! — наказує позаду Макогон.

Туго натягаю віжки. Коні, припадаючи на задні ноги, мало не обривають наритники.

Хати залишилися позаду, одійшли вбік. Ліворуч і праворуч, за валами зарослих густою дерезою ровів, городи й садки. Назустріч, знизу, в обличчя туго б'є прохолодою. З сутіні виринають високі верби. Балка. Левади. Плесо річечки. Дерев'яний місток і за ним, ліворуч, ключка журавля над колодязем.

Макогон, перехопивши у мене віжки, спрямовує коней просто до довгого корита-довбанки, наказує:

— Не барись! Швидше у левади й додому!

Він стрибає з брички, підходить до корита й розгнуздує коней.

Озираюсь. Упізнаю вулицю, що переходив позаминулої ночі з тим хлопцем, обличчя якого навіть не запам'ятав.

Рипить журавель. Брязкає відро. Макогон черпає з колодязя і перевертає в корито відро за відром. Коні, задоволено форкаючи, п'ють холодну воду.

Хлопці ще якусь мить сидять приголомшені й тихі, як курчата, не розуміючи, де вони, що з ними діється, що буде далі і для чого їм розв'язують руки.

— Швидше! — наказую вже я, тикаючи у щойно розв'язані руки автомат. — Все, все забирайте! Ось тут, у передку. І — за мною!..

Хлопці не перепитують, не з'ясовують, напевне, нічого ще не розуміючи. Однак — не затримуються.

Перестрибую неглибокий окіп, біжу заплутаною в заростях верболозу та бур'янів стежкою.

Хлопці на диво спокійно і квапливо поспішають за мною. Одбігши з сотню кроків, зупиняюся на галявині. Хлопці з розгону наскакують на мене і, ледь утримавшись на ногах, зупиняються.

Повертаюся до них обличчям і здимаю з голови бриля. Якусь мить стигне тиша: блискучі, округлені очі, бліді в місячному світлі обличчя.

— О-о-о-о! — нарешті-таки здобувається на якийсь звук Петро Гаркуша.

— Т-так це ж ви... товаришу капітан! — чи з докором, а чи з захопленням вигукує і Павло Галка.

Поки добираємось знайомою вже мені стежкою до Макогової клуні, господар, виявляється, вже чекає на мене дома. Коли я, сховавши Петра й Павла в клуні за снопами, виходжу на подвір'я, сірі коні вже стоять там головами до брички, розпряжені. Макогон вийшов мені назустріч з-під комори, з густої сутіні. Зайшли до хати, зачинились на кухні... Зовні Макогон здавався зовсім спокійним. Сів поруч на тапчані, поклав кашкета, добув сигарету, припалив від лампи.

— Ну от... — сказав, випускаючи дим через ніздрі. — Можна сказати, з хреста зняли твоїх «святих»... А хлопці в тебе, виявляється, браві, не пишуть. Маладці, одне слово! Тільки бери ти їх, заради господа бога, і забирайтеся ви від мене... якнайскоріше!.. А то зв'яжешся з вами — сам голови на плечах не зносиш. — Він стомлено усмінувся, жадібно затягнувся сигарекою. — Вони, бідненькі, звичайно, нічого не зрозуміли... Так домовимося, що й не слід їм нічого знати. Воно ж їм ні до чого... Одне слово, про мене ні слова...

За три затяжки витягнувши цілу сигарету, він звівся на ноги, кинув недопалка в цеберку під припічком, прислухавсь, як там зашипіло:

— Ну що ж, капітане... Зараз я таки подамся до жандармерії, Гадаю, так буде краще. А вас моя Парася тим часом проведе до Цимбала. Він, Цимбал, усі ці хитромудрі підпільні штучки он як знає! Йому й карти в руки. І влаштує, і зв'яже. Мене ж ви не знали, не бачили і знати не мусите. Мене для вас немає.— Хвилинку помовчав, замислившись, навіть очі заплющив.— Ну що ж, щастя тобі, капітане! Бувай, як кажуть, і не згадуй лихом... Хто ж його знає... Не скоро, певне, не скоро, а все ж, може, таки ще й зустрінємось. Тепер я тебе виручив. Іншим разом — ти мене.

Горло мені щось підозріло стисло. Я простягнув руку і міцно-міцно потиснув його правицю, велику, важку, з твердими, вузлуватими пальцями:

— Спасибі, товаришу Макогон! За все спасибі!..

— Богу дякуй,— певне, не полюбляючи всіляких сентиментів, пожартував на відповідь Макогон.

Відомими лише їй глухими стежками дружина Макогона вивела нас із села. Вже звикла, певне, до нічного, тривожного життя, години зо три водила нас степовими глухими межами, ярами та лісосмугами. Аж над ранок вивела в Балабанівку, до Цимбала.

Літній уже, сухорлявий шведь зустрів нас у вишняку край городу. Привітався буденно й просто, ніби зустрівся оце з близькими сусідами після недовгої розлуки. Потиснув кожному руку, сказав рівним, буденним голосом:

— Так он ви які! Шелесту ж — на цілу область. А самі, виходить, ще зовсім молоденькі. Ну чого ж... Маладця, хлопці, маладця! Спасибі вам.

По тому відпустив Макогонову Парасю і, зиркнувши на Петра та Павла, які стомлено коцюрбилися на валу поролого пирієм рову, скрушно похитав головою:

— Натомилися, молодці? А відпочивати ж, на жаль, ніколи... Потім уже якось відпочинемо. До ранку треба встигнути на місце. А дороги до Роздолля як-не-як п'ятнадцять кілометрів...

У полі, за лісосмугою, чекала нас підвода з їздовим у синій уніформі поліцая, з гвинтівкою через плече. Попрощалися з Цимбалом і рушили в сутінь передсвітанкового степу.

Хлопці мої після всього, що з ними сталося, зовсім обм'якли і, сидючи в задку воза, клювали носами. Молодий поліцай неквапливо поцьвохував батіжком, мугикаючи іно-

ді собі під носа якусь пісеньку і не виявляючи до нас, принаймні зовні, ніякої цікавості. Риса, притаманна, здається, всім, кого я зустрічав тут за ці три дні. Два роки страшної окупації та кривавої нерівної боротьби поклали на всіх тут свою печать і привчили до обережності й стриманості.

Роздолля... Це було справжнісіньке роздолля, несподіваний, обсаджений з трьох боків тополями, а з четвертого — осоками та старезними вербами зелений оазис у безкрайньому степу. Справді райський куточок! І старий Цимбал, — як я довідався вже потім, секретар підпільного райкому, — був ніби останнім пропускним пунктом, пересильним комендантом, чи святим Петром на шляху до цього раю.

Підїжджали ми до нього не криючись.

Сходило сонце. Степ дзвенів, цвіркотів, витьохкував пташиним щebetом, мерехтів мірадами крапчастих росяних кульок. Був такий розлогий та неосяжний, що око навіть обрію не вловлювало, не розрізняло, де саме, в якій точці отого далекого, синювато-малинового серпанку небо зливається з землею.

І в самому центрі того простору — Роздолля. Зелений, буйно-зелений масив, смарагдовий прямокутник у рямцях високих тополь. Кілька десятків гектарів саду, серед нього темні дахи якихось будівель, а внизу, в долині, поміж верб та осокорів, в очеретах, осоці, лататті — бузково-малиновим туманцем парує став.

Дорога виходить на вузеньку невисоку греблю. З греблі — в липову алею. Липи — старі, з покрученими, оплилими стовбурами — змикають густе віття просто над нашими головами. А за чорними стовбурами — скільки й видно — сади. Яблуні, груші, сливи, черешні. А під гору, за липовою алеєю, — малинник, порічки, смородина, барбарис. І поміж кущів — пасіка. Десятки доглянутих, пофарбованих вуликів. Повітря над ними, над усім садом бринить, повниться бджолиним гулом, пахтить медом, яблуками і ще гіркуватим димком.

А на великому подвір'ї, обрамленому довгими будівлями, порослому споришем, перед вікнами великого, на два ганки, приземкуватого будинку, зустрічає і вітає нас милий дідусь-пасічник. Ну, дідусь не дідусь, однак людина літня. Привітне округле обличчя, ясні зеленово-сірі очі, русява, лопаткою, борідка. На ньому ношений чистенький парусиновий костюмчик, літні парусинові черевики. На

голови решетою — сітка від бджіл, у руці — забита сотами рамка.

— З щасливим прибуттям! — привітно всміхається дідусь. — Здрастуйте! — І додає, простягнувши руку для вітання: — Мене звуть Віталієм Віталійовичем.

Здивований і розгублений, мимовільно озираюся навколо.

За пасікою, на грядках помідорів, — трійко дівчат. «Наш» поліцай на подвір'ї розпрягає вже коней. А поодаль, біля хліва, ще один поліцай — високий, білявий, без кашкета, — прогулює золотисто-гнідого ситого коня. Мої «святі», передрімавши в дорозі, здивовано протирають очі і непорозуміло зирять круг себе: справді усе це а чи лиш уві сні верзеться? І куди, в яку халепу вони оце знову вскочили?..

Дідусь-пасічник, отой Віталій Віталійович, певне, розуміючи наш стан, лагідно і заспокійливо усміхається:

— Не турбуйтеся і не зважайте... Сьогодні тут у нас тільки... свої...

А й справді, куди це ми потрапили?

...За якоїсь півгодини, усмак поснідавши, Петро й Павло влягаються до сну в порожньому хліві, на купі свіжого сіна. А ми з Віталієм Віталійовичем сідаємо на дерев'яну лаву під дупластою липою і закурюємо.

— Ви навіть і увияти собі не можете, яке це щастя для мене і для нас усіх! Подумати тільки, зустрінися з людьми звідтіля, — сумовито говорить Віталій Віталійович. — Це ж тільки сказати — два роки!..

Він змовкає, і я помічаю, як змінюється його обличчя. З лагідного й привітного воно стає нараз суворим і замкнутим. Над переніссям змикається глибока вертикальна зморшка, губи тісно стискаються. Під очима в нього виразнішають важкі мішки, а в очах спалахують колючі вогники. Спалахнуть і згаснуть. Спалахнуть — і знову...

— Вам, певне, здалося дивним усе це, — з сумовитою гіркотою запитує він і розповідає по тому стримано, скупому, притишеним голосом:

— Наше Роздолля — колишнє дослідне господарство К-ського сільськогосподарського інституту. Головним чином — акліматизаційна станція. А вже біля неї і все інше господарство, практичного, допоміжного характеру...

Він — Віталій Віталійович — викладач інституту і завідувач дослідної станції. Його в липні сорок першого запросили до райкому партії, запропонували залишитись у під-

підлі, оселитися на цьому господарстві і чекати зв'язків та вказівок.

Ну він і залишився.

По тому, як одна по одній перших уже місяців провалилося кілька підпільних груп і загинула мало не вся, залишена теж, керівна верхівка району, зрозумів, що ніяких зв'язків і ніяких вказівок не дочекається. А коли так, сидіти склавши руки не має права, совість йому не дозволяє. Почав діяти сам. Почав з малого. Розшукав та влаштував на роботу двох колишніх студентів-комсомольців. Спочатку, звичайно, діяли, як і більшість у їхніх умовах на той час. Сякий-такий приймач, зведення Радінформбюро, листівки від руки. А потім попала їм до рук друкована листівка «Блискавка»... Потягнулися через хлопців ниточки до сусідніх районів. Зрештою, намацав їх і сам товариш Цимбал. (Прізвище, звісно, не справжнє, підпільне). А вже від нього й до обласного центру дійшли. А там, звичайно, зрозуміли: господарство — просто ідеальне місце для конспірації. На диво зручне для отакого собі, хай і місцевого, хай і невеликого, підпільного центру.

Зараз господарство в зразковому порядку. Фрукти, пасіка, городина. Все тут під персональною опікою самого гебітскомісара. Він якийсь навіть фахівець сільського господарства. Господарство має, по суті, щось на зразок охоронної грамоти, таке собі неписане «табу» від усіх і всякого. Є тут також і постійна охорона — п'ятеро поліцаїв. Усі п'ятеро — колишні його студенти. Почуваються хлопці, звичайно ж, незручно, соромляться, напевне, все те боляче переживають, але... Становище тут складне, ворог жорсткий, підступний і боротися з ним у білих рукавичках важкенько... Віталій Віталійович — завідувач господарства. У його владі — набирати і звільняти робітників. Водночас він ніби підпільний начальник штабу і господар важливої, як на їхні масштаби, партизанської бази. У навколишніх районах діє вже з півтора десятка підпільних партизанських груп із спільною назвою «Блискавка». А трохи далі, за Підлісним, у Зеленій Брамі (там уже справді трохи лісами пахне), діє партизанський загін «Блискавка». Тут у нього здійснюється зв'язок між групами, концентруються дані розвідки, координуються часом і бойові та диверсійні операції, друкуються листівки «Блискавки». Знову ж і матеріальні резерви... Одне слово, діють, як можуть і вміють. Хоч зв'язку з Великою землею не налагоджено, інформація випадкова, досвіду керівництва такими справа-

ми набувають з практики, наосліп, самотужки. Є багато гарячих голів, а досвідчених керівників — обмаль. Не вистачає, власне, зовсім немає вибухівки, зброї, набоїв. Тільки й того, що від німців перепаде...

— Але, як у тій приказці, — знову прояснів обличчям Віталій Віталійович, — козак не без щастя, а дівка не без долі. Ми тільки мріяли могли про таке. Людини з вільного світу два роки у вічі не бачили. А тут раптом ви — справді як манна небесна голодному чи вода спраглому! Не відпустимо вас від себе нізащо, і не думайте! І яка це тільки спасенна душа отак щасливо для нас помилилася? Вік їй будемо дякувати... А дівчинку вашу, не журіться, розшукаємо. Обов'язково розшукаємо. Тільки — умова. За те ви першу радіограму на Велику землю підпишете і від нашого імені. Наполегливо будемо просити командування, аби ви залишилися з нами. Ну, а умови для діла вже забезпечимо вам якнайкращі.

Віталій Віталійович був такий радий, такий схвильований, що й мене розчулив і схвилював. Хоч мені, особисто мені, радіти й не було чого. Швидше — навпаки. Він говорить про першу радіограму, про нашу дівчину... А де вона, та наша дівчина, наша Настя? Може, вже десь і живої немає. Ну нехай ось ми втрюх знайшли притулок, захист, зв'язки, а інші наші? Навіть уявити важко, де вони зараз можуть бути. І що ми зараз без них, без усієї групи? І особливо без Лутакова, Насті, її рації? Однаково, що глухі й німі. На нас он які сподіванки, від нас он як багато ждуть, а ми... Та отаких, з голими руками, і без нас тут досить!

З погано прихованою гіркотою слухав я цього хорошого, схвильованого чоловіка — Віталія Віталійовича. А коли обводив поглядом оце зелене господарство, оцей райський куточок, то ставало від того прикро, так прикро! Треба ж ото, щоб аж так людині не пощастило! Це ж схоже на те, коли сидиш по шию у воді, а напитися не можна. Втрете оце викидають у ворожий тил, і втрете отак не щастить, та й годі!

А навколо ж таке все тихе, лагідне! Бджілки бринять. То дарма, що у вуликах, крім меду, шрифти, листівки, зброя. Яблука пахнуть. Дівчата на грядці червоні помідори збирають. Ставний молодий «поліцай» золотистого коня вигулює... А від ставка он стежкою ще хтось кремезний такий, ніби квадратний, в самих трусах простує. Чистий тобі курортник!.. Стривай-но, стривай... Господи, яка зна-

йома фігура! І кого тільки він, той голяк, той «курортник» із стриженою головою, мені нагадує?! Такий же схожий... на когось такого... знайомого!..

— Віталію Віталійовичу, а хто ото у вас голяком проходжається? Теж «поліцай» чи...

— Де? Ото? То я одного тут новенького найняв...— Віталій Віталійович широко усміхається.— Каже, ніби на бджолах добре розуміється.

VI. СТАРШИЙ ЛЕЙТЕНАНТ СЕМЕН ЛУТАКОВ

Настрій у нього зіпсувався ще там, у літаку, коли він застряв у бомбовому люку. Бовтаючись поміж небом і землею, зрозумів, що кучність стрибка безнадійно порушено і його занесе далеко від товаришів. На яку саме відстань, сказати важко. Але те, що зайвої мороки не уникнути,— абсолютно ясно. Невдача з першого ж кроку. І невдача саме його, саме з ним. Настрій одразу ж різко «впав до нуля», за власним визначенням, «на душі стало каламутно, і десь із самісінького її дна спливали на поверхню всі давні утопленики».

Семен Лутаків був людиною вразливою. Навіть надто вразливою. Хоч нікому сторонньому і на думку не спало б, що під такою кремезною, типово селянською зовнішністю приховується така тонка вразливість. Настрій його міг змінюватися миттєво, під впливом найнезнанішого, майже непомітного для інших подразнення. Коли ж прикрість, якої завдавали йому люди, обставини чи він сам собі, була особливо значна, тоді чомусь та прикрість мимовільно тягла за собою згадки про всі давнішні. Колишні душевні рани, що, здавалося, давно загоєні, відкривалися знову, і... «настрій падав нижче нуля».

Тільки ж умів, звик уже цей аж занадто «настроєвий» чоловік приховувати свої настрої, вперто придушувати їх силою волі, затискати в кулак. І природно, що ніхто із знайомих, ба навіть близьких товаришів майже нічого про ті «нулі» і тих «утоплеників» не знав і не здогадувався. А хлопцям — товаришам по інституту, пізніше й по службі,— здавався він іноді навіть «товстошкірим». Дивлячись на його присадкувату, окоренкувату, ніби квадратну постать, мускулясті руки, енергійно посаджену на дебелию круглу стрижену голову, прості й грубуваті риси обличчя, таки можна було повірити, що хлопця «нічим не

проб'еш». «Навіть з гармати», як сказав одного разу дівочий мазунчик з ветеринарного факультету, Яків. От хіба що тільки очі, невеликі, дивовижно сині... Та хто до тих очей буде так уже особливо придивлятися! Хіба за винятком однієї там... Була там одна. А може, й зараз є... Тільки десь неймовірно і недосяжно далеко.

...А тим часом хтось там його зверху товче, проштовхує і підпихає. «Штурман, напевне»,— думає Лутаков, на превелику свою досаду гадаючи, що всі товариші давно вже викинулись і давно вже на землі. Отак залишиться він один, одірваний від усіх своїх... Шукай тоді вітра в полі! А ще — начальник штабу! Щось тримає його за плечі, щось боляче тисне на підборіддя, щось гостро муляє в бік... Хтось його шарпає, термосить... Він і сам шарпається усім тілом, ворушить плечима і... ясніше усвідомлює своє становище тільки після різкого, що віддався аж у животі, ривка. Парашут розкрився поза його свідомістю, автоматично, а чи він-таки механічно шарпнув за кільце, того Семен так і не міг пригадати. Адже все склалося так непередбачено! «Фактура» у нього дай боже, та ще й чималенький пакунок із живленням. І треба ж було, щоб узяв те живлення саме він! Що вони тільки робитимуть без живлення, коли що? Вся увага, енергія зосередилися на тому люку і... От він уже, ніби якось несподівано для себе, висить під білим шатром у повітрі. Світить урівні з його обличчям повний місяць. Під ногами — сріблясто-синювата, невиразна мла. І летять йому назустріч якісь вогні... Хтось запалює вогнище? Якийсь сигнал? Пожежа? А вогні все наближаються. Можна вже розрізнити миготіння полум'я... Летять назустріч і... разом з тим кудись убік. Ніби він стоїть на місці, а оте загадкове полум'я летить повз нього... Але найбільше зараз тривожить і бентежить його запитання: що воно? Вся увага прикута зараз до того нічного полум'я. І лиш тоді, коли витягнуті носки чобіт торкаються землі, а ноги звично, механічно пружинячи, згинаються в колінах, усе стає на місце і Семен повертається до дійсності.

Ось і прилетів... Упав з неба. Приземлився легко, м'яко, звично. Ледь хитнувся і враз твердо став на ноги. І одразу ж на безвітрі білими хвилястими брижами опав біля нього парашут. Вдало, нічого не скажеш! Він, Семен, ще з тих, тепер, здається, неймовірно далеких студентських часів, ще на другому курсі, навіки полюбив парашутний спорт. Після першого ж стрибка, з тсоавіахімівської вишки. Хоч

ую насолоду його відчув лише в кінці другого курсу, коли вперше, вдруге і втретє викинувся вже з літака...

Скільки ж це?.. Вважай, п'ять років кохався він у парашутному спорті. І з кожним стрибком знову переживав, смакував оту неповторну хвилину польоту і відчуження власного тіла в безмежному океані, в повітряному просторі. І, певне, оце тільки сьогодні вперше не було часу зазнати знайомих відчуттів. Було не до того. Приземлився майже підсвідомо. Лише за допомогою виробленої, механічної, ніби запасної пам'яті власного тіла. Бо вся увага, вся важливість моменту була в іншому: де? куди? свої? вороги?

Чим же оце так знайомо, так гостро й знайомо пахне? Ага, так!.. Полин. Чебрець. Навколо ні своїх, ні ворогів. Ясна місячна ніч. Степове безлюддя. Пологий, поораний, скільки й видно, мілкішими й глибшими бурчаками, давно-давно не тривожений плугом цілинний косогір. Випалені сонцем сухі будяччя, бур'яни, трави. Перед очима внизу неширока звивиста долина м'яко вигинається і губиться десь за горбами. Рівна й гола долина. Тільки де-не-де кущик, пляма лепехи, самотня верба. Поміж кущами дзеркальцями виблискують тихі плеса-озерця... Річечка? Напевне, річечка! По той бік на самому гребені горба, на чіткому обрії, зовсім уже близько, миготять, тріпотять червоними крильцями оті вогні... Тепер вони вже не схожі на звичайні вогнища. Здається-таки, якісь пожежі. І не так близько, як думалося, та все ж... З того, протилежного берега долини, од вогнів, Семена ніхто не побачить. Але коли хто є отам за спиною... Видно ж навколо, мабуть, на кілька кілометрів...

Семен тягне парашута до ближчого бурчака, а потривожені стебла низького полину пахнуть йому ще гостріше, ще рідніше. Взагалі оця долина, річечка, бурчаки, як болісно будять вони у ньому щось давнє-давнє! На дні он того бурчака земля мусить бути вологою, а під чобітьми відчувається сипка, з дрібними камінчиками жорства. І... так воно й є... А туди нижче, ближче до заплави, в холодку глинистої стіни має кущитись бузина, жалка кропива і... какиш. Так у далекому-далекому тепер дитинстві звали вони крихкий їстівний молочай. Круглі, високі стебла з темно-зеленими, схожими на кажанові крильця, листочками.

Леле! Як же оце все нагадує йому... Ні, справді, як воно все схоже, неймовірно схоже! Здається, варто тільки вийти у отой бік, за отой горб і... одразу ж відкриється вершина яру, глибоке урвище, провалля. А в самій вершині, на

межі, від поля (там батько роками виносив з лану і складав на купку каміння) — куш шипшини... Він те місце й те поле пам'ятав, відколи взагалі став щось пам'ятати в житті. А почалося це ну десь ще у двадцятому. І дивився він на все те принаймні до тридцятого.

І треба ж було так, щоб та вузенька піскувата, всяяна дрібненьким і плескатим, ніби відшліфованим, камінням ще дідівська чи й прадідівська нивка знову випала татові у великому земельному переділі в кінці громадянської війни.

Щовесни увесь той цілинний схил, що так, здається, його ніколи й не орали, спалахував червоними півниками. А балкою аж до самої осені гуето синіли васильки, голубів петрів батіг і нижче, на вологому дні яру, буйно гнало з землі безліч усякого лапатого зілля.

Влітку двадцять першого голодного року на тій піскуватій нивці, схилом до сонця, набагато раніше, ніж жито, десь іще в червні вистиг, побілів обрідний ячмінь. І вони чи не перші в селі спекли з нового урожаю чорні крихкі ячмінні коржі.

У ті роки розорювали все, що тільки піддавалося оранці. Внизу обабіч річечки зеленіли левади та підмети, засаджені капустами, огірками, гарбузами й засіяні коноплями. Тільки найкрутіші схили, горби, яри та провалля залишалися на ціле довге літо пастухам. Бідні, випалені влітку сільські випаси. І все ж — привілля, роздолля, щасливе та сонячне дитинство для малечі. Вважай, трохи чи не десять найкращих дитячих весен і літ безтурботно провів Семен на отаких, як оце зараз перед ним, Горбах.

Горби ті порожніли, кинуті пастухами та худобою, лише пізньої осені. Та й то на якихось п'ять місяців. До перших червоних півників, як тоді говорилося...

Якось ув'язався Семен жив'яного дня за старшим братом Петром на Горби. А був він тоді ще зовсім малий, навіть і пастухом самостійним не встиг ще стати. Горби ті були від села як-не-як кілометрів за сім. Однак Петро, вельми суворий дванадцятилітній пастух, таки змилувався над Семеном і взяв його, доставши наперед тверду обіцянку «слухатись і навертати корову». У них тоді на господарстві була одна лише рогата корова Лиска. Отам, на Горбах, і захопила їх пам'ятна злива з градом. Дощ лив добру годину як з відра. А затим припустив град. Ішов недовго. Всього, може, хвилин з п'ять-шість. Але й від того усе поле стало нараз біле, як узимку. До того ж градини летіли, не перебільшуючи, з голуб'яче, а то й куряче яйце.

У навколишніх селах град повибивав шибки, що були проти вітру. Про той град у них часто згадували через багато років по тому.

А в братів усього й захисту було, що полотняний мішок. Тож Петро поклав Семена на межу під кущ шипшини, сам упав на нього зверху і прикрився мішком.

Коли дощ та град ущушли і по тому стало страшенно холодно, змоклі до ниточки, перемерзлі й настрахані хлопчакки погнали корову додому. Як тільки вибилися з Горбів на Жабівський шлях, зустріли тата. Він, стривожений і наляканий, квапився їм назустріч, несучи свою стару свитку та сухі сорочки...

Саме після того граду за якийсь тиждень з'явилася на схилі яру, проти їхнього наділу, землянка.

Тато прихопив, якось ідучи в поле, дві лопати: звичайну й криву. Зняв акуратними плитками з косогору кілька метрів зеленої дернини і викопав на тому місці прямокутну яму. Потім виклав з дерну стіни, забив спереду слупчика, закріпив сволок, поставив кілька поперечних лат, перекрив їх верболозом, соломою, присипав землею, зверху дерном обіклав, і вийшла землянка хоч куди. І від негоди всілякої, і так забавка й радість для цілого гурту пастушків на літо. Кілька років була землянка Семенові та й Петрові чи не ріднішою за рідну хату. Доглядали її пастухи ще й потім, уже за колгоспів, коли Семен з Петром підросли і, власне, на Горбах уже й не бували...

Леле! Як же яскраво пригадав усе те в одну мить старший лейтенант, поглянувши на оці степи, долину, оці голі цілинні горби! Так яскраво постало все перед очима, ніби вчора діялося. Навіть досаду невдачі, гостроту її відчуття трохи пригасило. Той чебрецевий дух і степовий запах долини! Вони ніби дражили його, чарували, підштовхували: «Іди скоріш он туди, поквапся!» Он туди, ліворуч. Перетни отой горб, і... може, справді станеться чудо. Одкриється широка вершина яру, стрімке урвище, і... може,— хто ж його знає! — ти зустрінеш там не лише слід, тінь, дух свого дитинства, але й когось із своїх товаришів. Та й однаково десь же треба знайти надійну схованку для парашута.

І він іде... Шурхотить під ногами суха трава, скачуть, розсипаються вусібіч з-під чобіт міради коників. Семен перескакує бурчак, ступає два-три десятки кроків, піднімається на гребінь горба, і перед ним у мінливому місячному світі одкривається яр. Нижче переходить він у провалля.

А у вершині бовваніє щось схоже на кущ... Так, звичайно, кущ! І коли, наелектризований тим видінням, Семен майже підбігці дістається куща, він виявляється кущем... шипшини! Правда, ніби трохи нижчий від того, з його дитинства, хоч і розкішніший, густіший, рясно всіяний листочками і темними (при денному світлі, певне, ледь побурілими) ягодами...

Дивна, разюча подібність! Дивний, разючий збіг! Спина в Семена мокріє. В голові туманиться. Одразу за кущем серед рівного сухого поля височить ще один, набагато нижчий кущ бур'яну. І, вже ніби в запамороченні чи у сні, Семен тикає чоботом у той кущ... Поросла навколо сухою вже лободою та будяччям купа каміння... Може, у нього справді що з головою? Може, спазми судин? Може, місячна хвороба чи ще яка чортівня?

І, вже не маючи сили стриматись, холодючи і терпучи від неймовірного, чудного, незбагненого передчуття, він рішуче простує вниз, колись давно ще невідь-чийми ногами втоптанною стежиною. Крок, два... десять... І з кожним кроком спуск стає дедалі крутіший, а схили яру стрімкіші...

Ще кілька десятків кроків. Зводяться обабіч стрімкі задерновані схили. Яр глибшає. Вужчає над головою зоряне небо. І місяць уже сховався десь за горбом. Стежка бере круто праворуч. І одразу ж за вигином знову виринає місяць, а на крутому, наче навмисне рівно зрізаному схилі яру виразно, чітко впадає в очі темний прямокутник...

Так, стара, давня яма. І з тієї вже давно оплилої ями рясно вигналися вгору лобода, будяки, чорнобиль, кінський щавель і ще якийсь чортополох. Темний, мов спеціально висаджений на рівному схилі прямокутник бур'янів!..

І з тим прямокутником нараз, як спалах блискавки, різкий неймовірний здогад!

Семен зупиняється. Він стоїть на місці тієї дивної землянки свого дитинства. І, виходить тоді, найстрашніше — от воно, тільки тепер! Як, чому опинився він тут, за добрих півтораста кілометрів від місця, куди прямував? І коли це правда, коли... Настерпно важкий тягар осідає Семенові на плечі... Леле! Як же мені не поталанило! Ну чому це я, справді, такий нещасливий? Адже не вперше зі мною отаке... Ну, хай не зовсім подібне, але... взагалі... Чи є ще десь у світі безталанніша істота?! Семен Лутаков, агроном, парашутист і воїн-штабіст, стомлено опускається

на землю на те саме місце, де одгуло, відгаласувало, відбігало його нужденне і все ж веселе дитинство...

Настрій — далеко, дуже далеко нижче нуля... А десь із самісінького дна збуреної потрясінням душі спливають на поверхню геть-чисто всі, які тільки будь-коли затонули там, «утопленики»...

Отож усі вони, виходить, попали в халепу... Ну, вони, може, хоч докупи зібралися. А він? Завжди з ним отак якось... Ще колись, закінчивши сільську семирічку, був він секретарем комсомольської організації і мріяв податися, обов'язково і тільки, — в авіацію. Тоді колгоспи робили перші свої кроки, часом дуже важкі, а то й голодні. І райком комсомолу майже примусово послав його до сільсько-господарського технікуму... А потім, ген уже пізніше, в інституті, проходячи вищу позавійськову підготовку, треба було ж статися, щоб він потрапив на факультет, який освоював не штурманську (були у свій час і такі) і навіть не артилерійську, а саме піхотну, стрілецьку премудрість. Тоді він узявся освоювати (і непогано освоїв) парашутну справу в спортивному гуртку Тсоавіахіму. Ну й що? За рік перед війною в літніх таборах дивізійна комісія присвоїла йому молодшого лейтенанта. В червні сорок першого, наспіх і достроково склавши останній екзамен в інституті, не потримавши навіть у руках довгожданого диплома, він подався добровольцем до військкомату.

Місто їхнє швидко, за кілька днів, перетворилося на прифронтове, і у військкоматі з молодшим лейтенантом довго не воловодились. Вислухали його повідомлення про те, що парашутист, і негайно відправили в маршовий, уже діючий полк командиром... стрілецького взводу.

Два роки важких воєнних гіркот. Тяжке поранення, два нових «кубики» на петлицях і посада «ад'ютанта старшого» — тобто начальника штабу батальйону. Сталінград, Дон, Донбас... І нарешті, коли він зовсім уже й не думав про те, йому наказують відібрати в батальйоні кілька добровольців у десантники... І... от... зробивши оце приголомшливе відкриття з батьківським полем, не знає, не відає, за що ж тепер найперш ухопитись?..

Витрішкуватий місяць, досхочу надивившись на заблукалого Семена, зрештою, ніби впізнав у парашутистові колишнього знайомого пастушка. Поволеньки почав собі сповзати вниз. До заходу йому, правда, ще далеко, але тут, у яру, темні тіні видовжуються й густішають. «Це ж

І до ранку недалеко, а я досі тут»,— думає Семен. Хоч і сидить він усього хвилинку-дві. «Треба якось діяти. От хоч би й з парашутом... І потім, може ж, тут, у цих ярах, ще хтось є! Може, причаївся хто з своїх, орієнтуючись і вичікуючи?»

Семен намагає в кишені гімнастерки пищика і, піднісши до рота, спроквола, знехотя дме: «Піть-піть!»

Навколо німує тиша. Навіть коники змовкли, певне, зважаючи на пізній час. «Так,— думає Семен,— звичайно, була там добра хвилина-дві затримки. А ще ж висота... Ясно, однесло, одірвало, може, й на десяток кілометрів. Так... Але що думав собі той йолоп штурман!» Та хіба Семенові тепер не однаково, що він там думав-гадав? Тепер от думати, добряче думати треба йому, Семенові Лутакову, пастушкові з села Паланки Терногородського району, начальника штабу десантної організаційно-партизанської групи, старшому лейтенантові. І з чогось та починати... Але... з чого?.. З найпростішого, певне, з парашута...

Однак не починає... Ще деякий час сидить, намагаючись опанувати свій настрій, перебороти млявість і болісну втому в усьому тілі. Справитись і знову загнати кудись у найглибші глибини душі своїх «утоплеників».

Зосереджуючись, думаючи про своє, цілком механічно, підсвідомо обмацує рукою суху траву. Під пальці потрапляють пухкі, гладенькі стебла. Коротке, бахромою, схоже на крильця кажана листячко... Він! Свідок і друг дитячих літ — солодкий молочай, какиш! Чого це саме так названо його? І чи звуть так лиш у них, а чи й в інших краях? І тепер уже свідомість Семенова ніби двоїться. Думки снують про своє, а почуття — про своє. Не змішуючись, не збиваючись і не заважаючи одне одному.

Колись, у ті далекі-далекі тепер і такі, здається, завжди сонячні, літні дні, вони, пастушки, день при дні гасали жвавими зрайками по цих горбах. Енергійні, рухливі, веселі й галасливі, були вони майже завжди і напівголодні (тоді, коли не траплялося справжнього вовчого голоду), справді, як вовчєнята. І накидалися на все, хоч трохи їстівне, як ненаситна сарана. Їли все: зелений терен і недозрілі ягоди шипшини, квасець і кінський щавель, паслін і жовті продовгасті ягідки дерези. Висмоктували також дрібненькі й солодкі квіточки курячої сліпоти, трошили молодими зубами оцей какиш...

Семен стискає в пальцях туге стебельце і, напруживши руку (шкіра у цієї рослини міцна, жилага), ламає і одри-

ває його при корені. Звично, ніби все це було тільки вчора, зчищає м'яке листячко, потім старанно й обережно здирає цупку шкірку, а м'яку, слизькувату серединку, з якої бризкає на руки соком, якийсь час розкачує, як тісто, в долонях... Пастушки завжди так робили, щоб одійшов, одкачався отой гіркуватий малоприємний сік і стебло стало цілком їстівним. Розкачували долонями і обов'язково приспівували:

Качай, качай молочай
Та в вино умочай,
А з вина та в г...
Щоб солодше було!..

Та формула була суворо обов'язковою. Не лише ритуал... Ні, вважалося, що без тих слів какиш залишиться гірким і неприємним... Ну, а щодо окремих слів, то всі слова здавалися їм тоді простими, природними, звичайними і рівноправними.

Семен і зараз, розкочуючи крихке стебельце, подумки, підсвідомо проказує ті слова, усміхається навіть кволою усмішкою, а потім кидає те «оброблене» отаким чином стебло до рота, стискає зубами крихку холоднувато-водянисту масу і... Ні, не холоднувату, з ледь вловимим солоново-гіркуватим присмаком масу відчуває на смак. Де там! Зовсім не те! Щось зовсім-зовсім інше, пронизливе, невимовне і до болю рідне... Повен рот хмільного, бентежного і запахущого дитинства відчуває нараз!

Відчуття таке радісне і тривожне з'являлося іноді й раниш. Назбирає, бувало, десь за містом жменю суниць, купить паперову торбинку порічок а чи ввіп'ється зубами в соковиту грушу і... нараз (не завжди, правда, лиш іноді), як удар електричного струму, не суниці, не порічки, не груша, а повен рот далекого, запахущого дитинства! І в чому ж воно? Не в солодкій смакоті груші, не в ніжному ароматі суниці чи кислій порічок, а в чомусь невловимому і незбагненному, в якихось нерозгаданих, лише тобі даних, лиш іноді щасливої хвилини вловлюваних ароматах, тонких відчуттях саме дитинства...

І, може, бувало таке не лише з ним одним. Але зараз, оцієї ночі, отут, поміж цих горбів, за таких гострих обставин... То був справді ніби сліпучий спалах у темряві.

«Стій, почекай!.. Схаменись, хлопче, адже ти вдома! У себе, на своїй землі, і з цього саме й слід усе починати. Ти вдома, Семене! І оце — твої горби, твої яри, твої степи,

твоя річечка з чудною половецькою назвою. Це твій полин, шипшина, чебрець, молочай і... твоя земля! І оте село, що догорає отам на видноколі, підпалене ворогом, чужинцем,— Солдатський виселок...

Ти — дома, це — твоя земля, ти тут господар! І боятись, почувати себе загнаним, переслідуваним мусить хтось зовсім-зовсім інший.

Всю душу нараз перевернув отой «качай-молочай» його далекого дитинства! Додав чоловікові сил, повернув втрачену рівновагу, відродив рішучість і... найголовніше — упевненість!

Так, то був його степ. З давніх-давен, споконвіку!

Споконвіку жили у цьому степу наші люди, хоч і звався він ще довгі віки Диким полем. Тулилися по ярах та долинах степових слов'янських річок — Бугах, Синюхах, Висях, Торговичках та Тікичах. І по тих зовсім малесеньких, що від них ще полувеччиною віяло, по Кагарликах, Чорних та Сухих Ташликах і Сугакляях. Жили по хуторах, запорозьких паланках і зимівниках, а трохи на північ — то й великими селами. Орали перелogi, сіяли жито, ячмінь, гречку та просо, ловили звіра і рибу, захищали край земель слов'янських від лютих наїздів кочівницьких, а потім ходили в понизов'я Дніпра, на Січ, воювали з турком, кримським ханом, панами польськими...

І, певне, відколи живуть тут люди, жила поміж них, то розростаючись, а то «зсихаючись», родина якогось давнього-давнього Семенового пращура — Шульги. З віку в вік, мабуть, сіяли тут оці Шульги жито, ходили на Запорожжя, воювали з турком-басурманом, та й з ким тільки не воювали: від Врангеля до кайзера і аж до Гітлера. А то бувало, на жаль, і таке, що й поміж собою до смертної, гробової дошки чубились. Але помалу-малу, з віку в вік, з роду в рід, заселяли, підіймали до життя Дике поле, виробляли його на ниву родючу, на край щедрий та багатий і засіяли, залили його колосистим, буйним морем колгоспних пшениць, сповнили гулом заліза й сталі!..

І, може, триста років тому, може, двісті, прийшов у ці краї перший Лутаков. Хто він був — його другий прапрапрадід? Рвана Ніздря із загонів Самозванця, Болотникова чи Пугачова? Втікач-кріпак з лютої неволі барської? А чи якийсь потьомкінський нетяга-солдат, що одслужив десь

тут свої двадцять п'ять та й, не маючи ні кола ні двора, ні нени старенької, ні жони молоденької, осів на землі, яка привітала його й стала рідною?.. Ким він був, звідкіля, коли і як прийшов,— хто ж його вгадає! Ні в книгах дворянських родів, ні в гербовниках боярських прізвище його не значилось. Та що там гербовники — метрик звичайних і тих не збереглося! Та і яка вже там метрика, коли — втікач з неволі кріпацької вирвався! А може, і прізвище саме змінено? Та й чи так уже важливо це? Головне — був такий, прийшов, з'явився, приніс своє звичайне, але чесне прізвище, і воно збереглося, дійшло до нас через сотні й сотні літ. І десь він тут оселився, жив, працював, може, й наймитував, одружився, певне, з якоюсь шульгівною, молодю степовичкою, і потім удвох звили вони собі гніздечко, поставили глиняну хатину, насадили вишневий садок у чистому полі. А чи був він уже літній і пристав у прийми до вдови, чоловік якої так і не повернувся ще з турецького або ще якогось походу... Так чи інак, а пішла з того нова гілка степова, поєднавши Лутакових з Карпенками чи Шульженками. І пішло з того часу й прізвище Лутакових. Правда, тільки й того, що прізвище. Бо діти їхні, як і всі навколо, розмовляли материною мовою. Та й батько швидко навчився тієї мови. А вже в другому чи наступному коліні, то й прізвище те залишилося тільки на папері, в попівських граматках та списках воїнських начальників. Давним-давно, з діда-прадіда, охрестили їх односельці по-вуличному — Латками. Латка та й Латка! Гервасій Латка, Охрім Латка, Михайло Латка і, врешті, Семен Латка... Чи то прізвище Лутаков отак до своїх уподобань припасували сусіди, чи була ще яка інша притичина, справді з латкою пов'язана, хто ж тепер про те відає. А тільки так вони й звалися — Латки. Запитай хто нетутешній про Лутакова, так ніхто й не згадає. А Латку — Латку Михайла — як же, всі знають. Отам, на Кривій вулиці, біля самісінького урвища живе. Сам Семен тільки в школі з подивом довідався, що прізвище йому було Лутаков. І довго ще з незвички забував озиватися на те прізвище.

...І от він, Семен Лутаков-Латка, нащадок і спадкоємець багатьох поколінь Лутакових та Шульгів, і дома! На своїй землі. Ліворуч, кілометрів за десять чи й менше, — Жабове, шлях на Нові Байраки. Прямо попереду догоряє в нічній тиші Солдатський виселок. Праворуч, кілометрів, може, за п'ять, отам, де половецький Кагарлик прямує до

слов'янської Синюхи,— Шляхова. А поруч, яких три кілометри вбік,— Паланка. Семенове рідне село. І скрізь — люди... Свої, хороші, радянські люди. Знайомі, сусіди, товариші, друзі, далекі й близькі родичі, рідня! І хоч вони зараз у жакній неволі, і люта смерть тут, у далекому тилу, як і на фронті, щодня зазирає їм у вічі, однаково Семен переконаний і твердо впевнений: ніяких білих плям насправді не існує. Семен — серед своїх, і він знає, що і як робити. Він мусить повернутися до рідної домівки і вже разом зі своїми розпочати пошуки товаришів і налагоджувати роботу, задля якої його й послали у ворожий тил. Він мусить негайно зібратися і відвідати матір. Так, матір, якої він не бачив ось уже три роки, два роки не мав від неї жодної вісточки.

Семен вкладає на дно бурчака парашут, потім, подумавши, і мішок з речами, закидає все те зверху жорствою, глиною та камінням, маскує ломаччям і сухим бур'янцем, і от він уже готовий. Руки розв'язано, зайвий вантаж приховано, собі залишено тільки зброю і пакунок із живленням до рації...

Досвіток наздоганяє Семена вже аж біля Шляхової, в гирлі річечки. День він перечікує в соняшниках. А як тільки сутеніє, одразу ж вирушає в дорогу і за якихось дві години, простеживши хвилю за рідним подвір'ям із сусідського городу, стукає в причільне віконце рідної хати... Хоч... власне, й не стукає. Лиш руку заносить, щоб постукати. І нараз отак, із занесеною рукою, ніби на півдорозі, завмирає, наляканий раптово тривожною думкою: «А що я відповім матері, коли вона запитає про Петра?.. Як я зможу їй те сказати?..»

Востаннє Семен був дома три роки тому, влітку сорокового, після закінчення четвертого курсу. Побув у селі майже два місяці і виїхав з дому (чомусь добре запам'ятав це) двадцять восьмого серпня. На станцію з МТС ішла саме вантажна машина. До МТС проводжав його, допомагав піднести чемодана Петро. Взимку Петра брали на фінську. Повернувся він звідти в березні без жодної подряпини. Тільки приморозив пальці на лівій нозі, і вони довго не гоїлись. Навіть ще й тоді, в серпні, трохи накульгував. Працював він у своїй же МТС трактористом... Поки машину лагодили в дорогу, на вулиці біля воріт зібралось кілька знайомих хлопців. Стояли під рундучком, пили пиво, частували Семена, про щось там перекидалися словами, жартували з молоденькою, гостроокою продавщицею

Матюшенковою Любкою. Дівчина спритно, досвідчено вже орудувала кухлями, словами відбивалася від хлопців, а сама раз по раз, так що і Семен помітив те, стріляла гострими карими очима на Петра.

Петро стояв трохи осторонь, ставний, високий, гарний з лица, і зовсім, здається, не помічав тих позирків... А Семен, який вдався присадкуватий, невисокий, у мамин, шульгівський рід, децю навіть заздрив Петрові, згадавши, як мама якось докоряла старшому синові:

— Коли ти, Петре, вже одружишся? Хочу вже мати невістку в поміч та онука на радість.

Семен згадав про це саме там, біля рундука, та й собі запитав:

— А й справді, Петре, час би тобі вже й оженитися.

— Ще й ти!..— якось мляво посміхнувся Петро.— Досить уже, що мама...— І додав: — Та й молода моя ще не підросла.

— А ти, поки підросне, бери тим часом Любку! Бачиш, яких он бісиків очима пускає!

— Ет! — відмахнувся Петро і знітивсь, як дівчина, навіть вуха у нього зарожевіли.

Ото й була їхня з братом остання домашня розмова...

Перших тижнів війни, вже в армії, Семен написав додому одного, а потім і другого листа. Однак відповіді на жоден не отримав. Уже в кінці липня всі зв'язки з рідними обірвалися. Село опинилося «там», за лінією фронту, на тимчасово окупованій території. І та тимчасова окупація тягнулася для нього ось уже рівно два роки.

Минулої зими, по ліквідації німецького «казана» під Сталінградом, дивізія, у якій служив Семен, з боями просувалася на схід через засніжені простори донських степів, наближаючись до кордонів України. Ясного зимового дня Семен, затримавшись у якихось справах при штабі, догнав свій батальйон на попутних машинах. Сніги лягли тоді глибокі. Морози стояли люті. Дороги розбиті, встелені трупом ворожих солдатів, забиті ламаною і горілою технікою. Якийсь молоденький ефрейтор у засмальцьованому білому кошушку провіз його кілометрів з десять легеньким зеленим бобиком, витрусивши на мерзлому грудді і проморозивши наскрізь на пронизливому вітрі всю душу. Потім зупинився несподівано й сказав:

— Кінець, лейтенанте, приїхали! Мені сюди. А ти пройди он у село. Тут, певне, є якийсь КП. Дивись, може, й пощастить.

Машина стояла на рівному місці. Від села залишилась тільки табличка, присипані снігом горбики і купи обгорілого брухту.

Семен ступив кілька кроків, обходячи оте покручене, побите залізччя, отим хаосом, який нібито мав бути дорогою чи навіть вулицею, і попереду, в балочці, побачив валку критих брезентом вантажних машин. Вони, здається, щойно зупинились. Із кабін на сніг повискакували водії, розминаючись і закурюючи, збивалися в гуртки.

— Куди машини? — підійшов до ближчого гуртка Семен.

— А тобі, лейтенанте, куди треба? — прикурюючи товстелезну руду трофейну сигару, запитанням на запитання відповів низенький солдат у довгому розстебнутому кожусі і великих новеньких валянках.

— Туди, — вказав рукою на схід, у засніжену степову порожнечу Семен.

— А ми саме звідтіля... Жаль, сватами не будемо. На хоч та закури з горя німецького гостинця. Сам фон Паулюс частував, — добув він із чималого дерев'яного ящичка ще одну сигару.

— Дякую, я, брат, непитущий змалку, — віджартувався й собі Лутаков. І не встиг ще відійти і кількох кроків, коли слідом за ним кинувся високий, у тугому новенькому ремінні, з жовтою кобурою поверх новенького кожушка, з сержантськими погонами на плечах:

— Семене! Семене, гей, чуєш! Семене, почекай!

Семен одразу навіть не збагнув, що це стосується саме його. Одвик уже від такої форми звертання. Коли ж озирнувся — просто на нього біг отой високий, зовсім не знайомий, з смоляно-чорними пухнастими вусами на молодому обвітреному виду.

Не зупиняючись, налетів високий на Семена, згріб, зім'яв довгими дужими руками, притис до грудей, одірвав від землі, обкрутив навколо себе, знову поставив на сніг:

— Матінко моя, їй же богу, ти, Семене! Ти чи не ти?!

— Та я ж! — і собі гукнув Семен, ледь не розплакавшись. Через оті проклятущі вуса він нарешті впізнав Петра швидше по голосу, аніж з вигляду. — І де ти їх у біса взяв?!

— Кого?

— Та вуса ж!

— Тю! А я думав... Ще з минулої зими. Звук уже. Не так ніби губи мерзнуть. Та й у ніс тепліше.

Потім якусь мить вони стояли мовчки, стискаючи один одного за плечі і розглядаючи сяючими, вологими від зворушення й несподіванки очима.

— Петре...

— Семене...

— І кажи ж ти... Треба ж, щоб отак, га?!

— Так і я ж кажу!..

Все це було таким несподіваним, приголомшливо радісним, майже неймовірним. Хотілося так багато сказати, розповісти один одному, що в грудях від того розпирало, стискало в горлі і зовсім же, зовсім не було слів. Стояли обидва бліді, широко усміхалися, — усмішки ті, здавалося, от-от перейдуть у сльози, — тільки мовчазно сяяли очима:

— Семене!

— Петре!

— Оце так так!

— Як же ти, Семене?

— Та от, як бач. Живий. А ти?

— І я.

— Ну, а як же там... як же там наша старенька? — зовсім розгубився, забувши, де він і в яких обставинах ставить таке запитання.

— А що там... — так само механічно почав був Петро. І нараз схаменувся. Докінчив тихим, сумовитим голо-сом: — Може ж... Може ж, ще якось там і обійдеться... Я ж, Семене, знаєш, відколи з дому? З другого липня ще, з сорок першого...

А вздовж колони, від гуртка до гуртка, вже летіло збуджено й зворушливо:

— Сержант Лутаков брата зустрів... Сержант Лутаков рідного брата зустрів...

І хто їм тільки сказав, що саме брата? Чи воно само в повітрі розлетілось, а чи як? І вже хтось одгвинчував кришечку баклаги, наливаючи в неї крутого донського самогону, а хтось пропонував — як-не-як, така зустріч! — чистого спирту. А хтось уже нарізав шматочками мерзлого рожевого сала... Бо, виявляється, та зустріч стала не лише їхнім святом... Вона стала усім водіям, усій колоні святом! І всяк хоч якось, хоч чимсь хотів прислужитись, торкнутися його душею, взяти свою пайку скупого, випадкового душевного тепла і внести хоч якийсь свій внесок у таку важливу справу...

Ніхто й не зоглядівся, як і коли вже десь там, у голові колони, пролунала команда рушати. А вони з Петром

ще ж, власне, і словом не встигли перекинутись, сказати найголовнішого. Хоч, правда, всього тут і за рік не розповіси. Та й слів таких зараз у них немає.

— Семене, пиши! Обов'язково пиши, не лілуйся,— вже намацуючи валянком приступку біля дверцят машини, наказував Петро.

— Та ти почекай! — все ж скаменувся Семен.— Куди ж «пиши»?.. Йолопи ми з тобою. Найголовніше ж забули!

І лиш по тому обмінялися номерами польової пошти, записавши їх на клаптиках паперу і загвинтивши до солдатських «смертних» медальйонів.

— Ну бувай, Семене!

— Бувай, Петре!..

Петро притулився до Семенової щоки своїми теплими і м'якими, ніби дитячий чубчик, вусами. А потім, уже перехилившись із кабіни, на ходу повторив:

— Бувай, Семене!.. Тепер уже, мабуть, аж дома зустрінемось!..

— У Берліні, Петре!

Якусь хвилину-другу Семен ступав ще поряд з машиною, потім услід за нею, а далі — відстав, зупинився...

До весни мав Семен від брата аж чотири листи-трикутнички. Писав Петро, не лінувався. Писав йому й Семен. А от зустрічатись... Зустрітись більше не довелось. Та вже й не доведеться. Ніколи. Місяців зо два не було від Петра ні слова. Залінувався-таки, не писав. Аж поки й надійшло повідомлення. Десь у районі Барвінкового... при виконанні важливого завдання командування...

Не матиме, не діждеться вже мама ні невістки, ані онуків від сина. І що ж він, Семен, їй тепер скаже? Що відповідь на її запитання? Як зможе їй таке сказати? «Ні! Нічого я їй зараз не скажу! Не бачив Петра, не зустрічав. Хай уже потім... Тоді, разом з Перемогою... Хоч воно й не легше, а все ж... Усе ж якось не так...»

Мама в нього низенька, сухорлявенька, метка й гостра на слово. Так ніби й не родичі їй оті всі кремезні Шульги. Через те, певне, усі, і родичі, і сусіди, змалку й аж дотепер,— ледь не до старості,— не Оленою і навіть не Єленою, а лиш Ялинкою звать. От тільки була раніш Ялинка Шульгівна, а тепер Ялинка Латчина.

Не бачив її цілих три роки. Та ще й яких три роки! А так ніби й не дуже, не особливо змінилася. Хіба скудла,

зсохлася ще більше, та голова... Голова зовсім-зовсім уже біла. Хоч і не стара ж ще. Яка там старість! Рік чи два за півсотні. Ото й усього. А жвавість та характер так і залишилися її, мамині. Від шульгівського роду успадковані... Коли постукав у причільне вікно, а потім одразу ж підійшов до дверей, поторгав за клямку, — відсунула засув тієї ж хвилини, сміливо. І запитала: «Хто тут?» — уже тоді, як двері прочинила.

— Та до вас тут, з Терногородки... Діло є, коли до хати пустите.

Вона перечекала. Помовчала якось особливо, значуще. Не злякано, не насторожено, а інакше, якось чудно-загадково. Помовчала, а потім сказала зовсім тихо:

— А чого ж... Заходьте... Коли з добром, то чого ж...

Темні, до подробиць знані сіни, темна велика хата. За грубою, за дверцятами, запнутими ковдрою, ледь-ледь світло просвічує...

Мама знову взяла за ним двері на засув. Переходячи хату, запитала:

— А хто ж ви, коли з Терногородки, будете?

— Та, сказати, не тамтешній... Так...

— Ну, а до мене ж хто послав? Не Роман часом?

— Та, може, й він...

Перекидаючись отими словами по-темному, мама, як здавалося Семенові, говорила ніби з якимсь натяком чи з прихованою усмішкою. А завівши за грубу, до освітленої кухоньки, стала спиною до старої, певне, ще дідівської печі, лицем до невідомого гостя, і... лише на мить очі її, великі, темно-сині, як сливи, наче ще побільшали. На одну лише мить. Бо наступної вже мружилися з-під повік, з-під молодих пухнастих вій:

— Господи!.. Чула ж моя душа!

— Що чула, мамо?

— Та так же я й знала!

— Що?

— А що це не інак, як ти!.. Господи, сину!.. Та тут же за тобою скрізь усе догори коренем перевертають!

— Та чого ж за мною?

— Ну а за ким же ще?.. Як почула я ото вчора про той парашут, так і подумала: «Не інак, як він — Семен мій!.. Знаю ж я його, шибеника...»

Вона проказувала ті слова стриманим і спокійним шепотом, а сама тим часом ступала йому назустріч від печі нерішучими, хисткими кроками.

А він стояв стерпло біля груби, і серце в нього ніби й справді на шматки рвалося.

— Так, може ж, то не я, мамо!

— Кажі мені!..

І тільки тепер упала на груди й заплакала. Безгучно, одними сльїзми. Плакала, здригаючись худенькими плечима і, видно було, намагалася все ж стримати той дрож. Таки стримала, одірвала лице від синових грудей і заглянула йому в очі заплаканими, щасливими, сяючими очима.

— Не помітив тебе ніхто? Як гадаєш?

— А я, мамо, обережно... Я, мамо, за грушею в Матюшенковім подвір'ї зо дві години сидів. Прокрався ровом, від річки... Бачив, як ви по воду йшли. Потім квасолою лушили. Соняшничиння до хлівчика занесли...

Стискав важкою рукою гострі мамині плечі, кремезний, широкоплечий, важкотілий, і почував себе маленьким-маленьким хлопчиком.

— Пахне від вас, мамо, чимсь домашнім... Таким смачним-смачним... Житнім...

— Еге! — усміхнулася крізь сльози.— Чим же ще й пахнути! Черга до мене сьогодні на жорна дійшла... Дак я цілісінький день і той... цілу макітру жита змолола. Ну а ти ж, Семене, надовго?..

— Не знаю, мамо...

— А не страшно воно?

— Що, мамо?

— Ну стрибати... Хоч ти, правда, вже й звичний, та...

— Тепер мені, мамо, нічого не страшно. Тільки, знаєте, мамо... Ніхто, звичайно, саме про мене тут і не думає. Отож і немає мене тут, мамо... А дядько Роман, виходить, дома? Тут, у Терногородці?..

І, раптом, не чекаючи відповіді, лише тепер схаменувшись і зрозумівши, вигукує:

— Чекайте! Чекайте, мамо... А ви ж про який-такий парашут чули?..

— Ну як же «який»? За Підлісним, біля Зеленої Брами, на дубі ніби вчора німці парашута знайшли.

— ...Ну а як же ви, мамо, тут живете?

Вони сидять у кухоньці біля низенького столика. Вечеряють. Тверді, з висівками, житні коржі, юшка з квасолею, гарбузяна каша. Семен розстібнув тільки зелену

стьобанку та пілотку зняв. Автомат поруч, на табуретці, пістолет та гранати на поясі. Паунок з живленням біля правої ноги.

Вечеряє, власне, один він. Мати ж, підперши щоку сухим кулачком, розглядає сина. Кожен його рух очима пасе.

Зачувши синове питання, відповідає не одразу. Сидить якусь хвилю мовчки, ніби обмірковуючи відповідь, і лиш потому обзивається:

— Та... яке там життя, синку! Отак, як горох при дорозі...

Мама без приказки не може. А раніш, молодою, ще й співати любила. Шие що — співає; на городі — співає; пряде — знову ж співає. Тільки, як ото тата в тридцятому мертвого з поля привезли, змовкла... Тато повертався з району, з Терногородки, увечері. Саме тоді головою комнезаму був. Хлібозаготівлі туго, зі скрипом та кров'ю ішли. Та й батько, коли треба, крутенький характер показати міг... Конячка созівська повернулася вже поночі до села з порожньою бідаркою, а тата знайшли у Татарським яру мертвого. Так і не чув уже Семен з того часу, щоб мати коли співала...

— ...Тільки мені, сину, що, — помовчавши, веде далі мама. — Мені ще й непогано, як правду сказати. А от людям... Тепер, коли яка жінка дітей при собі не має, а чи й зовсім їх не було, — та, вважай, і щаслива. Люди їй задрять... Таке, сину, життя пішло, такий страх божий, що хоч вір, хоч ні. Чималенько на світі сама живу, і від старих людей багато начулася, але щоб такий страх, таке світоприставління, то ні сама не бачила, ні від людей не чула... Одна содома й гоморра. Тільки куди там тій содомі! Не війна це, скажу я тобі, Семене, а й справді якесь содомське побоїсько. Не люди вони, а іроди якісь, упиряки. Ото восени в сорок першому дощами, по болоті зігнали тих людей у корівники видимо-невидимо. А тоді... словами такого й не розкажеш. Та й розказувати страшно. Ну хай би там чоловіків, раз війна... А то ж дітки, немовлята, жінки, старенькі... Три ночі над Тузовим проваллям тріскотіло. Усе провалля, кажуть, мертвими набили. Немовлят невинних — і тих... То скажи, Семене, може їх після цього земля на собі тримати? А потім як пішло з тими дітьми... Бачила якоесь, як їх з Терногородки вивозили... Глянув би ти на тих матерів нещасних... В'ються, як ті часечки... І сліз уже не вистачає. Там таке страхіття!.. Раз побачиш — жити не хочеться... А що ж уже матерям?..

Застряв, не йде Семенові в горло материн окупаційний твердий корж. А вона рада, що сина бачить, що є з ким душу одвести. Висипає, як з великого лантуха. Та все гірке-прегірке, та одне страшніше за інше... Як чоловіка, підпільника, в Терногородці вішали. Привезли звідкілясь уже мертвого, зігнали людей видимо-невидимо і... жах один!.. І як спалила собі чимсь обличчя Любка Матюшенкова. Щоб до Німеччини не взяли. Тепер і не впізнаєш. Дивитися на дівчину страшно. А Холоденків хлопець утікав з дороги. Певне, ще й сімнадцяти дитині не було. А його поліцай — свій-таки, Никанор Побережний, — на смерть устрілив... І як Петриківку палили. Німця там хтось убив. Доценту випалили. А людей, хто з села вирвався, назад у вогонь автоматами завертали. А старого Назара Кумейка так побили, що на другий день богові душу віддав. А отой, — може, Семен пам'ятає, — Кирило Юшка, що бухгалтером у емтеесі, там німцем себе, стерво, назвав і до хвостдойців уписався. Тепер у поліції секретарює. А Стецюк — аблакатом був — так за начальника поліції в Терногородку пішов. «Блискавка», кажуть, весною його вбила... Ні, не грозова. Є тут, кажуть, такі — «Блискавкою» ніби себе звать. Дуже їх поліцаї та німці бояться. Дроти німцям ніби ріжуть, бомби підкладають, «метелики» — листівки там різні...

— ...Таке колотиться, що й не сказати! Коли воно тільки скінчиться. Вже виглядаємо вас, виглядаємо... А так, мені що... Я ще нічого. Староста у нас — Гриць Кухта. Ну да, синок того, розкуркуленого. Десь аж з Ростова ніби прибився. Спочатку був собака собакою. Щодня в поле ганяв. Бив людей за кожну трісочку. А тепер побоюється. «Я, — каже, — тітко Ялинко, знаю, що ваші сини там. А от же, бачите, нічого, мовчу». Щоб ти з вогню заговорив!.. Та й з голоду ж я тим часом не пухну. Одна-однісінька. З городу обходжу себе, поки сила є. А то й Роман, спасибі йому, підкине дещо, не забуває. То зерна відро, то картоплі. А то раз навіть солі вузлик...

— А він же, дядько Роман, як?

— Та ніби ж там, де й був, у емтеесі.

— Працює, виходить, на німця, чи як?.. — навмисне наголосив Семен. Цікаво йому, що на те мама скаже.

— Та воно, сину, як здебільшого і всі тут... Працюють. Що за тиждень намолотять, те за день і рознесуть. Так і працюють. Трохи ніби й на німця, а як подумати, то — на себе. Бо недалеко німець на тій роботі заїде. Тільки от

випивати щось останнім часом почав Роман, кажуть, таки частенько. Раніше щось я за ним такого й не примічала.

— Побачитись би мені з ним, мамо, не завадило.

— А чого ж!.. То й зустрінетесь. Сміливо можеш зустрічатись. Не сумлівайся.

— Ніби не сумліваюсь, мамо. А все ж зробіть якоесь так, щоб він до нас зайшов, наперед про мене нічого не знаючи.

— Можна й так. А тільки, сину, що ж це я все про своє та про своє. А ти мені так нічого про себе й не кажеш...

І ще довго, наче боячись знову втратити сина, розповідала й розпитувала. А от про Петра так нічого й не запитала. Не наважилась. Ніби відчувала щось недобре і побоялася. Не насмілилася запитати, чи не чув, не зустрів часом, раз уже він, Семен, сам про те мовчить...

Наступного дня вранці замкнула його мама в хаті на замок та й пішла на село. Розпитати людей: чи не йде, не їде хто до Терногородки?

Повернулася годин за дві. Похвалилася, що знайшла таку людину. Піддубного дівчина з короварні молоко в район повезе. По дорозі й до емтеесу забіжить. А ще принесла мама жахливу для Семена (та й не лише для нього) новину: шепчуться скрізь люди, розказують одне одному, що новобайрацький староста Макогон затримав десь і видав жандармам двох радянських парашутистів...

...Ішов вулицею п'янений чоловік. Заточувався, зупинявся і знову йшов, час від часу навіть на пісню зриваючись:

...А сирі дрова не горять!

...А сирі дрова не го-орять...

Пробурмоче, заточиться, замовкне. Ступить кілька кроків і знову:

...А сирі дрова не го-орять...

Особливої дивини в тому не було. Цього дня випала неділя. Десь у Терногородці збирався зранку навіть сякий-такий базарчик. Правда, поліцаї за наказом жандарма, зважаючи на надзвичайний стан, одразу ж його розігнали. Але потягнути чарку перваку ради неділі дехто все ж устиг.

...А сирі дрова не го-орять...

Чоловік був невисокий, широкий у плечах. Чорні штани заправлені в чоботи, біла сорочка на випуск, підперезана ремінцем. На голові — артилерійський, з чорним околицем, кашкет. Накульгує на ліву ногу.

Трапився назустріч чоловікові поліцай. Довгий, як жердина, з вигнутою в дугу спиною. Шоки — запалі, в сирій щетині, а синя шудманська уніформа як на вішалці. Порівнялися. Поліцай привітався навіть, потім сказав:

— Що?.. Весело тобі, Романе?

— А чо?.. — п'яно глипнув на нього чоловік. — Уже не можна людині в рідної сестри і чарки випити?

І одразу ж голосно зягнув:

...А сирі дрова не го-орять...

Поліцай повернувся і пішов поруч. Навіть злегка того п'яньенького за лікоть підтримував.

Власне, Роман Шульга і заспівав та й заточуватися почав саме тому, що помітив здалеку того поліцай.

До МТС, на роботу, зайшов він сьогодні зовсім випадково. Зібрався зранку поїхати у Скальне по вугілля. А там виявилось — машина не заправлена. А тут саме заходить знайома дівчина з Паланки. Від сестри нагодилась. Переказала, мовляв, тітка Ялинка, що вона захворіла і просила, щоб Роман неодмінно заскочив сьогодні до неї. Обов'язково!.. Свою сестру Роман знав добре. Розумів — отак спроста вона турбувати не буде. Або й справді серйозно захворіла, або й ще що таке нагальне. Тож до Скального замість себе послав старого Купку з шофером Попенком. Тією ж машиною і собі під'їхав мало не до самої Паланки. Всього якихось три кілометри пішки пройшов.

Старша сестра Ялинка зустріла його на сінешньому порозі. Помітила, мабуть, у вікно... На хвору щось ніби не схожа. Однак Шульгу те не здивувало. Як не хвора, то, певно, якась інша важлива справа підійшла.

Слідом за сестрою пройшов у сні, ступив на хатній поріг і зупинився. В хаті край столу сидів дивно схожий на самого Шульгу, тільки набагато молодший чоловік. У якомусь, правда, напіввійськовому одязі, але статурою... статурою вони з Шульгою, як рідні брати.

Роман Шульга стояв на порозі і, не привітавшись іще, пильно приглядався до того чоловіка.

— А що це ви на мені такого побачили, дядьку Романе? — усміхнувшись, запитав Семен.

— Та... дивлюсь оце та й думаю, що одного, здається, я вже знайшов.

— Що — знайшли? — здивувався Семен.

— Та не «що», а кого!.. Парашутиста одного вже знайшов.

— Якого парашутиста, дядьку Романе? Що це ви з мамою ніби змовились, — парашутисти якісь та й парашутисти!

А Шульга ступив від порога і, розставивши руки для обіймів, сказав:

— Ось ти краще не придурюйся, Семене. Не будь хитрішим від попа.

Вони поцілувалися. Сіли поруч на лаві.

— Ти, Ялинко, все ж сядь до вікна та на ворота поглядай, — сказав Шульга, скидаючи кашкета і втираючи хусткою лоба. — Ну, то як же воно там, племінничку?

— Та ніби не так і погано, дядьку. А ви ж як?

— А я — що? Живу от поки що. Можна сказати, весело живу. Клопотів вистачає. Ось і тепер. Дано повсюдний наказ — розшукати будь-що вашого брата. А ми не знаємо навіть, скільки вас там.

— А хто дав такого наказу? — вирішив Семен поки що не дискутувати питання про свою приналежність до парашутистів.

— Та є тут кому... Усім би хотілося вас розшукати. І поліцаї скрізь нишпорять, і ми шуруємо. Ну та от, здається, пощастило мені. Знайшов ниточку до клубочка.

— А що ж кажуть про тих парашутистів? — знову обійшов найголовніше Семен.

— Кажуть... Кажуть. Що кому на язик спливе, те й ляпають. А я знаю тільки одне...

— А що ж ви знаєте?..

Тим часом мати поставила на стіл пляшку з сизо-мутним самогоном, кусень старого сала, квашених огірків і житнього коржа. Витерла старанно кінцем ляного рушничка дві гранчасті чарки і аж тоді всілася осторонь, на лаві, біля вікна.

— Дуже ти швидкий, — ляснув Шульга племінника по коліну. — Мабуть, в дуже гарячій воді купаний. Давай усе ж для початку пропустимо по одній заради такої зустрічі. Не щодня таке трапляється...

— ...За ваше, дядьку, за ваше, мамо!

— Пий на здоров'ячко... Ну, то нехай буде все добре. На погибель ворогам нашим!

Шульга випив, не закушуючи, нюхнув огірка.

— А тобі от що скажу, бачу, що — парашутист. Нас, брат, не проведеш. Такі вже тут вищі школи попроходили, ого! Отож давай усе прямо і не бійся. Я тобі, а ти мені... Скільки ж вас хоч?

— Ну, припустімо, семеро... А що ви чули? Ви ж розумієте, сиджу оце, як на голках. За півтораста кілометрів від того місця, куди заплановано, викинули нас.

— Отож-то й горе, що нічого такого ще не чув. Окрім тих двох, що їх (коли це правда) Макогон затримав, знайшли поліцаї лиш два парашути.

— А що з тими, затриманими, не чули?

— Нічогосінько... Та й перевірити все те ще треба.

— Коли що... Коли так... Ох, яка ж невдача!.. І хто б то з них міг бути?.. А старосту того треба тепер з ока не спускати. При першій же нагоді, коли що... Розумієте?

— Розуміти-то я розумію, але найперше слід людей розшукати, перевірити все.

— Розшукайте, дядьку, скоріш розшукайте і... одразу до мене! Діло ж не стоїть, а тут така досада... А парашути де знайдено, не чули?

— Чом не чув? Один під самісіньким Жабовим, а другий біля Підлісного.

— Здорово, виходить, розсіяло... По прямій він летів, чи що?! — здивувався Семен і подумав: «Хтось, певне, не так уже й далеко від мене спустився. Біля Жабового». — А Солдатський виселок? Що там сталося?.. З парашутистами воно не пов'язано?..

— Ти це про пожежу?

— Пожежу.

— Ні! Там інше. В Солдатському того дня дітей для відправки в Німеччину виловлювали. Ну діти, як звичайно, розбігаються. Батьки, як тільки можна, викручуються та переховують. Староста (тепер уже вони полохливими стали) огинається, тягне, щоб було і нашим, і вашим. Поліцаї не справляються. Ну і виїхав туди сам новобайрацький жандарм Бухман. Навів сякий-такий лад — комусь зуби вибив, когось у район до тюряги загнав. Дітей, яких встигли виловити, на замок у школі причинив. Батьків, діти яких не з'явилися, теж під замок. Пообідав у старости і вже надвечір — назад, у Нові Байраки. Тільки-тільки сонце зайшло, коли минули Жабове, саме посутеніло. І вже

на шляху, кілометрів за три від Жабового,— вибух! Міна не міна... Скільки уже тим шляхом їздили!.. А коли подумати, то підклав йому, виходить, хтось у Солдатському гостинця в машину. Мотор — на друзки. Шофера — на смерть. Машина горить. А Бухман, собака, вцілів. Вихопився з полум'я, лиш брови осмалив... Зупинив ще якусь там німецьку машину, вбитого в Жабовому залишив, а сам — знову до Солдатського... Підняв на ноги поліцію, десятків зо два людей разом із старостою (машина у нього на подвір'ї стояла) погнав на розправу у Нові Байраки. Запалив з десяток дворів... Ну а тут і ви, як на те, з своїми парашутами. Довго зручного часу, видно, чекали та й дочекалися... Ну та нічого... Як півень не кукурікне, курка не з'їсть! Допоможемо, розшукаємо!

— Шукайте, дядьку Романе, шукайте, але скоріш! І про тих затриманих неодмінно довідайтесь. Рятувати ж їх якось треба.

— Та вже ж!.. Довідаємось, шукатимемо. Але тобі, Семене, отак на видноті не дуже безпечно сидіти. Облави ж ідуть по всіх районах. Мало що кому в голову вдарить! Я тобі все ж порадив би хоч на ніч отуди в лози перебраться. Береженого і бог береже. А вже завтра ми тебе обов'язково до однієї тут безпечної місцини перекинемо... Ну от... А тепер ти, хлопче, як хочеш, силувати не буду, а я перехилю ще однецьку, та й гайда! Машина на Скальнівському шляху, певне, вже чекає...

Шульга вийшов з хати. Семен з мамою стежили за ним у вікно. Роман постояв на порозі сінешньому, неквапливо озирнувся довкола. Далі постояв ще й на хвiртці. Помітивши аж ген, у глибині вулиці, знайомого поліція («Випадково чи... може?..»), хитнувся, заточився і, ступаючи нетвердо, завів:

...А сирі дрова не го-о-орять...

Потім ішов якийсь час мовчки. Ішов собі просто п'яненко чоловік від рідної сестри, під чаркою, хоч і серед білого дня, але, як не кажи, в неділю. Зривався, туживсь на пісню. Туживсь... і думав: «Випадково чи не випадково вештається поблизу поліцай? Ні, про Семена йому, звичайно, і в сні не присниться. А от щодо мене, керівника Терногородського підпілля, четвертого, а може, вже й п'ятого, сказати б звичним словом, скликання (бо всіх попередніх за два роки гітлерівці вислідили та винищили), механіка Терногородської МТС, кульгавого сорокарічного

Шульги... От щодо мене... Щось останнім часом навколо мене не дуже весело! Стежать. Може, не лише за мною одним, але стежать... І отой цибатий поліцай, він уже не раз останнім часом зустрічається на моєму шляху... Може, й так, може, й збіг, випадковість. Але знову ж, береженого і бог береже... Хоч так, збоку, які можуть бути розмови? Іде людина своєю дорогою. Провідав одиноку старшу сестру. Ну й... Коли та сестра живе аж у другому селі, а провідав ти її в неділю, то...»

...А сирі дрова не горять...

Поліцай (те видно ще було й сестрі з вікна) підійшов до Шульги. Пішли разом, поруч. Ялинка навіть стривожилася була, а потім заспокоїлась.

— Ідуть собі рядочком та розмовляють ладочком. Збоку глянеш — ніби хтось когось веде,— сказала, звертаючись до Семена.— Чи поліцай Романа, а чи Роман поліцай... Та, мабуть же таки,— поліцай п'яненкого Романа... Ну й на здоров'я!..

А цибатий поліцай, наблизившись до Шульги, пішов поруч, криво посміхаючись.

— Ой весело тобі щось, пане Романе!

— А чо'!..— кинув Шульга і одразу ж затагнув:

...А сир-р-рі дрова не гор-р-рять...

— Та вже ж,— аж посмутнів поліцай.— Як ото десь писано: кому весело, а кому й сумно... Про парашутистів отих більшовицьких чув? Аж сюди вже добираються.

...А сир-р-рі др-р-рова не гор-р-рять...

— Ой загоряться, коли сюди червоні дійдуть! — вів своєї поліцай.— Не чув? Кажуть, десь уже ніби й на Дніпро вийшли?

Шульга скривив п'яну-преп'яну пику, з п'яною хитрістю (що в тверезого, мовляв, на умі, те в п'яного на язиці!) зиркнув спідлоба на поліцай та й помахав йому під носом великим плескатим (колись молотком розбив) пальцем:

...А сир-р-рі др-р-рова не гор-р-рять...

Можна було трактувати той жест кому і як завгодно. Але найпевніше так: «Ти мене, пане поліцаю, за языка не тягни, я людина маленька. Все це мені ні до чого, моє діло — сторона...»

Поліцай пройшов ще трохи поруч, а потім, знизавши плечима, мовчки відстав.

...А сир-р-рі др-р-рова не гор-р-рять...

Наступного ж дня терногородські блискавчани «перекантували» Семена Лутакова до Роздолля...

...Побачивши здалеку і впізнавши капітана Сапожникова, Семен кидається бігти, легко, спритно перестрибуючи через кущі барбарису.

Стишує біг лише за кілька метрів і, як є, в одних трусах, виструнчившись, чітко, по-військовому карбує крок. Підходить, зупиняється за три кроки, «ість очима начальство» і голосно рапортує:

— Товаришу командир десантної групи, старший лейтенант Лутаков прибув у ваше розпорядження для подальшого несення служби!

І стоїть так, ніби відлитий з металу. Тільки усмішка до вух та крапельки води на плечах спалахують синіми вогниками в сонячному промінні.

— Вільно! — так само усміхаючись, командує капітан Сапожников. — Дякую за службу! — І запитує з надією і неприхованою тривогою: — Ти один, Семене?

— На жаль, один, товаришу Сапожников... А ви?..

— Я-то не сам, але...

Але мову його нараз перебиває якась повнотіла, червонощока чорнявка у зеленому платтячку, з товстою, укладеною на голові калачиком косою.

— Прощу пробачення! — кидає вона дзвінким степовим голосом, звертаючись до свого керівника. — Віталію Віталійовичу, повернувся Ромашко. Розповідає, що Топтунові хлопці ніби якогось гестапівського шпигуна в Зеленій Брамі затримали. В льоху тримали, а тепер, каже, збираються «шльопнути». Віталію Віталійовичу, ви ж знаєте Топтунових! Так і дивись, щоб не встругнули чого... Перекажіть, Віталію Віталійовичу, щоб без вас не самовольничали... А то мало що.

— Добре, добре, Галинко, — відповідає Віталій Віталійович. — А він же що каже?

— Хто?

— Ну той, затриманий.

— Каже, що парашутист...

Віталій Віталійович повертається обличчям до Сапожникова і, стомлено усміхаючись, каже:

— Вірите, товаришу капітан, за оці два дні скрізь розвелося стільки «радянських парашутистів»! Десятками! Справжніх не розшукали, а гестапівських хоч греблю гати... А в нас там важлива запасна база.— І знову до дівчини: — Добре, добре, Галинко. Зараз же перекажи, щоб не мудрували! Передай, хай заплутають слід і сюди, до Чабаненка, того «парашутиста» ведуть!

VII. ЄФРЕЙТОР НАСТЯ НЕВІНЧАНА

Усе життя, скільки й пам'ятає себе, Настя завжди кудись квапилась. Все їй не вистачало часу. Ні дослідити, ні дообідати, ні дослухати кого, ні подумати як слід про щось. Завжди треба було кудись бігти, до когось квапитися.

І тільки оце тепер за всі сімнадцять років мала нарешті вдосталь часу, щоб зосередитися та замислитися над своїм життям. Аж оце тепер випала така хвилинка, коли не було куди чи, певніше, не було як квапитися. Хоча ні час, ні настрої, ні обставини до спокійних розмірковувань зовсім не пасували.

Навколо незнайома, зовсім незнайома місцина, степ, узлісся. Місячна літня ніч, десь, певне, вже по другій годині. Вона ж, Настя, зависла між небом і землею в густій кроні розлогого дуба. Зачепилась та й висить, безпорадна й люта на весь світ. Висить, не знаючи навіть приблизно, скільки ж триватиме отой дивний і страшний стан. Чим та як скінчиться. І замість того, щоб тверезо розмірковувати, кляне саму себе «макухою» і лютує від досади, безсилля й розпачу...

Дуже давно, ще коли була зовсім маленька, батько (в її уявленні — великий, дужий, що приємно пахнув дорогими цигарками), беручи її на руки і підкидаючи аж до стелі, гучно сміявся і приказував:

— Воно в мене таке легеньке, як пір'їна... Один тільки характер тут важкенький.

— Та то так! — додавав дідусь (у спогадах — лагідність, сивий пушок, тихий голос),— хоч і дівча, а характер запорозький!

— Як нашатирний спирт,— докидала їй собі мама, яка тоді працювала лаборанткою на заводі й на таких справах зналася.

Підлітаючи аж до стелі, Настя заливалась веселим сміхом, хоч про себе й страхалася. Літання те, незважаючи на страх, їй дуже подобалося, бо вона ще змалечку вміла зневажати страх і характер мала справді-таки тверденький.

Викинулася вона дуже високо. І їй надто довго несло кудись у тьмяні нічні простори. Аж поки й не занесло до цього невідомого узлісся та не кинуло на цього дуба...

Спочатку вона з тріском і шелестом пробила йому густу крону, на щастя, не повидиравши собі очей. Потім нею люто шарпонуло, занесло вбік, із силою вдарило лівим плечем об товстий шерехатий стовбур. Вдарило так, що аж іскри з очей посипались.

Потім, за хвилину, коли повернулася здатність хоч якось орієнтуватися, збагнула: зависла між небом і землею. Парашут заплутався у гіллі. Над головою — темне шатро, густе, кривулясте плетиво гілля. Стропи, скрутившись джгутом, попали в розвилку, обвились навколо тулуба і паралізували ліву руку так, що нею і не поворухнеш. Права ж залишилась вільна, але вся стерпла, здерев'яніла.

Отож залишалося або терпляче ждати, поки підійде хто з своїх, помітивши на верхечку дуба біле полотнище парашута, або ж... Настя, не зважаючи на біль у плечі, розгойдується усім тілом, пробуючи дотягнутися ногами до стовбура. Однак стовбур таки далеко і їй не вдається дотягнутися до нього навіть носком чобота. Так... Становище — гіршого й не вигадасеш. Підходь, ставляй драбину і знімай, як мокру куріпку... Весело, нічого не скажеш. Макуха! Як є — макуха!

Та все ж, коли що, жива в їхні руки не дасться. Пістолет недалеко, — у правій верхній кишені ватянки. Перемагаючи біль і здерев'яніння, вона таки зігнула праву руку в лікті й дотягнулася до пістолета. Дотягнулась, але пальці, мов дерев'яні, не слухаються і важкий пістолет чи й втримають. Ну що ж... Зараз ще й потреби в тому немає. А там пальці, зрештою, відійдуть. Коли що — вона ні перед чим не зупиниться...

Влітку, коли вони жили за містом, у лісі, чотирилітня Настя, не замислюючись, хапала в руки колючий клубок, який потім виявлявся їжачком. Хапала і не випускала. Так само безстрашно, різко вирізняючись серед однолітків, могла взяти рукою вужа або жабку. Наразившись на жалку кропиву, не плакала і не обминала потім «поганого» куща. Нікому не поскаржившись, узяла до рук кийка і власноруч покарала ту «погану рослину». Так само, ди-

вуючи дорослих, майже ніколи не плакала, коли вколе ніжку або впаде і боляче заб'ється. Тільки супилася і якийсь час набурмосено мовчала. Коли вже ніяк не можна було стримати сліз, ховалася десь у куточок, поки «воно» само не пройде.

— Якась у нас дитина не така, як у людей,— часом з подивом, а то й захопленням казала мама.— Ні болю для неї, ні страху наче не існує. В кого тільки вдалося отаке!

— Козацька кров обізвалася! — сміявся тато.— Нічого, дочко,— гладив її важкою долонею русяву голівку.— В житті все згодиться.

А Настя, ще не розуміючи, чого це вони піддражнюють, а то й хвалить її, супилась і мовчала.

...Не було в неї відчуття страху чи подібного чогось і тепер. Лише злість та пекуча досада на те, що все воно так гидко склалося. Просто нестерпно, що вона, хоч як того хоче, не може, не має сили перебороти оці дурні обставини, покінчити з ними враз, якнайскоріше!

Правда, всіх обставин і до кінця вона ще й не знала. Не задумувалася навіть, не мала й найменшого сумніву в тому, що попереду темніє саме ліс. Що оцей дуб, який теж розкішно вибуяв серед поля при долині, не що інше, як передова, так би мовити, сторожа того самого Кам'янського лісу...

Досадно, звичайно, боляче до сліз, що вона не має сили вирватися з цього несподіваного полону і якнайшвидше кинутися до того лісу, назустріч своїм чи партизанам-пархоменківцям. Та все ж вона впевнена: все мусить закінчитись якнайкраще, так як і слід йому закінчитись. Навіть і тоді, коли її не помітять і не допоможуть. Неодмінно, обов'язково вона справиться й сама! Зосередиться, відпочине, трохи набереться сил. Тим часом переболить, відійде рука й плече. Шкода тільки, що ніж десь пересунувся аж за спину і їй зараз просто ніяк до нього дотягнутися... Коли б тільки ранок швидко не наставав. А все це обов'язково закінчиться. Все буде добре. Буде так, як їй треба! Зрештою, так, як бувало, чим закінчується завжди, коли вона того дуже хотіла. І ще раніш, хоча б тоді, з тим генералом...

Вона давно вже була впевнена, що їй просто мусить щастити! От і до цього яких тільки страхіть не зазнала, в яку тільки халепу не потрапляла! А от же... Жива!.. Та

вона, Настя, і права такого не має, просто не може загинути після всього, що вже бачила, чого зазнала і пережила! Не може загинути, хоч трохи, хоч якусь частку не відплавивши їм, не помстившись...

За свій короткий вік Настя встигла упевнитися не лише в тому, що, зрештою, і найскладніші обставини не обов'язково ведуть до смерті, але, на жаль, і в тому, що з подібних, мало не смертельних обставин складалася чи не більша половина її свідомого життя.

Тільки перша втрата — дідусь, якого вона ледве пам'ятала, минула якось безболісно. Дідусь тихо помер, згубився якось майже непомітно на дорозі її тодішнього підсвідомого, безхмарного життя. Вона була ще така мала, що навіть не зрозуміла безповоротності, остаточності втрати. Йї тоді, і то — швидше підсвідомо — здалося, ніби дідусь на якийсь час кудись зник і одного дня знову повернеться...

Татуся вона теж пам'ятала зовсім мало. Мов кризь туман. Він був кадровим військовим і, — тільки тепер вона це добре зрозуміла, — командиром у досить високому чині. Його часто переводили з місця в місце, і не завжди переїздили вони разом, всією родиною... Перед смертю він майже два роки не був дома. І до Іспанії виїхав не з дому. Так що бачила його Настя востаннє тоді, коли їй не виповнилось ще й восьми.

Загинув татко в Іспанії. Дізналася дочка про це не одразу. Може, вперше в житті зрозуміла, що от померла, загинула найближча, найрідніша людина і її вже не буде, ніколи не буде! Ніколи й ніде. Душевний протест проти тієї страшної неблаганності був такий нестерпно гострий, а усвідомлення неоправданості, недоворотності таке неймовірне та жахне, що дівчинка впала у страшний відчай, перестала їсти, не бажала ні з ким розмовляти, зустрічатися. Думала тільки про одне — про смерть. І коли б не мама, не її ще страшніше горе, коли б не обов'язок (перший, глибоко усвідомлений обов'язок у житті: хоч якось втішити, розважити й підтримати маму), хто й зна, чим би воно все закінчилося.

У сорок першому році вона перейшла до восьмого, двадцять другого червня збиралася виїжджати до піонерського табору на Азовське море. Ще звечора усі її речі були зібрані, платтячка випрасувані, чемоданчик упаковано...

Але... вранці почалася війна, і вона так уже нікуди й не поїхала.

Спочатку була війна ще десь далеко, хоч і накочувалася, загрозило наближалась до неї з кожним днем. Так було аж до пізньої осені. Бомбардували їх, щоправда, не часто. Але через місто ціле літо й осінь перекочувалися валки біженців, привозили, розташовували по лікарнях або евакуюювали десь далі поранених червоноармійців. Настя, ще не чуючи пострілів, за ті кілька місяців надивилася стільки і такого щедрого людського горя, що за іншого часу іншій людині вистачило б того й на сто років.

Восени фронт наблизився впритул до їхнього міста. Став у центрі Донбасу. Було не до восьмого класу. Цілу зиму працювала Настя спочатку в евакогоспіталі санітаркою, а потім, разом з мамою, на дитячому евакопункті. Той пункт розмістився в її, Настиній, школі.

Після травневого невеликого наступу наших військ під Харковом, коли гітлерівці знову прорвали фронт і рушили в новий наступ, Настя разом з мамою евакуювалася на схід. Мама супроводжувала останніх п'ять машин з дітьми. Дітей було більше сотні. Супроводжувало їх, не рахуючи п'ятнадцятирічної Насті, п'ятеро дорослих. Чотири жінки й один інвалід-завгосп. Мама була за старшу. Щоб не наражатися на небезпеку суцільних бомбувань, машини вели не центральними магістралями, а тихими, безлюдними степовими путівцями.

Цілих три доби просувалися вони на схід без особливих пригод. Вибралися вже за межі Донбасу в степи між Дінцем та Доном. Здавалось би, найбільші небезпеки zostалися позаду... І... саме тоді й сталося...

Того сонячного літнього ранку... В безбережному зеленому степу, серед пшеничного моря, на зовсім порожньому кілька хвилин тому путівці...

День займався над степом ясний і тихий. Дзвеніли над росяним безмежжям пшениць жайворонки. Настя сиділа в кабіні передньої машини. Сонце, виткнувшись з-за обрїю, потужним прожектором било у вітрове скло й сліпило дівчині очі. Тому, певне, й не почула, не помітила, як і з чого воно почалося. Не почула перших недалеких пострілів. А чи просто були вони такі близькі, що злилися з вибухами...

Та, правду кажучи, не почула вона й вибухів. Щонайперше побачила раптово здіблені навколо чорні стовпи, що одразу потьмарили і той росяний ранок, і саме сонце.

Машина неждано, ніби жива істота, рвонулася вбік і завалилася в кювет.

Миттєва, моторошна тиша, короткий спалах дитячих зойків, якась дивна, ніби град, гупотнява і знову — вибух... І так, не запам'ятала, скільки саме, але раз по раз, кілька разів...

Не пам'ятала й того, як, коли саме вибралася через вибиті дверцята з машини. Знає тільки, що ціла й нешкودжена стояла серед дороги, враз охопивши до краю напруженим зором немов завмерлу на єдину мить картину: дві машини — праворуч і ліворуч — у кюветах, одна поперек дороги догори колесами, друга трохи далі осіла на задні скати, ніби стала дибки. І тільки, певне, та, що була останньою, перескочивши кювет, мчала кудись у степ... Мчала вздовж сизувато-зеленого пшеничного лану, немов пливла на зелених хвилях.

На дорозі дика, сліпа круговерть, безтямно збурений смертельною несподіванкою людський мурашник... З переляканим криком, ніби наполохані пташенята, бігають, не здогадуючись розсипатися по полю, вцілілі діти... А попереду, просто з-під червоного, страшного сонця, просто на дітей неблаганно насуваються танки. Ті, що в танках, бачили, не могли, звичайно, не бачити, що попереду лише діти. Але не зупинялися. Насувались рівно, неблаганні й невідворотні, чорні, сліпі, велетенські кроти... Від одного їхнього вигляду можна було одразу збожеволіти. Настя не збожеволіла... Але не витримала. Міцно-міцно, до болю в очах, склепила повіки. Заплющила очі і затулила вуха слабенькими, неспадійними долонями...

Після всього, що почула, відчула й побачила на тій дорозі, вона вже по-справжньому, усвідомлено нічого і нікого не боялася. Жахалась Настя тепер тільки одного: спогаду про той ранок... І щоразу, коли згадувався той ранок, неусвідомлено, рефлексивно склеплювала Настя повіки і затуляла долонями вуха. Так, ніби той порух міг врятувати її від спогаду і моторошного відчуття не знаного досі розпачу і безвиході, яке тепер лишилося жити поряд із зненавистю і бажанням помсти у кожній клітині її ества...

Із дорослих (Настя тоді вже вважала себе теж дорослою) лишилися живі тільки двоє: вона і літній водій з уцілілої машини. Тієї машини, яка встигла зійти з дороги

в степ. Поранених і покалічених за кілька годин допомогла підібрати випадково наспіла колона санітарних машин. Убитих закопали в одній могилі тут же, край шляху, не знайомі і не відомі Насті червоноармійці. Усі, хто залишився живий і не був поранений, вмістилися тепер в одній, дивом уцілілій, півторатонці.

Матері Настя не знайшла ні серед живих, ні серед поранених. А серед мертвих у тому кривавому місиві, яке залишили по собі фашистські танки, не змогла розпізнати навіть її трупа...

За кілька днів потому, вже за Доном, на широкій вулиці козачої станиці, зупинила літнього генерала, начальника штабу однієї з великих армійських частин, якась дивна, здалося генералові, тринадцяти-, від сили чотирнадцятилітня дівчинка, з темним від сонячної смаги личком та облупленим носиком. На щоках, біля перенісся, навіть крізь густу засмагу проступало у неї густе ластовиння. А погляд блакитно-холоднуватих очей — не по-дитячому твердий і гострий.

— ...Мені шістнадцять років,— привітавшись, заступила дівчинка дорогу генералові.— Ви мусите взяти мене до армії і послати на фронт...

Генерал зупинився. Забувши відповідати на привітання, здивовано озирнувся на офіцерів, які супроводжували його.

— Ви мусите послати мене на фронт,— уперто, твердо повторила дівчинка.— Я робитиму все, що накажуть. Я вже вмю стріляти, прати білизну, варити їсти і перев'язувати поранених...

— Звідкіля ти? — розчулено запитав генерал.

Коли придивився, дівчинка лише на зріст була маленька. А так, по очах, з виразу обличчя, зі слів, була принаймні на два-три роки старшою, ніж видалася зразу. Вона чогось, хоч була зовсім-зовсім не схожа, нагадала генералові його середульшу онуку, від якої він ось уже рік не мав жодної звістки.

— Я звідтіль! — дівчинка махнула загрубілою, чорною від кіптяви рукою на захід.— Ви мусите послати мене на фронт... Мою маму позавчора вбили фашисти. Татко — полковник. Загинув в Іспанії... Я можу ходити в розвідку. Я вже працювала в госпіталі...

— Почекай,— зовсім уже розчулився генерал.— Не можна ж усе так зразу! Хто ж так робить? Тільки підійшла, ще й не познайомились, і одразу на фронт.

— Ви повинні взяти мене... Однаково я подамся на фронт! Мені вже шістнадцять, і я перейшла до восьмого класу...

Під її натиском генерал відчув себе зовсім розгубленим. Горло йому щось підозріло стиснуло. Він зовсім уже безпорадно озирнувся і не наказав, ні, а попросив тихим, ніяковим голосом:

— Прошу тебе, майоре, потурбуйся. Накажи старшині Ковганюкові екіпірувати як слід, ну й... Треба якось влаштувати... Одне слово, потурбуйся...

— Єсть, потурбуватись, товаришу генерал-лейтенант! — виструнчився молоденький, білявий красень майор з орденем Червоної Зірки на новісінькому зеленому кітелі.

— Ти вже пробач,— повернувся знову до дівчинки генерал.— Пробач... е... е... як тебе звуть?

— Настя.

— Так ти пробач, Насте... Зараз — війна, генерали мають роботи по горло,— посміхнувся на власний дотеп.— Генерали — люди дуже перевантажені. Так що ти ось до майора... е... е... Калюжного. Він усе влаштує. До побачення... е... е... Насте!

— До побачення! — відповіла Настя і холодно подякувала: — Спасибі...

Настю сяк-так екіпірували, нагодували, виписали продуктів «на дорогу», дали навіть трохи грошей і спробували зіпхнути кудись далі, в тил.

Настя все те взяла, подякувала навіть скупенько, попрощалася з майором Калюжним і... вже наступного дня знову перестріла того ж літнього генерала, тепер уже біля дверей штабного приміщення.

— Здрастуйте... Все одно ви візьмете мене на фронт.

Перед такою її настирливістю генерал остаточно розгубився, не знав, що діяти. Майора Калюжного поблизу не було, і послати її було нікуди; він викрутився, пообіцявши подумати і побалакати про це з дівчинкою колись... «завтра».

На завтра генерал обережно та боязко пробирався до приміщення штабу не з вулиці, а городами. А перед тим, як вийти на вулицю, старанно «вивчав обстановку», визиравши з вікна. Вийшовши ж, одразу падав у машину. Хоч раніше дуже любив бодай кілька хвилин прогулятися.

І все ж дівчинка «накрила» його через день у протилежному від штабу кінці станиці, тільки-но він одхилив дверцята, щоб вийти з машини.

— Здрастуйте... Однак ви мусите...

Генерал спробував удати з себе обуреного. Майор Калюжний навіть гримнув на неї. І все ж те зовсім не допомогло. Настя була невблаганна. Вперто, цілеспрямовано і пунктуально вона переслідувала генерала кілька днів, підходячи до нього, виникаючи перед очима у найнесподіваніших, здавалося б, місцях.

Генерал губився, інсценував обурення, справді обурювався. Потім уже просив, благав, щоб вона дала йому спокій, бо він не має і хвилинки вільного часу, бо зараз війна і йому треба воювати з Гітлером і фашистами. От нехай вона краще послухає майора Калюжного та старшину Ковганюка...

Не допомагало нічого. Насті теж треба було воювати з Гітлером та його фашистами.

— Ви мусите взяти мене на фронт. І нікуди я не піду. Немає мені більше до кого йти...

Нарешті генерал не витримав, капітулював. Правда, не беззастережно, а з гідністю. Не просто «здався на милість переможця», а виговорив певні умови, тим паче, й нагода слухна трапилась.

— Чекай! Усе це я вже чув,— настовбурчив на її слова сивіючі брови.— Ти краще скажи: як там у тебе з освітою? — запитав з усією генеральською суворістю.— Тільки кажи правду!

— Перейшла до восьмого,— одразу уговталась Настя.

— А вчилася як? П'яте через десяте?

— От і ні! Одні «відмінно» та «добре».

— Гм... Так я тобі й повірив! — І вже до Калюжного, мало не благальним тоном: — Слухай, майоре, зніми ти оцеї тяжкий камінь з моєї душі, подзвони до полковника Зьорнушкіна! Чув я, йому люди на курси радистів потрібні. Спробуй! Від мене попроси... Та й нам радисти завжди потрібні будуть...

На курси радистів Настя погодилась. Генерал про себе з того дуже радів. Де ж пак, позбувся отакої халепи! І, посуворівши та грізно насупивши брови, тут же, сам, так би мовити, власноручно, перевірів і «допитав» Настю Невінчану за всіма правилами.

Тепер, уважно розпитавши про тата (генерал про нього, виявляється, чув і раніш), маму, про все, що було до цьо-

го, і навіть вивідавши дещо з того, як засвоїла вона шкільні науки, повернув їй усі документи і суворо наказав:

— Дивись же тепер, Насте! Вчися!.. Щоб не довелося мені, старому, червоніти за тебе!

Ховаючи до кишені бахматої на ній гімнастерки документи — комсомольський квиток — та ще фотокартку (вони удвох з матір'ю), Настя вперше за весь час скупко усміхнулася, виструнчилась і навіть закаблуками пристукнула:

— Єсть, учитися, товаришу генерал-лейтенант!..

Училася Настя добре, старанно. Курси закінчила на «відмінно», навіть з подякою від командування. Спочатку працювала в штабі одного з повітряних з'єднань. Опанувала там ще й парашутну справу. Потім, після Сталінграда, її перевели до штабу фронту у новостворений партизанський відділ.

У травні сорок третього їй присвоїли звання ефрейтора.

У червні вона стала старшою радисткою і заступником начальника відділення. І, нарешті, в серпні Настю включили до організаційно-партизанської групи капітана Сапожнікова.

Так здійснилась її мрія. Її найпалкіше бажання потрапити на фронт. Здійснилося те, чого вона так наполегливо домогалася, зрештою, домоглась і... от!

Ще вчора вранці була вона в далекому прифронтовому місті на Азовському морі, до якого збиралася в піонерські табори в червні сорок першого... Ще кілька годин тому всідалася вона до літака на степовому аеродромі, сповнена найкращих намірів, у передбаченні подій незвичайних і героїчних.

А зараз ось висить на дубі, серед чужої степової порожнечі, беспорядна, як немовля. Їй, зрештою, не страшно ні смерті, ні гітлерівців. Не боїться вона й того, що залишилась сама-самісінька, без товаришів. Тут уже як вийшло. Страшно одного: що висітиме вона тут, аж поки й розвидниться. А розвиднятиметься, певне, скоро. А потім надійдуть в о н и і, сміючись, глузуючи, безборонно знімуть її, як беспорядну пташку з сільця. Жах! Невже і справді так безславно, отак ганебно усе й закінчиться!

І вони, її товариші, яким вона мала служити очима й вухами, залишаться без рації! Хіба можна вигадати щось жахливіше?

Та ще оця тиша. Чому така мертва, така заворожена тиша навколо? Наче й війни ніякої немає. Наче й не пролі-

тав ось щойно над цим степом бомбардувальник. Наче й не викидав над оцими полями цілу десантну групу!

Але де ж вона? Де вони всі? Немов розчинилися чи вивітрились у цій зеленкуватій місячній каламуті. Навколо безлюддя. Жодного звуку. І — пищика... Навіть чогось, хоч наближено схожого на їхній умовний знак. Невже її справді могло занести так далеко від них? А вони, певне, спустилися десь отам, над лісом. І вже зібралися докупі. І «гукають», розшукують її, заглиблюючись у гущавину. Навіть і гадки не мають, що вона могла опинитися тут, у полі, та ще й отак зависнути!

А тим часом нічого в неї на краще не змінюється. Час собі невблаганно лине та й лине. Незабаром — ранок. А вона беспорядно висить. І рука все ще не слухає її, болить від найменшого поруху. Ніяк її вгору не звести. Та й усе тіло від незручного положення затікає, немов свинцем наливається, важчає й гуде, як дзвін. І в голові гуде та видзвонює. Тоненько та пронизливо, ніби голкою наскрізь, крізь вуха...

Їй хоча б дотягнутися до пістолета. Тільки б по-справжньому взяти його в руку. Тоді вона... О, тоді вона вже знатиме, що робити! Вона підпустить їх зовсім-зовсім близько. Ні, вона не злякається! І не розгубиться. Підпустить аж до самого дуба і зблизька, просто в упор! Рука в неї не здригнеться. Один патрон... два... три... шість! Ні, краще все ж тільки п'ять. Тільки п'ять, а два патрони про всяк випадок залишити для себе. Жаль, звичайно, а все ж краще хай залишиться два. Мало що! На перезарядку магазина надії мало. Не встигне. От тільки б дотягнутися, тільки б узяти, тільки б стиснути міцніше колодочку, а там...

Настя котрий уже раз спочатку повільно, а там усе швидше й швидше ворухить пальцями правої руки. Пальці, хоч і не без болю, хоч і не зовсім слухняно, а все ж піддаються її зусиллям. Поворухнувши, пробує стиснути їх у кулак, але на те вони протестують різким болем. І все ж, коли тільки бути наполегливим і не зважати на біль... Не обов'язково стискати пальці в кулак, адже треба тільки втримати пістолет. Вона б уже не випустила його, коли б... коли б змогла зігнути руку в лікті, лиш трохи підняти плече і потім дотягнутися пальцями до кишені...

Раз по раз, дедалі наполегливіше, зліше пробує Настя осилити той незначний, здавалося б, порух, і щоразу плече реагує на це таким гострим спалахом болю, що аж в очах

від нього темніє. Після кожної такої спроби, тамуючи біль, млість, обливаючись потом, дівчина хвилию відпочиває. Відпочине, стисне зуби, розлютиться і... ривок! Потім — знову ривок!

А час пливе та й пливе над тишею тьмяних полів, над безшелесною, темною кроною дуба, над усім байдужим раз до неї світом. Спливає зоряним дощем, зелено-сріблястим місячним пилком, оксамитно-фіалковим безмежжям неба.

Виразнішими уже стають обриси недалекого лісу. Глибшає, просторішає неосяжна степова глибочинь. Поволі блідне, вицвітає оксамит неба, блякнуть зорі. А десь далеко-далеко на сході, над самим, тепер уже виразним небосхилом, яснішає, просвічує ясно-цитриново край неба. Осідає на степове дно зеленкуватий місячний пилочок, а повітря наливається прозорою синявою і прохолодою.

А тим часом іде на світанку тим полем дівчина. Всього, може, років на два-три старша від Насті. Іде з Терногородки до лісу. Свого, рідного, Підліснрянського, в якому зросла, в якому й зараз лісникує її тато. До лісу, в якому кожна стежина, кожне деревце і кущик знані й рідні.

Кожного разу, повертаючись додому чи то, було, колись із школи а чи тепер з якого небезпечного завдання, ще здалеку ловить Яринка поглядом верхівку сторожа лісового, великого дуба, який вийшов аж у степ, зустрічаючи її біля Калинової балки. Лише заглядить кучеряву верхівку дівчина — і вже сама поспішає, біжить назустріч йому, немов кого найріднішого побачила.

Сьогодні Яринка теж повертається з небезпечного підпільного завдання. І хочеться їй якнайскоріше з голого степу в густу й спасенну сутінь лісову. Квапиться, прискорює ходу. Вже майже біжить. І раптом помічає щось незвичне, нове, дивне, незбагненне. Щось скоїлось а чи коїться з її дубом... Щось тривожне і насторожуюче. І, замість зупинитись, Яринка біжить назустріч тому незрозумілому й тривожному. Так ніби хтось рідний попав у біду і вона квапиться йому на допомогу.

Одним одна вона зараз серед оцієї залитої місячним світлом степової порожнечі, біля темного узлісся. Однак страху не чуває. Тільки тривожну цікавість і неспокій. Не боїться ні степу нічного, ані лісу. Бо народилася й

зросла вона отут, на узліссі. Бо це її рідний степ, її рідний ліс.

Біжить вона, не зводячи погляду з дуба, дивиться і ніяк не розгадає, що то воно. Що за мара біліє, закривши верхівку її красеня дуба? Біжить, квапиться, навіть і гадки не маючи, що це саме її, Яринці, першій у цих краях за два довгих роки випало натрапити на слід,— та де там! — просто зустрітися віч-на-віч з першим радянським парашутистом.

Яринка біжить. І дуб виростає, немов кваплячись їй назустріч. Але... Що воно? Коли б вірила у різних там перелесників, душі померлих, різні опівнічні привиди, то й справді можна було б хто й зна що подумати. А так... Чіткий, знаний з дитинства до останнього листочка й гілочки, темний силует могутнього дуба на ясніючому тлі зоряного неба. Під ним — непроглядно-темне кружало густої тіні. А над ним щось справді загадкове, сріблясто-біле, щось... Хто ж його знає й що! Може, навіть і небезпечне?

Однак думка про безпеку, тільки з'явившись, тільки окреслившись у її свідомості, одразу й зникає. Дівчина біжить, не зупиняється. І все воно: і дуб, і чорна тінь, і оте біле — все ближче та ближче. Зовсім уже близько, і... раптом з-під землі чи з неба:

— Стій! Стрілятиму, от грім мене вбий, стрілятиму!

Від несподіванки, до краю вражена, Яринка Калиновська зупиняється, ніби наскочивши на невидиму стіну.

Що це? Той голос пролунав над нею, наче грім... Але ж... Почекай! Він же якийсь... Справді, жіночий! Де там,— дитячий то був голос! І в тому голосі... ні, не переляк, скоріш злість і... слези:

— Чуєш, ти, не підходь! Не підходь, кажу тобі востаннє! Стріляю!

Настин голос і справді тремтить, ламається від лютих сліз і відчаю. Бо й справді! Хіба мало ще їй усіляких незгод та несподіванок! Усього ждала, всього сподівалася, до всього готувалась: зустріти фашистів, поліцаїв, собак, хоч самого Гітлера! А от щоб жінку чи дівчину раптом! Одна, сама-самісінька серед цього безлюддя і порожнечі. Поночі.

Розгублена, збита з пантелику, Настя люто шарпнулася всім тілом, забувши про все, рвонула вгору праву руку і,

засліплена раптовим, пронизливо гострим болем, усе ж, здавалося, почула, як у плечі в неї щось хруснуло. Так ніби далекий приглушений постріл. По тому — мить темряви, мить небуття. І рука її несподівано слухняно підкоряється наказу волі, згинається в лікті, шугає до кишені, і тверді перед тим пальчики впевнено, м'яко стискають холодну колодочку пістолета.

Тупий, нючий біль у плечі. Тіло кидає в піт. Млявість, але й радість перемоги над собою, захват визволення:

— Стій! Чуеш, не підходь! Стріляю! — тепер уже дзвінко, гучно, з радісним подивом і рішучою впевненістю повторює Настя.

І лише тепер, зупинившись і трохи уговтавшись від тієї несподіванки, Яринка помічає завислу в сутіні густої кронки якусь чудну, щупленьку постать, розрізняє біле полотнище заплутаного в гіллі парашута. Реальність усього того, що діється перед очима, тепер поступово починає входити у її свідомість. Так само не одразу, поволеньки Яринка починає здогадуватися, що тут і до чого.

А навколо зовсім уже світає.

Сонце ще не зійшло, однак над степом вже займається новий день...

— Та стою ж, уже стою! — по можливості притишено й спокійно, рівним голосом, щоб і справді до краю не наполохати тієї з'яви, нарешті обзивається і Яринка.

Вона стоїть на польовій межі, ледь помітній у заростях пирію, долину, петрового батога, деревію й медової кашки. Всього за якихось десять кроків від дуба.

— ...Стою вже... І стріляти не треба. Нічого поганого я тобі не заповідю. Та й зброї у мене немає.

Потім хвилину обидві мовчать. Жодна з них ніяк не додумається перша: а що ж говорити чи робити далі? Нарешті як-не-як, більш підготована до всіляких несподіванок, знову обізвалася Настя.

— Ти що?.. Дівчина?.. — запитує вона, несподівано викликаючи тим запитанням майже недоречно зараз усмішку в Яринки.

— Та вже ж!.. — відповідає та вже твердіше і зовсім-таки заспокоюючись. — То й що?

— Нічого... Ти що, сама-одна?

— Одна-однісінька...

— А чого ж тебе носить тут поночі?

— А тебе?..

— Мене! — трохи образившись, звисока кидає Настя.— Мене... Що ж тут дивного? Треба, то й носити.

— Ну, отак самісінько й мене.— І Яринка раптом, хоч, правда, трохи й нервово, прискає сміхом.

Мимоволі прискає за нею й Настя. Прискає й одразу ж замовкає, суворішає:

— Гм... А ти нікого тут поблизу не зустріла?

— Жодної душі.

— Гм... Підходь ближче, щоб я тебе краще роздивилася. Тільки не поспішай. І коли що... Одразу стріляю. Ти знаєш, як я стріляю?

— А звідкіля ж мені знати?

— Отож... З першого пострілу — в яблучко!

Яринка ступає в тінь під дуба. Підводить голову і тепер уже спокійно й уважно розглядає оцю дивну ляльку, що хтозна-звідки й узялася тут.

— Тебе що, хтось прив'язав?

— Ніхто мене не прив'язував! — сердито, ображено кидає Настя.

— А що ж? — так і не розуміє Яринка.

— Само...

— Як само? Що само? — нарешті догадується Яринка.— Так ти й справді?.. Сама? З літака? — У неї одразу перехоплює подих, і останні слова вона вже не вимовляє, а шепоче гарячим, здушеним шепотом: — З нашого літака?.. Справді?

— З нашого, не нашого! Справді, несправді! Ти краще сама скажи, хто така?

— Яринка! — одразу, просто й охоче відповідає дівчина.— Яринка Калиновська.— І, відчуваючи ще не до кінця усвідомлену, але й глибоку радість, подив і захоплення, квапиться додати: — Тутешня я, комсомолка... Дочка тутешнього лісника... Отут, зовсім близько! А ти?..

— А що я? Нічого я... — немов холодною водою облила її Настя.— Отак я тобі й повірила! Краще от допоможи... Я, звичайно, й сама могла б,— додала застерезливо.— Тільки рука щось трохи поболіє...

— Зараз! Хвилинку! — зовсім не ображаючись, з радістю кидає Яринка, уже назавжди, до кінця свого життя безтямно заховаючись у цю незнайому їй дівчину, до нестями захоплюючись її сміливістю! Бо — подумати тільки! Дівчині на отаке зважитись! Стрибнути з парашутом хто й зна куди! В незнайому місцевість, у саме, можна сказати, пекло! Матінко моя!

І, може, тільки аж тепер вона враз гостро збагнула всю неповторність цієї хвилини, усю незвичайність, виключність, складність і героїзм того, що діється. Увесь сенс того, що сталося з нею і з цією дівчиною, і всю глибину смертельної небезпеки. Так, так, саме смертельної небезпеки, яка загрожує зараз їм обом у чистому полі, перед оцим безмежним, прозоро-синім і таким невідворотним світанком...

Та ще відчула Яринка свою найважливішу з важливих відповідальність перед чимсь і перед кимсь особливо значним. Таку відповідальність, якої вона, здавалося, за два оці криваві роки окупації, підпілля, важких завдань та смертельних небезпек ще, напевне, й не відчувала. Адже оце за таких два роки, відтоді, як вона у серпні сорок першого побачила гітлерівців, уперше зустрілася їй людина з відтіля, з тієї далекої, іншої, здавалося, їй недосяжної, але такої рідної Великої землі!

Отож перед Яринкою Калиновською була не просто собі ще одна звичайна радянська дівчина. Ні! То був у її очах Великий Посланець Великої землі! І вона, Яринка, відповідаючи зараз за оцю дівчину, за оце своє велике щастя, за оце чудо нічне перед їхнім підпіллям, перед усією «Блискавкою», перед цілою країною, мусить, повинна зробити все можливе й неможливе, щоб врятувати її, захистити від ворога, зробити все, що їй потрібно і що вона накаже.

А тим часом дівчина зависла так високо й заплуталася в гіллі так незручно, що одразу їй і не допоможеш. Он знизу й рукою не дотягнешся.

А в полі світає... Так неймовірно і катастрофічно швидко світає, як ніколи до того в Яринчиному житті.

Яринка нараз, як то бувало вже іноді з нею раніше, у найкритичніші хвилини, вмить взяла себе в руки. Сіла на землю, під самими Настиними ногами, і почала стягати з себе маленький, тісно пригнаний чобіток.

— Як же тебе хоч звати? — запитала, вже акуратно поклавши обидва чобітки біля стовбура.

— Настя, — цього разу не вагаючись відповіла та, схиливши набік голову й з цікавістю спостерігаючи за Яринкою.

— А прізвище? — стала на ноги Яринка.

— А прізвище ж тобі нащо? — знову насторожилась Настя.

— Та й то правда! — одразу ж спокійно погодилась Яринка. — Маєш рацію.

Вона стягнула з себе, кинувши на чобітки, ще й темну куденьку курточку.

— Яку таку рацію? Що тобі до рації? — несподівано розлютилася Настя.

— Кажу, що правда твоя! — здивувалась Яринка. Настя промовчала.

Яринка стала відразу зовсім-зовсім щупленька, майже така ж, як і Настя. Підвівши голову й усміхаючись, півжартома попередила:

— Тільки ти ж, дивись, не стріляй! А то вб'єш, як я тоді зможу тобі допомогти!

Оплалий у прикорні, вузлуватий стовбур дуба на добрих п'ять-шість метрів угору до першої товстої гілляки, на якій зависла Настя, був хоч і шерехатий, але без жодного сучка. Та ще такий товстий, що обхопити його руками могли хіба що двоє таких, як Яринка. І все ж дівчина звично, міцно чіпляючись пальцями за репану кору, одразу, швидко, як вивірка, подерлася вгору. Видряпалась до першої гілляки, підтягнулася на руках, стала на неї обома ногами і, спритно балансуючи, підійшла і зупинилася над Настею. Підгецнула разів зо два, пробуючи, чи не вламається, хоч та гілляка могла витримати ще добрих півдесятка таких дівчаток. Потім потягнула за стропи, потрусила верхні гілки, пробуючи визволити ті стропи з розвилки. Однак, скручені джутом, вони ніби вросли в розвилку, не ворухнулись.

А навколо ставало дедалі ясніше. Місяць, що досі здавався таким сердито-червоним, злиняв. Блідли, западаючи на дно небесної безодні, зорі.

Яринку кинуло в піт. Ноги від напруження почали дрібно тремтіти.

— Слухай,— обізвалася знизу принишкла було, як мишка, Настя.— Слухай, у мене на поясі з лівого боку ніж... Коли б ти могла його дістати...

Яринка постояла, подумала. Подумавши, схопилась за стропи й зависла на руках поруч з Настею. Тримаючись попеременно то однією, то другою рукою, розшукала на решті і зняла з пояса у Насті фінку. Обрізала кілька стропів, вивільнила ліву, зовсім заціпила Настину руку.

— Зніми з мене мішок,— наказала Настя, так і не випускаючи з правиці пістолета.— Можеш кинути його вниз. А цього — не чіпай. Це я тобі кину в руки... Так, тепер давай мені ножа, а сама на землю. Лови! — наказала, коли Яринка вже знову стояла під дубом.— Тільки ж обереж-

но! Чуєш, якнайобережніше! — майже благала, опускаючи донизу зелену скриньку.

Потім, коли мішок та скринька були вже в Яринки, Настя (однаково нічого не вдієш) передала їй пістолет, черкнула гострою фінкою по стропах і важко, лантухом упала додолу.

Упала і якусь мить лежала так, клубочком, тиха й нерухома.

— Що тобі? — схилившись над нею, запитала стривожено Яринка.

— Нічого особливого! — важко зводячись на ноги, відповіла Настя.

У полі вже зовсім розвиднілось. І хоч сонце ще не сходило, над степом, над густо-синьою смужкою недалекого лісу, стояв справжній день.

— Давай швидше! Бігом! — стривожено наказала Яринка.

— Парашут! — ніби й не почувши її, вигукнула Настя.

— Що — парашут?

— Як що! За інструкцією — в першу чергу обов'язково треба надійно приховати парашут!

— Як?! — не зрозуміла Яринка. Та, одразу збагнувши, гукнула сердито і владно, як старша: — Та ти що!.. Ти тільки подумай! Ми однаково з тобою його не зніmemo. А коли й подужали б, то возилися б знаєш скільки? Якраз за той час і німці сюди поспіли б!.. Кидай! Швидше за мною! Бігом!..

Кинувши на плечі куртку, підхопивши в ліву свої чобітки, а в праву Настин мішок, вона перша побігла від дуба до лісу.

Настя, цього разу вже не заперечуючи, з цієї миті визнаючи Яринчину старшість та право наказувати, вже не озираючись на зрадливо біле полотнище, слухняно подалася вслід за нею...

Яринка, все прискорюючи та прискорюючи ходу, веде за собою Настю, ще й сама як слід не відаючи куди. Тільки б швидше, тільки б якнайдалі від того місця, від того помітного звідусіль дуба, від того зрадливо білого, що заплутався в гіллі, парашута.

Спочатку біжать понад старою межею. Потім — твердо, витоптаною товаром цілиною, уздовж пологої балки.

(Під ногами сухе будяччя, куштики полину, бур'ян). Повз куші шипшини, через неглибокий, затрав'янілий лісовий рів.

По той бік рову — поросла луговим різнотрав'ям улоговина. Бурчак обабіч берегів зарослий осокою. На дні — нешироке плесо білого-білого пісочку, з-під якого манюсінькими водограями пуртує, кипить, схоплюючись бульбашками, степове джерельце. Майже непомітно для ока тонкою плівочкою прозора вода покриває білий пісочок, наливаючи за якийсь десяток кроків облямовану вербовим зрубом міленьку криничку. З кринички тихим булькотом витікає, гублячись у заростях лепехи, щавлю та холодної м'яти, тоненький струмочок. І вже аж ген далі, біля самого лісу, біля розкоханого куща калини, в ліщинових заростях, обертається на прозору лісову річку.

Лише там, біля калини, Яринка переводить подих, уперше за всю дорогу озирається.

— Тепер — у воду! — наказує так, ніби та, інша дівчина мусить усе розуміти з одного слова.

— У воду? Нащо? — не без подиву зупиняється Настя.

— Собаки! — коротко пояснює Яринка, забродячи босоніж у холодну воду струмка.

— Ясно! — погоджується Настя і просто в чоботях ступає в річку...

Одхилиючи з-перед очей лапаті гілки ліщини, неквапливо чалапають серединою річки. Прозора, по-джерельному холодна вода — мілка, по кісточки. Дно тверде, але слизьке. Яринка часом зупиняється, переводить подих. Зупиняється біля неї й Настя. Стоїть, важко дихає, стомлена, перехвильована, бліда... «Леле! Яке ж воно дрібненьке! — крадькома, з гострою цікавістю зиркає на неї Яринка. — Ну зовсім же дитина! Матінко ти моя!»

Низенька, щупленька Настя з холоднувато-зеленавими, по-дитячому широко розкритими очима й густим ластовиннячком на блідому виду, здається Яринці зараз ще меншою, аніж там, під дубом, коли побачила її вперше. «Матінко моя! Ну хто повірить, хто б міг тільки подумати! Дівчинка, ну зовсім же дівчинка! Погляне хто отак, не знаючи, і чотирнадцяти не дасть. А воно... Леле! Парашутистка! І не побоялася, стрибнула! У самісіньке пекло. Не знаючи, не відаючи, що воно тут у нас і як. Подумати, та й то страшно! Родяться ж на світ отакі сміливі! І не захочеш — позаздриш. Бо от вона, Яринка, чи змогла б отак?»

І вмить забувши усі завдання, усі розвідки, усі страшні втрати, які впали на її голову і які вона, зрештою, витримала, пережила, Яринка з любов'ю, захопленням і якимось ніби аж острахом поглядає на оцю дрібненьку, веснянкувату дівчинку. І подив та безмежний захват зливається в її душі з теплою заздрістю й досадою на те, що ось їй, Яринці, не щастить і, мабуть, уже й не пощастить бути такою відчайдушною і вершити отакі зовсім же, ну зовсім не дівчачі вчинки...

Адже все це не просто. Не так собі, не з власної примхи опустилася вона простісінько в їхні краї. Щось важливе, щось аж надто важливе криється за цим усім для справи перемоги. Щось таємниче, від чого залежатиме успіх значного й великого. І може, оця маленька Настя тут навіть не одна... Може... Може... Одне слово, мало що може за цим усім критися! Однак Яринка мусить знати своє. Мусить звершити свою, яка випала тільки їй одній, важливу справу, ні про що наперед не випитуючи у Насті. Адже Яринка справжня досвідчена підпільниця, бойовий розвідник «Блискавки» і знає, що не слід брати на себе таємниці, яка не стосується саме тебе і не конче необхідна саме тобі.

Річечка, гублячись у зеленій низинній гущавині, біжить та й біжить собі, змиваючи сліди дівчат, тиха, майже невидима. А вони, змерзлі, мокрі від рясної краплистої роси, ідуть та й ідуть, пробиваючись крізь зелені хащі. Ідуть, може, вже з годину, а може, й менше. Яринка впевнено, хоч і не маючи ще в голові остаточного, твердого плану, веде перед. А Настя, відчуваючи впевненість несподіваної подруги-рятівниці, слухняно підкоряється їй, покійно ступаючи вслід, дедалі твердіше вірячи, що все буде гаразд, що все тепер уже обов'язково мусить закінчитися щасливо.

Річечка забирає круто ліворуч і несподівано виривається на сонячний простір. Праворуч — високий, сивий від роси верболіз. Ліворуч — простора, по якій розкидано кілька молодих дубів, заросла різьбленою папороттю галявина. Далі, за смугою папороті, звичайний сільський город: картопля, клапоть буряків з темно-вишневою, аж чорною гичкою, високі, з сухими парасольками стебла укропу, прижовклі соняшники, квасоля. Поміж кущами порічок, у три рядочки, якісь особливо мирні блакитні будиночки-вулики. Далі — величезний, критий соломною курінь, що (як уже потім дізналася Настя) звався половником. За ним — присадкувата, з темними віконцями хата, криниця з

журавлем, ще якісь господарські будівлі. І над усім тим — верхів'я могутніх старезних осокорів.

За осокорами, засліпивши дівчат, викочується в небо червонясто-мигтюча сонячна опука, і срібні стовбури дерев здаються тепер зовсім-зовсім чорними.

— Наше подвір'я, — зупиняючись, пояснює Яринка. — Виходь з води, сідай он на пеньок, роззуйся та розітри гарненько ноги. — Сама сідає на землю в папороть, витирає шкарпеткою ноги і, взуваючи чобітки, пояснює: — Тут у нас, звичайно, зараз не сховаєшся. Тут, коли що, Мюллер з Калитовським перевернуть усе догори коренем. Хоч ніхто ще, певне, не додумався шукати парашутиста серед бджіл, у вулику... Отож приховаємо тим часом усе твоє спорядження до вуликів. Так воно буде і легше, і простіше. Ну, і, звичайно ж, тобі слід переодягнутись у щось сухе, простіше... Сиди, грійся, з місця не сходи, а я миттю...

Насторожена й збуджена перед тим, Настя тепер уже помітно стомилася, змерзла і трохи навіть «розкисла». Кругловида ж чорнява Яринка, оговтавшись і відчувши себе господинею, навпаки, сповнилась відповідальності, енергії та рішучості.

Настя у всьому підкорялася Яринці, і тільки коли дійшло до пістолета та схованого у зеленій мішок пакунка — особливо пакунка, — знову насторожилась і запротестувала. Ні, ні, так вона не може! Є такі правила, яких вона порушувати не буде, просто не має права. Ні, не лише тому, що знає її, Яринку, всього з годину чи не вірить їй. Навіть і тоді, коли б знали роками! Навіть коли б і послано їх було разом!

Та все ж... перед енергійним Яринчиним натиском Настя не витримує і, зрештою, здається. Зрозумівши, що іншого, якогось кращого виходу тут не знайдеш. Що одне діло фронт, а інше — підпілля. До того ж Яринка гарантує повну безпеку її речам. І справді, зараз, поки не пронесе якоесь із тим парашутом, найкраще, найпевніше — не тримати при собі жодної підозрілої речі. От, наприклад, пістолет. Нічого він їй тут не дасть. Тут усе треба зовсім поіншому. Отож краще не марнувати дорогого часу. Адже помітити той парашут можуть кожної хвилини. Так що, хочеш не хочеш, опустився Настин пістолет на дно вулика, пакунок (що то за пакунок, Яринка тоді навіть подумати

не встигла!) встановлюється поміж рамками, а мішок потрапляє до однієї з двох уцілілих тут здавна дулянок. Настин одяг розвішують у хаті на кілочку біля мисника. Просто на видноті, серед іншого домашнього одягу.

Сонце, уже піднявшись над осокорами, палахкотить білим полум'ям. Відпочилі, переодягнуті дівчата готові до нових мандрів. Перед тим як вирушити, Яринка ще раз з ніг до голови оглядає Настю. Пов'язана по-сільському ситцевою хусткою, у лиялому Яринчиному платтячку, у стоптаних гумових тапочках, щупленька, з ластовиннячком на блідому виду дівчинка стоїть, зіщулившись, втягнувши голову в плечі. «Підліток, зовсім же підліток,— думає,— оглядаючи її, Яринка.— Навіть п'ятнадцяти ніхто не дасть. Матінко моя! Оце парашутистка! Скажи кому — нізащо не повірить. За жарт візьме!»

І одразу така звичайна, така разюче проста, така несподівано геніальна думка потрясає всю Яринчину істоту. «Та господи ж! Та нащо ж її кудись там особливо приховувати? Ну справді, ну кому спаде на думку, що саме вона, оце веснянкувате дівча,— парашутистка? Та хоч би й той же Мюллер! Він на кого завгодно може подумати, кого хоч запідозрить! Тільки не її, не Настю!»

От і сидить вона, Настя, за кілька годин потому у не знаному досі селі Підлісному. Сидить на спориші у дворі Брайченків, як у себе дома. Брайченки ті, старі й бездітні, добрі давні Яринчині знайомі. Про те, що вони існують на світі, ще кілька годин тому Настя навіть і не підозрювала. А тепер от... Сидить на простеленому ряденці поруч літньої, повненької господині на видноті, біля хвіртки.

Сидить і навіть вухом не веде на те, що саме вона зняла в селі он яку колотнечу! Що ото саме через неї нуртує вулицею, клекотить наспіх, у пожежному порядку зібрана облава. Поспішають у степ, до лісу повні поліцаїв та німців підводи. Квапляться туди піші й кінні. Вихопився он у важкому фургоні сам жандармський шеф Мюллер з начальником поліції та двома страшніючими псами вовкодавами.

А Настя сидить собі на ряднині, вибиває коротенькою вибивачкою сухі шапки соняшників.

Проходячи повз Брайченкове подвір'я, який поліцай чи гітлерівець часом і глипне на неї мимохідь... Та що їм до якоїсь там дівчинки! Навіть і на думку не спаде... Бо не до дівчинки їм зараз! Що там дівчинка, коли он, кажуть,

справжнісінький радянський парашутист-диверсант біля Зеленої Брами об'явився! Сьогодні вранці поліцай Каганець виявив новісінького парашута з обрізаними стропами. На вершечку дуба, біля Калинової балки. Виявивши, біг тих три-чотири кілометри до Підлісного, трохи не луснувши від хвилювання та страху. Добіг-таки, не луснув. Доповів начальникові поліції Калитовському. А той одразу щодуху — до жаандарма. І вже той, квапливо зателефонувавши аж у гебіт, вдарив на сполох...

З того й почалась у тих місцях найпильніша та найстаранніша облава...

Поліцаї, знімаючи парашут з дуба, поралися більше години, так міцно він заплутався.

На ноги було піднято три райони. Поліцаїв, солдатів, які трапилися під руку, і загалом німців з різних гітлерівських установ — на машинах, кінних і піших — збирали майже до другої години. Ліс оточили з усіх боків і прочісували аж до вечора. Парашут перед тим дали обнюхати кожному собаці. Але жоден з них сліду так і не взяв...

Увечері лютий, як і його собаки, роздратований невдачею і голодний, як вовк, підліснянський шеф жандармського поста Мюллер, незважаючи на повну надійність лісника Калиновського — Яринчиного батька, — перевернув усе догори дном на його садибі, так, між іншим, і не заглянувши до жодного з вуликів.

А потім... Заходив тихий і теплий серпневий вечір. Над лісом за осокори осідало до обрію велике червоне сонце. Медово пахло кашкою, материнкою і сухим сіном. А Мюллер вивів з хати, поставив до зеленого стовбура осокара Яринчиного батька, потім до другого — навпроти — Яринку і, криво посміхаючись, поводячи зведеним парабелумом, сказав, натужно вимовляючи російські слова:

— Радянський парашутист — не голка сіна... І лісок оцей — не Брянські чи Поліські ліси... От що: ти або твоя дочка десь тут сховали радянський парашутист-диверсант... Де ви його сховали?

Яринка мовчала, з тривогою і болем дивляючись у спокійне, зовсім спокійне обличчя татуса. Він стояв і так само мовчки дивився перед себе, не уникаючи Мюллерового погляду.

А навколо — повне подвір'я насторожено зацікавлених поліцаїв, німецьких солдатів і лютих, що, скаженіючи, рвалися з повідків, вовкодавів.

— Хтось із вас двох,— вів далі Мюллер,— сховав радянський парашутист. І ви обоє знаєте, де він. Так само, як і те, чим це вам загрожує. Коли ви не зізнаєтесь...

— Ліс, пане, великий,— на Яринчин подив, татусь навіть посміхнувся.— А я хоч і лісник, але не зобов'язаний і, головне, не годен встежити за кожною людиною, яка може зайти до нього. Зрештою, в мене не сто рук і не сто очей.

— Зате в нас сто рук і сто очей! Ми його обов'язково знайдемо! Але за ніч він устигне переховатися в інше місце, і це ускладнить справу. Може, навіть устигне вчинити яку диверсію... А ми переконані, знаємо, що сховав його хтось із вас двох...

— Знаєте, пане, коли б я навіть захотів... Але, хоч вірте, хоч ні, сказати вам нічого не можу.

— Ага! Добре, добре! Так це і є твій останній слово?

— Так. Нічого більше вам сказати не можу... І моя дочка теж...

— Так, добре... Тоді ти будеш бачив. Коли ти не хочеш сказати правди солдатам фіурера... Тоді ти ось зараз будеш бачив, як мої солдати спочатку згвалтують твоя дочка, а потім повісять он на тій гілляка. І все це ти мусив дивився. Спочатку дивився. А потім будеш висів на тій гілляк поруч.

Мюллер опустил парабелум і почав закурювати сигаретку.

Яринка стояла отерпла, зовсім не думаючи, забувши про себе, жахаючись, боячись лише за татуса.

Майнула хвилина, дві, а може, лише мить. Темна риска губів на крейдяному татусевому обличчі здригнулася:

— Я тільки... Я тільки дуже прошу вас... Я добре знаю... Дочка нічого не відає... Коли хочете, благаю вас! Ви мусите...— Йому, видно, так і не вистачило сили вимовити слово «повісити».— Ви мусите... мене одного...

Здається, на якусь мить Яринка знепритомніла. Принаймні в очах у неї потемніло...

Коли ж розвиднілося знову, Мюллер уже вирішив закінчувати, не розігравши цього разу до кінця свою страшну виставу. Гадала Яринка, що тепер уже буде по всьому. Але... пронесло ще й цього разу.

Криво посміхнувшись, ховаючи парабелума до кобури, Мюллер прощидив:

— Я — теж батько. І в мене є аж... айн, цвай, драй дочка! І я тобі вірю. Тобто, я не вірю, ніколи не повірю,

щоб батько заради когось там не пошкодував рідний дочка. Ми теж, як цей?.. Теж психолог...

Він кинув на траву недопалка, розчавив його носком чобота й одразу, майже бігом, кинувся до брички.

З галасом, гавкотом, перегуками кинулася за ним з лісового подвір'я і вся його зграя...

Нічого того Настя Невінчана не знала. Той день, наступну ніч і потім ще дві доби вона перебула у старих Брайченків у Підлісному. І тим, хто бачив незнайому дівчинку, яка хто й зна звідкіля взялася в хаті у сусідів, навіть і на думку не спало, що вона має хоч якийсь, хоч найвіддаленіше відношення до радянських парашутистів.

Тим часом Брайченко доповів про неї старому Цимбало-ві в Балабанівку. Цимбал наказав йому послати з тим повідомленням Яринку Калиновську в Терногородку до Романа Шульги.

Через день потому, як відвідала Яринка Терногородку, прислано було Насті Невінчаній справні, нові документи. І стала вона тепер за тими документами двоюрідною Яринчиною сестрою, рідною дочкою Яринчиної тітки по матері. Прибилась та двоюрідна сестра до родичів з міста К., рятуючись від голоду, а може... Може, й від Німеччини. (Підозра на той час уже не така й жахлива, але дуже правдоподібна і зручна у Настиному становищі).

Насті наказано перебратися тепер у ліс до Калиновських, жити там не ховаючись і чекати...

Чекала Настя в родині Калиновських ще три дні... Чекала, поки обізветься, подасть вістку хтось із товаришів. Чекала хоч найменшого, бодай віддаленого натяку на присутність поблизу радянських парашутистів. Чекала на зустріч з партизанами, які мали б бути десь тут, в оцьому Кам'янському лісі. А що ліс той саме Кам'янський, не мала жодного сумніву, навіть і не перепитала ні разу про те нікого.

Жодної чутки про товаришів за той час до неї так і не дійшло. Не з'являлися й партизани. Терпіння Настине урвалось. Тривога й непевність доводили до відчаю.

Якось (Яринки тоді саме не було вдома) увечері, тількино посутеніло, старий Калиновський, зайшовши до темної кухоньки знадвору, сказав:

— А вийди, Насте, отуди до криниці. Там тебе один чоловік жде.

— Який ще чоловік? — насторожилась Настя.

— Иди, іди, дочко, не бійся. Свій чоловік. Коли б не знав, хіба б посилав.

Настя вийшла, стала на сінепшньому порозі, про всяк випадок озирнулася навколо. Було вже зовсім темно. З низини, з лісу, тягло приємною після денної спеки прохолодою. Темніла стіна чорноклена за половником, височіли над нею могутні темні контури осокорів. Гостре стримів на тлі зоряного неба колодязний журавель. І ніде, здавалося, ні душі.

Дівчина ступила з порога, з насолодою занурюючи босі ноги в холодний, росяний уже спориш. Обійшла довге довбане корито. Як тільки наблизилась до цямрини, звідкілясь від пасіки, в темряви, ступило до неї двоє.

І, хоч було вже зовсім поночі, а місяць ще не вийшов, дівчина одразу, скоріш якимсь незбагненням чуттям, аніж зором, у одній з тих постатей впізнала свого:

— Матінко моя! Павло!.. Єй-ей, макуха! Справді, макуха! — зустріла його жартом, хоч голос і зрадив — затремтів. А губи враз стали сухими й неслухняними. — Ну й ну!.. Ну а всі ж? Усі інші?..

Павло Галка був з якимсь зовсім незнайомим, напевне, тутешнім хлопцем. Вія приніс Насті живлення для рації, наказ капітана Сапожнікова про те, щоб залишилася вона до нового розпорядження у Калиновських, та зашифроване старшим лейтенантом Лутаковим донесення в штаб фронту:

«...Невідомих причин приземлилися районі Білої плями: Терногородка — Нові Байраки — Скальне. Районах діє підпільна організація та партизанський загін «Блискавка». Всі збори. Ждемо вказівок. Капітан Сапожников...»

Відповідь надійшла одразу. Чітка й недвозначна: -

«Залишатися місці приземлення. Базуватися «Блискавку». Телеграфуйте ваші потреби. Беріться до виконання намічених завдань. Бажаю успіху. Маййор Шовкун».

Донесення і відповідь на нього Настя передавала й приймає шифром, не знаючи їхнього змісту. І тому єдина з усього десанту так і не зрозуміла, що впала вона на того дуба зовсім не туди, куди планувалося. Ніхто з десантників, за важливішими клопатами, теж не пояснив їй того одразу. Отож ще довгенько, вистукуючи шифровані доне-

сення і ловлячи такі ж накази, Настя навіть і гадки не мала про ту мимовільну і нез'ясовану помилку.

Коли ж значно пізніше вона випадково довідалася, це вже не мало ні для неї, ані для діла жодного практичного значення.

VIII. КАПІТАН САПОЖНИКОВ

Від дня тієї першої шифровки з району «Блискавки» сплило вже чверть століття. Моїй дочці розповіді про ті події звучать мало не як стародавня історія. Та й не дивно, адже її тоді ще й на світі не було. А як на мене чи мою дружину, то діялося все те ніби вчора. Бо то була наша молодість. Молодість, яка ніколи не старіє. І ще: були то дні нашого великого бойового щастя, яке випадає людині на війні, зрештою, не так уже й густо. Тричі викидавсь я у ворожий тил, а такого щастя, щоб усі десантники залишилися живі, щоб група, не зазнавши жодної втрати, за короткий час, за непередбачених скрутних обставин, вся зібралася до одного місця і приступила до виконання завдання,— такого повного бойового щастя зазнав я тоді вперше. Хоч дароване нам те щастя не випадково, не долею сліпого збігу обставин. Бо не білою плямою була земля, на яку ми опустилися тої ночі. Зустріли нас там свої, рідні радянські люди, зустріло грізне й коротке, як постріл, слово «Блискавка». Воно, те коротке, сповнене глибокого змісту слово, зібрало нас до купи і повело в бій. Ми повністю й своєчасно виконали завдання командування і через сім місяців, живі та неушкоджені, повернулися до своєї частини.

І то вже потім, значно пізніше, коли розійшлися наші життєві стежки, по-різному склалися й наші долі.

Першими одійшли від нас наші «святі» — Петро й Павло. Вони як жили нерозлучно, так і загинули разом, в один час, десь аж за Одером. Прокладаючи шлях нашій піхоті, підірвалися на ворожій міні уже в переддень довгожданої Перемоги. Наклав головою під Будапештом і Герой Радянського Союзу підполковник Семен Лутаков, залишивши по собі добру славу та бронзове погруддя на майдані в Терногородці.

З нашого тодішнього десанту нині топчуть землю четверо.

Левко Невкипільий, зовсім несподівано для нас, закінчив медичний інститут, став кандидатом наук і знаменитим хірургом.

Парфен Замковий уже кілька років працює секретарем обласного комітету партії в одній із областей Сибіру.

Колишній капітан Сапожников — тобто я — нині головний агроном зернового радгоспу, а моя дружина Настасія (колишній ефрейтор Настя Невінчана) вчителює.

Всі ми, колишні десантники, живемо і працюємо далеко один від одного. Бачимося дуже рідко. В кожного безліч різного клопоту і роботи. То ж, правду кажучи, і листуємося теж не часто. Здебільшого тоді, як вітаємо один одного з Днем Перемоги чи іншими великими святами. Та зате багато й щиро обіцяємо один одному «тепер уже обов'язково, наступного травня» з'їхатися до купи та згадати колишнє... А тим часом поволеньки старіємо.

Ми з Настею виховали та виростили вже дочку — Яринку. Ще два роки тому вкрай перехвилювалися, поки вступала вона до університету. Потім до сліз раділи, виводячи навчатися до далекого міста. Тепер же сумуємо без неї і лічимо місяці, тижні та дні, очікуючи чергових канікул. Ночами, особливо осінніми і довгими зимовими, вже не одразу засинаємо, все частіше й охочіше заглиблюємось у минуле, згадуємо колишнє, всі оті тепер, здається, просто неймовірні прикroщі, пригоди та злигодні, яких довелося зазнати, пережити й здолати. Згадуємо не лише з подивом, але іноді й з острахом: як тільки зуміли витримати та перебороти оте все! І радіємо з того, що наша Яринка не зазнала того всього страшного у своїй юності. Радіємо, але, як одверто говорити, не задримо їй і не жалкуємо за тим, що пережили. Скоріше пишаємось тим, що вистояли, перемогли, підкорили власній волі всі оті злигодні й смертельні випробування! Ладні, коли треба, повторити усе те, незважаючи на літа, й зараз... Тільки ж знову острах бере, коли про дочку, про Яринку, подумаєш. Не хотілося б, ох, як не хотілося б, щоб довелося ще і їй у ворожий тил з парашутом викидатися, йти у нічну розвідку. Хочеться, щоб не війна, не поля заміновані, а лан колосистий чи безмежжя мирного космосу стелилося перед нею! Та... все ж.. все ж, дочко, складається воно так, що порох нам і сьогодні слід тримати сухим! І хоч як воно не хочеться, але коли вже що... Коли стане і перед нашою дитиною така необхідність, тоді — не лише однією надією тішимо себе, ні, віримо, твердо знаємо, — тоді наша дочка, як і ми колись, наказів не ждатиме...

ЯРИНКА
КАЛИНОВСЬКА

ПОВІСТЬ

НІЧ

Вгорі над чорним зрізом стіни тривожним червонястим вогником тремтить одним єдина зірочка.

Внизу — каламутно-непроглядна темрява. Клубочиться, шамотить, гомонить притишено людськими голосами, стогне й зітхає.

Ліворуч виступає чи, скорше, вгадується сіруватий прямокутник виламаних дверей, а десь там одразу за ним — дроти. Густе, в кілька рядів, павуче плетиво колючих дротів.

Саме тут, поміж тими дротами, в квітні сорок другого року на очах у Яринки Калиновської гітлерівці на смерть замучили молодого веселого художника Дмитра.

Дмитро та Яринка були закохані одне в одного. Але... освідчитися в коханні так і не встигли...

І от тепер, через два роки, Яринка сама потрапила до того ж Терногородського концтабору. Потрапила по страшній катастрофі, що несподівано сталася з її татусем. Правда, не можна сказати, щоб уже зовсім несподівано, а все ж... якось по-дурному, за кілька тижнів, а може, й днів до тієї хвилини, коли її рідні краї раз і назавжди буде очищено від фашистської погані.

Попалась та й сидить ось у темряві безверхого корівника на перетертій соломі, тулячись спиною до шерехуватої стіни. Сидить, прибита невимовним горем, з болем і розпачем думає про татуся, згадує Дмитра і ту, іншу, квітневу ніч. Згадуючи, мимоволі дивується з того, як це вона могла ото так забутися, розгубитися, що вже й сама себе не пам'ятала. Адже вона таки готувала себе до найприкріших несподіванок, ще он з якого часу і знала, на що йшла. До того ж вірила в себе, у свої сили.

Та й зі страшним, зі смертю, в своєму житті зустрічалася вже не вперше...

Осінь того далекого року — її п'ятнадцята осінь — стояла погожа, на диво тепла, лагідна. Запам'яталося: листя на деревах жовкло повільно і довго трималося на гілках — соковите та свіже.

Яринка навчалась у восьмому класі Скальнівської десятирічки і жила в дідуса Нестора...

В суботу вони всім класом поверталися з екскурсії на цукроварню.

В тінявій, обсаженій старезними осоками та чорними невисокими ялинами алеї заводського парку син скальнівського аптекаря, низенький, сухорлявий Дуська Фойгель, підбив з рогатки необережну чи, може, й хоровиту ворону... Та ворона була ще жива. Великий дзьоб широко розтулений, лапки сіпаються. А Дуська схопив її за крило і, розмахуючи над головою, почав ганятися за дівчатами. Налякані школярки з галасом розбігалися хто куди. Дуська реготав, але якось чудно, так, що видно було — йому від того зовсім не весело. Сам голосно регоче, а жовтаве гостреньке личко насуплене й зле. І оті його чудні, здається, зовсім білі очі теж холодні й злі.

Дівчатка зчинили вереск на весь парк. Яринка наказала Дусьці кинути ворону, але він не послухав, лиш криво посміхнувся. Тоді Яринка схопила вербового кийка і рішуче пішла просто на Дуську. «Кинь ворону, не муч! — звеліла ще раз. — А ні, то вдарю!»

Дуська хорохорився недовго. Одразу зрозумівши, що Яринка справді вдарить, пожбував ворону в кущі і, не озираючись на дівчат, подався до ставу...

А на подвір'ї в дідуса Нестора, коли Яринка повернулася після того додому, стояв чийсь впряжений у двокілісну бідарку маслакуватий гнідний кінь з розрізаним вухом. На голові в нього теліпалася біла торба. Все з тієї торби було вже виїдено, і кінь стоячи дрімав, зрідка стрижучи розрізаним вухом. Той кінь чомусь і здивував, і насторожив Яринку. Чий він — не знала, не пам'ятала такого.

В хаті, на стільчику біля мисника, з шапкою і батіжком у руці, так і не скинувши брезентового плаща, сидів літній чоловік з широкою, на всю голову, лисиною та тоненькими, обвислими вусами. Чоловік теж був незнайомий. Дідусь Нестор, озирнувшись на рип дверей від столу (лаштував там якогось вузлика, — певне, онучці в дорогу), як тільки Яринка ступила на поріг, сказав:

— Збирайся, онучко... Зараз же й поїдеш... Тато ось прислав по тебе.

Дідусь, мабуть, сказав не все, але вже від того, що сказав, дівчинку спершу кинуло в жар, потім обдало холодом. Стало по-справжньому, як узимку, холодно.

— ...З мамою погано,— докінчив дідусь рівним, очевидно, щоб зайве не налякати її, голосом.

Яринка зіщулилася від тих слів, ніби чекаючи ще якогось удару. Холод так і не проходив, а ноги зробилися в'ялими і неслухняними...

Іхали вони тих сорок кілометрів аж за Підлісне ледь не до самого вечора. Яринка за всю дорогу не обізвалася й словом. А лисий незнайомий дядько не заважав їй мовчати. Лиш іноді злегка понукував на коня та прицмокував губами. Дівчина зібгалася в грудочку, скоцюрбилась, нічого, крім холоду в грудях, не відчуваючи і нічого, окрім «що ж там з мамусею?!», не думаючи. І бажання було в неї одне-єдине: скоріше б доїхати!..

Однак все, що бачила навколо себе, карбувалося в її очах якось особливо чітко й гостро... Так що вона й зараз бачила чорні бурячища зі свіжими кагатами і недокопаними зеленими, в сухому мишії та лободі, рядками буряків; сірі стернища спорожнілого степу; яскраву, густу зеленю озимини; невисокі, опалі вже степові могили та мілкі вибалки з чорними їжакуватими кущами тернів, у яких ще подекуди затрималися клапті блідо-жовтавого, аж прозорого, проте соковитого листя...

Тільки за Балабанівкою скінчився порожній, по-осінньому оголений степ і потяглися вздовж балок та ярків переліски. Ржавіюча листва ліщини, граба та береста, голі, колючі, всіяні зморщеними темно-червоними кульками ягід кущі шипшини, темні лозові зарослі та розлогі старезні верби понад дорогою... На Яринку війнуло лісом, рідним домом, війнуло дитинством...

За Гайдамацьким яром ще здаля привітав дівчину її, Яринчин, старезний дуб. Могутній, крилатий, з густою, темної міді кроною, гордо стримів він посеред степової рівнини так, ніби щойно лиш вийшов з лісу, щоб зустріти свою маленьку господиню, зупинився край межі та й потягнувся до неї ласкавими вітами.

Чимсь рідним, шемливо-болючим обізвався в Яринчиному серці той дуб. Бо коли б не поверталася додому зі Скального, Нових Байраків чи Терногородки, все він виходив з лісу, йдучи неквапливо їй назустріч. Лагідно, сумовито, по-батьківськи шелестів густою листовою, ніби попередити про щось хотів...

А вже за ним, тим красенем дубом, за кількасот кроків по-справжньому починався й ліс. Їхній, батьків, рідний Яринчин ліс, у якому кожна стежина і кожен струмочок —

свої, знані на кожному ступені. Клені та груші-дички в Грушівському гаю вже зовсім осипались. На землі поміж стовбурами, здавалося, хтось насипав червонястих мідяків та сухозлітки. Мідно-руде густе листя дубів навіть ядро видавалося сухим, а на осокорах — ледь прибите ясною жовтизною і свіже. Кущ калини на самому дні глибокої балки над криницею яскраво палахкотів темно-червоним полум'ям листя і ясно-червоних кетягів ягід...

Сонце, густо налите калиновим полум'ям, сховалося за сизувато-синьою зубчатою смужкою далекого лісу. І в тому місці, вишнева ближче до обрію, а вище ніжно-малинова, розливаючись на півнеба, довго ще стигла пишна й холодна вечорова зоря. На її тлі високі осокори біля хати, сама хата, хлів, похилі, ніби відлиті з солом'яного золота, стіни половника, колодязний журавель і густа стіна чорноклену за хатою здавалися чорними і пласкими.

В густому гіллі осокорів понад самі верхи баламутилось, кружляло, неспокійно і хрипко кричало гайвороння. І Яринці нараз згадалася ота вже ніби начисто забута ворона, яку підбив у заводському парку Дуська. Дівчинка здригнулась і, як тільки бідарка проїхала розчинені навстіж ворота, не чекаючи, поки зупинять коня, нічого не сказавши тому чоловікові, зіскочила на ходу і бігом через подвір'я, у непричинені сінешні двері, кинулася до хати...

У хаті вже гусли сутінки, хоч видно було ще добре. І були там якісь люди. Здавалось, аж надто багато людей. Скільки їх було насправді і хто вони — Яринка так тоді й не дібрала. Вона й тата не впізнала, не побачила і зараз так і не пригадує: був він у хаті, коли ступила на високий поріг, а чи й не було?.. Побачила тільки велику білу труну, що, встановлена на широкій лаві біля причільного вікна, неначе виповнила собою всю хату. За шибками того вікна кривавився, дотлівав клапоть темно-вишневої зорі, а в ніздрі болісно бив густий смолистий пах соснової дошки і сухих васильків...

З білої труни, з-під білого льняного покривала, в обрамленні біленької хустки моторошно темніло чиясь лице з загостреним підборіддям, зовсім чорною тоненькою рисочкою спечених губів і жовтіли непорушні, затверділі пальці складених одна на одну вузлуватих рук...

Тепер, коли вона пригадує ту мить, їй здається, що відчуття було чимсь схоже на те, якби їй хтось несподівано

вистрелив у груди чи в обличчя або щось там у грудях чи в голові само оглушливо вибухнуло...

Яринка жакно зойкнула, вражена відчаєм нагальної втрати, не бачачи нічого поперед себе, окрім тієї білої труни, що раптом заколивалася і попливла перед її очима, кинулася наосліп і впала обличчям просто на ті затверділі, навічно складені одна на одну руки...

Потім вона так і сиділа, вклякнувши біля труни на лаві, в ногах у матері. Не плакала: сліз не було. Тільки почувала себе якимось так, ніби це й не вона. Вся скам'яніла, стерпла, зібгана в крижаний клубочок, нічого, крім холодного відчаю в грудях, не відчуваючи.

У хаті було вже поночі, хоч усе й бачилося чітко, гостро виразно. За вікном над верхів'ям чорноклена в чистому небі низько пливла повна, велика, ніби скляна, куля місяця. Видовжений, перехрещений чорною рамою відбиток вікна лежав на глиняній долівці. А з лісу, з-за суцільної стіни чорноклену, змілося на подвір'я, заливаючи колодязь і колоду корита-довбанки біля нього, широке пасмо осіннього туману.

Німо темніло відчужене, невпізнанне, ніколи таким не бачене мамине обличчя. І напливали такі хвилини, коли їй раптом починало видаватися, що все оце тільки страшний сон... Однак вона знала твердо і ясно: ні, це не сон. І нічого-нічогісінько поправити вже не можна. І від того — такий нестерпно гострий, сливе приголомшливий відчай, що її справді ніби оглушило. «Мамусю!.. Як же це!.. Не може того бути!.. Не хочу!..» — протестувало, не бажало скоритись і повірити все її єство. І водночас таке ж гостро відчайне, таке, що пронизує кожную клітинку її тіла, відчуття того, що з цим уже все назавжди скінчилось і в її житті... Все, все!.. Більше нічого не буде і не може бути... Нічого більше не буде. І нічого їй більше вже й не треба... Бо що вона без матусі? Нащо?! Ні, нічогісінько їй більше не треба, нічого не хочеться і нічого ніколи в житті не захочеться... І жити не хочеться!.. Нащо і як їй далі жити?! Для кого? І чому це не можна померти разом з матусею відразу, отут? Щоб нічого оцього більше не бачити... Як же вона прагла тоді лише одного — вмерти!.. Щоб матуся не кидала її одну на світі, а забрала до себе. Тільки того, тільки одного хотіла тоді вона. Їй навіть марилося, як вона вже вмерла. Бачила і себе в білій труні, що так пахне сосною стружкою і сухими васильками. Бачила своє заholоле, потемніле обличчя, і від того їй було зовсім, ну

зовсім не страшно... Страшно, до божевілля страшно було зоставатись отак раптом без мами і вже більше ніколи-ніколи не побачити її, не почути її голосу... «Ні, не зможу, не буду я так!.. Не витримаю... нічого мені тепер не миле! Мені треба, просто я мушу вмрети, так мені буде краще...»

Тато в Яринки — мовчун. Високий, кругловидий, з сірими лагідними очима, пшеничними, підстриженими їжачком вусами і завжди — влітку і взимку — засмаглим до мідного кольору, обвітраним обличчям. Слухає, коли йому щось розповідають, мовчки, а треба — відповідь одним словом. Та ще усміхнеться — то широко і якимось ніби по-дитячому, то трохи знічено... Завжди якийсь зосереджений, все наче думає про щось своє. І знову ж раптом візьме та й усміхнеться, — отак, ні до кого, напевне, до якихось своїх думок. Тато з дитячих літ зростав у лісі. І то, мабуть, ліс поклав свою печать на його мовчазну, лагідну вдачу. Звук жити на самоті, вслухатись у шум лісовий, думати під той шум про щось своє та й про все на світі. А то й розмовляти в лісовій самотині в думках наодинці з собою.

Мама, коли Яринка була ще зовсім маленька, казала інсді, усміхаючись, з лагідним докором:

— Ти, Корнію, в цьому лісі зовсім розмовляти розу-чився.

Тато на те по-своєму лиш знічено усміхався. І мама, — татко взяв її сюди до лісу аж зі Скального, — зрештою, до того звикла.

— Куди вже тут справді до розмов! — сказала якимось. — І без того повниться голова шумом та щебетом пташиним. Хоч вуха затуляй.

Та все ж, не витримуючи довгої мовчанки, не переборовши свого характеру, починала співати. Пісень мама знала багато і різних, співати любила й уміла. Пораючись біля хати — чи в городі, біля худоби, чи шиючи влітку під липою, — мама виводить одну за одною, аж виляски лісом ідуть. А татко вийде непомітно з-за дерев, стане десь за осоком чи біля половника, щоб мама не помітила його, та й слухає... Мама співає, а тато стоїть, слухає і лагідно так, замилувано усміхається собі у вуса...

І ще: мав татусь великі, жилаві руки з розбитими, важкими долонями. Та й силу мав неабияку і не шкодував її в роботі. Було, підважить на розвореного воза дубовий окоренок чи грабового слупа, — іншим яким і втрюх його не виважити. А він попліє на долоні, піднатужиться,

візьме ривком та тільки крекне ледь чутно по тому. А однолітки його, які найджали з села десятками колгоспник підвід, особливо восени та взимку, стоять, було, перезираються на те і лиш головами похитують...

Смерть дружини, видимо, зігнула і прибила до землі того кременю лагідного чоловіка. Він змарнів, заріс рудою щетиною, від носа до кутків губ залягли дві глибокі зморшки. Широкі плечі обвисли, а очі спокмурніли і пригасли. Не лишилося й сліду і від тієї характерної усмішки. Ніби й не було її ніколи.

Таким постав татусь перед Яринчиними очима вже аж на третій день по тому, як поховали маму. До того вона неначе й не бачила його... А це... Тато сидів на низенькій табуретці біля лежанки і лушив квасоллю, беручи з купи на простеленому рядні. Мусив, незважаючи на горе, щось таки робити. Його великі руки без праці не могли... Та й жіночої роботи ніколи не цурався, як інші чоловіки. Лушив квасоллю, а сухі порожні стручки одразу підсував до печі, коло якої, заповзято орудуючи рогачами, горшками та чаплією, поралася чорнява гостроноса молодиця з Підлісного — Явдоха. Бездітна вдова — метка, сухорлява, балакуча — вважалась якоюсь далекою родичкою по мамі. Після похорон восталась на кілька днів у їхній хаті, щоб підтримати людей у горі та хоч чимсь допомогти по господарству.

Тато лушив квасоллю мовчки, механічно, заглибившись, певне, у свої важкі думки, ніби й не помічаючи, що та як робить. А Явдоха так само звично механічно сокорила, не замовкаючи і на мить: про якихось сільських знайомих; про якогось бригадира, що заїхав возом замість греблі в ставок; про якусь молодицю, що кинула чоловіка з дітьми та й подалася кудись з мільйонером... Сокорила, не дуже турбуючись тим, що ніхто, власне, її тут і не слухає, хоч зверталася то до татка, то до Яринки.

Тато на те навіть бровою не вів, а Яринка... Правду кажучи, слова Явдошині джерготіли їй, як, скажімо, вітрячок десь на даху, на вітрі і, не доходячи до свідомості, трохи заважали, одволікаючи від чогось найголовнішого, що вона хотіла, силкувалась, але так і не могла додумати.

Сиділа, втягнувши голову в плечі, забившись у куток поміж ліжком і маминою скринією. Все ще не вірила в те, що сталося, і водночас твердо знала, що нічого і ніколи вже не повернеш і нічого-нічого доброго для неї у цьому світі вже не лишилось...

І от якоїсь миті, коли голос Явдошин, певне підвищившись, ударив її по напружених нервах, Яринка стріпнула головою і зупинила погляд на батькові. Ніби вперше побачила різкі скорботні зморшки, змарніле, неголене обличчя, зсутулену, прибиту постать... І от саме тоді, коли гострий жаль до батька гарячим струмом пронизав її наскрізь, він раптом щось — одним лише словом — відповів Явдосі, і на його змарнілому обличчі на мить, на блискавичну мить, майнула... Ні, не усмішка, скоріше бліда й болісна тінь колишньої усмішки!.. Але досить було й того... Тепер уже не тільки сокоріння, але й саме енергійне, гостроносне обличчя Явдошине почало їй заважати, навіть дратувати а чи й ображати своєю недоречною жвавістю. І Яринка, несподівано для самої себе, різко, навіть гнівно подумала: «Коли він... Коли він насмілиться колись одружитися вдруге, тоді — немає в мене тата. Зненавиджу на все життя!..»

Подумала й одразу ніби опинилася десь далеко-далеко від тата, і від тієї Явдохи, і від своєї хати та й геть-чисто від усього, що було до позавчорашнього вечора дорогим, рідним чи особливо важливим. Бо... «Що це я?.. Та все оте мені однаковісінько і байдужісінько... Хай кожен чинить, як хоче! А я — не можу... Не хочу я більше жити на цьому світі...»

...Скільки ж це часу минуло відтоді?.. Десь близько п'яти років!.. Не так ніби й багато... А от уже зосталася вона одним однісінька на всьому світі... Сидить уночі за колючими дротами пересильного концтабору в обідраному корівнику на перетертій соломі серед незнайомих змучених людей і думає, згадус... Квапитись їй тепер — уперше, мабуть, за два останні роки — немає куди чи, певніш, немає як. Тікати, принаймні до ранку, не роздивившись навколо, не довідавшись що та як, вона теж не збирається. Заснути — не засне. На цьому холоді хоч би й захотіла... Тільки й лишилося згадувати та думати про все-все на світі досхоchu, до найменшої дрібниці... Цього вже ніхто не заборонить їй, бо ніхто не має на те ні влади, ні сили...

Батько вдруге не одружився. А Яринка не вмерла, хоч довго ще відчувала нехіть до життя, якусь тупу байдужість до всього.

Спочатку їй не хотілося повертатись назад до Скального. Не хотілося кидати татуся і знову ходити до школи. Збайдужіла до школи, товаришів, учителів і навіть до

книжок. У класі сиділа, втупившись в одне місце, і, видно було, те, про що говорилося на уроці, до її свідомості не доходило. Під час перерви здебільшого так і сиділа за партою. Вдома механічно порала себе та дідуся Нестора: готувала їжу, топила лежанку, а потім сідала за уроки. Розгортала книжки, зошити та й... сиділа отак цілий зимовий вечір, зібгавшись у клубочок, і про щось думала... Іноді про тата, якого вона жаліла дедалі більше, бо він залишався десь там, у своєму лісі, сам-самісінький, наодинці зі своїми думками та лісовим шумом. Увесь час згадувала маму. А іноді думала так, ніби ні про що чи про щось таке, чого б пізніше, запитай її, і згадати б не могла.

Донедавна була вона серед найактивніших піонерів і найкращих учнів. Тепер же, власне, перестала вчитись. І той стан, в якому перебувала, ніби відгородившись од усіх і всього на світі, не міг не стурбувати вчителів, піонервожату, дідуся Нестора, тата...

Піонервожата пробувала доручати їй якісь виступи, навіть доповіді, посилала з делегацією до сусідньої, що з ними змагалася, школи.

Вчителька, Наталія Омелянівна, наказувала систематизувати зібрані за літо гербарії, а мовничка — Глафіра Федорівна — все підсовувала начебто вельми цікаві та потрібні книжки, розраджувала бесідами. Підозріло балакучим став загалом неговіркий дідусь Нестор. Частіше, аніж до того, навідувався до Скального татусь. Привозив лісових, раніше таких любих їй, гостинців: улежаних дичок, гніченого терну, яблук та горіхів, свою мовчазну лагідність...

Але ніщо, здавалося, не могло її розрадити чи зацікавити. Турботи близьких вона розуміла, знала, чого від неї домагаються, і все те дівчину ще більше засмучувало. А тато — разом зі своїми лісовими гостинцями — однією лише появою ще більше ятрив і так нестерпні тугу та біль...

Ніщо, здавалося, не могло повернути їй втрачену рівновагу, колишню жвавість, радість життя. Надію можна було покладати хіба що на час, який, кажуть, лікує найкраще. Бо всі намагання близьких і рідних розбивалися, здавалось, об її недитячу, мовчазну байдужість та замкнутість, як хвилі об кам'яну скелю... Хоч... може, то й справді так лише здавалось!..

Якось, уже під кінець грудня, піонервожата Зоя дала їй завдання: підготуватись і потім, у січні, провести бесіду з учнями та піонерами четвертих класів про Ілліча.

Йй, як і перед тим, ні до чого не хотілося братися, не тягло ні до якої роботи, але відмовлялись од завдання було незручно, і вона просто не наслідилась... А не відмовившись, узявшись до чогось, просто не могла того не зробити, бо так уже за свій, хай і короткий, вік звикла: взялася — зроби!

Увечері, по тому як дідусь Нестор вибрався на піч, поворошився, покректав і стих, тоненько, по-дитячому висвистуючи носом, вона сиділа на лежанці, закутавшись у велику вовняну хустку, поставивши позад себе у запічок газову лампу,— читала. Читала і читане, й чути, певне, десятки разів...

За вікнами стояла глуха сільська груднева ніч. Висів над темною покрівлею хлівця надщерблений, прозорокристалевий місяць, розливаючи на білі, тихі сніги, що прикрили хати, вулиці, левади й городи, примарне зеленкувате світло. Схоплені тоненькою плівкою паморозі шибки примарно іскрили. А вона читала... Читала допізна, не відриваючись од книжки: з що далі, то гострішою цікавістю — уперше за багато місяців...

...Його батько помер так само зненацька. В січні. Батькові було тоді всього п'ятдесят чотири роки, а йому не виповнилося ще й шістнадцяти. Старші — брат та сестра — вже вчилися в Петербурзі. А він ще був тільки гімназистом. Учився і допомагав матері доглядати та виховувати маленьких... Велике й несподіване горе не зламало його: він мусив найперш дбати про матір, про молодших братів та сестер. Мав підробляти, допомагати меншим готувати уроки і вчитись. Обов'язково і якнайкраще вчитися... Було нелегко, і він мав дбати, думати і відповідати не за себе одного...

А всього через рік, коли ще не стих біль по батьковій смерті, його раптом викликали з класу посеред уроку. Знайома вчителька Кашкадамова, дивлячись на нього наляканими очима, передала щойно отриманого листа з Петербурга від столичної родички... Він прочитав мовчки, не виявивши назовні ані своїх почуттів, ані гострої тривоги. Прочитав, помовчав, потім сказав: «Але ж це дуже серйозно!» І насамперед згадав про нещасну матір. І найважче — підготувати матір до нового великого горя та жахної небезпеки — узяв на себе...

Через два місяці його брата Олександра повішено в фортеці Шліссельбург за підготовку замаху на життя царя Олександра III...

Йому тоді було всього сімнадцять, і він ще вчився... Брата він глибоко поважав і любив незвичайною, міцною любов'ю. Біль невимовної, такої передчасної втрати, та ще за таких моторошних обставин, міг приголомшити, просто вбити і далеко старшу й загартованішу людину. А він витримав... Братова смерть завдала нестерпного болю. Але вона його і не приголомшила, і не вбила, і не залякала... Хлопця вразила, додала снаги мужність, самовідданість, героїзм братів і його смілива промова на суді, яку чула й потім переказувала мама...

Він пишався своїм братом, його сміливістю, хоч і не поділяв братових методів боротьби — не сприймав терору. Сімнадцятирічний гімназист, затамувавши біль, зібравши всю свою волю, твердо проказав крізь зціплені зуби: «Ні, ми підемо не таким шляхом... Не таким шляхом треба йти...»

Це — в сімнадцять років!..

Проти нього був цар, самодержець величезної імперії, могутня держава, армія. Він здавався таким самотнім і беззахисним... Та лиш здавався!.. Бо вірив у силу народів, знав свої сили і знав, чого прагне. І його не залякало ніщо. У найстрашнішу хвилину життя виявив і мужність, і стійкість, і відвагу. Він і далі допомагав утримувати родину й учився. Учився ґрунтовно, наполегливо — в школі і самотужки. Не як гімназист, а як справжній молодий учений. Учився, свідомо готуючи себе до майбутніх боїв.

Він блискуче склав іспити. Директор гімназії в його характеристиці посвідчив, що він «у всіх класах був найкращим учнем». І йому, братові «державного злочинця», хоч як не хотіли і боялися, таки змушені були присудити золоту медаль...

...Звичайно, Яринка і раніше про все це знала і читала не раз!.. Але так... ніби й не читала... Бо... читалося воно за зовсім інших, не таких обставин... І сприймалося по-іншому. Сприймалося книжно... Як дуже й дуже далеко від неї і в часі, і в розмірах. І високе... таке високе, що їй би ніколи й на думку не спало хоч якось приміряти себе до нього.

А от тепер, у великому горі, раптом відчула з подивом, що від того всього потяглася просто до неї якась жива,

трепетна ниточка. Повіяло близьким, не лише зрозумілим, але й відчуттєвим, усіма нервами сприйнятим життям.

Адже був той шістнадцяти-сімнадцятирічний гімназист таким же, зрештою, як і вона, учнем, звичайною людиною з усіма притаманними людині радощами, ваганнями, надіями і болями. Не пам'ятником, не портретом, не монументом і навіть не книгою, а... людиною...

І тому й відкрилось, і здалося, ніби все те прочитала вона сьогодні вперше. Ніби сталося оце в її думках і почуттях, зійшло на неї якесь глибоке і несподіване одкровення.

І довго ще тієї ночі сиділа Яринка замислившись і потім довго ще не могла заснути, відчуваючи в собі наближення чогось нового — якогось важливого і значного повороту в житті...

За кілька днів по тому вона пішла до піонерів. Четвертокласники слухали її розповідь сліве не дихаючи, зацікавлено ловили кожне слово. Та вона й сама відчула приємність від тієї зустрічі і бесіди. І навіть молода вчителька з четвертого «А», Олена Юхимівна,— вона, виявляється, сиділа за зошитами у сусідній кімнаті, двері до якої лишилися прочиненими,— сказала їй, а потім і піонервожатій, що Яринка зачарувала її школярів...

А перед самим Новим роком до неї приїхав тато. Завіз харчів та своїх лісових гостинців. І був він такий змарнілий, постарілий, з незвичною сивиною в бороді і на скронях, що живий жаль було на нього дивитися. І знову ж, здалося, вперше від того дня, коли померла мама, побачила його отаким Яринка, і такий жаль, і така гостра любов пронизала її раптом до цього рідного, недоглянутого, позбавленого любові й ласки рідних чоловіка, що їй аж сльози на очі виступили...

Впала в очі десь роздерта кишеня батькового піджака, протертий лікоть та брудний комірець давненько не праної синьої сатинової сорочки... І Яринці стало соромно... Соромно тому, що вона, молода й дужа, замкнулася в собі, ніби ото тільки їй одній важко. Соромно від того, що вона зовсім забула про тата й про дідуся і що її татусь такий самотній і такий занедбаний.

«Як же йому, певне, сумно одному в лісі! — подумала дівчина.— І як я його люблю!.. І тепер ніколи, нізащо, ніде його не кину!..»

Вона одразу жваво взялася до діла: наставила на плиті гріти воду, зашила кишеню, полатала лікоть. Потім нака-зала татові скинути сорочку і випрала її...

А татусь, нараз побачивши свою одиначку знову жва-вою, енергійною, видно, зрадів з того і явно повеселів. Принаймні вперше за довгий час усміхнувся своєю лагід-ною і трохи ніби зніченою усмішкою.

Пізніше, провівши татуся, пообіцяла сама собі, що до зимових канікул переверне догори дном усе в дідусевій хаті. Все приборе, приведе до ладу, попере, полатає, випра-сує, а потім, за час канікул, поїхавши до татуся, так само геть-чисто все приведе до ладу і вдома. Цілісінькі канікули і з хати нікуди не вийде. Весь час буде з татусем. Ані на крок од нього не відійде...

А ще першої ж неділі по Новому рокові вона пішла в містечко до культмагу і купила собі значок. Маленький-маленький, найменший, який тільки був. На тонесенькій, як голка, шпильці — металевий силует дитячої голівки... Зашпилила той значок так, щоб нікому в очі не кидався, — не для людей, лиш для себе, — на ребро лацкана плетеної кофтини і про себе подумала, ніби пообіцявши кому сто-ронньому: «Носитиму його завжди, де б не була, скільки житиму».

Вона не боялася крайнощів, характер мала рішучий і, як на її роки, зростала максималісткою на диво послідовною. По смерті матері — тільки вмерти; ледь позбувшись нав'язливої думки про смерть — жити не для себе, всеньке своє життя — тільки татусеві, тільки для нього...

Той мацюсінький металевий силует дитячої голівки і за-раз при ній: за лацканом цигейкової шубки, надійно при-хований довгим ворсом. Вона справді не знімала його з грудей ні разу за всі оці довгі чотири роки...

А татуся — немає. (Так, треба дивитися правді в очі, якою б гіркою вона не була!..) Немає... Хоч, непритомний, він, може, ще й дихає, стікаючи кров'ю, у замкненій камері новобайрацької поліції...

А вона не змогла нічим, ну нічим допомогти йому...

Від цієї думки, від власного безсилля та розпачу можна було збожеволіти... Коли б не татусь, коли б не залишила Яринка його там, у Нових Байраках, — ані про себе, ані про те, що з нею самою сталось і що ще станеться попере-ду, вона і не думала б. Своя доля зараз її анітрішки, ну, нінаскілечки не турбувала та й не цікавила. Їй після всього було вже однаковісінько... Коли б то вона могла врятувати

татуся!.. Але не змогла і... не може. Навіть висловити отаке страшно. Збожеволіти можна... І краще вже, коли б сила, не думати. Забути, збудити в уяві щось інше, давніше, може, навіть староніе!..

Тоді, тієї зими, по смерті матері, коли Яринка ніби не з своєї волі повернулася до життя і вже вирішила жити, вона все ж страждала від своєї «легкодухості», звинувачуючи себе в тому, що своїм життям ніби зраджує пам'ять матері, зраджує свою любов до неї і свою тугу. виправдовуючись сама перед собою, думала: «Буду жити не для себе. Тепер житиму лиш для них — для дідуся Нестора і для татка... Адже вони без мене zostалися б такими самотніми і безпорадними!..»

І справді, дедалі більше приростаючи душею до тих двох рідних їй людей, жила для них. Доглядала, порала, стежила, щоб усе в них було, як і при мамі. Від того почувалася й сама щасливою. Ніби виконувала мамину волю, її заповіт. Часом навіть дивувалася: як це вона могла отак байдуже ставитися до тата раніше, до цього. І як це вона не замислювалася, не знала і не відчувала, що любить, виявляється, свого татуса понад усе. Любить і жаліє. А від тих жалощів любить ще більше. Не шкодує ні себе, ні своїх сил, ні часу, встигає і вчитись, і обшивати, й обпирати їх обох, і у двох хатах хоч сякий-такий лад давати.

В тому тепер було, здається, все її життя. Хоч поза тим, десь глибоко, на самому дні душі, в найглибших глибинах свідомості жило, дрімало до часу і щось інше, пов'язане з отим металевим силуетом дитячої голівки, який вона носила, пришпиливши то до лацкана шубки, то кофтини чи плаття, і ні на один день не розлучалася з ним.

Була Яринка така мініатюрна, чи, як простіше казали про неї близькі, дрібненька, що коли їй виповнилось п'ятнадцять років і вона вступала до комсомолу, в райкомі подумали, що їй немає ще й чотирнадцяти...

— Як же ти вчишся? — запитав її чубатий і тонкоший Федір Кравчук, секретар райкому.

— Вчусь... — невразно і навіть знічено відповіла Яринка. Їй чомусь незручним видалось відповісти, що в дев'ятому класі вона стала круглою відмінницею, багато читала, глибоко цікавилась літературою, географією, історією і якнайстаранніше вивчала німецьку мову.

Відповідь її здалася секретареві не лише невиразною, але й досить дивною. Він стеноу плечем і посміхнувся.

І тоді за Яринку відповіла піонервожата Зоя:

— Вона у нас відмінниця!..

— Відмінниця? — аж перепитав секретар, витягаючи і без того довгу шию, ніби не повіривши...

Тоді ще всі, хто кінчав або мав закінчувати десятирічку, певні були, що обов'язково вступлять до вузу. І заздалегідь, за рік чи й два до закінчення школи, майже кожне облюбовувало собі майбутню професію, плекало свою мрію стати Чкаловим, Мічуріним а чи й скромніше, але обов'язково: льотчиком, інженером, агрономом, лікарем чи вчителем. Отож секретар, знаючи про те, запитав:

— А куди підеш учитися далі? Ким хочеш стати?

— Я? — здивувалася Яринка.— Я ще не знаю. Не можу сказати...

Відповідь знову ж прозвучала, як на той час, та ще й у відмінниці, досить дивно.

— Не знаєш? — протягнув секретар.

— Ні,— цілком спокійно повторила Яринка.— Знаю тільки одне: якою хочу бути.

— А якою ж?..

— Ну... Це вже я сама знаю...— І змовкла.

І секретар знову стеноу плечем.

Тоді ще, в часи іспанських подій, фашизації Німеччини, Італії та Японії, юнаки та дівчата часто думали і говорили про майбутню війну і так чи сяк готували себе до неї, поспіхом навчаючись у різних гуртках, здаючи норми ППХО, ГПО, ГСО, вивчаючи старий кулемет з дірочкою в стволі чи гвинтівку. Така «зброя» траплялася ледь чи не в кожній школі і сільському клубі.

Отож запитання члена бюро райкому Лариси Замкової, з яким вона вирішила прийти на допомогу секретареві, було не випадковим і цілком доречним:

— Ну, а коли війна? — запитала Лариса, мружачи блакитні короткозорі очі й поправляючи портупею на зеленій юнгштурмівці.

— Що — війна? — не зрозуміла спочатку Яринка.

— Ну,— аж підвелася з місця Лариса.— «Если завтра война», як у пісні... Що ти тоді сама робитимеш — знаєш?..

Тепер уже Яринка зрозуміла. Те запитання не було для неї несподіване. Вона теж здавала норми ГПО, вчилася робити перев'язки, стріляла з шкільного «монтекрісто» по

мішені з зеленим силуетом фашиста, вправно розбирала і складала затвор гвинтівки. А купи перечитаних книжок, безліч фільмів, власна уява та фантазія в поєднанні з непоганим, як на їхню школу, знанням німецької мови таки робили своє діло. Перед очима напихваті завжди була Анка-кулеметниця, Павка Корчагін, Артур з «Овода». І дівчина уявляла себе то санітаркою, то перекладачем у якомусь штабі, то розвідницею, а то й агітатором чи політбійцем у якомусь уже звільненому від фашистської влади німецькому чи іспанському місті, де вона вчить іноземних юнаків, як треба жити й працювати по-радянськи, по-комсомольськи...

Однак у відповідь Ларисі сказала коротко, дивлячись собі під ноги:

— Ну, звичайно ж, знаю, що робитиму...

— А що? — доскіпувалася Лариса.

— Ну, коли кажу, то вже, виходить, знаю... Що ж тут говорити!

І хоч відповіді її справляли дещо дивне враження, навіть здавалися досить невиразними, прямолінійно настроєним членам бюро (які домагались у всьому ясності і яким усе й завжди було ясно), до комсомолу Яринку прийняли одноголосно.

...Десь у Нових Байраках помирав страшною смертю — а чи вже й помер — її татусь. Вона ж нічого не могла вдіяти, хоч гадала всі ці роки, що живе і жила лише для нього. Все для нього, навіть саме життя. Вона й зараз, не вагаючись, віддала б своє життя, коли б... Коли б це тільки врятувало татуся. Але де там... Могла б мучена і катована тільки даремно загинути, та й то не поруч з ним. Могла б, але й цього зробити їй не дозволили. Та й права такого вона, певне, не мала...

Тоді ж, у дев'ятому та десятому, у Скальному, вона просто розривалася поміж татом, дідусем і школою. Хотіла добре вчитися. Охоче несла хай і нескладні, але ж забарливі, що вимагали часу й уваги, комсомольські навантаження.

Тато, як і раніше, жив у своєму лісі самотньо. Зовні видавалося, що він з тим давно звикся і таке життя його ніби й не обтяжує. Але Яринка не вірила отій його зовнішній незворушності. У неї просто серце розривалося, як тільки вона згадувала про татуся, про те, що він десь там

сам-самісінький живе в порожній хаті, блукає лісом, порасться в городі. Вдень, та ще влітку, воно сьак-так. Щодня з Підлісного та сусідніх районів наїздять люди по ліс. Можна іноді й самому сходити до Підлісного (всього яких п'ять кілометрів) чи й до Терногородки на базар... А взимку?.. Довгими вечорами, під завивання вітру і стогін дерев за вікном? А ще довших, пескінченних ночей?.. Коли цюсь будило дівчину або прокидалася сама від важкого сновидіння зимової півночі, Яринка насамперед згадувала про тата. Прислухалася до висвисту вітру за вікнами, і серце її болісно стискалося.

Тоді довго лежала з розплющеними очима й намагалася вгадати, що робить, що почуває і про що думає зараз її татусь, сам-самісінький у темній лісовій хаті? Мов наяву чула шум і скрип високих осокорів, завивання вітру в ліщині. І від того ставало їй ще тоскніше і ще довго не могла знову заснути, а вранці прокидалася стомленою, розбитою і в'ялою.

З часом що більше про нього думала, то все самотнішим, все нещаснішим уявляла татуся. Він мовби передчасно марнів і старівся на її очах. Перестав голитись і завів круглу, обрідну руду борідку, в якій завчасно і помітно почала пробиватися сивина. Жалощі до тата і ще гостріша, болісніша любов з кожним днем дужче пронизували дівчину. Не могла діждатися канікул чи якогось свята, щоб полинати до лісу, тиждень-два, а то й один день пожити в татуся, навести лад у по-бурлацькому занедбаній хаті й господі, хоч трохи причепурити його самого...

Ті дні й тижні з татусем, коли вони були нерозлучні, перекидалися за день ледь кількома реченнями і все ж обом їм почувалося невимовно приємно та щасливо,— ті дні, може, були б найщасливіші в тодішньому її житті, коли б вона, вирвавшись до тата, до рідного лісу, не починала одразу ж по приїзді думати про дідуся Нестора, мучитись тим, як він там без неї і чи не сталося з ним чого прикрого...

Бо дідусь Нестор хоч і бадьорився, але був уже квольенький, як кажуть, ледь бринів і без онуки почував себе невесело. І не тому, що не міг би сам себе обійти, скоріш від того, що вже не міг, як і татусь, приховувати, що без онуки, хай навіть і кілька коротких днів, йому важко та тоскно. Одверто, як дитина, супився, ледь не плакав, коли вона збиралася в дорогу. І так само, ледь не з сльозами радості на очах, зустрічав онуку, коли вона поверталася. Не приховував того, що чекав на неї весь цей час, зі старе-

чим, майже дитячим нетерпінням виглядаючи з дороги. І ще не забував ніколи наготувати ради зустрічі якогось немудрящого, але несподіваного і тим милішого гостинця...

А тепер немає вже у неї і дідуся...

Ще навіть першого року війни, вже розриваючись поміж важкими завданнями, небезпечними операціями та далекими мандрями, Яринка намагалася навідувати хоч іноді, доглянути і підбадьорити їх обох... Але дедалі з тим було важче й важче, особливо коли пішло на другий рік війни, коли вона, власне, перейшла майже на нелегальне становище і показуватися в Скальному їй було просто небезпечно.

І її дідусь, її милий дідусь Нестор, який так нетерпляче виглядав її з далеких чи близьких доріг і так любив, що навіть не уявляв собі життя без онучки — останньої любові, останнього тепла в своєму житті, — так і помер, не дочекавшись Яринки з небезпечних мандрів. Помер у моторошній порожнечі, взимку, на другому році війни. Помирав у жакній самотині, у порожній холодній хаті, ніким не доглянутий. Розповідали потім сусіди, чужі люди: застали його вже закоцюблим десь другого чи третього дня по смерті у промерзлій хаті... Поховали з милості, кажуть, навіть без домовини, загорнувши в ряденце. А Яринка не змогла до цього часу (щоб не потрапити до рук Дусьці Фойгелю) відвідати навіть його могили...

А татусь так і жив, працював у своєму лісі. Знала дівчина, що й батько його, Яринчин дідусь, теж був лісником. Уся їхня родина й життя свого без лісу не уявляла. Дідусь Нестор, розповідала мама, коли віддавав свою дочку заміж за татуся, ніби сказав на весіллі, підпивши: «Жаль мені тебе, дочко, у ліс віддавати. Ще вовки загризуть або з нудьги зачахнеш. Ті лісовики вже й розмовляти по-людськи там розучилися!» А Яринчин татусь на те ніби лиш по-своєму знічено усміхнувся. Мама просто засміялася з жарту, а хтось із татових далеких родичів — близьких уже не було — образився... Татко любив ліс, і, видимо, нудьгував поза ним. Та любов, певне, трохи скрашувала (коли тільки скрашувала!) біль втрати і самотину... А перед самою війною погодилась перебраться до нього на господарство двоюрідна тітка Гафія, зовсім старенька, самотня бабуся, при потребі було з ким хоч словом перемовитись та душу одвести...

Коли тоді, на бюро, Федя Кравчук запитав, ким вона хоче стати, і Яринка відповіла, що не знає, — вона нічого не приховувала. Вона таки й справді не знала... Не знала,

чи взагалі буде кудись поступати вчитися, бо просто не уявляла собі, як це вона зможе на цілий довгий рік залишити напризволяще дідуся в Скальному, а татка в лісі і поїхати до якогось далекого міста.

Та важка проблема розв'язалася несподівано і жахливо просто.

Її перекреслила війна.

В неділю, стомлена екзаменаційною лихоманкою, Яринка трохи заспала. І коли вибралася до містечка, щоб купити дечого до хати, сонце стояло вже високо над димарем цукроварні і припікало дужче й дужче. А на піскувато-сірому, втопаному на камінь прямокутнику голого майдану перед райвиконкомом уклало рябів кашкетами, брилями та жіночими хустинками дивно мовчазний натовп. З високого ганку, з чорного тареля репродуктора, нерозбірливими здаля, гучними словами гриміло радіо, відлунюючи десь аж за мурами парку.

Щось незвичайне, щось навіть тривожне вчулося дівчині у тому всьому. Яринка підійшла і зупинилась за спиною високої, ставної дівчини в коротенькому білому в синій горошок платті. Та дівчина заступала ганок, репродуктор, людей попереду, заважаючи вслухатися, вловити зміст того, що говорилося з репродуктора.

Торкнувшись пальцем загорілого ліктя високої дівчини, Яринка чомусь притишеним, ба навіть схвильованим голосом запитала:

— Про що то?!

Дівчина неквапливо озирнулась, якусь мить дивилася повз Яринку чудним, зверненим хтозна-куди поглядом великих карих очей, ніби не розуміючи, чого від неї хочуть. Потім стріпнула довгими, густими віями, очі її нараз прояснились, а повні, перед тим міцно затиснуті уста здригнулись.

— Війна...— відповіла також притишеним голосом. І зараз радісно вигукнула: — Яринко!..

— Галю!..

Кинулись одна до одної. Дужою рукою висока Галя Очеретна пригорнула до себе низеньку, щуплу Яринку, а та довірливо притислася, притулилася щокою до її гарячого плеча, та так і простояли мовчки, аж поки відлунало останнє слово повідомлення про несподіваний початок передбачуваної, можливо, навіть неминучої, таємничої і страшної війни.

На якусь мить по тому над майданом залягла гнітюча, насторожена тиша. І Галині слова, хоч і мовлені приглушеним голосом, почули всі, хто стояв поблизу дівчат:

— Що ж це тепер буде? — журно, замислено обізвалася дівчина чи то до Яринки, чи то сама до себе.

На них озирнулись. Невисокий, кремезний хлопець з круглою, низько стриженою головою зміряв Гаю довгим, майже презирливим поглядом і сердито кинув:

— А от... те й буде!.. Як дамо — зубів за місяць не повизбирує в своєму Берліні!.. Коли, звичайно, той Берлін уціліє...

Галя знітилась, нічого на те не відповіла. А Яринка лиш тепер помітила поруч з тим стриженим цибатого, похлоп'ячому маслакуватого, що його чомусь прозивали Радіобогом, емтеєсівського Льоню Заброду. Неповдалік від нього — кілька хлопців з їхнього десятого. А трохи осторонь, біля самого ганку, підпер плечем акацію Дуська Фойгель. Той самий Дуська, який ще у восьмому, отого страшного для Яринки дня, лякав дівчат підбитою вороною, потім цілу зиму переслідував її, Яринку, а пізніш, після отієї історії з батьком, перевівся до другої, званої сільською, школи, зник на цілих два роки з її очей, щоб знову минулої осені повернутись назад, уже до десятого класу... Стоїть он, повернувши голову в їхній бік, зиркає гостро отими моторошно білими, чудними очима...

Не підходячи й не обізвавшись до хлопців, дівчата вибираються з натовпу, пригорнувшись одна до одної, перетинають майдан і зупиняються знову вже аж на середині містка.

Дивлячись униз, у темну, затінену глибіню Чорної Бережанки, Галя каже тихо й важурено:

— Це ж, мабуть, і мій татусь десь уже там...

— Де це — там? — не збагне Яринка.

— Ну... там!.. Його призвано до Червоної Армії ще на початку травня. Він у мене — тракторист... А там — танкіст. Молодший лейтенант...

На мосту стояли тільки вони удвох. Тиша навколо оглушлива. Мов у жнива, пряжить зверху сонце. І навіть річка, сліпучо виблискуючи під сонцем, не приносить прохолоди.

Яринка мовчить. Стоїть, спершись грудьми на поруччя містка, дивиться у воду і лиш тепер згадує, що не бачилася вона з Гаєю Очеретною по-справжньому також близько двох років — ще з того часу, коли вчилися разом у

восьмому. Тоді Яринка бувала навіть двічі чи й тричі у Галі дома, отам, за річкою, на Висілках. А одного разу, в час зимових канікул, завезла подругу аж до татуса в ліс. Бродили там цілий день по заметах, відвідали мамину могилу і поклали їй у голови, просто на сліпучо-білий сніг, пучок калини... До дев'ятого Галя не пішла. Чомусь несподівано кинула школу... Відтоді зустрічалися випадково раз чи два. А це от зустрілися і мають таке відчуття, ніби розлучилися тільки вчора...

— Як же ти тепер, Галя, де? — помовчавши, запитала Яринка.

— Працюю. В районній друкарні ученицею. Тепер, вважаю, самостійним складачем.— І, зітхнувши журно, додала: — От тільки уже й не знаю, що та як буде зі мною, та й з нами всіма, тепер...

— А я,— одразу похопилась Яринка,— складу останній іспит — та й до військкомату. Попрошусь санітаркою на фронт, телеграфісткою, а то й розвідницею. Мало там що!..

Збагнула, що рішення те прийшло їй на думку щойно, цієї хвилини, і... зовсім з того не здивувалась.

Галя ще якийсь час помовчала, думаючи про щось своє.

— А я,— обізвалася перегодом,— я ще не знаю... Татусь десь уже там. У мами, окрім мене, ще двоє меншеньких... Не знаю, нічого я зараз не знаю, Яриночко...

На третій день по тому в школі стався «бунт». Учні старших класів категорично відмовились складати іспити німецької мови.

В десятому іноземна — німецька — була останнім іспитом. Але... жоден випускник на той іспит так і не з'явився. Жоден, окрім Яринки Калиновської. Та й вона з'явилася лише тому, що пожаліла учительку, у якої (правда, ділячи ту честь з Дуською Фойгелем) вважалася найкращою ученицею.

Зворушена і, правду кажучи, таки налякана отим бунтом, старенька особливо не допитувалася. Двоє-троє запитань, півсторінки перекладного тексту і... от вона, Яринка, уже вільна, як птах! Зосталось позаду ціле десятиріччя шкільного життя, і вона, збуджена і розгублена, мчить уздовж порожнього, незвично тихого коридора. Мчить, як на крилах, повз широко розчинені двері класів до виходу і... на середині довгого коридора віч-на-віч стикається з Дуською Фойгелем...

Дуська, як і всі, іспит з німецької бойкотував. І бойкотував, може, найбільш демонстративно. Хоч для нього той іспит — дрібниця. Адже всі добре знали, що німецька мова для нього рідна з дитинства, від батька, який походив з херсонських німців-колоністів. І знав він її так само добре, як українську чи російську від матері, дочки колишнього начальника залізничної станції Скальне...

Зараз Дуська також чимось збуджений і теж кудись квапиться. Однак, зустрівши Яринку та зрозумівши, звідкіля та вийшла, зупиняється. Зупиняється явно з подивом. Криво, — не добереш, чи то іронічно, а чи то навіть з захопленням, — усміхається:

— Що? Спробувати вирішила таки складати?!

Яринка настоюється. Може, не стільки тому, що він — старший від неї років на три — колись так настирливо переслідував її, і не тому, що цей, останній у школі рік вони загалом мовчазно уникали і розмов, і подібних зустрічей наодинці, а, головне, тому, що після арешту старого Фойгеля поміж ними назавжди стали особливі, відомі їм двом, складні обставини, котрі просто виключали будь-які розмови і будь-які взаємини.

— А що?! — найжачившись, побоюючись якоїсь неприємності і готуючись дати здачі, перепитує Яринка.

— Нічого такого... — відступаючи вбік, тягне Дуська. — Інші ж он відмовились. Бойкотують. Як-не-як мова фашистів, мова Гітлера...

Яринці вчулася в тих словах глибоко прихована іронія. Принаймні щось явно ущипливе в тоні. І вона одразу, сердито та рішуче, рубає:

— Мова тут ні до чого! Мова є мова! Зрештою, не Гітлера, а, скоріше, Гете, Шіллера, Гейне, Маркса!..

— Ну, а я ж хіба що! — кванливо погоджується Дуська. — Та й потім... Війна ж тільки починається, всього не передбачиш...

— А що мені передбачати?!

— Та, нічого... Просто ж, між іншим.

І одразу ж зникає десь у кінці коридора, залишивши по собі, зрештою не вперше, якийсь непевний, неприємний осадок...

А війна накочувалась так швидко, страшно, навально, що не вистачало часу навіть для того, аби якось зібратися з думками і хоч трохи спокійніше те все обміркувати.

Ледь встигнувши скласти іспити, усі хлопці з десятих та дев'ятих класів подалися до райвійськкомату, а дівчата — на курси медсестер.

Хлопців у військкоматі вислухали, навіть похвалили, але порадили тимчасово зачекати. Повчіться, мовляв, на місці, а потім само діло покаже: кому вийдуть роки — призвуть до армії чи направлять до військових училищ готувати кваліфіковане поповнення: командирів, танкістів, артилеристів, льотчиків.

І тепер хлопці, долучившись до організованого в районі народного ополчення, разом з ветеранами минулих, світової та громадянської, воєн, під керівництвом молоденького молодшого лейтенанта з військкомату, вчилися на майдані біля заводу подвоювати ряди, підходити з рапортом до старшого начальника, повзати по-пластунськи, кидати дерев'яні гранати і розкладати та складати гвинтівку зразка 1891 року.

А дівчата тут же, в школі, під наглядом старенької лікарки Зотової, опановували мистецтво першої і невідкладної медичної допомоги: перев'язки, тамування кровотечі, накладання джгутів і найпримітивнішого транспортування поранених.

Кілька разів, коли заняття гуртка медсестер, для більшої наочності, проводилися не в школі, а в приміщенні районної лікарні, Яринка зустрічалася там з Галею Очеретною. Виявляється, Галя також навчалася на курсах медсестер, тільки в дорослій групі. Зустрівшись у лікарні, вони сідали поруч, практикуючи перев'язки одна на одній. А повертаючись додому, довгенько ще прогулювалися побіля річки, розмовляючи про війну, згадуючи спільних знайомих, школу, замислюючись уголос над майбутнім і турбуючись, що ж чекає на них самих у тому майбутньому...

Одно слово, поки що все в Яринки ішло якось само по собі, а війна — сама по собі. У зведеннях щодня виникали нові напрямки, називалися все нові й нові здані ворогові міста. А місцева усна пошта, звана ОБС — одна баба сказала, — не без підстав, які на жаль, часто підтверджувалися, в інформації про здані міста і просування гітлерівців значно випереджувала і так невеселі зведення Інформбюро. З'явилися гасла, заклики, заходи по боротьбі з панікерством. Слово «панікер» стало найбільш лайливим і майже дорівнювало слову «зрадник»...

Більшості людей якось не вірилось, не хотілося вірити, що німці вже десь у Житомирі, Білій Церкві чи Вінниці. Вірили і з дня на день, з години на годину чекали повідомлення про те, що гітлерівців зупинено і дано наказ про ретиручий і переможний наступ.

Повз Скальне, в обидва напрямки — з півночі на південь і з півдня на північ, — один по одному проходили ешелони з солдатами, зброєю, набоями та продовольством.

Пізніше прийшов перший ешелон з пораненими і, довго не затримуючись, пройшов далі. Потім — перші поранені з'явилися в Скальнівській лікарні, а школу почали обладнувати під шпиталь. На території цукроварні розташувався штаб якоїсь військової частини, уздовж залізниці, навколо станції та цукрозаводу встановили зенітки.

А потім... Потім розійшлися чутки про переодягнених міліціонерами, червоноармійцями і просто цивільними громадянами німецьких шпигунів, про диверсантів-парашутистів, отруєну воду в колодязях і диверсії на залізниці. В містечку, на станції, біля елеватора і заводу часом і справді затримували якихось людей і цілим гуртом, переважно жіночим, супроводжували їх до міліції, штабу народного ополчення, що містився в приміщенні МТС, або до військової частини.

А ще пізніше, уже в другій половині липня, майже все працездатне населення вивели прокладати протитанковий рів у степ, за Козачу балку, вздовж лівого берега Чорної Бережанки...

Звідти, з-за Чорної Бережанки, Яринку й викликали до райкому комсомолу.

Вона з'явилася туди просто в лопатою в руках, обвітрена, засмагла на сонці, з потрісканими губами, в брудному легенькому пильничку і стоптаних гумових тапочках.

В числі найпомітніших комсомольських активістів своєї школи, тим більш — району, Яринка не числилась. А от же до райкому в такий час, з окопів, та ще й негайно, викликали саме її... Чому ж? Навіщо? Яринка трохи навіть стурбувалась і трохи зраділа: може, куди пошлють, скажімо, на фронт?

«А як же тато, дідусь? — подумала і тут же вирішила: — Однаково — піду чи поїду, адже зараз — усі! Зараз війна! А то ще дадуть якесь простеньке і нецікаве завдання...»

В райкомі її прийняв сам секретар Федя Кравчук. (Його в районі, до речі, так усі й звали — Федя). Яринка зайшла до його на вічні віки прокуреного малесенького, на одне вікно, кабінету з лопатою в руці.

— Ти лопату залиш тим часом біля порога,— сказав їй Кравчук, скупю, стримано посміхнувшись.— А тепер прохody і сідай отут,— показав на стілець не навпроти, а поруч себе.

Був Федя, як завжди, худий, високий та довгоший. Тільки зараз ще й помітно змарнілий,— певне, не спав і не відпочивав уже не одну ніч.

Всадовивши не менш стомлену, щупленьку, як підліток, Яринку, запалив нову цигарку, стріпнув кучмою густого, непокірливого чуба і почав розглядати дівчину, ніби вперше оце її побачив. Розглядав мовчки, довгенько, так що Яринці стало від того вже ніби й незручно.

Нарешті, збивши попіл з цигарки просто на стіл, на якісь папери, Кравчук ще раз стріпнув чубом і несподівано запитав про те, що знав і без її відповіді:

— Була на окопах?

— Так...

— Прокладала протитанковий рів?

— Ум-гу...

— Ну і як?.. Скоро закінчите?

— На нашій дільниці, вважай, закінчили.

— Так-так... Ти, Калиновська,— комсомолка, дівчина своя, серйозна, доросла, і нам з тобою в піжмурки гратися нічого...

Від тих слів Яринка внутрішньо зібралась і вся насторожилась.

— Школу закінчила? — запитав Кравчук.— Екзамени там і всяке таке складала?.. Ну й той... Тобто далі...— Він знову замовк, ніби підшукуючи слова, а Яринка ждала закінчення речення і не квапилася з відповіддю.— Далі як думаєш?.. Тобто що робити думаєш?

— Не знаю... Це не встигла подумати як слід... Вчуся на курсах медсестер. Може, в шпиталь чи й на фронт. Про роботу клопотатися не доводиться, аби руки...

— На фронт?! — Кравчук ніби аж пожвавішав, ніби аж втома у нього з обличчя зійшла. І ще раз, гостріше та пильніше поглянувши на дівчину, запитав:— Ну, а з пімецькою в тебе як? Були такі чутки — добре вона тобі давалася.

— Давалася! — аж стрепенулась чи то гидливо, чи то роздратовано дівчина. — Давалася!.. Терпіти я її тепер не можу! І не згадуй краще!

Обличчя в Кравчука спохмурніло, стало якесь сердите:

— А це ти вже зовсім даремно, Калиновська. Зовсім даремно... Ну, а все ж... Коли б довелось щось там написати, прочитати, порозумітися з ким на німецькій, порозмовляти, коли що?..

— Ну, коли б уже було вкрай необхідно... З ножем до горла... А так... Не лежить зараз у мене душа до тієї мови...

— Мало що! — строго кинув Кравчук. — От до війни цієї теж мало в кого душа лежить. А... одно слово, це ти даремно! Події можуть обернутися по-всякому, і твоє знання їхньої мови може нам згодитись.

Яринку нараз гостро різонуло те, що Кравчук, зовсім того не знаючи, майже слово в слово повторив слова того... Дуськи Фойгеля.

Першої миті дівчині захотілося навіть сказати, що їй уже, мовляв, один таке казав, але вона стрималась і промовчала.

Кравчук, разом зі стільцем, присунувся ближче до неї, поклав свою довгу, з тоненькими вузлуватими пальцями руку Яринці на плече і, нахилившись до самого обличчя, сказав притишеним голосом:

— Слухай, Калиновська... Іде війна. Фашист напав на нашу країну, і ми з тобою обое комсомольці. Те, що я тобі скажу, — таємниця. А розголошення військової таємниці у военний час — ти й сама добре знаєш, не маленька, комсомолка і з середньою освітою... Бачиш, Калиновська, настала така година, коли всі ми — хочеш не хочеш — солдати. А військові події виявилися набагато гіршими і складнішими, ніж ми того сподівалися...

Кравчук знову зітхнув, помовчав, ніби усе ще не наважуючись сказати те, що мав сказати, або йому важко чи й незручно було те говорити...

— Події склалися так, що фашисти можуть... з'явитися й тут... Звичайно, тимчасово... Але наші з тобою знання, наша робота можуть бути потрібні не лише на фронті, а й тут. Навіть особливо тут... Більше я тобі нічого не скажу, не маю права. Але ти мусиш вирішувати... І найголовніше — просто наказ — тримай язика за зубами. Про нашу розмову нікому ні слова... А тепер, коли ти мене зрозуміла та згодна, кажи. Коли що незрозуміле — запитуй.

Що зможу — скажу. Коли ж хочеш подумати — подумай. Час у нас ще є. Небагато, але ще є...

Та часу не лише на довгі, але й на короткі роздуми вже не було зовсім... Про те ще не знали ні Яринка, ні Кравчук, ані ті, хто уповноважив Кравчука на розмову з Яринкою.

Яринка навіть не замислилась над цим у той час. Так само, як не знала і лиш у найзагальніших рисах могла собі уявити, чого саме вимагає від неї Кравчук. Розуміла, що то мало бути схоже на щось з уже чутого від старших, вчитаного в Островського, Войнич чи ще багатьох подібних книг. І вона вирішила одразу. Вирішила, що роздумувати тут їй нічого, що самими думками в такі часи нічому не зарадиш, що вона до комсомолу вступила не на те, щоб довго вагатись, і, зрештою, висловила все це кількома словами:

— Думати тут уже не доводиться... Робитиму, що накажуть. Коли потрібно — сьогодні, зараз...

Ні, зараз від неї ще ніхто й нічого не вимагав. Кравчук лише порадив не мозолити в містечку нікому очей. Хай вона, найкраще вже сьогодні, повертається додому і живе собі в батька. Живе і чекає... Коли ж буде потрібна, її знайдуть і покличуть. Звернуться від нього, Кравчука, і передадуть умовні слова... Можуть, правда, звернутися і не від нього безпосередньо. Хто ж його зна, як там складеться! І може то бути хтось знайомий, а гляди — і зовсім незнайомий. Але — незважаючи на все — він мусить обов'язково сказати:

— Просить тебе, дівчино, на весілля Федір.

Всього шість слів. І тільки в такій, строго такій послідовності.

І вона, Яринка, теж мусить відповісти шістьома словами. І теж у строгій послідовності:

— Нехай погуляє до осені той Федір...

Ніч була темна, загалом нехолодна (морозу зовсім не було), але якась неприємна, пронизлива, що вїдалася вологістю в самі кістки. Кількагодинна нерухомість після важких і довгих мандрів по болоту давалася взнаки. Яринка подумала, що так, сидючи під холодною стіною на гострому протязі, можна й замерзнути, але й не ворухнулась. Хтось поруч застогнав, по тому хрипко й неголосно вилаявся. Навколо чувся шурхіт перетертої соломи, шамотня

і навіть тихе бубоніння багатьох людей, що скупчилися у темному корівнику. Повітря, дарма що обдерто дах, вибито вікна й двері, було важке.

Яринка тихо потяглася лицем туди, де мали бути двері. Вдихнувши в груди холодного, насиченого пахом розмірзаючої землі повітря, зітхнула.

Які рідні і які далекі, майже уявні, пахощі! Так немовби ніколи в житті й не було ні тих пахощів, ні вербових котиків, ні терпкої, приємної гіркості калини на губах, ні ліщинових хворостинок з разочком блідо-зелених, ніби пудрою обсипаних качалочок!..

Біля воріт у густій темряві і тому наче десь далеко-далеко тьмяно просвічувався гасовий чи карбідовий ліхтарик і гомоніли люди. Потім, голосніше, зринуло якесь німецьке слово і за ним, як тріск сухої галузки, постріл. Певне, так, від нічної нудьги... Бо одразу за ним усе покрив гучний, але якийсь ніби роблений сміх кількох вартівників.

Яринці не сходив з думки татусь. Потім згадався ліс, осокори навколо подвір'я, поросле яскраво-зеленим мохом довбане корито біля колодязя, довгий темний половник, виповнений пахощами меду, вошини, влєжаних груш і прилого листя. І оті перші німці, перші німецькі вояки, що їх вона вперше у своєму житті побачила на власному подвір'ї по тому, як Федя Кравчук одіслав її зі Скального додому і наказав чекати певного знака.

Зрештою, були вони, оті зайди, просто веселі молоді хлопці в чужій ненависній уніформі, з чужою зброєю в руках. Спочатку, як тільки підійшли до двору, поводитися досить стримано, обережно й насторожено...

Приїхали вони на мотоциклах, з гуркотом, туркотом і навіть безладною стріляниною. Трьох з кулеметом залишили біля воріт, чотирьох з автоматами поставили за осокорами, від лісу, а ще трое, теж з автоматами наготові, зайшли на подвір'я. Один так собі, ніби знічев'я тиркнув з автомата в простір понад хатою і щось гукнув.

Забачивши німців, тато помітно зблід, проте рушив надвір. Бабуся Гафія перелякалася на смерть і як улякла на ослоні під грубою, то так і не підвелася. Тільки час від часу щось шепотіла сполотнілими губами і дрібно хрестилася неслухняними, тремтячими руками.

Яринка ж, дивуючись сама собі, ніякого страху не відчувала і попростувала до дверей слідом за татом. Він було наказав їй не виходити, однак Яринка не послушалася.

Вийшла і стала, підперши плечем одвірок сінешніх дверей, мовчки й пильно стежачи за чужинцями і зовсім не відчуваючи страху, а лише дивне усвідомлення якоїсь душевної порожнечі і чогось холодного, чужого, дико непотрібного: що раптом увірвалося невідь-звідки на рідне подвір'я і вбило, ніби ранній мороз свіжу квітку, все, що до цього часу було своє, близьке, рідне і найдорожче. І, може, найгіршим, найболючішим з усього, що відчула тієї миті, було усвідомлення свого гіркого, непотрібно гидкого безсилля, якого не приймало, проти якого протестувало все її ество.

Троє на подвір'ї мали всі ознаки звичайних, хіба що тільки в чужих мундирах, юнаків. Один — невисокий, кремезний, циганкуватий з довгим гачкуватим носом, озирнувшись по подвір'ю і забачивши біля порога літнього чоловіка та молоденьку дівчину, якимось заспокійливо зняв каску, витер з лоба брудною хусточкою піт і, — був, певне, тут за старшого, — наказав двом іншим «прочесати» подвір'я. По тому, залишивши мотоцикла, попрямував просто до хати.

— Рус польшевік? — запитав.

Не чекаючи відповіді, відштовхнув тата ліктем, виставив поперед себе автомата й зайшов до хати.

Двоє інших теж поздіймавши каски, виявилися зовсім молодими хлопцями, з приємними, навіть досить арійськими обличчями: повні, червоні, по-хлопчачому припухлі губи, ледь вкриті білявим пушком щоки, стрижені під бокс рудяві голови. Тільки в одного чубок зовсім-зовсім рудий, а в іншого — значно світліший. Обое одразу кинулись до половника, до хлівчика, потім до дерев'яної, в зруб, на залізному засуві, комори. Ключів вони не питали. Досить спритно збили засув прикладом, а замок на дверях цегляного льоху прострелили з пістолета.

На господарів ніхто не звертав уваги, ніби їх тут і близько не було. В половник, хлівець, льох, перед тим як туди зайти, щось гукали, тиркали з автомата і потім уже заходили.

Шукали вони «рус зольдатен», «рус польшевік», але знаходили, весело регочучи і гучно погукуючи, щось значно приємніше. Той, старший, з гачкуватим носом і неарійським обличчям, вийшовши з хати, ніс у одній руці повнісіньку каску курячих яєць, а в другій — дійницю з молоком. Рудий добув у льоху аж два глечики кисляку і ніс їх, зачепивши автомат ременем за шию, а каску нависивши на лікоть. Білявий, захопивши за ніжки, тягнув з

хлівчика четверо курей, які оглушливо кудкудакали і били крильми по землі. Витяг і гукнув ніби когось на допомогу. І аж тоді ті, що були за осокорами та біля воріт, упевнившись, що жодна небезпека їм не загрожує, а втратити можуть чимало, кинули свої мотоцикли і ринулися й собі на подвір'я.

Реготали, галасували, металися по подвір'ю. Молоді, дужі, веселі і задоволені з себе і своїх дій хлопці.

Наполохано кудкудакали кури. В хлівці знову тиркнув автомат, гримнув дружний сміх, і двоє виволокли за задні ноги — та так тягли аж до мотоцикла — пристреленого кабанця. Далі арійські хлопці розлили по алюмінієвих кухлях молоко, випили, закусили сирими яйцями (на щастя, корова була в лісі, далеко від хати), і вже всі разом пильно зацікавились пасікою...

В проміжках поміж вибухами задоволеного реготу та короткими вигуками Яринка вловлювала окремі слова з тієї слов'янсько-німецької мішанини, якою вони вславилися від Одери до Волги: млеко, курка, масло, яйки, шпек... І з тих слів, та ще з того, як вони почали орудувати на батьковій пасіці, зрозуміла, що хлопці вже метиковані і досвідчені... Одразу де й взялися в їхніх руках смолоскипи, намотані з ганчір'я і облиті бензином. Вулики вони просто розбивали, розлючених і наполоханих бджіл, власне, не обкурювали, а просто палили, обмахуючись від них смердючими смолоскипами, вибираючи і складаючи у відро рами з сотами...

За яких десять-п'ятнадцять хвилин, знищивши три вулики, вони, на різку команду циганкуватого, вмиль усе припинили і кинулися до своїх мотоциклів. Аж тепер, сідаючи на сідла та вмоцнюючи завойовані трофеї в колиски, вони милостиво помітили й тубільців-господарів. Один помахав рукою, інший поблажливо посміхнувся, рудий навіть гукнув, притримуючи однією рукою кермо, а другою відро з сотами:

— Моє найпалкіше вітання гарненькій фрейлейн!..— І потому до циганкуватого, обводячи очима подвір'я: — Слухай, Фріц, а непоганий буде оце колись для тебе хутірць, га?

— Й отака паненка! — додав білявий.

Рудий зареготав і знову до Яринки:

— До швидкого побачення, фрейлейн!..

А циганкуватий — це в його колісці лежав забитий кабанець, — штовхнувши під бік сусіда в сідлі, з великим

шкіряним ранцем за плечима, ніби докірливо кинув рудому:

— Боюся, Курт, що гарненька дикуночка не знає людської мови і не зрозуміла тебе!

— Нічого,— реготнув Курт.— Мені б хоч півгодинки вільного часу, і ми з нею порозумілися б і без слів!..

Яринка, звичайно, не припинилась до того, щоб відповідати на образливі слова ворожого солдата, лишень подумала, дивлячись услід веселим, самовпевненим хлопцям, які мчали на мотоциклах уздовж лісової межі:

«Ну, що ж, може, й до швидкого!.. Гадаєте, дикунка?.. Гадаєте, тут пануватимете, а я у вас буду за наймичку чи рабіню?.. Ніколи не бути тому, хлопчики!.. Не зваримо ми з вами каші. Не зваримо!.. А коли й зваримо, то занадто крутою і гарячою виявиться для вас ота каша...»

Подумала, ще до ладу не знаючи, як далі житиме, не відаючи по-справжньому, що діється на світі, на фронті, приголомшена тим, як швидко, ледь не за місяць, опинилися аж на її подвір'ї, в її лісі оці веселі і самовпевнені хлопці.

Подумала більше почуттями, аніж словами, навіть не уявляючи того найстрашнішого, що принесли на її землю і її особисто оті жваві хлопці. Подумала, напевне знаючи тільки одне: отак, з волі тих веселих хлопців, з їхніх рук, вона жити не буде, просто не зможе...

Тут, на цій землі, мусить бути і жити хтось один: або вони, або вони, оті веселі і поки що такі безтурботні завоювники... А разом їм тут буде затісно... Такого життя вона не витримає... Та й не потрібне воно їй таке...

Дмитро увійшов у її життя неждано, хоч, може, не так уже її випадково.

Та все ж, коли б не війна, вони, можливо, так ніколи в житті й не зустрілися б.

Те перше й останнє в її житті кохання знайшов їй сам татусь...

Після того як фронт, якимсь чудом обминувши їхню хату, з гуркотом, громом та пожежами прокотився через Підлісне далі на південь та схід, до Нових Байраків, тато (хоч вона його й відмовляла, щоб не виходив) одразу подався навпростець до Підлісного, звідки й досі долинали постріли і якийсь глухий гуркіт. (До речі, саме тоді вона не без гордощів зрозуміла, що він теж сміливий — її мов-

чазний, ніби аж сором'язливий татусь. Сміливий і в будь-яких обставинах — це виявилось пізніше — не втрачає самовладання).

До Підлісного тато, певне, так тоді й не дійшов. Незабаром повернувся. Покрутившись на подвір'ї, заглянув до хлівця, зайшов у половник, потім узяв із сіней легеньку липову драбину, руду вовняну ковдру і гукнув, щоб Яринка йшла з ним.

Він нічого не пояснював, ішов мовчки. Яринка — так само мовчки — за ним. Спочатку вузькою лісовою стежкою через густий чорноклен, потім обріднішим дубняком, балкою, обходячи ліщинові кущі, повз джерельний струмочок, попід комишеві зарослі і далі старим дубовим лісом. Так дісталися позаторішньої вирубки, де чорні пемьки ледь виднілися з-під свіжих зарослів лопатої бузвизи, материнки, білих кетягів валер'яни, густої папороті, смілих петрових батогів, нанизаних на тонкі стебла фіалкових лісових дзвіночків.

З Новобайрацького шляху за кілька десятків кроків од вирубки, забиваючи лісові пахощі, різко і неприємно несло війною: паленою гумою, кислятиною свіжих вирь, смалятиною горілої шерсті, одягу...

Вздовж шляху в кюветах і кущах валялися спалені та підбиті машини, легкі зелені танкетки, покалічені, з розтрощеними передками гармати. А поміж ними, в пилюці та витолоченій траві, — порожні мідні гільзи, протигазы, зелені каски, розклочені (певно, по них пройшли тижковою гусінню) гвинтівки й кулемети.

Тут же, в поквапливо виритих ямках-окопчиках і просто так, коціліли трупи людей — червоноармійців з неприродно скрученими руками, вивернутими шиями, вдавленими в землю обличчями. Один упав горілиць просто серед дороги, широко розметавши руки, з затиснутою в лівій гвинтівкою. Яринка глянула на його обличчя й одразу залкано відвела погляд, вгледівши його широко розплющені, немов вицвілі на сонці, зовсім білі очі, втуплені в бездонну синяву неба.

Ті очі потім ще довго не покидали її в думках безсонними ночами. Вони зринають в її уяві й тепер, оті неправдоподібні білі очі, очі самої війни...

Потім, за якусь хвилину, трохи отямившись, вона помітила й німців. Перших мертвих фашистів, які вдерлися аж сюди, до її Підлісного, в її зелені, кучеряві, милі ліси. Зелено-мишастих, у кучих мундирчиках, їх чомусь поскладали

кількома штабелями вздовж дороги. Акуратно, труп на труп, по чотири чи п'ять у ряд, як поліна дров. (Потім вона ще не раз зустрічалася з таким порядком чи звичаєм гітлерівських вояків — штабелювати трупи перед тим, як закопати в землю).

...Той хлопець, з блідим, знекровленим лицем і загостреним носом, молодий, білявий та чубатий, — хлопець, який потім і виявився Дмитром, — лежав на краю глибокої, чорної і ще сповненої порохом смородом вирви. Був він живий, лиш знепритомнів. Одна нога в чоботі, друга — боса, залита кров'ю. Штанина на ній роздерта високо вздовж шва. Зверху, над коліном, тугий джгут зі звичайного прядив'яного мотузка, а коліно незграбно перебинтовано цілим вузлом наскрізь просяклого кров'ю ганчір'я.

«Тато!» — подумала з несподіваним розчуленням Яринка і допомогла йому перекласти того хлопця на заслану вчетверо ковдрою драбину... Хлопець навіть пальцем не поворухнув.

Вдома його вмостили на широкому тапчані, в затишній кухоньці за грубкою, щоб не кидався в очі стороннім.

Яринка промила горілкою розтрощене коліно, рану на правій руці вище ліктя, приклала до ран чисто промиті листки подорожника й перебинтувала чистим, прокип'яченим рушником так, як її вчили на курсах сестер-санітарок у Скальному. Лише тоді тато пішов до Підлісного і привіз знайому лікарку. (Попри свою мовчазність і замкнутість, мав скрізь у навколишніх селах добрих знайомих та приятелів, чимало з яких ніколи і ні в чому йому не відмовляли).

Білявому кирпатову хлопцеві з великими блакитними очима пощастило врятувати життя. Потім з'ясувалося, що його звать Дмитром. Ще пізніше (він не підводився з ліжка майже чотири місяці), на початку зими, виявилось, що Дмитро так і залишиться калікою, бо розбитих у коліні кісток, як він потім жартував, «бракувало до повного комплекту». І вже зовсім-зовсім пізніше — що він не тільки талановитий, професійний художник, але й сміливий, допелний, веселий і трохи наївний хлопець.

І чи не з цього, власне, все й почалося?..

Довгими осінніми та зимовими вечорами Дмитро цікаво розповідав їм про міста, в яких бував, про художній інститут, який нещодавно закінчив. Розмовляв, сперечався з

Яринкою про книжки і, кривлячись від болю, пересилуючи той біль, намагався без потреби підводитись (часом на шкоду собі й підводився) передчасно з ліжка.

Болісно усвідомив, що з його назавжди скаліченою ногою в армії вже не воювати та й фронт, мабуть, уже далеченько. Усвідомив те з сумом, але зовні — стримано. Умовляв своїх рятівників не журитися, бо наші невдачі на фронтах — тимчасові, німці тут нізащо не втримаються, бо ніколи ще й ніде надовго не перемагала людиноненавистницька ідеологія. Перемагає тільки той, хто несе нові, передові і, найголовніше, гуманістичні ідеї.. Про себе казав:

— З н-ногами в мене не виїшло, то — пра-авда!.. Але в мене є р-руки... І вони ще знадобляться. Навіть тут. І, до речі,— додав, усміхаючись та стріпуючи чубом,— є ще в мене, здається, й голова!..

Ледь оклигавши, гаряче прохав Яринку, власне, вимагав, щоб вона зв'язала його з кимось надійним із місцевої молоді, з комсомольцями, з кимось, про кого вона знає або здогадується, що він може діяти проти фашистів.

Та з ким вона могла його, каліку, зв'язувати, до кого водити? До того ж перші місяці вона сама чекала...

А до них у ліс з Підлісного вряди-годи навідувався хіба що один новоспечений поліцай, колишній рахівник із шевської артілі, Демид Каганець. Навідувався він мовби знічев'я, «по дорозі», але з його невмілих випитувань неважко було здогадатися про його справжні наміри. Цікавився Каганець, і не без волі якогось вищого начальства, постольцем Калиновських та станом його здоров'я.

Ще вимагав (і вимагав наполегливо, ба навіть настирливо) Дмитро паперу й олівців. Скільки не діставала Яринка, йому все було мало. Вона так і не могла повністю вдовольнити його бажання.

Дмитро виявився справжнім, а як на її думку, то й блискучим художником з золотими, що даються одному на тисячі, а може, й сотні тисяч, руками. Він малював тата, бабусю Гафію, їхню хату, осокори, колодязь з довбаним коритом та журавлем, довгого, схожого на велетенський курінь, половника, різних птахів. Малював дотепні та злі карикатури на Гітлера, Герінга, Геббельса, втілюючи їх у різних звірів та птахів. Такі гострі, що від них аж страшно ставало. І не лише бабуся Гафія, а й небоязка загалом Яринка пильнувала й пильнувала, щоб ті речі та не потрапили часом на очі Каганцеві, який забігав дедалі частіше,

просиджував усе довше на лаві біля вікна, мовчки викурюючи ледь не десяток цигарок самосаду.

Дмитро з найсерйознішим виглядом малював Каганця. І ті портрети (пером та олівцем) так різюче скидалися на оригінал, що Каганець кожного разу розплився в посмішці і казав, що то «ніби на справжній фотографії».

Дивлячись на ті «фотографії», не могла часом стриматися від посмішки і Яринка — так випирала з тих дивовижних подібних портретів Каганця його дурнувата пиха і якась особлива, ледь не дегенеративна тупість.

До всіх наказів новонастановленої німецької влади, надрукованих на машинці чи й тиснутих у гебітській газетці, Дмитро обов'язково тут же на полях чи на звороті малював свої «коментарі». Ті «коментарі» були убивче дотепні — хоча б отой Гітлер у вовчій подобі, який кусав сам себе за хвоста. Або Герінг, відгодована пиха якого виявлялася тоді, коли відповідним чином скласти намальовані на аркушику паперу два свинячих заді.

Коли Яринка принесла зі Скального першу в той час листівку, Дмитро аж нестямився з радощів. Він уже ніяк не міг усидіти на місці і все фантазував і фантазував, як він ілюструватиме нові листівки (може, навіть виготовлятиме кліше з дерева чи лінолеуму) і як буде малювати цілі відозви чи гасла проти гітлерівців, закликаючи до нищівної війни з окупантами, вселяючи в людей віру в перемогу, повідомляючи про хід воєнних дій на фронтах. Хоч... повідомляти тим часом у ті глухі осінні місяці не мав звідки. А Яринка так само не могла ще йому в тому допомогти. Але Дмитро не зовсім вірив їй. Особливо в тому, що вона справді не відає тих людей, які надрукували оту ще не підписану листівку, і не має з ними ніяких зв'язків.

Пізніше спалахнула в нього пристрасть малювати Яринку. Тільки Яринку. З тим малюванням він (зважаючи на свій неврівноважений темперамент і нетерплячість) просто життя не давав їй, примушуючи позувати кожної вільної хвилини. Малював за будь-якою роботою, за читанням, у хустці і в беретіку, в пальті і сукні, на тлі осокорів і біля печі. А то садовив біля свого ліжка на стілець і, підібравши відповідний папір, брався до більшого портрета.

Ото саме в час одного з таких сеансів, коли шугнула у них з очей в очі несподівана, здавалось, блискавка, Яринка й зрозуміла, відчула усім своїм еством, кожною клітинкою, що от воно все й почалося, от вони, виходить, уже й закохались одне в одного!.. Закохались і, що най-

дивніше, без слів, обоє відчувають і розуміють це. Вся стрепенувшись від гарячого доторку його руки, від того особливого глибокого, проникливого погляду його завжди веселих, а тієї миті нараз потемнілих очей, найперш перестрашено подумала: «Як же це?! А татусь? Не можу ж я його залишити!..» Хоч, власне, ніхто ще й не вимагав, щоб вона кидала чи забувала свого тата.

Відчуття вкрай налякало її. І вона одразу ж, зусиллям розуму, різко, з усією категоричністю юності, заборонила собі те перше і, знала, велике кохання.

І довго, й уперто (хоч зовні й непомітно) опиралася тому першому коханням...

Яка могла бути радість, яке щастя і яке кохання по смерті матусі і в отакій страшній, кривавий час, коли мільйони невимовно страждають, гинуть, стікають кров'ю! Хіба можна, хіба має право вона в такий час бути щасливою!..

Увесь серпень і більшу половину вересня вона жила в лісі. Марно очікуючи якогось знака від Кравчука, доглядала Дмитра і, як та скільки могла, допомагала пораненим і непораненим оточенням, яких немало блукало тоді в навколишніх лісах, по балках, переярках та селах. Фронт швидко відкочувався кудись далі на південь та схід. Нова, піднімецька влада організовувалася спроквола, і допомагати людям попервах, здавалось, не так уже й складно. Хоч за переховування червоноармійців, зброї і взагалі всілякого «непевного» і біглого люду німецькі комендатури загрожували смертю.

До речі, чи не ті саме накази у той глухий час, коли сюди не доходили ні радіо, ні газети, ні листи, збудили думку про зброю спершу в Дмитра, а потім у Яринки?..

— Поки поліція та німці кинуться та додумаються, я, коли б сила, взявся б до того діла сам,— сказав якимсь хлопець, маючи на увазі зброю, розкидану в степу та лісах.

А Яринка — так та просто здивувалася: як це вона не додумалася до того раніш!

Нарешті вона знайшла роботу, яка хоч трохи задовольняла і виправдовувала її життя. Як тільки випадала вільна година, йшла до лісу, бродила вздовж покручених лісових стежок, понад шляхом, поміж глибоких окопів і наспіх виритих ровиків. Підбирала все, що тільки траплялося: патрони, невибухлі чи й просто залишені набої, уцілілі та й зіпсовані гвинтівки, ручні кулемети, порожні і наповнені

патронами диски. А одного разу набрела навіть на два автомати.

Збирала все сама, нікого в те діло не втаємничуючи, і ховала в глухому, зарослому ліщиною, глodom, кропивою та терном проваллі, в лісі, який звався Островом.

Однієї неділі вона набрела в гушавині старій вирубки на цілісінький, з замком та недостреленою стрічкою, кулемет. Поруч з ним білів, у зотлілому лахмітті, відполірований мураками, людський кістяк і теміла глибока бомбова вирва.

З тим сама Яринка справитись уже не змогла і вперше попросила допомоги у тата, зізнавшись про свою схожанку.

Правду кажучи, перш ніж зважитись на такий крок, вона довгенько вагалася, боячись, щоб татусь,— який коли за що тепер і побоювався, то тільки за неї,— не почав відмовляти від тієї небезпечної гри з вогнем.

Наважившись-таки, вона — справжнісінька дочка свого татуса — в багатослівні пояснення не вдавалася.

— Тату, треба, щоб ви мені допомогли,— сказала коротко й просто.

— Як треба, то й треба,— відповів татусь.— А хіба що?..

— Та там, у старій вирубці...— махнула рукою в тому напрямку.— Мабуть, захопить і лопату...

І все. І більше ні слова.

Спершу там же, у вирві, поховали людські останки, а потім татусь досить уміло, не дивуючись чи вдаючи, що не дивується, мовчки розібрав кулемета, допоміг дочці віднести його до Острова і надійно приховати там.

І додому поверталися, не перекинувшись жодним словом про те, чим щойно займалися. Тільки вже недалеко від хати татусь нагадав, що слід було б сьогодні скласти в копицю на тому тижні скошену в Грузькому і вже підсохлу бережину. А Яринка попросила його, коли буде в Підлісному, зайти до лікарки по ліки для Дмитра...

Далі отак і пішло. Мовчки, злагоджено, ніби вони заздалегідь про все давно і ґрунтовно домовились, хоч... насправді не перемовились про те поміж собою жодним словом...

Німці до них поки що більше не з'являлися. Хоч в районах і селах вже почала організовуватися якась нова влада. Понастановлювано німецьких комендантів — їх звали крайсландвіртами,— начальників жандармських постів, шефів

допоміжних райуправ, допоміжну поліцію і сільських старост.

Все те Яринка сприймала загалом, як і належало, не особливо, зрештою, дивуючись. Прийшли чужі, ворожі війська, люті вороги, фашисти, про яких вона чула, багато читала, і запроваджують свої порядки. Іншого від них ніхто й не чекав. Прикро, до болю вражало дівчину лише те, що познаходилися раптом люди, про яких вона раніш і подумати не могла і яких усе це ніби влаштовувало. Люди, які йшли на службу до фашистів охоче і навіть афішуючи те.

Особливо вражало, злило до нестями те, що знайшлися такі люди навіть серед її ровесників. Вони без особливого примусу брали до рук гвинтівку й чіпляли на рукав білу ганчірку поліцая. То було падіння просто нечуване, вкрай гидке і нестерпне до того, що Яринка ледве стримувала себе, аби не плюнути такому в пику. Однак стримувалась, виливаючи свою досаду й гидливість якимсь презирливим, колючим словом, маскуючи його під жарт...

Про себе ж твердо, з усією рішучістю притаманного їй максималізму та зятятості вирішила: хай там хоч що — не лише у німців, але й на німців, у якій би то формі не було, працювати вона ніде й ніколи не буде.

Вона й досі не знала, що діється на фронтах, навіть подумати не могла, хоч приблизно, як складаються і складуться надалі військові дії, скільки (місяць чи роки?) триватиме війна, чим та як закінчиться, але... безапеляційно, з гордістю (на згадку про яку зараз, у концтаборі, уста її кривляться в болісно-поблажливій посмішці), з твердістю гранітною вирішила і знала: взагалі, коли хочете, поки німці будуть тут, вона ніде не працюватиме. Хіба що по господарству, обходячи себе та рідних.

Нетерпіння, з яким вона чекала на знак від Кравчука, все зростало. Того чубатого і тонкошийого Кравчука, на якому тепер для Яринки, здавалось, увесь світ клином зіштовся.

Але Федя Кравчук, з такою ж твердою чи то послідовністю, чи не зрозумілою їй витримкою досвідченого конспіратора, ніякого знака так і не подавав...

У кількох сусідніх районах — Скальному, Терногородці, Нових Байраках — уже з перших днів окупації утворилися

концтабори — обнесні у два і три ряди колючим дротом колгоспні корівники, іноді школи чи й кінотеатри. Туди, за дріт, кидали радянських військовополонених — оточенців, виявлених комуністів, комсомольських чи безпартійних активістів і часом єврейське населення... Часом — тому що загалом відокремлювали його від навколишнього оточення в ізольованих, з середньовічними порядками гетто...

Спочатку докочувалися лише страшні чутки з територій, окупованих трохи раніш... А згодом почалися й тут, навколо, масові, заздалегідь і досить «кваліфіковано» підготовлені розстріли радянських людей. У концтаборах десятками й сотнями вмирали від ран, голоду та знущань полонені. На площах міст і сільських базарних майданах жакними привидами звелися шибениці. І все те чинили, виконуючи накази старших, ті самі веселі та енергійні німецькі хлопці, які відчували себе всюди так добре і невимушено...

Яринка рвалася до Скального, Нових Байраків чи хоч Підлісного. Їй уже бракувало терпіння жити в лісі, їй хотілося довідатися хоч про щось із того, що діється там, за синьою стіною лісу, в широкому світі. Хотілося, може, хоч щось почути про Федю Кравчука, Гаю Очеретну, своїх шкільних подруг, відвідати дідуся Нестора.

Однак про те, щоб дівчина пустилася тепер у таку небезпечну дорогу, бабуся Гафія і слухати не хотіла. І її, може, тільки єдино в тому непохитно підтримував татусь... «Не маленька, мусиш зрозуміти сама», — був його єдиний, але категоричний аргумент.

Тоді, звичайно, тільки задля знайомства з Дмитром, їхню оселю вперше відвідав поліцай Демид Каганець... В цей же приблизно час у Підлісному призначено було нового лісничого, колишнього бухгалтера того ж лігоспу Зизанія Феофановича Лоптика, низенького, лисого, як коліно, з поморщеним, мов у старій бабусі, обличчям та малесеньким, червоним, як перчиця, носиком, де невідь-як трималося стареньке, на чорному шнурочку, пенсне.

Татуся одразу ж викликали до нового начальства.

Знаючи Зизанія Феофановича, татусь про всяк випадок поклав до плетеної з лози корзинки рамку з нерозпечатаними сотами, шмат торішнього сала та десяток яченок. Дозволив на цей раз піти з ним до Підлісного і Яринці...

Підлісного Яринка просто не впізнала. Тихе, ніби прибите до землі, з випаленою дощенту головною вулицею, загидженим, без вікон і дверей, клубом, безверхою, обгори-

лою школою, воно видалося їй якимсь незнайомим, сливе чужим.

Зустрілася ж Яринка в Підлісному за тих дві-три години, поки чекала на тата, всього з двома знайомими.

Коли тато зайшов до лісничого, а вона зупинилася біля ганку з трьома цементованими сходишками невеличкого, чудом уцілілого серед пожарищ кам'яного будиночка, розмірковуючи, куди ж їй найперш податись і кого розшукувати, увагу її нараз привернув якийсь глухий гомін і шурхіт багатьох ніг по сухій, уже прихопленій першими приморозками землі. Яринка підвела голову і глянула вздовж вулиці.

Серединою тієї чорної, всуціль випаленої вулиці просувалася сіра юрба обшарпаних і похнюплених людей. Попереду мовчазної, мов на похоронах, колони, виступав циганкуватий німець з гачкуватим носом, якого вона побачила вперше у себе в лісі. А збоку з гвинтівками, зачепленими ременем за шию і звішеними поперек живота, бадьоро погейкуючи та погукуючи, час від часу хльоскаючи людей по плечах і по головах замашними лозинками, виступали ті ж бадьорі, задоволені і життям, і собою, і своїм фігурером, браві німецькі хлопці зі стриженими під бокс головами і хвацько збитими набік пілотками.

Гнали кудись радянських людей, підліснянських євреїв. Ні, поки що не на розстріл, а так, для власної втіхи і якоїсь не дуже пильної роботи. Людей уже так замордували знущанням, бійкою, чеканням неминучої смерті, що тільки дивитися на них та й то було страшно!..

Вона так і стояла вклякло, не відриваючи виповнених страхом, гнівом і співчуттям очей від того похмурого видовиська. А повз неї повільно пропливали сірі, змарнілі обличчя із згаслими очима. Всі немов нівельовані передчуттям неминучого кінця: старі діди, зморщені, згорблені роками та горем бабусі, молодші жінки, молоденькі, із зістареними обличчями, дівчата і дітки. Ті, що ще могли йти власними ногами, і ті, яких матері й бабусі ще несли на руках, міцно тулячи до грудей.

Сумним поглядом, із змішаним почуттям жалю, гніву і якоїсь неусвідомленої провини за те, що вона безсила допомогти тим знедоленим людям, проводжала Яринка цей трагічний похід... Дивилась — і раптом здригнулась, немов під електричним струмом чи від сліпучого зблиску, зустрівшись нараз з поглядом чийось, першої миті зовсім невпізнаних і все ж дуже знайомих очей. Погляд тих тем-

них, великих, сумних і скаламучених болем, та все ж гарних і в тому горі, очей спалахнув лиш на одну мить. Але Яринці досить було й того.

— Розочко! Розо! — не думаючи, що робить, і не пам'ятаючи себе, кинулася просто в середину тієї колони на блиск тих печальних, а колись таких жвавих і веселих очей.— Розочко! Чуєш, Розо!..

Та відкинута нараз добре виваженим, оглушливо-болючим ударом приклада в груди, важко осіла на колючі грудки підмерзлої дороги.

Йй перехопило подих від болю, вона так і сиділа якийсь час край розбитої підводами та машинами колії, важко й коротко зіпаючи, як риба на сухому.

А сіра, трагічна колона, мов тінь на екрані сірого неба, проходила повз неї, важко й глухо човгаючи підошвами.

Щось вигукували і реготали на всю вулицю браві німецькі хлопці з гвинтівками, а вона сиділа, все ще не в силі звестися, не в силі одірвати очей від зігнутої постаті давньої шкільної подруги...

Зсутулені Розині плечі час від часу сіпались. Вона, певне, не помічала перед собою нічого, опустивши неприкриту, з довгою чорною косою голову.

А колись... Невисока, повненька й рожевощока, з товстою косою, вишневими, повними губами і великими-великими темними очима такої краси, що на них не надивишся, була Роза жвава, весела, дзвінкоголоса!..

Вони сиділи на одній парті з першого по четвертий клас, щодня разом поверталися зі школи, читали ті самі книжки, ділилися своїми дитячими таємницями і довго ще зберігали ту приятельську і взаємну симпатію, хоча вчитися до старших класів Яринку відвезли до Скального, а Роза подалась до ближчої і чимось їй зручнішої Терногородки...

Чи хоч приснитися могло тоді, чи хоч подумалося коли про все те, що випало їм у житті, про оцю зустріч? І про оцю свою безпорадність і безсилля!..

О, яким нестерпно принизливим, яким нестерпно болючим було те відчуття безсилля! Яринка завжди, скільки й пам'ятає себе, соромилась того відчуття. Воно викликало в ній внутрішній протест, зневагу, лють. Проти всього і всіх, проти самої себе... Бути безпорадною? Здатися на оте гидке відчуття безсилля?! Опустити руки? Ні! Сто, тисячу разів — ні! «Ніколи не буду поважати себе, якщо... Якщо так і не зможу допомогти тобі, Розо!.. Якщо дозво-

лю ще хоч раз отим хлопцям безкарно штовхнути себе прикладом у груди! Нізащо!»

Сором і лють, круто закипаючи в грудях, хмільною хвилею били в голову, і вона вже вірила, вже ніби знала те твердо... Ніколи й нізащо! Хоч навіть і приблизно ще не могла уявити собі, як буде жити і діяти далі... Ще навіть і не здогадувалась про те, що вже невдовзі, зовсім просто й природно для себе, не лише стане в лави бійців, але й (уже зовсім за інших умов) зустрінеться-таки з подругою і справді допоможе їй, Розі, вирватися з лабетів смерті і приєднатися до народних месників...

Але буде те ще не сьогодні й не завтра...

А тим часом Яринці, безсилій саме цієї хвилини хоч чимсь зарадити подрузі, нараз розхотілося ще кудись іти і будь з ким зустрічатися.

Затамувавши біль і пекучу образу, дівчина нарешті підвелася й тихо, поволеньки пішла назад, до лісництва, бажаючи тільки одного: зустріти татуса і повернутись додому. Але замість татуса, так само випадково, неждано, зустрілася з Бойком.

Те, що на порожній, випаленій, з обвугленими стовбурами акацій та кленів вулиці зустрівся їй густобровий, високий та худющий учитель молодших класів Іван Бойко, не здивувало дівчину. Здивувало й насторожило інше. Він — комсомолец, не набагато й старший од Яринки — відразу ж розповів, що кинув Терногородку, повернувся до рідного села і... влаштувався там писарем до сільського старости. Говорив про це так буденно і спокійно, ніби то була для нього, комсомольця, звичайнісінька річ. Ніби у світі анічогісінько не сталося і все йде, як і тоді, до війни. Після того, що побачила за кілька хвилин перед тим, легкість, з якою Бойко говорив про свою роботу, обурила дівчину. А Бойко, не давши їй і подумати, одразу ж приголомшив іншим, дуже просто, — ніби жили вони звичайного часу і навколо не було ні концтаборів, ні гітлерівців, ні розстрілів та оголошень про смертні кари за щонайменше порушення наказів та розпоряджень німецької влади, — завивши:

— До речі!.. Послухай, Яринко! У нас тут, розумієш, переховується один тяжко поранений командир. А повної безпеки в Підлісному гарантувати йому ми не можемо. Ти б не змогла його взяти в ліс на якийсь час?

— А пересуватися самостійно він може? — вмить забувши про своє обурення і беззастережно повіривши Бойкові, запитала Яринка.

— Ні... Не може... Але ми підвезли б його до вас на підводі. Скажімо... хоч і сьогодні десь опівночі... Всього на кілька днів, а там — є надія, що переправимо його в безпечніше місце.

Яринка трохи подумала, прикинула і потім, не розпитуючи, хто то є оті «ми», перепитала:

— А вас уночі по дорозі не накриють?..

— Ну, знаєш... — одверто зізнався Бойко. — В такий час гарантувати себе повністю... Сама розумієш! Але вовка боятися — в ліс не ходити. І потім, усі можливі випадковості ми вже врахували.

— Тоді... Отже, тоді, — вголос розмірковувала Яринка, — зробите найкраще так: привезете його не просто до нас... Мало що може статися... Лісникова хата завжди може викликати підозру. Та ніхто й не поручиться, що за нами вже не стежать. Бо один такий... такий поранений, скажімо, племінник, у нас уже є... А в такий час досить їм знати й про одного... Отож... після дванадцятої я чекатиму на вас біля кришечки, в калиновому ярку... Тільки знай: не вийду і не обізнусь, поки не впевнюся, що з ними обов'язково будеш ти сам... Бо я нікого не знаю...

— Ну, і де ж ми його сховаємо?

— А то вже не твій клопіт.

— А батько?.. Твій тато як до цього всього?

— З татом я вже якось сама.

Вони розійшлися, докладно умовившись про нічну зустріч, уже навіть і не подумавши хоч про якусь тінь недовіри одне до одного.

А татуся Яринці довелося чекати ще довгенько. Годин зо дві, щонайменше.

Бо... від Зизанія Феофановича Лоптика вже з самого ранку несло гостреньким душком безсмертного за будь-якої влади перваку. В конторі переминалися з ноги на ногу якісь непевні дядьки: клянчили старих слупів з розбитого містка, дерева на щось там погоріле і кимось ніби забутих на лісовому валу обапোলів.

Зизаній Феофанович сидів за столом, івав, блискав скельцями пенсне, вдаючи з себе он якого великого начальника. Калиновського зустрів холодно, наказав почека-

ти, не запросив і сісти. Тільки помітивши в лісникових руках непорожню корзинку, змилюстивився:

— Ми тут, знаєте, про вас думали-гадали,— натякнув на свою належність до високих німецьких сфер.— Та ви, прошу, присядьте... Часу в мене в обріз, самі розумієте... Але я вже встиг-таки замовити за вас словечко... Вирішено тим часом залишити вас при старій посаді... Та ви сідайте, сідайте, чого там!..— Скосив очі на корзину, яку Калиновський підсунув уже йому під стіл, і зовсім подобришав: — Старанність вашу та око хазяйське я давно примітив. Тільки тепер не той... Одне слово, це вам не при більшовиках, самі мусите розуміти... Все зараз німецьке. І ми, пробачте, німецькі, і за кожне там полінце... Одно слово, по голівці не гладитимуть... Коли тільки, хе-хе-хе, та голова вціліє... Це я вам так, як старому знайомому. А там наші пани-визволителі скажуть вам, що й до чого, ясніше. Живете у лісі, то й...— проводячи Калиновського до дверей і остаточно вже здобрівши, додав: — Не виключена, знаєте, можливість, що вас найближчим часом можуть відвідати і пан шеф Петро Петрович Сідун з комендантом гером Брунсом, а то й сам начальник жандармського поста гер Мюллер з паном Калитовським... Спиридон Тимофійович, як вам, певне, вже відомо, у нас тепер за начальника поліції і порядок, хе-хе, знає... Так ви вже там, коли що, то й...

Зизаній Феофанович рукою, плечем, прискаленим оком і ніби всією постаттю так красномовно пояснив невисловлену думку, що не зрозуміти його могла б тільки людина, яка за все своє життя не лише не випила й чарки, але й не чула нічого й ніколи про горілку чи інші подібні речі.

Калиновський вийшов, не відповівши на всю ту тираду жодним словом. Корзина так і зосталася під столом у Зизанія Феофановича.

З'являтися з чимсь подібним до начальства вищого, куди його також викликали, тато вже не зважився. Йшов, як на тортури, хоч зовні й на крихту не виявив ані свого остраху, ані хвилювання. Спокійно слухав те, що йому наказували, і мовчав, за весь час, здається, і головою не кивнувши.

Правда, молодий і жвавий фельдфебель Брунс, якому дуже хотілося стати офіцером і дуже не хотілося йти на фронт, склав собі з того не вельми високу думку. І не лише про Яринчиного тата, але й про все оце українське тубільство. Крайсландвїрт, чи, простіше кажучи, сільсько-

господарський комендант окупованого району, котрий йому відпінні треба буде якнайенергійніше вивільнити від хліба, сала, м'яса та багатьох інших потрібних Великонімецьчині речей, чомусь подумав, дивлячись на Калиновського, що здійснювати свою місію з отакими вайлуватими та дикуватими людьми буде, напевне, не так уже й легко.

Він для годиться похвалив Калиновського за те, що той виявив «глибоке розуміння і зрозумів високу для себе честь працювати на великий рейх», пояснив, що рейхові та його армії потрібно багато лісу, що головне тепер для тубільного населення «арбайтен, арбайтен і ще раз арбайтен», і з тим милостиво відпустив...

Зацікавився татом і шеф жандармського поста Мюллер. Старий есесівський вовк, хоч, певне, в невисокому чині, приймав лісника в присутності начальника поліції Калиновського. Страшно пронизуючи чоловіка гострим поглядом олов'яно-сірих очей, жандарм роботою та службою Калиновського зовсім не цікавився і говорив ясно, чітко, коротко, ніби обрубуючи кожне слово.

Він, Калиновський, живе в лісі і має про це пам'ятати повсякчас.

Найперший його обов'язок — про все, що може статися в лісі, небезпечного для рейху, мусить негайно ж повідомляти його або пана Калиновського. Про кожну людину, незалежно від того, хто вона й звідки, він мусить негайно повідомляти їх, перед тим, по можливості, затримавши підозрілого.

За порушення кожного з цих наказів — смерть.

За допомогу їжею, одягом, переховуванням радянських полонених — смерть.

Так само за допомогу всім іншим, до євреїв включно, — смерть.

Смерть, смерть і смерть...

Мюллер говорив, не підвищуючи голосу і не зводячи з Калиновського очей.

А Калиновський мовчав, не наважуючись у присутності високого начальства вставити щось і своє. Лише за кожним словом ствердно кивав маленькою, на тоненькій шиї, сплющеною в скронях, якоюсь пташиною, з жовтим кольором обличчя головою.

На останнє запитання, чи він усвідомив і чи розуміє те, що від них нічого і ніде не приховаєш, Калиновський, уперше за всі три візити, повагом ствердно кивнув головою...

Додому з Підлісного вони поверталися вже після полудня. Тихо згасав осінній день, жевріючи над далекими лісами вузьенькою блідо-цитриноюватою смужкою вечорової зорі...

За селом їх зустріли порожні осінні поля.

Мовчки, енергійно ступали уздовж вибоїстої, твердої дороги з ярка в ярк і з горба на горб. Кілометрів за три від Підлісного потяглися розлогі балочки, порослі чорними кущами терну, глоду та шипшини.

Кожне заглибилось у щось своє... Татусь тоді так нічого й не розповів ані про своє повторне призначення на лісникування, ані про ті неприємні зустрічі і загрозливі та недвозначні попередження. Певне, не хотів зайвий раз тривожити дочки. Адже вона й без того добре розуміла, що й до чого і в які обставини вони потрапили.

Мовчала, до часу не розповідаючи про свої зустрічі, і Яринка.

Тільки коли поминули торішню вирубку і зійшли на вузьеньку втопану стежку, що петляла поміж безлистих уже кущів ліщини,— дочка попереду, а тато за нею,— Яринка раптом зовсім просто, як про щось звичайне, сказала:

— Знаєте, тату, нам треба переховати ненадовго одного пораненого командира.

Тато, здавалося, зовсім не здивувався, навіть кроку не притишив, ступаючи вздовж стежки так само розмірено й широко. В лісі стигла незвична, безвітряна осіння тиша. З низин, з глибоких яруг тягнуло вільгістю прілого листя й гіркістю прибитої морозцем верби.

Лиш за деякий час тато запитав:

— А де він зараз?

— Зараз? Не знаю,— відповіла Яринка.— Його привезуть підводою сьогодні опівночі до криниці, в яр. Туди, знаєте, за калинові кущі... А я пообіцяла, що там чекаєтиму.

— А люди? — не пояснюючи, перепитав тато.

— Свої... надійні,— поквапилась відповісти заспокійливо Яринка.— Тут нічого такого небезпечного...

Знову деякий час ступали мовчки, так ніби вже все вирішено раз і назавжди.

Коли вийшли з ліщини, тато запитав ще раз:

— Поранений тяжко? Не знаєш?..

— Не знаю,— відповіла Яринка.— Треба, мабуть, так розуміти, що першу допомогу йому вже подано і він не зовсім безпорадний...

За ліщиною в обидва боки розкрилася широка галявина, лиш де-не-де поросла кущиками терну, сухої ружі та вовчої ягоди. По низенькій зеленій отаві зрідка розкидано копички сухого сіна. Далі, на тлі блідої зорі і низько навислих сірих сувоїв хмар, різко забіліли стовбури осокорів навколо їхньої садиби. А поміж стовбурами, з-за кущів черемхи й бузку, тселим, жовтавим світлом жевріло причільне вікно. Мабуть, Дмитро й бабуся Гафія вже вглядали їх і непокоїлися...

На порозі, взявшись рукою за клямку, тато наказав: — Приготуєш білого кожуха, візьмеш у коморі валянки і непомітно винесеш під грушу. Хлібина та шматок сала теж не завадить. Коли не важкий, перебуде яку ніч у сні, за Островом... А до криниці разом підемо.

Отак з тих слів, того тихого осіннього вечора й почалося в самотній лісовій оселі Корнія Калиновського зовні тихе та незбагненне, але вкрай напружене та небезпечне — щодня і щогодини поміж життям і смертю — подвійне життя...

А поза тим всім Яринка ще довгенько ждала, і ждала з нетерпінням з дня на день і з тижня на тиждень, обіцяної звістки від Феді Кравчука.

Ніжкої звістки так і не надходило. А до Скального було близько сорока кілометрів глухої на той час дороги. І район то був чужий, нічим тепер з Підлісним не зв'язаний. І тато, як тільки міг, відмовляв, відтягував, навіть забороняв їй думати одній про такі тепер далекі й небезпечні мандри.

Яринка рвалась до Скального, кортіло їй зустрітися з друзями, почути щось нового та підбадьорливого, може, знайти хоч якесь і своє місце у тому ніби ще й непомітному, глухому опорі, який, відчувала, конденсувався десь недалеко од неї, відчувався навіть у повітрі... Думалося: а може, вона їм, тим, кого вона й уявляла тоді не дуже ясно, саме зараз украй потрібна, навіть необхідна, а якісь там складні і непереборні обставини заважають людям розшукати її й покликати. А може, може,— який жах! — бояться довіритись?! Тоді... тоді вона мусить, повинна обов'язково довести їм, переконати!..

А жив ще й дідусь Нестор. Дідусь, який був їй найрідніший після татуся... Дідусь, якого не бачила вже більше як два місяці! Як же він там без неї, старенький та само-

тній?! Ні, хай там що, хай і Дмитро, і Бойко з приймачем, і той командир, а не може вона довше сидіти отак у лісі.. Та й недовго вона там побуде. Занесе дідусеві яких гостинців з дому, прибере в хаті, випере білизну, нарубає дровець, побачиться з ким зможе, довідається, про що пощастить довідатись, та й назад...

І от настав нарешті той день.

З Підлісного до Скального на базар (який ніби оце вперше дозволили окупанти) мала йти старенька лісницька півторатонка. Пасажирів, правда, набралось утричі більше, ніж могла вмістити. Та все ж знайшлося місце і для Яринки.

Збуджена, рада-радісінька, сидить Яринка прямо в кабінці поруч з зарослим чорною щетиною, одягненим у чорну, засмальцьовану ватянку шофером Хлівком... Їде, підгущуючи на збитому (одні покручені дрти та рвана церата) сидінні. Ледь не стукається головою об тверду бляшану стелю на грудках та підмерзлих вибоях степової дороги. Їде, наперед радіючи зустрічі з дідусем, може, Галею Очеретною, Льонею Забродою, а то й самим Кравчуком. Їде, час від часу позираючи на Свирида Хлівка, усміхаючись і на його навмисне запушену щетину, і на боязку настороженість щоразу, як помітить десь попереду німецьке авто а чи поліцая з білою биндою на рукаві та «люшню» за плечем.

Сама ж Яринка страху до німців зовсім не чуває. Не замислюється над тим, не змогла б, може, й пояснити чому, але таки справді не чуває. А люди, які взяли собі за правило маскуватися перед ворогом, навіть без видимої причини удаючи з себе старіших, дурніших та недотепніших, аніж вони є насправді, завжди викликали в неї зневагу. Таке кожного разу, коли зустрічалася з ними, якось дратувало дівчину, родило почуття образи.

Ні, вона без особливої, надзвичайної потреби ані дурнішою, ані біднішою чи нечупарнішою видавати себе не буде і, головне, не хоче. Має відчуття власної гідності і гордощів за своїх людей. Воно й не дозволяє їй підтверджувати хоч чимсь, хоч дрібницею, дурнувати уявлення засліплено-обмежених гітлерівських «юберменшів» про нас як про «степових слов'янських дикунів». Навпаки, де тільки трапляється нагода, Яринка підкреслює їхню обмеженість, необізнаність та темноту навіть у справах власної, німецької історії та культури і виставляє їх зарозумілими невігласами. І розмовляла з ними, коли вже не могла від того

відкараскатись, сміливо, зухвало, часом навіть ризиковано і — диво дивне — вони, самі не усвідомлюючи того, ставилися до дівчини майже завжди з повагою.

Яринка й одягнута любила до лиця, дещо, може, й яскраво, але не крикливо. Чимсь таким, казали дівчата, якоюсь підбраністю, прямою, ба навіть тим, що всякий одяг їй личить, вирізнялася серед загалу. І тепер ні своєї поведінки, ні одягу міняти не збиралася. Була, як завжди...

Тож, збираючись уперше за окупації до Скального, поступилася перед обставинами хіба лиш надто яскраво-червоним беретиком.

Від мами залишилася Яринці шубка. Коротенька, гарно пошита з темної цигейки, ні разу до того не вдягувана. Взагалі підозрівала, що мама купила її «при нагоді» і на виріст для дочки, а не для себе. І шубка саме й чекала того часу, коли Яринка підросте і закінчить десятирічку...

Того часу мама не діждалась. А шубка з цигейки отак новенькою та незайманною і лежала в її скрині.

І оце аж тепер, збираючись до Скального, Яринка вперше вирішила одягнути оту мамину шубку, щоб, власне, ніколи більше її не скидати. Тим більше, що й Дмитро одразу похвалив, сказавши, що та шубка і до лиця, і загалом як на неї шита. І металевий силует дитячої голівки, куплений колись по смерті мами, надійно сховався від стороннього ока у її густому темно-рудому ворсі.

Отож мамина шубка, беретик, акуратні чобітки на підківках, незалежна, навіть горда постава, та ще в поєднанні з двома-трьома крізь зуби процідженими реченнями німецьки, просто-таки гіпнотизували німецьких патрулів, що двічі чи тричі зупиняли їх на околиці Підлісного та Скального...

Дідусь Нестор, зовсім уже білий, — отак разюче постарів за цей короткий час, — побачивши онуку, вкрай розчулився і нараз навіть сплакнув, не соромлячись і не втираючи сліз.

А перший знайомий, якого Яринка зустріла на вулиці біля базару, Радіобог — Льоня Заброда здивувався: чого це вона так вирядилася?

Здивувався й одразу, ледь устигнувши привітатися, наказав:

— Не озирайся... Іди слідом за мною до школи... Чека-
тиму біля липи...

Так ніби умовилися заздалегідь і він спеціально чекав тут саме на неї.

Яринка Льоню знала давно, зустрічала не раз на різних зборах та суботниках, на весняному спортивному святі і воєнізованому комсомольському поході минулого літа. Запам'ятала навіть те, що все воєнізоване він полюбляв особливо, а в серпні, коли вони разом копали за Козачою балкою протитанковий рів, носився навіть з якимсь пістолетом...

Зацікавлена і навіть дещо заінтригована Льониною таємничістю, Яринка одразу й охоче скорилася його наказові: негайно пішла слідом до школи, найперш подумавши про те, що їй так не виходило в неї з голови: «А що, коли він од Феді?.. Від Кравчука?..»

І, на жаль, майже вгадала.

Стару, покручену, дулисту липу на межі шкільної садиби добре знало не одне покоління скальнівських учнів.

Зупинившись у кущах бузку, за широким, у лишаях та наростах стовбуром, під низько навислим гіллям, Льоня одразу спитав:

— Ти — звідки?

— З дому. З Підлісного,— відповіла Яринка.

— Маєш якусь справу?

— Та... думала тут декого зустріти...

— А як там у вас?.. Тихо чи потроху ворущаться?

— Є такі, що — тихо, а є, що й ворущаться...

Льоня посміхнувся. Скупо, зверхньо і навіть суворо, будь-що намагаючись підкреслити свою дорослість і від того стаючи колишнім Льонею Забродою, майже хлопчаком.

— Мало, мабуть, ворущаться,— сказав він строго й осуджуюче.— Треба б веселіше... А наші новини чула?

— Де б я могла їх чути?

— Гад Дуська Фойгель підстеріг біля Козачої балки Федю Кравчука... На смерть — однією кулею. З засади... Він тепер поліцай і перекладач у жандармського шефа. Такий собака, що й не подумав би... Розстрілює власноручно ночами... сотнями, ніби й родився фашистом... Ти остерігайся... Не потрапляй краще на очі, чув, ніби згадує тебе... цікавився, де поділась...

На мить в очах у Яринки потемніло. Навіть злегка хитнулася і, щоб не помітив того Льоня, притулилася плечем

до липи... заплющила очі, відтак труснула головою. Ні, Дуська її не здивував... Той Дуська, отой підбитий птах і... ще дещо про що знала лише вона одна... Але Кравчук... Чубатий, довгоший Федя Кравчук, на якого вона поклада-дала стільки надій і від якого з таким нетерпінням чекала звістки!.. Задля тої звістки вона, попри відразу, навіть у німецькій мові практикувалася. А тут...

— А тут у нас, по-всякому,— певне, не помітивши її стану, вів далі Льоня.— Повернувся Максим. Може, чула Карпа Залізного, машиніста син. Студентом був у політехнічному, а тепер тут, у містечку, майстерню тримає. Кустар-одинак. Примуси, відра, запальнички та годинники лагодить... А Очеретна Галина, так та, знаєш, повернулася на роботу до друкарні... Тепер, звичайно, до німецької.

— Німецької?.. Галя Очеретна?..— До якогось там Максима Залізного її було зовсім байдуже. Чула лише, що вчився колись у їхній школі такий і що навіть оте Льонине прізвисько — Радіобог — якимось пов'язано було з ним. А в школі Яринка такого вже не застала... А от — Галя Очеретна!..

Та сама Галя, з якою вони дружили, стояли, пригорнувшись одна до одної, у перший день війни на майдані біля репродуктора, вчилися на санітарних курсах... І ще там, на містку, вони стояли поруч, і Галя сказала: «Не знаю, нічого я зараз не знаю». От тобі й «не знаю»! Немає, убито Федю Кравчука. І вбив його, виходить, Дуська Фойгель... Поліцай Дуська Фойгель. А Галя Очеретна не просто там десь, а в німецькій друкарні... От, виходить, що діється!

Після цього Яринці вже нічого й слухати не хотілося. Одірвати плече від шорсткого стовбура і піти... Піти, байдуже куди, просто куди ноги нестимуть. І вона таки й пішла б, коли б не стримав її спокійний голос того ж Льоні.

— Отак-то воно...— сказав, ніби розмірковуючи вголос, не по роках старуючи.— Ніхто того не ждав, не гадав. Тут ще тепер табір полонених. Оточенців чимало... Троє — на Курячих Лапках. З Сеньком Горецьким дружать. Хлопці браві. Коли що... А взагалі хоч фронт хтозна-де, а в нас уже потроху ворущаться.

І просто, з наївною, дитячою необережністю, не попередивши, не підготувавши, видобув з-за пазухи невеличку пачечку складених удвоє аркушків і, озирнувшись навколо, простягнув Яринці:

— Візьми, почитай... Можеш показати чи передати там, у себе, кому довіряєш. Тільки краще так: з рук у руки.

Що то — Яринка не запитувала. Чомусь одразу зрозуміла й так. Сприйняла як довгожданий знак від мертвого вже Феді Кравчука... навіть зраділа. І була б зараз навіть зовсім задоволеною, коли б...

Коли б не та прикра звістка про Кравчукову смерть та коли б не оте мульке почуття досади від незрозумілого, навіть ганебного вчинку близької людини, якій, виходить, уже й довіритись небезпечно... коли б не та Галя Очеретна...

Несподівано, хтозна-де взявшись, як на зло, вийшла вона з-за рогу та й пішла Яринці назустріч... Ішла, ледь переставляючи ноги, засмучена, ні на що стороннє не звертаючи уваги і, мабуть, нічого навколо й не помічаючи...

Яринці б шугнути кудись убік. Утекти і від важкої непевності, і від колишньої подруги, і від неминучої, позначеної фальшивими поясненнями чи натяками, тоскної і, мабуть, непотрібної обом розмови.

Та дітися вже не було куди. Галя, звівши нараз голову, помітила її і... вся раптом просяявши, з радісним подивом кинулась Яринці назустріч:

— Яринко?! Ти?! Звідки?! Здрастуй!..— і одразу й зів'яла під холодним Яринчиним поглядом. Таким холодним, ніби вони були тільки ледь, а то й зовсім незнайомими.

— Як ти?.. Де?.. Живеш, працюєш? — аби хоч щось сказати, тихо пробелькотіла Галя, зупинившись і не насмілюючись не те що поцілувати, а й руки простягнути.

А Яринка ще раз безжально зміряла її тим самим поглядом:

— Працюю?.. А на кого, кому вона тепер, та праця?! — І, помовчавши мить, таки не втрималася, запитала чи ствердила осудливо: — А ти, чула, в німецькій управі чи друкарні працюєш? — Й одразу, обминаючи Галю, рушила з місця.

Знічена, приголомшена дівчина ще там щось белькотіла, але Яринка її вже не слухала.

— Бувай... Поспішаю... Боюсь машину прогавити...— Так і пройшла мимо з тупим болем у грудях, з відчужено-холодним виразом на обличчі.

А потемніла з лиця, приголомшена Галя не знайшла, видно, в собі сили відповісти навіть на те «бувай». Так і стояла ще якийсь час серед вулиці, похнюплена, опустивши голову...

Додому поверталася Яринка мовчазна, тиха, сумно-зосереджена. Сиділа в кабіні, не обізвавшись за всю дорогу і словом. Думала про Кравчука, його смерть, переживала оту нестерпно болісну зустріч з Галею Очеретною і, намагаючись, та так і не зумівши пояснити собі ані Галиною, ані своєї поведінки, все поверталася й поверталася думкою до тієї зустрічі, часом ловлячи себе на тому, що думає про колишню подругу ніби вже як про мертву, назавжди втрачену, і пробуючи втішити себе хоч чимсь, хоч тим, що: «Ні!.. Чого-чого, а такого зі мною вже не станеться! Не дідуться вони, щоб я на них працювала! Ні, не дідуться».

Листівок татові вона того разу так і не показала. Чи не насміялась, чи не вважала за потрібне. Адже в спорожнілому зимовому лісі користі від них жодної...

Дмитро, якому вона привезла десяток олівців та кілька зошитів, забачивши листівку, підскочив до самої стелі. Розфантазувався, намалював цілу картину, безперечно ж героїчну, в якій він — скалічений — бачив себе чи не одним з основних учасників підпілля, яке обов'язково діятиме тут, у цьому районі! І чекати того, певне, вже зовсім не довго!

А той командир, який також іще переховувався у них, розглядав листівку зацікавлено, але без особливого захоплення.

— Є у нас сміливі люди! — похвалив. — З таким народом нас ніщо не злякає. Але... самими папірцями німецьких танків не зупиниш.

І тими словами ніби аж образив Яринку...

Іван Бойко, з яким — після історії з тим же командиром — Яринка ділилась усіма таємницями, поставився до Яринчиних скальнівських пригод і новин з зосередженою серйозністю. Вертячи так і сяк, розглядаючи на всі боки ті папірці (дивуючись і намагаючись розгадати, чому вони хоч якимсь словом не підписані), уголос міркував:

— Це, дівчино, щось зовсім нове... Щось зовсім-зовсім нове... І, маєш знати, може бути наше, найскоріше наше. А може, й чуже... Гестапівські вовки — вони, тварюки,

хитрі... Цей самий, як ти кажеш, Льоня Заброда, він що, хороший хлопець?

— Свій, комсомолець!..

— Свої, буває, і коней крадуть,— усміхнувся Бойко.— Але у нас немає підстав і не вірити йому. Він на щось чи на когось не натякав? Нічого більш не обіцяв?

— Натякати не натякав... Просто нічого не пояснював. А я, зрозуміло, не розпитувала. Тільки сказав, щоб я, коли зможу, після Жовтневих навідалась...

Бойко знову взявся читати та розглядати листівку.

— «Дорогі товариші!

Вітаємо вас з наступаючими Жовтневими святами... бої в районах Ржева, Брянська, Можайська... Так... Бліцкріг... зупинено остаточно і назавжди... Допомогайте Червоній Армії громити ворога... Наше діло праве...» Так, так... Хлопець, видно, і справді серйозний... Постарайся обережно, щоб часом не вляпатись, вивідати і, коли що... Налагодимо зв'язок... Може, там що серйозніше, тоді нам такий зв'язок ого який потрібний!.. А коли всі отакі, зелена молодь, то можемо й ми допомогти, часом застерегти, на справжню дорогу настановити. Бо де ж у таких юнаків, та ще в наших умовах, той досвід візьметься... А діло — велике. Серйозне діло... Так що вважай, Яринко, маєш справжнє доручення, а не забавку...

Нічого певного не сказав їй Льоня Заброда, лиш натякнув на нову зустріч. Нічого, щоб хоч якось в'язалося з тією давньою розмовою в райкомі комсомолу віч-на-віч з Кравчуком.

А все ж живі, реальні, надруковані десь тут (може, в самому Скальному) листівки, що давали хай і скупі, хай і невеселі, все ж якісь відомості про фронт, зачіпаючи водночас і тутешні справи, закликаючи до боротьби з фашистами, були ось у неї в руках!.. І передав їх з повною довірою хлопець свій, комсомолець, якому вона також не могла не вірити... Отож, виходить, щось уже є. Хтось уже діяв. Діяв організовано, широко, а не просто від випадку до випадку, як, скажімо, вона зі своїм татусем та Бойком.

Бойкові Яринка також вірила. Вірила не лиш як своїй, чесній людині. Ні!.. Вірила і хотіла вірити, що він теж не сам, що хтось стоїть за ним. Виходить, окрім кількох листівок, натяку Льоні Заброди, був ще й прямий (вона це так

і сприйняла) наказ Бойка. Наказ, який вона не лише хотіла, але й мусила виконати.

Однак, як то й буває в житті найчастіше, не все склалося, як гадалося. Бо саме святами чомусь найзручнішим виявилось переправити кудись далі (що стосувалося Яринки, то лише за десять кілометрів — до Балабанівки) якогось знайомого Бойкові хлопця (теж чи не з оточенців) і передати його з рук у руки зовсім не знайомому Андріяннові Півню.

І це саме там, у Балабанівці, вперше й почула Яринка від того Андріяна Півня — низенького, веселої вдачі, балакучого чоловіка — про якусь не відому до того «Блискавку»; цим словом невдовзі по святах було підписано ще якусь листівку з закликом бити гітлерівців і зривати всі їхні заходи...

З Балабанівки трапилась Яринці підвода до Підлісного. Ідучи через Підлісне, вона робила, правда, невеликий гак, але... їхати — не йти. В Підлісному заночувала у старого знайомого, колишнього поштового бухгалтера Брайченка. Від нього знову почула про «Блискавку» і про ту нову листівку. Хоч, правда, усе то були лише чутки. Бо ні Півень, ні старий Брайченко самі тієї листівки не бачили. Просто долетіло до них звідкілясь загадкове та похватне слово «Блискавка». Залетіло саме після Жовтневих свят, вже по тому, коли фашисти вирішили здійснити, як вони казали «масову акцію»... Моторошну «акцію» по знищенню якнайбільшої кількості радянських полонених, активістів, усього, що залишилося на окупованій території, єврейського населення. «Акція» та в повіті, власне, й почалася з Підлісного... Криваве божевілля, у якому з двохсот з чимсь людей з єврейського гетто пощастило врятуватися, може, десяткові... та й то ж, мабуть, тимчасово...

Брайченко скупю, явно жахаючись і уникаючи подробиць, розповів усе, що чув і знав про ту криваву осінню ніч. А Яринка, слухаючи те, одразу ж подумала про Розу, про свою зустріч з нею і про той есесівський приклад, який нараз гостро обізвався в її грудях... Де вона тепер, Роза?.. Вціліла?..

Брайченко добре знав Розу та її батьків, але про їхню долю ніби не видав нічого певного.

Не сказав їй тоді правди Брайченко. Вирішив не зізнаватися. Що ж тут дивного? І тому тільки через два роки довідалась Яринка, що саме того вечора і тієї ночі, коли вона ночувала в Брайченків, її подруга Роза, вцілівши ви-

падково по тій кривавій різні, переховувалася в льоху у того ж Брайченка... А Яринка тоді не могла відійти, не могла заспокоїтись цілу ніч. Забулась у важкому сні аж під ранок й одразу прокинулась від якогось кошмару, що крізь сон прорвався безтямним криком, збудив і налякав старих Брайченків...

Прокинувшись, одразу ж поквапилась додому. А в дорозі спішила так, ніби за нею хто гнався або там, удома, чекала на неї хтозна-яка смертельно невідкладна й негайна справа.

Йти було важко. День видався похмурий, мрячний. Важкі, олов'яно-сірі хмари нависли над самою землею. Дорога розкисла, стала клейкою. І на ній — час від часу, назустріч дівчині, виснаженні голодом, знуцанням та ранами гуртки полонених... Люди — не люди, скоріш кістяки, обтягнуті сірою шкірою і загорнуті в брудне лахміття. Ледь-ледь переступали з ноги на ногу. А замерзлі, хоч і бадьористі, німецькі хлопчачи з галасом підганяли їх штурханами чи й пострілами, встигаючи ще між ділом гукнути якийсь жарт у спину молоденькій тубільній фрейлейн...

На дорозі, по тих жартівливих та бадьорих німецьких хлопцях, залишаються трупи. Один... другий... А он аж двоє поруч... горілиць. Сірими плечима вгрузають в осінню, холодну і рідну землю...

Вдома, перехвилювавшись за неї, безмірно зраділа бабуся Гафія, радісно заіскрилися очі в Дмитра, стримано усміхнувся татусь.

— Як воно? — запитав. — Чи все гаразд?..

— Та коли про мене й того товариша, то нічого... Ночувала в Брайченків... А там, у Підлісному, такий жах, таке...

— Знаю, дочко...

— Ну, а ви ж тут як?

— А що з нами тут станеться? Так, як і завжди.

Тату, тату!.. Рідний, рідний татусю!.. Коли б не все оте, пережите за ці два роки, вона так ніколи по-справжньому й не довідалася б, який у неї славний... де там! Не просто славний — незвичайний, чудесний татусь!.. Отой мовчазний, розважливий, завжди спокійний татусь!.. Людина, про яку кажуть, що вона й мухи не скривдить. Він, мабуть, у своєму житті ні з ким і не посперечався по-справж-

ньому! Мовчазний та покладистий, лиш інколи кидав яке скупе, лагідне слівце, міг переповісти цілу складну історію одним коротеньким реченням та ще хіба лагідно і якомсь ніби знічено усміхнутися, одкривши у тій усмішці всього себе...

Ані словом не заперечивши, хіба що перепитавши інколи, мовчазно робив усе, про що тільки вона просила його. І в неї складалося таке враження, що все оте небезпечно, суворо заборонене, пов'язане з ризком та страхом неминучої смерті він робив лише для неї, лише тому, що просила його про те вона — його єдина, улюблена дочка, аж страшно як схожа на свою покійну матір.

Яринка лиш подумала вголос про те, як би краще «узаконити», — щоб довше, аж поки зовсім одужає, пожив у них, — отого веселого художника Дмитра. А татусь одразу ж, поклавши щось там у нову лозову корзинку, мовчки подався до Підлісного і якомсь там «узаконив» хлопця як рідного племінника.

Вона подала думку привести до ладу і переховати знайдену зброю, і татусь одразу, не заперечивши й словом, взявся до роботи, лиш поміркувавши перед тим, де ту схованку краще влаштувати. Попросила допомогти переховати ще й пораненого командира — і він і не подумав відмовити.

Тату! Татусю!.. Як ти справді до самозабуття любив свою дочку!.. А вона... А вона так і не зуміла врятувати свого незвичайного, свого найдорожчого татуся! Він ні в чому не відмовляв, робив усе, про що б не попросила. Хоч робив так, напевне, ще й тому, що в обох них лежала до того душа, що жив тим самим, що й вона, і думав (не витрачаючи на пояснення зайвих слів) так і про те ж саме, про що думала, у що вірила і його Яринка...

Колись раніше, ще як була жива мама і не було цієї проклятої війни, коли б їй навіть хто й сказав, Яринка навряд чи й повірила б у те, в чому переконувалася не раз і не двічі, і переконалася тепер остаточно. Такої витримки, такої сміливості, та де там — справжнісінького героїзму! — зовні не показного і часом непомітного, вона в татусеві раніше і допустити не могла!

Оце аж тепер, в темені цієї нескінченної ночі, коли вже є вимушений час подумати, згадати все до подробиць, вона, врешті, до краю усвідомила, зрозуміла, якою батька мала, яка це була по-справжньому велика людина!.. Людина, яку вона от, може, саме цієї хвилини втрачає назавжди,

навіки й більше ніколи в житті (подумати тільки!) не зустрине, не побачить, не почує!

Дотлівала надворі осінь з ранніми морозцями. Йшлося до зими. Лісу в їхніх краях — один одей клаптик ледь не на всю область. А життя, незважаючи ні на що, навіть на війну, брало своє. Треба було, поки живеш, одному прикрити спалену хату, іншому звести покрівлю над земляною чи хоч як-так полагодити винесені вибухом вікна й двері. І піч хоч раз на день не протопивши — не проживеш. Та й установи німецькі насамперед вимагали лісу на розбиті містки і зруйновані приміщення. Отож людей у лісі, у них на подвір'ї бувало щодня чимало. І до хати частенько забігали погрітися дядьки, хлопчачки, молодичі. Бували гості не лише непрохані, але й небажані. І дітисся від них не було куди.

Все частіше навідувався поліцай Демид Каганець. Сидів, курив, мовчав. На Яринчині ущипливі запитання, як воно служитися в поліції, чи добре платять і якого чина дадуть йому німці за службу, відповідав неохоче і насторожено. Пробував розпитувати у Дмитра, чи скоро, на його думку, німці розіб'ють Совети? І Дмитро з усією можливою серйозністю запевняв Каганця (вганяючи в сміх Яринку), що кожному поліцаєві, як тільки Гітлер переможе, видадуть по трактору, по сто десятин землі, двадцять батраків і по чотири дружини на носа. Але не тут, а десь ніби в дуже теплих краях, де землі аж надто багато, зими зовсім не буває, а всі люди чорні і ходять голі... Каганець вірив і не вірив. Усе те, окрім далеких країв та чорних жінок, його більш-менш улаштувало... Та чи хоч до весни війна скінчиться?..

Цього вже Дмитро пообіцяти йому не міг.

Так і не вияснивши до кінця всього і на всяк випадок запитавши, чи будуть, — а як будуть, то чи швидко, — німці ділити колгоспи, Каганець прощався, обходив довкола подвір'я, зазирає до хлівця, половника й навіть колодязя і, перекинувши гвинтівку, як люшню, через плече, поволеньки простував до Підлісного...

Молоденький гречний крайсландвірт Брунс, завітавши разом з Зизанієм Феофановичем, був приємно вражений і лісовою, як він висловився, «україніше Лорелай», і особливо тим, що зміг хоч якось порозумітися з нею на німецькій мові. Від склянки самогону категорично відмовився, яечню поколупав виделкою з неприхованою відразою, Зизанієвими розрахунками (кому, як та скільки видати

лісу) явно не цікавився. З охотою з'їв лиш кілька ложок меду, не відмовився од живої курки і з пильною цікавістю переглядав Яринчині книжки та підручники, докладно розпитуючи про все, що було на малюнках, від громадських та революційних подій і до діячів революції та Радянської держави включно. Забачивши випадково вцілілу і вже пожовклу газету з перших днів війни з карикатурою на Гітлера, поблажливо, як на невинну дитячу забавку, посміхнувся. Проте, подумавши, порадив те краще знищити.

Несподівано, як то йому й личило, налетів і сам шеф жандармського поста гер Мюллер в супроводі начальника поліції Калитовського, того ж Каганця й ще двох не відомих Яринці поліцаїв.

Ці, хоч батько про всяк випадок і запросив, навіть до столу не присіли. Мюллер, поки поліцаї стовбичили біля порога, стоячи перекинув дві склянки самогону, заїв куснем сала без хліба й одразу ринувся до дверей... Обнюхав і обнишпорив кожну шпарину в хаті, коморі, сараї, зазирнув до половника, льоху, колодязя, енергійно оббіг усе подвір'я і стежки до лісу, і заявивши, що тут слід би тримати коли не німецький, то хоч поліцейський пост, не прощаючись, ускочив у бричку, запряжену парою гладких гнідих коней. Звідти ще раз перепитав, чи не чути в лісі кого підозрілого, погрозився татові єдиною, яку обіцяв усім, карою на смерть й вже аж тоді наказав візникові-поліцаєві рушати.

І вперше по-справжньому вразив Яринку своєю сміливістю та витримкою її татусь саме в присутності Мюллера. Спричинився до цього той поранений командир, якого вони переховували, прийнявши від учителя Бойка.

Мюллер заскочив до них удруге на схилі короткого грудневого дня, коли надворі вже, власне, почало сутеніти. Заскочив лише з двома поліцаями — певне, був не з боягузів. У родині Калиновських на той час на такого гостя зовсім не сподівалися. Дмитро, людина більш-менш легальна, лежав у своєму закутку на тапчані, а командир, який міг уже рухатись, злегка накульгуючи на ногу, сидів біля нього. Вони про щось гомоніли, сподіваючись на те, що у великій кімнаті завжди помітять чужого ще здалеку.

А Мюллер налетів, як грім з ясного неба, зовсім не з дороги, а з лісу, і в хаті зрозуміли все, що сталося, лише тоді, як угледіли на сінному порозі його кремезну постать.

Добре ще, що тоді балабанівські дядьки аж двома розвореними возами довантажували в пінці садиби на вирубці кілька складометрів грабових лат...

Яринка саме поралася біля грубки; зрозумівши, що сталося, відчула, як перехопило їй подих і вдарило в лице жаром.

А тато одразу, ніби нічого й не сталося, запросив жандарма в кімнату з дороги погрітися. Поліцаї до хати не заходили. Стовбичили біля балабанівських дядьків, які, закінчивши вантажити ліс, чекали на Калиновського, що мав перевірити, відібрати чи підписати ордери.

І от саме тієї хвилини, коли Мюллер, стоячи і задерши голову, тягнув, ніби воду, з гранчастої склянки гострий самогон, двері рипнули і на порозі, нічого не знаючи, став командир.

Став, та так і захолов на місці, побачивши гевала в білому кожусі, з гранатами на поясі.

Яринці, як вона вже потім згадувала, здалося, що командир навіть злегка змінився на виду, обличчя зблідло, а очі нараз потемніли.

Жандарм пив неквапом, у горлі в нього булькало, а всі, хто був у хаті, зі страшним, нелюдським напруженням стежили за тим, як ходить під синюватою шкірою на його шиї гострий кадик...

Допив. Зробив останній ковток, кашлянув, прочищаючи горло, і різко, ніби йому хто підказав або штовхнув у спину, озирнувся назад.

Мить так і стояли один проти одного: жандарм у білому кожусі, підперезаному широким ремнем, на якому висів пістолет та дві гранати з довгими ручками, і беззбройний командир з зарослим темною кучерявою бородою обличчям, у татовій заячій шапці, в його ж чорній, пов'язаній мотузком, стьобаній ватянці, зовсім нових командирських з кантами штанах і стоптаних валянках.

Вирішувала одна мить, рух, погляд, слово...

Але татусь, її татусь (слово честі, ніколи до того Яринка його таким не бачила!) не допустив ні руху, ні погляду, ні тим більш слова...

Жоден із них не встиг не те що зреагувати, навіть щось виразніше подумати, а тато грізно кресонув очима, грюкнув кулаком об стіл і просто-таки з люттю, хрипко гукнув:

— Та чи дасте ви мені нарешті спокій, чорти б вас побрали!

Жандарм перевів погляд з командира на тата. (До речі, він, певне, так і не помітив, звідки той зайшов: з кухні чи з сіней.) Потім знову зиркнув на командира. А той на татусів вигук якось знічено стенив плечима, вибачаючись, а тато, не даючи нікому опам'ятатися, гримів далі, звертаючись просто до жандарма:

— Вірите, хвилини вільної за весь день не маю!.. Та й знов до командира: — Ви що, не бачите, що в мене пан комендант?! Горить вам?! Земля під вами провалюється?!

— Так темніє ж...— у тон татові обізвався нарешті й командир.— А зараз, самі знаєте, як поночі добиратися...

— Чорти вас не похапають! Ідїть і чекайте!.. Вийду зараз, подивлюся, щоб чого зайвого не поцупили, підпишу ваші папірці, та й з богом... Поїдете слідом за паном комендантом, то, зрештою, ніхто вас не зачепить.

Чого-чого, а такої довгої промови від татуся Яринка не сподівалась і сподіватися не могла.

Командир справді вже по-селянському ведмідькувато повернувся до дверей і зник у темному отворі сіней, щільно і старанно причинивши за собою двері.

Мюллер узяв усе, як кажуть, за чисту монету, ковтнув з льоту, як собака муху, і закусив самогон кислим огірком.

А Яринка, відчувши, як щось важке ніби сповзло з її плечей і вся вона стала легкою і спустошеною, як пір'їна, нараз захотіла десь отут прилягти (хоч і на підлогу, застелену соломою) і відпочити. Однак, горда й захоплена татусевим просто-таки героїчним вчинком, опанувала ту мимо-вільну слабкість і заспокоїлась...

...Одного вівторка, десь уже в кінці листопада, старий Брайченко, побувавши на базарі в Скальному, привіз листа від дідуся Нестора. Писав дідусь про своє життя-буття, про те, як знудьгувався він за Яринкою, просив, щоб відвідала при нагоді, а в кінці приписав, що заходив до нього якийсь хлопець, назвав себе Льонею і просив переказати Яринці, щоб була, коли зможе, у дідуся Нестора наступної неділі, він, той хлопець, зайде до неї, бо справа є...

Льоня, безперечно, міг бути лиш один — Заброда.

І без особливої потреби на такі запросини він, безперечно, не зважився б...

Вдруге до Скального Яринка їхала тією ж півторатонкою з лісництва. Приїхала до дідуся в суботу надвечір.

Чекала на Льоню звечора, вранці і цілий наступний день. Чекала вдома, не виходячи з хати, остерігаючись найперш непотрібної зустрічі з Дуською. Чекала хвилюючись, нетерпеливлячись і... не дочекалась...

Опівночі з неділі на понеділок на вулиці, біля дідусевого подвір'я, почувся тупіт, потім постріли, а потім... Потім Яринка підбрала в дідусевій малині й перенесла до хати смертельно пораненого хлопчика...

Дивна й моторошна була то ніч.

Порожнє, ніби вимерле, темне село. Пустельна вулиця. Тьмяно освітлена, з щільно запнутими вікнами кімната. Яринка з дідусем ніби одні-однісінькі серед цієї гупої ночі на всьому великому світі. Тільки десь у темряві, в холодній порожнечі замерлих, приишклих вулиць — поліцаї та німці...

І на лежанці підпливає кров'ю непритомний, смертельно блідий хлопчик. Чийсь тринадцяти- чи чотирнадцятилітній підстрелений син. Не відомо, чому, як і звідки з'явився він тут глухої півночі. Не відомо, хто й за що гнався за ним і от підстрелив. Певніш, хто — відомо... Звичайно ж, поліцаї. Яринка навіть помітила їхні темні постаті, визирнувши на незвичайний тупіт з темного вікна на вулицю. Але...

Спочатку хлопець був зовсім як мертвий. Потім, коли його перев'язали, одіграли й силоміць улили в нього малинового чаю, застогнав, щось пробелькотів, розкрив безтямні, невидючі очі і... раптом покликав якусь Галю.

І тільки-но він покликав ту Галю, Яринка одразу з подивом, болем, якимсь неусвідомленим каяттям упізнала в тому хлопцеві... Грицька Очеретного... Брата тієї самої Галі Очеретної.. З якою вона... яку вона... тієї самої... ну, що пішла ніби працювати до якої там не є, а все ж німецької друкарні...

За пазухою в Грицька був пістолет ТТ з двома обоймами і більше нічогосінько.

До повної свідомості він так і не повернувся... Тільки, вже в жару та маренні, кволим голосом, болісно-наполегливо кликав та й кликав сестру Галю... Та ще повторив кілька разів про якесь «мило», сховане у Стояновій криниці на Козачій балці, і про якісь «цвяхи», зачеплені за третю палу біля Вовкової греблі...

Вдосвіта Грицько Очеретний помер.

Під ранок, уперше того року в їхніх місцях, випав глибокий сніг. А вдень розійшлися чутки про облаву, яку німці почали ще з учора і продовжують сьогодні вже по снігу...

Ввечері з'ясувалося ще: вбито якогось не відомого Яринці оточенця, якусь глуху стару бабусю з Курячих Лапок, заарештовано Льоню Заброду, Сенька Горещького, каліку-студента Максима Залізного, двох молодих оточенців і... Галю Очеретну.

Тоско й важко стало на душі в Яринки. І від того всього, і від тієї поганої підозри, з якою вона зустріла й напевне гірко образила Галю...

Згадка про ту образу пекла Яринку запізнілим безсилим каяттям не один день і не один місяць. Обізвалася в серці глухим, ниючим болем і зараз, у концтаборі.

Грицькова смерть, оті його безтямні слова так вразили Яринку, так роз'ятрили її сумління, що ще довгий час, навіть уві сні, приходили до неї, не забувалися та, певне, вже й до кінця життя не забудуться...

«Мило», «цвяхи», Вовкова гребля й Козача балка... Чому хлопець повторював саме ці, тільки ці слова?.. Випадковість?.. Просто так?.. Тоді чому саме така випадковість?.. До того ж і Козачу балку, і Вовкову греблю Яринка знала незгірш Калинової кринички чи поораного проваллями Острова у себе в лісі...

Залишившись у Скальному ще на якийсь час (на превелику радість дідусеві), Яринка обережно надвечір прогулялася вздовж Чорної Бережанки до тієї Вовкової греблі. Побачила розмите каміння впоперек замерзлої вже річки, рештки кам'яного підмурівка колишнього млина і ...на превеликий, майже містичний подив, побіля того підмурівка, на незамерваючій бистрині лотоків,— три товсті, низько, над самою водою зрізані палі, що стриміли над пінявим шумовинням одна за одною...

«Цікаво, яку ж із них Грицько вважав першою, а яку третьою?» — подумала Яринка, ніби аж похоловши і вже твердо вірячи, що неспроста говорив хлопець, а за тими словами мусить-таки щось критися...

Постояла, спостерігаючи, як кипить на бистрині, у пінявій ополонці, темна вода. Поторгала носком чобота ламкі, як скло, крижані забереги. Спробувала вийти по кризі на середину річки... Крига трималася міцно, не ламаючись і не вгинаючись. Коли б лягти на неї й підповзти аж до того незамерзлого озерця, то... можна було б дотягтися он туди, аж до тієї крайньої палі...

Отже, оті «цвяхи», якщо вони існували не тільки в передсмертному маренні Грицька Очеретного, мусили бути десь на дні, якимось там зачеплені за одну з паль...

Яринка вийшла на берег, стояла біля кам'яного підмурівка, потім ще біля куща чорного верболозу. Аж потому тихо пішла вздовж стежки, кимсь злегка вже протоптаній в глибокому снігу.

Сутеніло. Небо й незаймано чисті полотнища снігів зливалися в якійсь нижній-нижній, невимовної краси синяві. Межами, в городах, чорніли тернові кущі, червоніли шелюги, гнувся під снігом сизий верболіз. Угорі, за смужечкою вишняка, самотньо темніла хата Очеретних. Німа, з чорними бльмами вікон, пустка... Зайти б, запитати у когось із родичів чи сусідів — адже там мала бути Галина мати з дитиною... Зайти і... нарватися на якусь засаду. Яринка важко зітхнула і, поволі пересуваючи нараз обважнілі ноги, пройшла далі уздовж берега.

Отже... замість зустрітись з Забродою, виконати Бойкове завдання і, можливо, зв'язати в один два діючих ланцюги, вона відчула лиш повний і, коли говорити прямо, небезпечний обрив, кінців якого їй зараз, напевне, вже не знайти. Після всього, що сталося, не тільки небезпечно, а й нерозумно було б щось тут по-гарячому розшукувати чи когось розпитувати.

Лишився одним єдиний, майже фантазмагоричний слід, який крився в словах-видіннях Грицька Очеретного... Чогось та втікав він од поліцаїв?! З пістолетом, у комендантську годину, під час несподіваної облоги та арештів заблукав аж на їхній куток!.. Ні, за цим усім могло щось критися!..

Вранці дідусь Нестор пішов до старости, розповів про ту, зрештою не таку вже й дивну та той час, трагічну історію. Староста про всяк випадок послав до них поліцає, але особливого значення тому не надавав...

Склали сякого-такого протокола, оглянули трупа, допитали для годиться свідків та й дозволили Грицька Очеретного (про смерть якого та її причину в Скальному, певне, ніхто й не догадувався, окрім двох-трьох дідусевих сусідів) тихо й спокійно поховати.

Дідусь Нестор сам і труну збив із соснових, наготовлених на власну смерть дощок. Семен Печений — конюх з «громадського господарства» — запряг у сани гнідого коня, одвіз сірому на цвинтар та й прикопав у неглибокій, промерзлій могилі.

Яринка, в передчутті чогось небезпечного і чогось дуже важливого, що вона ще могла чи мусила з'ясувати, провела Грицька лиш через свою вулицю до мосту. Ледь

дочекавшись сутінків, взяла з-під стріхи залізну дідусеву ключку та й подалася до Вовкової греблі.

Місце то було глухе, по-своєму навіть таємниче, в неглибокій балці, аж ген за селом. Гребля розмита, млин зруйнований десь на початку колективізації. Останні вцілілі верби навколо вирубані ще восени... Навряд щоб кому, та ще й увечері, спало на думку без особливо пильної на те потреби прогулюватися сюди!

Проте зайва обережність ніколи не завадить. З-за стіни кам'яного підмурівка й аж до ополонки дівчина проповзла, не підводячи голови. Далі, вже по кризі, підповзла до ополонки і, мало в що вірячи, більше для того, аби совість була чиста, побовталася навколо першої палі, потім переповзла до другої, середньої, і вже так, ні до чого, хіба щоб глибину зміряти (вода бистра, вирує, але не глибока, всього на який метр чи й мілкіше), побовталася й коло неї... Біля третьої, крайньої, вже втративши всяку надію, не дуже й старанно, поводила гострячком ключки і... з першого ж разу зачепила щось важке...

Від того її нараз кинуло в піт. Тримаючи ключку в воді, Яринка повернула голову і озирнулась. Навкруги було порожньо й тихо. Над селом, над річкою густа, сіра вечорова сутінь. Лиш вода в ополонці ніжнодзвінно клекотіла та в кінці греблі, в осоці, коротко й лунко стрельнула крига. Яринка здригнулася і трохи почекала. Впевнившись, що ключка зачепилася міцно, потягла на себе.

Чорний чималий пакунок, який вона обережно витягла на кригу, виявився набитою чимсь важким торбою від звичайного протигаза.

Навіть і не подумавши пошукати ключкою ще раз (що там іще є), позадкувала до берега...

Дома, поки дідусь засне, кинула знахідку в малинник і пригорнула снігом...

...Грицькові слова були не просто маренням. У торбі виявилось: набрана й готова до друку листівка, що починалася словами: «Вільні радянські люди! Допомогайте Червоній Армії нищити фашистську погань!...»; пара гумових валиків для фарби й друкування; шматочок шинельного сукна; кілька кілограмів друкарського шрифту насипом і скляночка з друкарською фарбою.

Текст старанно складеної в дерев'яний ящикок листівки закінчувався чітким, вирізаним на дощечці підписом: «Блисківка»...

Виходить... не просто працювала в німецькій друкарні її подруга Галя! (І як це вона тоді не додумалася?!). Он про які цвяхи гарячково шепотів сухими, смертельно-блідими губами малий Грицько!

То чи ж могла тепер Яринка сумніватися, що й за словом «мило», про яке теж говорив Грицько, криється щось таємниче й важливе?

Однак розшукувати оте таємниче «мило» — відблиск отой, тепер уже легендарної «Блискавки» — на власний розсуд Яринка не наважилась. Не було у неї ні часу, ні можливості. Та й після тих прикрих новин, убивств та арештів, у Скальному їй загрожувала небезпека на кожному кроці. Досить було випадкової зустрічі з Дуською Фойгелем.

Вибираючись по кількох днях додому, торбу з «цвяхами», попри небезпеки, прихопила з собою.

Прощаючись з дідусем Нестором, пообіцяла, що то ненадовго, і попросила його до її повернення обережно розвідати все, що пощастить, про родину Очеретних.

Торбу від протигаза з усім, що було в ній, невдовзі передала Бойкові.

Бойко, переглянувши при ній усе те немудре начиння, скрушно похитав головою:

— Т-та-ак, Яринко... От, виходить, і довідалися ми, де та хто є ота «Блискавка»... Тільки дуже пізно!.. — І, трохи помовчавши, додав: — Ну що ж, тепер саме час потурбувати й Ступу. А то засидівся чоловік без діла, коли б не закис...

Хто такий Ступа, Яринка тоді ще не знала. І прізвище таке почула вперше, навіть гадки не маючи, що саме зустріч із Ступою міцно й назавжди зв'яже її з великим підпіллям...

З наказу Бойка Яринка мусила розшукати того Ступу і, передавши пароль від якогось «Сорок четвертого», суворо конспіративно розповісти все, що знає про «цвяхи», Козачу балку, Стоянову криницю та «мило».

Жив Ступа, виявляється, у тому ж Скальному, працював чи то агрономом, чи зоотехніком у земельному відділі німецької райуправи...

Вибралася Яринка до Скального з тим наказом аж наприкінці січня сорок другого року.

Ступу розшукала рано-вранці вдома.

Високий повніючий уже чоловік у валянках та новенькому сірому кітелі зустрів Яринку насторожено, невдоволено

навіть і довго не хотів нічому вірити. Ніяких паролів він не знає і знати не хоче, ні про яких «Сорок четвертих» і здалеку не чув. А коли її хтось підслав, то мусить одверто сказати, було б значно краще, якби така молоденька ще дівчина підшукала собі пристойніше і корисніше заняття. Трохи оговтавшись, довго й прискіпливо випитував, хто вона та звідки. Так довго та нудно, що Яринка, зрештою, розвілялась та її заходила доводити, що з нею все якнайясніше: прибула від «Сорок четвертого» (хоч того і в очі не бачила), а сама є — може, громадянин Ступа чував (вона так і сказала «громадянин») — рідною дочкою терногородського поміщика, дворянина Калиновського, власника кількох тисяч десятин землі та лісів у навколишніх районах.

Нарешті аж на це Ступа таки посміхнувся. Навіть запитав, чи вона не голодна. Запропонував Яринці хліба з салом, не потурбувавшись, однак, де ж дівчина дінеться на ніч, почав обережно випитувати і про Козачу балку, і про Стоянову криницю, і про те фантастичне «мило»...

Пізніше чула: влаштував Ступа все, як було велено, але Яринці він з того дня зовсім не сподобався. Й не тим, що поведив себе аж надто обережно — у такий час інакше й неможливо, — а якоюсь марудністю і непотрібною, аж відворотною зверхністю: ніби тільки він усе знає і все може.

Життя звело її з Ступою ще всього два рази: у квітні, коли Бойко послав її у Скальне до того ж Ступи, а Ступа — до обласного міста на зв'язок із Золотаренком, і восени минулого року, коли їх трьох — Яринку, Ступу та Бойка — поліція вискочила на Солонецьких хуторах.

У квітні Ступа зустрів її так само холоднувато зі звичним виразом зверхності на брезклому, хоч і гарному обличчі, і знову гостро не сподобався. Восени ж, коли вона тягла його на собі, пораненого в ногу, через якісь кущі, зарості ожини, вогкі мочарі, — виявився людиною витривалою і навіть хороброю...

День та наступну ніч по тій першій зустрічі з Ступою Яринка перебула в дідуся Нестора. Не показуючись на подвір'ї, наводила сякий-такий лад у немудрящому дідусевому господарстві, випитувала про скальнівські новини, умовляла старенького кинути Скальне й перебратися хоч на зиму до них у ліс.

Новини в Скальному були тепер, як і скрізь, невеселі. До лісу вибиратися дідусь нізащо не хотів: і не любив лісу, і жаль кидати напризволяще хату — розтягнуть, а він

тут народився, вік звікував, тут уже, коли що, й помре... А про того хлопчачка, що вони тоді поховали, і тих Очеретних він не забув, розвідав. Батько — тракторист, пішов ще з весни до війська, та й слід за ним прохолов. Хлопчика ото вбили поліцаї, старшу сестру — ходять такі чутки — заарештували і вивезли ніби кудись аж до Німеччини, а матір, виявляється, ще в липні сорок першого, коли німець станцію бомбив, поцілила бомба. Зосталась одним одна сирітка, всього чотири годочки, її Надійкою звать. Живе у сусідки, Мотрі Голованихи...

«Матінко моя! — почувши те, скорчилася від болю Яринка. — Ще й матір!.. Це ж тоді, коли я Галю отак... ні за що образила... І що тільки мені в голову вдарило?! Виходить, у неї вже й матері не було! А я!..»

Гнів на себе, каяття, біль і безпорадність, повна неможливість хоч чимось виправити становище, загладити свою провину терзали дівчину цілу ніч, не давали заснути.

Підвелась удосвіта, мов після хвороби, уся розбита...

А тут ще й дідусь!

Встав услід за онукою, взув латані валянки, надів білого кожушка, пов'язав поверх заячої шапки хустку, взяв до рук грушевого ципка і... буде Яринку проводити, та й край!

Блідий, висхий, аж світиться від старості... А надворі мороз, мете пронизливо поземка. І йти аж до МТС ледь не через усе село... Яринка просить, відраджує його від того, обіцяє, що незабаром, зовсім скоро, ще приїде. А він уперся: проводитиму, та й край!.. А сам ледь не плаче...

Дібає з нею навпроти вітру, ковзаючись на мерзлому снігу, насилу ноги переставляє, тремтить увесь, на віях од вітру сльози замерзають бурульками, а він таки своєї.

Ледве вблагала, щоб хоч біля мосту відстав. Пішла далі сама обмерзлим бруком та все озиралась, а він стояв, прихилившись спиною до телеграфного стовпа, спершись на кийок. Такий самотній та загублений у порожнечі мертвозасніженої вулиці. Похитувався на вітрі й невідривно дивився онуцці вслід.

І Яринка, час від часу озираючись, досадуючи і на саму себе, і на нього, навіть і не подумала тоді, що бачить дідуся Нестора востаннє...

В лютому вони втрюх — Яринка, Бойко та Дмитро — відтиснули з набору, знайденого на дні Чорної Бережанки, кількасот підписаних словом «Блискавка» листівок,

переймаючи таким чином не лише діла, а й саму назву скальнівської підпільної групи.

Половину тих листівок Яринка занесла до Терногородки і з рук у руки передала Романові Шульзі — літньому вже чоловікові, механікові Терногородської МТС. Інші Бойко розповсюдив через своїх зв'язкових у кількох сусідніх районах — від Нових Байраків аж до Скального.

Того ж місяця, якимось у неділю, повертаючись з Нових Байраків до Підлісного, забрів до них у ліс поліцай Демид Каганець. Десь по дорозі, зовсім випадково, потрапила йому до рук інша, не їхня, значно докладніша листівка, також підписана словом «Блискавка». Перед тим як здати до поліції, Каганець вирішив нащось показати її в хаті Калиновських.

У тій листівці розповідалося про події, зв'язані ще з Жовтневими святами. Тримати її в руках було і радісно, і моторошно. То був ніби далекий постріл і водночас привіт від загиблих безвісти скальнівських товаришів. То була листівка, яку, безперечно, тримала в своїх руках Галя Очеретна...

Навіть тієї суворої зими вони, проте, не нудьгували. Звідка їх відвідували районіві фіурери і майже щодня — Демид Каганець. Окрім нього, напевне ж, з волі жандармського начальства, не забували тиху лісову оселю і інші поліцаї. Якийсь час просиджували мовчки, лузаючи насіння, іноді, ніби із співчуття, питаючи в Дмитра про здоров'я, цікавлячись тим, хто він та звідки... А він, глузуючи, усе повторював з незначними змінами та доповненнями одну історію: він позашлюбний син великого князя Кирила і купецької дочки з Петербурга; батько його ледь чи й здогадувався про синове існування, а мати так швидко дременула за кордон з якимсь офіцером, що навіть рідного сина забула прихопити. І довелося йому, Дмитрові Кириловичу, — можна сказати, людині царської крові, — пробавлятися серед безпритульних, виховуватися в дитбудинку і трохи повчитися ще в середній художній школі...

Поліцаї вірили й не вірили. Дмитро вмів, коли був у настрої, так натхненно плести сухого дуба, що й не вірити йому важко, і повірити нелегко. Тож поліцаї лиш посміювались і поглядали один на одного; посидівши та послушавши, поверталися до Підлісного, щоб невдовзі несподівано з'явитися знову.

Дмитро поволі, важко, та все ж оклигував. Оклигував із сумною впевненістю, що лишиться калікою на все життя.

Проте духом не падав, жартував з удаваною (а може, й справді широко) безтурботністю.

— Художникові, окрім голови, звичайно, досить і однієї руки. Принаймні ніхто не докорятиме, що малюю лівою ногою...

За всю осінь і зиму вони пережили лиш одну велику, по-справжньому велику радість: перший розгром німців під Москвою, вісті про який дійшли до них зі значним запізненням.

Наприкінці лютого Дмитро став уже підводитись і навіть переходити хату од ліжка до вікна. Щодень ті його «прогулянки» ставали все довшими і тривалішими. Потім вони знайшли собі цікавішу й кориснішу роботу. Яринка приносила з Підлісного, від Бойка, цілі жмутки усіляких гітлерівських погроз, наказів та попереджень тубільному населенню про здачу продуктів та одягу, розстріли за переселення зброї та «непевних елементів».

А він по тих друкованих здебільшого з одного боку папірця малював дошкульні карикатури на Гітлера, його генералів і взагалі фашистів. Робив Дмитро те, на думку Яринки, просто блискуче. Цінував його майстерність також і Бойко. Цінував і, бажаючи підвищити «тиражі» подібних документів, порадив Дмитрові вирізати ще й дватри «найбільш підходяжих до сучасного моменту» кліше з дерева чи лінолеуму...

А вже коли почав сходити сніг, настала й важча робота: розкопували, розвозили й роздавали людям, присланим від Шульги, Ступи чи Бойка, на відповідний наказ чи пароль, зброю, яку Яринка з татом зібрали й переховували в лісі ще з літа.

А потім... у розпалі найбільших надій та сподівань, напровесні, посипалися на неї одне за одним найжахливіші нещастя. Нещастя, які, коли й загартували Яринчину волю,— навчили жодним порухом, жодною рисочкою обличчя не видавати своїх справжніх почуттів,— то, напевне, лише тому, що вони її чомусь, зовсім випадково, не вбили одразу, перших же хвилин...

Найстрашнішим в усьому було те, що головним винуватцем у тих нещастях Яринка вважала саму себе. Себе і нікого більше. Вона заспокоїлась, не подумала заздалегідь... А коли й думала, то втішала себе: кому, мовляв, потрібен каліка у військовий час і хто там може шим цікавитись...

А, отже, виявилось, знайшлися такі, що розмірковували по-іншому....

І Дмитро теж... Правда, що з нього й візьмеш з його безтурботністю та постійними жартами?!

А можна ж було!... І переховати, і... мало чого!.. Маючи такі зв'язки та можливості...

Навіть того березневого дня, коли вони з вікна помітили Каганця, можна було б ще багато встигнути... Призвичаїв уже їх той Каганець до себе... А коли слідом за ним за яких дві-три хвилини з-за кушів черемхи несподівано вдерлося до хати ще двоє поліцаїв, думати про щось було вже пізно.

Нічого не пояснюючи, набурмосений Каганець офіційно звелів Дмитрові негайно збиратися в дорогу. Дещо пом'якшила, правда, поліцейську твердість пляшка самогону, яку виставив Калиновський, бажаючи розтягнути, а може, й виграти час.

Поки поліцаї розпивали ту півлітру, Яринка сяк-так зібрала Дмитра в невідому дорогу.

Вже на порозі, коли виходили з хати, нараз посмутнілий, якимось по дитячому хмурячи обличчя, Дмитро подякував усім хатнім, а Яринці сказав тихо-тихо:

— Спасибі тобі, Яринко, за все-все... Що б там зі мною не сталося, а я, поки й житиму, тебе ніколи-ніколи в світі не забуду...

— І я,— майже пошепки відповіла пополотнілими губами дівчина, стримуючись, щоб не розридатись...

Ото, певно, й було їхнє освідчення...

Бабуся Гафія біля печі втирала кінчиком фартука сльози, татусь мовчки простягнув руку Дмитрові й одразу повернувся до вікна. А Дмитро, рвучко штовхнувши двері, ступив через поріг і більше не озирнувся...

Як і багатьох інших виловлених у березневій облаві оточенців, Дмитра закинули до терногородського концтабору.

І Яринка, разом з терногородською групою Романа Шульги, яка на той час прибрала вже й собі назву «Блискавка», негайно почала готувати втечу. Вона майже регулярно, раз на тиждень, відвідувала Терногородку, носила Дмитрові передачі та накази від Шульги й Бойка. Але... З тим напочатку якимось не склалось, здійснення операції затягнулось катастрофічно, і з Дмитром сталося непоправне...

Сталася та трагедія вже по тому, як скальнівська група добула з Стоянової криниці таємниче «мило», що виявилося кількома ящиками толу. Його цілком вистачило для того, щоб висадити в повітря відбудований німцями під весну Скальнівський цукрозавод. Та ж група (яка також прибрала собі назву «Блискавка») скарала на смерть скальнівського начальника жандармського поста Шроппа, а потім і начальника поліції Туза.

По тій гучній акції (з тієї групи Яринка знала одного Ступу) гітлерівці дощенту випалили село Петриківку, перестріляли ледь не половину його людей і взагалі намагалися приглушити страшним терором цілу округу.

Саме тоді в Скальному, замість скараного Туза, гітлерівці настановили начальником поліції Дуську Фойгеля.

І саме одного з тих днів, у квітні, одразу після побачення з Дмитром, до неї аж у ліс пробрався низенький, натоптуватий Роман Шульга. Був він у якомусь темному дощовику, заболочених, з високими халявами чоботях і ремінному кашкеті. До хати не зайшов. Викликав Яринку на подвір'я і, хмурачи кругле, безброве обличчя з обвітреними, цеглистого кольору щоками, коротко й рішуче наказав їй іти до Підлісного на зв'язок з Іваном Бойком...

Твердо вірячи в те, що йдеться про Дмитрове визволення, Яринка вирушила в дорогу того ж дня, переконана, що з'явиться біля терногородського концтабору й побачиться з Дмитром, як і обіцяла, через три дні, в п'ятницю. Навіть і тоді, коли Бойко наказав їй одразу простувати в Скальне до Ступи, дівчина, кваплячись, грузнучи в клейкому болоті степового шляху, певна була, що на побачення з Дмитром вона все-таки встигне.

Похмурий і неговіркий Ступа приголомшив її ще більш несподіваним і категоричним наказом негайно пробиватися до міста К. на зв'язок тепер уже із зовсім не відомим їй багажним касиром, якимсь Ничипором Калениковичем Золотаренком.

До міста було сто двадцять кілометрів. Ступа дав їй на відпочинок одну ніч, але зустрічатися з дідусем Нестором заборонив. Переночувала Яринка в Ступи, вдосвіта вирушила.

Добиралася туди три дні. В одному місті її підвіз кілометрів з тридцять якийсь хлопчак, повертаючись парокіною підводою з Балабанівки. А назад — уже просто до Терногородки — чотири.

Багажний касир Золотаренко (як вона зрозуміла вже значно пізніше) був уповноваженим чи навіть членом підпільного обласного комітету партії. За першої зустрічі він знайомився з дівчиною, розпитував про її життя, навчання, родичів, хоч видно було: багато чого знав про неї і до того. Потім, наступного дня, перекинувшись з Яринкою кількома фразами по-німецьки, повідомив про те, як вона має жити і що робити надалі. І, заручившись її твердою згодою, наказав обірвати всі зв'язки з іншими товаришами чи групами «Блискавки» і виконувати тільки його або того, хто діятиме від його імені, накази...

«А як же тепер буде з Дмитром, з його втечею і визволенням?» — тоскно подумала Яринка, дивлячись посмутнілими счима довше, ніж годиться, в обличчя сухорлявому, вже літньому, але енергійному Золотаренкові. Лиш подумала. А вимовити ту думку вголос чомусь не наслідилась. І всі ті дні після розмови із Золотаренком поки була в місті і потім добиралася до Терногородки, дівчину мучили якісь бентежні і погані передчуття, якась не до кінця усвідомлена тривога...

І коли вона під вечір четвертого дня, натомлена важкою дорогою, клейким, як смола, болотом, голодна, розбита і екстра знервована, ступила нарешті до крайньої вулиці Терногородки, її охопила така гостра тривога, такий страх, що вона вже й не пробувала втішати чи гамувати себе. Так ніби наперед знала: сталося щось жахне для неї і неоправдане... Та тривога, той страх збудили несподіваний вплив енергії, сили, яка хтосьна-де взялась у змученому, вкрай перевтомленому тілі, і вулицями Терногородки дівчина вже бігла... Бігла, що ближче, то гостріше відчуваючи важке напруження, майже нестерпну тривогу, що жила, здавалося, не лише в ній, але й довкола неї, читалася на кожному обличчі кожної зустрічної людини, розливалася навсібіч, проймала навіть саме повітря.

Отак, просто божеволіючи від тієї незбагненої тривоги, промчала вздовж бруківки через усю довжелезну вулицю і впала грудьми на оці самі колючі дроти огорожі концтабору.

Не бачила, не помічала нічого навколо себе, тільки постать людини з мертво звішеною на груди чубатою головою біля високого стовпа посеред порожнього табірною подвір'я. Не бачила обличчя тієї ніби вкляклої біля стовпа

людини, не могла впізнати одразу, та ще здалеку, хто то, але зразу ж якимсь глибинним внутрішнім чуттям з першої миті збагнула: то він, Дмитро!

Впала грудьми на колючий дріт, вдарилась, ніби сліпа, об стіну й безтямно зойкнула:

— Дмитре-е! Дми-итре-е!..

Але ніхто не обізвався на той болісний, відчайний зойк. А той, хто сидів отам, посеред порожнього подвір'я, пригнутений спиною до стовпа, навіть не ворухнувся...

Всього яких дванадцять днів тому вона бачила його дужим, жвавим, сповненим надій. Тягнучись до неї руками через драти, невідривно дивився їй в очі, блискав білими зубами і, злегка затинаючись, просив:

— Найголовніше, щоб ти скоріше прийшла!.. Скоріше приходи!.. Чуєш, Яринко?! Бо я ж тебе так ждатиму!.. Так ждатиму!

А тепер... Ні, даремно переслідували її оті лиховісні передчуття... За той час, поки вона була в місті, тут сталося щось неймовірно, страшне. Страшне і неймовірно навіть для гітлерівського концтабору... Що саме — Яринка так до кінця тоді й не збагнула. Знала лиш, чи скоріше догадувалася: за те, що не схотів принижуватись, не схотів малювати їхнього шолудивного Гітлера, натомість плюнувши своїм катам в обличчя якоюсь убивчо-знущальною карикатурою на їх обожиюваного фюрера, пообрубували пальці на руках, закатували есесівці її запального, її гордого Дмитра. Однак мучило її тоді, пекло лиш найголовніше, лиш одне: живий а чи вже мертвий отой непорушно вкляклий чоловік... з темно-червоними марлевими балабухами замість рук? Отих розумних, гарячих рук, які вміли творити таку красу... Таке, чого не вмів і не вмітиме, здається, ніколи ніхто інший...

Незвичайність і жах того, що сталося, Яринка усвідомила пізніше, коли могла ясніше сприйняти і ту дивну порожнечу табірною, тричі обнесеного колючим дротом, подвір'я (всіх полонених загнали аж за третю огорожу і наглухо зачинили в обідраному довжелезному корівнику), і те, що на збитій з товстих обапелів вищці чергувало біля кулемета аж троє німців, і те, що аж кілька їх з автоматами та собаками на повідках неспокійно юрмилося біля воріт табору.

Цілих два роки минуло з того часу. Але зараз, отут, Яринка пригадує і бачить усе так виразно, як не могла бачити і відчутти навіть тоді... І обвислу, непорушну

постать біля стовпа, і пасмо білявого чуба, що впало йому на лоба й закрило обличчя... І німців: тих трьох — на вищі і тих — біля воріт.

Вони щось гукали до неї застережливе й загрозливе. Здається, навіть стріляли з автоматів, тільки — вона так і не розуміє чому — не влучили. Потім випустили на неї вівчарку. І та вівчарка — знову ж незрозуміло чому — відмовилась кинутись на Яринку. Підбігла, страшна, величезна, з червоною, роззявленою, зубатою пащею, обнюхала її і якось розгублено, ніби аж засоромлено, повернулася до своїх хазяїв...

Потому Яринку вже руками одривали від дроту, тягли не просохлим ще болотом через вулицю, штовхали, навіть били чимсь важким по плечах і по голові. А вона пручалась, виривалась і знову кидалася на дріт з розпачливим зойком:

— Дми-и-тре!.. Дми-и-итре!..

І тривало так увесь той вечір і ледь не цілу ніч... Цілу оту моторошну ніч, у яку, звершивши не менш моторошне — написавши на фанерному щиті власною кров'ю «Смерть фашистам!», — закатований, помер її Дмитро, молодий і веселий художник. Оту ніч, якої вона їм, поки й житиме, не забуде... Теплу квітневу ніч, в темені якої непомітно розквітли в Терногородці вишневі садки...

Тоді їй щойно виповнився сімнадцятий...

Отже, минуло з того дня всього два роки.

І тепер, коли Яринка заплющить очі і викличе в уяві ту ніч, побачить себе біля оцієї огорожі, їй просто не віриться, що була вона отака і все те діялося з нею самою... Ні... Або те сталося десятки років тому в хтозна-якому далекому минулому, або то була не вона, Яринка Калиновська, а зовсім інша, слабенька, вкрай приголомшена і розгублена дівчинка. Така розгублена і прибита, що зараз аж згадувати соромно...

Ні, справді, невже з тієї ночі минуло всього яких два роки?! І невже ж оце вона — та сама Яринка — ще тільки вчора стояла поруч з німецьким жандармом Бухманом на ганку районної управи новобайрацької поліції?.. Стояла, з глибоко затаєним жахом спостерігаючи, як поліцаї та жандарми волочать з кузова вантажної машини її закритого і непритомного тата!.. Йі рідного, дорогого татуся! Гупнули ним об землю, потягли по східцях на ганок і зникли за дверима управи. А вона стояла з замкнутим, немов скам'янілим обличчям, і жодна рисочка не здригну-

лася на її виду... І німецькому жандармові і на думку не спало, що отой закривавлений, непритомний чоловік, якого волочать по східцях на нові тортури,— її рідний татусь... Певне, й підсвідомо не відчув, яким нестерпно пекучим вогнем кипить усе ество цієї зовні незворушної, кам'яно-спокійної дівчини з непроникним обличчям...

Того далекого вечора і тієї ночі, коли в Терногородці розквітли вишневі садки, вона була не лише вкрай приголомшена і беззахисна. Ні. До всього ще була вся розкрита, розкрита навстіж і нічого не те що не приховувала (ані думок, ані почуттів), а й не думала, та й не вміла, не могла і не мала сил приховувати...

Її велике почуття, так владно стримуване перед тим, суворо заборонене самій собі, думалось,— приглушене вже кохання, в нещасті, перед загрозою неминучої Дмитрової смерті, спалахнуло, вибухло з такою неймовірною силою, що вона вже просто не могла думати про якусь там обережність. Вся охоплена спопеляючим вогнем тієї любові, непереборним страхом за його життя, цілковито забула відчуття страху перед ворогом, остаточно втратила голову і, власне, врятувалася та й інших врятувала тільки чудом. Ота молодість її, розкритість, та беззахисність, оте відверте, майже неусвідомлене презирство до смерті, до якої їй було тоді цілком байдуже, і врятували дівчину від самої смерті, а може, й від чогось гіршого. Адже вона тоді вже багато знала, чула, в її руках була вже і таємниця «Блискавки», і Бойка, і Ступи і, головне, багажного касира Золотаренка...

Звичайно, вона їм не сказала б, не розкрила б нічого, нікого й нізачо! Не сказала б, хоч би там як її кували, окрім усього, ще й тому, що смерть їй видавалася тоді навіть якимсь полегшенням. А біль... Болю в тому стані вона, здається, і не відчувала б... Пам'ятає, що били, тягли від огорожі. Вона навіть руки до крові подерла об цей колючий дріт! Але щоб боліло... Болю, хоч як напружує уяву, не пригадає.

І тільки трохи пізніше, коли вона, оговтавшись і переболівши, вже вдома пробувала спокійніше пригадати оте все, її раптом поиняв не звіданий до того переляк... Ні, не від того, що вона ще раз відновила в пам'яті всю оту страшну картину... Найперше, від думки, тепер глибше усвідомленої,— як же це вона могла так стерятись, отак про все

і про саму себе забути? А найголовніше, аж до пекучого сорому,— як же вона буде жити далі отакою?.. Як здійснюватиме те, що так дуже хотіла, пообіцяла і присяглася робити?! Як вона зможе діяти — отака невитримана, така беззахисна перед власними почуттями? І це саме тоді, вночі, у батьковій лісовій хаті, за вікнами якої шуміли на весняному вітрі високі осоки, вона сказала собі: або ти підеш і скажеш, що ти не можеш, не вмієш, боїшся, або...

Піти й сказати... На одну думку про те ставало так нестерпно соромно, так гірко образливо, що того, як це станеться, вона собі й уявити не могла. Так само, як не могла ясно до кінця додумати й отого іншого «або», яке так і лишилося в почуттях, ніде і ніколи не висловлене вголос. Бо того найглибшого і найдорожчого висловити вголос Яринка не зважувалась і не могла, добре відчуваючи, що у світі буває щось більше і святіше, ніж найкраще проказані вголос слова...

Звичайно ж, нікуди вона не пішла і нікому нічого не сказала. Найперш тому, що не було такої потреби. Адже ті, кому вона хотіла сказати, самі все бачили, розуміли і самі, дочекавшись слухного моменту, попередили і навіть вилаяли її...

Щось незвичайне, якийсь переполох у таборі військово-полонених, метушня гітлерівського начальства, що едалося раптом до якихось особливих, з розстрілами та жорстокими катуваннями, заходів, не могло не привернути уваги навколишнього населення. І товариші з підпільної групи Романа Шульги з усією можливою пильністю стежили за розвитком тих незрозумілих, не з'ясованих до кінця подій...

Хтось із тих підпільників упізнав біля дротів Яринку. Бачив, як рвалася вона, сліпо кидаючись на колючу огорожу, до непритомного, скаліченого і прив'язаного до стовпа посеред табору Дмитра.

Шульзі доповіли про те вже зовсім поночі. А поки за його наказом дісталися туди двоє незнайомих дівчат, силоміць затягнули до якоїсь хати майже збожеволілу Калиновську, було вже далеко за північ. Ледь угамувавши, городами та левадами перевели кудись далі від табору. Яринка про те мало що пам'ятала.

Пізно увечері туди прийшов і сам Шульга. Впевнившись, що дівчина може сприймати його слова, вилаяв, на-

віть пригрозив чимсь там і наказав негайно повертатися додому...

Проводив її аж до лісу, певне, навмисне для того викликаний Бойко.

Поверталися вони додому ледь не цілу темну весняну ніч. І майже весь час — мовчки.

Яринка, видно було, взяла себе в руки і почувалась уже зібраною та енергійною.

А вдома знову ослабла, згубила відчуття реального і власного тіла. Жила якийсь час ніби в тумані, в якомусь чаду. Потім розповідали: був жар, маячення. Вона скрикувала, схоплювалася з ліжка, поривалася кудись бігти, кликала Дмитра...

По тому днів зо три, схудла і виснажена до краю, не маючи сили ані думати, ані будь-що сприймати, лежала, збайдужіла до всього. Просто відпочивала, відходила.

А ще за якийсь час, коли зовсім уже пішла на поправку, до них із Підлісного зайшла чогось знайома жінка — Марина Зеленючка. Поміж іншими, звичайними і нецікавими Яринці розмовами сказала, що була взимку в Скальному і, здалося їй чи й справді, здалеку, десь побіля єврейського гетто, помітила підліснянську знайому Розу Савранську.

Сказала, потім поговорила ще про щось і пішла.

А Яринці було досить і того, щоб усе почалося майже з самого початку. Увесь жах останніх днів, подій, не до кінця усвідомлених раніше небезпек, втрат, незагоєних болів... і неіснуючих провин... Щонайперше, згадала: її вилаяв, серйозно тим застерігши, Шульга. Отже, вона вчинила щось майже непоправне... А чи зможе вона взагалі наказувати своїм почуттям?.. Адже то не лише слова Шульги, те вона знає сама: підпальник не може, не має права розгублюватися, виявляти свої справжні думки та почуття в присутності ворога ні за яких, хай найскладніших та найжахливіших обставин!..

А ще ж є й інше, що вона обов'язково змушена була зробити і, гляди, не зробить!.. Адже от Роза! Була і... хто ж його знає, чи ще десь є! Жила і зникла... Убили... вмерла... згинула безвісти. Зрештою, так само, як Галя Очеретна. Так само, як може згинуть безвісти, зникнути й вона, Яринка Калиновська. Кожного дня, першої-ліпшої хвилини... І тоді... згинуть разом з нею, підуть у темінь забуття Галя, Льоня, малий Грицько Очеретний, зовсім не знайомий їй Максим Залізний, вся коротка, як спалах, історія тієї першої «Блискавки». А з нею — хто знає —

може, не лише їхнє життя, сміливість, боротьба, але й — що найголовніше — добра слава, навіть сама честь їхнього доброго імені... І, може, не лише їхнього... Адже могла ж вона, навіть вона, Яринка, подумати про подругу хтозна й що!.. А що ж тоді скажеш іншим, тим, що захочуть просто так, з цікавості, знічев'я, запитати через кілька чи кільканадцять років теперішню чотирирічну сирітку Надійку?.. Що відповість їм Надійка?.. Що її сестра Галя пішла працювати не кудись там, а саме до німецької друкарні, рятуючи своє життя?!

Відчай охоплював Яринку на одну думку про таке...

Отож хоч Шульга й наказав їй строго-настрога навіть носа тепер не показувати до Терногородки та Скального і взагалі нікуди не виходити без спеціального дозволу, однаково... Однаково є речі, яких ти не можеш не зробити. То є твій обов'язок, веління твоєї совісті, якого тобі нізащо не забути і не позбутися. Який, коли не виконаєш його, переслідуватиме тебе, буде ятрити твоє незаспокоєне сумління, скільки б ти й не жила...

Однаково вона мусить хоч якось, хоч трохи полегшити чи пом'якшити свою страшну провину...

Не знає ще, що там робитиме, як це все складеться, не знає навіть достеменно нащо, але вона мусить відвідати Скальне і побачити маленьку Надійку Очеретну.

Незважаючи на заборону Шульги, навіть порушуючи його наказ.

І вона, зрештою, пізніше так і зробила.

Бо вело її до Скального щось непереборне, щось владне і більше за неї.

Попервах вирішила забігти до Скального всього на кілька хвилин по дорозі, вирушаючи на важливе завдання. Вирішила, але... так і не наважилась. Не насмілилася порушити прямого і ясного наказу.

«На фронті б таке, напевне, вважали б зрадою», — подумала.

До Скального зайшла на зворотному шляху, вже виконавши завдання.

Зайшла під вечір від Козачої балки і прокралася городами майже спорожнілих тепер зарічанських висілків на сусідне, поруч з обійстям Очеретних, подвір'я.

Біля порога старенької вже хати з зеленою від моху стріхою зустріла її літня худенька жінка, зустріла дещо

насторожено, але не боязко, ба навіть привітно. Почувши, що незнайома дівчина цікавиться Надійкою Очеретною, одразу їй зізналася: так, дитина живе зараз у неї. Але запитати в Яринки — хто вона й звідки — не запитала. Запросила до хати. І лиш пізніше, припрошуючи до вечері, так, між іншим і дуже тактовно, перепитала, звідки та як знає Яринка Очеретних...

Привітно, ніби свою, зустріла її і мала Надійка. Повненька, по-хлоп'ячому підстрижена дівчинка сиділа саме на застеленому ряденцем полу і гралася кукурудзяними качанами. Відразу потяглася до чужої дівчини, пішла до неї на руки, защебетала, випила з Яринчиних рук молока і потім, коли вже час було вклати до сну, пішла від неї неохоче, перед тим кілька разів спитавши, чи востанеться тьотя у них і чи підуть вони завтра до річки по проліски.

Проліски... Сині-сині веснянки в березі і білі солодкі бриндуші на твердих, задернованих межах городів!.. Чи ще вернеться, чи буде ще такий час, коли вона отакою щебетливою Надійкою, вже нікого не остерегаючись, збиратиме жмутки тих блакитних квіточок, вигрібатиме разом з солодкими цибульками білі зірочки бриндуш?.. Так, хтось колись і вишукуватиме, і збиратиме... А вона?..

Яринка, попросивши тітку Мотру не запалювати світла, присіла до віконця і дрібненькими, круглими літерами написала коротенького листа Галі Очеретній на той випадок, коли б вона була живою і колись повернулася додому з Німеччини чи ще там звідки.

«Хто зна, — гадала, пишучи, — кому з нас випаде щастя залишитися живим!..» А може, Галя десь там і виживе, повернеться, прочитає оцю її записочку, все зрозуміє і... пробачить...

Написавши, посідала якийсь час мовчки, подумала і, повернувши той клаптик паперу, додала кілька слів ще й на звороті маленькій Надійці: вона, прикрита ряденцем, вже поцмокувала ввісні губками й тоненько висвистувала носиком... Написала не до теперішньої, а до майбутньої Надійки, яка колись та переживе все це і вже доросла прочитає оцих кілька слів, дізнається про своїх рідних і про те, як вони жили, думали про неї, її майбутнє і, як уже вміли, боролися за нього...

Закінчивши з листом, узяла патрон з Грицькової обойми, вивернула олов'яну кульку, висипала порох і замість нього вклала туди, скрутивши в тоненьку дудочку, папірець. І знову міцно затулила кулькою. Потім засунула

того патрона в пляшку і вночі закопала її під грушею-дичкою край городу. На прощання попросила тітку Мотрю запам'ятати те місце і, коли з'явиться додому Галя, сказати їй, щоб відкопала... Ну, а коли... не повернеться, то... нехай колись, тоді, коли вже проженуть звідси фашистів і коли вже вмітиме вона читати та й розуміти, що й до чого,— хай відкопає того листа Надійка... Або ж (мало що!) хтось із наших, із тих перших, які повернуться визволителями до Скального...

По тій катастрофі з Дмитром, після якої Яринка поверталася до життя, ніби після смертельної хвороби, надовго полонила дівчину тверда, пекуча, високої напруги зненависть і постійне жадання дії і помсти.

Сплив рік, майже цілий рік невтомних мандрів.

Ніби човник в основі, неквапливо, але й невтомно, снувала й снувала вона — дрібненька, непомітна, зосереджено-насторожена і насторожено-колюча, здавалось, навіть весела — з села до села і з району в район. То з одним, то з іншим зустрічаючись, ночуючи в незнайомих людей, щось передаючи і переказуючи, іноді — чи здебільшого — й таке, що було незрозуміле і їй самій, але, напевне, дуже значне і потрібне для загального діла...

І десь уже без неї і поза нею звільняли з концтабору полонених, громили поліцейські стани, розклеювали листівки, нищили найлютіших карателів. І вже ніхто, зовсім-зовсім ніхто не з'являвся більше в їхній лісовій оселі...

І ще, вже значно пізніше, важко поранено Ступу...

Заарештовано Бойка. Вбито в сутичці з жандармами в Балабанівці Романа Шульгу. Викрито і привселюдно повішено на базарному майдані у центрі міста як «найнебезпечнішого з найнебезпечніших злочинців і ворогів Третього рейху» багажного касира Золотаренка...

А дівчина, невеличка та жвава, у синьому чи квітчастому платтячку влітку, в цигейковій шубці, за лацканом якої приховувався металевий силует дитячої голівки, взимку — іноді з важким пістолетом Грицька Очеретного в бічній кишені, а часом без зброї — все ходить та й ходить по своїй землі. Буває замислена та засмучена, а то — на людях — і весела, й задерикувата. Іноді ж, коли доводилося стикатися з німцями чи поліцаями, то й зухвало-задерикувата...

Ходила, роблячи свою, як думалось самій, невеличку, хоч і потрібну, справу. І, жадаючи дій значніших, небуденних, героїчніших, утішала себе і була навіть горда хоч тим, що так і не порушила даного самій собі слова,— нічого, дослівно нічого, навіть патичка маленького не зламала на користь окупантам. «І не зламаю, не працюватиму з ними і на них за жодних обставин»,— повторювала уперто, так до кінця і не уявляючи, що то таке життя, що може воно часом зробити з людиною...

Ходила таким собі осучасненим Тілем Уленшпігелем, із застиглим, ба навіть холодно-загадковим усміхом на устах і... попів Дмитра, попів усіх розстріляних, убитих, повішених і закатованих, попів Клааса постійно стукав у її серце...

Аж до того досвітку, коли першою випадково побачила заплутаний у гіллі розлогого дуба парашут і під ним біяву дівчинку Настю... Аж до того часу, коли наші виходили (або й вийшли) на лінію Дніпра в його нижчій течії та скинули, серед інших, і в цих місцях невеликий розвідувальний десант... Аж тоді жорстоке життя таки не порухалося з її хоч і твердим, але по-дитячому наївним максималізмом...

...Ні, вона таки не даремно отак любила свого татуся. А з того часу любить ще міцніше. Де там! Вона посправжньому захоплюється ним, пишається, з подивом думаючи не раз: «Як і звідки береться у найнебезпечнішу хвилину в нього отой спокій, витримка та винахідливість...»

Десь Яринка читала, що Наполеон почувався найспокійніше, найвитриманіше у щонайнебезпечніші хвилини свого життя, коли доля його висіла буквально на волосинці. За таких обставин він не те що не хвилювався, а його навіть хилило... хилило на простісінький сон... Отаке Яринка вчитала. Але щось не віриться їй, щоб потягло того імператора на сон, коли б одного разу його отак, як її татуся — не героя, не полководця і не імператора,— той же Мюллер поставив біля хати під біло-зеленавий стовбур осокора і, криво посміхаючись, але й у гадці не маючи жарту чи залякування, на всяк випадок (Мюллер жартувати не вмів і слів на вітер ніколи не кидав), сказав:

— Зараз ти будеш бачив... Зараз ти будеш бачив...

Яринка стояла тут же, біля причільного вікна... за яких п'ять кроків, зіпершись спиною об стінку хати.

Вечоріло. За осокорами над лісом осідало донизу велике червоне сонце. Медово пахло кашкою, материнкою і сухим сіном. Мюллер, зі зведеним парабелумом у руці, стояв якраз поміж ними. А навколо повне подвір'я насторожено змовклих поліцаїв, німецьких солдатів і лютих, галасливих, що скаженіючи так і рвалися з поводків, вівчарок.

Вранці того серпневого дня сорок третього року Демид Каганець набрів на новісінький радянський парашут з нашвидку обрізаними стропами.

Парашут розкритий, не погашений, завис, заплутавшись на вершечку старезного дуба — її, Яринчиного, давнього улюбленця, який щоразу зустрічав її з ласкавим батьківським шелестом на межі край рівного поля, коли б — удень чи вночі — і з яких би — близьких чи далеких — мандрів вона не поверталася до рідної хати.

Прикривши верхів'я дуба, парашут білів на його темній зелені так чітко, що його можна було помітити з поля чи зі шляху кілометрів за два. Поліцаї здіймали той парашут з дуба годин кілька — так він міцно заплутався. Збиралися навіть викликати пожежну команду, але поблизу такої не виявилося...

Зганяли поліцаїв, різних німецьких службовців та солдатів — піших, кінних і на машинах, з собаками й без — з кількох районів майже до обіду. Ліс, як на степові масштаби, не такий і малий, оточили з усіх боків і прочісували, йдучи лікоть до ліктя, в десятками лютих вовкодавів майже до самого вечора. Кожному собаці дали перед тим обнюхати парашут, одяг та взуття всіх мешканців лісу (татів, Яринчин, бабусі Гафії), але жоден собака не взяв будь-якого сліду...

Лютий, як і його вівчарки, роздратований невдачею, голодний, як вовк — від частування в Калиновських цього разу начисто відмовився, — Мюллер вивів на подвір'я тата і поставив його спиною до старого осокара. Яринці звелів стати під стіною навпроти батька і, вимахуючи зведеним парабелумом, сказав:

— Радянський парашутист — не голка сіна... І лісок оцей — не Брянські чи Поліські бори... От що: ти або твоя дочка десь тут сховали радянський парашутист-диверсант. Де ви його сховали?..

Яринка мовчала, з тривогою і болем вдивляючись у спокійне, зовсім спокійне обличчя татуся. Він стояв і так само мовчки дивився поперед себе, не уникаючи Мюллерового погляду.

— Хтось із вас двох і десь тут, у вашому лісі, сховав радянський парашутист. І ви обоє знаєте, де він. Так само, як і те, чим це загрожує вам. Коли, звичайно, ви не визнаєтесь...

— Ліс, пане, великий,— на страшній Яринчин подив тато навіть посміхнувся.— А я, хоч і лісник, не повинен і, головне, не можу знати про кожну людину, яка може зайти до цього лісу. Зрештою, в мене не сто рук і не сто очей.

— Зате в нас сто рук і сто очей... Ми його знайдемо... Але надходить вечір, він за ніч устигне переховатися в інше місце, і це ускладнить справу. А ми певні і переконані, що сховав його хтось із вас двох...

— Ну, що ж... Коли б я навіть і хотів, але — хоч вірте, хоч ні — сказати вам нічого не можу. І парашута того побачив лише тоді, коли його зняли з дуба.

— Добре, добре,— нащось провів у себе перед носом парабелумом Мюллер.

Десь збоку тиркнув мотоцикл. Загарчав здоровенний сірий, з жовтими підпалинами пес. Яринка нараз відчула, як до звичних лісових вечірніх пахощів домішався дух перегорілого бензину і псини.

Стояла і дивилася на тата невідривно, страшно, широко відкритими очима. Важко дихала через рот і з подивом спостерігала саме спокійне обличчя татуся...

«Нюхом чує, догадується той жандарм а чи й на думку йому таке не спадає?» — думала дівчина, приготувавшись до найгіршого і водночас почувуючи, що, можливо, вперше в житті, вона зараз нічого-нічого, навіть самої смерті, не боїться. Ні тих жандармів, ні поліцаїв, ні солдатів з лютими псами. Якось навіть пишалася тим, що їх он як багато, і вони нічого не знають, і нічого в неї не довідаються... Тільки одне страшило — татусь. Жаль їй було татуся, такого спокійного і такого самотнього під отим зелено-білим стовбуром могутнього осокора. Бо вона знала те, чого справді тут ніхто не знав. Ні вони, ні навіть татусь... Знала ж вона не лише те, що то був справді радянський парашутист, не лише те, де він тепер схований так, що не знайти його ні псові, ні жандармові, але й те, що той парашутист — зовсім-зовсім невеличка білява, з руденьким ластовинням біля перенісся дівчина. На зріст така ж, а може, навіть і таких років, як і Яринка. І Яринка ніколи, нічого, нізащо й нікому не скаже про неї, хоч би її тут і на

шматки різали. І ще знає, що й татко б не сказав... Вона те знала твердо. Ніколи б не сказав, коли б навіть і знав...

— Так це є твій останній слово? — помовчавши, перепитує татуса Мюллер. — Добре, добре...

— Так... Нічого більше сказати вам, пане комендант, я не можу... І дочка моя теж... Не маю, розумієте, чого сказати.

— Т-так... Добре... Тоді, коли ти не хочеш сказати правда солдатам фюрера і великий рейх... Тоді ти зараз отут будеш бачив, як мої зольдатен спочатку згвалтують твоя дочка, потім повісять он на той гілляк... І все це ти мусив дивився... Спочатку дивився... А потім будеш висів на тій гілляк поруч.

Мюллер опустив парабелум і почав запалювати цигарку. Яринка стояла вся стерпла, ледь відчуваючи себе і все ж боячись не за себе, а за нього, татуса. Так ніби зовсім не зрозуміла чи й справді не зрозуміла жандармових слів. Стояла, погано розбираючи, що з нею діється, і водночас гостро помічаючи, як рваними клаптями, кільцями швидко розпливається в повітрі синій димок від жандармової сигарети, іноді на мить затуляючи від неї збіліле татусеве обличчя з чорною рисочкою рота...

Майнула хвилина, дві, а може, лише мить. Чорна рисочка на білому татусевому обличчі ледь перекосилась, губи спочатку німо заворушилися, а потім уже, здавалося, коли татусь скінчив говорити, до неї долинули слова:

— Я тільки... я тільки дуже прошу вас... Я добре знаю: дочка нічого не знає... І я, коли хочете, благаю вас як мужчина мужчину... Ви мусите... ну...— йому, видно, так і не вистачило сили вимовити слово «повісити»,— ви мусите... мене одного...

Здається, на якусь довшу чи коротку мить Яринка навіть знепритомніла чи просто в неї запаморочилася голова. Бо коли знову, крізь туман, почала сприймати навколишнє, сонце все ще висіло над вершечками грабів, а димок від сигарети рваними клаптями все ще летів через подвір'я, чіпляючись за черемховий кущ, і у вечірньому повітрі стигла та сама неприродна тиша. Така неприродна, що навіть жодна пташка ніде не озивалася або вона, Яринка, просто оглухла...

А потім Мюллер, повагавшись і, певне, вирішивши, що вже розіграв свою страшну виставу до кінця і далі в цьому напрямку йти нікуди, сказав, криво посміхнувшись:

— Я — теж батько... І в мене є аж... айн, цвайн, драй...

гри дочка... І я тобі вірю... Тобто я не вірю, ніколи не повірю, щоб батько заради когось там не пожалів рідний дочка... Ми теж... як це?.. Теж психолог...

Він кинув на траву недопалок, притис його носком чобота й одразу ж, майже бігом, кинувся до брички.

З галасом, гавкотом, перегуками за ним кинулась і вся згряя...

Перегуки, тупіт, гавкотня поволі даленіли і нарешті зовсім стихли...

З лісу, з низин, від яру та струмка потягло вологою прохолодою. Повітря виповнилось густою синявою. Над тихим лісом замерехтіла перша іскриста зірка.

А вони так і стояли одне проти одного. Стояли ще довго, мовчки. Аж поки з-за лісової межі, з-за темних валів придорожніх тернів не вплив на оксамитно-фіалковій простори неба червоний, гарячий краєць ледь уже надщербленого місяця... Стояли, аж поки Яринка, трохи вгвтавшись, не подумала вже спокійніше про оте тендітне, біляве дівча з рудим ластовинням на перенісці: «Як же вона там, у Підлісному? Чи ж усе там гаразд?..»

А Настя Невінчана, оте крихкотіле дівча, зовсім уже заспокоївшись по страшній ранковій пригоді, сиділо собі в Підлісному, на призьбі під хатою у старих Брайченків, навіть і не криючись особливо... Бо у кого ж могла виникнути хоч віддалена підозра, хто б навіть подумати міг, що вона, оце саме вона — таке собі курчатко дрібненьке — та може бути справжнім радянським парашутистом!.. Та воно ж, певне, накажи йому стрибнути зі звичайної груші, навик перелякається, а не те що!.. — страшно ж сказати — з літака! Вночі, на окуповану гітлерівцями територію!..

Та що вже «хтось там»?.. Навіть сам татусь Яринчин уже деякий час по тому, як Настя перебралася в ліс до їхньої хати, не те що не знав, а й на думку йому ні разу хоч щось подібне не спало! Навіть коли сказали — і тоді ще не одразу повірив. Стояв приголомшено, лиш плечима знизуючи та головою недовіжливо похитуючи, не знаючи, що й казати.

І все ж «воно», оте курча, таки стрибнуло! Хай і не зовсім вдало, одірвавшись від товаришів, заплутавшись у гіллі старого дуба, з якого їй самій, без Яринки, певне, отак просто й не виплутатись. І коли б не набрела на неї

Яринка, повертаючись з Балабанівки від старого Цимбала, потрапила б таки Настя до рук гітлерівцям...

Однак встигла Яринка попереду них. Вона розплутала дівчину, вирятувала, обрізавши стропи парашута, зняла з дуба, передягнула, приховала її речі, зброю та рацію до вуликів та встигла ще і до Підлісного відвести. Одвела і тим часом знайшла притулок у старих Брайченків. Навіть і гадки не маючи, які зміни принесе, як переверне її життя отой день і ота ніби випадкова зустріч...

Тоді, в серпні, обрізуючи міцні, ніби з дроту, стропи парашута, здіймаючи з дуба в калиновому ярку дівчину, в руці якої був важкий пістолет, за плечима — зелений військовий мішок, а в очах — повно сліз, Яринка обшмугляла собі до крові пальці.

А невдовзі, за яких два місяці, ставши з волі обставин... перекладачкою у новобайрацького крайсландвірта Дітріха Вольфа, обшмульгала тим собі до крові й душу...

Це ж тільки подумати! Вона, Яринка, горда та непримиренна, сховавши до кишені свою гордість, своє по-дитячому не прикрите презирство до кожного, хто «хоч одного патичка, хоч і не з своєї волі, зламав на користь німців», мусила роз'їжджати і в райцентрі, і по селах разом з німецьким офіцером!..

Сиділа поруч з ним на задньому сидінні чудом уцілілого десь, лакованого, на тонких ресорах фаетона, у який було запряжено пару вороних огирів. Кіньми правив Федір Гуля — літній, як на її погляд, чоловік років сорока п'яти... І то ще їй пощастило, що саме Федір Гуля, а не хто інший. Бо Федір Гуля був своєю людиною і тільки він один знав на десятки й десятки кілометрів довкола, яка з неї «перекладачка».

І вже не раз і не два ловила Яринка на собі несподівано бистрі, гострі та... мало сказати презирливі чи недоброзичливі, просто спопеляючі погляди. Ті погляди пекли вогнем і якнайболючіше нагадували кожного разу про Галю Очеретну. Галю, яку вона так тяжко і так незаслужено образила, а тепер і приблизно не могла знати, чи ж дійде хоч колись до подруги її щире вибачення і запізніле (чи не безнадійно запізніле?) каяття...

Зрештою, ніби відчуваючи її стан, навіть сам Яринчин шеф — Дітріх Вольф — іноді знаходив у тому щось таке, що його розважало і штовхало на гумор. Поглядаючи на

дівчину збоку й згори — був набагато вищий од Яринки — з свого лакового сидіння в фаєтоні, який перевалювався з баюри в баюру, Дітріх, до того глибоко і про щось серйозно замислений, раптом весело, але не без ущипливої, хоч ніби й доброзичливої іронії, зауважував:

— Дивлюсь я на вас, фрейлейн Ірінхен, та й думаю, що, як на звичайну українську дівчину, не фольксдойче, та ще й зі знанням німецької мови в обсязі приблизно такому, як ваш шеф і покірний слуга знає чесько-польсько-українсько-російську разом, ви зробили непогану кар'єру, ставши перекладачем у самого районного крайсландвірта... Але... чи не здається вам, що та кар'єра прийшла до вас занадто пізно?..

— По-перше, ви це повторюєте сьогодні вже вдруге, а по-друге, ви все дуже добре знаєте й без мене. А по-третє, ідїть ви, як би це сказати на вашому чесько-польсько-російсько-українсько-німецькому діалекті, до дябла, тшорта чи тойфеля. Зрештою, мені однаково.

— Прошу пробачення, — ніби цілком серйозно та широко казав Дітріх, — але я зовсім не хотїв вас образити... Зрештою, — не шкодував він і самого себе, — моя власна кар'єра складається так само... блискуче, як ваша. Незважаючи на те, що почав я з Польщі (може, знаєте чи чули місто Сопот на Балтиці?), лейтенантом зробили мене аж після оцього, — тут він показав їй лїву руку, на якій лишилося лише два, мїзинний та безіменний, пальці, — на Дону, недалеко від Сталінграда, і з того часу... моя напівцивільна, напіввійськова кар'єра мчить мене, ніби збожеволїлий Пегас, з Дону до Дінця, з Дінця до Дніпра. І я так і не можу зогріти комендантського місця нїде бїльш нїж на три-чотири мїсяці. Зрештою, я починаю побоюватися, що це може закїнчитись Дрезденом, Лейпцигом чи, може, навіть самим Берліном... Але ж там, та ще на той час, комсндантів вистачить і без мене...

— Цікаво, — відповіла на те Яринка. — Ви от усе знаєте... А все ж... Провокуєте чи... прошу пробачення, може, краще сказати, працюєте з наказу пана Бухмана чи... з власної ініціативи?

— О-о-о!.. — широко обурювався Дітріх. — До дідика (він мав на увазі — до дїдька) пана Бухмана! По-перше, кожному своє. Я маю свої клопоти, а пан Бухман має їх достобїса й без мене. І, до речі, й без вас. До того ж пан Бухман — жандарм, наці, есес і ще там щось. А я — простий солдат фюрера. — Він знову посміхнувся, вимовляючи

останні слова.— І я просто трішечки-трішечки цікавлюсь, як це сказати... психологій... От я, наприклад, у своєму становищі почувую себе отак... Ну, а інша людина в подібному становищі — от ви, наприклад? Як?.. Скажіть чесно, вас... Як це?.. Ну, не турбує... А, знайшов... не лякає, коли вас зватимуть... О, прошу зрозуміти мене правильно!.. Зватимуть, лише з огляду на посаду, як це у вас кажуть?.. О! Згадав!.. Я вже чув таке не раз: ну, як це?.. Німецький овтшарка?..

Щось ніби обірвалось нараз дівчині в грудях на ті слова. Обірвалось і шугнуло гострим боєм. Але зовні... зовні Яринка навіть не зблідла. Вона лиш якусь мить помовчала і потім тихо, презирливо прощідила:

— Мені зовсім байдуже, хто там що говорить чи говоритиме. Я просто не цікавлюсь тим, що про мене можуть говорити або говорить... Я просто ненавиджу, пане шеф і простий солдат фюрера!

— О-о-о! — Дітріх по-справжньому вже здивувався й зацікавився.— Навіть я, німець, вихований цією самою... системою капіталізму, навіть мені дивно, яким глибоким, виходить, нескорінимим може бути почуття власності!.. Чи то мене вилікувало від того солдатське життя?.. Бо... ви ж добре знаєте, найбільша особиста власність солдата — власна голова. І губить він її, не встигнувши навіть пожалкувати. А щодо вас, то... ви ж навіть запам'ятати нічого того не встигли...

— Справа не в почутті власності, а в почутті гідності,— так само серйозно відповіла Яринка. І відповідь та прозвучала для Дітріха переконливо. Він помовчав, подумав, а потім таки не втримався і знову запитав:

— Скажіть... коли те все правда... А мені, зрештою, однаково, і на пана Бухмана мені начхати... Знову ж з простого почуття цікавості і чистої психології... Я, зрештою, син простого власника не такої вже й великої міської пекарні в Богемії... Так от: як може себе почувати власник чи власниця шестисот гектарів одного лісу і кількох... я вже забув...

— Чотирьох,— машинально підказала Яринка.

— Ага!.. Чотирьох тисяч десятин такої родючої, як у вас на Україні, землі?

— Ви знаєте, пане шеф, я відповіла б вам з задоволенням, але, правду сказати, сама не знаю і не розумію!

— О-о-о!..— дивувався дедалі більше шеф.— Але ж...

— Але ж пан шеф мав би пам'ятати, що всіма тими багатствами я не володіла жодної хвилини. Однак гадаю, що така людина, та ще в спокійних умовах, могла б почувати себе зовсім непогано... А взагалі... то я й сама не знаю, що тут правда, а що легенда... Коли вірити людям, то до Польщі встиг утекти один лише мій двоюрідний брат, легіонер Пилсудського, Ясик Калиновський. Я його пробувала тепер розшукати, але... війна є війна. Решта моєї рідні трагічно загинула в громадянську війну, тоді, коли мені не було ще й двох років. Мене врятувала, вдовчерила і виховала, як просту селянську дівчину, віддана нашій польській родині сім'я лісника, прізвище якого також Калиновський... Рідних дітей у них не було. А з прізвищами тут можна зустріти отаке частенько: поляки і українці, пани і мужики... З однаковим прізвищем... Зрештою, мій названий татусь зовсім-зовсім непогана людина. І коли б мій рідний тато, якого я і в очі не бачила...

— О-о-о!..— похитав головою Дітріх.— О-о-о!.. Який уже раз слухаю я цю чудесну... як це... легенду, і кожного разу вона мене зворушує до сліз.

— Легенду? — перепитала без гніву, лише з легким доктором Яринка.

— Ну зрештою... В найкращому, сказати б, реалістичному розумінні цього слова...

Хтозна, може, й справді цей досить симпатичний судетський власник пекарні (ще один з бравих та веселих німецьких хлопців) саме так і розумів слово «легенда». Яюсь так, у душі уславленого німецькою літературою романтизму... Навіть і не підозрюючи того, що мали на увазі і який зміст вкладали у нього, влаштуовуючи Яринку до Дітріха в «перекладачі», командир десантної групи Сашко Сапожников (якого тут жартома перекрестили на Чоботаренка) і староста села Нові Байраки Юхим Макогон...

Коли казати одверто, то двадцятишестилітній лейтенант, стрункий, навіть красивий, з худорлявим, видовженим обличчям і великими сірими, з твердим поглядом, очима, міг вважатися людиною загалом симпатичною. Пристойно вихований, з ґрунтовною середньою освітою, яку він здобув тоді ще в чеських Судетах і яка давала змогу ширше поглянути на життя і якісь гуманістичні «ілюзії»,— так сказали б німці, що здобули середню освіту в передвоєнний

та воєнний час у самому рейху... Зовсім не схожий на звичайного, середньої руки хама в формі гітлерівського офіцера, до стандарту якого вже призвичаїлись на окупованих землях, він, зрештою, нічим не виявляв (принаймні на той час) фашистських переконань і від нацистів, від їхньої партії, розмовляючи з Яринкою, начисто себе відмежовував.

Правду кажучи, у Яринки не було підстав вважати і його розмови такими вже нещирими. Можна було таки повірити, що цьому хлопцеві, який міг вести розумну бесіду з будь-якого приводу на будь-яку тему, справді було байдуже до всього: до війни, наці, фюрера, до того, що може думати про нього сам Бухман і що може подумати якась там тубільна перекладачка про все те разом.

Він навіть добре не знав, нащо йому тепер і та перекладачка, і сам він отут як сільськогосподарський комендант у місцевості, що вже, власне, вважалася воєнною прифронтовою зоною і підлягала законам воєнного командування. Та... що вже там говорити про нього, Дітріха, коли й самому Бухманові доводилось з ніг збиватись, очищаючи близькі фронтові тили від справжніх і гаданих підпільників, розвідників та партизанів, і тільки й радощів, що іноді перехилити чарку чи пляшку з тим же Дітріхом, начальником поліції чи старостою Макагоном...

І все ж Яринку, яка й без того почувала себе, мов на лезі бритви, насторожувало, а часом — то й по-справжньому лякало те, що надто часто кружляли Дітріхові розмови з нею навколо одного; надто часто повертався він до тієї ж теми в бесіді, яка здебільшого починалася досить притертою сентенцією:

— В нашому з вами, фрейлейн Ірінхен, комендантському ділі, в такій от корсунській ситуації, найголовніше — не прогавити моменту і не вихопитися передчасно. Прогавиш момент — ваші підтягнуть мотузком на перекладину, вони, правда, робити цього як слід ще не навчилися, але декого підтягують, ого! — а вирвешся завчасно вперед — оголосять панікером свої, і,— вішати своїх у нас зараз часу бракує,— куля в потилицю... Так що, фрейлейн Ірінхен, ви мене чудово розумієте...

Особливо збуджував Дітріхів інтерес до таких розмов шнапс. А до нього лейтенант вдавався, що день, то частіше. Правда, зовсім майже ніколи не п'янів, тільки в його звичайно холодних очах раптом починали перебігати якісь дикі вогники, і їх Яринка боялась чи не найбільше...

А через Нові Байраки — саме через Нові Байраки! — просто повз Дітріхову комендатуру, райуправу та приміщення поліції день і ніч ішли на схід та південний схід розбаюреною бруківкою, просто стежками, а то й городами, по осі тонучи в фантастичному болоті, німецькі мотомеханізовані і танкові війська...

Ішли на схід (поверталися, правда, й на захід) і піші, і кінні, і моторизовані, і танками, тягнучи за собою різні там «тигри» та «фердинанди». І за всім тим треба було пильно стежити, давати свій лад, непомітно і, по можливості, точно перераховувати, щоб не пропустити найголовнішого і довідатися про найважливіше. І здебільшого берегти в пам'яті, не записувати і потім ще закарбувати в пам'яті літнього Федора Гулі або майже хлопчика «поліцай» Валерика Нечитайла...

Іноді Яринці доводилося по-справжньому не спати по дві-три доби. А мусила ж ще виконувати і комендантсько-перекладацькі обов'язки та підтримувати розмови з Дітріхом, що ставали все довшими, одноманітнішими і хворобливішими.

Добре, хоч обов'язків у Дітріха (отже, і в Яринки) з кожним днем меншало, та якихось особливих знань німецької мови комендант від неї і не вимагав.

Ще як тільки познайомив їх староста Нових Байраків Юхим Макогон, Дітріх — ледь-ледь напідпитку, — з цікавістю поглянувши на набурмосену дівчину, неухважно розпитав, хто вона, звідки, як та де вчилася німецької мови, що робила до цього, і на її відповіді сказав одверто:

— Цей... як по-вашому?.. Зі шпрыхт?.. Говори, так?.. Говоріль ні отшінь харашо... Але... мені краще й не треба. Шпек, куркі, яйка, млеко і шнапс я знаю й сам... Про те ж, що тубільний дядько мусить здати корову, не має права колоти свиней, має їхати туди і туди, ви йому перекладете цілком пристойно... Ну, а більшого поки що в нашому ділі й не вимагається. Так, пане Макогон? — звернувся вже до старости.

— Та вже ж, що так, — посміхнувся Юхим Макогон. — А за дівчину — то я вам ручаюсь. Дівчина Яринка, одно слово, гут...

...На той час гітлерівці Золотаренка вже повісили. Іван Бойко діяв ще на волі і навіть жив не криючись у Підлісному.

Золотаренка Яринці замінив Цимбал. Він і звів її з старостою села Нові Байраки Юхимом Макогоном. І тільки

Юхим Макогон, Федір Гуля та ще, може, господь бог знають, яких зусиль коштувало, скільки довелося помізувати для того, щоб таки влаштувати оту «надійну дівчину, гут» перекладачем хоч до Дітріха, а Валерика Нечитайла підсунути в поліцію...

Спочатку командир десантної групи Сашко Чоботаренко наполягав, звичайно, на жандармському посту, щоб туди хоч її, хоч Федора Гулю, хоч кого... Але... де вже там! Добре, хоч так... І ще більш-менш вчасно...

Бо війська вже йшли та йшли. Настя сиділа з рацією у старого Калиновського майже без роботи, а Чоботаренка щодня шпетили по радіо, він рвав на собі волосся і нікому життя не давав.

— Мені,— кричав, забувши, хто його підібрав та виручив,— усе ваше підпілля, хоч з «Блискавками», хоч з громами, до лампочки!.. Мені потрібна розвідка і розвідники!.. А вони мені дохлого фріца підсунуть і радіють, як маленькі. Передавай, мовляв, знищили, допомогли фронтові. Та плювати мені на вашого фріца! Не буду я на нього більше не те що слів, а жодної букочки тратити! Мені дайте щось отаке-о!.. Путяще! Щоб у штабі фронту зацікавились!.. А ви — фріца!..

Десант, який викинуто в їхніх краях десь аж з-під Маріуполя, посилали, кажуть, кудись далі. А поцілили — так уже вийшло — на Підлісне та Терногородку.

Воно, звичайно, не який там і десант. Одно тільки слово гучне... А так, організаційно-партизанська група — шестеро хлопців та сьома дівчина Настя з рацією... Спочатку розвіялися хто куди. Першою на їхній слід напала Яринка. Дала знати Бойкові, а той далі — Шульзі. Так і пішло від групи до групи, від «Блискавки» до «Блискавки». Поки позбирали та звели до купи, становище на фронті змінилось, і їм наказали так і лишатися в районі Підлісне — Скальне — Нові Байраки і базуватися на «Блискавку»...

Хлопці одразу розійшлись по групах та загонах, мандруючи з місця на місце і довго ніде не засиджуючись. Командир залишився в Роздоллі, яке правило за підпільний штаб, а Настю влаштували в Калиновських, сховавши спочатку рацію в рамковий вулик на пасіці, а пізніш — в половник разом з вуликами. У певні часи (тримався спеціальний виїзд) рацію вивозили в ліс — відстукає Настя, що треба, рацію назад до вулика, а Настя — знову до

Калиновських, на піч до бабусі Гафії... Спочатку вистукувала раз на тиждень, потім — двічі, пізніше було й по тричі, а вже в січні таке пішло, що хоч бери та й по три рази на день вистукуй. То було ще, коли німці стояли за Дніпром та під Києвом. А вже коли дійшло до Корсуня та німці цілими дивізіями потрапили в оточення, а їх кинулися з Корсунського казана визволяти, тут уже було не до відпочинку та часом і не до обережності...

Яринку і, певне, ще кількох одразу було викликано до Цимбала (Золотаренко десанту не дочекався). Цимбал їй строго наказав: жодної «Блискавки» щоб знати не знала, з Бойком — ніколи й знайома не була. Щоб за який тиждень скрізь ніби ножицями все пообрізала. Щоб ані ти ні в кого, ані в тебе, особливо в тебе, в лісі, жодної людини. Байдуже, свій він там чи чужий... А Настя — мамина родичка з міста, та й по всьому. Документи їй виправлять такі, що й комар носа не підточить. А тебе ненадовго (може, тільки раз і поговорите) познайомлю з оцим чоловіком...

Цимбал жив тоді в Балабанівці. Сухорлявий, меткий, з круглою бритою головою і сивими, їжачком, вусами під тонким хрящуватим носом, був він майстер на всі руки: і швець, і кравець, і до відра дужку приладнає чи денце вставить. Одно слово, на хліб собі якось заробляв...

Яринка прийшла десь опівночі. В чистій половині Цимбалової хати хропло в ліжку двоє німців з маршової частини. А в другій, з кухонькою та комірчиною, горів каганчик. Цимбал сидів за низенькою табуреткою на триногому стільчику, підперезаний полотняним, засмальцьованим, аж чорним, фартухом, і сукав дратву. Його дружина — повнотіла, кругловида жінка — чистила в кухоньці картоплю. А з-за грубки, з комірчини, вийшов на Цимбалові слова чоловік, тихо привітався і сів на порожній стільчик біля Цимбала. Високий, сухорлявий, років двадцяти п'яти. Ніс довгий, гострий, очі темні й колючі. В зеленій стьобаній (хоч і літо) ватянці. В пілотці і чоботях. Підперезаний, на ремені — пістолет, а через плече новенький офіцерський планшет.

Одно слово, був то сам командир десантної групи капітан Олександр Сапожников. Він одразу сказав їй, що в піжмурки їм гратися нічого, він знає про Яринку все, а вона як не про нього, то про Настю теж усе знає. Отож він і хоче, щоб Яринка переходила цілком і повністю на розвідку. Розвідка — очі та вуха армії. А вона дівчина не

маленька і може зрозуміти, що, коли б то було не так важливо, їх би сюди не викидали, а він би її оце серед ночі не турбував. Отож, коли згода, хай каже. Коли ні, вони, як той казав, розійдуться красиво...

Командир втупився в Яринку гострими очима, і вона під тим поглядом відчула якесь замішання. Зашарілась і тихо відповіла:

— Загалом буде, як тов... тобто пан Цимбал скажуть... А мені однаково ж! Робитиму те, що й до цього.

— То — одне, а це трохи інше... Не боїшся? — знову пронизав її поглядом. — На що йдеш — розумієш? Коли доведеться... доведеться... — йому, певне, дуже не хотілось вимовляти слова «зловитись» чи «засипатись», — коли доведеться, одне слово, знаєш, як там буде?.. Витримаєш?..

— Незгірше від інших, — чомусь аж розсердилась Яринка. — Давайте краще про те, що та як треба робити.

— А ти дівчина з характером — ніби аж здивувався командир. — Воно, коли до діла, то й непогано. Але іноді доводиться й інакше: затиснути той характер у кулак та й до кишені. А тепер дивися сюди й запам'ятовуй.

Він добув із планшетки у кілька разів згорнуту гармошкою карту й розгорнув на табуретці два її квадратики з помітками кількох приазовських міст, голубими стрічками Кальміусу та Міусу і двома нерівно накресленими — чорною та червоною — лініями:

— Отут сьогодні, дівчино, стоїть фронт. — Він закрив одну «гармошку» й відкрив другу, на якій заголубіли петлі Дніпра. — А отут пролягають шляхи, якими німці підвозять до фронту свої частини, боєприпаси... А це ось — ваш район... Так мене цікавить оцеї шлях. — Він різко провів нігтем, окреслюючи нерівний квадрат поміж Підлісним, Терногородкою і Новими Байраками. — Усе, що на цьому шляху, твоє. Кожна колона, машина, гармата. Кожен солдат і кожна позначка на машині, танку чи гарматі. Розумієш, про які позначки йде мова?

— Звичайно, розумію.

— Так от... Добуватимеш відомості поки що, коли не траплятиметься чогось особливого, раз на три дні. Влаштувайся, як зручніше. Хочеш — сама, захочеш — візьми надійного помічника. Але умова одна: тебе ніхто і ти нікого не знаєш. Тут обережність, обережність і ще раз обережність — найголовніше.

І він раптом, ну просто несподівано в тій ситуації, усміхнувся. Якось тепло, підбадьорливо й задержувато.

— Так-то, чорнява!.. А додаткові інструкції ще матимеш... А тепер,— він знову посуворішав,— бажаю тобі великих успіхів на благо і честь нашої Батьківщини!.. І... до побачення за кращих, мирних обставин...

Прошелестіла коротко й зникла в планшеті «гармошка» карти... І він зник за дверцятами комірчини так непомітно швидко, як і з'явився...

Довгенько — може, місяців з чотири — розгулювала вулицею Підлісного, проходила шляхом на Балабанівку чи Нові Байраки Яринка Калиновська. Іноді пересиджувала край вікна у якоїсь із подруг чи знайомих. А часом — то й ночувала в Брайченків чи ще в кого близького. З гострою уважністю пронизувала очима не лише німецьку колону, а й кожну гармату, танк чи машину, особливо придивляючись до кожного малюнка, значка чи емблеми, якими позначався німецький транспорт і важка зброя. Пізніше їй ті собаки, олені, пантери, леви та кабани навіть ночами снилися.

Закарбовувала в молодій пам'яті, підраховувала і передавала все те для невидимого тепер капітана Сапожникова, який, певне, все те підсумовував із багатьох джерел і передавав Насті. Передавав у колонках незрозумілих цифршифровок, які потім дівчина відстукувала та й відстукувала своїми тоненькими, майже дитячими, пальчиками...

А Яринка працювала завзято, сумлінно, аж голова паморочилась і ноги гули від втоми... А проте не могла позбутися відчуття того, що все те, що вона робить, схоже на якусь дитячу забавку чи гру... Розуміла, що це не так, розуміла всю серйозність і необхідність тієї роботи, а отже... Навіть ось уже тут, на дні цієї темної ночі, за цими колючими дротами, як згадає, та ще як порівняє з тим, що сталося і що робила пізніше, так і не може не подумати, не порівняти тієї роботи з грою чи забавкою... Хай навіть такою, що не раз кінчалася й смертю...

Про Макогона Яринка чула не вперше. Знала, яка погана слава котилася селами про нього, його лють, жорстокість, вислужування перед німцями. Все те, обростаючи чутками, давно ширилося з району в район і на багатьох наводило жах навіть одне тільки слово «Макогон».

Та Яринка знала тоді вже й інше. Знала, і від того гострий подив брав дівчину: як то іноді можна зажити такої гучної слави зовсім звичайними, здавалося б, як на

інші масштаби, просто мізерними засобами. Крім двох-трьох значніших історій, серед яких була страта зрадника — начальника поліції — та чутка про видачу жандармам двох парашутистів, коли подумати, важко й назвати щось особливо «видатне», аби воно виділяло Макогона серед старостівського загалу. А тим часом...

Яринка прийшла просто до Макогона в хату. Прийшла, як і наказано, вже поночі.

Чоловік, можливо, ще й не спав, а що вже думав укладатися до сну, то напевне. Але на умовлений стук — двічі по три і потім знову двічі по три — двері відчинив зразу ж, сміливо, нічого не розпитуючи. Мовчки пропустив дівчину в сіни, а двері взяв на важкий залізний засув.

У сінях було зовсім темно. В кімнаті — теж. Пахло свіжим хлібом, квашеною капустою і ще чимсь схожим на сухий чебрець чи васильки. В кухоньці, за запнутим пілочкою отвором, тьмяно світилася лампа. Єдине віконце у тій чистій і охайній кухоньці теж було запнуте темною ковдрою.

Макогон виявився чоловіком років за сорок. Був зараз у синьому галіфе, у валянках на босу ногу і в несвіжій уже розхристаній спідній сорочці з жовтого солдатського полотна. В кишені галіфе віддувалось щось, явно схоже на пістолет, крізь проріз сорочки виднілися широкі, густо порослі сивуватим волоссям груди, а над тіснуватим, широченним поясом галіфе досить виразно нависало черевце одвиклої від фізичної праці літньої людини.

А от обличчя... Обличчя Макогонового Яринка спочатку і не розгледіла. Бо як тільки ввійшла до кухні, з-за пілки туди вступила й ставна молодичя. В сорочці і в темній, видно, щойно накинутій рясній спідниці, з чорною закрученою вузлом косою.

Макогон одразу й наказав тій жінці, не давши навіть привітатися:

— Ти, Парасю, збери нам щось поїсти. Дівчина здалеку, дорога важка, то, мабуть, і проголодалася.

Параска спритно — і якимось ніби завчено — збрала на стіл, сама врізала широким ножом кілька скибок білого хліба, за звичкою протерла рушничком ложку та виделку.

— Іди, Парасю, спи. Мене не жди. А тут нам більше нічого й не треба. Хіба на тапчан про всяк випадок кожуха кинеш. А ти, Яринко... Здається ж, Яринка?.. Сідай ближче та перехопи, що бог послав, з дороги...

Параска, знову не промовивши й слова, вийшла і до самого ранку не показувалася.

Яринка сиділа біля маленького, до жовтизни вишаруваного столика і не без апетиту їла нарізане шматочками рожеве сало, холодні вареники з сиром, умочаючи їх у холодну ж ряжанку, а потім запила те все солодким узваром.

Макогон присів біля припічка на низенькому стільчику і, поки дівчина їла, кури́в німецьку сигарету, пускаючи дим у комин, і так само мовчки, уважно та, здалося дівчині, якось ніби аж жалісно дивився на Яринку спокійними темно-зеленими трохи підпухлими очима. Були в нього густі кострубаті брови, високе, з залисинами і вже пооране зморшками чоло, повні, важкуваті щоки, твердо стиснуті уста, велике підборіддя і негусті опущені вуса.

Коли Яринка допила узвар, акуратно зібравши на тарілку вишневі кісточки, грушеві хвостики і втерши краєчком рушника губи, Макогон випустив крізь вуса цівку диму і нарешті розімкнув тверді уста. Заговорив спокійним, глухуватим голосом:

— Воно б не хотілося... так не хотілося б нам, Яринко, посилати тебе туди.— Він аж руками розвів, і в голосі пробилось щось батьківське.— Але ж... іншого виходу в нас сьогодні немає. Слово честі, немає... Порадились ми, подумали з капітаном так і сяк і... надумали...— Він провів собі пальцем по горлу.— Давай виручай, Яринко, бо не одних нас тут справа. Тут, коли хочеш, народне діло, державне...

— Так, товаришу ж... так, дядю Макогон,— одразу поправилась Яринка.— Хіба я що? Маленька? А чи не знала, на що йшла!.. Та тільки скажіть, що треба...

Макогон помовчав, не квапився з відповіддю. В кухоньці загусла насторожена тиша. А він затягнувся димом, наче обмірковуючи подальші слова. Аж трохи згодом заговорив, ніби сам до себе:

— Так-то воно так... Пошли оце тебе Бухмана пристрелити і... знаю, підеш.

— Бо й піду!

— Кажу ж, що знаю. А от коли скажу, що скінчилося, дівчино, твоє «гуляннячко», бо... засватали ми тебе, Яринко, Дітріхові Вольфу в перекладачки... То що ти мені на таке скажеш?..

— Що-о-о?..— злякано, здивовано, ще не вірячи тому, що чує, здушено протягла Яринка.— Що-о-о?!

— А от те і є... Все вже домовлено. Іти туди більше в нас нікому. І вже завтра вранці підемо ми з тобою до пана крайсландвірта найматися. І ще, скажу я тобі, нам і пощастило. Бо серед їхнього брата він не найгірший, скажу тобі...

У кухоньці надовго залягла важка, гнітюча тиша.

І в тій тиші все-все живе й мертво, раптом збурившись, піднялося десь аж із самісінького дна Яринчиної душі: і мама, і Грицько та Галя, і Дмитро, її веселий, гордий, безкомпромісний Дмитро!.. І отой маленький металевий силует дитячої голівки, що й зараз був у ворсі лацкана її цигейкової шубки, і ота тверда обіцянка «ані хворостинки на їхню користь не переламати...» І подумати тільки!.. Вона — поруч з якимсь німецьким комендантом, його перекладачка і... мало ще хто і що зможе там подумати... Іде вулицею села, а з-за кожного тину чи воріт — очі, очі, очі. Ні, мабуть-таки, краще піти і вбити якогось падлюку, якогось там Бухмана, Мюллера, Калитовського...

Чи не вимовила вона оті останні слова вголос? Бо нараз, з подивом, почувла спокійне Макогонове:

— А нам оте смердюче Бухманове життя зараз і не потрібне. Нам більше... дуже багато нам зараз потрібно, дівчино...

І став ще спокійніше, стриманим голосом пояснювати, чого має йти до тієї комендатури. День і ніч повз неї, попід самі вікна, через Нові Байраки ідуть війська, менш як за сотню кілометрів отут точиться одна з найбільших, у чомусь навіть вирішальних битв. Її очі та вуха — отже, очі й вуха нашого командування — мусять бути тут. Це наказ... А який же солдат не виконує наказу?.. Пояснив, що та як має робити у комендатурі. Та й не сама ж вона туди йде, не своєю охотою. Її посилають на велике діло, наказують...

Ярянка слухала те й не слухала... Перед очима бричка, яку вона бачила в Мюллера в Підлісному. І вона, Ярянка Калиновська, у тій бричці поруч з жандармом... Ну, хай тільки німецьким офіцером — однаково... Іде одбирати в голодних дітей останнє, що мають, — корову чи теличку. А в спину — очі, очі, очі... Озирнешся — опущені голови. Одведеш погляд, а вони лезами в спину — очі, очі, очі... Мовчать і мовчки печуть: «От, мовляв, дивіться, яка вівчарочка у нас з'явилася!»

І стигне, знову довго стигне в тьмяній кухоньці важка, гнітюча тиша. А в ній тільки іноді щось трісне в німецько-

му тютюні. Бо курить ті сигарети Макогон одну за одною. Нелегко ж і йому посилати дівчину, ніби дочку власну, чортові в зуби. І, видно, чоловік уже починає хвилюватися...

Тиша нараз вибухає не громом, не криком, а тихими здушеними словами:

— Нізащо!

— Що — нізащо? — перепитує ще ніби спокійно Макогон.

— Не піду нізащо, — пояснила з безоглядною рішучістю.

— Не хочеш? — усе ще стримано перепитує Макогон.

— Не могу! Не могу! — твердо, роздільно повторює Яринка.

— Не можеш?! — раптом звівся на ноги Макогон, виявившись нараз навіть стрункшим і молодшим. — А коли згоду давала капітанові, тебе що — силою тягли?

— На таке не давала... Такого не могу!

— Не можеш? — Макогон кинув недопалок на підлогу, в солому, довго й люто розтирав його п'ятою валянка. Розтер і неквапливо ступив тих кілька кроків до столика. Підійшов, нагнувся, заглянув дівчині в очі, і тепер його очі видалися Яринці не зеленими, а темними, ніби аж скаламученими.

— Не можеш? — перепитав упритул, і їй здалося, що він зараз закричить, затупоче ногами. Та Макогон ще більше стишив голос і просто, як батько дочці, несподівано поскаржився: — А я, гадаєш, могу? Я — залізний? Мені, думаєш, танцювати хочеться, коли кожне тебе очима наскрізь у спину пронизує, коли вже навіть діти услід плюються. Я вже давно не могу! А тільки буває так, що треба через «не могу».

Від тих його слів і голосу Яринці кров ударила в обличчя, і, сама соромлячись своїх слів, вона запросилась:

— Та що завгодно... Куди завгодно... Тільки не це. Тільки не туди... Та ще коли б я була не дівчина... Що про мене (не тепер, тепер — бог уже з ним!) тоді люди подумають!..

— Так я ж тобі одразу сказав... Не хотілося нам тебе туди сватати... Але виходу, розумієш, виходу іншого немає! Хоч сядь та й плач... А що про нас люди говоритимуть... Передусім допомогти врятувати тих людей, щоб хоч було кому говорити... А там... А тоді... Знали, на що йдемо, — вже жорстоко й прямо рубонув він. — Може... та,

певніш, так воно й буде, що й говорити не буде про кого...
Мертві сраму не імуть...

— Так буває ж, дядечку Макогон, що навіть мертвому соромно!..

— Не бійся... Нас зрозуміють... Про нас, коли що, з того світу довідку пришлють. І по тій довідці будуть ще нам з тобою, дівчино, пам'ятники он які встановлювати!.. Не кожному окремо, звичайно, а так... усім... Нічого, донечко, не загубиться. І коли б... коли б навіть хтось та й повірив, що на нас і справді якась пляма... Однаково... нам зараз треба своє робити... А пам'ятники — в нашому ділі, в державі нашій, в пам'яті друзів... Тепер же...

Тепер, коли думає свою важку думу Яринка Калиновська, розв'язуючи оце, може, вперше в своєму короткому житті найскладніше питання, не може знати вона, що немає ще, певне, а може, й зовсім не буде пам'ятника старому чекістові, що, виконуючи свій обов'язок, так і вмерчи то під своїм, а чи й під чужим прізвиськом Юхима Макогона.

...Лиха слава ходила слідом за Макогоном, а сам він ходив скрізь не лише з пістолетом у кишені, але й із замашним дубцем у руці. І таки бив людей. Бувало, слід чи не слід, а через плечі так і потягне, аби рукою дотягнувся. Та ще й сказати не забуде при тому: «Це тобі не Радянська влада!» Тут тобі, мовляв, влада німецького рейху та самого фюрера. Отож дивись, тут тобі в зуби не заглядають!.. І хоч, певне, й не боляче дошкуляли Макогону кийки, та й гуляли вони здебільшого по спинах тих, хто до німців схилявся, але... бувало всякого... І не так той біль, як сам факт. Бо старші радянські громадяни давно вже забули той час, коли на них хтось міг руку зводити, а молодші взагалі такого не зазнали. Тож кожен удар дубцем, коли б та де Макогон не вдарив (хай би й для вигляду лише), люто ображав, принижував гордість людську і запам'ятовувався на все життя...

А ще вмів Макогон лаятися. Так уже хитромудро та з викрутасами, особливо при німцях, що не всі люди й чули в своєму житті такі лайки. Любив ще приймати, пригощати німців та водитися з ними. І хоч прямих стосунків з поліцією не мав, а кожен поліцай в селі за різні послаблення таки скуштував його кийка. І тут уже лупцював Макогон на всю свою дужу руку, від серця... Та й людей на каторгу німецьку доводилося заганяти, і корівок одбирати, і поставки німцям возити... А найгірше — пити й

гуляти з ними!.. А слава лиха все собі розходилась та розходилась...

А там, у свій час, надійшло й визволення району.

Німці тікали пішки, кидаючи на розбаюраних шляхах машини, гармати, танки, іноді не встигаючи їх навіть і підпалити. З Нових Байраків вирвалося на кілька днів перед тим одне тільки високе начальство, перестрілявши власноруч і нашвидку в тюрмах жандармерії та поліції чоловік сто заарештованих підпільників, партизанів та й іншого ні в чому не повинного люду. Перестріляли, та так і кинули в камерах. Приховати навіть не встигли. Врятувалося лиш десятків два жінок, що їх підпільникам пощастило визволити з жіночої камери тієї страшної і пам'ятної Яринці на все життя ночі.

А одного безнезвального дня загриміло від Підлісного, і зі сходом сонця увірвалися до Нових Байраків наші бійці...

І пішов нараз, пскриваючи постріли і рев моторів, лемонт селом. На одному кінці села ще німці в болоті тонуть, а на другому, з погребів, горищ, сховажок, уже повнібігали назустріч нашим з радісним плачем, криком та галасом жінки, дівчата, діти. Біжать городами, через тини, розгаслі вулиці, калюжі... А на воротах своєї садиби, дивляться, сам пан староста, Юхим Макогон, у синьому галіфе теж стоїть... Зустрічає... Ще навіть і посміхається...

— Лю-ю-доньки! — сплеснула раптом руками, зупинившись посеред вулиці, худенька, гостроноса молодиця. — Макогон!.. Не встиг, гад, утекти, та ще й зуби шкiрить... Солдатики ж наші, ріднесенькі! Отож він, наш гаспид-мучитель староста, стоїть! Попив нашої крові!.. Парашутистів наших німцям видавав!

А тут якийсь низенький, кремезний сержант у плащ-палатці, з ніг до голови болотом обляпаний, в автоматом, у касці, і ще й граната у руді... Один, певне, з тих, що вже встигли побувати в камерах жандармерії...

— Ти,— запитує, кинувшись на Макогона,— староста?!

— Староста,— усміхається чудно Макогон.

— Староста Нових Байраків? — перепитує сержант.— Той самий, Макогон?

— Ну, Макогон...

— Так ми ж про тебе, гада, ще в Підлісному та Терногородці наслухались... І в поліції надивилися на твої і твоїх дружків фашистів діла!..

І не встиг ніхто й оком змигнути, а вже автомат Макогонів в груди... У нього в самого пістолет у кишені і граната

за поясом. Йому б оборонятися, а він... Не буде ж він у свого стріляти!.. Тільки горло щось стисло і зблід, може, вперше в житті отак смертельно зблід, намагаючись... та, здається, і не намагаючись чи не маючи сили й часу щось пояснити... Тиркнув, на одну мить приглушивши навколишній гамір, автомат. Блискуло з нього на мить білим полум'ям.

— Не затримуйтеся, сержанте! Вперед!..— гукнув з-за тинів молоденький лейтенант у пілотці.

А Юхим Макогон вхопився обома руками за живіт, зігнувся удвоє, потім випростався, широко розставив руки, гойднувся та й упав на спину у мокру, розгаслу землю — обличчям до неба...

Не було ні промов, ні музики на похоронах Юхима Макогона. Та, либонь, і похоронів самих не було. Лежав отак, поволі вгрузаючи в розмерзлу, мокру землю цілий день, аж поки хтось не прикопав край городу, не питаючи, що воно й до чого. І немає, напевне немає пам'ятника Юхимові Макогону. А може, й могили самої немає, розпливлась та з землею зрівнялася... Тільки діло, за яке воював безіменним бійцем, життя не шкодуючи, живе на нашій землі і житиме вічно.

Та було все те потім, не за Яринчиної пам'яті...

А поки що живий ще Юхим Макогон і Яринка Калиновська сиділи в тісній кухоньці. Думали мовчки кожен про своє, про те, що треба щось і якось вирішувати, про свою важку відповідальність, про те, що кого чекає завтра. І як поводитись одному в залежності від наміру іншого. Вже хтозна-яку, але не останню тієї ночі сигарету докурює Макогон. А докуривши, відходить од столу і знову сідає на низенького стільця біля припічка. А Яринка мовчить, усе ще думає. Думає, мучиться, і здається їй, що весь світ, усе життя її має зламатися та вже й ламається цієї гупої нічної хвилини...

Першим знову обзивається Макогон:

— Не можемо тебе примусити... Скажу тобі прямо, навіть в ім'я дисципліни і даного слова, не можу, не хочу тебе примушувати, от тільки нагадаю тобі востаннє...

І, нагнувши голову, заглядаючи їй в очі, сказав тихо, але карбуючи кожне слово:

— Просить тебе, дівчино, на весілля Федір...

Тими словами, яких уже ніколи не сподівалася почути, але все ще пам'ятала, ніби обухом по тім'ю дівчину вдарив. Вона, як сиділа, то так і скам'яніла, приголомшена. Так ніби сам далекий вже тепер Федір Кравчук став перед очима зненацька та й обіззався нарешті до неї тими словами. І вона сиділа й мовчала, не маючи сил і уст розтулити.

А Макогон почекавши й собі якийсь час, зовсім уже тихо і трохи навіть здивовано запитав:

— А що, Яринко, невже ж забула?..

І лиш по тому вона опам'яталася, напружила пам'ять:

— Нехай погуляє до осені той Федір,— сказала ледь чутно, але чітко вимовляючи слова. І додала: — Ні, не забула, дядю Макогоне, як можна!

— Ну, а коли не забула, коли знаєш, на що йшла, коли дочекалася,— звівся на ноги Макогон,— тоді... Тоді запитаю ще... Ти ж комсомолка?..

— Так,— тихо відповідає Яринка.

— Ну, а я — комуніст... То скажи мені: хто ж тоді нас зрозуміє, коли ми одне одного не розуміємо? Правильно кажу?

І тоді рука її, якимось сама по собі відтягнувши лацкан розстебнутої шубки, накололася пальчиком на гостричок металевого значка. І дівчина, погоджуючись, не відповідає, а скоріш зітхає:

— Правильно, дядю Макогоне...

— А коли правильно... Коли віриш мені, то вже вір до кінця... Іди... Разом і ліс свій, батька з Настею, рацію тією службою міцніше прикриєш... Та й виходу іншого немає у нас, дівчино...

Іншого виходу тоді у них і справді не було... У них... А Яринка в жодній ситуації навіть і не подумала ні разу про те, що справа для неї може обернутися саме так...

Адже, по суті, ще зі смерті матері, з часу отого бажання померти й собі, з отого нічного роздуму над книжкою, після якого вона придбала у Скальному значок, вона, хай ще навіть не уявляючи оцієї, та й загалом, війни і своєї участі в ній, підсвідомо готувала себе зовсім-зовсім до іншого.

Артур з «Овода», Павка Корчагін, навіть Давид Мотузка з «Бур'яну»,— хто хочеш і за будь-яких обставин, але — прямо, гордо, віч-на-віч!.. І ніколи й нікуди не звертаючи. Одне слово, той знайомий уже максималізм, як і

у всьому. Раз і назавжди!.. Як у Франковому «Мойсеєві»... Не пам'ятає, чи думала про ті рядки саме тієї хвилини, у тій кухоньці... Можливо, саме тієї хвилини і не думала... Але згадалися зараз, згадувалися їй ті рядки потім і завжди пов'язувалися з тією, такою тепер далекою нічю. Ледь не завжди, як тільки торкалася того значка рукою, почуттям, думкою: «І підеш ти у мандри століть з мого духа печаттю».

І вона пішла... І йшла... І нічого, йдучи тією дорогою, навіть найстрашнішого, вже не боялась і не побоялась би, але...

Але коли отут, ось зараз, вражена живими словами мертвого Кравчука, уже погоджуючись розумом з Макогоном й усвідомлюючи всю безвихідь становища, вона цілком машинально торкнулася рукою лацкана і мимовільно вколола собі пальця... Ні!.. Навіть уже розуміючи, вона не могла сприйняти, збагнути чуттям, усім еством того становища, в якому мала опинитись, і тієї хвилини щиро вірила, що їй і справді найкраще піти на якийсь найвідчайдушний вчинок і... вмерти. І буде по всьому. І не треба буде вибирати.

«Так, смерть!» — знову вже сердито й нервово шарпнула вона себе за лацкан, знову легенько вкололась і раптом (ну, іноді зроду не придумаєш, чому, завдяки якому механізмові зринають та зв'язуються поміж собою колишні й теперішні, цієї секунди, думки!) подумала: «Знову смерть? Знову про смерть?..» Адже тоді, коли вона зайшла до скальнівського культмагу і взяла до рук оцей значок, який уже давно перестав бути для неї просто значком, то саме тоді, саме в зв'язку з ним, й викинула з душі відчуття смерті, позбулася, вперше з часу похорон матусі, відрази до життя, якогось безвілля, несмаку до всього живого, до найглибших глибин уперше в житті враженої смертю дитячої ще душі... «З мого духа печаттю...»

Але ж... у всякого своя доля і своє уявлення про той шлях... У неї воно було десь у руслі Лесиних слів — не бути «тільки дощиком осіннім, палати чи палить, а не в'ялить», десь на чорних шляхах Уленшпігелів з гарячим попелом Клааса, що стукає та й стукає у сміливе і, головне, відкрите серце...

Вона зовсім не боялась того, що їй пропонували. Вона тільки гірко, пекуче соромилась і просто не уявляла себе в такій ролі... А так... вона вже, власне, звиклася, зрослася з думкою, що її колись можуть і викрити так само, як і будь-кого іншого. Не вона перша, не вона остання. І на-

віть тоді, коли їй не пощастить умерти відразу, а доведеться... що доведеться, вона теж знає добре! — однаково! Вона готова, вона знає, що зможе витримати і витримає й оце... В думках вона повсякчас готувалася до всього, гартувала дух, волю, характер, вчила себе презирства до смерті і презирства до ворога. І думала часом: «От ходжу я, така маленька, непомітна, і сміюся їм в обличчя. Мічені моїм поглядом «леопарди», «пантери» та «тигри», не відаючи того, ідуть ніби з моєї волі просто під вогонь наших гармат і наших бомб... А що вони можуть мені зробити? Мені, дівчині, яка може підійти он до отого найгрізнішого офіцера й презирливо скривитись (не посміхнутись навіть, саме скривитись) просто йому в очі. А він і не подумає нічого... Аджє, крім того, що я дівчина, я ж іще й беззбройна, хоч насправді володію зброєю у тисячу разів могутнішою, ніж він... дарма, що цієї хвилини можу протиставити йому, їм лише свою витримку і вдачу.

І вона, проходячи щодня крізь десятки небезпек і гартуючи себе тими думками, зовсім перестала боятися будь-якого гітлерівця і трималася так спокійно, так упевнено та просто, що загалом майже нікому й на думку не спадало не те, щоб перевіряти, а навіть запідозрювати її в чомусь...

Вона навчилася не видавати себе жодним порухом, тінню на обличчі і тоді, коли бачила муки, а то й смерть своїх людей. Її гарненьке, але суворе обличчя тоді лиш кам'яніло, ставало непроникливим, а в голові билась одна-єдина думка: «Спокійно... Спокійно... Мусиш удавати цілковитий спокій і... запам'ятати, запам'ятати їм також і це!» Зрештою, вона могла дозволити собі навіть до когось із них посміхнутись (чи скривитись — де їм там у цьому розбиратися!). Але бути постійно з одним із них, грати роль кожнісінької миті, без перерви і перепочинку, розмовляти про щєсь з ним... про щось буденне або й веселе... з ворогом, у той час, коли... І найголовніше — всі бачитимуть і всі думатимуть... І, що найголовніше, вона знатиме і ввєсь час відчуватиме, що вони думають. І вона (це розумів не лише Макогон, капітан чи Цимбал), ні, вона сама розуміла, яка вона ще молода, зелена для такої ролі..

Щє не бачивши, не уявляючи, який він (та й не пробуючи уявляти того!), Яринка люто, з усією люттю, на яку тільки була здатна, зненавиділа того крайсландвірта ненавистю, якої вистачило б не те що на одного, а може, й на всіх гітлерівців...

Ненавиділа тим лютіше, що знала: якогось іншого виходу не було. Настав такий, може, єдиний у житті, момент, коли можна навіть уголос говорити про те найурочистішими, найгучнішими словами: її кликала Батьківщина! Справді, кликала і потребувала її допомоги. Тисячі й тисячі людей, які могли б завдяки Яринці, її, зрештою, скромній ролі, не осиротіти і не овдовіти, потребували її допомоги.

Звичайно, тоді, у тьмяній, уже до сизого туману прокурений Макогоном кухоньці, Яринка отак і такими гучними словами не думала. Але... відчувала і почувала, певне, саме так...

Зима сорок четвертого року закінчилася ще на початку січня. Про ґрунтові шляхи, поля та путівці не було чого й думати. Наші частини наступали навпростець, по бездоріжжю, не питаючи ні шляхів, ні меж, і не те що машини чи там підводи, коні — солдати, піхота грузли ледь не по коліна в розмоклих стернях, зелених килимах озимих врун, пухких, мов пшеничне тісто, ріллях.

Страшним і панічним був для гітлерівців той болотяний відступ. Позаду їхніх стіснених колон, чи, власне, юрбзлик, змучених, заболочених по вуха солдатів лишалися не дороги, а ріки, справжні глибокі ріки сколесованої на метрову глибину твані, захаращеної — по дванадцять-шістнадцять рядів протягом десятків кілометрів — битою, обгорілою, недогорілою, а то й уцілілою технікою.

На двадцять восьме січня величезний «казан» з німецьких військ на старій, історичній, овіяній славою полків Богдана Хмельницького корсунській землі було повністю оточено нашими військами. Радянське командування розпочало грандіозну операцію по розчленуванню та повній ліквідації великої групи німецьких військ, які, хоч і люто огризаючись, вже знеслювались, розвалювались і видихались.

І тоді з далеких та близьких тилів на прорив і порятунк оточених Гітлер кинув нові, свіжі поповнення, будь-що, за всяку ціну намагаючись розірвати грізне кільце і вивести свої частини...

Райони — Підліснянський, Новобайрацький, Терногородський та Скальнівський — стали, по суті, бойовою зоною і найближчим тилом фашистських військ.

А двома єдиними, що були в цій зоні — брукованим та шосейним, — шляхами день і ніч рвалися до фронту, з ходу

кидаючись у бій, батальйони, полки, дивізії й корпуси, оснащені танками, швидкострільними гарматами далекобійної та надпотужної сили, озброєні до зубів і механізовані...

І десь там, може, за сто, а де — то й менше кілометрів, радянське командування мало знати не лише кожного дня, але й кожної хвилини про кількість, озброєння, місцезнаходження, боєдатність, номери та назви військових ворожих частин на марші, готуючи їм відповідну зустріч.

Одне слово, десь тут, у цьому місці в ці дні, на шосе, яке перетинало Підлісне, Терногородку і Нові Байраки, мусили бути вуха й очі наших армій, що воювали на корсунському полі. І вони, звичайно, були. І серед них люди Макогона, десантна група капітана Сапожникова, яка мала забезпечити операцію «Блискавка-один», кинувши в розвідку в зоні Нових Байраків усе, що тільки могло бути в їхньому розпорядженні, — кілька замаскованих груп «Блискавки», іншу, більш глибоку розвідувальну агентуру і, власне, все населення, яке з нетерпінням чекало свого визволення... Діяти доводилося в умовах найжорстокішого прифронтового режиму, найпильнішої діяльності німецької контррозвідки та великих каральних експедицій, які ретельно очищали близькі тили від партизанів, підпільників, радянських розвідників і всіх інших, хоч у чомусь, хоч трохи запідозрених.

Отже, і тут, власне, точилася війна; то тиха, невидима, як пошуки розвідувальних груп у лісі або в полі глухої півночі, а то й справжня, гучна, прориваючись часом одкритим, блискавичним боєм, диверсійним вибухом, нападом на поліцію чи жандармерію.

Макогон запалює нову сигарету, і, коли випускає з носа дим, його за тим димом майже не видно.

— Ти ж нарешті зрозумій, зараз на це діло кинучо все. Ти ж не одна, але, може, одна з найголовніших. Ти от тільки подивись. — Він знову встає, підходить до столу і креслить на скатертині великим, вигнутим пальцем невидиму карту. — Наша дорога для них, може, найважливіша. Ані в ріллю, ані в річку, ані в ліс німці не полізуть. І йде дорога через самісінський центр. Ти тільки поглянь: вікна комендатури та райуправи дивляться просто на шосейку. Сиди в Дітріха біля вікна і дивись на вулицю. Однаково у нього зараз роботи ніякої. Хіба що чемодани пакувати. Навпроти твоїх вікон — поліція. Жандармерія трохи далі, через вулицю, і по тій глухій вулиці війська не йдуть.

Влаштувати туди свою людину просто неможливо навіть мені. У них там свій перекладач, військовий і справжній німець. А тут сиди, дивись на вулицю і — тільки й того — запам'ятовуй. А вони ж ідуть!.. День і ніч гуде... А крім того, ти ж знаєш по-їхньому. Забіжить до Дітріха з колони якийсь офіцер, щось запитає, щось скаже. Прийде лист, наказ, хтось і на ніч зупиниться... Підслухаєш, прочитаєш, побачиш... Одного разу в нього вже якийсь оберст почував. Ледь не командир дивізії... Ну, сама скажи, маємо ми право залишити таке місце порожнім? Одне слово, нам з капітаном наказано, а я, виходить, мушу наказувати тобі — раз; потім, я ж тебе однаково вже «продав» і ранком пообіцяв привести до комендатури — два і, може, я з-за тебе й гріх на душу взяв, одному лише зіпсувавши, а другому то й зовсім життя занаставивши — це тобі три. Четверте — не до чорта в зуби тебе й кидають. Кучер у Дітріха, Федір Гуля, — наш. Валерик Нечитайло в поліції, навпроти комендатури, — наш. І обидва підлягають тобі. Мусять слухатись кожного твого слова. Ну, а п'яте...

П'ятим мусив би бути сам Макогон. Але він подумав, змовк і на тому зупинився. На нього в цьому ділі надія мала. У нього свого клопоту по горло. Однею лиш розвідкою у його становищі не проживеш. Всі оті групи, загоши, десанти хоч-не-хоч, а годуй та переховуй, евакуацію німецьку зривай, дітей, хоч не всіх, хоч споловини, від каторги німецької рятує, сім'ї червоноармійські хоч якось, хоч вряди-годи підтримуй. Та... господи!.. Знову ж і пімцям якось та служи, не кажучи про важливіші завдання. А воно ж тільки пити з тими шефами, жандармами, комендантами та різними приїжджими грабіжниками, — пити і не спиватися! — скільки часу, сил та здоров'я бере! Та...

— Власне, тут уже й не п'яте... Тут ще хочу сказати тобі, що незнайомого кого, хоч би й з десанту, сюди не візьмеш. Кого малописьменного — хоч людей хороших і повно навколо — не посадиш... Та й скільки їх, тих десантників?! Їм би вчасно звести та зашифрувати, і то... — І закінчив так, ніби все вже було до кінця вирішено і погоджено. — А відомості, як зручніше, коли — Гулі, коли — Валерикові, а коли — то й мені. Я в Дітріха буваю частенько, так що ти не журись. А Гуля — то він тільки зверху такий, а в голові тризначне на тризначне за хвилину перемножить... Так-то, Яринко!..

А який гріх на душу взяв, так і не розповів Макогон Яринці.. А взяти взяв. Мусив, щоб якось улаштувати

Яринку до коменданта. Бо ні Гуля, пристроєний за кучера ще при якомусь із попередніх комендантів, ні Валерик Нечитайло, зовсім ще юний, неповних сімнадцять, і в поліції лише нещодавно, такої справи, на такому важливому її етапі, самі забезпечити не могли.

А перекладач у коменданта, в порівнянні з самим Дітріхом Вольфом, був справді вовкулака! Ніби й не бив, і не калчив нікого, але такої вже канцелярської душі — не людина, а пронумерована книга з параграфами. Через нього п'яного, де там — мертвого не переступиш. Такий був ретельний та відданий німцям той фольксдойч з місцевих кооператорів Мусій Менш. І найнеприємніше — надто вже недовірливий та насторожений. До всіх, ледь не до самого коменданта. А про нього, Макогона, вже й казати нічого!.. Погляне якомсь знизу і посміхнеться криво: «Щось ви дуже грамотні, пане Макогон, як на сільського старосту...» Та ще й головою похитає. Нащо вже Дітріхів заступник Кугель, який принципово вважав, що треба без попередження розстрілювати кожну другу «слов'янську швайну», так і той мав собі Макогона за друга. А Мусій, можна сказати, «свій», лише прізвище оте... Ну, та даремно хоч підозрював... Не дуже, правда, чемно, а все ж таки довелося прибрати його Макогонуві. Ще й вийшло так чисто, ніби й справді п'яний чоловік під вантажну машину здуру потрапив... А на машині німці проїжджі. Що ти з них візьмеш?!

По тому Дітріх знайшов собі, як на гріх, якусь вчительку німецької мови... Ну, та для неї вистачило звичайного погрозного листа з порадою «захворіти»... Стара одразу й послухала тієї поради. Одне тільки — занадто серйозно взяла до серця той лист і захворіла справді й надовго...

Отак підійшла Яринчина черга. Макогон пообіцяв Дітріхові, який зостався сам після того, як і Кугеля на фронт послали, забезпечити його справжнім перекладачем...

Пообіцяв і слова свого дотримав. Привів навіть дівчину, а не якогось там п'яничку. До того ж і приємну з вигляду, і чемну, і освічену. І подивитися, і порозмовляти, і послухати приємно в такій глушині, та ще й у тривозі...

Та й Дітріх, виявилось одразу ж, і досить освічений, і не нацист ніби, і не хам. Навпаки, чемний. І коли б

Яринка не так гостро ще заздалегідь його не зненавиділа, — навіть у чомусь прийнятний чоловік... Одне слово, коли б на мирний час — людина як людина.

Тільки від нудьги та безділля, тривоги та сум'яття душевного тягло його на розмови більше, ніж того хотілося б Яринці. А в розмовах часом (свідомо чи несвідомо) ставив її у дещо складне становище своєю, зовсім їй не потрібною відвертістю. Не потрібною ще й тому, що одним із найважливіших правил, якого мала дотримуватися за порадою старших і яке б і сама, коли й не розумом, то інстинктом збагнула б, було: ніколи і ні про що не розпитувати у самого Дітріха. Ніщо, окрім службових обов'язків, не повинно її цікавити. І особливо — фронт, становище німецьких армій та й усе, що б стосувалося «політики».

Живе, мовляв, собі така дуреночка — трохи знає по-німецьки, нащось, перед самісіньким визволенням району, полізла (здуру, не інакше) в перекладачки, хай і живе... Мало яких людей на світі не буває!..

А йому, особливо коли вип'є, у таке її рослинне існування і сприйняття навколишнього вірити не хочеться; і легенду її про те трагічне-панське походження повз вуха пустив. А тут ще й роботи, власне, ніякої, окрім символічної (про всяк випадок, звичайно) підготовки до евакуації.

Отож і сидить Яринка за низеньким столиком біля вікна, час від часу зиркає на розбаюрену, залиту рідкою тванню і забиту машинами вулицю та одним пальчиком по латинських літерах вицокує з жахливими помилками, до яких Дітріх ставиться з абсолютною філософською байдужістю. Потім вона однаково перекаже і розмножуватиме по-українськи:

«Всім! Всім! Всім! Старостам сільуправ, громадських господарств, державних установ, млинів, крупорушок, пекарень, крамниць, складів і т. д.! Негайно, під особисту відповідальність, привести до ладу і підготувати до повної евакуації всі підлеглі вам... Все, що є у вашому розпорядженні, — зерно, борошно, трактори, машини і т. д. і т. д. В разі невиконання — розстріл на місці!..»

Яринка до всього того, що пише, ставиться так само байдуже. По-перше, їй кожного разу треба не збитись і після кожної сотні нарахованих машин поставити на папірці манюсіньку крапку. Після двадцяти гармат чи танків — кому... Емблеми, якими німці так люблять прикрашати свої машини, запам'ятовувала й так. (Бувало, що цілісінь-

кий день вулицею просувалися самі «тигри»). А по-друге, вона дуже добре знає, що у всіх тих старост, управителів, директорів і т. д., в кожного особисто (і вдома, і в установі) вже переходиться надрукований у друкарні папірець, що починається точнісінько так, як і одеї:

«Всім! Всім! Всім!.. Головам громадських господарств, держгоспів та інших господарств!.. Усі ви два роки, з приходу чи власної волі, служите ворогам свого народу, влаштовуючи собі на тому сите життя... Тепер надходить цьому край. Мине ще деякий час — і ви будете відповідати перед народом! Чим ви виправдаєте своє собаче служіння фашистам?..

Врятуйте все від евакуації, збережіть народне добро. Не дайте німцям вивезти машини, худобу, хліб...»

І підпис на тому папірці: «Блискавка».

Різниця у ставленні до своєї роботи поміж Яринкою та Дітріхом лише в одному: дівчина все знає, але побоюється — а що, як десь та й знайдеться падлюка й послухається Дітріхового папірця, а Дітріх, побувавши комендантом уже в кількох районах, знає твердо: всі німецькі машини в болоті, всі місцеві радянські трактори, які ще вчора були цілими, сьогодні, як по команді, вийшли з ладу і чекають на ремонт... Отже, чи... «альзо»... ніякої «евакуації» й не буде. Тут би якось зметикувати, щоб хоч самому не передчасно, а найголовніше — не пізно голову на власних ногах винести...

Отож Дітріхові стає нудно. Він закурює сигарету, підходить до вікна, довго дивиться на захаращену машинами, залиту чорною, фантастичною тванню вулицю і, нараз повернувшись усім корпусом до Яринки, запитує:

— Слухайте, фрейлейн Ірінхен, ви скажіть... тільки правду, чи є отут, на окупованих теренах, хоч кілька, пробачте, тубільців, які любили б, розумієте, любили б і поважали б нас як німців і як наці? Га? Чесно!..

— А чого ж, — перші дні хитрувала Яринка. — Я, наприклад, дуже люблю деякі п'єси Шіллера, вірші Гете та Гейне і німецькі романи. Ну... Келлермана, Генріха Манна, Віллі Бределя...

— Коли зважити на наше дуже недавнє знайомство, — посміхався Дітріх, — то... я зовсім не знаю, хто це — Бредель?.. Чув про Манна, але... досить уже одного Гейне, щоб вважати вашу відповідь надто сміливою...

Яринка на те лиш плечима знизала. А він вів далі:

— Ви знаєте про те, що, наприклад, Гейне — єврей?..

— Для мене це не має значення. У нас тут, у містечку, жило чимало євреїв, і серед них у мене було багато близьких подруг. Ми над такими питаннями не мали потреби замислюватись і ніколи й не замислювалися.

— Власне, до якогось часу, майже до самої війни, і я теж... Я, як вам відомо, жив та виховувався в Чехії і спочатку теж не надавав тому значення... Однак ви не відповідали на моє запитання по суті.

— А хіба відповідати на подібні запитання входить у мої службові обов'язки?..

Всередині в нього щось, безперечно, накипало. Прокидалися, наростали, тривожили якісь думки, але він не вмів їх як слід сформулювати. Іноді надовго замислювався, а іноді сам починав розповідати про бачене й чути. Головне — бачене. Він порівняно був ще зовсім молодий, але вже встиг побачити завойовником, окрім Німеччини, Чехію, Польщу, Францію, Бельгію. Побував і в Італії та Румунії. І коли він розповідав про Париж, Рим чи Флоренцію, слухати його було цікаво, і Яринка, заслухавшись, іноді й забувалась. У Флоренції його увагу мимохіть привернули знамениті галереї Пітті та Уфіці, безсмертні творіння Мікеланджело та Челліні; Рим та Париж захоплювали його буденним життям, людьми, звичаями, випадками фантастично сміливих («Тепер я маю «щастя» спостерігати таке, тільки у більших розмірах, у вас») нападів французьких патріотів на окупантів...

— Ще від Наполеона я звик вірити, що силою, навіть ворожою, захоплюються, бо вона імпонує... А тут... Мене часто дивувало, і я часто думав про себе, чому так запекло ненавидять зараз у світі німців?.. Аж до смішного...

І він розповів про випадок, свідком якого був сам. Одного дня майже всі парижани ходили по місту з вудлищами, так ніби всі раптом стали завзятими рибалками. Тільки значно пізніше німці довідалися, що то була своєрідна демонстрація, підтримка якоїсь відозви де Голля по радіо... Бо саме слово «голь» означає щось подібне до вудлища...

— Просто дивно, як нас ненавидять... Чому? Ви не знаєте чи не хочете сказати, фрейлейн Ірінхен?

— Не знаю, — категорично відповіла Яринка, і він замовк.

Коли Дітріхові в товаристві Яринки ставало нудно і дозволяли його обов'язки, він частенько зникав, воліючи товариство начальника поліції Короба, якихось офіцерів мар-

шових частин, когось із жандармів, ба навіть Макогона, і повертався нешвидко і напідпитку.

Чи напідпитку, чи добре п'яний — веселішим від того ніколи не ставав. Навпаки, саме таким він приголомшував дівчину найнесподіванішими запитаннями:

— Фрейлейн Ірінхен, скажіть, а ви не боїтесь? — В очах його спалахували на мить і одразу згасали якісь дикі, голодні іскорки.

— А чого я маю боятись?

— Ну, приміром, за мене, за...

— Ви мене зовсім не обходите. І це «боюсь» знову ж не входить до моїх службових обов'язків.

— Айн момент!.. Ви мене не так зрозуміли... Не за мою бідну голову, ні!.. За мою голову тут ніхто не пошкодує. Але... от за те, що ви пішли працювати до мене, що ви... як це кажуть у Франції?.. (У вас на це є зовсім інші слова!) Ага, згадав — колабораціоністка!.. І от придуть сюди ваші, і тоді... алес капут! Не лише таким, як я, але й вам. Так, так!.. Капут! Розстріл, смерть. У кращому разі Сибір або... за мене... за те, що ви — колабораціоніст!.. як це у вас кажуть: овтшарка!.. Га? Ви не боїтесь?..

Оте «овтшарка» було Яринці ніби постріл. І треба було докласти великих зусиль, щоб стриматись, не дати йому ляпаса або не плюнути в п'яну, перекривлену посмішкою пику. Але вона стримувалась. Хоч дозволяла й собі ступити на лезо бритви:

— А може, я зовсім і не колабораціоністка?..

— Тоді... хто ж ви, дочка багатого польського поміщика, розстріляного більшовиками?! — Останні слова він вимовив з притиском, явно патякаючи на їхню «легендарність».

— Мало що!.. Ви самі якось розповіли, що серед французьких партизанів була навіть одна російська князівна...

— Ну й що?!

— А може, і я якась партизанка чи... розвідниця? — дивлячись йому просто в очі, випалила вона.

Дітріх хвилину мовчав, а потім вибухнув справді веселим сміхом:

— А що ви думаєте!.. — вигукнув крізь сміх. — Можливо, що й так!.. Тільки що́ я за об'єкт для розвідки? Та й, зрештою, фрейлейн Ірінхен... однаково! Алес капут, і все це мене не цікавить... Це діло гестапо, жандармів, а про мене, можете діяти просто... Раджу вам тільки остерігатися Бухмана, Коропа і особливо цього, як його?.. Маккма...

Макогона... О-о-о!.. Того слід остерігатися особливо! Незважаючи на те, що він ваш близький знайомий чи навіть друг.

І знову вибухнув веселим сміхом.

Він дедалі частіше повертався п'яний. Часом пропонував винити «чогось легенького» і їй. І коли дівчина рішуче відмовлялася, осудливо махав рукою, наливав сам і знову повторював слова, які вже стали у нього нав'язливими:

— Ет!.. Алес капут!

І дедалі частіше спалахували в його п'яних очах тривожні, дикі й голодні вогники... І Яринка, коли Дітріх бував у такому стані, просила Гулю, щоб той, упоравши коней, завжди сидів у конторі, ближче до кабінету, й одразу з'являвся на її поклик. Дітріхові, коли він якось випадково почув такий її наказ, пояснила:

— Мало що!.. Просто для зручності пана коменданта.

— О-о-о! — посміхаючись, поводив пальцем перед своїм носом Дітріх.— Я вже й справді починаю вірити, що ви — розвідниця, фрейлейн Ірінхен.

— Ви просто все більше й більше п'єте,— відповіла йому Яринка.— Ви що, боїтесь, пане комендант? Вам страшно?..

— О-о-о!.. Фрейлейн Ірінхен, та ви читаете в людській душі... Ви й самі не розумієте, як близько стоїте до істини... Я, знаєте, вже стільки надивився за останні два роки... І в цьому Корсунському казані вариться, здається мені, таке погане для нас вариво!..

— А мене ваші казани й глечики зовсім не цікавлять!..

Іноді, більше для годиться, вони з Дітріхом сідали в фаєтон і, долаючи немислиме болото («Таке я зустрів тільки у вас, фрейлейн Ірінхен. Такий чорнозем можна намазувати на хліб замість масла або цїєї, як це... руська ікра!..»), їхали до якогось із підготовлюваних до евакуації господарств чи підприємств. То були найтяжчі і найскладніші хвилини в теперішньому Яринчиному житті: вона змушена була показуватися поруч з німецьким комендантом у ганебній ролі його перекладачки, і тих кілька чи й кільканадцять годин одривали її від центральної дороги, від головного її діла. В інші часи вона постійно стежила за вулицею, бо й жила при комендатурі — в маленькій кімнатці — разом зі старенькою вдовою-кухаркою.

В «громадському господарстві» — колишньому колгоспі, на МТС, млині чи складі Дітріха завжди улесливо зустрічав сам управитель чи директор,— звичайно, якийсь під-

старкуватий лис-комірник із тих, що все життя і за всяких обставин шукають собі життя легенького, куточка теплішого та спокійнішого, а шматка хліба солодшого. Вони ще здалеку здимали шапки чи кашкети, насамперед пропонували частування, уникаючи комендантового погляду, запевняли, що «алес» буде «гут», що на випадок чого худоба й майно готові. Вони навіть пробували посміхатися мертвими, кислими посмішками, нарешті-таки прогадавши, нарешті-таки потрапивши в становище, коли не лише тепленького місця, а й голови позбудешся, як не від цих, то від тих...

Незважаючи на частування, улесливі запевнення та посмішки, не лише вони, а й сам комендант розумів, що ніякої евакуації не буде, що хліб за кілька днів обов'язково десь розпливеться, трактори і машини виявляться геть чисто всі несправними, а коні просто ніби крізь землю проваляться!..

Дітріх напускав на себе лють, лаявся найостаннішими словами, погрожував когось побити (хоч при ній нікого так і не побив), обіцяв усіх перестріляти або, краще, перевішати... Але... сідаючи в фаетон, одразу перекипав, мов чайник, з якого випустили пару, мляво, як тільки управитель зникав з очей, махав рукою і з байдужою та покірливою безнадійністю повторював своє:

— Ет!.. Одиаково!.. Алес капут!..

Попервах їй здавалося, що працювати тут не так уже й складно. Дітріх їй не заважав. Гуля, Валерик та й сам Макогон майже завжди були під рукою... Навколо по різних — більших і менших — бойових сутичкках, помітних і тихих диверсіях і гинуло, і потрапляло до рук ворога їхніх людей, зрештою, стільки ж, як і до цього. Бухманові з його жандармерією — трьома підстаркуватими есесівцями — і Коропові з його поліцією тим більше було не до Яринки. І особливо не до Дітріха. І хоч Бухман так само головою відповідав за готовність евакуації та чистоту тилів, міг щомиті будь-що наказати Дітріхові (та й будь-що з ним зробити!), він поки що нічого такого не робив і... нічого такого не траплялось. Бухман мав роботи по горло з партизанами та підпільниками; підпільниками тут видавалися йому всі, бо останнім часом почастишали випадки розповсюдження листівок «Блискавки», псування армійського зв'язку, машин, розкрадання майна та підпалів. Проте, що діється в канцелярії крайсландвірта, повинен був дбати і дбав сам комендант. Бухманові ж не до канцелярії,

Йому іноді бракувало часу й на те, щоб пропустити чарочку з тим же Дітріхом, Коропом чи Макогоном!..

І Яринка «нахабно» (як вона казала про себе в думках) рахувала німецькі підрозділи, різні там емблеми і, «нахабно» збалансувавши, передавала для шифровки, тільки іноді встигаючи подумати про татуся та мініатюрну Настю, яка десь по лісових сторожках та закутках ночами вистукує її «баланси» по радії для радянського командування, яке, напевно, й уявлення не має про Яринку та її роботу.

Вона вже напам'ять вивчила всіх цих «зубрів», «бізонів», «лисиць», «коней», «собак» та «тигрів» і розбиралася в них, як досвідчений штабіст, визначаючи з тих емблем і рід військ, і назву, а то й номер частини.

Іноді їй щастило просто фантастично. Особливо двічі. Однієї ночі в Дітріховому кабінеті переночував справжнісінький німецький генерал, і вона сама відстукала двома пальчиками наказ коменданта голові райспоживспілки «видати 10 кг масла і 20 кг сала для потреб такої-то (номер слухайте, номер!) німецької частини генерала Клопса...»

А вдруге, коли якийсь оберст, зупинившись перед ганком на півгодини, заїдав чарку шнапсу шпеком, накладеним на змащену маслом скибку хліба, і тикав комендантові якийсь папірець, вона підгледіла і запам'ятала всього тільки троє слів і дві (через дріб) тризначні цифри... Тільки це... І тільки за це — всього один раз за весь той час — Макогон передав їй подяку капітана Сапожнікова від імені незнайомого і далекого командування... А різні оті вишукано загрозливі назви, які вона вгадувала з емблем, оті полки та дивізії, іноді й батальйони «нахтігалів», «адольфів гітлерів», «тотенкопфів», «германів герінгів» чи «седельвейсів» навіть снилися їй ночами...

А одного дня,— ні, то був ранок, і ранок, запам'ятала Яринка, сонячний, бо лютневе сонце ходило вже високо, а небо було чисте,— без стуку, рвучко розчинилися двері. До їхньої канцелярії зайшов і став на порозі... чорний офіцер.

Так,— Яринка бачила подібне лише раз, а оце вдруге за всю війну,— зовсім чорний офіцер, з голови до ніг. Тільки череп та перехрещені маслаки були білі, власне, посріблені.

Офіцер був високий і тонкий у стані, як оса. І, видно,

дуже стомлений з дороги. Обличчя витягнуте, невиразне, якесь сіре і водночас тверде, ніби закаменіле.

Незважаючи на втому, той чорний офіцер виструнчився, дзвінко стукнув закаблуками, різко витяг догори праву руку та так голосно й чітко хайлькнув і відрекомендувався, що Дітріх аж підскочив. Де й поділася його в'ялість та лінкувата розвалькуватість!.. Так рвонувся несподіваному гостеві назустріч, так хайлькнув (правда, трохи переляканим голосом), що вийшло незгірш, як і в того чорного офіцера.

І просто на очах обличчя в Дітріха спочатку посіріло, а потім узялося крейдяною мертвотною блідістю...

Яринка не запам'ятала, чого приходив і вимагав а чи про що справлявся той перший чорний офіцер. Але поблідле обличчя Дітріха запам'ятала. І подумала, що про ці відвідини у Сапожнікова обов'язково повинні знати. Й одразу зрозуміла, що в районі з'явився — чи незабаром з'явиться — загін справжнього чорного гестапо, перед яким тремтіли не так «тубільці», як самі німці, аж до найвищих чинів включно...

Так, загін чорного гестапо з'явився в їхніх краях оце вдруге за всю війну. І це мало свідчити про серйозність становища на фронті та в німецькому тилу поблизу. Чорні не лише підкреслювали безсилість чи неоперативність сірота блакитно-зелених, ні, вони однією своєю присутністю звинувачували їх у тому, що ті злочинно не справлялись і не справляться далі зі своїми обов'язками по «замиренню», «заспокоєнню» і «радикальному очищенню» прифронтового тилу, в якому для німецької армії склалася обстановка, щонайменше близька до небезпечної і нетерпимої...

Тихим, якимсь безшелесним, але страшним смерчем пройшов чорний загін уздовж і впоперек їхнього краю, залишаючи по собі пожарища, трупи, шибениці, переповнені в'язниці. А саму ту чорну смерть мало хто й бачив.

Вони здавалися майже невидимими і діяли, певне, десь по ночах і в застінках. І тільки моторошні чутки котилися кривавою луною по їхніх слідах...

...Коли чорний офіцер вийшов, Дітріх довго сидів у себе за столом, дивлячись скам'янілим поглядом кудись у вікно через вулицю. Певне, обмірковував, розважував, як, яким чином припишкнуту, приховатися, стати невидимим, поки пронесе ту чорну смерть... І, мабуть, не маючи сили стримати свою тривогу і не маючи можливості поділитися нею з кимсь іншим, сказав:

— Запам'ятайте собі, фрейлейн Ірінхен, хто ви там не є — шляхтянська дочка чи радянська розвідниця... оті так просто, з нічого, не з'являються ніде...

— Знаєте, пане комендант,— сухо відповіла Яринка,— всі жарти мають межу...

— Які там до біса жарти! — аж розсердився комендант.— Вони з'являються у найкритичнішу хвилину, щоб нагнати страху всім зверху донизу. Розумієте, справжнього страху! А паганяти страх вони вміють. Це вже я знаю...

— Але ж, пане комендант, мене це зовсім не стосується! І я зовсім не хочу знати...

— Мене не цікавить, що ви хочете знати. І не прикидайтесь дурнішою, ніж ви є насправді. Вас це може й справді не стосується... Хіба так...— Дітріх криво і страшно посміхнувся,— за компанію з начальством, коли воно потрапить під гарячу руку... А взагалі чиясь і, певне, не одна голова тепер таки полетить... І коли хочете, фрейлейн розвідниця, то... не якісь там, а справжні, німецькі голови...

«Фрейлейн розвідниця» на цей раз вирішила промовчати і лише сердито зімкнула брови над переніссям...

Ще того ж дня, за якусь годину по розмові, про ту появу знав уже Юхим Макогон.

Але чорного заgonу в Нових Байраках того дня так ніхто й не побачив. Ніби отой чорний офіцер з осиною талією був тільки примарою на порозі Дітріхового кабінету. А серед німців та їхніх найближчих друзів глухий шелест пішов про те, що з жандармерії раптом узято і негайно відпроваджено до гебіту з додержанням усіх правил, як при затримці справжнього державного злочинця, заступника начальника жандармського поста фельдфебеля Гейншке...

Надвечір того ж дня до Дітріха, всього на одну хвилину, забіг шеф жандармів Бухман. Він був блідий, наляканий і навіть не приховував того. Про щось шептався з Дітріхом, дивлячись на Яринку важкими олов'яно-воднянистими очима, і в неї було таке враження, ніби він зовсім не бачить, навіть не помічає її...

Звечора, доповідав Валерик Нечитайло, в камерах жандармерії та поліції майже до півночі, не припиняючись і на хвилину, тривали допити заарештованих, яких піддавали найлютішим за останній місяць тортурам.

Тієї ж ночі лейтенант Дітріх Вольф уперше, здається, за час їхнього знайомства, напився, як справжнісінька свиня.

І можна було зрозуміти, що пив він з Бухманом і Макогоном...

Пізнього ранку наступного дня він, усе ще п'яний, але за натренованою звичкою тримаючись на ногах і майже торкаючись носом глухої стіни, бурмотів до когось невидимого:

— Пронесе на цей раз чи... не пронесе?.. Ні, чортяка б його побрав!.. Але мене цікавить, чия голова, після голови цієї свині Гейншке, на черзі?.. Невже?..— Він дико озирнувся по кімнаті, побачив Яринку за столом і ніби трохи протверезів.— ...Раз уже вони тут,— проказав, звертаючись до дівчини,— вони промчать, як самум... Довго вони не бувають ніде... Але, запам'ятайте мої слова, фрейлейн Ірінхен, після них уже пенадовго затримасмося тут і всі ми...

Головний удар цього разу впав на голови властей Новобайрацького району.

Ще того ж дня німецькі військовослужбовці всього гебіту отримали таємний наказ-повідомлення про розстріл заступника начальника жандармського поста Новобайрацького району фельдфебеля Гейншке за зраду рейхові та великому фюрерові, що виявилася в розголошенні важливої військової таємниці та поблажливому ставленні до підривних елементів на підлеглий йому території.

А на другий день, з самого ранку, до міста Скального було скликано поліцію з п'яти районів. Для прикладу тут же, на базарній площі Скального, без попередження, допиту й арешту, несподівано схоплено й повішено новобайрацького начальника поліції Коропа за зраду Великонімеччині та поблажливе ставлення до підривних дій ворожих елементів...

Логіки в обох наказах було не так уже й густо. Але страху, що мав підвищити хіть та енергію до боротьби за велику справу фюрера й Великонімеччини, більше ніж досить...

Після страти Коропа в гебіті у всіх прилеглих до «казана» районах почались масові облави, масові арешти та заповнення людьми уже спорожнілих до того місцевих концтаборів. Почалось не знане у цих краях до того масове катування: зі сходу на захід назустріч німецьким військовим частинам, валками під посиленою охороною солдатів, собак і поліцаїв гнали довгі колони людей від чотирнадця-

ти до шістдесяти років. Десь на сході есесівці перед втечею творили «зону пустелі», випалюючи, де ще змогли, все дола і виганяючи на захід усе придатне до праці місцеве населення.

В колонах вигнанців і поза ними, в селах і містах, скрізь, де тільки були живі люди, поповзли під виглядом біженців свої і чужі шпигуни, переодягнуті поліцаї і таємні агенти гестапо. Часом видаючи себе за підпільників чи партизанів, випитували, підслуховували, провокували.

Чорний самум прошумів і справді швидко зник, лишивши по собі нещадний шквал війни сіро- і блакитно-зелених з усім живим навколо. Шквал, який ще довго підтримувався і роздмухувався божевільним страхом ганебної смерті, що може повернутись першої ліпшої хвилини в образі чорного офіцера з осиною талією; страхом «казана», в якому переварювалися без надії на порятунок усе нові й нові дивізії; страхом кожної місцевої людини, яку хапали, на яку полювали цілими підрозділами з задалегідь обміркованими планами.

Шеф жандармського поста Бухман був як туго заведена пружина, як готова щомиті вибухнути, знята з запобіжника, граната. Нікому нічого не довіряв, перебираючи все на себе і скрізь устигаючи. Навіть не призначав нового (після Коропа) начальника поліції. Бухман сам узяв поліцію під своє керівництво, звертаючись у разі потреби до одного з двох уцілілих жандармів — сержанта Гершеля, який віртуозно матюкався, змішуючи слов'янську лайку з німецькими словами, та володів десятком речень того суржику, якого цілком вистачало для порозуміння з місцевими поліцаями...

Та, власне, у ті дні Бухманові й не було ким керувати, бо основний склад поліції цілими днями, а то й тижнями, перебував десь в облавах, у дії. І тільки дехто з них часом показувався у райцентрі з новим «поповненням» заарештованих та затриманих, потім знову надовго зникаючи. У приміщенні поліції лишалося троє, іноді п'ятеро поліцаїв для охорони міцно замкнених і загратованих камер. Їх цілком вистачало для внутрішньої охорони. Зовнішнього нападу на поліцію у центрі селища, переповненого і вдень і вночі маршовими військовими частинами, ніхто й не уявляв...

Дві камери в поліції й одна в жандармерії поповнювалися щодня новими жертвами. Заарештованих у ці дні й не допитували. Хіба вряди-годи, в разі особливо пильної по-

треби у виявленні зв'язків. Проте людей з «профілактичних міркувань» систематично катували, забиваючи до непритомності та обливаючи крижаною водою просто в камерах: скільки потрапляло під руку, скільки встигали за час, відведений на такі екзакуції.

І з тим усім управлявся сам Бухман з двома своїми жандармами та кількома особливо лютими, яким уже море крові було по коліна, вбивцями-поліцаями...

Худенький і щупленький Валерик Нечитайло, іноді здалеку спостерігаючи ті екзакуції, полотнів і кожного разу жахався думки, що не витримає, знепритомніє, а то, божеволіючи, і сам кинеться на катів. Рятувало його досі тільки те (правда, не радуючи ні Макогона, ні Яринки), що його, як недосвідченого і неперевіреного, здебільшого ставили на зовнішні пости біля містка через річку або в караулці самої поліції в парі з кимось із старших.

Ще зовсім юний, ніяк не войовничий, не забіякуватий комсомолец, що трапився під руку Макогону в потрібний момент, він, як і Яринка, ледь не плакав, готовий іти куди завгодно, на вірну смерть, аби тільки не в поліцію.

Тепер, іноді зустрічаючись з Яринкою на вулиці, на східцях комендатури чи ганку поліції, Валерик одверто скаржився дівчині:

— Жду не діждусь, коли воно для мене хоч якось там закінчиться... Боюсь... Коли посилатимуть чергувати до камер, просто не витримаю... О, ти собі й уявити не можеш!.. Просто й не подумаєш, що це — чергувати біля камер...

А Дітріх за тих кілька днів, відколи знищено Гейншке та повішено Коропа,— хоч і його іноді притягали до «справ», а то й кидали на досить небезпечні операції «місцевого характеру»,— ніби ожив. З його лиця зійшла ота сіра блідість, що не сходила з нього кілька днів і по тому, як чорний самум перекинувся в інші райони. До нього навіть повернувся його похмурий гумор. Якось він знову посміхнувся, правда, досить кислувато, і спробував по-старому кепкувати з Яринки:

— Слушайте, фрейлейн Ірінхен, коли ви не розвідниця, то невже ви справді не побоялися в отакий час іти до мене на службу?

— Не розумію? — вже зовсім не боячись його і навіть зневажаючи як вояка й офіцера, перепитала Яринка.

— Ну, як же... Перед вами «ліквідовано» і прибрано від мене двох перекладачів. І я певен, що все це не так просто, що то — діло рук ваших підпільників...

— Я про це навіть і не подумала,— здвигнула плечем Яринка.— Справді?.. Ви так думаете? — перепитала вдовоно наївно.

— Справді...

— Однаково я не боюсь... Мені все те якось... байдуже...

— О-о-о!.. Фрейлейн Ірінхен така смілива? Чи, може... Чи, може, така песимістка?..

— Ні те, ні інше... Скоріше — фаталістка.

— Ви не вірите в свою смерть?.. Чи вас підтримує якась зненависть, якась... як би це сказати... ідея?..

— Можливо, що і те, і інше...

— І все ж... Коли ви не розвідниця, то що насправді привело вас сюди? Ви поділяєте хоч трохи те, що звуть ідеями нацизму, чи?..

— Вони мені байдужісінькі...

— Тоді просто нелюбоб чи й зненависть до більшовиків?..

— Не скажу... Адже я виховувалась у них, серед простих селян, і полькою-поміщицею себе ніколи не почувала і не відчуваю... Ще не встигла... Просто треба якось жити, щось робити. А у вас знайшлося місце...

Дітріх змовк, замислився, повіривши чи обмірковуючи сказане. Потім, здалося, забув ту розмову і несподівано повернувся знову:

— А ви... от ви самі вірите сьогодні, зараз у нашу перемогу?..— Його все більше й більше цікавили саме такі питання.— Як ви дивитесь на це?

— А я не генерал, не політик і не стратег,— ухильно відповіла дівчина.

— Ви дуже хитрий політик, фрейлейн Ірінхен,— погрозив пальцем комендант.— Можете мене не боятись. Я хочу знати, що ви з цього приводу думаете насправді...

— А я просто не хочу думати про такі речі. Про це більше треба думати вам. Я — звичайна жінка. Який із жінки вояка чи політик?.. Війни ведуть і, до речі, відповідають за них мужчини.

— О-о-о! Я не помилився! Ви — хитра дівчина. І все більше й більше переконуюсь у тому — смілива дівчина! І твердіше схилиюсь до думки, що коли ви — випадково — і не розвідниця, то... підпільниця вже напевне... Ви всі тут — підпільники, розвідники, партизани, як каже Бухман... Отже, незважаючи на вашу сміливість, раджу, проте, вам бути дуже обережною.

— Дякую,— байдуже-іронічно кинула Яринка, холодючі всередині.— Ваша воля. Думати людині не може заборонити ніхто й ніколи... Отож що хочете, те й думайте...

Яринка урвала розмову, а Дітріх знову довго мовчав, потім, зітхнувши, заговорив уже ніби сам до себе:

— А цих... підпільників і навіть збройних партизанів виловлюють і привозять сюди все більше й більше... І наших... не кажучи про поліцаїв, у цих дрібних сутичках тільки за останній тиждень загинуло сімнадцять. Це півзводу, пані Ірінхен...

Події розвивалися з навальною швидкістю. Усе на сотні кілометрів навколо жило однією подією, часом не знаючи не лише її подробиць, а й загальних обрисів, жило великою Корсунською битвою і так чи інакше (кожен табір по своєму) орієнтувалось на неї.

Сапожников дав знак перестороги й особливої пильності своїм розвідникам. Однак робота від того не могла зупинитись. Навпаки, розвідка повинна була діяти ще інтенсивніше, хоч і в сто крат обережніше...

Людей заарештовували, везли, вели, гнали і тягли, заповнюючи тюрми у навколишніх районах. І тюрми, зрештою, скрізь, як і в Нових Байраках, переповнилися так, що тепер туди кидали лише найважливіших ворогів рейху. Всіх інших заганяли за дроти спорожнілих тимчасових концтаборів, що збереглися з сорок першого року.

Побільшало колон зі сходу. Тепер гнали людей з Придніпров'я, бо все Лівобережжя вже було звільнене. Разом чи впереміш з колонами потяглися на захід рештки розбитих німецьких частин, якісь тилові евакуйовані установи, санчастини та юрби легко поранених німців. Німецький військовий потік на схід з якогось часу став міліти, ніби пересихати... Нових, свіжих частин, які б поспішали на схід, з кожним днем усе меншало...

Першим з відомого Яринці і найближчого до неї підпілля потрапив до рук гітлерівців Іван Бойко. Він більше як два роки жив на якомусь напівлегальному становищі, перетворюючись з підпільника в партизана лише в разі нагальної потреби. Його захопили в серпні, ще на початку поголовної облоги, в короткій сутичці з німцями під Балабанівкою. Був він там тяжко поранений. Винести чоловіка з бою товаришам не пощастило. І він, безпорадний та безсилий від втрати крові, але ще живий, так і потрапив до

ворожих рук. Його закинули на вантажну машину і одвезли не до підліснянської комендатури і не до сусідніх Нових Байраків, а чомусь аж до Скального.

Пізніше Валерик Нечитайло почув від поліцаїв і передав Яринці, що у тій машині разом з німцями, які захопили Бойка, був і її колишній співучень, а тепер начальник скальнівської поліції, Дуська Фойгель.

У тій же сутичці загинув від жандармської кулі і керівник терногородської групи «Блискавка» Роман Шульга. Його труп гітлерівці забрали також. Перевезли наступного дня до Терногородки і кинули, на пострах цілому селу, просто посеред вулиці, навпроти концтабору, де сиділа зараз Яринка, де загинув Дмитро. Тут і пролежав він, здається, цілих три дні. А невдовзі потім хтось видав поліції двох молоденьких новобайрацьких підпільниць — Клаву Тараненку та Мотю Полотай. Кинули їх до жіночої камери новобайрацької поліції, і сиділи вони тепер якраз навпроти комендатури. Яринка, через Валерика знала майже все про дівчат: і як їм ведеться у тюрмі, що в них випитують та й взагалі все, що могли передати дівчата через «свого поліцая»...

І жандармерія, і поліція допитувалися керівників та командирів «Блискавки», підпільної друкарні, розвідувально-десантної групи, радянського капітана з рацією. Домагалися його прізвища, бо... прізвища капітана Сапожникова вони, як виявилось, не знали. Хоч і знали добре, чого хочуть і кого вишукують та виловлюють...

Мотю та Клаву в поліції, певне, вважали дуже молодими, що лиш розпочали розповсюджувати листівки, підпільниками. Тому били порівнюючи рідко, майже ні разу не піддавши справжньому допитові...

Обидві камери в поліції (очевидно, і в жандармерії) були вже до краю переповнені катованими людьми. Не було можливості лягти на підлозі, і люди сиділи, тісно тулячись одне до одного. А поліцаї й німці ступали просто по них, б'ючи в голову, в обличчя, штовхаючи в найуразливіші місця носками важких чобіт. Однак підпільники, здається, трималися всі, і трималися навіть бадьоро, сподіваючись на швидку ліквідацію Корсунського казана, швидкий наступ наших військ і визволення...

Уже останніми днями в жіночій камері з'явилася нова невисока, повногруда дівчина, чи, скоріше, жінка, яку били не лише в камері, а й по кілька разів на добу вносили на допити, піддаючи особливо тяжким тортурам. До камери її

кидали вже непритомну. І жінки, обтираючи їй кров, перевдягали в своє сухе, обігрівали й приводили до тями. Сталося так, що найближче вона почала тулитися до Моті та Клави і не приховувала від них, що в неї допитуються про групу капітана десантників і що вона їм нічого не сказала і ніколи не скаже. Очевидно, Олександра (так ту жінку звали) і справді щось знала, бо інакше жандарми не виділяли б її отак з-поміж інших.

Що день, то Олександра слабшала. На кожному допиті її катували ледь не до смерті. І одного дня,— дівчата передали те Валерикові, а Валерик негайно — Яринці,— опритомнівши після допиту аж за кілька годин, вона обвела камеру скаламученими, напівбожевільними очима і, таки впізнавши Мотю, ледь чутно прошепотіла:

— Коли б... Коли б хто міг передати... звідси... Може, є яка можливість... Може б, нас кось вирятували... А то... А то... Відчуваю... Боюсь... ще один, другий... такий допит, і я... я можу й не витримати...

...Макогон наказав дати зрозуміти Олександрі, що її почули, що слово її передано... Що «Сорок четвертий» (певне, так звали когось з керівників підпілля) наказує її триматись до останнього, а він сам уже вживає потрібних заходів...

І саме того дня, коли її це передали, в різних місцях було отримано два накази.

Перший з гебіту — жандармерії та комендатурі: підготувати усе потрібне для негайної евакуації і чекати особливого розпорядження, не зриваючись тим часом без дозволу (за таке — розстріл!) з місця і не знищуючи (знову ж до особливого розпорядження) відомих їм об'єктів, які не піддаються вивезенню чи вигнанню, цінностей і осіб...

Другий зі штабу одного з фронтів Радянської Армії капітанові Сапожникову: згорнути роботу в даному районі, пересуватися далі на захід, підтвердити одержання наказу...

Окрім того, під вечір у той же день сталося ще дві події різних масштабів, але однаково для Яринки важливих. У Підлісному, Терногородці, Нових Байраках і Скальному почалася вже остання, напевне, велика облава з участю військових підрозділів. І то не лише з метою пошуків радянських розвідників, але й ґрунтового розчищення шляхів відступу решткам уцілілих «визволителів» Корсунського казана, в якому пускали вже останні бульки, йдучи на дно, розрізнені групи колись могутніх і великих німецьких

дивізій. Почалася облава (принаймні за Яринчиними спостереженнями в Нових Байраках) опівдні. А надвечір Макогон повідомив її, що вона звільняється від збору розвідданих і поступає в цілковите його, Макогонове, розпорядження для участі у визволенні заарештованих з новобайрацької тюрми і врятуванні їх від поголовного винищення за неминучого найближчими днями загального німецького відступу.

Операцію було призначено на ніч з понеділка на вівторок. Слід було загалом поквапитися, та й обстановка складалася на той час сприятлива. За день перед тим у районі Скального партизани підірвали військовий ешелон, і майже всю новобайрацьку поліцію, під орудою Коропового заступника Митрофана, та жандармерію кинуту туди на розчищення колії і підсилення облави.

В райцентрі з постійної німецької адміністрації залишалося всього двоє гітлерівців — Дітріх Вольф та шеф жандармського поста Бухман. При них — десяток поліцаїв, окрім, звичайно, випадкових переїжджих частин, які іноді зупинялися в містечку на перепочинок усього на дві-три години.

П'ятеро чи шестеро поліцаїв, перебуваючи в цілковитому особистому розпорядженні Бухмана, сливе не відходили од приміщення жандармерії. Ще п'ятеро, під орудою особливо довіреного в жандармів товстуну з біглих дніпропетровських поліцаїв Ковтуна, на прізвисько Руда Смерть, чергували в поліції. Ковтун, літній уже Сергій Нудлик та Валерик Нечитайло несли службу в самому приміщенні, а двоє інших мали здійснювати зовнішню варту.

Валерик Нечитайло отримав на ту ніч від підпільників зовсім, здавалося, нескладне завдання: не спускати з очей, кожної хвилини знати, в кого і де зберігаються ключі від камер, та відповідного моменту десь опівночі впустити до приміщення поліції перекладачку коменданта Вольфа Яришку Калиновську.

Сама операція повинна була здійснюватися тихо, по можливості не привертаючи до себе нічної уваги. І багато що у її здійсненні мало залежати від Яринчиної кмітливості та рішучості.

Макогон, зайшовши в неділю до комендатури, напучував дівчину так:

— Ну, от... Вважай, що служба твоя у Вольфа скінчилась. Попрацювала ти добре, і вовк тебе не з'їв... Скінчиться щасливо операція і... можеш плюнути на свого коменданта, навіть не прощаючись... Точної години для початку операції не визначаємо. Приблизно тільки — десь по дванадцятій ночі. Але сигналом для її початку буде твоя поява біля дверей поліції... Загалом же діятимеш так: з самого ранку в понеділок ні на мить не спускай з очей поліції. Та й загалом — вулиці. Стеж за всім, що там робитиметься, і запам'ятовуй. Протягом дня разів зо три подзвони до поліції і разів зо три побувай там. Вигадуй, що зручніш буде, аби тебе там бачили, чули і, так би мовити, призвичаїлись. Потім, коли стемніє, Дітріх твій з комендатури зникне. Я вже про те подбаю. Виждавши кільканадцять хвилин, знову дзвони поліцаям, запитуй, чи немає там Дітріха, якого ніби хтось розшукує. Вони, звичайно, нічого не знатимуть. Але ти не зважай і за якийсь час знову запитуй: мовляв, розшуковують коменданта з гебіту, заснути не дають, дзвонять та й дзвонять...

Дітріх же, коли не станеться чогось непередбаченого, повернеться додому десь опівночі і буде такий п'яний, що й на ногах не триматиметься. І тоді ти, вже заздалегідь зібрана в дорогу, подзвониш до поліції востаннє: «Повернувся, мовляв, мій комендант. Був, каже, десь у Підлісному, напився там і привіз вам чи Бухманові якогось важливого листа від тамтешнього жандарма Мюллера... Зараз я прибіжу до вас і передам...» Потім, кинувши п'яного шефа, який нічого з тієї розмови по телефону не второпає, перейдеш вулицю і, коли випадково тобі відчинить не Валерик, за всяку ціну зроби так, щоб тебе впустили до приміщення. Оце — найголовніше... І з твого боку все... Хлопці увірвуться за тобою до поліції так, що й словом не встигнеш ні з ким перекинутися... З тієї хвилини ти вже вільна. Якнайскоріше пробивайся до Роздолля, та й по всьому... А там на тебе вже чекатимуть.— Макогон помовчав, чи чого не забув, і додав: — Ну, от... Щасти тобі, дочко!.. Як кажуть, не згадуй лихом, а я тим часом побіг!.. До зустрічі в нових обставинах!..

Здійснювався план з якоюсь неймовірною, заздалегідь передбачуваною і, коли зважати на трагічні обставини, які знала та пережила одна лише Яринка, страшною послідовністю.

Прохолодний, сонячний, майже весняний день почався для дівчини піднесенням відчуттям нового повороту в жит-

ті, який має статися, відчуттям очікуваної акції, що не лякала, а лише бадьорила дівчину гострим напруженням. Саме така робота була ближча її характерові та її бойовим, коли можна так сказати, уподобанням, аніж буденний підрахунок машин, колон, військ і (часом здавалося) майже безпечна, майже не підвладна ризикові розвідка...

Кудись зникав і потім знову повертався Дітріх. Вона вже встигла два рази передзвонитися з Валериком та раз забігти до поліції, про щось там запитавши, ніби від імені коменданта, в Рудой Смерті...

По обіді Дітріх кудись поїхав з Гулею, і Гуля того дня до комендатури більше й не повертався. Десь годині о третій Яринка знову вирішила подзвонити до поліції і на цей раз поговорила з Валериком. Валерик, перепитавши разів зо два, чи це таки говорить вона, Яринка, сказав, що коменданта у них не було і що коли той з'явиться, то Валерик скаже йому або подзвонить їй. І що в них усе по-старому. Руда Смерть спить у канцелярії поліції на дивані, а вони з Нудликом ріжуться в дурня...

Ще за якої півгодини Яринка вирішила повторити свій візит до поліції. Накинувши наопашки шубку, перестукавши чобітками п'ять цементних східців комендатури, побігла через вулицю, стрибаючи на сухіші місця й обминаючи глибокі, каламутні, вибиті колесами машин калабатини.

День був теплий, мов у квітні. Земля, дерева, стріхи і дахи будинків навколо — чорні й голі. А небо — чисте, синє, лиш де-не-де поплямоване бузковими мазками хмаринок. За річкою, над темними горбами, низько висіло червоне, але ще сліпуче сонце, розливаючи по синяві малиновий сік вечорової зорі.

Двері до поліції стояли непричинені. Дошки на ганку — чисті, висушені сонцем, як улітку. Потім — темні, порожні сінци, за ними — дежурка: голі, поколупані стіни, двоє вікон, рядок гвинтівок попід стіною в дерев'яній пірамідці, помережаний глибокими рівчачками — слідами гострих ножів — старенький письмовий стіл, а ліворуч — вузькі розчинені дверцята до канцелярії. Там такий самий стіл, чорний продавлений диван, телефон і важка — чавунна чи сталева — зелена скриня в кутку, дві перекособочені фанерні шафи.

Яринка знала: приміщення поліції схоже на літеру «Г», повернуту до вулиці довгим стовпчиком. Посередині, з ганку, — сіни, ліворуч — дежурка та канцелярія, а праворуч — кабінет начальника та кімната слідчих. Короткий

гачок літери «Г» підходив до зарослого дерезою, бур'янами і давно вже неораного городчика, що похило збігав у вирубані левади над пересохлою річечкою чи, певніше, струмком. (За річечкою — знову городи, горб і кривуляста лінія сільської вулиці). І в отому короткому «гачку», без вікон, лише з малесенькими загратованими отворами, з важкими дверима на темний вузенький коридорчик — дві камери, чоловіча й жіноча. В коридорчику — двоє дверей. Одні вузесенькі — до кімнати слідчих, і ще вужчі, навхрест оковані залізними шинами, — на подвір'я...

Забігши до дежурки, Яринка, сьогодні вже вдруге, привіталася, крутнувшись на високих каблучках і похвалилася, що немає їй цілісінський день спокою, просто життя не дають, бо Дітріх пропав, як крізь землю провалився, а телефон аж розривається. Дзвонять та й дзвонять з гебіту...

Яринка щebetала, аби щebetати, призвичаювала їх до себе. І вони (не тільки від сьогодні) таки до неї вже звикли. Нудлик з Валериком, так і не підводячи голів, ляпали по зеленій, певніше, чорній від бруду й чорнила стільниці розбухлими, як варениці, засмальцьованими картами. А Руда Смерть, щойно прокинувшись, у сусідній кімнаті на рипучому дивані чухмарив рукою зарослі густою вовною розхристані груди і значуще шкірив до дівчини прокурені зуби:

— Бігай, бігай... — позіхнувши, процідив, — за тим своїм Дітріх-о-ом!.. Коли той... Коли ще й справді до цього часу нічого не набігала...

Скосивши рота, він ще раз широко і смачно позіхнув. Яринка, гнівно зиркнувши на нього, знизала плечем, тихо сплюнула. Знову крутнувшись на каблучках, вибігла через темні сіни на сухий, нагрітий сонцем ганок і... нараз зупинилася, засліплена промінням низького сонця і ще чимсь, що вона побачила одразу, але повірити в те не змогла: таке воно було неймовірне і моторошно-жахне.

Перед нею, біля самих східців на ганок, — зелена, заляпана рідкою грязюкою стіна важкого грузовика з відкинутим заднім бортом. У кузові на весь зріст — двоє поліцаїв з гвинтівками. Внизу, біля відкинутого борту, ще двоє. А з кабіни, хряпнувши дверцятами, вихопився жандармський шеф Бухман. За два стрибки опинився на ганку, штовхнувши Яринку ліктем, став поруч у дверях. Яринка хитнувшись, переступила механічно з ноги на ногу і, наткнувшись на бильце огорожі ганку, мов заморожена, прикипіла до неї, німа й незрушна...

Стояла, як сновиди, дивилася поперед себе широко розплющеними очима, вірячи й не вірячи тому, що бачить.

Біля відкинутого борту, на останній приступці ганку, перед Яринкою стояла і заворожено дивилася на неї великими очима на блідому, худенькому личку Настя-радистка. В підбитих чорними союзками, ще Яринчиної мами, валянках на босу ногу, простоволоса: прямі пасма рудуватих кісок ледь заплетені, в накинутому на плечі старенькому, витертому кожушку. Він був у них завжди напохваті, коли треба було бити якусь бруднішу роботу, і висів на гвіздку в сніях, біля дверей.

Погляди їхні зустрілись, але, так і не ввійшовши один в один, розійшлись...

Жандармський шеф гукнув щось різке, зле, один з поліцаїв стрибнув з машини просто на ганок, штовхнув Настю кулаком межі плечі, і вона, хитнувшись та ледь утримавшись на ногах, поточилася повз Бухмана в двері.

Інші поліцаї — один у кузові, а двоє на землі — одразу щось чи когось потягли з машини через відкритий борт. Спершу показалися чийсь ноги в стареньких чоботах зі збитими підборами і поруділими, дуже знайомими халявами, потім зелені солдатські штани, короткий білий кожушок з розкриленими лапами і назад заламані руки...

Гупнувши людиною, яка не подавала жодних ознак життя, об вогку землю, поліцаї за руку й за ногу потягли її по східцях на ганок... Одна рука в людини метлялася, глухо стукалась об східці. І так само, метляючись на полі задержтого кожуха, глухо стукалась об східці непокрита голова...

Голова в обрідному, з залисинами на лобі, волоссі. Зморшкувате вже, звикле до вітрів та сонця і залите кров'ю обличчя, тоненькі закривавлені вуса...

Мертво постукуючи об східці і дошки ганку, та голова, як у сні, проплила всього за крок від Яринчиних ніг... Закривавлена, рідна, страшна, мила голова... її татуся!..

Глухо, ледь чутно простугоніла і зникла...

І все зникло... Поліцаї, Бухман, Настя... Навіть машина від'їхала якось так, що Яринка того й не помітила. Так ніби нічого й не було... Тільки червонясте сонячне проміння, відбиваючись у калюжках посеред вулиці, сліпить очі та поза спиною тягне (тільки цієї миті відчула!) крижаним холодом...

Вона стояла так довго, мов сліпа, прибита, заворожена чи приглушена. Стояла, не розуміючи, що з нею діється, ще не вірячи: бачила вона оте все насправді а чи то їй лиш

привиділось?.. Може, не... Може, це все ще привиджують-ся оті видива, які тепер інколи відвідують її ночами?..

Десь гукнув, затуркотів мотор... З німої порожнечі сліпої вулиці, з глухого забуття раптом, померехтівши, виступила чорна калабатина, чорний стовбур покрученої акації і високої цементові східці комендатури...

Яринка, не одриваючи ніг від дощок, якось усім корпусом, головою вниз, як у воду, ринулася з ганку...

Бачила справді? Чи?... Однаково — скоріше, швидше, хоч, правда, невідомо куди й нащо... Однаково — швидше, бігом, чимсь зарадити, хоч і невідомо чим саме!.. На щастя, ноги її нарешті-таки розморозились, підхопили, підтримали тіло, що падало на східці, і вона, злетівши з тих східців, побігла через вулицю назад до комендатури, уже не вибираючи шляху, просто через глибокі вибоїни і баюри...

Ні порадитися, ні поділитися з кимось, ні тим паче подзвонити до Валерика в поліцію тепер, коли там шаленіє Бухман (може, саме цієї хвилини він наказує поліцаєві привести до нього і її, Яринку!..), немає чого й думати...

А що, коли він і справді пошле й по неї? І її посадять. І вона, коли... коли її не привиділось, коли вона справді бачила те все, нічим не зможе допомогти ні їм (вона й у думці боялася сказати «татусеві», «Насті»), ні сьогодні вночі?.. Може, краще, поки ще є час, утекти?.. Але... куди і нащо?.. Адже попереду ота ніч! І вона, Яринка, їм буде потрібна. Тепер особливо потрібна...

«Ні, краще чекати тут,— вирішила дівчина, відчуваючи під ліктем у внутрішній кишені шубки тверду поверхню Грицькового пістолета.— Чекати і... стежити... І вже тільки... коли що...»

Вона, все ще приглушена, прибита, напівосліпла, зайшла за стіл, сіла край вікна, втупивши очі у спорожнілий ганок поліції. Ждучи невідомо чого... Снуючи в голові якісь зовсім уже химерні, жорсткі, як суха осіння трава, думки... Реальні і зовсім нереальні, розпливчасті, розмиті, як дощова вода на склі. Такі, що весь час кружляли навколо баченого чи того, що привиділось, зовсім далекі від того всього, сторонні... Такі, що весь час нагадували їй, як цокіт годинника, про те, що вона з хвилини на хвилину і з години на годину мусить робити, виконувати ясне і зрозуміле завдання сьогодні, і якісь ще дитячі видива, коли вона

була ще зовсім маленька... Школа... Дідусь Нестор... Димар Скальнівської цукроварні... Дівчата... Галя Очеретна... Чорне розпростерте воронове крило ще живого, але вже напівмертвого птаха... Фойгель... Дуська Фойгель — сухенький, злий, білоокий хлопець, який увесь час переслідував її і яким — вона тепер уже знає — жахають у цілому районі не лише дорослих, а й дітей. Жандармський кат. Начальник скальнівської поліції...

Десь там, поза нею, її думками та свідомістю, у далекому і холодному світі, заходило (потім, певне, і зайшло) сонце. Повітря за вікном взялося холодною, прозорою синявою. Сутеніло. Шибки в кімнаті зовсім запітніли. Вона механічно протерла одну і сиділа далі, снуючи свої химерні думки-видива, майже не відчуваючи свого тіла, своєї особи, свого реального існування і водночас чітко, виразно пам'ятаючи, не забуваючи ані на мить того, який сьогодні день і що та коли їй треба робити...

Ніхто за нею нікого не посилав і ніхто не приходив. Певне, того (коли воно їй не привиділося) з нею ще зовсім не пов'язували... Ні т о г о... ні... їх...

Уже тоді, коли зовсім посутеніло, з ганку поліції зійшов Бухман. (Виходить, було!..) І за ним кілька...— двоє... троє... четверо?...— поліцаїв. Хвилину постояли на ганку, про щось розмовляючи. Бухман запалив цигарку. Поліцаї при ньому закурювати не наслідувались. Постояли і всі разом зникли в бічному провулочку. Пішли десь у напрямку жандармерії а чи ще куди...

Значить, за нею ще не прийдуть... І хоч те, що вона бачила, не сон... вона мусить чекати... Мусить діяти і робити усе, як їй наказано... Бо, окрім усього, лише це одне, коли вони ще живі, може врятувати також і їх...

Ніхто — ні Дітріх, ні Гуля — так і не з'явилися. І, мабуть, не скоро ще й з'являться...

Вона неквапливо зняла трубку і подзвонила до поліції... Обіззався високий, по-юнацькому дзвінкий і немов трохи зляканий голос Валерика:

— Слухаю...

— Ну, що? Мого шефа у вас так і не було?

— Ні,— відповів Валерик і, певне не знаходячи більше ніяких слів, мовчав і густо дихав у трубку.

— Біда мені з ним... Розшуковують цілий день...— крижаним тоном сказала Яринка і, хоч як їй пекло бодай словечком запитати у Валерика ще й про них, навіть не натякнула. Можна було б запитати... так, між іншим: «Кого це

там до вас іще привезли?...» Не наважилась і тихо поклала трубку на рогачики.

В кімнаті швидко потемніло. Пістолет обтяжував лівий борт шубки, і вона все сповзала з плеча... Куховарка, прочинивши двері, запитала, чи не буде Яринка вечеряти... Вона відмовилась, тітка Христя, зачиняючи двері, глибоко зітхнула... Яринка сиділа й далі мовчки в темряві біля чорного вікна...

Так, мовчки, у темряві, і просиділа увесь той довгий-предовгий, здається, найдовший у її житті вечір.

Вона сиділа і тільки іноді, поки вікно ще сіріло, припадала до шибки і поглядала на годинника. І те, що так поступово змінювалося навколо неї, у великому світі, вона запам'ятовувала якось збоку, неуважно й механічно. Але все воно чомусь так міцно вгрузло в пам'ять, що, здається, залишиться там уже назавжди, скільки й житиме. Годину, добу, тиждень а чи й... десятки й десятки років...

Сонце зайшло десь по шостій.

О сьомій за шибками вікон загусла густа з фіалковим відтінком синява. Тільки понад контурами горбів по той бік села над обрієм небо ще якийсь час здавалося зеленкуватим.

О восьмій вона ще раз, уже передостанній, подзвонила до поліції і запитала про Дітріха. Тоді вже над принишк-лим селом безгучно розливалась глупа лютнева, тільки по-квітневому тепла й зоряна, ніч. Тиша, вперше за кілька місяців, була така глибока, така незвична, що випадковій людині і не подумалося б, що ще сьогодні зранку в оцьому чорному проваллі вулиці гуркотіли танки, пропливали потоки машин, стогнали поранені, зринали постріли — одне слово, клетотіла війна і що десь майже поряд, зовсім близько, за яких кілька десятків кілометрів, допрівав, докипав, спливаючи кров'ю, остаточно і безнадійно, вже не перший, але ще й не останній, стягнутий тугим сталевим обручем радянських військ німецький «казан»...

Тиша й темрява поглинули самотню дівчину, і вона ніби розчинилася в них, непорушно вклякнувши біля вікна та без кінця переварюючи в якійсь напівфантазмагоричності свої зовсім реальні й нереальні, майже гарячкові думки-видива. Вони напливали на неї якимись клетотливими, то холодними, а то задушливо-гарячими хвилями, здавалось, уже зовсім незалежно від її бажання й волі, хоч анітрохи

не заважали головному — ждати. Ждати Дітріха і ждати головного, що мусить статися цього вечора і що повинно початися з її появою, ніби за її сигналом.

Можливо, вона навіть дрімала під плин тих фантазмагоричних думок-видив, час від часу здригаючись усім тілом та відганяючи від себе оту зелену машину, оте, що побачила, хоч до кінця, до самого серця, так і не повірила у те, що побачила... Можливо, й справді таки дрімала, бо так і не помітила, коли навпроти, через вулицю, з-за нещільно причиненої віконниці продерся і впав, затремтівши в калюжах, промінчик жовтого, кволенького світла... Отже, там не спали... Принаймні хтось не спав. «Подзвонити ще раз? Чи вже досить?..» Вона хотіла поглянути на годинник, але не змогла пересилити себе, своєї нехоті до того, щоб підвестись і запалити світло... Для того ще треба було опустити й темну завісу штори. А їй усе те зараз було зовсім байдуже і непотрібне. І те, котра зараз година, власне, теж не мало значення. Адже головне почнеться тоді, коли повернется він... Ще раз, коли треба, можна подзвонити й пізніше. Або й не дзвонити аж до того, останнього вже, вирішального, судного дзвінка...

Раптовий, важкий гуркіт кованих чобіт на східцях застукав її ніби зненацька, ніби зо сну збудив. Дівчина стрепенулася, гаряча хвиля шугнула до голови і залила щоки. Першої миті видалося, що східцями вгору здирається принаймні ціле відділення солдатів у кованих чоботях. І Яринка, на єдину мить забувши, де вона і що з нею, не знаючи, котра зараз година, рвучко звелась на ноги, відчувши, як скаженим ривком шарпнулось і швидко-швидко закалатало серце. «Тихше! Спокійно!» — вже стоячи на ногах, схаменувшись, наказала собі Яринка, мимовільно згадавши своє найголовніше правило конспіратора: насамперед не забути гострої хвилини наказати собі про спокій. І серце справді поволі почало стишуватись...

Коли гуркіт із загального ввірвався до вузького коридорчика комендатури, Яринка, заспокоюючись, зрозуміла, що він — один. Один, але йде «в три дороги», йде такий п'яний, що й ноги його не несуть... Різка тривога якось сама собою переключається на стримано-піднесену напруженість усієї істоти на оцю зустріч, на дію...

Завжди маючи під руками запальничку, Яринка розрахованим порухом руки засвітила велику газову лампу. По-

тім, так і не скидаючи шубки з плечей, стрибнула на стілець і, розмотуючи, опустила на вікно паперову непроникно-чорну важку штору. І коли зіскочила з стільця й стала спиною до вікна, він уже стояв у дверях у розстебнутій шинелі, зі збитим на вухо, виваляним у грязюці новим кашкетом, в заболочених чоботях. Стояв, похитуючись на хистких ногах, зовсім п'яний, блідий, з широко відкритими і ніби сліпими очима. Напружено вдвлявся у щось поперед себе, нічого, певне, з темряви на світлі не розрізняючи. Потім за якусь мить очі його примружились, і він нарешті побачив її, виструнчену, ніби наладовану до стрибка, з рожевими від затамованого хвилювання щоками і блискучими очима. Побачив і нараз радісно і якось розгублено, усім блідим-блідим обличчям, посміхнувся:

— О-о-о! — почав він, але Яринка, побачивши, в якому він стані, та вирішивши не чекати й хвилини, не дала йому докінчити й сама перейшла в наступ:

— О-о-о! У якому ви вигляді... А вас цілісінький день розшукують з гебіту...

— До біса гебіт! — ще ширше посміхався Дітріх своєю блідю, напівбожевільною посмішкою.— Капут гебіт!..

Він причинив двері, кинув шинель, що спадала йому з плечей, просто на підлогу.

— Мене просили,— вела далі Яринка сміливо, розуміючи, що він нічого не перевірятиме, а коли до чогось і додумається, то буде вже занадто пізно...— просили одразу, як тільки ви повернетесь,— вона застережливо поклала руку на телефон,— подзвонити до поліції чи до Бухмана...

Бухмана Яринка назвала для певності. Адже вона збиралася дзвонити сама, і він би все одно не добрав, з ким і про що вона розмовляє.

— До чорта Бухмана! — раптом сердито заревів Дітріх.— До чорта поліцію! — і, стихаючи, так ніби видихнув з тим криком увесь заряд енергії, додав: — Усе пішло до чорта!.. Все... Алес капут... Ви розумієте, алес капут!

Він ступив три кроки і важко, всім тілом упав на стілець. А вона, шукаючи очима зручного відступу, так і стояла, тримаючи руку на телефоні.

— Ал-л-лес кап-п-пут,— зовсім тихо, немов сам услухався у звучання та зміст тих двох слів, знову проказав Дітріх. Потім труснув головою, наче хотів струсити разом з кашкетом — він упав і покотився по підлозі до столу — і непереборний хміль, утупився примруженими очима в дів-

чнну, зосереджуючись, щось згадуючи. І те йому, певне, на якийсь момент вдалося, бо бліде обличчя посуворішало й набрало більш-менш осмисленого виразу.

— Р-р-раджу вам... краще не чіпати Бухмана... Бухман теж... капут і мертвяк... Бухман... Бухман.— Він знову розгубив свої думки, ще раз напружив увагу, хитнувсь разом зі стільцем, згадав: — Бухман... Ти,— раптом перейшов він на «ти».— Ти знаєш, що Бухман цікавиться твоєю особою?.. («Татусь!.. Настя!..» — гостро кольнуло Яринці в голову). Т-так... твоєю особою... Прийшов... прийшла, розумієш... Щось прийшло... звідти. Як це... Скальне!.. («Бойко!.. Очеретні!.. Дуська!..») Але... але мені однаково... Я тобі кажу... бо я не наці... Ні, не наці... Бухман!.. Але тепер уже однаково...— Хміль, мабуть, знову накотився на нього каламутною хвилею, і він якусь хвилику повторювався, як зіпсована платівка: — Однаково... Однаково... Однаково... Тепер уже все однаково... Все ка-а-а-пут,— проказав роздільно кожному літеру, вже ніби пронизуючи дівчину гострим, зібраним поглядом.— Гітлер капут! «Казан» — капут... Бухман — капут!...

Погляд його ковзнувсь по Яринчиному обличчі, зірвався вниз, вбік і знову втупився дівчині в перенісся... І нараз, уся холодіючи, вона побачила, як, не ховаючись і не зникаючи, божевільно заіскрили, замиготіли в його очах оті дикі, хтиві вогники, здолати, пригасити яких він уже не міг і не хотів...

— Все... Все... Алес капут! — рвучко звівся на ноги.— Дойчлянд — капут!.. Я — капут!.. І ти — капут!.. Алес капут!.. І тепер уже... все... однак-ковісінько!.. Кап-пут!..— Балансуючи руками, рішуче ступаючи хисткими ногами, він пішов просто на Яринку, ще більше бліднучи, сковзаючи божевільним полиском очей і повторюючи: — Однаково... Тепер уже все однаково... Алес капут...

Саме в цій ситуації і цієї миті вона такого не чекала. Не подумала про таке, але, смертельно перелякавшись, не розгубилась і кинула йому під ноги стілець. Він спіткнувся, видно, боляче вдарився коліном, одначе не впав. З п'яною прямолінійною хитрістю зосередженого на одній думці, одному хотінні він спочатку вилаявся, потім голосно зареготав і, замість того щоб сліпо кинутись на неї, вже підготовлену до того й насторожену, несподівано крутнувся на місці, ледь не впавши, скочив до дверей, схопився, щоб утриматися на ногах, за ручку, повис на ній і так, висячи, однією рукою з зусиллям повернув ключ, вирвав його з

дзерей і кинув до кишені френча. Потім повернувся і, ковзаючи чобітьми по підлозі, вже неквапливо, усе ще блідий як крейда, впевнено пішов на неї, посміхаючись п'яно-божевільною посмішкою і тихо, власне, пошепки повторюючи:

— Однаково... Алес кап-пут... Тепер однаково всім кап-пут... Бухман — капут... Може, ти розвідниця, а може, й ні... Але мені однаково... Все однаково... І ти це повинна зрозуміти... Чуєш, дівчино...

Так... Але їй саме тепер, саме цієї миті було особливо не байдуже те, довго чи недовго тягтиметься оця бридка, оця п'яно-трагічна сцена... Адже її уже з нетерпінням чекають!.. Кричати?.. Пристрелити?.. Думки йшли квапливо... навально... Але ж крик... постріли. Може зірвати операцію... І вона знову кинула йому стільця під ноги, притулилася спиною до стіни і, взявши в руки важкого мармурового преса, приготувалася відбиватись мовчки, рішуче і відчайдушно...

Тепер стілець звалив Дітріха з ніг, але вдарити пресом його по голові вона так і не встигла. Зате він спромігся, падаючи, з реготом вхопити і потягти її за ногу...

Яринка впала, боляче вдарилась боком об ріг стола, шубка сповзла з плечей. Почула глухий стук важкого пістолета об підлогу, але збагнути того розумом не встигла. Зразу ж, блискавично, підхопилась. Та... на ногах був уже й він... Міцно зціпивши зуби, Яринка відбивалась руками. Але... хоч Дітріх був п'яний і ноги його хистко ковзалися по підлозі, якась дика, просто залізна сила відчувалася в його твердих і чіпких руках. Він будь-що намагався схопити її за руки, обняти, стиснути. А вона вперто відбивалась... Йй пощастило. Впершись руками в груди Дітріхові, напруживши всі сили, одкинула його далеко від себе, та водночас випустила з рук преса. Дітріх поточився назад, збалансував і, поки вона нагнулася за пресом, з дикою спритністю кинувся на неї. Розгинаючись, Яринка боляче вдарила його головою в підборіддя. Він стримано застогнав, упав на коліна й одразу (вона не підготувалася до того) охопив її ноги своїми залізними, ніби обценьками, руками, шарпнув на себе. Яринка рвонулась назад, посковзнувшись, упала навзнак, ударившись тім'ям об щось тверде. Біль, від якого заскрило в очах, нараз приглушив її темрявою, і на якусь мить Яринка втратила свідомість...

Свідомість поверталася швидко, якимись блискавичними ривками-спалахами: пронизливим, далеким дзвоном у вухах, гострим боєм у скронях, чимсь незручно мульким під лівою лопаткою. І ще руки... Тверді, хижі руки, крижаним холодом облікаючи тіло, петерпляче шматують, рвуть з неї одяг... І від того огидливий, задушливий страх і лють...

Ще нічого не подумавши, інстинктивно вперлась обіруч у щось кам'яне, неподатливо важке (груди?! обличчя?!) і відчайню, з усіх сил шарпнулась... Гострий спалах нестерпного болю в голові засліпив і знову притьмарив свідомість. І потому — млість, страшне відчуття повного, огидного безсилля. І холодна, жахлива своєю безсилістю думка: «Ну... от... тепер... справді... Вівчарка...»

Усвідомлення того одразу ж викресало новий напад відчаю і люті. Ненавидячи своє безсилля, намагаючись нізачо йому не піддаватися, вона рвала, дряпала щось гаряче, липке, що викручувалось, вислизало, знову навалювалось і шипіло їй в обличчя смородом, змішаним з горілчанам та тютюновим перегаром, слів:

— Ні... однаково... Не втечеш... тепер... чуєш... капут. Алес кап-пуг...

Відчайдушно борсаючись у гидкому, задушливому чаду, витрачаючи рештки сили, вона всім еством люто боронилась, Ні!.. Нізачо!.. Хай краще смерть!.. Тільки не це... Ні!

Якось, може, останньої миті, штовхаючи його голову від себе, люто вивертаючись, відчула, як щось тверде гостро врізалось під ліву лопатку. І від того нараз... стихилася. Зовсім (як йому могло видатися) знесиліла і зів'яла... Рука її впала назад, на підлогу, і... потяглася кудись за голову... «Ні!..» — разом із тим порухом забилася, заіскрилася нова, сповнена радісним божевіллям надія. «Вівчарка?.. Ні!.. Вже ніде, ніколи й нікому ти не вимовиш цього слова!.. Про мене і... взагалі... ніколи!»

Вона не помилилась. Рука, потягнувшись за голову, справді відчула твердий, спасенний холод металу...

Він, мабуть, нічого не встиг зрозуміти.

Добувши з кишені шубки пістолет, Яринка вже навмання ткнула ним кудись убік, в оту нестерпно задушливу ваготу, що знесиліла і терзала її безпорадне тіло...

Постріл розітнувся глухо, майже нечутно, так ніби хтось збоку зламав суху галузку...

...Потім уже, ступивши кілька кроків тремтячими ногами, не втрималась і впала на диван, заломивши голову на

качалці. Лежала так, розтерзана, не випускаючи пістолета з руки, безтямно втупившись у стелю широко розплющеними, помутнілими очима. Лежала, відчуваючи усім тілом лише одне — бридкі, смертельно образливі, що їх, здавалося, нічим і ніколи вже не змити, сліди доторків його слизько-холодних рук. Лежала, аж поки переборолала своє розбите тіло силою розуму та обов'язку й поволі звелась на ноги.

Намагалася не дивитись туди, не озираючись, сяк-так привела до ладу свій розшарпаний одяг. Механічно пригладила долонею волосся і, дивлячись собі під ноги, щоб нічого іншого, крім клаптика підлоги перед собою, не бачити, підійшла до вікна. Потім підняла й одягла в рукави свою шубку. Добула з кишені й натягла на голову синій беретик, швидко, але старанно заправила під нього волосся. Далі, ніби вмиваючись, провела долонями обох рук по обличчю. І аж по тому звела пістолет на рівень очей і дослала новий патрон у патронник.

Той порух ніби додав їй рішучості і поставив усе навколишнє на свої місця. Яринка вже нічого не боялась, не остерігалась, твердо поглянула просто туди.

Він розпластався на підлозі обличчям донизу. Їй від дивана видно було його гостро зведені плечі, акуратно підстрижену потилицю і відстовбурчену твердим коміром френча дужку побілілого вуха.

Страху в ній уже не було.

Та все ж, щоб не побачити крові, підійшла до нього боком, одвернувши голову, нахилилася, безпомилково, в правій кишені знайшла ключа. Тільки по тому, випроставшись і повернувшись до нього спиною, подзвонила до поліції.

Там одразу взяли трубку. Обізвався, видно, отой самий Ковтун — Руда Смерть.

— Це знову я, Калиновська, — спокійним голосом сказала Яринка. — Слухайте, мій шеф щойно повернувся... Він п'яний, як свиня... Але в нього є якийсь лист до пана Бухмана чи до вас, і він тут біситься, вимагає передати його негайно... Ні... Бухмана турбувати не буду... Краще перебіжу через вулицю... Це, певне, не так страшно. Хай тільки хтось із вас відчинить двері... Що? Добре, добре!..

Вона поклала трубку, не озираючись, підійшла до дверей, одімкнула їх. Подумала, що слід було б повернутись і загасити світло, але не наважилась... Вийшла, старанно замкнувши за собою двері кабінету.

Вхідні двері на східцях Дітріх лишив незамкненими. Вона лиш старанно причинила їх і вийшла на вулицю...

В поліції, коли зійшла на ганок, на неї, виявилось, вже чекали.

— Хто там? — запитав на її легенький стукіт біля дверей Ковтун. Запитав хрипким, притишеним голосом, явно насторожено.

— Я, я! — нетерпляче повторила Яринка...

Одчиняли її не кваплячись: Руда Смерть чогось побоювався і тримався обережно... Гупнув залізний гак, скрипнув іржавий засув, брязнув ключ... Двері ледь-ледь прочинились, і в темній щілині отвору Яринка розрізнила білу пляму руки, яка так і не наважувалася відпустити прочинену половинку дверей...

— Ти, Калиновська? — ще раз і ще тихіше та настороженіше запитав Ковтун...

Відповісти йому дівчина вже не встигла...

Вона нічого не знала, нічого не чула, коли йшла сюди. Не вловила бодай найтихіших кроків за спиною уже на ганку (люди, певне, вже стояли там по темних кутках обабіч дверей і тільки й чекали на неї). Вона почула лише, як раптом, ніби сама собою вирвавшись із Ковтунової руки, рвонулась назовні і негучно хряпнула об стіну окована залізними пасами половинка дверей, а сама Яринка, мов зду-та вітром, полетіла від чийогось дужого штурхана кудись уперед і потім убік, у темряву... Щось гупнуло, хтось коротко крикнув й одразу захропів, хтось боляче наступив їй на ногу чоботом, якісь люди — один за одним — бігли повз Яринку...

— Сюди!.. Хтось — сюди! — почула вона, дивуючись, із темряви здушений дитячий писк...

Щось грюкнуло, щось потопталось, важко засопло поперед, і потім густий спокійний голос:

— Усе... Можеш світити...

Виявляється, оті, що з-за Яринчиної спини несподівано вирвали двері з Ковтунових рук, витягнувши спочатку собі під ноги й самого Ковтуна, штовхнули дівчину в сіңці, одкинули вбік до стіни і, вриваючись до приміщення поліції, збили з ніг.

У самому приміщенні, перед тим як Ковтун, поговоривши з нею по телефону, підійшов до дверей, літній Сергій Нудлик дрімав на чорному дивані, а Валерик Нечитайло

саме підійшов до столу, на якому світіла велика газова лампа... На гуркіт у дверях хлопець (як і було йому заздалегідь наказано) фукнув на лампу і, від хвилювання не розраховавши, боляче (аж іскри з очей посипались!) вдарившись стегном об ріжок стола, ринувся на отетерілого, приголомшеного такою несподіванкою Нудлика, який навіть і не спробував опиратися... «Сюди!.. Хтось — сюди!» — збуджений і сам наляканий незвичайністю подій, покликав Валерик, і здушений голос його ото й видався Яринці дитячим писком.

Тепер, при світлі лампи, яку тремтячими руками знову запалив Валерик, першим із темряви потрапивши Яринці на очі, він — блідий, наляканий — і справді видався їй ще зовсім дитиною... І ще — видалося їй зопалу, — що в канцелярії та дежурці повно-повнісінько людей. Принаймні десятки!.. Хоч насправді було їх там п'ятеро чи шестеро...

Наказував усім і діловито та неквапливо розпоряджався усіма хтось невисокий, широкоплечий, у смушевій з навушниками шапці, заношеному та цупкому, як залізо, брезентовому плащі і великих чоботях.

Просто перед Яринкою на порозі дверей до канцелярії головою до столу лежав Ковтун — Руда Смерть. Лежав непорушно, і з-під пасма давно не стриженого яскраворудого чуба на лоба й обличчя поволі викочувалося йому щось густе і чорне... Далі, вглибині, освітлене лампою, біліло зовсім дитяче личко Нечитайла — гострий, маленький носик, худі, запалі щічки. Не потушена чомусь запальничка танцювала в його тремтячій руці, сповнюючи невиразними, миготливими тінями людей, усе приміщення.

— Валерику, до телефону, — наказав отой кремезний, у брезентовому дощовику. — Та погаси до бісової матері оту цяцьку...

Яринка, зовсім зажмуривши очі, переступила через Ковтуна, вид якого майже залило те густе й чорне, і підійшла до столу... На протертому дивані лежав зв'язаний якимсь мотузком Нудлик, вирячивши просто на неї, Яринку, округлі, що, здавалося, от-от вилізуть з орбіт, більма очей. Рота йому забили якоюсь брудною ганчіркою.

— Ключі! — зажадав кремезний, у дощовику, і терпляче, спокійно вислуховував плутане Валерикове пояснення про те, що ключі мусять бути в зеленій скрині, а ключ від тієї скрині десь у кишені у Ковтуна...

Того ключа шукали десь у Яринки за плечима так довго, що, здається, не витримав уже й той — у дощовику:

— Хлопці, треба ж ворушитися трохи швидше.

Своїм спокоєм він доводив Яринку, на яку ніхто не звертав жодної уваги, просто до відчаю. Вона стояла, вдавивши собі нігті в долоні, і дрібно тремтіла від незвичайності становища та нетерпіння...

— Почекай... Ти, хлопче, заспокойся,— знову сказав Валерикові широкоплечий у дощовику.— Коли раптом — дзвінок, щоб відповідав так, ніби тут нічого й не сталося... А ти, Микола, коли хто рватиметься в двері, розпитуй — хто та що і... впускай. Ну? — звернувся знову до когось, хто десь там позаду Яринки шукав ключа в Ковтунових кишенях...

...Тільки тепер, сидячи в холодній темряві цього корівника і згадуючи те все, зрозуміла Яринка, що особливо хвилюватися в поліції тому кремезному, в дощовику, і потреби не було. Окрім того, що він багато до чого вже звик, тут, на десятки кілометрів, поки провадилася широка облава і в тій облаві брала участь уся новобайрацька поліція, навколо панувала «Блискавка»... Готова до дії, невидима, піша і кінна «Блискавка». Вона блокувала жандармерію (хоч Бухман з малою охороною і носа надвір поночі не покаже), зняла зовнішню варту біля поліції, чатувала на шляхах за селом на випадок якоїсь непередбаченої німецької частини, чатувала на вулиці, в городах і левадах довкола поліції, чекаючи звільнених заарештованих, щоб одразу спровадити їх у потаємні схованки, врятувати приречених.

А тоді, коли все скінчиться, непомітно розійтись, роз'їхатись, просто порозходитись по хатах і, приховавши зброю, влягтись до сну...

Нарешті, потім... (оте «потім» Яринці страшно було відновлювати в пам'яті, страшно про нього навіть подумати, бо воно, не стихаючи й на хвилину, наскрізь пронизувало її нестерпним боєм і зараз, уже через добу після всього того «потім» чи «нарешті»...) ключа від залізної скрині таки знайшли...

В тій скрині-сейфі виявилася ціла в'язка ключів на великому зі сталюого дроту кільці. І от уже всі, а з ними і Яринка, через кабінет начальника і кімнату слідчого кинулись до темного коридорчика, на який виходило двоє окованих залізом дверей з камер...

Там, за тими дверима, спочатку було тихо, як у склепі. Лиш тоді, коли в коридорчику затупотіли чобітьми по підлозі (як виявилось, туди зайшло всього троє, і жоден

Яринці не знайомий) і брязнуло залізо замків, у камерах почалась тиха й від того особливо моторошна метушня. Там гадали, що наближається час чергової бійки чи допиту, а заспокійливі слова кремезного, в дощовику, до камер крізь двері не доходили або люди їм просто не вірили...

Та попервах (і ще якийсь час потім) Яринка сама, божеволіючи від нетерпіння, так і не могла зрозуміти, що насправді діється в коридорчику і що ж, власне, ще сталося...

Чому підпільники, повозившись біля одних дверей, та так і не одімкнувши їх, перейшли до інших? І чому вони взагалі так довго, так нестерпно довго порпаються там?.. І вже ген пізніше, коли одімкнули жіночу камеру й почали виводити на подвір'я жінок і коли вже, притулившись до неї тремтячим худеньким тільцем, щось розгублене і тривожне белькотіла Настя-радистка, коли, нарешті, вивели навіть тих двох молодниць, які пізашо не хотіли тікати (за самогон і спекуляцію нічого не буде, а за втечу, як знову ввіймають,— розстріл!), і коли всі чомусь знову зібралися в канцелярії біля телефону (і вона з Настею),— Яринка аж тоді збагнула увесь жах, усю страшну правду того, що сталося!

...За той довгий-предовгий час, коли люди возилися біля камер, Настя, захилинаючись від хвилювання, ковтаючи слова, встигла похапцем розповісти, як усе те скоїлось... Вони — група капітана Сапожникова — отримали наказ перебазуватися далі на захід. Настя передала до штабу останню радіограму про те, що наказ прийнято. Яринчин татусь знову сховав у зеленій вулик Настину рацію. Вулики ще з осені він тримав у половнику, там же лежало сіно, околот і два десятки ще не домолочених снопів житта...

Вчора по обіді бабуса Гафія з сльозами почала збирати Настю в далеку, невідому путь. (Вночі по дівчину мала заїхати підвода). Знайшла велику полотняну торбу, поклала туди хліб, сало, пиріжки з цукровим буряком та калиною, налила слоїк меду.

Яринчин татусь стояв біля мисника і німців побачив першим. Побачив і... одразу все зрозумів...

Іще Настя не збагнула, що й до чого, а Калиновський, з ходу кинувши: «Сидіть мені тихо. Я зараз»,— метнувся до дверей, у сіни. Бабуса Гафія, не послухавши його, сіпнула до вікна. І саме тієї миті густо запорощала по

шибках автоматна черга... Бабуся і скрикнути не встигла, впала на лаву і вже звідти посунулась на долівку...

Чи їм хто доніс, вишпигувавши, а чи вони хоч приблизно запеленгували, того Настя не знає... Знає тільки, що коли її поставили на ноги і почали бити, випитуючи, де рація і чи не в половнику, той половник уже горів...

Старий Калиновський таки встиг під кулями перебігти до нього і запалити зсередини. Охоплений димом і полум'ям, старий половник палав з усім своїм скарбом — сіном, снопами, вуликами, рацією та бджолиними роями.

Яринчиного татуся завели до хати вже закривавленого. Били його нещадно. Били дужче, ніж її, Настю. А він усе твердив, аж поки й непритомнів, що нічого не знає, не розуміє і слова такого «рація» не чув. А половник, певне, загорівся від їхньої кулі...

Вони обнишпорили все подвір'я, хату, горище, зазирали до колодязя, бігали по кущах навколо, а потім кинули Настю та вже непритомного Калиновського на дно зеленої півторатонки і помчали на Нові Байраки. А коли виїжджали на дорогу з лісу, вогонь з половника перекинувся й на хату.

Потім Настю били ще й тут, у поліції... Татусь... Вона так нічого й не знає... Певне, живий, але без пам'яті... Отже, тепер, коли Настя вже тут і лишилось відімкнути двері та врятувати татуся, виявляється... що ключів, які завжди висіли на одній сталевій дужці, ключів від чоловічої камери, ніде немає...

Розгублений Валерик нічого не міг пояснити і твердив тільки одне: ключі, як і завжди, були в зеленій скриньці на сталевій дужці. Сам Бухман узяв ту дужку з рук Ковтуна і потім повернув тому ж Ковтунові після того, як замкнув до камер заарештованих і побув там ще якийсь час. Що сталося з ключами, де вони, куди зникли, Валерик сам ані зрозуміти, ані пояснити не міг. Знав тільки: мали бути на дужці і мало бути їх аж чотири: від двох внутрішніх замків і двох навішених на двері додатково — важких, мов колоди, і круглих, як біля залізного пута...

Нічого не добившись від Валерика, навіки замкнувши шворнем рота Рудій Смерті, згадали, нарешті, про Нудлика і вирвали йому з рота кляп. Він, мов збожеволівши, якийсь час так і тримав рот роззявленим та перелякано

поводив вибалушеними, зарожевілими очима. Аж після двох ляпасів, яких йому щедро вділив отой, у брезентовому плащі, Нудлик ікнув, у горлі у нього булькнуло, і він заплакав, заголосив, щоб його не вбивали, бо в нього дрібненькі дітки...

Не пам'ятала Яринка, з якого вже там ляпаса Нудлик нарешті втямив, чого від нього вимагають, і пояснив, що ще там, у коридорчику, коли замкнули обидві камери, нічого не витягнувши з дівчини і того непритомного чоловіка, Бухман подумав і власноручно зняв зі сталевої дужки, перекавши собі до кишені, всі чотири ключі від чоловічої камери...

У поліцейській канцелярії стало так тихо, що всі почули, як під закоптілим, надтріснутим склом ледь чутно стугонить, факаючи на круглому гноті лампи, присипаний сіллю бензин.

І тільки тепер кремезний, у брезентовому дощовику (і, як щойно помітила дівчина, з рудими, низько підстриженими вусами), побачив двох дівчат: одну трохи старшу, а другу — зовсім молодесеньку:

— О!.. А ви чому ще й досі тут?

Голос у нього ще й тоді (запам'ятала те на все життя), так, ще й тоді... голос у нього був спокійний.

— Нікуди я... без татуса, — відповіла Яринка твердо, — нікуди, поки камери не відчините, не піду.

Той, у дощовику, не відповів нічого, ніби погодився, й одразу ж звернувся до когось із своїх і наказав беззапечно:

— А ця?.. Ти — Настя, так?.. Цю — негайно!.. Негайно ж, Миколо, веди!.. На неї вже там чекають знаєш як!..

Хтось одірвав Настю від Яринки і вивів кудись у темряву... Хтось запропонував виважувати двері ломом. (Ломів не було, вони до такого не готувались, але... не піддалися б ті важкі двері навіть і ломуві). Хтось згадував Бухмана, бідкався, що взяти його зараз не вистачить сил. У нього в підвалі, у вікнах, три кулемети встановлено, та й часу вже мало... Хтось кудись бігав, щось приніс... Хтось збирався підривати двері гранатою, а інший не дозволяв, бо це теж нічого не дасть... Метушились, бігали, чимось гупали. Яринка ледь сприймала все те, часом забуваючи, де вона і що з нею. Стояла ошелешено і час від часу повторювала: «Татоньку!.. Татусю!..»

— Хлопці!.. Місяць!.. Місяць сходить, кажу!.. Ну хоч стріляйся!..

Голос той був тривожний, сповнений якогось невимовного суму чи болю, зовсім не схожий на голос того кремезного, в брезентовику. Хоч... вимовив ті слова саме він...

Отже, вони мусили відходити, полишаючи камеру з татусем і всіма чоловіками на вірну смерть. Одходити, відчувачи наближення ранку і цілковите своє безсилля хоч чимось собі зарадити...

І вони відійшли, пристреливши Нудлика.

Яринку з коридорчика на подвір'я просто витягли. А вона опиралася, чіплялася руками за замки на дверях камери, за одвірки, зойкала: «Татоньку!.. Татусю!..»

Лише десь унизу городу, серед якихось кущів на болоті, нарешті схаменулась і сказала:

— Ідїть... Я маю наказ і сама знаю, що мені робити... Ідїть...

Вона справді мала наказ пробиватися до Роздолля. І сказала про це, не називаючи, правда, точного місця, зібравши всі сили (обманюючи і себе, і їх), таким твердим голосом, що вони повірили. І Яринка справді пішла. В ніч, в ледь засірілу в світлі низького червоного місяця темряву. Пішла до Роздолля.

І, можливо, навіть дійшла б...

Однак її таки зупинили. Зупинили випадково, коли вона переходила дорогу біля Солонецьких хуторів і не помітила застави, бо йшла, як сновиди, і все на світі було їй байдуже. А небезпеки для себе вона вже ніде і ні в чому не вбачала і не боялася.

Її зупинив поліцай, певне, о десятій наступного ранку. Поодаль стояло ще двоє з автоматами і з собакою. А біля них — гурт людей, чоловік з десять, теж, видно, затриманих.

У неї в бічній кишені був пістолет. І в обоймі патрони всі, крім одного, витраченого на Дітріха. І документ на той пістолет, підписаний тим же Дітріхом. Але вона нічого того не показала.

«Як же це я отак по-дурному вляпалась?» — подумала про себе яось байдуже, мов про когось зовсім стороннього і чужого їй... А тим відповіла, що документів при ній немає, а йде вона зі Скального у Балабанівку до сестри. Її не обшукували. Дуже багато часу потрібно було б мати поліцаям і дуже мало їх було, щоб у такий час обшукувати всіх затриманих дівчат і жінок...

А все ж не відпустили. Ставай он до тих, а там розберуться. І повели. Не до Балабанівки, хоч туди ніби було

й ближче, і не до Підлісного, а чомусь (певне, самі були звідти) до Терногородки...

Прибилися вони до Терногородки вже під вечір. Біля поліції якийсь низенький, сутулуватий, з кривими «кавалерійськими» ногами в хромових чоботях, кубанці та білому кожусі, неухважно оглядає їхній гурт і криво посміхається:

— Містов, братці, не вистачає в поліції,— каже до поліцаїв.— Хіба у три яруси вкладати чи... просто в розход...— Якусь мить він ще обмацує гострим поглядом вузьких примружених очиць людські обличчя.— Мені он того,— вказує на когось рукою.— Щось він підозрілим здається, треба прощупати скоріше. А цих усіх поки що до табору, в корівник. Потім розберемось... Немає, братці, містов...

Вони знову майже через усе село місять болото до того, такого моторошно знайомого їй табору. За дріт заводять уже потемному. В один час з ними в широко розчинені, заплетені колючим дротом ворота вливається сіра, понура колона з бруківки... Колона вигнанців з Подніпров'я, з замисленої гітлерівцями, хоч і далеко не скрізь здійсненої, «зони пустелі».

Поки місила болото, зігралась і в таборі якийсь час просто відпочивала з дороги. Потім, остигаючи, почала відчувати, як, пронизуючи наскрізь, входить у її змучене тіло холод, а з ним — і якась болісна ясність думок.

Зрештою, снується в голові, у великому світі для неї більше нічого не лишилося. Тільки той холод, гострий біль безсилля і безнадії, страшне усвідомлення непоправності всього, що сталося.

Холод пробивається все глибше і глибше, невидимими крижинами осідає десь на самому дні душі, в самісінькому серці, повертаючи їй відчуття власного згидженого тіла, яке безнадійно, навіки-віків здається їй забрудненим. Та що тіло!.. Татусь! Татусь, який зостався десь там, у Нових Байраках, непритомний, може, й мертвий... А вона так і не змогла і, головне, вже ніколи не зможе нічим йому допомогти... А порятунок здавався таким імовірним і таким наче легким!..

Разом з холодом, з болем, з тими думками у свідомість її непомітно входить давнє, але ніби й нове, зрозуміле і таке природне відчуття доцільності, ба навіть необхідності смерті і гостра нехіть до життя. І та нехіть, і те відчуття вбиває, паралізує все: думки, бажання, пориви, волю...

Леле!.. Як це давно було, коли вона відчувала щось отаке чи подібне!.. Отаку відверту, глибоку нехіть до життя... Тоді — її матуся... Тепер — татусь... та, власне, і вона сама... А як це, виходить, усе просто, ясно... І як смішно — боятися когось, тремтіти за своє життя, коли воно її зовсім не потрібне. І зовсім не страшно... Не страшно ні життя, ні смерті... Все таке природно просте, непотрібне і.. зрозуміле... Може, людина і взагалі нічого, ніколи і ніде не боялася б, коли б отак глибоко, як зараз Яринка, могла заглянути собі в душу? Ні, звичайно, боятися, страждати, вболівати можна за якийсь велике і дороге діло, за когось близького і рідного, але за себе?..

А холод допікає все дужче й дужче, вже проймає до кісток. Навколо, в темряві, копошаться, стогнуть, глухо перемовляються люди...

Яринка ховає підборіддя в комір, втягує голову в плечі, щільніше стягує поли шубки, зводить до купи лацкани і.. тихо ойкає від болю, наколовшись пальцем на щось гостре... Відсмикує руку, вмить згадує що то й одразу схоплюється на ноги. Схопившись, швидко переступає умовний поріг і виходить до глухого, обнесеного дротом подвір'я табору. Власне, ступає на клаптик збитої на камінь, хоч навколо й болото, землі перед тим отвором, де колись, певне, були й двері.

З-за темних обрисів сільських покрівель, ще зовсім низько, над самим обрієм, дереться вгору тьмяно-червона скиба місяця. Дереться, розливаючи над землею ледь помітне примарне світло... Темрява поволеньки ясніє. Десь уже не так і далеко, десь зовсім близько був, підходив ранок...

«Що ж це я! — раптом злякалась Яринка. — Коли я не боюся смерті, коли мені однаково, то.. смерть, найскорше саме смерть може послужити перемозі!.. У мене ще стільки патронів!.. А для себе вистачить і одного. Та й наказано ж мені пробиватися до Роздолля. Я мушу, просто зобов'язана виконувати наказ!..»

Яринка завзято затанцювала на місці, притупуючи, б'ючи закаблуками нога об ногу, і все снувала свої невідчепні думки... Адже не боятися смерті, стати до неї байдужою — зовсім не означає здатися на їхню милість!.. Тут щось інше... Коли вже вона ступила на цей шлях, то.. він же на цьому не скінчився!.. Може, він — хто зна! — лише починається?! Її тут ніхто-ніхто не почує... Серед цієї темної нічної пустелі, перед невідомим... І тому зовсім не соромно,

де там, навіть солодко подумати вголос не своїми, не нею вигаданими, хай навіть і пишними, коли рівняти до неї, словами: «Тим шляхом... З мого духа печаттю!.. В мандри століть... з твого духа печаттю!..» Може, вона ще не встигла нічого їй зробити, ступивши на той шлях... Хто знає і хто скаже!.. Але ж сама вона знає... І не може вона піти отак просто з життя!.. Саме тому, що смерть їй не страшна, навіть бажана, саме тому вмерти мусять вони. І від її руки також... За оцю сплюндровану, захарашену колючим іржавим залізом рідну землю, за її безчестя, за татуся, і саме їй, коли вже вона нічого — ні їх, ні самої себе — не боїться, їй обов'язково треба вийти звідси... на шлях... знову на шлях... Знову в мандри... Та їй зробити це, коли вони ще не кинулися за нею, саме за нею, по сліду, неважко... А коли їй кинулись?.. Де там їм згодатися, що зараз вона, волею сліпого випадку, можливо, навіть щасливого для неї збігу, саме тут!..

НА ШЛЯХУ

Місяць спливає вгору вище й вище. Небо ясніє, все довкола починає переливатися, мерехтіти зеленим сяйвом, яке поволі переходить у прозору синяву.

Вслід за тією синявою надходить ранок.

А з ранком заворушилися, затупцювали, зігріваючись, збиваючись у гуртки, зовсім не знайомі їй, чужі, але свої, рідні люди... Десь засюрчав свисток, загарчала вівчарка. Хтось щось гукнув, хтось вилаявся по-німецьки... За ним — закручена-перекручена лайка поліцаїв, і... люди стають в колону, щоб іти далі. Далі від своїх домівок, землі, рідних, у невідому безвість.

Сходить сонце. І вона, Яринка, зараз також пірне в оцю незнайому юрбу, разом з усіма вийде за оті колючі ворота, лиш один-єдиний раз озирнеться на страшне місце... місце, де отієї ночі... коли зацвіли терногородські вишні... біля стовпа... її мертвий уже... її вічно живий, її єдиний Дмитро...

І буде вона йти з тими людьми, місячи болото, молода; дужа, озброєна. А десь там непомітно знову зійде на свій шлях. І хай знайдуть, хай доженуть, хай затримують її ті, що кинули вчора за дріт... Та, зрештою, вони її просто й не запам'ятали... Що вона їм?.. Що вона зараз хоч би їй отому пикатому поліцаєві, який... Чого він, однак,

так пильно придивляється до неї?.. Але — ні! То, певне, так... Може, дивно йому, що тут дівчина?.. Що ж, про всяк випадок глибше в юрбу. «Я дядю, за вами. Ви — високий, а мені треба вийти на шлях так, щоб не помітили... Буду тулитися за вами... Спасибі. Тільки не озирайтесь». А той червонопикий, певне, якийсь місцевий. Поглянув та й пішов, зник з очей...

...Голодна й перетомлена, вона місила густе степове болото цілий, хоч і не дуже ще довгий, але важкий день. Тільки надвечір якийсь літній чоловік догадався і добув зі своєї ще не зовсім спорожнілої торби шмат зачерствілого хліба і синю, гостру-прегостру цибулину. Вона з'їла все те мовчки, швидко, на ходу...

Болото того року було справді фантастичне. Густе, глибоке, в'язке. Не лише сили, всю душу вимотувало.

Заночували знову ж в якихось обнесених дротом корівниках, не дійшовши кілометрів семи до міста.

Знову була холодна ніч, важкі думи і ніякісінької нагоди втекти... Здається, легко і просто їй — жінці. Адже в колоні самі чоловіки! Та одійди на очах — помітять: де така взялася? Хто? Що? Підозра, гляди, обшук. Ну, хай вона й уб'є якого дурнуватою Карпа з поліції — чи ж варта, як писалося десь у якомусь творі, гра свічок? Ні, нагода мусить бути надійна, певна...

І знову ранок і ясне лютневе сонце. Подолавши тих сім кілометрів, вони нарешті о десятій годині ранку підійшли до міста, в концтабір, розміщений у глиняних ямах колишньої цегельні.

За якоїсь півгодини по тому, як вони прийшли, в таборі почали шикувати вчорашню колону, щоб гнати людей далі і звільнити місце для новоприбулих. Яринка, не замислюючись особливо, вірячи в свої молоді сили, хоч ноги її заціпили від ранкового переходу, негайно перебігає від «своїх» і прилаштовується до тієї, що зараз виходитиме на шлях, колони...

Колону, так би мовити, «по сумісництву» (однаково ж утікати в тому напрямі!) с'як-так шикували і супроводжували майже самі поліцаї. Тільки двоє німецьких солдатів з легко пораниених були серед них за старших, і зараз обое, в легких шинелях, пілотках і чорних круглих навушниках, хоч надворі й тепло, але вуха поморожені десь іще в Сталінграді чи на Дону, стояли обабіч відчинених воріт з ав-

томатами за плечима, щось жували і байдуже пропускали повз себе колону, голова якої вже виповзла на бруківку вулиці, а хвіст губився в кінці табору.

Яринка проштовхалась у середину колони. Ніхто тут не звернув на неї жодної уваги, та і їй попервах ніхто не впав у очі. Тільки тоді, коли проходили у ворота, помітила попереду картату шерстяну хустку. «Жінка? Так, і не одна...» Поблизу, в колоні, коли придивилася, виявилось їх кілька. «Чому? Мабуть, не просто вигнані «з зони пустелі». Може, із забраних на каторгу чи заарештованих?..» Яринка насторожилась. Настороженість родила тривогу і навіть побоювання. Адже те, що в колоні, крім неї, є ще жінки, могло ускладнити, а то й відтягти на невизначений час її втечу!..

Колона вилася з воріт і, брѣохаючись у рудій твані, на дні якої відчувався твердий брук, посунула вздовж дороги, десь попереду повертаючи праворуч.

Яринка, щойно ступивши на брук, поглянула вздовж дороги, обсаженої садочками з вишень та черешень, й... одразу побачила відкрити німецьку машину.

Машина, всього за яких сто кроків від дівчини, стояла, ледь з'їхавши правими колесами вбік, і колона обтікала її, як вода камінь.

В машині було троє: один — певне, водій — сидів за кермом, курив сигарету, двоє, біля заднього сидіння, стояли. Один — високий, кремезний, в офіцерському кашкеті решетом, але без офіцерських відзнак, другий — у синьому (з плеча якогось колишнього німецького шуцмана) мундирі поліція — низенький, щуплий, як підліток.

Вони пропускали повз себе колону і мовчки, уважно розглядали людей. І той другий, низенький і щуплий, був не хто інший, як Дуська зі Скального. Сумнозвісний Дуська Фойгель, давній Яринчин знайомий, син скальнівського аптекаря, перекладач із жандармерії, скальнівський начальник поліції, який виявився чи не найлютішим катом та вбивцею на цілу округу... Тепер він стояв на машині поруч з кремезним німцем, нишпорив своїми білими очима по колоні, намагаючись виловити з цього сірого, нескінченного потоку нещасних, змучених голодом, холодом і багнистою дорогою... тільки і, безперечно... тільки її одну, її — бо тільки він один добре знав Яринку Калиновську в обличчя.

Спочатку інстинктивно вона шарпнулась було приховатися за чийсь широку спину, пробитися на протилежний

від машини бік дороги. Але... одразу й стримала себе. Адже її порух у загалом спокійному плині колони одразу приверне їхні погляди! Та... вже, здається, й зараз... Так, Дуська повернув голову і дивиться, здається, тільки сюди... Отже... Спокійно, дівчино, спокійно. Хода твоя мусить бути рівна... Права рука на одну лише мить за полу шубки. Перевірити, щоб одразу якнайзручніше було вихопити пістолет... Коли вже судилося, то... що ж... Не він і взагалі ніхто з них, коли тільки ступить хоч крок, до неї навіть рукою не доторкнеться... Тільки не гарячкувати і не забути про себе, про свою кулю... А коли вони кинуться до неї, підпустити ближче і... головне, рахувати постріли. Спокійно, дівчино, спокійно... Іди і дивись просто на нього. Бо й він... уже дивиться тільки сюди, тільки сюди... Скільки там кроків ще лишилося? Сімдесят. П'ятдесят. Сорок?.. Так... Він... Чорне розпластане крило замордовоної ворони в заводському парку... Той самий Дуська... Як він тоді, у восьмому, мучив і переслідував її майже цілий рік!.. Він перший зустрів, коли вона йшла через місток до школи чи виходила на перерву; чіплявся, коли поверталася додому. Щось патякав, штурхав, приставав. Смикав за косу, а часом боляче щипав... А раз закрив на засув дівчачу вбиральню, і вони просиділи там з Катериною Солонько аж до наступної перерви... Він і тоді був щуплий, з загостреними рисами лисячої мордочки і якимись дивними, майже білими очима. Та ще — злий. Завжди з якоюсь неприємно-колючою посмішкою... Вона, пам'ятає, боялась його тоді, як нікого в світі, дарма що він був миршавий. Це доводило її до відчаю. Але вона нікому не скаржилась, бо не любила, та й, власне, на що мала скаржитися? Звичайні хлоп'ячі пустощі... Однак ті пустощі затруювали їй життя, аж поки вона в розпачі просто не побила його дебелим кийком з колючої акації, що випадково трапився під руку. Пам'ятає, розкраяла йому до крові щоку і кинула бити, лише помітивши в його білих очах вираз покірнього переляку...

Потім уже зрозуміла, що ті переслідування були досить дивною формою вияву звичайної хлоп'ячої закоханості. Яринка згадала навіть той клаптик паперу з зошита, помережаний його рукою, але боягузливо не підписаний, в якому він плутано освідчувався їй в коханні... Вона прочитала того листа з якоюсь незрозумілою гидливістю і зім'яла, кинула в глибоку, зверху підсохлу колію весняної дороги біля містка, привалила брилою густого болота і старанно

затоптала... Більше вона, власне, нічого такого й не запам'ятала. Окрім, звичайно, того одного-єдиного разу, який забутися не міг і не забувся.

Наступного року в вересні несподівано заарештували його батька. В школі про це знали всі. Дуська тоді майже не підходив до Яринки, але бачилися вони щодня. Ще більше схудлий, аж висхлий, ходив він з низько опущеною головою і з якимсь затравленим виразом у білих очах. Його не прийняли до комсомолу. На час арешту справа була вже в райкомі, і Федя Кравчук... той самий Федя Кравчук... виступив проти, і всі, здається, з ним погодилися...

...Вони, десь незабаром по тому, зустрілися в шкільній бібліотеці-читальні. Там чомусь, коли вона зайшла, нікого не було. Лиш він... Вклякло сидів за партою, якимось попташиному звівши гострі плечі й опустивши голову на руки. Йй несподівано стало жаль його, стали зрозумілими і його стан, і переживання. Яринка, піддавшись тому підсвідомому поривові, підійшла і поклала руку на його гостре плече. Він здригнувся, одразу насторожившись, блимнув злими очима... Потім, упізнавши її, наче прояснів зором. Щось схоже на посмішку скривило його обличчя, він зірвався на ноги, заговорив гаряче, зі злістю, чи то виправдовуючись, чи загрожуючи комусь там а чи й усім їм.

— Ви... Ви!.. Ви всі на мене!.. Ви гадаєте — я?... Всі ви мене ненавидите, я знаю!.. Ненавидите і не вірите! А я... От!.. Читайте!..

І в пориві одвертості (може, тому, що це була вона) Дуська поклав перед нею два вирваних з середини зошита аркуші, на яких писалося до місцевої районної газети, що його, Дусьчин, тато виявився гадом, ворогом народу і німецьким шпигуном. І він, Данило Фойгель, навіки-віків відмовляється від свого батька, ненавидить його, проклинає і навіть змінить своє прізвище, щоб ніколи не мати нічого спільного з тим проклятим шпигуном і ворогом народу...

Яринка зопалу перебігла того листа очима і розгубилася, вражена його змістом, отією відмовою од рідного батька і навіть прізвища... Вона розуміла: ворог є ворог (а що батько Фойгеля, — раз він уже заарештований, — ворог, вона тоді не сумнівалася), але... Можна, зрештою, за щось зненавидіти і рідного батька... Однак батько є батько, і прізвище є прізвище. Всього того ні сховати, ні змінити, як старі чоботи. Ні. Вона, наприклад, здохла б від сорому

за батька, за себе, все стерпіла б, повісилася б або втопилася, але такого, щоб тільки собі зробити легше чи краще, вона не зробила б... Одно слово, стало їй якось бридко, ніяково і навіть страшно. І, нічого не сказавши, не мовивши й слова, вона погоршливо одвернулася від Дуськи й вийшла з класу...

За кілька днів по тому Дуська з їхньої школи зник. Перевісся, казали, до другої, званої сільською, десятирічки. В десятому класі знову чомусь повернувся до них, складав разом з ними випускні екзамени. Жодної сутички, жодної розмови з ним, крім отієї останньої про німецьку мову вже на початку війни, Яринка за той час не запам'ятала...

...І от він, відмовившись од рідного батька, німецького шпигуна, сам ставши катом у німецькій жандармерії, приїхав сюди, навперейми їй. Стоїть у машині і виловлює Яринку поглядом своїх білих очей... Виловив... Уп'явся очима... Яринка виструнчилася, ступила твердіше. Ішла, дивлячись просто на нього, високо тримаючи голову. Ближче... Ближче... Зовсім близько... Всього кілька десятків... десятків... сім, може, п'ять кроків і... погляди їхні схрестилися. На мить... На одну довгу-довгу, як вічність, мить... І потому першим (невже не витримав її погляду?) Дуська одвів свої очі, і погляд його побіг повз неї далі, вздовж колони. Не впізнав?! Не міг не впізнати! Погляд його пропік її наскрізь. Може, кинеться навздогін? Озирнутись? Ні, краще не озиратися... Лише тоді, коли відчує шамотню за спиною. Не зможе не відчутти. Руку за борт шубки, пальці на ручку пістолета, і вона встигне... вона встигне...

Яринка йшла не озираючись. Їй стало гаряче, бо утриматися від того, щоб не озирнутись, коштувало величезних, майже нелюдських зусиль...

Хтозна, як довго йшла вона отак, мов сліпа, намагаючись усе почути, побачити, відчутти тільки спиною? Півгодини, годину, день?.. І коли таки наважилася озирнутися, побачила позаду лише сірий потік людей, розтягнутий уздовж нескінченної вулиці. Не видно було табірних воріт, вони злилися вдалині з огорожею, і машини... тієї на бруківці теж не було. Певне, повернула в іншому напрямку, відставши від колони...

...Дуська Фойгель, пропустивши колону, впевнено доповів начальникові жандармського поста Веселому Гуго, що

Яринки Калиновської (роль і дії якої нарешті розкрились і через події в Нових Байраках, і з плутаних, безладних слів збожеволілого від катувань Івана Бойка, і з донесення якогось терногородського поліцая), тієї Калиновської в колоні, яка вийшла щойно з табору, не виявилось... Хоч про себе ще довго, може, до самої ночі, не міг позбутись Яринчиного одверто визивного, спрямованого просто на нього погляду, який ніби говорив Дусьці: «Ану, що ти тепер робитимеш?..»

...Ну, що мав робити Дуська з дівчиною, яку він ще в школі був так безтямно покохав! Так безтямно, що його просто судомило, вогнем пекло від того почуття і він не міг кинути чи залишити дівчину хоч на хвилину, а все переслідував її, завдаючи собі щоразу болю, справжнього фізичного болю за своє кохання, болю, від якого самому Дусьці ніби легшало...

Що мав робити Дуська, начальник скальнівської поліції, побачивши дівчину, за якою він гнався спеціально, нарешті довідавшись про все. Гнався по болоту зі Скального до Нових Байраків, з Нових Байраків до Терногородки, з Терногородки — аж сюди, до міста?.. Що мав робити, побачивши дівчину, котру знав тут лише він один і котрій колись так необачно показав був листа, в якому відмовлявся від рідного батька-німця і, можливо, німецького шпигуна?! Він справді не знав — шпигун його батько чи ні... Просто батька заарештували, а синові хотілося зберегти собі спокій і гаразд у житті... І тільки вже за окупації, згадавши той випадок, він час від часу потерпав: а що, як Калиновська та сказала кому про той лист, що, як вона донесе на нього?..

Не знаючи, що Яринка тільки сьогодні за останні два роки згадала той факт, що мав робити Дуська Фойгель взагалі?

Він-то знав!.. Він давно вирішив, що коли зустріне її десь наодинці, тихо пристрелить, та й по всьому... Але ж дивно — і не зустрілася... Десь була зникла з очей... А тепер Дусьці Фойгелю ой як не хотілося потрапляти в петлю і теліпатися на тій шибениці серед площі в Скальному, яку він сам допомагав встановлювати!..

Прорватися в колону і ніби згарячу пристрелити її зараз?.. А як тоді пояснюватимеш Веселому Гуго і всім тим?.. Та й де гарантія, що Гуго не пристрелить самого Дуську за той не зрозумілий йому жест? Адже той Гуго так багато надій покладав на вирвані катуванням зізнання

Калиновської.. Взяти її живою?.. Так.. Але що робити тоді, коли вона розпочне зізнання саме з того Дусьчиного листа?.. Повірять вони чи не повірять? Нічого не вгадаєш у цей непевний та гарячий час! Дусьці стало нараз холодно... Він не витримає прямого Яринчиного погляду і одвернувся. Коли вже потрапила туди, то нехай бреде в колоні, аж поки десь не дійде...

Пропустивши Яринку й уважно переглянувши потім усю колону, Дуська сказав Веселому Гуго коротко: «Нема...»

Потім вони ще півтори години перевертали догори дном увесь міський концтабір, винюхуючи, вишукуючи вчорашню терногородську і нові, які надходили, колони... Нічого не виявивши, вирішили повертатися назад.

Спочатку їхали вздовж бруківки на захід. За якийсь час, саме коли треба вже було повертати праворуч на Скальне, попереду замаячила на шляху довга, сіра людська юрба, оточена поліцаями... Та сама колона, в якій і далі верстала свій важкий шлях Яринка Калиновська...

Машина, не наздоганяючи колони, звернула на шосе. Дуська мимоволі озирнувся назад. Поруч з ним дрімав Веселий Гуго, щось буркотів шофер, об'їжджаючи вибої. Дуська запалив цигарку й озирнувся ще раз... А потім... ще й ще...

Над степом мерехтів ясний полудень сонячного лютневого дня.

Зима того року стояла тепла і дощова. Березень почався, власне, в середині лютого. Потім, коли дощі пройшли, а морозами й не запахло, сонячні промені, ще не маючи сили висушити, все ж прогріли землю вглиб так, що вона розгасла, здавалося, на цілий метр і вся взялася то густим, а то розбвтаним на шляхах, але однаково непролазним і клейким черноземним болотом...

...Сонце ходило в небі вже високо. І зараз стояло в зеніті, випромінюючи лагідне, весняне тепло. Голий, мокрий степ млів і навіть злегка парував у тому ласкавому теплі. А високо в синьому небі плавались ніжно-бузкові хмаринки. Синя, загадкова і трохи навіть тривожна юга густо затягла розмитий, мерехтучий обрій... І туди, в оту мерехтучу синяву обрію, в той тривожний туманець, звиваючись уздовж нескінченного шляху, тихо просувалася людська колона, все глибше й глибше занурювалася в ту синяву, даленіючи і меншаючи. Ось вона вже ледве маячить на пустельному шляху, ось уже, коли б не знав, нічого здалеку й не розрізниш. Ніби тонучи в тій синяві, коло-

на поволі невблаганно розчиняється в ній і нарешті зовсім зникає з очей...

І вже знову тільки паруючий степ, висока та лунка баня синього неба, бузкові хмарини й сонце.

Так ніби перед тим і не було ніде й нічого.

Розпливається в калабятинах рідкої твані, вирівнюється і, зливаючись, губиться за колоною її слід на чорній, розбаюреній і грузькій дорозі.

Неквапливо, ніби непомітно, але невблаганно губиться, заспокоюючи Дуську, і слід за Яринкою.

Зник... Не лишилось і найменшого.

Зникла, потонула, ніби розчинилась у тій паруючій сляві, в залитій сліпучо-холодним промінням лютневого сонця порожнечі...

І вже більше ніхто й ніде, ані в рідних краях, ані деінде, не зустрічав Яринки Калиновської. Так ніби й справді розтала, розчинилась у повітрі або крізь землю провалилась дівчина...

ЛИСТ

Інженера Надії Очеретної до директора обласного краєзнавчого музею міста К. Лукії Антонівни Сивошапки...

Дорога Лукіє Антонівно!

Я щойно повернулася з туристської подорожі до Польської Народної Республіки. І одразу ж, на виконання нашої домовленості, вирішила написати Вам листа. Правда, щодо тієї умови не скажу Вам нічого певного. Так, лише здогад, скоріше бажання натрапити на слід, аніж сам слід... Обіцяла Вам писати (і надсилати) не тільки все, що де дізнаюся чи почую про «Блискавку» та її людей, але й загалом про все, що хоч віддалено пов'язане з подіями воєнного часу в нашій області... Отож пишу і посилаю Вам оцей малесенький металевий значок та клаптик пожовклого паперу з одним-єдиним словом «Pidlisne». Немає, певне, нічого дивного в тому, що написано його латинськими літерами... Адже слово наше, назва одного з районів нашої області. Хоч... правду сказати, тих Підлісних у слов'янському світі можна було б нарахувати ще сотні, коли й не тисячі. А все ж... посилаю, може, воно Вам стане у пригоді. Може, виявиться ще якою ниточкою до великого клубка для працівників музею та товаришів із редакції облас-

ної газети, які, пам'ятаєте, у свій час тим усім дуже цікавились...

Не писатиму загалом про свою подорож — звичайні короткі туристські мандри. Почну з того, що саме й змусило мене одразу поділитися з Вами своїм згодедом.

Ще на вулицях Варшави привернули мою увагу і вразили невеличкі таблички десь на стіні будинку, а то й просто на мурі, біля входу до якогось подвір'я, іноді в неглибокій ніші. На тих табличках написи, жакні і водночас до сліз зворушливі: «На цьому місці у серпні 1942 року розстріляно гітлерівцями п'ять чоловік», «Тут розстріляно невідомого юнака» (без дати), «Тут убито в липні сорок третього двох невідомих жінок». І тут же, просто на тротуарі, букетики свіжих квітів. Чи й так — одна свіжа квітка. Іноді, підвішена біля таблички, тьмяно блимає лампадка... Квіти побіля тих табличок щодня свіжі. Щодня знайдеться людина, яка покладе квіточку на тому місці, де відібрано життя людині чи кільком людям... Ті свіжі квіти, які вже стали там звичаєм, зворушували мене до сліз. Звичай той народився, як розповіла нам одна літня жінка, ще тоді, в роки окупації.

Одного ранку, в часи найзапекліших боїв на сході, коли гітлерівці мали особливо багато поранених, яким потрібна була свіжа кров для переливання, есесівці влаштовували на вулицях Варшави несподівані і блискавичні облави. Вони оточували певний невеликий район, хапали просто на вулиці кількох людей і затягали в спеціальні автобуси, які стояли наготові тут же, на Маршалківській, Свентокжижській чи інших вулицях. Схопленням забивали в автобусах рота алебастром, виціджували з них кров, дострілювали і викидали на тротуар. Такі облави пророблялися за час окупації кілька разів. І на тих місцях, де кидали гітлерівці вбиту людину, з'являлися квіти. Щодня свіжі квіти.

За якийсь час усе місто почало вшановувати в такий спосіб усіх своїх громадян, убитих на його вулицях гітлерівцями. Квіти з'являлися влітку і взимку, вранці і ввечері. І ніхто з окупантів ніколи не бачив і не побачив, як вони з'являються, хто їх приносить.

Потім звичай цей перекинувся і до інших місць...

Після Варшави ми відвідали Краків, Освенцім, Закопане, Пороніно, побували в Татрах.

Ви знаєте, про чие ім'я одразу нагадує Пороніно, знаєте, хто там жив. Знаєте, що в тому будиночку зараз музей Ілліча. Ми відвідали той музей, а другого дня побували

в сусідньому гірському містечку — курорті. Всього кілька вулиць на схилі мальовничих гір. Уздовж вулиць здебільшого кам'яні і цегляні муровані огорожі. А за ними: сади, парки, санаторії, просто садочки, квітнички і невеликі гарні будиночки місцевих людей — гірських лісорубів, каменярів, службовців з навколишніх санаторіїв. Так от, у тому містечку, як тільки ми прибули туди, на одному з мурів, за яким у садочку біліла гостроверха хатинка, ми побачили напис: «Тут весною 1944 року вбито невідому радянську дівчину». А внизу, під табличкою з сірого граніту, на кам'яному тротуарчику, — кілька свіжих червоних троянд... (Надсилаю Вам фото того місця, таблички і тієї довгої, завітчаної журливими смереками вулиці у вузькому зеленому міжгір'ї, серед лісів і суворих скель).

Природно, що на цей раз нас зворушив не сам звичай, а те, що невідома була радянською дівчиною... Як потрапила саме сюди? Як усе те сталося? Звідки стало відомим, що та дівчина радянська?..

В подвір'ї за кам'яною огорожею, в гостроверхій дерев'яній, на кам'яному підмурівку хатинці жила ледь не ціле своє життя старенька вдова. Довгі роки працювала вона санітаркою в одному з тутешніх санаторіїв, а тепер доживає віку у власній хатинці з онуком.

Усе те, чи майже все вона спостерігала, пережила і бачила на власні очі...

Було то в кінці весни чи вже й на початку літа. В містечку, в горах та й скрізь навколо було дуже тривожно... Тривожно й радісно, бо десь уже близько наступала Радянська Армія і вони чекали кінця нескінченної, як глупа осіння ніч серед лісу, окупації, — аж з самого тридцять дев'ятого року! — кінця «германа» і свого вимріяного виволозіння. Гітлерівські війська стояли десь недалеко в горах. В містечку була німецька комендатура. А в глибині гір якийсь чи то концтабір, чи й збройний завод... Певніш, і те, й інше... Гітлерівці були вже налякані, розтривожені, як осиний рій, і люті. Не довіряли жодній місцевій людині навіть у дрібницях, а «порозуміння» досягали бійкою і пострілами.

Уже кілька днів нікому й нікуди не дозволялося виходити з містечка. Двічі за останній тиждень налітали і бомбили щось там у горах радянські літаки. Іноді долинав сюди відгомін стрілянини... А того саме дня повітря в горах струснули два глухуваті, але такі могутні вибухи, що в деяких будинках навіть шиби повилітали.

З годину по тому було тихо, а потім знялася навколо тріскотня: автомати чи й кулемети, гвинтівки, часом приглушені віддаллю вибухи гранат... Стрілянина то наближалася до містечка так, що чути було собачий гавкіт і перегуки солдатні, то... віддалялась, затихала.

На вулиці забігали озброєні місцеві німці з комендатури. Кілька їх парами стояли на перехресті біля розп'яття, при виході з містечка, внизу біля воріт санаторію... Місцеві жителі, звичайно, сиділи по хатах, лиш іноді крадькома визираючи у вікна, щоб зрозуміти, що там діється, чого сподіватися.

Та старенька, яка розповідала нам про це, була тоді саме у своїй горішній кімнатці. І от, коли саме трохи притихло і вона підійшла до вікна, з сусіднього двору навпроти перестрибнув через кам'яну огорожу на вулицю якийсь хлопчак... Усе сталося так несподівано і так швидко, що вона й нестиямилась.

Хлопець той був у смугастому арештантському одязі, босий і без кашкета. Вона ніби й зараз бачить його темночубу, стрижену голівку і те, як він, перестрибнувши через огорожу, лиш на одну мить присів у кюветі, повів головою праворуч і ліворуч уздовж вулиці й одразу вся вулиця обізвалася галасом, собачою гавкотнею і пострілами...

Хлопець схопився на ноги, метнувся серед огорож, як загнана сарна, в один бік, в інший, а постріли все густішали, потім напролом кинувся через вулицю до її подвір'я і... впав на кам'яні плити хідника, якраз перед її хвірткою, на тому місці, над яким прибито табличку.

«Вбили!» — жажнулася жінка, але не мала сили відступитися од вікна. «Напевне, вбили...» На якусь мить усе навколо стихло. Потім звідкілясь згори, з вулиці вирвався сірий вовкодав. Він підстрибом мчав серединою вулиці і метляв за собою довгим ремінним повідком. Не добіг до хлопчача на кілька стрибків, як той раптом злегка ворухнувся. Сухо тріснув постріл, і пес, перекинувшись через голову, впав і безсило забив ногами посеред вулиці. Одразу вся вулиця обізвалася автоматними чергами. Кулі за-тьохкали, зачмокали по стінах, здавалося, в самій горішній кімнатці. Дзенькнула шибка. Перелякана жінка впала на підлогу і далі нічого не бачила. Чула лише стрілянину, що то притихала, то спалахувала густіше. Іноді, коли зовсім стихало і гітлерівці, певне, наближались до її подвір'я, сухо, ніби хто ламав галузку, тріскав постріл од її хвіртки, і все починалося спочатку... Таких пострілів було три чи

чотири... Тільки їй тоді здалося: все тріскотіло ледь не до вечора.

Пізніше під її вікнами, перебиваючи один одного, щось голосно та збуджено говорили німці. Зрідка обзивався хтось і по-польськи, мабуть, місцевий поліцай... Зрештою, вона таки пересилила свій страх і визирнула з вікна...

Німці, з ними два чи три поліцаї, топталися біля її хвіртки. В середині того гуртка непорушно влякся горбок, прикритий смугастим арештантським шматтям. Німці ще не відійшли од ляку і запалу переслідування, говорили гучно і збуджено. З нерозбірливого гамору часом виривались окремі слова: «Рус пандит! Рус партизан! Рус полшевік!..»

Вже аж потім через поліцаїв, певне, довідалися люди, що того дня на світанку в горах в'язні концтабору вчинили вибух на якомусь підземному заводі чи складі і частина з них розбіглась по горах...

А вбитий хлопчак виявився молоденькою, висохлою від голоду, непосильної праці і тортур дівчиною. Трупик її лежав на хіднику до самого вечора, цілу ніч та ще якийсь час і наступного дня. На спину смугастої сорочки німці пришили папірець з написом: «Рус пандит». І з того вони й узнали, що дівчина — з Радянського Союзу. Потім ще розповідали різне: ніби та дівчина була однією з тих, що вчинили вибух, і що вона, відстрілюючись з пістолета, окрім пса, вбила есесівця і поранила в руку місцевого коменданта. Трупик «рус пандита» дозволили поховати аж наступного дня під вечір.

Ховали її, розповідала та жінка, вона сама, її сусідка і пан лісоруб Сідлецький зі своїм хлопчаком Єжи... Вони удвох викопали могилу під високою смерекою... А вона, стара, ледь не все своє життя пропрацювавши в тубсанаторії, мертвих уже не боялася (гірше — живих!) й обшукала одяг убитої: може, лишився від неї хоч який слід, щоб як прийде час, сповістити і рідних... Одягу на дівчині було — арештантські смугасті штанці, під ними сорочечка, трусики і куртка. Ні в куртці, ні в штанях нічого не було. Тільки у шві трусиків, там, де втягнуто шворочку, — клаптик паперу з написом: «Pidlisne». Можливо, там були й ще якісь слова, але більша частина папірця була залита кров'ю, розповзлась, і її довелося просто одірвати... За лацканом куртки було знайдено оцей значок, такий маленький з такого темного металу вибитий, що зливався з темною смугою куртки і був би непомітний з першого погляду навіть тоді, коли б його приколоти зверху, на видному. Старенька

виявила його лише тоді, як накололася пальцем на шпильку... А що то за значок, і вона, і сусідка, і пан лісоруб Сідлецький, ба навіть його малий синок Єжи, добре знали... Адже зовсім недалеко, он за цією горою,— Пороніно... Там він колись жив, і люди пам'ятають про це. Не забували ані за пілсудчини, ані за окупації... От вони й вирішили зберегти пам'ять по тій невідомій дівчині...

На гранітній плитці хідника, біля хвіртки, там, де вбито дівчину, так і лишилась темніша пляма — слід її крові. І коли вони після похорону повернулися до себе, хтось уже встиг покласти просто на ту пляму, на її кров, свіжу червону троянду... З того й пішло... Свіжа квітка на тому місці лежить щодня. Стара майже не бачить, коли та як вона з'являється. Разів три чи чотири зривала у себе на подвір'ї і клала на камінь якусь квітку вона сама...

Коли гітлерівців прогнали, вже за нової Народної Польщі, над тим місцем повісили табличку. А невідому переховали у братську могилу разом з полеглими тут воїнами Радянської Армії та Війська Польського, під горою, в кінці вулиці, за статуєю святої мадонни. Там, де височить білий обеліск...

Старенька жінка розповіла нам про це, стоячи на хвіртці, біля свого подвір'я, в маленькому польському місті в Татрах, неподалік Пороніна... Я, Лукіє Антонівно, як і всі ми, була вражена і схвильована тією розповіддю. Але... Щось глибше обізвалося тоді в моїй душі... Може, зачепило оте слово, назва села чи місцевості, знайоме мені по нашій області?..

Який жаль, що більше не збереглося слів чи слова, які, можливо, були на тому клаптику паперу!.. Але... Так чи не так, мені одразу серед тих гір і в містечку, де я була вперше в житті, згадалися і сестра, і братик Грицько, і наша «Блискавка»... Я подумала... Ні, я насамперед випросила в тієї жінки (пояснивши, як уже зуміла, і лишивши їй свою адресу) оцей значок і клаптик паперу... Тепер посилаю їх вам... Тому що... Хто ж його знає, Лукіє Антонівно, а от мені твердо віриться, що ота невідома дівчина саме і є наша Яринка Калиновська...

Вітаю Вас, чекаю на відповідь. У вересні, може, зустрінемось. Отже, до побачення!..

Ваша НАДІЯ ОЧЕРЕТНА

ЛИСТИ
З ПАТРОНА

ПОВІСТЬ

ЛИСТ ПЕРШИЙ

ІСТОРІЯ З ЗАГУБЛЕНИМ ПРИЗВИЩЕМ

Синя лампочка не вимикалася. Світло, примарне і тьмяне, ніби підфарбована вода, коливалося в рипучому купе до самого ранку.

З гуркотом і громохким брязкотом поїзд упевнено мчав крізь ніч і темряву. Мчав, підминаючи під важкі колеса пришиклі поля, розриваючи навіл, одкидаючи в боки зашнулі гаї і спорожнілі села.

Надійка лежала на верхній полиці. Темінь, лунка порожнеча за вікном вагона ще різкіше підкреслювали та поглиблювали почуття самотини, і дівчина відчувала себе так, ніби оце лишилася сама-однісінька у неосяжному та спорожнілому світі.

Двоє, літній майор та його кругловида, з полиском сивини у товстій косі балакуча дружина, давно вже спали на нижніх лавах. Спала навпроти Надійки, розметавши закільчені руді косенята по білій подушці, і їхня семилітня внучка. Майор уві сні іноді стогнав, здригався і знову стихав.

А Надійка так і не заснула.

Та й як було заснути! Адже оце вперше в своєму свідомому житті вона поверталася до рідного, хоч і зовсім невідомого їй, власне, ніколи не баченого і незнайомого села...

Лежала горілиць, натягнувши аж до підборіддя тонку ковдру. Широко розкритими очима втупилася в стелю вагона, мовчазно вичитуючи з сипної сутіні, ніби з неяркого екрана, усе своє не дуже довге, але ж таки і не зовсім звичайне життя. Бо... що там не кажи, а зовсім звичайним назвати його важко. І недарма ото Зігфрід, коли бував у доброму гуморі, не раз повторював:

— Ти, Надійко, справді особа історична! Де б тільки не повернулася, все з тобою якісь історії трапляються.

«Історії» траплялися таки частенько — то правда. Однак не завжди з її провини. Часом вони виникали справді через її гарячу та непоміркувану вдачу, іноді «вискакували» самі по собі, коли вона про те й гадки не мала. Але кожного разу якось не хочучи — несподівано і негадано... От хоч

би того дня, коли вона раптом довідалася, що ані вона сама, ані хтось інший (навіть тьотя Тося) зовсім нічого, ну просто нічогосінько не знають, хто ж така вона, Надійка, і навіть того, звідкіля і де така взялася у них. І... скільки їй років? Хіба ж не історія? Невесела, звичайно, історія, але вже яка є. І нікуди з нею не дінешся. Бо — як любила завжди повторювати тьотя Тося — правда є правда, а що правда, то не гріх...

Спочатку вона, скільки й пам'ятає (а скільки саме пам'ятає себе — над тим ніколи не замислювалася), була просто Надійкою. І це її цілком улаштувало, не викликаючи жодних додаткових ускладнень, сумнівів чи якихось запитів. Все було звичайним, ясним і зрозумілим. Зрозумілим, як те, що тьотя Тося є тьотя Тося, а не якась там (що з подивом виявила дівчина значно пізніш) Світлана Кирилівна. Що Нюся, Оленка, Клава, Микола, Юрко — є Нюся, Оленка, Клава, Микола, Юрко. Бо якими ж і ким ще можуть вони бути?.. Що рудовусий завідуючий — Харитон Миколайович, тьотя Паша — тьотя Паша, так само як і те, що від неї завжди пахло (і мусить пахнути) свіжим хлібом, смаженою соняшниковою олією та смачним (таким, який уміє зготувати лише вона одна) борщем. Знову ж їхній лагідний, з білою зірочкою на лобі, завжди ніби замислений Каштан — є саме Каштан, який разів зо три на день неквапливо та поважно, під розмірене й незлобиве помахування батіжком діда Корнія, проходитьесья з дитбудинку до Богуслава і з Богуслава до дитбудинку. І їхній веселий та дзвінкоголосий куцохвостий Султан, і білочка Ласуха, що вічно мчить кудись у своїй обичайці від сита у зоокуточку, і їжачок Шило, і пухнасті кролі, і город, засаджений картоплею, соняшником, баклажанами та огірками, і старий всихаючий садок, і безверха розвалена церква над Россю, і сама прозора та лагідна Рось у чистеньких, теплих кам'яних берегах, і їхній дитячий будинок на околиці зеленого села, і саме село — все воно таке, як є, і іншим, звичайно ж, бути не могло і не може. І щоб за тим усім та крилося ще щось інше — те їй, Надійці, і на думку не спадало.

А от же... Ні сіло ні впало, на рівному місці, можна сказати, раптом взяла та й вискочила з того всього несподівана історія...

Як потім з'ясувалося, різні історії, і навіть страшні, переслідували Надійку й раніш. Але вона їх просто не запам'ятала. А ця, нова історія, яка вже назавжди запам'я-

талася дівчині, почалася одного лагідного серпневого вечора над тихою, зарожівілою від променів призахідного сонця Россю. Увесь дитбудинок вибирав у березі на підметі спілі баклажани. Вибирали у відра та кошики старшенські дівчатка. Хлопці зносили їх, уже виповнені, до стежки і вкладали на підводу. Поки вкладали, вгодований за літо Каштан лівиво, знесхотя хрумкав тверді огірки-жовтяки, а дід Корній стояв поруч і пихкав товстою, скрученою з клаптя газети цигаркою.

Виповнену підводу дід з Каштаном викочували з берега вгору, і потім діти висипали баклажани з кошиків просто серед подвір'я, на густому, вже підсушеному серпневим сонцем спориші.

Тьотя Тося з меншенькими дівчатками сортували привезені баклажани, відбирали ціліші й перемивали у великому, наповненому криничною водою перерізі. Надійка працювала разом з усіма, але весь час більше трималася тьоті Паші, яка чаклувала над великими, що кілька тижнів вимокали в Росі і парилися в окропі, діжками. На все подвір'я пахло доспілими баклажанами і — різко та смачно — кропом та часником. Тьотя Паша, огорнута тими пахощами, як прозорим туманом, квасила на зиму баклажани, а Надійка допомагала, подаючи їй то жмуток кропу, то вишневого листа, а то солону, з тертим часником ропу у зеленій полив'яній макітрі...

В супроводі веселого Султана, який рідко коли відставав од завідуючого, звідкілясь із садка надійшов Харитон Миколайович. Був він без кашкета, в розстебнутому кітелі, з двома медалями на грудях. Підійшов, важко всівся на низенькому вербовому окоренку, поклав поруч милицю і, випроставши праву (і єдину) ногу, розгладив двома пальцями руденькі пухнасті вуса.

— Ну, так як же воно, герої? — запитав, усміхаючись до дівчаток.

— Закінчуємо, Харитоне Миколайовичу, — відповіла за всіх тьотя Паша. — Чотири діжки заквасили...

А тьотя Тося додала:

— Із завтрашнього треба вже наших першокурсників до школи готувати. Всього три дні залишилось, а ще й платячок з Богуслава не привезли.

— Так, так... — Харитон Миколайович помовчав і потім уже тихіше до тьоті Тосі: — Ну, то як же вирішуватимемо з Надійкою, га?..

— Посилатимемо, Харитоне Миколайовичу... Не варт одривати від гурту, та й так же видно... І на зріст, і розвиток — усе за те, що однолітка їм.

Ту розмову Надійка тоді почула виразно, але, захоплена роботою, ніякого значення їй не надала, так ніби то й не про неї. Хоч і не забула, згадала її, але вже значно пізніше...

Школа була від них недалеко, одразу через балку по той бік містка, край села на вигоні. Вранці першого вересня старші подалися до села самі, звично, навпростець: левадами, через городи. А новеньких, першокласників, п'ятьох дівчаток і двох хлопчаків, повезли підводою. Всі сиділи на сіні, звисивши з крижальниць ніжки. Каштан виступав поважно, спроквола, а дід Корній так само неквапливо й урочисто ступав поруч, мовчазний і замислений.

Дівчатка були в новеньких темних платтячках, у білих фартушках, і в кожній в руках пламенів букетик осінніх квітів: повняків, айстр, чорнобривців, жоржин, майорів та астраханів. І на кожних двійко по одному новенькому пахучому букварику та чорнильниці-невиливайці. Надійка сиділа поруч з чорненькою, як жучок, і гостроносенькою Катрусєю. Катруся тримала буквар, Надійка — невиливайку...

І в школі, на своєму першому в житті уроці, вони сіли так само поруч, за одну парту.

В просторому, на одне широчезне вікно, щойно побіленому та пофарбованому класі, просякнутому пахощами глини та фарби, повнісінько набилося хлопчаків та дівчаток. На старих, різномастих, вищих і нижчих, облуплених партах сіли де по двоє, а де — то й по троє. А кільком то й зовсім за партами місця не вистачило, і їх всадовили просто на довгу свіжообстругану лаву збоку під стіною.

Діти були всі сільські, незнайомі, з ними Надійка ще ніде й ні разу не зустрічалася. А серед тих сільських семеро їхніх. Знайома в класі, крім своїх, була Надійці одна лиш вчителька, старенька, з круглими, в дротяних обідках окулярами на сухому, з горбинкою, носі. Вчительку дівчинка вже кілька разів бачила у себе в дитячому будинку, коли та приходила в якійсь справі та розмовляла: раз з тьотою Тосєю, раз із Харитоном Миколайовичем, а раз принесла їм, меншеньким, повне решето дрібненьких, але напрочуд смачних та солодких червонобоких яблук.

Спочатку (і потім ще деякий час) Надійка гадала, що вчителька затіяла з дітьми в класі якусь гру. Вона зазира-

ла крізь окуляри до товстого великого зошита, називала ім'я, додавала до нього ще якесь чи то назвисько, чи то прізвисько, а діти — кожне, кого називалося на ім'я, — мали відгадувати себе і відгукуватися. Коли хто не впізнавав себе, вчителька називала його вдруге і втретє, аж поки той таки не здогадувався, про кого мова, і таки ж відгукувався. Спочатку відгукувалися лише сільські, але за якийсь там час дійшло й до їхніх — з дитячого будинку.

Ось несподівано для Надійки обізвався Юрко, потім Яків, за ним — Клава. І Надійка, яка до того була не дуже уважною і не прислухалася, раптом насторожилася, боячись пропустити своє ім'я, не відгукнутися і... «програти».

Прізвиська, що їх називала вчителька, були Надійці здебільшого якісь дивні, та вона до них мало й прислухалася, більше міркуючи над тим, а яке ж ота старенька, в окулярах, дасть їй. Ясніше запало їй у пам'ять їх лиш кілька: Чорний, Сідун, Вовк, Лемішка... Їхній Юрко виявився Синицею. Інші Надійка, напружуючи увагу дедалі більше, щоб не прогавити себе, якось прослухала.

— Катря Вишивана! — втупивши очі в зошита і не підводячи голови, гукнула вчителька.

— Це я! — отут, поруч з Надійкою, дзвінко обізвалася Катруся, нащось зводячись на ноги.

Вчителька підвела голову, глянула на дівчинку поверх окулярів, усміхнулася, потім знову опустила голову, посуворіла обличчям і... замовкла.

Мовчала вчителька чомусь занадто довго, так що Надійка зрештою не дочекалася, не витримала і голосно, на весь клас запитала:

— А я?! Я — яка?...

— Ти, Надійко? — Вчителька зняла з носа окуляри, глянувши кудись поверх Надійки добрими короткозорими очима. І обличчя її видалося дівчинці у той час чи то засмученим і зніченим, чи то жалісним та стривоженим. — Ти, Надійко? — перепитала якимсь невпевненим, ніби несміливим голосом.

— Еге! — знову гукнула Надійка. — Катруся — вишивана, а яка я буду?

— Бачиш, Надійко, — вчителька ніби виправдувалася, немов не знаходила тепер потрібних слів. — Бачиш... Ваші до вчорашнього вечора вагалися — оддавати чи не оддавати: тебе до школи цього року. А коли вже вчора увечері

й вирішили, то прізвища тобі... ну... записати... знайти... не встигли... Але завтра...

— Не хочу завтра! — сердито перебила вчительку Надійка. — Хочу сьогодні! — І ображено набурмосилась.

Хтось із сільських у неї за спиною голосно засміявся. Надійка спалахнула, розсердилась і відчула себе ображено так гостро, що очі її нараз волого заблискотіли.

— Не хочу завтра! — гукала вона до зніченої і стривоженої вчительки. — Не буду з вами гратися, коли так! Не хочу! — І, грюкнувши кулачком об парту, раптом схопила букваря і швидко потупотіла до дверей.

За спиною в неї гув, дзвенів сміхом увесь клас, і тільки вчителька чомусь мовчала...

Одразу з класу податися додому через балку городами або ж берегом понад Россю Надійка все ж не зважилася. Так далеко одна вона не ходила ще ні разу в житті. І тому мовчки, затято, набурмосено, з буквариком під ліктем стояла в коридорі, підперши плечем білу, свіжопомазану стіну, аж до дзвінка. І було їй дуже кривдно, образливо і чогось боязко чи тривожно. Хотілося навіть заплакати. Але плакати заважала злість на вчительку, отой образливий сміх за спиною, і вона стримувалася.

Коли задзеленькотів несподіваний дзвоник, кілька дверей до коридора нараз широко, з лускотом та гуркотом розчинилося і оглушливо галасливий гурт виповнив коридор. Перший до Надійки підійшов низенький, опецькуватий, у довгих штанцях зі шлейками та густим ластовинням біла перенісся хлопчик.

Він поглянув дівчинці в обличчя зосередженим, пильним поглядом великих і нерухомих, як темні круглі гудзики, очей і співчутливо запитав:

— Ти загубила своє прізвисьце! Еге?..

— Сам ти!... — спалахнула Надійка, нічого, правда, не зрозумівши. — Сам!.. — Затим показала йому язика, перекинула обличчя і прожогом вискочила на подвір'я. — Нічого я не губила! От!.. — кинула вже з ганку.

І, тепер уже наважившись остаточно, кинулась поза куці жовтої акації, вибігла на стежку.

Додому поверталася горою через балку, а потім городами і чийсь садком. Ішла довго. Так довго, що за той час встигла виплакати, встигли у неї висохнути сльози на очах і ще встигло визріти остаточно, тверде і безповоротне вирішення.

Діставшись додому, найперш узяла лопатку і прикопала в городі серед картопища букварика. Потім пробралася до спальні, заховала під подушку новенький фартушок і, забившись у кімнату до звірят, присіла коло білочки Ласухи, втупивши очі в миготливе колесо обичайки, яке стишувало свій біг дуже рідко і лише на якусь мить. Не зводила очей з колеса, а сама думала, вперто думала про своє, намагаючись і не маючи сил збагнути ані завданої їй образи, ані незрозумілої тривоги.

Пізніше, вже по обіді, коли до них після уроків завітала вчителька і вони з тьотею Тосею та Харитоном Миколайовичем почали стривожено розпитувати та заспокоювати її, Надійка здебільшого мовчала. А коли їй відповідала на яке запитання, то неохоче, зятято й коротко.

— Ти що, образилася на мене? — запитувала вчителька.

Мовчання.

— Чому ти втекла зі школи?

— Так...

— А де кинула букваря?

— ...Закопала.

— Як — закопала?! Де?!

— Так... Не скажу...

— Чому не скажеш?

— Не буду я більше туди ходити...

— Куди?

— До школи!

— Чому?

— Не хочу!

— Залишишся неписьменною.

— Умгу...

— Та й як же ти будеш неписьменною одна на цілий світ, що ти така робитимеш?

— Робитиму... Цукерки в кооперації продаватиму.

— Т-так... Без грамоти і цукерки продавати не зможеш.

— Зможу!..

— Ти образилася, що тебе не названо на прізвище?

Мовчанка.

— ...Олена Петрівна просто не встигла записати тебе до журналу.

Мовчанка.

Дорослі презирнулись, і Надійка, блимнувши на них спідлоба, відчула, що вони теж чимось стривожені. А завідуючий, так той раптом, ніби чогось ніяковіючи, додав:

— Немає... Не розшукали... Не прийшли, розумієш, іще документи...

Хотів іще щось пояснити, але вмовк, зупинений гострими жіночими поглядами.

І нараз аж тепер гостро відчула Надійка, що тут приховується щось значно важливіше, аніж звичайна гра. І од того відчуття їй знову стало тривожно й лячно. Вона набурмосилась і ще більше затялася.

Вночі їй снився опецькуватий хлопчак у ластовинні. Він образливо смикав її за кіски й запитував: «Так це ти загубила своє прізвище? Еге?» Надійка не розуміла, чого він хоче, не знала, що йому відповісти, і лиш плакала зі злості та незрозумілої образи, показуючи хлопцеві язика...

Тим часом дорослі довго про щось радилися. Харитон Миколайович нащось їздив ввечора разом з дідом Корнієм до Богуслава. Тьотя Тося крадькома позирала на дівчину печальними очима. А всі дівчатка принишкли і ні ввечері, ні зранку наступного дня підозріло ні про що її не розпитували.

Вранці, коли всі знову поїхали до школи, а Надійка залишилася одна-однісінька в порожній спальні, зайшов Харитон Миколайович, постукотів палицею, посмикав руді вуса і сказав, дивлячись у підлогу:

— Ти от що, Надійко... Так уже воно якось... Запишемо тебе, як усі поміж собою звикли, та й годі... Та й іди до школи...

— Не хочу Поміжсобою... Не піду до школи!

Харитон Миколайович зітхнув і розгублено озирнувся, ніби шукаючи у когось допомоги:

— От біда мені! Та не Поміжсобою, а Фастівська... поки що...

— Не хочу поки що!

— Ну, без поки що... Надійка Фастівська...

— А чому я фастівська, а Катруся — вишивана?

— Ну, так уже є... Прізвище, розумієш, таке...

— А Катруся теж загубила прізвище?

— Губили й голови...— безпорадно й непрямо відповів Харитон Миколайович.

— А хіба голови теж гублять? — глибоко замислилася Надійка.

Харитон Миколайович промовчав. Надійка ще подумала, пошкодувала, що зараз вона не в школі, не разом з усіма, і вирішила поторгуватися:

— А чому — фастівська? А коли мені не подобається фастівська?

— Господи! — зітхнув завідуючий. — Мало що кому не подобається... Ну нехай Богуславська, Васильківська, Канівська...

Зрештою підійшла тьотя Гося, а за нею й Паша, і таки погодились на Фастівській.

Історію ту Надійка запам'ятала твердо, хоч зрозуміла з того всього дуже мало. І тільки про себе затаїла одне: щось тут з нею та не так. Чимсь вона не така, як усі інші. Та й усі вони тут, у дитячому будинку, не такі, як оті сільські, що сидять з ними поруч за одними партами... І їй нагально, гостро захотілося знати про себе все. Геть-чисто все...

Та всього про себе вона не могла знати тому, що були, виявляється, історії, яких вона ще не могла запам'ятати. А інших свідків тих історій близько нікого не залишилося. А ті, хто був їй близьким і жив близько, так само всього про Надійку не знали і знати не могли.

ІСТОРІЯ З МАРТОЮ НИКИФОРІВНОЮ

Все про Надійку мала ніби знати одна лише Марта Никифорівна. Але вона й сама була, власне, особою міфічною. Про Марту Никифорівну дещо пам'ятала тільки п'ятикласниця Нюся-велика.

Хто така Марта Никифорівна, Нюся, правда, не знала. Пам'ятала тільки, що звідкілясь їхала, повертаючись до Києва, і чомусь опинилася у їхньому майже доценту випаленому в час Корсунь-Шевченківських боїв містечку. У райвиконкомі рідного Нюсиного селища жінку знали, певне, трохи більше. Інакше, звичайно, аж шістьох приютських дітей їй не довірили б... Тих шістьох сиріток (п'ять зовсім дрібненьких і Нюсю, трохи старшеньку) Марта Никифорівна мала одвезти кудись, чи то до самого Києва, а чи лиш під Київ: у Боярку, Васильків, Ірпінь, Мотовилівку чи ще там куди. Одно слово, достеменно знала про те одна вона — Марта Никифорівна.

Була вона висока, суха, цибата, в чоботях з кирзовими халявами, в синій короткуватій спідниці, стьобаній зеленій ватянці (хоч і було вже зовсім тепло), на стриженій чорночубій голові — грубого сукна синій беретик. І ще, казала Нюся, за плечима в Марти Никифорівни стримів туго на-

пакований зелений мішок для речей, кишеню ватянки відстовбурчував якийсь малесенький пістолет, а через ліве плече звисала планшетка, в якій ото, напевне, й зберігалися документи на всіх доручених їй дітей.

З містечка до станції їх підвезли підводою, яку тягнув кульгавий буланій кінь. На станції Цвіткове Марта Никифорівна одвела дітей у тінь високого береста, розстелила на споріші цупку, колись зелену, а тепер зовсім поруділу плащ-палатку (яка потім усю дорогу служила їм і за ковдру, і за дощовик) і веселим голосом наказала:

— Ти, Нюсю, доглядай дітей, щоб нікуди звідділя не розповзлися. А ви, дівчатка, слухайтеся Нюсі і не вішайте носа на квінту. А я — до комендатури...

Що то за «квінта», на яку не треба було вішати носа, ніхто з них не знав та так за всю дорогу й не довідався, хоч тьотя Марта нагадувала про неї щоразу, коли кудись ішла, і по кілька разів на день.

Сама ж тьотя Марта свого довгого і гострого носа нікуди і ніде не вішала. Швидше вона його скрізь стромляла. Чи, певніш, не скрізь, а саме туди, куди слід. Так ніби той ніс уже заздалегідь та здалеку винюхував, де, що і в якому саме кутку лежить.

Там, у Цвітковому, повернулася вона до дітей скоро. І не з порожніми руками: в одній тримала цілісіньку хлібину, а в другій — погнуте відро, до половини виповнене паруючим солдатським кулішем.

Нагодувавши дітей і сама попоївши, Марта Никифорівна прилягла на краєчку плащ-палатки і трохи подрімала. Потім знову підхопилася на ноги і побігла...

Вдруге вона не поверталася значно довше. З'явилася до них уже аж надвечір у супроводі якогось молоденького солдата.

— Збирайтеся скоріш, поїдемо!

Слідом за тим солдатом та Мартою Никифорівною дівчатка, тримаючи одна одну за руки, підійшли до станції, пролізли попід дірявим вагоном і зупинилися перед високою, навантаженою зеленими автомашинами платформою. Марта Никифорівна швиденько видерлася нагору, а солдат почав подавати їй дівчаток. Тим часом зайшло сонце і в повітрі похолоднішало. На платформі, між двома закріпленими дротом машинами, хтось завбачливо розстелив оберемок сіна. Дівчатка вмостилися на ньому, а Марта Никифорівна прикрила їх зверху плащ-палаткою. Діти вгрілися, притихли і почали дрімати...

Пізно вночі ешелон, складений з важких платформ, вантажених чимсь критих вагонів та облуплених рудих теплушок, рушив на північ. Просувався вперед він дуже повільно, часто зупиняючись, і коли гуркіт його коліс стихав, дівчатка чули навіть крізь сон, як у темних кущах понад залізницею лящали солов'ї.

Травнева ніч коротка. Над ранок ешелон, пройшовши, певне, не таку вже й велику відстань, зупинився, не дотягнувши зо два кілометри до станції. Марта Никифорівна дала дітям відіспатися і потім, уже при сонці, коли зігрілися після нічної прохолоди, повела їх уздовж колії.

Так, часто пересідаючи з ешелону до ешелону, подовгу просиджуючи і вичікуючи біля розбомблених та спалених станцій, вони добиралися від Цвіткового до Фастова цілих чотири доби.

За ту довгу дорогу діти звикли і до поїздів та станцій, звикли, як до рідної, до Марти Никифорівни, до її «квінти», до її частих відлучок і до того, що вона обов'язково всього добуде, про все довідається і все вирішить.

До Фастова вони добралися надвечір. Ешелон знову зупинився десь, певне, далеченько від самої станції, в кінці довгої-предовгої черги інших ешелонів. По один бік колії простяглося жовте від свиріпи, неоране поле з обрідними та приземкуватими темно-зеленими кущами, а по другий — без кінця тягнулися кудись вбік довжелезні кам'яні стіни якихось спалених, безверхих, нещадно розбомблених чи висаджених вибухами сараїв. Попереду, в густій тисняві рейок, колій, вивернутих шпал — скільки видно було — безліч покалічених і вцілілих вагонів. Деякі з них ще й зараз курилися синюватим димком. І повітря навколо повнилося гіркістю горілого заліза та дерева впереміш з травневими бузковими пахощами.

Висадивши дітей цього разу з порожньої теплушки, Марта Никифорівна наказала взяти кожному по жмутку сіна, що слугувало їм за постіль, і повела їх у поле, далеко вбік від залізничного насипу. Знайшла там зарослу пирієм заглибинку біля примітного куща шипшини, посадила всіх на розісланій плащ-палатці і, довго не затримуючись, кудись побігла.

— Ну, ви, дівчатка, вже знаєте, — сказала на ходу. — Слухайте Нюсі, не вішайте носа на квінту, а я — до комендатури...

Добиратися до тієї комендатури на станції звідділя було далеко: полем, потім через балку по мочарах та зелених

купинах, далі знову вгору, аж ген до розбомбленого водогону. І повернулася Марта Никифорівна пізно, вже майже потемному. Повернулася не одна і, як завжди, не з порожніми руками. Була з нею якась ще зовсім малесенька дівчинка з двома туго заплетеними, відстовбурченими кісками, в зовсім чорному від бруду платтячку, не знати вже якого насправді кольору, але ще в досить пристойних жовтих черевичках.

— Дівчинку звати Надійкою,— сказала.— Тепер вона буде нашою... А зараз — вечеряти і спати. Сідай, Надійко, ближче до дівчаток і не вішай носа на квінту.

Надійка мовчки підійшла і всілася на краєчку плащ-палатки. Зміну в своїй долі, нових подруг, оцю чужу тьотю вона сприйняла з покірною і холодною байдужістю. Ніби все так і мусило бути. Саме так, а не якимось інакше. Видно було, що дівча вже бачило-перебачило всього і, зрештою, не те щоб звикло, а скоріш до всього збайдужіло, а може, й отупіло. Навіть і до їжі не особливо тягнулося. Хоч, можливо, там, звідкіля привела дівчинку Марта Никифорівна — з комендатури чи ще звідкілясь,— її нещодавно й підгодували. Нюся пригадувала, що за весь вечір дівчинка не промовила й слова, так і заснула мовчки. А розпитувати у цьому сирітському гурті ніхто ні про що нікого не розпитував.

Якийсь час перепочивши біля дітей, невтомна Марта Никифорівна знову подалася на станцію. Цього разу до своєї незмінної «квінти» вона додала підбадьорливе:

— Скоро вже, дівчатка... От-от і поїдемо, відпочивайте...

Та ніч спочатку видалася зовсім темна. Пізніш понад поле випливла червона надщерблена скибка місяця і почала поволі дертися вгору, з часом усе глибше та надовше занурюючись у пухнасті хмарини.

Не поверталася Марта Никифорівна довго. Однак дівчаток чи, певніш, старшеньку — Нюсю те особливо не турбувало. В гурті, та ще тепер, вони не боялися. Німців уже й близько не було. А більше чого ж боятися? А Марта Никифорівна поверталася завжди обов'язково тоді, коли її поява була найпотрібнішою. Тихі, слухняні, покірні дівчатка, яких, здавалося, ніщо вже не могло здивувати, швиденько послули. За ними непомітно для себе, вгрівшись, під сюрчання коників та недалеке перепелине підпадьомкання заснула й Нюся.

Прокинулася вона від якогось оглушливого гуркоту. Розплющила очі й одразу ж мусила замружитись, та ще

й прикрити їх долонею від спалаху нестерпно яскравого, сліпучого світла. Інші дівчатка, видно, прокинулися ще раніше. Злякано, мов мишенята, вони тулилися до старшенької беззахисними, тремтячими тільцями.

А навколо — вгорі, в небі, і внизу, на землі, — все здригалось, клекотіло. В небі, десь поміж спалахами зенітних снарядів, у зачервонілих хмарах і білих, сліпучих мечях прожекторних променів, натужно клекотіли, завивали, певне ж, німецькі мотори. Внизу падали якісь далекі будівлі, вагони. На клапті розпанахуючи нічну темінь, вибухали бомби, і глухо, ніби крізь вату, гупали зенітки.

Спочатку діти лиш схлипували, потім одне якесь заплакало вголос, до нього одразу приєдналося друге, і от... уже нестримний вереск шістьох до смерті переляканих дівчаток гостро пронизав усе довкола, нестерпно колючим боєм пробиваючись навіть крізь гуркотняву вибухів та гарматних пострілів.

Діти кричали страшно, нестямно. Кричали вже навіть тоді, коли гуркіт стих і гул моторів подаленів. Кричали, аж поки похрипли, втратили голос і, нарешті, знову послули, не витримавши того пекельного напруження й оглушливої тиші, що залягла після бомбардування.

Було вже, певне, зовсім над ранок. Поблідла місячна скибка висіла низько над сірим імлістим обрієм. У полях знову «били» перепели і сюрчали коники. Діти спали, кого де звалив рятівний по тій нелюдській істеричці сон. Спали, час від часу здригаючись усім тілом, кудись ніби пориваючись, голосно когось звучи, схлипуючи. А Нюся не спала. Сиділа, беззвучно, не втираючи сліз, плакала, крізь сльози дивлячись на дальні тихі пожежі і виглядаючи з безбарвної передранкової сутіні Марту Никифорівну...

Не з'являлася до них Марта Никифорівна цілу довгу ніч. Не повернулася вона до дітей і вранці.

Вже десь аж опівдні, вкрай стривожившись, Нюся підвела зголоднілих, вимучених, знову збайдужілих до всього дітей ближче до залізниці.

Дівчатка низочкою, ніби ластів'ята, всілися на вивернутій смолистій шпалі і сиділи так, терплячі і мовчазні, вигріваючись під сонцем. Тільки новенька, Надійка, за якийсь час звелася на ніжки і сказала так, ні до кого, якимсь чудним, відчуженим голосом, ніби не свої, а переказуючи чийсь чужі слова, здавалося, зовсім не вкладаючи в них ніякого почуття:

— Хочу до Галі...

— А де ж та Галя? — запитала Нюся, але дівчинка того запитання мовби й не чула.

— Хочу до Галі,— повторила так само, ніби попугайчик, і знову всілася на шпалу. І було в Нюсі тоді таке відчуття, що то й не дівчинка, а якесь пташеня пискнуло.

— А хто ж це — Галя? — все допитувалася вона. — Хто та Галя тобі? — Однак видобути з Надійки ще хоч слово так і не спромоглася.

Трохи пізніше на них набрів дідок з довжелезними обценьками на плечі, в синьому, з протертими ліктями залізничному піджаку і такому ж кашкеті.

— О! А ви що тут робите? — запитав здивовано, не виймаючи з губів товстої, що диміла йому крізь сиві, іжачком, вуса, цигарки.

— Ми тьотю Марту ждемо! — відповіла Нюся.

— А хто вона, ота тьотя?

— Ми не знаємо... Наша тьотя...

Дідок поклав обценьки на рейку і вийняв цигарку з рота.

— Не знаєте?.. А де ж вона, та ваша тьотя?

— До комендатури пішла.

— А коли ж вона пішла?

— Вночі пішла...

— Вночі? — насторожився дідок.— Гм... А ви ж їй хто будете?

— Ми? Ніхто... Ми — сироти,— додала, подумавши.

— Так, так...— знову взяв обценьки дідок.— Ну, ви ж не розбігайтеся, сидіть тут. А я, коли зустріну вашу тьотю... Як, ти кажеш, її — Марта? То скажу, що ви чекаєте... Так до комендатури пішла, кажеш?

Дідок пішов далі, переступаючи зі шпали на шпалу. А вони чекали. Чекали довго, знову ледь не до самого вечора, аж поки не під'їхали до них на самих чотирьох колесах з корбою червоноармійці і не одвезли до комендатури.

Там, у комендатурі, виявилось, про Марту Никифорівну теж знали. Згадали, що заходила така, але ні серед мертвих, ані серед живих її так і не виявили, як не шукали. Можна ще, правда, було пошукати серед поранених, але їх так швидко порозвозили, не попереджаючи, кого й куди везуть, що зараз і розшукувати було б даремною роботою...

Дітей нагодували і повели до міста, в школу. Наступного дня вони були вже в Боярці. Звідтіля потрапили до

Киева. З Києва возили їх іще кудись, а куди саме — Нюся не запам'ятала. І ось, нарешті, уже за якийсь довший час, усім гуртком опинилися вони в дитячому будинку над тиководою, лагідною Россію...

Марта Никифорівна так і залишилася десь там позаду, на розбомбленій залізничній станції, в гуркоті бомб і заграві пожеж. Зникла безслідно й перетворилася на міф. Стала легендою.

Документів з дітьми ніяких не було. Прийняли їх Харитон Миколайович з тьотою Тосею чистеньких, таких, як і на світ народилися, без паперів. Хоч, правда, усіх дівчаток, крім Надійки, Нюся-велика знала й так: знала, і хто вони, і звідкіля. Про Надійку ж відала тільки те, що вона з'явилася у їхньому гуртку біля Фастова.

Не більше знала про себе й п'ятирічна, а може, вже й шестирічна Надійка. Правда, згадувала вона ще якусь Галю.

— Хочу до Галі,— іноді повторювала завчено, ніби й сама не до кінця розуміючи значення того, що говорить.

І що то за Галя, звідкіля і ким доводиться Надійці, довідатися, випитати в дівчинки так нікому й не пощастило. Певне, Надійка з Фастова гаразд і сама того не знала.

ІСТОРІЯ З ПЕРШИМ ТАТУСЕМ

Історія з татусем сталася вже значно пізніше, десь, може, за рік чи й півтора по тому випадку з прізвисьмом. До того ніяких особливих історій з Надійкою не приключалося. За цей час ані вихователі, ані вихованці нічого нового про неї не дізналися. Марта Никифорівна не обзивалася. Ніяких документів нізвідки і ніхто не прислав. На листи, що їх розсилали у всі кінці тьотя Тося чи Харитон Миколайович, відповіді надходили одноманітні й невтішні: «Не знаємо... не маємо ніяких відомостей...»

Спочатку тьотя Тося поклала ще надії на оту загадку-ву Галю. Бо Надійка ще довго, протягом майже цілого року час від часу, хоча й мимохить, однак усе ж згадувала ту Галю. Найчастіше, бувало, вранці. І завжди однаково. Дівчинка раптом, ніби сполошено і разом якось дуже спокійно, як загіпнотизована, схоплювалася в ліжку і, дивлячись кудись у простір широко розкритими, великими темно-волошковими очима, казала:

— Хочу до Галі...

Слова ті вимовляла з притиском, наче трохи роздратована чи невдоволена кимось, і наполегливо, пристрасно, так, що тому, хто слухав її, ставало аж лячно.

Тьотя Тося, коли була поблизу, всідалася на ліжко, обережно пригортала до себе Надійку, гладила русяву голівку з густим і дупким, що завивалося кільцями, волоссям і тихо казала:

— Заспокойся, Надійко... Скажи краще нам, хто це — Галя? Хто вона і де живе?

Але Надійка, ніби й не почувши того запитання, ще раз повторювала з пристрасною наполегливістю, нетерпляче гарячим шепотом:

— Хочу до Галі... Хочу до Галі...

І нараз, наче вона щойно прокинулася, оченята її прояснювалися, зникав зі смаглявого обличчя вираз недитячого внутрішнього напруження. Дівчинка здивовано обводила спальню зовсім уже прояснілим поглядом і потім радісно й воднораз трохи болісно усміхалася до тьоті Тосі.

— Кого ти кликала, Надійко? — запитувала тьотя Тося.

— Кликкала?.. Не знаю... — довірливо тулилася до її теплого плеча дівчинка.

— А хто це — Галя?

— Галя? Не знаю...

— А може, згадаєш?.. Ану подумай, Надійко!..

Надійка на якусь мить справді замислювалася, лобик її хмурнів, волошкова синь очей темніла, але згадати вона так нічого й не могла. І, в свою чергу, з цікавістю та здивуванням дивилася на виховательку: що вона?.. Про що, про яку Галю розпитує?

Та з часом ота невідома Галя приходила в Надійчині сні й почуття дедалі рідше та рідше і, зрештою, здається, зовсім перестала її турбувати.

Вихователька ще кілька разів поверталася до того і, розмовляючи з дівчинкою, так чи сяк допомагала їй пригадати, яку саме Галю і чого вона бачить вві сні. Поверталася й пізніше, коли дівчинка піросла, пішла до школи, могла все сприймати та розуміти вже цілком свідомо та й сама, схвильована отими своїми напівсвідомими, загадковими словами, не в жарт зацікавилася ними. Надійка напружувала пам'ять, уяву, думала, мучилася тим, хвилювалася, але згадати когось, хто б в'язався з тим ім'ям — Галя, — не могла. І це її часом так тривожило, що від того робилося лячно. «Я нічого не можу згадати... Зовсім нічого... Але

щось же та є! Бо звідкіля тоді оті тривожні, маревні й неусвідомлено солодкі відчуття чогось близького і теплому у сні? Звідкіля щоразу одне й те саме — Галя?»

Щось таке важливе, може, найголовніше для неї, зникло, забулося, стерлося в дитячої, нетривкої ще пам'яті. А може, в тому й щастя дитяче, і її щастя, що багато чого забувається і мусить забутись? Бо інакше не все ж можна було б і витримати. А тим часом якось непомітно, швидко дівчинка вживалася у все навколишнє, звикала і до дитячого будинку над тихою чарівною Россю, і до її стрімких скелястих берегів, і до верб, і до греблі та млинів на тому березі, і до то зеленого, то золотого, а то білого взимку степового простору ген аж до обрію по той бік, за тими млинами. Швидко входили в її життя і само по собі розумілися, як сестри, як рідні, дівчатка-ровесниці. Звичайною, самозрозумілою стала материнська ласкавість тьоті Тосі і лагідна похмурість та заклопотаність Харитона Миколайовича. І затишок спальні, і пустотливість Ласухи, і вірність Султана, і покірність Каштана, і буркотіння діда Корнія, і діловите нічне тупотіння їжачка Шила. Так само, як і звичність зеленого села по той бік балки, і дорога на Богуслав, і стежка, звивиста, втоптана дитячими ногами, лискуча і ніби аж сива, що в'юнилася у прибережних заростях очеретів, осоки, чорнобилу, то гублячись у вербових та лозових хащах, а то веселими, пустотливими петлями обсотуючи і обминаючи червонясті, порослі сивим чебрецевим мохом скелі. Все це непомітно, щоденно вросло в розкрити дитячу душу і ставало близьким, рідним, своїм, таким, що ніби завжди було з тобою, твоїм, біля тебе, як рідний дім, як своя родина, як тепло родинного затишку. Хоч до якогось часу ще тривожили дитячу душу неясні передчуття, короточасні, як літній дощик, незбагненні та невловимі тривоги, невиразні та скороминучі, щемливі болі. Все те налітало літньою хмариною, кидало мерехтливу, мінливо-невловиму тінь і зникало. Зникало часом надовго, а часом і зовсім уже не поверталось.

А що пам'ять дитяча довго не тримає поганого чи гіркого, а душа, як віск, що швидко тане в теплих променях, то недовго тривожила (хоч і не забулася), недовго трималася в почуттях та пам'яті і шкільна історія з прізвисьмом. Зрештою звикла Надійка до нібито свого нового прізвиська, тим паче що ніякого іншого не знала і не пам'ятала.

Отак до якогось часу і росла в рідному дитбудинку над Россю, жила з таким відчуттям, ніби так, як зараз, було

завжди і так буде й надалі. А позаду — нічого іншого не було і немає. Зростала, ще не маючи усвідомленої внутрішньої потреби дошукуватися свого минулого, ані заглиблюватися в нього, ще не збагнувши, на щастя, всього страшного сенсу того, що вона, шести-семирічне дівчатко, вже має якесь своє, певне ж, і важке, і трагічне минуле. Росла, як травичка в лузі під лагідним сонцем і теплим дощиком, сприймаючи підсвідомо, як і та травичка сонце чи дощик, багато звичайних, майже непомітних, невеликих (хоч вони від того і не ставали менш приємними) дитячих радощів, якими наділяли її близькі й неблизькі люди, а ще більше земля, небо, зелені поля й тиха вода...

Гіркота знання та розуміння до якогось часу накопичувалися в її свідомості поволеньки й зовсім непомітно, так само як непомітно для ока набираються невидимі клітинки в дрібненькій зеленій зав'язі, з якої невідомо й коли виростає, досягає — іноді кисле, а іноді солодке — яблуко. Накопичувались і до часу непомітно дрімали в її душі, аж поки історія з татусем струснула, освітила, немов спалахом блискавки, ті ще не усвідомлені запаси накопичених знань і почуттів і зчинила в її душі бурю, яка довго-довго по тому не влягалася та, певне, остаточно не вляжеться ніколи, до самої смерті. Лиш іноді на часинку втишуватиметься...

На час того страшного спалаху і потрясіння, що сколихнув увесь дитячий будинок над тихою Россю, вона вже знала багато, душа її вже дозрівала для розуміння мук та болів, хоч ще й була охоплена солодкою, заколисуючою дрімотою дитинства.

Так, на той час вона вже розуміла: усе, що зараз з нею і навколо неї, таким було не завжди. Було щось значне та важливе й до цього. Вона прийшла сюди звідкілясь, з якогось іншого світу, тільки невідомо, з якого саме, і тому не знає і не може розгадати, де саме він є. Розуміла вже, що не народилася ані на станції Фастів, ні в цьому рідному їй тепер будинку, який колись був монастирем, і що живе тут не завжди, а тільки віднедавна. І усі оці дівчатка та хлопчачки, і тьотя Тося, і тьотя Паша, і Харитон Миколайович, і дід Корній, і їжачок Шило з білочкою Ласухою — одне слово, все, що є зараз рідною домівкою, колись не було її рідним домом. У неї десь є чи принаймні був інший рідний дім, хата з подвір'ям, наприклад, як у того ж веснянкуватого Мишка, який першого дня в школі підійшов до неї і запитав, чи вона таки справді загубила своє прізвище.

І що в неї десь уже були, а може, і зараз ще є невідомі, незнані, яких би вона ніколи не впізнала, бо ніколи не бачила, батько та мама. І, може, вони оце саме тепер розшукують її...

Так, розуміння цього, хай ще не до кінця ясне, не до кінця визріле, у неї тоді вже було. Хоч ще й не пронизало всіх її почуттів, не струснуло всю душу пронизливим, як удар грому, прозрінням страшної правди, за яким уже не буде і ніколи не може бути відчуття душевного заспокоєння і життєвого безтривожного затишку...

Був кінець жовтня, і надворі смеркало рано. Зі школи щойно повернулася друга зміна. В кімнатах запалили світло, і весь дитбудинок усівся в їдальні за довгий, збитий з гладенько виструганих дощок стіл вечеряти. Брязкали глухо алюмінієві мисочки та ложки, пустуючи перегукувалася малеча, хтось реготав, хтось скаржився, що йому поклали не його ложку. Старші дівчатка насипали в миски запашного кулешу, заправленого духмяною, спряженою разом з цибулею соняшниковою олією. В куточку довгої і вузької, з одним широким вікном їдальні Харитон Миколайович за окремим столиком клацав на рахівниці, час від часу почухуючи вказівним пальцем за вухом. Тьотя Тося заспокоювала малечу, а тьотя Паша в білому, з рудими, невитравними плямами на фартусі, визируючи крізь вузький отвір з кухні, про щось сперечалася з черговими по їдальні дівчатами. І те, що хтось (Надійка так і не запам'ятала хто) покликав Нюсю-велику, мало хто й помітив. Надійка запримітила тільки, що коли Нюся, одсунувши миску, підвелася з лави і вийшла до класної кімнати, яка служила водночас клубом, читальнею та бібліотекою і навіть «куточком живої природи»,— одразу кинула малярів і швидко пішла вслід за Нюсею і тьотя Тося.

Надійка вже потім не пам'ятала навіть, чи минув хоч якийсь час відтоді, як двері за тьотею Тосею щільно причинилися. Добре тільки пам'ятала, що отой ривок до дверей їхньої виховательки видався їй незвичайним, щось ніби було в ньому не таке, не просте, тривожне.

І тут... раптом і несподівано вдарив, на мить приголомшивши всіх та притисши до столу, тонкий, нестерпно пронизливий, несамовитий дитячий крик.

А потім... потім з того всього, що діялося далі, Надійка пам'ятала не все. Так якось, окремими уривками... Не пам'ятала, наприклад, зовсім, як і коли зірвалася з-за столу, як опинилася на порозі широко відчинених дверей

класної кімнати з ложкою в руці і як, поскоплювавшись, бігли за нею і застрявали в дверях зі злякано розкритими очима і полотноючими обличчями хлопчак та дівчатка, вихователі й вихованці, увесь дитбудинок.

Запам'яталось яскраво, різко, як у спаласі блискавки: постать незнайомого безрукого чоловіка у військовому недалеку від вхідних дверей, велика клітка білки Ласухи з колесом-обичайкою, розпластана на підлозі Нюся-велика і схилена над нею постать тьоті Тосі.

Обличчя того чужого чоловіка Надійка не лише не запам'ятала, вона його просто ніби й не бачила. Хоч, не бачивши, навіть і через деякий час добре знала і була впевнена, що чоловік стояв без шапки і що те непобачене обличчя було таке бліде, що аж злилося з білою стіною кімнати. Тілом Нюсі-великої тіпало і било об підлогу щось неймовірно, якась непереборна пропасниця. Дівчина вся дрижала і страшно, безтямно, не стихаючи й на мить, кричала щось нерозбірливе, істерично-нестерпне. А збоку, неподалік від неї так само божевільно-нестерпно, безшелесно крутилося колесо-обичайка від сита. Крутилося так швидко, що все: і обичайка, і перетинки, і сама білочка Ласуха — злилося в одне суцільне сірувате коло, на яке навіть дивитися було боляче.

Хтось гукнув щось тривожне. Різонував десь збоку, немов раптовий спалах, короткий, здушений зойк. «Татко!.. Та-а-атко!» — зойкнув хтось уже інший, на якійсь чи то божевільно-радісній, чи то божевільно-болісній ноті і... Тут перекрив усе ще чийсь, здавалося, далеко пронизливіший і страшніший крик... І потому здалося, що все на мить застигло, заніміло і кудись провалилося...

Але так лише здавалося. Або коли й було, то лише одну найкоротшу мить. Щось незбагненне, гаряче, гостре і нестерпно-непереборне пронизало Надійці все тіло від кінчиків пальців на ногах до кінчиків волосся на голові. Щось струснуло її зсередини, шугнуло в голову і засліпило. І вона, не знаючи, не розуміючи і не маючи вже ні сил, ні тям зрозуміти, що це, звідки взялося і де, в яких глибинах її маленької істоти ховалося до того, раптом безтямно, гостро заволола:

— Та-а-тко! Та-атко!.. Хочу до татка!!!

Кричала, тремтіла усім тілом і вже не могла ні стриматися, ні зупинитися, ні зрозуміти, що діється з нею і навколо...

Вона кричала, не розуміючи, що кричить і навіщо. Може, навіть сама не чула свого крику. Лиш відчувала, що їй водночас і нестерпно страшно, і боляче, і ніби й радісно, і діється з нею зараз щось незвичайне, незбагненне, радісно-страшне, гостро тривожне, пекуче. Таке пекуче, що вона просто не витримає, коли не кричатиме.

Надійка кричала хрипучи, захлинаючись тим нестямним криком. А навколо кричав, захилювався, бився в страшній істерії уже весь дитячий будинок. І розгублені, поблідлі, перелякані вихователі, і той чужий чоловік не могли заспокоїти, зупинити, дати дітям якусь раду. Несподіваний напад істерії був такий моторошний, що навіть завжди спокійний, невразливий дід Корній до смерті перелякався.

Плакали, билися в істерії всі: і ті, хто колись знав і ще пам'ятав своїх батьків, і ті, хто ніколи їх не бачив і нічого про них не чув. Ті, які ще на щось сподівалися, і навіть ті, хто до цієї хвилини про таке зовсім ніколи й не думали. Кричали до хрипу ті, кого привели сюди з нещодавно визволених міст і сіл, і ті, кого привезено з Німеччини з таврованими ручками. Плакали дівчатка і хлопчачки, старші, середні й зовсім маленькі. І стишити, сяк-так заспокоїти їх нагло враженим вихователям пощастило не скоро.

Поснули вкрай виснажені діти тільки пізно вночі, все ще здригаючись і схлипуючи, гукаючи крізь сон когось із рідних.

Найдовше не могла заснути тієї ночі Нюся-велика. Її постіль винесли до класної кімнати і послали на тапчані. Світла в кімнаті не гасили. Дівчина лежала на спині, тремтіла, пробувала усміхатися крізь сльози, просила пити і, п'ючи, цокотіла зубами об склянку. А той, хто спричинився до цього всього, сивоголовий чоловік із широким, блідим і ніби скам'янілим обличчям, сидів біля її постелі на низенькому стільчику і все гладив і гладив дівчинку по голівці своєю єдиною великою й вузлуватою рукою. Гладив мовчки, закусивши нижню губу і дивлячись кудись повз дочку, у стіну, очима, виповненими вологою стримуваних сліз.

Пізніше говорили, ніби сталося все так саме тому, що Нюсин татко приїхав до дитячого будинку, нікого не попередивши. Востаннє він бачив дочку ще в сороковому році, коли їй було трохи більше чотирьох. І протягом усіх цих довгих семи років він не міг знати про родину нічого, і родина нічого не знала про нього. Кажуть, повернувшись

до рідного міста, він довідався про смерть дружини, про те, в якому дитбудинку виховується дочка, і одразу подався на тиху Рось, діставшись туди наступного дня увечері.

Він зайшов до дитячого будинку і запитав першого, кого зустрів, діда Корнія, чи виховується тут така і отака Нюся. І коли дід Корній підтвердив це, попрохав викликати дівчинку, сказавши, ніби прибув знайомий із рідного міста.

Нюся-велика вийшла з ідальні до класної кімнати, а тьоття Тося метнулася слідом за нею. Нюся-велика чи то зовсім не пам'ятала, а чи, ледь пам'ятаючи колись, пізніше зовсім забула свого батька. І зовнішність літнього сивого чоловіка без правої руки, напевне, анічогісінько їй не сказала. Та все ж... може, інстинктивно вона усім своїм еством відчула, одразу зрозуміла, повірила, що то — саме її татусь, а не хто інший. З болісним зойком кинулася дівчинка до нього, ні слова не сказавши, нічого не запитавши, і... забилася, заголосила в несподіваному істеричному нападі.

Наступного дня, попрощавшись з подругами та вихователями, Нюся-велика назавжди залишила дитячий будинок.

А будинок ще кілька днів жив збуреним, напруженим і знервованим життям. Діти ходили похмурі й замкнені. Були знервовані, легко всім дратувалися, і та дратівливість збуджувалася несподівано, одразу, а влягалася важко й нескоро. І довго-довго ще відгомін тієї жахної бурі то в одному, то в іншому давав про себе знати. Аж нарешті все ніби вляглося й увійшло в свої береги. Хоч, сказати правду, в стіни будинку з того дня вселилося щось нове, до того не відчутне; приховано-напружене й повсякчас насторожене, воно дало поштовх до гострих, хоч і мовчазних роздумів та переживань, збурило дитячі душі так, що збурення те вже ніколи не могло ані влягтися, ані забутись і стшитись...

Потім, пізніше, і тут, на Росі, і тоді, коли вони вже переїхали над Дніпро, до міста, ще не раз виринали з небуття загублені й забуті несподівані татусі й матусі. І справжні, і такі, що всиновлювали чужих дітей, лиш видавали себе за справжніх. Але поява того першого татуся так вразила, що слід від неї в душах усіх мешканців дитячого будинку не стирався, аж поки й існував сам будинок. Бо то був перший випадок, коли повернувся, знайшовся перший татусь і своєю появою сколихнув дитячі душі, розбив заспокоєння зневіри і в серце кожному, навіть і тим,

у кого до того випадку не було ніяких сподівань, глибоко заронив гірке, але водночас і солодко-бентежне зерно надії.

Потяглися роки постійного, болючого, нестерпного і... збуджено-радісного ждання-сподівання. Найгострішого в світі, найнетерплячішого і тому найважчого, найнестерпнішого дитячого чекання.

Той вечір роздмухав вогонь ждання та надії і в душі малої Надійки. Коли в її ще дрімотній душі здійнялося, а потім уляглося оте збурення, отой несподіваний, раптовий вибух почуттів, який немов збудив її зо сну і розкрив очі на саму себе і на все, що її оточувало, та дав зрозуміти, що в неї було якесь минуле, отже, може бути ще і якесь інше, зовсім несподіване майбутнє. Надійка все ж чітко не змогла уявити собі, на що і на кого може ще сподіватися. І все ж вона мучилась і ждала. Бо в неї зародилася надія, якої раніш не було, надія на те, що чекати все ж можна... Чека-ти байдуже кого: батька, матір, сестру, брата, тітку... Бо тепер вона вже твердо знала: там, позаду, в неясних для неї тінях, які часом миготіли перед нею уві сні, в гуркоті, спалахах, холоді, пожежах, у неї були, мусили бути і батько, і мати, і може, ще хтось... Раніш вона про це не думала. А тепер почала думати і сподіватися, ждати.

Ніколи не говорила нікому про це, але ждала. Ждала насторожено, чутливо, напружено, вся, як туго напята струна. Ждала навіть тоді, коли не замислювалася ні над своїм жданням, ні над загадковою долею невідомої рідні, а робила щось зовсім стороннє. Стала більш зібраною, зосередженою, не по-дитячому замисленою. В збудженій уяві малювала собі принадну картину того, як колись (один раз уранці, інший — удень чи увечері) з'явиться хтось: батько, мати, сестра, брат. З'явиться, погляне на неї, одразу впізнає і скаже: «Ось вона, наша Надійка!»

Така картина не раз уже ввижалася їй уві сні. Тоді вона прокидалася стривожена, але мовчазна, насуплена, ще більш замкнена. Болісно напружуючи увагу, намагалася згадати кожну подробицю, бачену уві сні, і все встановлювала, все згадувала: постаті рідних, чула навіть їхні голоси, але облич... облич згадати не могла. Навіть у найяскравіших снах вона їх чомусь не могла побачити чи розглянути. Були ті рідні, ніколи не бачені обличчя ніби у тумані чи за непроникливою, хоч і прозорою завісою. І від того ставало дівчинці гірко, боляче.

Однак своїми гіркотами та болями вона не ділилася ні з ким. Боялася, що не зрозуміють, а може, ще хто й обра-

зить посмішкою чи словом. На очах ніби стала дорослішати. Почала сумлінно вчитися в школі. Всі з того раділи і хвалили її. Але справжньої причини не знав ніхто. І, мабуть, ніхто й не здогадувався. Дівчина так уважно, так старанно готувала кожен урок, аби не було їй соромно тоді, коли прийде нарешті хтось із її незнаних, таємничих рідних. Прийде і скаже: «Ось вона, наша Надійка!..»

ІСТОРІЯ З ЗІРКОЮ

Заходила тепла, тиха, лагідна літня ніч.

Дівчатка, щойно повечерявши, всілися пташиною зграйкою на вершечку стрімкої, нагрітої за день сонцем прибережної скелі.

Ніч осідала на степові горби густою оксамитною темінню, в якій танули, зливалися високі скелі, верби, лози, очерети і лани за полукіпками на тому боці. Тільки внизу, під скелею, тьмяно полискувало дзеркальце, смолисте плесо, і з його темної глибини чарівним зеленкуватим світлом просвічували вже далекі зорі.

Повітря повнилося гіркістю прив'яленого сонцем вербового листа, різким духом осоки й чебрецю. І м'яка, живлюща тиша запала над річкою, селом і степовими пагорбами. А над далекою, ледь окресленою смугою обрію в густо-лісовій глибочині безмежного неба беззвучно сіявся, мінливими зблисками-спалахами мерехтів рясний серпневий зорепад.

Кожен іскристо прокреслений у темному небі слід дівчатка вітали захопленими вигуками та сплесками рук: «Он! Он, он! Полетіла! Полетіла!» А потім почали вихоплювати з лісової глибини небес кожну летючу зірку і, зрештою, зробили собі з того захоплюючу гру: хто швидше і хто більше налічить. Помічена падуча зірка заховувалася тій з дівчаток, яка перша помітить, «зловить» її і перша встигне гукнути: «Моя! Цур, моя! Четверта!»

А то водночас дивилося в один бік і разом вихоплювалося з вигуком двоє, а то іноді галасували й цілим гуртом. І тоді доводилося сперечатися, з'ясовувати, переконувати і запевняти.

А зорі тим часом падали та й падали, пунктирними спалахами прокреслюючи в оксамитній темені яскраві, але нетривкі, миттєві сліди.

Найбільше щастило опецькуватій, чорнокосій, з темними гудзиками круглих оченят Клаві. Вона майже завжди перша помічала летючий слід, перша вигукувала: «Моя! Моя!» — нарахувала аж п'ятнадцять зірок і почала тим уже хизуватися.

Надійці ж не дуже щастило. Чомусь у тому місці, куди вона пильно вдивлялася, або зовсім не падали зірки, або ж вона помічала їх пізніше від усіх. Боячись прогавити «свою», не знаючи, де саме обірветься вона, Надійка задалегідь обирала собі на небосхилі одну якусь помітнішу зірку і вирішувала, що дивитиметься на неї не змигнувши. Дивитиметься довго-довго, аж поки та зірка на її очах не зірветься та не шугоне за обрій. І тоді вона, тільки вона помітить те перша і одразу гукне: «Моя, моя! Цур, моя!» Однак та зірка сяяла та й сяяла собі на одному місці, навіть гадки не маючи зриватися і кудись там шугати. Сяяла довгі, нестерпно довгі хвилини, аж поки у дівчинки не починало мерехтіти в очах. Тоді Надійка на якусь мить давала собі перепочинок і потому відшукувала іншу зірку вже в іншому місці. Знову чекала. Але, як на зло, і та, інша зірка виявлялася незрушна, немов прибита до небесного оксамиту цвяхом. А тим часом навколо тільки й чулося: «Моя, моя! Цур, моя!», «Шоста!», «Десята!», «Дев'ятнадцята!»

І найчастіш перекивав усіх дзвінкий, захоплений, переможний голос Клаві:

— Двадцята! Двадцять перша!

Надійку взяла досада. Стало навіть образливо. Вона задержала голову, вже й не пробуючи ловити «свою» летючу зірку. «Не хочу я так гратися!» — подумала. Ковзнула поглядом уздовж Чумацького Шляху і нараз прикипіла очима до невеликої, але яскравої-яскравої зірочки, що сяяла майже в zenіті небесного склепіння, майже над її головою.

Зірка сяяла мерехтливим, пульсуючим, блакитнувато-зеленавим світлом, ніби навмисне притягаючи дитячий погляд до себе, немов посылаючи Надійці ще не зрозумілі, але наполегливі сигнали.

«Не хочу я ловити падалішніх зірок,— подумала Надійка, не відриваючи погляду од тих мерехтливих сигналів з далекої небесної безодні.— Нащо вони мені! Краще я виберу собі одну зірку, і хай вона буде моєю. Назавжди моєю... Дивитимуся на неї, так щоб ніхто не знав, щовечора. І вночі... Як тільки прокинуся чого, гляну на небо крізь вікно й одразу відшукаю свою зірку. Коли промине

літо, осінь, зима і почнеться весна і моя зірка буде все на тому ж місці й нікуди не зникне, не зірветься і не впаде за горби,— виходить, щасливу зірку я собі вибрала. І я буду щаслива. Тоді на майбутнє літо мене відшукає татусь або матуся...»

Вона сиділа, підвівши замріяне обличчя до неба, і уявляла собі, як вона годуватиме в «куточку живої природи» молоком з блюдечка їжачка Шила і як погукає її хтось із подвір'я, вона підведе голову, погляне у відчинене вікно і... Надійка мріяла, а в її широко розкритих, зовсім темних уночі, а вдень волошкових очах, десь аж на самому дні відбивалося зелено-блакитне світло далеких зірок. «Оця і буде моєю... Назавжди моєю»,— вирішила Надійка.

І тільки встигла так подумати, як сталося зовсім для неї несподіване. Клава, якій, певне, надочучили легкі перемоги і гра вже здалася нецікавою, раптом вигукнула:

— А тепер хай кожний вибирає собі зірку! Щоб у кожного завжди була своя! Приготуватись!

Вона перевела подих, набрала в груди повітря:

— Приготуватись!.. Раз! Два! Три!

І одразу ж, енергійно штрикнувши в небо просто над головою пухкеньким пальчиком, дзвінко докінчила:

— Моя! Цур, моя!

І... хто ж його знає, може, то тільки видалося Надійці зопалу, а може, таки й справді Клава тицьнула пальчиком саме в її зірку. Принаймні їй у той час було не до того, щоб з'ясовувати те. І не до роздумів та подиву, як то водночас збіглися її та Клавіні думки. Острах, тривога, кривда враз охопили Надійку. Бо її, то її зірка! Вона сама ще раніше обрала ту зірку собі! Ні, їй, звичайно, не шкода! Зірок он як багато! Але коли промовчати, коли віддати, не здійсниться, не збудеться те, що задумано. Ні! Нізащо!!!

— Неправда! — з несподіваною для інших пристрастю і навіть злістю випалила вона. — Неправда! То моя! Моя! Я її перша... перша!.. Моя! — В голосі дівчинки забринів стримуваній плач, і всі діти притихли, здивовані й зацікавлені.

— Як то — перша? — щиро здивувалася Клава. — Всі ж чули, перша зацурала я! Цур, моя!

— Неправда! Неправда! — охоплена страхом втратити свою примарну надію, забувши, що обрала вона ту зірку лиш у думці, ще більш гарячувала Надійка. — Неправда! Я — перша! Моя!.. Нечесно!..

Та тут уже спохмурніла, щиро образившись, Клава.

— Нечесно? — в притиском, майже пошепки запитала вона.

— Нечесно! Нечесно! — забувшись, дедалі більш піддаючись тривозі та остраху, вже кричала Надійка.— Нечесно!..

Назвати когось нечесним уже хто й зна в якого часу вважалось в їхньому гурті (та й загалом у дитбудинку) чи не за найбільшу образу. І стерпіти такого Клава не могла.

— Сама ти нечесна! От! Нечесна! Нечесна! — кризь сльози вигукнула вона.

— Я?! Я — нечесна?! — розплакалася вже Надійка.— Сама! Сама!.. Ти сама!..

Одно слово, ніхто так і не встиг ще зрозуміти, що й до чого, як під ясними зорями на теплій скелі розітнувся і розкотився над тихими водами Росі розпачливий та тужний сирітський плач.

Вибігла на подвір'я на той плач тьотя Тося, вискочив, тривожно задзвякотивши, Султан. А на скелі ревно, обоє до глибини душі ображені, плакало двоє. Спочатку нічого не можна було зрозуміти та добрати, що й до чого. Тьотя Тося вкрай стривожилася. І тривога її трохи вляглася тільки за якийсь час, коли з'ясувалося хоч те, що ні з ким нічого не сталося, ніхто не поранився і не завдав один одному ніякої шкоди. Але з'ясувалося нарешті все ж, що дівчатка раптом, ні сіло ні впало, між собою побилися чи принаймні досить міцно штовхнули одна одну.

Випадок, звичайно, не з приємних. За весь час, відколи організувався дитбудинок над Россю, оце вперше сталося так, що не лише не помирилися, а, власне, навіть побилися двоє дівчаток-школярок. Дивний, майже незрозумілий випадок. І він не в жарт схвилював усіх. Особливо ж тьотю Тосю, яка не могла залишити інциденту, обов'язково не докопавшись до правди... Однак не так-то просто було з тим упоратися! Коли дівчата вже заспокоїлися, пощастило з'ясувати лиш те, що (як то впливало з сторонніх свідчень) Надійка перша штовхнула Клаву.

— За що ж це ти її штовхнула, Надійко?

Мовчання.

— А все ж негарно мовчати, коли тебе запитують старші.

— А чого ж вона!..

— А що «чого ж»? Що саме вона тобі зробила?

Знову мовчання.

Одно слово, коли вже аж наступного дня тьотя Тося

з подивом і неабиякими труднощами з'ясувала нарешті, що дівчатка посварилися, не поділивши між собою зірок, Харитон Миколайович похитав головою, посмикав руді вуса і глибокодумно промовив:

— Гм... Скажи ти, які вони з біса живучі. Знаєте, і не сказав би...

— Хто — вони? — не зрозумівши, перепитала тьотя Тося.

— Ну, пережитки ці самі... власницькі інстинкти, значить. Спадкові вони, ті родимі плями, чи якого дідька... Тьотя Тося усміхнулася, потім замислилась.

— Ні, Харитоне Миколайовичу, — похитала головою, — щось тут не так. Напевне, щось не те. А от що саме?..

Та що ж саме, вона, власне, так ніколи й не дізналася. Бо справжньої причини з Надійки ніхто навіть обценьками не витягнув би.

— А чого ж вона! — на все відповідала дівчинка, суплячись. — Коли я — перша! Нечесно...

— Сама ти... — ображено відбивалася Клава. — Всі чули, що я перша! А ти...

Усі намагання тьоті Тосі помирити дівчат пішли намарне. Надійка на всі поради, прохання, ба навіть накази вибачитися перед Клавою і помиритися набурмосено відповідала одним і незмінним:

— Не буду...

Уперше за час перебування Надійки в дитячому будинку не так за сам учинок, як за впертість довелося її покарати. Наступної неділі її не взяли на екскурсію до Канева.

Залишаючи дівчинку вдома, тьотя Тося відчувала себе не дуже добре, і душа її була не на місці. Гризло сумління — не з'ясувала до кінця, що так як, у чомусь таки не зрозуміла дитини. Через те й кара здавалася виховательці надто жорстокою і, зважаючи саме на ту нез'ясованість, можливо, й несправедливою.

Та сама Надійка, принаймні зовні, сприйняла ту кару зовсім не з такою пристрасстю, як того чекала вихователька. Не просилася, не плакала, та навіть ще й рукою помахала, коли вантажна машина виїжджала з подвір'я.

«Пхи, — думала дівчинка, проводжаючи машину, — ніби я іншим разом не встигну поїхати!» І, думаючи так, здається, й справді майже не кривила душею. Виходило, що вона залишалася з того задоволена. Навіть раділа, що про ті «свої» зірки всі вже й думати перестали, так і забувши чи не встигши вибрати; що Клава, ображена не так за ту

зірку, як за підозру в нечесності, уже й не наполягала на своїй уявній «власності» і що та безконечно далека й висока зеленкувато-блакитна зірочка так назавжди й залишилася її, Надійчиною, зіркою. І як тільки втомлене за день жнив'яне сонце сіло за хвилясті фіалкові горби і всі видолінки і долину понад Россію почали затягувати імлісті оксамитні сутінки, Надійка вибігла на подвір'я і підвела обличчя до зір. Примружила волошкові оченята, напружилася вся від остраху та хвилювання (чи не зникла, не згасла, не скотилася за обрій) і одразу ж побачила, вловила поглядом «свою» яскраву зірку.

І вже завжди по тому, не раз і не двічі, звертала погляд до зір і радісно тепліла душею, зігріваючи себе потаємними надіями. Ні, горіла, не згасала її яскрава зірочка, миготіла зеленаво-блакитним світлом, ніби аж знак якийсь подавала, ніби сказати що дівчинці хотіла.

ІСТОРІЯ З ПРАВДОЮ

Сухеньку, енергійну й лагідну тьотю Тосію любили в дитячому будинку всі: великі й маленькі, вихованці й вихователі. І все ж жодних винятків не робили навіть для неї. Бо коли діти трохи підросли, а в будинку та школі пішла мода, занесена хтозна з яких бурсацьких віків, на прізвиська, якими діти щедро обдарували і вихователів, і вчителів, і, зрештою, самих себе, не обійшли вони й тьоті Тосі. Правда, прізвисько їй дали теж з любов'ю, лагідне, не образливе, можна сказати, ласкаве: тьотя Правда.

Мала тьотя Тося улюблену приповідку: «Що правда, то правда, а що правда, то не гріх». Ну й повторювала її, певне ж, набагато частіш, ніж у тому була потреба, щоб не заробити собі прізвиська. Означала та приповідка таке: всім — і найперш їм — дітям, її вихованцям, треба говорити правду, одну лише правду скрізь і завжди, яка б гірка та правда не була. І вона не тільки говорила, вона повторювала й нагадувала про правду, вона вимагала правди. Правди — будь-що. Той, хто раз сказав неправду, збрехав, надовго втрачав її повагу, а коли таке траплялося з дорослим, — бувало, й назавжди. За правду ж вона хвалила, багато чого прощала: розбиту шибку, невиконане домашнє завдання, спізнення на урок, та мало що! Аби ти лише щиро зізнався, сказав усю правду і пообіцяв удруге такого не повторювати. За правду вона стояла горою, з правдою нікого й нічого не боялася, бо в правді — вчила дітей —

уся сила. З правдою не страшно ніщо. І про тьотю Тосю вже склалася тверда, остаточна та безапеляційна думка: вона не побойться, коли за правду, нікогісінько. Недарма жила в будинку легенда про те, що перед тьотею Тосею тремтів якось навіть один справжнісінький, великий бойовий генерал, у якого всі груди були в орденах, а над орденами — Золота Зірка. Старшенька серед дівчаток — Світланка, в якій ще й тепер можна було розібрати на правій руці вище ліктя фашистське тавро 78 355, розповідала, що сама все те чула на власні вуха і бачила на власні очі.

Тоді стояла рання і холодна весна. Тьотя Тося евакуювала з Німеччини, з-над Одера, гурток врятованих з концтабору дітей. І було це в Польщі на якомусь розбомбленому покзалі. Вони сиділи там уже другу добу, мерзли та голодували, а їхати не було чим. Їм, дітям, що? Вони в концтаборі ще й не так голодували. Звикли. І сиділи зараз у незатишному дерев'яному бараці тихо. А тьотя Тося, видно, не звикла, то й хвилювалася. Бігала кудись, нервувала, чогось там домагалася. І саме тут і трапився їй під руку отой генерал. Високий такий, літній і грізний же, грізний! І з ним цілий гурт військових. Тьотя Тося, коли заглядила, просто на того генерала. Хотів її хтось зупинити, та де там! Як налетить, ногами затупотіла й кулаками перед його обличчям вимахує, а сама ледь до плечей головою йому дістає.

— Як ви,— кричить,— смієте! Тут,— кричить,— діти! А ви їх третій день голодних морозите!

А генерал стоїть перед нею та лиш ніяково руками розводить.

— Я,— каже,— що ж. Я сам розумію...

— Нічого ви не розумієте! — кричить тьотя Тося і ногами тупає.— Я на вас тут управу знайду!

— Розумію,— ще більше знітився генерал і навіть озирнувся, ніби шукаючи підтримки.— Я й сам би з дорогою душею. Але ж — війна... Поміркуйте самі. Не вигадано ж я вам попутного ешелону. От скоро...

— Що мені ваша війна! Тут живі діти! — не вгавала тьотя Тося, наступаючи на генерала.— За кого ж і війна, коли не за дітей!

А генерал тільки з ноги на ногу переступає.

— Прошу вибачення,— каже.— Все, що тільки зможу...

І, видно, зовсім уже збентежившись, рукою до кашкета. Козиряє тьоті Тосі та вибачається.

І незабаром по тій розмові їли вони солдатську кашу та американську тушонку. А невдовзі і теплушка для них знайшлася.

Отака тьотя Тося. І нікогісінько вона не боялася. І дітей учила, щоб завжди були одверті, щирі та правдиві. З правдою увесь світ, мовляв, пройдеш, і нічого тобі не страшно. З правдою нікуди й ніколи не пізно і не соромно. Бо правда — то правда, а що правда, то не гріх!

І ті слова,— які вона сіяла, повторювала там і тоді, коли й де на те була конечна потреба, і тоді, коли, на погляд іншої людини, такої нагальної потреби не було,— падали добірним зерном, виявляється, не в такий уже й сухий ґрунт і не на камінь. Падало те зерно в розкриті дитячі душі. І проростало там, даючи буйні сходи, обертаючись несподівано щедрим урожаєм. Рясним, часом у чомусь і химерним, але завжди зворушливо щирим.

Правда в їхньому дитбудинку була мірилом усіх чеснот, сміливості, одвертості й щирості. Правдою тут заприсягалися, пишались, а іноді, користуючися слабінкою тьоті Тосі до правдивості, трохи й спекулювали, заробляючи собі на одвертості не лише прощення, а часом і захоплення чи похвалу.

З правдою було також пов'язано і кілька неписаних, так би мовити родинних історій дитячого будинку, про які любили згадувати, якими іноді пишались або ж настроювалися на веселий лад і передавали від покоління до покоління. І одна з тих історій, пов'язана з Надійкою, жила в дитбудинку багато років навіть і тоді, коли вже не залишалось жодного вихованця, який би пам'ятав її.

Було то вже на новому місці. Надійка тоді вчилася в шостому класі. Будинок мала відвідати якась дуже висока керівна особа, і всі чомусь хвилювалися, трохи навіть побоювалися, дуже метушилися і готувалися до тих відвідин днів зо три. Все прибирали, підчищали, прасували, підмазували, мили вазони й підмітали подвір'я. Підстава для хвилювання, як потім зрозуміла Надійка, була важлива: одне — що начальство і справді було високе, друге — природне бажання показати установу з якнайкращого боку перед високим гостем і третє — чи не найголовніше — великі сподівання на ті відвідини покладалися ще й тому, що вихователі їхні збиралися випросити в гостя для нового дитячого закладу на новому місці нове комплектне обладнання та ще вантажну машину, вкрай необхідну дитбудинку.

Чорний довжелезний ЗІМ в'їхав на подвір'я серед дня, коли діти ще не повернулися зі школи, а Надійка чергувала і тому залишилася вдома. Увесь персонал будинку зустрічав гостя на ганку нового, що від нього несло ще за версту свіжою фарбою і дубовою стружкою, приміщення.

Приїхав високий гість у супроводі довгошийого юнака з великими відстовбурченими вухами, блідим, нудьгуючим обличчям і величезним, пухлим портфелем у руках. Неймовірно блакитна краватка звисала з-під білого коміра сорочки. Юнак спочатку так і залишився в ЗІМі, потім поблукав подвір'ям, з нудьгуючим виразом зійшов над урвище кручі, але до приміщення так і не заглянув.

Високий гість — літній, важкотілий, присадкуватий і трохи навіть зсутулений чоловік у темному простому дощовику та чоботях, — втягнувши голову в плечі, важко ступив до ганку, дивлячись не на людей, а собі під ноги. І вийшло якимось так, що й привітався він не перший. Різноголосим хором, звертаючись на ім'я та по батькові, перші слова вітання мовили вихователі, а він лише буркнув неввічливо і ніби невдоволено їм на відповідь. І одразу, розрізавши надвоє принишклий гурток господарів, зійшов на ганок, штовхнув від себе двері й опинився в просторому передпокої.

День надворі стояв похмурий, осінній, мрячний. І отой високий гість, великий начальник, здався Надійці теж мрячним, кимось уже роздратованим і знервованим, ніби наперед усім уже незадоволеним. Зняв сірого військового крою кашкета та цупкого плаща і, не дивлячись, кинув у куток на перший, який трапився, стілець. Одразу ж, нікого не розпитуючи, ринувся крізь скляні двері до кімнат так владно і впевнено, немов був уже тут хто й зна скільки разів, знає геть усе, що та де розташовано.

Ступав важко, але енергійно. На старанно вимитій і натертій до блиску підлозі залишалися сліди його вогких підшов. Ті сліди, пам'ятає Надійка, особливо впадали їй в очі і дратували. Під плащем у гостя виявився теж військового крою сірий, з грубого сукна кітель і такі ж заправлені в халяви чобіт штани. А під кашкетом — ще цупкий, хоч і обрідний уже їжачок сивіючого волосся. Обличчя в нього крупне, втомлене, трохи брезкле. Щоки обвислі, великий рівний ніс, а під сірими виразними та гострими очима набряклі мішки.

Він упевнено, неквапливо йшов з кімнати до кімнати, хоч вихователі з тьотою Правдою на чолі ледь устигали за ним, мовчазні й принишклі.

Будинок усього з рік як спорудили. Був він новенький і ще погано обладнаний, з витертими, що аж просвічувалися, ковдрами на ліжках, зі старими й незграбними меблями. Хоч увесь аж сяв чистотою. А обличчя гостя з кожним кроком усе хмурнішало, рухи ставали нервовіші, і навіть вогкі сліди його підшов, здалося Надійці, стали помітнішими, чіткішими. «Чому ніхто не сказав, не попросив його, щоб витер підшви?» — думала дівчинка, йдучи трохи осторонь гурту вихователів.

А той чоловік, переходячи з кімнати до кімнати, щось уже почав (як відзначила про себе дівчинка), не дивлячись на людей, гарикати. Йшов від спальні до спальні, від їдальні до кухні і скрізь до всього приглядався прискіпливо, гостро, так що від того всі ніяковіли. Зазирає у кожен куточок, шарпав блаженські ковдри, перекидав подушки, заглядав під тоненькі матрацики, відчиняв шухляди, тумбочки, шафи. І дратувався дедалі більше, і гарикав усе голосніше. А потім уже просто погукував за щось там, що йому особливо не сподобалося, на сполоханих і принишклих виховательок. І найдивнішим з усього Надійці було те, що принишкла і наполохалася й сама тьотя Правда... «Невже ж отак і мовчатиме?» — думала дівчинка, відчуваючи, що саму її дедалі більше поймає злість.

На кухні гість заглянув мало не до кожної каструлі, гримнув на тьотю Пашу, навіть не привітавшись перед тим, і перенюхав, перекуштував на смак усе, від борщу до житньої хлібини. Зайшовши знову до їдальні, так шарпнув якусь безневинну тумбочку, що та перевернулася, а дверці її випали з завіс. А повертаючись через спальню, добув з кишені коробку «Казбеку» і, навіть і не подумавши запитати дозволу, запалив цигарку. В чистенькій дівочій спальні, яка не те що диму, а й просто незапаленої цигарки ще ніколи не бачила. І йому знову змовчали. Тільки — помітила дівчинка — опускали погляди.

У залі він зупинився біля пофарбованої в зелене діжечки, в якій росла подарована дітям з сусідньої оранжереї лапата пальма. Збив попіл з кінчика цигарки просто в діжечку.

— Одне слово,— промовив суворо, наче присуд, який не підлягає оскарженню,— погано! Дуже погано,— повторив, знову збиваючи попіл з цигарки у діжечку. Та... несподіва-

но зустрівшись із поглядом синьоокої, русавої дівчинки в червоній краватці і ще не встигнувши нічого з того погляду збагнути, вже лагідніше запитав: — А ти як гадаєш, піонерко?

— Я?! — Надійка одразу ж захлинулася, аж повітря їй в грудях забракло від обурення, змішаного з незрозумілою образою. Вона перевела подих, вирівнялась. — Я?! — сказала ще раз дзвінким, високим від напруження голосом. — Я... вважаю, що покрикувати на жінок невиховано, а курити в дитячій кімнаті і збивати у вазон попіл — некультурно!

І по тих словах, незважаючи на хвилювання і збудження, відчула, як тихо й порожньо стало раптом навколо неї. Так, ніби залишилася одна-однісінька, усіма покинута, а люди, які стояли поруч, умить опинилися десь далеко-далеко і, головне, стали їй зовсім чужі, дивилися зараз на неї не те що без співчуття, не лише з острахом, а й з гнівним осудом.

Якусь мить у кімнаті висла така неприємна, незручна і приголомшлива тиша, що, здавалося, можна було оглухнути від неї. Молоденька, тільки з інституту, вихователька Наташа потім розповідала, що в неї навіть шкіра на голові стерпла, і вона стояла, чекаючи з хвилини на хвилину, коли підлога під її здерев'янілими ногами раптом провалиться, а начальство несамовито затупотить чобітьми, загатить кулаками об лутку вікна і вибухне грізними прокльонами.

Спершу було таке враження, що до начальства нічого не дійшло і воно ще не зрозуміло, що ж, власне, сталося.

Довгу, здавалося, нескінченно довгу хвилину чоловік дивився сірими холодними очима на зблідлу від збудження Надійку, і нараз вона помітила, як очі ті несподівано змінилися і... потепліли. Велике, важке обличчя скривилося у якійсь чи то ніяковій, чи болісній посмішці і видалося дівчинці зовсім не грізним і не холодним, а таким собі звичайнісіньким обличчям звичайнісінького зніченого дідуся. І проступило у виразі того обличчя щось таке... таке, що Надійці мимоволі стало навіть шкода того чоловіка. Хоч ні відступати, ані вибачатися вона й не збиралася.

А він і не проковтнув, не з'їв нікого, не затупотів ногами і не насварився. Лише, не проганяючи з обличчя тієї печальної, ніякової посмішки, стиснув у пальцях цигарку, скрутив у вузлик, пригасив і сховав назад до картонної коробки.

— Твоя правда, піонерко,— сказав тихо.— Певне, так воно і є. І некультурний, і невихований. Хоч я теж із приютських. Ще тоді, до революції... Таки погано, ой, як погано нас тоді, як ти кажеш, виховували. А пізніше вже було не до того...— він говорив усе тихіше й лагідніше.— Так що ти вже пробач... І хоч не так, мабуть, ви мене зрозуміли. З самого ранку всю душу вимотували. Але нічого... Спасибі за правду. Твої от вихователі не сказали, а ти — молодця! Певне, коли я поїду, гриматимуть на тебе: начальство, мовляв, образила та роздратувала. А ти не бійся! Правда — завжди правда. Ще якось і Володимир Ілліч писав, що краще невдало сказати правду, аніж промовчати про неї, коли діло серйозне.

Він помовчав замислившись. І, лагідно та мовби винувато дивлячись на дівчину, запитав:

— Тебе ж як звуть, дочко?

Надійка відповіла.

— А батьки... хто були твої батьки?..

І, ще навіть не докінчивши того запитання, одразу зрозумів з Надійчиного обличчя, що з блідого швидко ставало рожевим, з опущених голів виховательок і з ще глибшої тиші, яка гула навколо нього,— знову він зробив щось не так. Бо звідкіля ж йому було знати, що саме про таке розмовляти з Надійкою не слід, і ніхто й ніколи при ній нічого подібного не говорив. Звідкіля було йому знати, що дівчинка не просто сирота, а навіть і не знає, хто вона, звідки, не лише того, де поділися її рідні, а й хто вони і де жили. Що й прізвище у неї випадкове, дане їй за назвою тієї станції, на якій її колись, зовсім маленьку, підібрали, а батьківське ім'я Надійці дав, таким чином немов удочеривши її, колишній завідуючий дитячим будинком над Россю — безногий, рудовусий Харитон Миколайович.

Не знав, не міг знати чоловік усього того. Та одразу, без слів зрозумівши все, ще більше знітився і посміхнувся так збентежено, що Надійці по-справжньому стало за нього боляче.

— Ет! — різко махнув чоловік рукою.— Знову я, здається, якусь дурницю...— І не докінчив. Круто повернувшись, забувши навіть попрощатися, зсутулившись і втягнувши голову в плечі, пішов до дверей важкою, стомленою ходою.

Було то вже в новому будинку, в обласному місті, в будинку, що його звели на високому горбі, з якого видно широкі дніпрові луки й далекі синіючі ліси на обрії. Тоді

коли тихі мальовничі заводи й теплі синюваті скелі над Россю залишилися в минулому і стали тільки приємною згадкою, минулим рідним дитинством, яке буває в кожній людині, було і в Надійки та її подруг і завжди та скрізь пов'язувалося з Россю, з її зеленоскелястими, милими і рідними берегами.

Давно вже немає їхнього притулку над Россю. Прийшли підривники і могутніми вибухами розстрожили, розпанахали на скалки тверді й такі дорогі скелі, далеко в степи загнавши сполохану сільську тишу, побудували на тому місці високу, гладеньку та акуратну греблю електростанції.

Давно немає того всього, старого і милого. Але в спогадах, в уяві все так і залишилося, як було. І жило, і живе, і до самої смерті житиме таким, як було,— милим, рідним, безповоротним і від того в сто крат дорожчим дитинством.

А на той час вони жили в місті і вже без Харитона Миколайовича в новому, просторому і ще погано обладнаному будинку, що височів над роздоллям дніпрових луків.

Коли поїхало начальство,— вийшов і зник з очей той літній, стомлений, роздратований і лагідний дідусь,— Надійці і справді почали докоряти. Дорікали їй тим, що не всяка одвертість є корисною і потрібною. Навіть розумною... Хтось обмовився, що не всяка правда є правдою. І всі найбільше побоювалися того, що та невдало сказана правда, певне ж, образила високе начальство, роздратувала, чого доброго, і тепер їхній дім матиме обладнання та машину, може, десь аж після всіх інших, аж в останню чергу...

Однак Надійка не каялася, не дуже брала все те до душі. Довго ще турбувало її зовсім інше: чому саме вона, а не дорослі, сказала тому чоловікові правду в очі? Чому дозволяли на себе гримати, і чому навіть тьотя Тося, навіть вона — тьотя Правда і гроза генералів — змовчала? Хоч, правда, потому лише вона й не докоряла нічим Надійці.

Та, як казати одверто, скоро виявилось, що й докоряти було нічим. Начальство зовсім не розсердилося, і обладнання та машину виділили їм дуже швидко.

А до тієї історії Надійка в розмові з тьотею Тосею поверталася ще кілька разів. Згадувала навіть недавно, коли вже стала студенткою... З дитбудинком вона не поривала зв'язків і тепер. І ніколи не пориватиме, як не поривають ніколи з своїм дитинством. Часто там буває, допомагає молодшим, а з худенькою, сивіючою тьотею Тосею, яка

давно завідує будинком, вони тепер великі друзі. І навіть звертаються одна до одної на «ти», як дочка й матір. Коли заходить про той випадок, Надійка, хоч і усміхаючись, але все ж стримано і не без певного осуду, дивується:

— Що ж ти тоді, тьотю Тосю, злякалася? На генерала, кажуть, нагримала, а тут... Побоялася правду в очі сказати, чи як? Здивувала ти мене тоді й прикро вразила.

А та, і собі усміхаючись на відповідь, знічено, ніяковіючи, казала:

— З тактичних міркувань, Надійко, з тактичних міркувань. Генерал — що! Генерал — чужий і далеко. Він пішов та й забув, він тобі нічим не зашкодить. А начальство — воно своє і близьке. А нам так же до зарізу потрібна була машина!

І ховала очі, намагаючись не зустрічатися поглядом з Надійкою.

А та супилась і говорила вже зовсім серйозно:

— Не визнаю таких міркувань. Та й неправда це! І не говори мені. Здрейфила тьотя Правда! Чого там! Що правда, то правда! А що правда, то не гріх!

ІСТОРІЯ ГЕРОЇЧНА

А втім, і сама Надійка — сталося таке — одного разу не втрималася на тих ідеальних високостях, на яких хотіла бачити завжди своїх близьких і найперш саму себе. І трапилася з нею така історія, взяла на душу гріх згарячу, а потім відступати було вже пізно.

Першопричиною всього були заздрощі, які, як то відомо, ніколи людину до добра не доводять.

Уже з третього класу стала Надія Харитонівна Фастівська першою ученицею в класі, круглою відмінницею, можна сказати, громадським діячем. З того часу не здавала завойованих позицій, власне, поки й училася в школі. І через те відчувала впевненість у собі, твердий ґрунт під ногами. Почувала, що все їй дається порівняно легко. Від того, що навчилася систематично та старанно працювати, була й ота впевненість у собі, і майже неприховувана зневага до тих, хто хоч у чомусь виявляв лінощі, і така собі неусвідомлена, але вже відчутна самоповага чи навіть гордість, гостріше, ніж у інших, почуття власної гідності.

Була ж вона ще зовсім дитиною. І могла, вміла захоплюватися зовсім по-дитячому, до самозабуття. А завдання з хімії було (як на їхній вік) таки досить складне, ніби

навмисне ускладнене, а вчитель — новий, молодий, умів якось гостро та дотепно висміяти лінюха одним-двома словами. І вона його не те щоб боялася, але, чомусь таки дуже соромилася. Та й не могла ж справді діяти такого, щоб стати бодай хоч на один раз мішенню для його дотепів. («Так, так... Що ж це ви, Надіє Харитонівно, часу не мали чи забули за своїми великими державними обов'язками? Ранній склероз, виходить. Отак і запишемо»). Ні, так з нею в класі, та й взагалі у школі, ще ніхто й ніколи не розмовляв. І не буде. Ні. Хоч... що ж тут казати? Завдання так і залишилося невиконане. І вона з гострою тривогою усвідомила це, схаменулася та опам'яталася аж на світанку, за якихось півтори-дві години до того, як треба вставати і йти до школи.

Дівчата-подруги всі ще спокійно спали, а вона з своїми враженими гордощами лежала, широко розкривши очі, металася, мучилась у думках, шукаючи виходу, мов ота білочка Ласуха в колесі. Шукала і не знаходила. А про те, щоб прямо піти і сказати просто вчителеві перед усім класом так, як воно насправді було, навіть на думку не спадало. Ще коли б тьотя Тося або хоч принаймні старенький Петро Степанович... А так тому молодому, Олегові Володимировичу... Ні, нізащо. Хоч би її тут різали. Бо скажи йому хоч правду, хоч неправду — вона вже знає, — не повірить. А коли навіть і повірить, то однаково висміє, хоч с'як хоч так, перед усім класом.

Тієї осені піонерська організація республіки оголосила місячник лісу. По всіх усядах — у містах і селах, у школах і дитячих будинках — діти заготовляли насіння: збирали жолуді, каштани, соснові шишки, насіння кленів, акації, гледичії... У місті було оголошено умови соціалістичного змагання між піонерськими організаціями. Піонери дитячого будинку імені Олега Кошового включилися у змагання перші. Щовихідного і майже увесь позашкільний час діти збирали каштани та жолуді, а нова дитбудинківська машина щоденно робила ходку на заготівельний пункт до лісництва.

За тиждень до закінчення місячника в піонерській газеті писалося, що на перше місце в області виходять піонери дитбудинку імені Олега Кошового. А в самій організації перед веде ланка Надії Фастівської. І Надійка захопилася...

А що захоплюватися наполовину вона не вмiла, то все інше на той останній тиждень було закинуто й забуто. Це ж

не жарт — перше місце! Адже організація-переможець нагороджувалася перехідним прапором ЦК ЛКСМУ, а переможець ланка — екскурсією до Москви та Ленінграда під час зимових канікул.

І от... «перемогу» здобуто! Завдання з хімії не виконано, і, незважаючи на лаври переможця, — не колись там, а вже сьогодні, за дві-три години, — на неї чекає поблажливо-недовірлива посмішка і сором перед усім класом.

Звичайно ж, можна підвестись, вибачитися, сказати всю правду, пообіцяти виконати. І вона вже бачила ту нестерпну посмішку вчителя, якого (може, єдиного) так соромилась і побоювалася. Бачила, — вже наперед стискаючись у клубочок і відчуваючи, що цього не витримає, бо до такого просто не звикла, — «кілочка» за невиконане завдання, якого вона ще не мала ніколи! Не пам'ятає такого! І не буде! Нізащо! «Так, нізащо!» — затялася дівчина. Вона краще просто не піде до школи. Так, не піде, залишиться, виконає те завдання і тільки тоді... А зараз нізащо!

Вирішила вона так, ще лежачи в постелі, з відчаю та безвиході, зовсім не подумавши зопалу, чим пояснить, чим виправдає своє рішення не йти до школи. І, може, саме тому, далі все пішло зовсім не так, як уявлялося. Обернулося таким чином, що ніхто, тим більше вона сама, і подумати б не зміг. Де там! Таке й уві сні не присниться.

Все з самого початку пішло не так, якось шкереберть, поза її волею. Закрутило й понесло, як на великій хвилі, з якою не можеш ані впоратися, ані втриматися на ній.

Спочатку, коли всі вже в дитячому будинку давно підвелись, прибрали постелі, повмивалися, зробили зарядку та сіли снідати, несподівано виявилось, що Надійки нема за столом. Вона так і залишилася в постелі. І був то вчинок не усвідомлений, не запланований наперед. Думала, просто полежить, ніхто того в поспіху зранку не помітить, а коли всі підуть до школи, вона тихенько встане і — одразу нагору, до класної кімнати.

Та відсутність її помітили відразу. І здивована, ба навіть дещо стривожена тьотя Тося кинулася до спальні: — Надійко, що це з тобою сталося?

— Я... я... — збентежилася від несподіванки так, як давно вже не бентежилася, і відповідь залежала від її усвідомленої волі вже лиш наполовину. — Я... я... здається, трохи захворіла...

Ті слова спали на думку перші саме тому, що інших так швидко придумати не змогла, випалила те, що лежало най-

ближче, сказала неправду зопалу, вже тільки наполовину усвідомлюючи, що робить.

Наполохана тьотя Тося одразу ж покликкала лікаря. Ще була якась часинка на те, щоб зупинитися, сказати правду і скінчити з тим усім. Але вона, вагаючись, розгубившись, утратила ту часину. А коли з'явився лікар — огрядна червонощока жінка з густим контральто, що звучало завжди впевнено, по-командирському, безапеляційно, — було вже пізно.

Надійка злякалася і спаленіла від сорому, від того, що ось так, невідь-чого, забрехала. Вона мало не плакала. Та подаватися назад тепер уже не лише перед Світланою Кирилівною, а й перед майже чужою їй жінкою-лікарем, перед цілим будинком завадив їй знову той самий пекучий сором і усвідомлення безвиході та скандальності свого становища. І дівчина розгубилася. «Що вже буде, те й буде», — подумала, зажмурившись.

А далі пішло. Лікарка поставила градусника. Притулила до лоба руку. «Підбери сорочечку». Послухала серце. «Спинку... Покажи язика. Так... Горло. Так... Поглянемо, яка в нас температура. Так. Гм... Як же ми себе почуваємо? Що саме і де у нас болить?»

Температура, на щастя, була. Піднялась-таки. Правда, всього до тридцяти семи. Певне, від сорому й хвилювання. Та все ж яка не є, а температура. А далі... Почувала вона себе абсолютно здоровою, нічого в неї не боліло, серце вистукувало, як механізм доброго годинника, язик був чистенький і рожевий, горло теж, а голова свіжа, як після літньої купелі.

— Так що ж нас турбує? Де в нас болить?

Залишилось єдино можливе в такому випадку, чого нічим і ніяк одразу не перевіриш, — живіт. Давно вже всіма випробуваний засіб — багатостраждальний і безсоромний живіт, який не раз уже покривав і тут, у дитбудинку, і в багатьох інших місцях невиконаний урок і далеко значніші речі.

— Пригадай, що вчора їла? Як спала вночі?

З тим усім, як на зло, теж було гаразд. Отже, десь там просто боліло — і край.

— Як?..

— Ну, просто... Поболить так якимось гостро, потім перестане. А потім — знов...

Почалося серйозне і доскіпливе обмацування живота. Руки в лікарки були холодні, пальці — з довгими гострими

нігтями. Та ще перстень з гранчастим камінцем на мізинці правої. А Надійка боялася лоскоту.

— Тут? Тут? Отут?

Гострий, певне підламаний, ніготь ненавмисне дряпнув десь збоку. Надійка шарпнулася з несподіванки і глухо ойкнула.

— Тут?!

— Т-тут...— не мала вже чого казати дівчина.

— Ну, я так і думала!

Лікарка ще деякий час старанно обмацувала, прислухалася, розпитувала, а Надійка щоразу, коли вона торкалася того дряпнутого місця, вже навмисне ойкала і здригалася.

За годину лікарка привела ще дідуся з ріденькими сивими вусами, в окулярах у дротяній оправі, що якимсь чудом трималися на самому кінчику гострого синього носа. Тепер вони вже вдвох обмацували і м'яли Надійчиного живота, все випитували: «Тут чи отут?» А тьотя Тося стояла трохи осторонь і стежила за тим усім тривожно розширеними, застиглими очима.

Тепер намучений живіт почав і справді наче поболювати. Надійка здригалася та ойкала уже зі значно більшою охотою. Особливо ж боляче і неприємно було тоді, коли лікарка вганяла їй у правий бік живота майже по кісточки усі п'ять пальців і люто колупала.

— Так...— сказала за якийсь час.

Потім лікарі пильно та значуще поглянули одне одному в очі і, стомлені, одійшли до вікна. Про щось там пошепотілись і, коли до них наблизилася тьотя Тося, разом з нею вийшли в сусідню кімнату.

До спальні лікарі уже не поверталися. За деякий час підшла до Надійки тьотя Тося. Була якась тиха, замислена і зосереджена. Зайшла, підібгала ковдру і сіла в ногах у Надійки на край ліжка. Помовчала, підбила дівчині подушку.

— Ти, Надійко, не бійся,— промовила згодом тихо.— Нічого страшного у тебе немає. Так...— І, знову помовчавши, обережно запитала: — Ти про таке, як апендицит, звичайно, чула?

— Чула,— не зрозумівши, до чого воно, і про всяк випадок насторожившись, чи то відповіла, чи то запитала Надійка: — А хіба що?

— Нічого... Це майже звичайне явище, коли у людей буває запалення. Майже в кожного другого. Знаєш, є такі

країни, де апендикс оперують кожній дитині, коли вона тільки народиться.

— Так,— усе ще не розуміючи, але вже з острахом підтверджувала Надійка.— Але ж...

— Ні, ти не бійся. Це зовсім, розумієш, не страшно.

— Так. Але чого я маю боятися?

І тут тьотя Тося зрештою зважилась і кинулася, як з мосту в воду:

— Надійко, тобі обов'язково треба видалити апендикс.

— Що?! — аж тепер зрозумівши все, підскочила і сіла на постелі перелякана Надійка.— Ніякого апендициту у мене немає! Немає!

— Надійко, заспокойся,— сама хвилюючись і намагаючись стримуватися, пригорнула рукою дівчинку тьотя Тося.— Нічого страшного тут немає. Операція нескладна. Кожна друга людина... А ти дівчинка вже доросла і мусиш зрозуміти...

— Тьотю Тосю! Тьотю Тосю! — хапала її за руки Надійка.— Та нічогісінько я не боюсь. Та коли б... Та немає в мене... І нічого в мене не болить! І не хвора я! Просто не встигла виконати завдання з хімії і не хотіла сьогодні йти до школи. Тьотю Тосю!..

А тьотя Тося, замість прислухатися, раптом спохмурніла і навіть трохи розгнівалася.

— Посоромся, Надійко! Ти — така смілива і розумна дівчина... Я просто не чекала від тебе...— Ти — і раптом говориш неправду. Сором який! Ти просто боїшся. І не треба... не треба мені більше казати неправди. Ти... Та ніколи з тобою такого не було і бути не може! Ні разу з тобою, відмінницею, такого ще не траплялося! Ось ти спочатку заспокойся.

— Та слово ж честі! Все це я вигадала. Чесне піонерське.

— Соромся, Надійко! «Чесне піонерське!» Я просто не чекала від тебе.

— Так, тьотю Тосю!..

— Ні, ти заспокойся і послухай. Ти навіть і не почувеш нічого. Просто соромно бути такою боягузкою! Згадай Зою Космодем'янську... А що витримали Любов Шевцова і Уля Громова! Ти ж знаєш, читала... Подумай, що це в порівнянні з якимось там апендицитом. Треба, зрештою, гартувати волю й витримку.

— Та тьотю ж Тосю!

Та що більше ганьбила себе Надійка, що гарячіше, пристрасніше, аж до сліз, доводила, що все те вона вигадала, навмисне симулювала, то твердішою та суворішою ставала тьотя Тося. І все логічніше та переконливіше доводила, що боягузтво піонерці не до лиця, що така операція взагалі навіть корисна. І підтвержувала свої думки один раз прикладами з медичної практики, а інший — героїзмом партизанів, підпільників-комсомольців та піонерів, які, попавши до рук фашистів, витримували найстрашніші тортури.

За кілька годин перевтомлена, перехвильована, до краю знервована тим, що ніяк і нічим не може довести того, що є насправді, вкрай засоромлена Надійка впала горілиць на подушку і заплакала. Добре виплакавшись, стихла і трохи заспокоїлась. Не обзиваючись ні до кого й словом, лежала так довгенько, мучачись пізнім каяттям та прислухаючись до себе. Прислухалась так ревно, що зрештою їй і справді почало здаватися, ніби в животі з правого боку у неї щось поколює і муляє. Дівчина міцно склепила повіки, так міцно, що жовті кола заходили перед очима. І нараз подумала про себе зі злістю і навіть обридженням: «Ну, що?! Так мені й треба! Щоб знала! Вдруге вже не брехатиму! Ніколи... І нехай тепер ріжуть. Нехай! От мені!...»

Одно слово, Надійку таки оперували. І вона потім ще й вважала, що все обійшлося досить добре, не так уже й дорого заплатила за свою дурну пиху та брехню.

Але найдивнішим і навіть найсмішнішим було те, що пізніше, кому б вона не розповідала про це з усією щирістю та одвертістю, їй ніхто, ніде і ніколи не вірив. А вислухавши, майже кожен, поблажливо, як на невинний жарт, усміхаючись, казав:

— Ну, це ти, дівчино, звичайно, все вигадала.

ІСТОРІЯ, ДАВНО ОЧІКУВАНА І НЕСПОДІВАНА

Роки за роками спливали непомітно, але невблаганно. Вони принесли в Надійчине життя багато малих і великих, малопомітних і разючих змін. Перенесли дівчину з тихої Росії до обласного міста, на широкі дніпрові простори. З жовтеняти вона стала піонеркою, з піонерки — комсомолкою, з школярки — студенткою.

Надійка розгубила багато колишніх друзів і натомість знайшла багато нових. Давно вже загубила свого названого батька Харитона Миколайовича. Він, кволий інвалід, не

захотів кидати рідних місць, а випровадивши своїх вихованців до міста, невдовзі захворів і десь за два роки й помер від тяжкої недуги серця. За ті роки тьотя Тося стала Світланою Кирилівною, з виховательки перетворилася на старшу подругу чи, власне, матір. Навколо Надійки жили, вчилися, працювали сотні нових людей, цілий новий колектив. У її життя ніби й непомітно, несподівано, але владно увійшов Зігфрід...

Вона побувала в Києві, Москві, Ленінграді, в Криму і на Кавказі. Пропливла на човні Дніпром від свого міста аж до Херсона, бачила Дніпропетровськ, Запоріжжя, Хортицю і Каховку, плавала в Чорному морі і зустрічала схід сонця на карпатських полонинах. Кілька разів уже приїжджала вона до Фастова, ходила там, замислена, понад залізницею і в самому місті, намагаючись знайти давно затерті та й не відомі їй сліди і розгадати свою таємницю.

Майже все, що можна знати звичайній письменній людині — не фахівцеві — про зорі, вона вже знала. Знала про ті далекі, загадкові світи, з яких одні ще світять, а інші давним-давно згасли, і про ті, летючі зорепади, що так чарівно відбивалися в її великих темно-волошкових очах ще там, над Россю. На її очах, за її пам'яті, зринули в небо нові, ніколи до того нечувані летючі зорі-супутники, які вже сягнули Місяця. З глибоко прихованим хвилюванням, пристрасно вивчала вона історію минулої великої війни і тепер знала майже про кожен її помітний етап чи поворот, почувала себе майже її учасницею, хоч вона, та війна, так і не випускала, так і приховувала до цього часу десь на своїх плутаних стежках-дорогах її, Надійчину, таємницю.

Багато що різоче змінилося в житті країни, людей, у її житті. Але незмінним було одне: вона так і залишилася Надією Харитонівною Фастівською. Так, як і колись, незмінно і нишком (бо того не мусив знати ніхто) виглядала, розшукувала і знаходила в небі «свою» зірку. І сподівалася...

Вже закінчувала третій курс інституту, але так досі й не знала ані дня свого народження, ані того, скільки ж їй насправді років. Адже те, що записано в паспорті, — річ умовна, старші колись так умовилися: вважати, що Надійка пішла до першого класу тоді, коли їй виповнилося сім років.

Усе її життя складалося так, що вона рідко коли залишалася сама, наодинці з своїми думками. Та й не мала

вона за працею, постійним напруженим навчанням часу заглиблюватися у свої відчуття. Бувало, те, що постійно жило в ній, забувалося, часом не думала про те місяцями, а то й цілий рік. Та все ж сховатися від самої себе не могла. Вони таки надходили, хвилини самотини, хвилини роздумів, коли «воно», як подумки відзначала сама Надійка, «накочувалось» і заливало всю істоту чуттями особливими, майже нестерпно, пронизливо тоскними.

Сидячи самотньо десь у лузі над Дніпром а чи на кручі, під холодними, недосяжними зорями, почувачи таку загубленість, ніби взагалі оце залишилася в світі одна-однісінька, вона думала: «І все ж хто я? Хто я, справді, така? Як моє прізвище? Хто мої батьки? Як їх звали? Звідкіля вони? Живі чи померли? Чи я коли зустріню, побачу хоч когось із своєї рідні? Чи хоч почую, хоч дізнаюся про них?»

За таких хвилин холодний сум боляче стискав їй серце, і тоді вона, доросла, висока дівчина з товстою русою кошою, темно-волошковими очима і химерно вирізьбленими повними губами, дівчина, яку всі звикли бачити впевненою в собі, рішучою у своїх вчинках, веселою та життєрадісною, відчувала, як їй чомусь незатишно, холодно і навіть страшно у цьому великому, загалом привабливому, цікавому світі...

Тоді світ для неї ставав аж надто просторим, він ніби порожнів, і вже вона почувала себе не центром його, а лиш загубленою в безмежному океані піщинкою.

Такі хвилини накочувалися на неї не часто, і, головне, про них ніхто, навіть найближчі друзі, нічого не знали. Сама ж вона таких хвилин боялася, після них довго не могла заспокоїтися, тож, як могла, намагалася уникати їх. Хоч вони все ж приходили, несподівані, невідворотні, дужчі за неї.

У кінці вересня на початку четвертого курсу випало кілька вільних днів. У Зігфріда тоді саме була відпустка, і вони вирішили проїхатися пароплавом до Києва. В Києві лагідного осіннього дня їх потягнуло чомусь на пляж.

Хоч дні стояли й теплі, але охочих купатися в похолоднілій воді Дніпра було зовсім мало. Купальний сезон уже закінчився, і залишилися тільки здебільшого молоді, ентузіасти. Вода того дня виявилася заохолодною навіть для Надійки, і дівчина, побовтавшись кілька хвилин коло берега, вийшла з води перша, назвавши Зігфріда «моржем» і помахавши йому рукою.

Витерлась, одягнула сухий купальник, сіла на лаві. Небо було чисте, якоїсь особливої, осінньої синяви. Зелені київські горби навпроти де-не-де плямилась яскравою жовтизною та золотою червінню. Вже не жарке, але ще тепле, плавалося над Подолом біле кружало сонця. Гріючись під його променями, Надійка розгорнула комсомольську газету, що її по дорозі купив Зігфрід. Звично й лінькувато погляд мимохіть ковзнув по четвертій сторінці і одразу ж зачепився там, де звичайно друкувалося петитом про різні не зовсім звичайні пригоди, випадки, дива природи тощо... Цього разу над куценьким стовпчиком значилося: «Хвилююча знахідка». Надійка перебігла той стовпчик очима. Звичайний, можна було б сказати, буденний факт часів війни. Але він чомусь привернув-таки увагу дівчини, і Надійка перечитала ту замітку вдруге, уважно. Розбираючи заваля одного з колишніх станційних пакгаузів під новий будівельний майданчик, під брилою зцементованого каміння старої поваленої стіни знайдено ремінну офіцерську планшетку, яка досить добре збереглася. З уцілілих паперів з'ясувалося, що планшетка належала молодшому лейтенантові медичної служби Марті Никифорівні Соколовій. Крім її особистих документів, у планшетці виявлено також пакет з відомостями персонального характеру на кількох дітей-сиріт, евакуйованих із дитячого притулку міста Н. Серед них: Нюся Романівна Нестеренко, Клавдія Софронівна Лозинська, Ольга Іванівна Ковальчук та інші. З розшуків, організованих редакцією, виявилось, що М. Н. Соколова, родом з Ростова, була тяжко поранена в травні сорок четвертого року на станції Ф. і, не опритомнівши, померла на третій день в одному з київських шпиталів... Ніяких відомостей ані в рідному місті Соколової, ані в інших містах про згаданих дітей не розшукано. А тим часом той планшет, може, й сьогодні зберігає таємницю чийогось життя чи смерті. Редакція буде вдячна.

«Редакція буде вдячна... Таємницю чийогось життя... Та інші... Та інші... Та це ж я — та інші!» Гаряча хвиля, не хвиля — могутній вибух у грудях. Вогонь у голові. Спазматично здушене горло. «Нюся ж! Нюся-велика! І вона, міфічна Марта Никифорівна! Та інші!..» Чорний диск сліпучого сонця. Годинник. Початок третьої? Четвертої?

«Побачила там когось знайомого?» — подумав Зігфрід про Надійку, неквапливо виброджуючи з води. Він хоч і здивувався, але спочатку особливого значення побаченому не надав. Надійка, тримаючи в одній руці сукню, а в

другій черевики та розгорнуту газету, не озираючись, грузнучи в піску, широкими стрибками бігла вздовж пляжу до мосту. Знайомих на її шляху ніби не було. А коли Надійка, як була, в самому купальнику побігла вже по мосту, Зігфрід зчудовано знизав плечима. Вже аж на тому кінці мосту Надійка на бігу почала натягати на себе сукню. І тоді Зігфрід, голосно свиснувши з подиву, вражений до краю, почав квапливо, не потрапляючи ногами в холоші, одягатися.

...У дівчини тремтіли руки. Голос від хвилювання здався хрипким. Очі збуджено блискотіли, а на щоках проступили плямисті рум'янци. Вона чула про оту Марту Никифоровну, знала особисто усіх тих п'яťох перелічених у пожовклому, аж зруділому папері дівчаток, могла навіть розповісти, де вони тепер... Голосом, що уривався і тремтів від хвилювання, розповіла все, що чула сама від Нюсі Нестеренко про ту далеку, пошматовану вибухами, порізану променями прожекторів фастівську ніч. Усе було так, усе як є... Тільки в планшеті, на який, видно, вона поклала так багато надій, крім того пакета з п'ятьма довідочками на знайомих дівчаток, особистого посвідчення М. Н. Соколової і газети Н-ської дивізії, більш нічого не було. А чубатому, худющому хлопцеві з редакції в синій, з закасаними рукавами ковбойці так хотілося хоч чимось утішити, хоч чимось допомогти оцій гарненькій, вкрай розхвилюваній — та де там! — просто приголомшеній дівчині. Зрештою йому, газетяреві, і самому хотілося якогось збігу, відкриття, несподіваної зустрічі рідних через багато років, хотілося чогось хоч трохи сенсаційного і... романтичного. Але...

З очима, ще палаючими від збудження, потрясіння її надії, але вже з поблідлими, посірілими щоками і безнадійно опущеними вздовж тіла затерплими руками Надійка сиділа на краєчку твердого стільця, на очах втрачаючи всю свою стрункість. Сама скорбота, сама печаль і німий відчай. На темно-зеленому, в старих чорнильних плямах сукні стола перед нею лежала купка зжовклих паперів і чорний прямокутник пересохлого, затверділого ремня, який був колись жовтим, акуратним, елегантним навіть планшетом...

А навпроти, спершись ліктем на стіл і зануривши всю п'ятірню в рудяву кучму чуба, сидів, дивлячись на неї жалісливими, співчутливими і збентеженими очима, худий, довгоносий юнак.

Щоб хоч показати, як він насправді хотів би їй допомогти, довести свою щирість, хлопець раптом схопив обома руками той зчорнілий планшет, перевернув його і міцно, навіть з досадою, люто струсонув... І раптом... глухо стукнувшись об зелену поверхню стола, з планшета щось випало.

Першої миті юнак просто не повірив своїм очам, так його те здивувало. Але вже за секунду обоє вони, ледь не стукнувшись лобами, рвучко нахилилися над тим чимось невідомим, що несподівано, невідь-як і з чого, впало на стіл, до того, певне, запавши в складчасте дно планшета.

Був то довгастий, невеликий, на півпальця, темний предмет, перев'язаний тоненьким напівзотлілим шпагатиком. Надійці здався він звичайним пластмасовим футлярчиком від губної помади. А хлопець був, видно, більш обізнаною людиною. Опам'ятавшись після першого подиву, він обережно, двома пальцями, взяв ту чорну трубочку, повертів і зрозумів, що перед ним не що інше, як звичайний фронтний медальйон, чи, простіше, як то називали таку річ на всіх неосязних фронтах війни, патрон з «солдатською смертю»

Юнак повертів той пластмасовий патрон, потім узяв за кінці пальцями обох рук і крутонув. Патрончик легко піддався і одразу розгвинтився на дві половинки. З трубочки визирав невеличкий, вирваний із записничка клаптик паперу, туго скручений у дудочку. Вже з першого погляду зрозуміло було, що він добре зберігся, навіть не зжовк. Хлопець обережно-обережно (Надійці здавалося, що робить він те нестерпно повільно) розгорнув папірець на столі, вирівняв, ледь торкаючись кінчиками пальців...

«Надійка Очеретна зі Скального»,— було написано на тому клаптикові розгонисто і, видно, нашвидку блідим синім чорнилом. І трохи нижче дописано грубим червоним олівцем: «Довідатися у капітана Попової».

Вони разом перебігли очима ті короткі записи: враз, одним позирком, в одну коротку мить. А наступної вкрай збентежений чубатий юнак сполошено схопився з місця.

— Води! Скоріш хто-небудь води! — перелякано заволав він, притримуючи за плечі поблідлу, важко обвислу на стільці Надійку.

Про все те Зігфрід довідався пізно вночі. Занепокоєний і знервований, він оббігав усе місто і, зрештою, десь аж об одинадцятій вечора зустрів-таки Надійку на річковому вокзалі.

Повернувшись додому, Надійка не спала всю ніч і не давала заснути Зігфрідові.

Чи то справді її прізвище?! Очеретна! Слово честі, зовсім непогане прізвище! Ой, а що, коли то написано не про неї? А хто така капітан Попова? Капітан медичної служби? Хто і де вона тепер? Про що вона могла б розповісти? Лишенько, та від цього можна збожеволіти! Невже ж вона зможе довідатися, як звали її матусю? Господи! А татка? А може ж, десь хтось із родичів зараз живе? Може, її також безуспішно розшукували усі ці роки?.. І що це — Скальне? Коли б уже швидше ранок! Як страшно, що все і скрізь уночі зачинено і треба чекати до ранку. Тих кілька годин чекання тепер важчі, нестерпніші за десятки років. Скоріше б ранок, а то можна не дожити! Треба неодмінно дати знати тьоті Правді... Ні, вночі дзвонити незручно. Вранці, одразу, як тільки розвидниться.

Надійці здавалося, що ранок розвіяє все негайно, раз і назавжди. Як? Вона про те не думала і не хотіла думати. Йй не терпілось. Уже не хотілося ані хвилини ходити з чужим прізвищем. Бо воно тепер уже здавалося дівчині дивним, беззмістовним і недоречним... Очеретна?! А що, коли все це тільки міраж, збіг, випадок, фата-моргана?! Жак!

Підручники з географії, географічні карти і книга про визначні місця республіки, що вона їх знайшла на квартирі у Світлани Кирилівни, нічогісінько про Скальне, яке зараз стало для Надійки центром всесвіту, ну зовсім нічогісінько не повідомляли...

На великій, порівняно деталізованій карті республіки, обслідувавши її сантиметр за сантиметром з півночі на південь і з заходу на схід, вони виявили аж чотири Скальних. Судячи з тієї ж карти, всі вони були, напевне, сільського типу. Двоє аж на самому півдні, одне на півночі і одне, найбільше, на півдні сусідньої області. І всі вони були на досить порядній відстані од їхнього міста. Поштові адреси їхні треба було конструювати, домислювати теж по карті. Кинутися одразу до якоїсь довідкової установи вони зопалу не додумалися. В енциклопедію з чотирьох удостоїлося потрапити лише одне Скальне. Саме те, найбільше, на півдні сусідньої області. Райцентр на річці Чорній Бережанці. Залізнична станція. Цукровий завод. Великий радгосп. Колгосп-мільйонер. МТС... Надійка кілька разів вчитувалась у ті скупі рядки, досадуючи на те, що їх так мало і що поряд не вміщено ніякого фото. Читала, переци-

тувала, і от те далеке, не знане, по суті, ніколи (принаймні свідомо) не бачене Скальне з річкою Чорною Бережанкою та височенним димарем цукрозаводу раптом почало вимальовуватися в розгоряченій уяві з величезним садом колгоспу-мільйонера, скелястими берегами річки, містком, якимись ще схилами чи ярами з такими подробицями, що дівчині вже почало здаватися, нібито не в її уяві лише, а й справді все те вона вже колись бачила. І сад, і річку, і завод, і велетенську, скільки зір сягне, рівнину, по якій вусібіч розпросторилися вулиці та провулки. І все те зараз випливає в її спогадах, як з туману, і одразу стає своїм, близьким, рідним, її малою батьківщиною...

— Воно! Саме це! І тільки це! — впевнено, з твердою вірою сказала Надійка.

Однак листи від дирекції дитячого будинку імені Олега Кошового з коротким викладом справи вони написали і послали до всіх чотирьох Скальних.

Увесь той час, поки чекала на відповіді, знервована, нетерпляча, змарніла від пекучого, стримуваного хвилювання, Надійка почувала себе так, ніби в гарячці. І жила як у тумані, нікого навколо себе не помічаючи.

Відповіді прийшли не скоро.

Одне — південне — Скальне і взагалі нічого не відповіло. Друге повідомило, що ніколи ніяких Очеретних в їхній сільраді не значилося. З третього прийшов неофіційний великий і зворушливий лист. Надійці відповідала далека і незнайома родина Очеретних: чоловік і жінка — подружжя. Обоє вони вже літні. Єдиний син загинув на війні. Інших родичів ані тут, у селі, ані деінде у них немає і не було. Однак вони щиро співчують незнайомій дівчині-однофамільниці і охоче та з радістю стали б її батьками, коли б вона на те погодилася. Далі йшла розповідь, на той час Надійці мало цікава: хто вони, гі Очеретні, як живуть і як до них писати.

Скальне з-над Чорної Бережанки відповіло найпізніше, аж наприкінці жовтня. Так, родина Очеретних справді жила до війни у Скальному. Але зараз тут з цієї родини не залишилося нікого. Де поділися? Поки що селищна Рада точно відповісти не може. Для того ж, щоб зібрати відомості, потрібен час... І все. Чийсь нерозбірливий підпис і ні слова більше. Так ніби відро холодної води на голову вилили. Не написано навіть, померли вони, ті Очеретні, а чи куди виїхали. Не написано і того, хто ж вони були...

І все ж, коли люди жили, мусить залишитися по них якийсь слід. Місце, де вони жили, місце, де працювали, сусіди — ближчі і дальші, — поруч з якими вони жили. Не може ж отак зникнути безслідно геть-чисто все. От вона, Надійка, наприклад... Коли вона там народилася, то мусить десь бути й записана! Нехай війна, нехай усе інше. Геть-чисто все не могло згоріти! Згоріло, скажімо, приміщення селищної Ради. То, може ж, щось уціліло в райвиконкомі, загсі, міліції... Мало що може бути!

Вкрай рознервована невідомістю, Надійка вирішила поїхати до того Скального з-над Чорної Бережанки сама і якнайшвидше. Зігфрід і тьотя Тося те її вирішення схвалили. Спочатку Зігфрід хотів був і сам їхати з нею, але Надійка відраяла. У своє невідоме минуле, коли там справді саме її минуле, вона хотіла повернутися одна, сама, без жодного свідка.

Перед Жовтневими святами взяла на кілька днів відпустку в деканаті.

На вокзал проводжав її Зігфрід. Уже на пероні хлопець одібрав у неї плацкартного квитка, кудись на хвилину зник і повернувся з новим — купейним, доплативши за нього в касі. Надійка збиралася було за те з ним навіть посваритись, але настрої складався не до сварки. Зовні дівчина видавалася замкнена і спокійна, хіба лиш трохи зажурена. Насправді ж, у душі — збуджена і напружена. І самій здавалося, що від хвилювання в неї тремтить, вібрає кожна жилочка.

Поїзд відходив о дев'ятій. Надворі була вже ніч. Зігфрід побажав їй успіху. Вона мовчазно, але вдячно кивнула головою. Вже стоячи на приступці вагона, несподівано згадала і підвела лице вгору, до неба. Однак нічого там не побачила. Ніч стояла темна, хмарна, і на небі не видно було жодної зірки. Хоч дівчина знала, напевне знала, що десь там, за непроглядно темними шарами хмар, є, світить, міниться і мерехтить зеленаво-блакитним світлом її висока і далека зірка...

В купе вона одразу ж, як тільки поїзд рушив, забралася на верхню полицю і вкрилася ковдрою. Не хотілося зараз ні знайомитись, ні розмовляти з своїми випадковими супутниками. І взагалі не хотілося ні з ким розмовляти. Хотілось залишитися наодинці з своїми думками, хвилюваннями й мареннями.

На світанку Надійка тихенько, щоб не розбудити сусідів, спустилася на підлогу, поправила зачіску, накинула на плечі пальто і, взявши маленький чемоданчик, вийшла до коридора, тихо причинивши за собою двері. Стала біля вікна і притулилася щодою до шибки.

Швидко видніло. За вікном миготіли спорожнілі, сірі осінні поля. Світло нового дня займалося над ними теж сіре, безбарвне. В небі кількома густими ярусами стояли темно-сизі, важкі, з чорнильно-синіми западинами хмари. І тільки на сході, над самим обрієм, просвічувала тоне-сенька, бліда смужечка цитриново-жовтої холодної зорі.

Молоденька провідниця, з гарненьким, але посірілим чи то від безсонної ночі, а чи від безбарвності світанку обличчям сказала, що до Скального залишилося двадцять кілометрів. І Надійці від тих слів одразу стало тривожно на душі й лячно. І хоч у вагоні було тепло, поза спиною сипнуло холодком, а в груди — самотиною і беззахисністю...

Рівний степ мерехтів за вікном то темно-рудими клаптями нескошеного кукурудзіння, до голими кущами, то чорними смугами заляклого зябу, а то раптом яскраво, закликаю спалахував такою різкою зеленню озимих ланів, що дівчина аж очі мружила від тієї гострої, буйнущої зелені.

Незрушно стояла біля вікна, одна на весь вузький і довгий коридорчик, одна вже на ногах у всьому великому, охопленому сном вагоні, одна, здавалося, у цілому світі. Стояла, тулячись гарячою щодою до шибки, і намагалася зосередитись, зібрати докупи свої думки та почуття і якось збагнути їх. Намагалася, силкувалася і... не могла. «Цікаво, що я робитиму, куди піду одразу, вийшовши з вагона? Може, хай би таки був поїхав зі мною Зігфрід? Ні, ні, добре, що він не поїхав! Добре, що я приїжджаю до Скального вранці... Не вночі, не ввечері, а вранці. А ранки тепер, та ще тут, у степу, вже зовсім холодні...»

Густе плетиво сріблясто-синіх, ніби в полиновому цвітінні, гілок мерехтучою стрічкою заступило перед очима поля. Захисна лісосмуга починалась густим плетивом лоху, переходила в зарості молодого береста, клена та чорноклена і, дедалі густішаючи, тягнулася вже аж до самої станції суцільною і непроглядною стіною.

«Шкода, що нічого не видно,— з досадою подумала Надійка. І потім, за яку хвилину, коли поїзд уже стишував свій хід: — Ніхто, жодна людина не знає, що я ось зараз приїду додому. І ніхто, жодна жива душа не зустрине мене на пероні рідної і незнаної станції...»

Так подумала і, здалося, одразу ж (поїзд мовби несподівано для неї зупинився, а вона пірнула з приступки у невідоме, як у холодну воду) лицем в лице зіткнулася з... тіткою.

Несподівана тітка, кваплячись і хекаючи, не йшла, а, власне, бігла просто назустріч їй уздовж вузької зацементованої стрічки поколупаного, у глибоких вибоїнах перону. Великі чоловічі чоботи глухо гуркотіли, важка вовняна хустка зсунулася набік, і з-під неї вибилося пасмо сивого волосся. Через ліве плече,— поверх сірого, підбитого грубим шаром вати сачка, підперезаного квітчастою хусткою,— звисав наперед цинковий бідон відер на двоє, а назад, горбом за спину, плетений, доверху виповнений лозовий кошик. У руках: у лівій — відро, а в правій — рогозовий кошик, з якого покірно визирала півняча голова з пишним червоним гребенем.

Тітка, зігнувшись під непомірною вагою, брязкаючи відром та бідонем, поспішала до поїзда, який, видно, зупинявся тут на кілька хвилин. «А що, коли ота тітка знала моїх?! А може, ще й сама яка родичка?» — просто так, подитячому подумала Надійка і нараз зупинилася, відсахнувшись і вся холодіючи.

Тітка, яка за мить перед тим навіть і не дивилася на дівчину, раптом так гостро вп'ялася в неї очима, що ту ніби й справді що в груди штовхнуло. Надійка мимовільно зупинилася. З розгону зупинилася й захекана тітка. Брязнула бідонем об бетон, випустила з рук відро та кошика, вдарила руками об поли:

— Го-о-о-споди!..— Темні молоді очі на її гостроносому виду округлились, а смагляве обличчя з запалими щоками ніби ще більше потемніло.— Госпо-о-ди!.. Викапана ж Марія! — ще раз вдарила руками об поли. І, не давши дівчині опам'ятатися, заволала на весь порожній перон: — Та чи ти часом, дівчино, не з Очеретних?! От грім мене вбий, що Очеретних! Тільки ж яка саме — вже не вгадаю! Господи! А дядько ж... дядько Онисим узяв та й помер!

На темні щоки тітці викотилося по одній скупій сльозинці, але за коротку мить очі її знову стали сухими.

— А... ви ж... ви ж...— сторопіло вп'ялася в неї нажаханими очима Надійка, не відповідаючи на ту зливу запитань і не знаючи від збентеження, про що найперш запитувати собі.— Ви...

— Я?! Та не який же біс, як твоя тітка, мабуть!.. Господи!.. Ой, та що ж це я? Звідкіля ж це ти?.. Ой підсоби скоріш, а то не встигну! А він же, сила анафемська, не підожде!

І тітка рвонула до приступки, вчепившись однією рукою за високі поруччя, а другою тягнучи за собою бідона та кошика. Якось, цілком уже машинально, майже не усвідомлюючи того, що робить, Надійка підсобила тітці, потім подала важке, зав'язане зверху цупким десятчанним полотном відро та кошика з фатально покірним півнем.

Так само квапливо, важко дихаючи, тітка відтягнула спочатку у глиб тамбура бідон та кошик. Потім перенесла туди ж відро та півня. І коли знову наблизилася до дверей і визирнула з-за плеча молоденької провідниці, поїзд уже тихо рушив з місця, одсунув її від Надійки на кілька кроків, спочатку зовсім непомітно, а потім швидко, все збільшуючи та збільшуючи ту відстань. Тітка щось гукнула. Замахала руками. Та Надійка нічого вже не могла почути. Вражена, приголомшена тією несподіваною зустріччю, вона так і застигла край перону, забувши, не думаючи, що можна ж іще було побігти вслід за вагоном, щось запитати, з'ясувати. Стояла, ніби прикипіла підшвами до цементу. Повз неї, набираючи швидкість, з гуркотом пролітали вагони. Попереду, висунувшись з-за спини провідниці, несподівана тітка все махала й махала рукою, щось німо вигукуючи, аж поки й не зникла з очей за вигином колії. Як тіль, як мара.

Мабуть, ще кілька довгих-предовгих хвилин стояла Надійка на порожньому пероні, відчуваючи таку ваготу в усьому тілі, ніби його хто оловом налив. Нарешті одірвала-таки неслухняні ноги від цементу і, ступивши кілька важких кроків, сіла на вузьеньку, з однієї нефарбованої дошки лаву під дерев'яним — штахетиками — парканчиком. Сиділа, заплющивши очі, і лише потому оглянулася довкола: куди ж вона потрапила?

Невелике, на два поверхи в центрі, з присадкуватими одноповерховими крилами по боках, приміщення станції. Штахетики, палісадник, бордюрчик з підстриженої жовтої акації, якісь оголені темні кущі, кілька почорнілих, з покрученими вітами старих білих акацій і, на лівому крилі,—

дві тополі: одна струнка й висока, друга — крислата, з обламаним верхом. Обидві ще в густому, зеленому, але вже, видно, прибитому ранніми приморозками листі. Далі — довгий кам'яний пакгауз, висока вежа водогону, семафор і аж ген за переїздом — новенький елеватор.

А ліворуч за переїздом і плетивом рейок — Скальне. Зовсім, ну зовсім же не таке, яким уявлялося дівчині кілька днів тому. І не таке велике, і зовсім не рівнинне. Хати і вкриті гонтом чи залізом будиночки від пристанційного горба збігали вниз, уздовж кривулястої вулиці, схилом, аж до широкої річкової долини. І річка — певне ж, ота Чорна Бережанка — видалася значно мініатюрнішою, ніж уявлялося. А за річкою знову — високий горб, тісно збиті будинки містечка чи, власне, міста. За тим горбом видно ще якісь високі дерева, а вже аж із-за них стримить жовтий димар цукроварні.

Жадібно вбирала дівчина очима увесь той краєвид і вже з твердістю та цілковитою певністю думала: «Моя станція. Моє Скальне. І я — та сама, що й думалося, Надійка Очеретна... І в мене тут уже є навіть тітка...»

З тими думками нараз опанував дівчину впевнений спокій. Стало їй на душі легко, надійно, навіть радісно.

ЩЕ ОДНА НЕСПОДІВАНА ІСТОРІЯ З НЕСПОДІВАНОЮ БАБУСЕЮ

«От і приїхала я додому. Не буду тепер розпитувати нікого і ні про що. Піду сама. Дивитимусь і вгадуватиму. Піду отак просто, куди ноги несуть».

Звелася. Втоми і ваготи в тілі як і не було. Повз смугастий шлагбаум перейшла переїзд, звернула з дороги на втоптану стежку, що петляла поміж білими новенькими стовпчиками. Зупинилася над стрімким, порослим дерезою урвищем, з якого широко одкривалася долина Чорної Бережанки, сама річка, вербові зарості, старезні груші, спорожнілі городи й садиби на протилежному березі.

Праворуч від неї крутим косогором збігала вниз бруківка, зникаючи десь аж за містком. Ліворуч, угору понад залізницею, заросла дерезою, жовтою акацією та висохлою бузиною губилася за деревами тиха вузенька вулиця, на якій, далеко одна від одної, розкидано звичайні сільські хати.

Надійка уважно, неквапливо огляділася, посміхнулася своїм думкам: «Ну, дівчино, так де б ти хотіла тут жити? Отам на горбі, в містечку біля парку чи за цукроварнею?..» І одразу ж відповіла собі: «Ні, мабуть, десь туди, на тихій зеленій околиці поблизу річки. І щоб уночі долинав до хати приглушений гуркіт далекого поїзда».

Постояла, потім звернула ліворуч і поволі пішла порожньою, глухою вулицею.

Земля була суха, ранкове повітря лунке і напрочуд прозоре, спориш понад дорогою — зелений, а дереза над окопом плелася так густо, що дівчина йшла немов у лісі. В іншому місці на неї — високу, в темно-вишневому пальті і такому ж береті, з-під якого спадала туга коса, в черевиках на високих підборах, з новеньким чемоданчиком у руці — мабуть би, обов'язково всі звернули увагу. Але вулиця була таки зовсім глуха і зовсім безлюдна.

Трохи далі від станції вулиця стала ширша. Зникла з окопу дереза. Зник і сам окіп. Ліворуч потягнулася густа й висока лісосмуга, за якою ховався насип залізниці. Праворуч — довжелезний кам'яний мур, огорожа подвір'я МТС.

За МТС вулиця почала непомітно спадати в балку. Розкрилися ліворуч, за тинами, парканами, огорожею з тонких лат просторі подвір'я, хати, садочки... Одні хати стояли над самою дорогою, інші ховалися за деревами далеко в глибині дворів. А городи за хатами збігали донизу, в зарості тернів, шипшини й лози, в берег.

У просвіті поміж хмарами і низьким тьмяним обрієм вихлопало вишнево-багряне, ніби щойно зі сну, сонце.

Дівчина йшла, не знаючи і не думаючи куди. І все в ній — кожна жилка — збуджено бриніло, співало від радісного передчуття.

Чоловік у кирзових чоботях, кожушку-безрукавці, в солдатській шапці згрібав граблями в молоденькому садочку сухе бадилля, поруділе вишневе та яблуневе листя. Садок виходив до самої дороги. Низенька хатина ховалася за ним, у глибині садиби. Чоловік одірвався від роботи й провів поглядом незнайому високу дівчину з чемоданчиком. У чоловіка руді пухнасті вуса на літньому зморшкуватому обличчі. «От візьму та й запитаю, — зухвало подумала Надійка, — чи знає він що про Очеретних. І він відповідь... Одразу і відповідь». Йй так хотілося запитати ще: «А де вони живуть — Очеретні?» Але в останню мить завагалася і запитала:

— Ви мені не скажете, де тут жили Очеретні?

І змовкла, відчуваючи, як від хвилювання їй перехоплює подих.

А чоловіка, виявилось, зовсім не здивувало те запитання. Він тільки ще пильніше приглянувся до дівчини і, нічого в неї не перепитуючи, одразу і дуже звичайно відповів:

— А це — трохи далі, туди, до Висілків, над Вербовою балкою...

Від збудження і радісного остраху дівчина забула навіть подякувати, а розпитувати далі про Висілки вже не наважилася. Вона повернулася і прискорила ходу. У скронях у неї почало гаряче бухати, серце нестримно калаталося.

«Виходить, я жила над Вербовою балкою...» І нараз вулиця, і садочки, і хати, і смуга оголених осінню берестів, і небо над ними видалися Надійці давно знайомими. Вона вже ніби колись усе те бачила, знала, тільки потім забула. «От буду йти і впізнаю свою хату...— думала з тією ж захоплюючою зухвалістю, але без внутрішньої певності, з побоюванням.— А хоч і не впізнаю... Однаково була в мене... е... рідна хата, рідне гніздо. Ось-ось, може, вже залишилося лиш кілька кроків, і воно почепеться, розкриється, все, все... Лишенько, я ж не витримаю! Матінко моя, як же страшно! Може, краще ще когось запитати? Он ту бабусю?»

Вона проходила саме повз вузеньку садибу, огорожену від вулиці кількома довгими жердинами, набитими на невисокі кілочки. Садиба та одділялася від інших ледь помітним старим ровом, давно зарослим пирієм, бур'янами та невисокими кущами терну. Од вулиці, біля низенького перелазу, ріс крислатий берест, а за ним — три напівусохлі яблуні на перекопаному картоплищі, далі — хлівець під чорною, перетлілою стріхою і аж у глибині садиби — хата. Звичайна, на двоє причільних вікон, укрита свіжим, золотавим околотом. За хатою, вздовж городу, до річки — рядочок невисоких вишеньок...

Одразу ж за тим подвір'ям — друга хата, низенька, довга, дверима на вулицю, осіла, ніби в землю вгрузла, під почорнілим, з яскравими оксамитно-зеленими лишаями старого моху дахом. Бабуся стояла на порозі тієї, другої хати. Вона вже трималася однією рукою за клямку, але, помітивши на вулиці незнайому постать, передумала відчиняти двері. Невисока, сухенька, трохи навіть згорблена. Рябенька тепла хустка, темний сачок, довга рясна спідниця, чоботи. Стояла, тримаючи в лівій руці старе, поржавіле відро

з картоплею, і дивилася назустріч дівчині так, ніби навмисне вичікуючи, поки та не підійде.

Ще три, п'ять, десять кроків збудженої, рвучкої, впевненої ходи. Мазаний кізяком, лозовий, уже аж струхлявілий тип, блаженька хвірточка з неструганих дощечок. Від Надійки до порога, до тієї бабусі не більше п'яти, ну од сили десяти кроків... Лагідне, миле, все в тонюсіньких зморшках обличчя, прозорі, по-молодому променисті очі, зшерхлі, навіть потріскані губи, ріденькі брови і темна бородавочка на підборідді... Надійка зупинилася, поглянула і... не змогла одразу заговорити. Стояла, дивилася на бабусю, терпнучи від холодного страху, все більше упевнюючись, що оте миле, добре обличчя незнайомої бабусі було їй звідкілясь знайоме. Знайоме а чи так разуче схоже на чиясь інше, яке дівчина колись добре знала. Але... чиє? Де?.. І коли?

Насилу переборовши холодний острах, Надійка, затинаючись, наперед боячись відповіді, тихо запитала:

— Ви мені... не скажете, де тут... жили... жили Очеретні?

Бабуся не сказала. Бабуся мовчала. Тільки пильно, страшно вдивлялася в Надійку. І її прозорі очі все розширювалися, в них з'явилось тривожне, променисте сяйво, врешті вони затулилися перед дівчиною увесь світ.

Відчуваючи дедалі гостріший страх, дівчина ждала відповіді, нічого не помічаючи навколо, крім тих очей. Ждала довго, аж поки помітила, крім тих очей, ще й губи. Вицвілі, зшерхлі і потріскані, вони раптом зовсім побіліли і спроквола, мляво ворухнувшись, вимовили:

— Господи!..

Відро випало з рук, картопля розсипалася по землі. Сухий коричневий кулачок метнувся вгору, і в Надійки було таке враження, що бабуся зараз перехреститься. Але не перехрестилася. Сухі кулачки зупинились на рівні грудей.

— Господи! Господи! Жива!!! Ну, викапана ж Марійка! Господи! Звідкіля ж ти... Надійко, взялася тут?

Того, що говорила бабуся, Надійка вже майже не чула. Вона тільки бачила, як рухаються перед її очима бліді губи. І як блідість та розходиться від них усе ширше, вище, по всьому обличчю, притьмарюючи, заливаючи променистий блиск очей, і як хилиться, падає просто їй на плече, притуливши сухі кулачки до впалих грудей, незнана, невідома, але чимсь уже рідна Надійці бабуся...

Вони йшли назустріч одна одній так обережно, ніби по тоненькій, незміцній кризі, щомиті боячись провалитись у нестерпний біль і холодний відчай.

Надійка, скинувши пальто, сіла на стільчику біля лежанки. Опинилася вона в бідній, але чепурній, чистій, напевне ж, удовиній хаті. Бабуся Мотря (так, виявилось, звали ту літню жінку з ласкавим обличчям і прозорими очима) вже трохи заспокоїлась і тепер жваво поралася в хаті: затопила малесеньку, вмуровану в грубу, плиту, поставила чайник з водою, поряд сковорідку, а потім принесла з сіней і виставила на стіл полив'яну миску, виповнену червоними квашеними помідорами. Потому сіла чистити картоплю.

Надійка кинулася було допомагати їй, але бабуся Мотря не дозволила:

— Ти краще посидь. Ти в мене гість дорогий. Та й що його тут допомагати! Краще послухай... Або сама розповідай.

Бабуся увесь час говорила, ніби забавляючи її, ніби розраджуючи, хоч говорила все про щось стороннє і неважливе. Так наче хотіла заступити чи віддалити оте найголовніше, найважливіше. Вони й справді-таки довгенько ще отак боязко тупцювали, немов у піжмурки граючись, одна — довго не наважуючися, боячись запитувати, друга — щось розповідати...

Тільки аж тоді, коли на сковорідці зашкварчала підсмажена на салі ячня і смачно запахло картоплею, бабуся Мотря зважилася, видно, на щось певніше.

— Господи! Глянула я на тебе і перелякалася на смерть. Стоїш переді мною, ну, викапана Марія, коли молодією була. Бо я твою матір з дитини пам'ятаю. А я вся похоліла і духу не одведу, руки, ноги стерпли. Бо це ж стала ти переді мною, як з того світу повернулася... Це ж, либонь, років з дванадцять, коли й не всі тринадцять з того дня минуло. Здається, шостий годочок тобі виповнювався. Сиділи ми з тобою отак, як би й тепер, самі в хаті. Я біля печі пораюся — бо війна війною, а поки живеш, то й їсти треба. А ти он там, на полу. Поклала я тобі з десяток качанів кукурудзи, щоб забавлялася, то ти собі й забавлялася ними. Нічим так не любила гратися, як тими качанами. Було, навіть куди й вийду, тільки на долівку посаджу, щоб не впала, покладу перед тобою кілька качанів, і коли б не повернулась, усе сидиш і мовчки кача-

ни перебираєш. Інших іграшок і не знала... Часом і плакала... А ті качани єдиний для нас порятунок був. Тож отак удвох і господарюємо. І знову ж надворі отак само — ранок. Тільки сонячний — чи то вже в кінці лютого, а чи й перший березневий день... І болото таке! Так розвезло — по пояс у тому болоті люди брьохались. І гуде, так уже гуде, скажу тобі, навколо, що аж сумно стає. Мовби сама земля стогне та здригається. Саме на той час наші біля Корсуня та й тут поблизу німцям «казана» влаштували. Кипить у тому «казані». Гуде, гримить навколо. А в нас ще ніби й тихо. І в Скальному мовби ні німців немає вже, ні наших... Сидимо ми отак з тобою, господарюємо, аж гульк — хтось пробіг повз вікно. Один, другий... Грюкнули двері, і на порозі неждано-негадано — німці! Один уже в хаті, а другий з-за плеча автомата наставляє. Забрьохані сбидва по вуха, писки чорні, худючі, як хорти, щоки позападали і щетиною поросли. Тільки очі по-вовчому блискотять. Тицяють попереду себе тими автоматами та все: «Век, матка!» та «Век!» А я стою і не розумію, чого хочуть. Тоді один з них потягнув мою теплу хустку та й подає мені ж. «Одягатися, — думаю, — наказує». А то ще нащо? Ну, таки одягнулася та й жду, що вони зі мною робитимуть і що я з тобою діятиму. А вони, тоді-таки ж, на тебе показують. То одягнула, вкутала й тебе. Виштовхнули нас з хати. «Кінець прийшов», — подумала я. Та тільки бога молю, щоб легкий та щоб довго не мучили... А навколо так же гуркотить, так гуркотить! А по вулиці, скільки й видно, німці людей з дворів виштовхують. Виштурхують, збивають у гурт та й женуть поперед себе... Йдемо, місимо болото... А з вулиць, завулків ще цілі гурти гонять. І знизу, від містечка, сюди ж таки, до станції, нам назустріч — юрба. Людей видимо-невидимо... Жінки, малеча, діди старі... Жінки плачуть, діти плачуть, гальокають фашисти, у спину штурхають, з автоматів понад головами тиркають. Страх такий — не доведи господи!

Бабуся Мотря, і на хвилинку не відволікаючись од плити, неквапливо розповідає, а Надійка, вся напружившись, примруживши очі від хвилювання та нетерпіння, слухає. І так ясно постає оте все в неї перед очима, ніби наяву бачить і тодішню бабусю Мотрю, що важко, грузнучи по коліна у в'язкому болоті, бредє серединою вулиці в людській юрбі, оточеній німецькими солдатами — злими, голодними, виснаженими, так само вже безнадійно оточеними, забрьоханими по вуха, солдатами, що їх утома, відчай,

сама смерть гонить, що їм геть-чисто до всього байдуже. І не зупиняться вони ані перед яким злочиним, і не пожаліють навіть дитини, аби якийсь час вирватися з огненного кільця.

Бабуся Мотря несе на руках закутану в грубу строкату хустку маленьку Надійку. Понура, нажахана юрба перетинає залізницю, виповзає у степ за станцію і поволеньки, моторошно просувається розмоклими, розбаюреними стернями, ріллями. Поряд звивистий шлях, захаращений у вісім-десять рядів ніби вимерлими машинами, танками, гарматами, що їх кинули у цьому жакному, непрохідному чорноземному болоті німецькі вояки. Зринають у ясну, весняну синь неба зелені, червоні, жовті вогні ракет, строчать автомати, бринить, не стихаючи, плач, галасують фашисти, завивають над степом літаки, і десь, ніби під землею, важко, надсадно стугоняють та й стугоняють гармати...

А їх женуть та й женуть розгаслими весняними полями і годину, і другу. Люди вибиваються з сил, їм погрожують, б'ють, когось там позаду навіть убивають... Бабуся Мотря волочить ногу за ногою, вже ледь витягаючи чоботи з болота. Надійка припишкла у бабусі на руках і лиш оченятами поводить сполошено. Попереду тале в синяві шлях на якусь Петриківку, а позаду, вслід за юрбою, тягнеться по степу, півколом охопивши скальнівчан і гублячись десь за горбами, сіро-зелена, розладнана валка німецьких солдатів. І хтось уже здогадується. Хтось тут, поруч з Мотрею, кидає: «В Петриківці наші!» — «А ці поженуть людей у вогонь, на окопи, щоб за нашими спинами прорватися... Знають, що наші по своїх, по дітях не стрілятимуть...»

Десь позаду лунають вибухи. Та крик, галас, лемент, плач стоїть такий, що у ньому тоне навіть гуркіт вибухів.

Юрба поволі виповзає з балки. І от з пагорба, внизу, по широкій долині вже можна розгледіти темні руїни... Петриківка... Щось там ще горить. Зводяться в небо бурі дими. Хоч, здавалося б, чому б уже там і горіти? Адже ще минулої весни, коли вбито в Петриківці німецького жандарма, все село дощенту випалено.

Зупинитися не можна. Криком, штурханами, пострілами людей женуть уперед, униз, похилим косогородом. «Наші!» — шепоче молодиця поруч. І справді, вже видно, за гони чи трохи далі, спалахи пострілів, які поволі стихають, а потім, ніби з-під землі, вириваються на околиці Петриківки якісь люди в сірому. Наші стоять на весь зріст і вже не

стріляють. Ближче, ближче. Ось уже, здається, можна розгледіти зблідлі обличчя... І тиша... Така настає довкола страшна тиша!.. Стихає навіть дитячий плач. Лиш де-не-де хтось схлипне. Та ще старий колійний доглядач Яременко, кульгаючи поперед Мотрі, кволим, що падає десь одразу ж перед ними, голосом гукає: «Стріляйте, синки! Чуєте, стріляйте!»

Синки не стріляли. В моторошній тиші перелякано, люто гелготіли гітлерівці. А потім від Петриківки вітром донесло приглушені вигуки: «Падайте! Падайте на землю! Заміно-о-овано!»

Отупіла від жаху юрба, нічого не розуміючи, все ще рухалася вперед. Перед Мотрею метялося жовте вухо лисячої Яременкової шапки. І... нараз — білий, сліпучий спалах. Яременко летить кудись угору. Щось штовхає жінку в груди, розчистивши вмить від людей усе поле попереду... Вона ще йде. Щось мокро бризкає їй в обличчя. Сліпуче, жакно зблискує білим вогнем. Падають, крутяться, німо, з відкритими ротами, топчуться на місці люди. Вона все ще кудись іде, притискаючи до грудей Надійку... Нестямний, божевільний зойк, нестерпний лемент гострим бодем вдирається їй у вуха. Люди падають... Сірі постаті вже зовсім близько. Спалах... Вона наштовхується на невидиму стіну і стрімголов полетіла в темну, бездонну прірву...

...Опритомніла Мотря, здавалось їй, одразу, за якусь мить... Але над полем — тиша. Юрба десь зникла, розсіялася. Мотря лежить на мокрій стерні. Хтось у сірій шинелі бинтує їй босу ногу. Ноги вона зовсім не чує. В тілі — невагомість і кволість. Така кволість, що не підводяться руки. Надійка? Ні, вона тут, поруч, біля неї, розметана на строкатій хустці, нерухома. Мертва? «Жива, жива, — чується десь збоку жіночий голос. — Певне, контузія...» Чийсь руки одривають дитину від землі... Потім Мотря бачить жінку у військовому, — в підперезаній гімнастерці та синьому береті. В неї товсті, круглі литки. Халяви чобіт на ті литки, певне, не находили, і тому їх зверху розрізали.

«Ваша? — схилилася над Мотрею жінка. І, не дочекавшись відповіді, запитує далі: — Як звуть, звідкіля?» — «Надійка, — каже Мотря. — Надійка Очеретна із Скального...»

Жінка знову кладе Надійку на землю. Пише, підмостивши під папірець коліно, потім вішає щось дитині на шию... І зараз Мотря бачить лише розрізані халяви чобіт на

товстих литках, чує: «Дитину в санбат. Жінку до Скального... Скажеш, потрібне переливання крові...»

І потому опритомнює аж через дві доби.

— ...Ногу мені таки врятували,— хвалиться бабуся Мотря.— Тільки кульгаю трохи, та, коли на погану погоду, іноді тягне... А тебе вже й побачити не сподівалася. Два місяці по лікарнях провалялась... А потім, кого де не розпитувала,— як у воду впала. Та ще як згадаю, що ти вже ж тоді і очі під лоба пустила, то де вже, думаю, було й вижити.

А Надійка слухала, бачила перед собою на зеленому, темному від чорнильних плям сукні стола чорний пластмасовий патрончик і в думках квапила: «А далі? Хто дописав оте: «Довідатись у капітана Попової»? Червоним олівцем. І хто отой капітан? Жінка з розрізаними халявами? І де я була, як жила, як потрапила до Фастова?»

Усе ще боячись запитувати прямо про те, що її найбільше цікавило, Надійка, неждано для самої себе, згадає і розповідає бабусі Мотрі про зустріч з несподіваною тіткою на станції. Бабуся замислюється, пригадуючи, а потім хитає головою і стримано усміхається.

— Знаю,— каже,— Килина з Петриківки. І ніяка вона тобі не тітка. Ще колись, як тебе і на світі не було, твій дядько — материн брат — одружився з нею. Тільки ж він помер ще перед війною. А вона одружилася вдруге з петриківським Онисимом Зозулею... Тепер же от і Онисим помер.

Отак раптово знайшовши і одразу ж ще раптовіше втративши тітку, Надійка, пересилуючи гострий острах, нарешті таки зважилась і тихо запитала:

— А... ви ж... — не знаючи, як сказати, «тітко» чи «бабусю», — а ви мені хто?

— Я? — з подивом у голосі перепитує Мотря.— Ну, як же хто! Сусідка ваша найближча. Скільки й пам'ятаю — отак усе поруч, по-сусідському жили.

«Маєш знову», — вже з досадою подумала Надійка і, пригадуючи своє надрослянське дитинство, розповіді тьоті Тосі і свої неясні та тривожні сни, рішуче зважується:

— А Галя? Скажіть, ви про Галю не знаєте, не чули?

— Галя? — зажурено повторює Мотря.— Ну як же! Як би ж я могла не знати Галі? Галя — тобі сестра... Була вона тоді... ну, на рік-два, може, молодша, як оце ти зараз... Ще тоді, поночі, коли...

Та договорити не встигла. Відчинилися двері. Низенька, щупла бабуся в коротенькому сачку, синій хустці та великих черевиках зупинилася на порозі.

— Мотре, Мотре, а де ти тут?! — запитала, повівши очима по хаті. Погляд її ковзнув поверх людських голів, ні на чому не зупиняючись, і Надійці від того стало не по собі.— Мотре! Ох, не бачу ж я, нічого не бачу. Тільки маячить щось перед очима. Здрастуй, Мотре! Кажали, Очеретних дочка повернулася? Правда воно чи вигадують? Може, про нашого Сенька... Горецького Сенька щось по тих світах чувала, га, Мотре?

Бабуся ступила два кроки від порога і знову зупинилася, не знаючи, куди ступити далі.

— Здрастуйте, тітку Маріє,— підставила їй стільця Мотря.— Сідайте. Повернулася, повернулася дівчина Очеретних, та тільки не та... Вона тоді ще зовсім маленькою була, годочків всього, може, чотири...

— Чотири, кажеш? А я думала... Коло емтеесу була... Чую, хтось каже, повернулася. Аж он воно як. Не та!

Старенька Горецька всілася на стільця і тихо, безнадійно заплакала.

— Не чути... Так і не чути нашого Сенька... І нікого не чуть.

А до хати тим часом заходила вже інша жінка. Повноквида, літня, спрацьована, але ще й зараз гарна, з великими карими очима, які дивилися з-під густих широких брів строго й допитливо.

— А то правда, Мотре, що люди кажуть? — Та, вгледівши Надійку, зрозуміла й сама: — Ні, не та... Та повинна б бути старша... Це й Льоні моєму десь уже до третього десятка йдеться.

Жінка, яку Мотря назвала Забродихою, сіла й собі на лаву, ніби одразу зів'янувши, стримуючись, щоб і собі не заплакати слідом за Горецькою.

А чутка (може, від того дядька, в якого вперше запитувала Надійка про те, де жили Очеретні) далі й далі розходилася по Скальному.

Поки жінки сиділи та сумували, зайшов до хати сивий кременний дід у розхристаному кожушку — Карпо Залізний. Цей, тільки на поріг ступивши, зрозумів, що й до чого. Став на порозі, запустив руку в сріблясто-зелену бороду, поглянув на дівчину сльозавими, вицвілими очима та так, і слова не мовивши, вийшов не попрощавшись.

І коли він вийшов, не втрималась і таки заплакала Забродиха.

Знадвору у вікно і в двері, не заходячи до хати, зазирали ще якісь люди. Спочатку стривожене чоловіче обличчя, а потім з гострою цікавістю в очах — молоде жіноче...

Мотря припрохувала своїх нежданих гостей до сніданку. Вони відмовлялися, до столу не сідали і з хати не йшли. Сиділи мовчазні, лиш інколи докидаючи яке слово, та тихо і мовби звикло плакали...

А Надійка нестерігала за ними з тривогою, пекучою цікавістю та нетерпінням і не наважувалася, не сміла ні про що розпитувати. О леле, скільки несподіваного, незвичайного і нерозгаданого впало сьогодні на її голову. А день же тільки починався. І дівчина квапилася йому назустріч і... боялася. Що він іще принесе їй? Про що довідається, кого знайде і кого вже назавжди загубить?

ЩЕ НАДТО БАГАТО, ЯК НА ОДИН ДЕНЬ, СУМНИХ ІСТОРІЙ

Тим часом їй ще і досі ніхто не відповів навіть на оте найперше запитання, яке вона вимовила, тільки-но ступивши на скальнівську землю: де ж саме жили тут Очеретні?

— А я ж тобі хіба так і не сказала? — здивувалася бабуся Мотря, коли вже, вдосталь наплакавшись, пішли жінки, а з ними й гостроносенька, цікава молодичка, що забігала до хати разів зо три і все зиркала та й зиркала на Надійку кругленькими, темними, настороженими, ба навіть стривоженими очима.

— Виходить, не сказала?! А вона ж ось поруч, твоя хата, дочко.

Вказала у віконце на ту саму, вкриту свіжим золотистим околотом хату, яка ховалася в глибині вузької садиби отут, поруч, через міленький окіп від садиби бабусі Мотрі.

Так ось вона яка, та хата, в якій Надійка народилася! Хата її батьків! Її хата. Її не просто тому, що вона там народилася й жила. Ні, то навіть її власність, на яку вона може заявити свої права, забрати собі, виселити чиюсь чужу родину, що живе там зараз, ще вчора навіть не сподіваючись, навіть не думаючи, що десь є справжній господар тієї хати. І ота гостроноса чорнявка, що вже аж три рази забігала до бабусі Мотрі, дивилася такими допитливо-стривоженими очима на дівчину недаремно... Адже саме

вона, ота молодичка, з чоловіком — шофером районної контори «Заготплодоовочторг» — та двома дітками і живе зараз у її, Надійчиній, хаті. І тепер от метушиться та турбується недаремно. Бо... хто ж його знає! Може, ота гарна, висока міська дівчина тому тільки й приїхала, щоб відібрати у неї та її Ілька свою хату, що хоч і дісталася їм так, задарма, але ж скільки ще туди грошей та праці вкладено, поки по війні до ладу доведено... Он ще й цієї осені новими парками дах перекрили...

А тій міській дівчині зараз навіть у сні такі думки не приснилися б! Вона жадібними і сумними очима дивилася в шибку на свою хату і з хвилюванням думала про них... тих, хто жив, хто мусив би жити в тій хаті. В думках, ще навіть не знаючи, хто ж її родичі, вона вже засляє ту хату своєю ріднею, гарячково малює в збудженій уяві невідоме їй, але ж таке рідне, до болю рідне родинне життя незаних, а вже таких близьких Очеретних.

Та чи не надто вона квапиться? Чи слід взагалі так квапитися, щоб знайти й одразу ж, в одну хвилину, загубити назавжди те, чого вона з таким душевним трепетом і тривогою шукала все своє життя?

Того осіннього ранку вона, Надійка, загубила всю як є рідню. Цілу родину за одну мить!..

А вона ж так сподівалася, так мріяла, на далеких зорях загадувала, щоб хоч десь, щоб хтось один!

Тоді вона таки стрималася, не розридалася, не впала головою на стіл. Тільки захолола, стерпла вся, витягаючи слово по слову з обережної бабусі Мотрі. Лиш очі в неї палали крижаним синім полум'ям, коли слухала. Та ще кутики вуст іноді посіпувалися.

Батька її звали Петром. Виходить, вона — Надія Петрівна. А матір — Марією. Татусь був трактористом, а мама — ланковою у колгоспі «Зоря перемоги». Ще була у неї старша сестра Галя і середній братик Грицько... А вона — найменшенька. Галя була схожа на татка, а вона, Надійка, виходить, на маму... А Грицько — тепер уже ніхто й не скаже, на кого він був схожий. А було йому тоді тринадцять а чи трохи більше. І жили вони, виявляється, в отій он хаті, на тому он подвір'ї. І, напевне, по тій он стежечці, що збігає від хвіртки вниз, до хати, ступила Надійка свій перший крок нетвердими, хисткими ніжками...

Чого б тільки вона не віддала, щоб хоч через яку шпаринку, хоч на мить поглянути на те, як вони всі там жили, що робили, про що говорили. І які вони всі були?

...Влітку татуся покликали до армії, і потому одразу почалася війна. Татусь як пішов, так з того часу аж до сьогодні від нього ні листа, ні вісточки, ні слова жодного. Та й те! Хто, як і де міг його розшукувати чи хоч розпитувати про нього, коли до цього року Надійка не знала навіть того, що він і на світі існував?

А потім німці бомбили станцію та елеватор. Одна бомба впала в кінці їхнього городу. Мама тоді саме вибирала вниз на підметі спілі баклажани. Там трохи перегодя і знайшли її діти. Лежала край глибокої свіжої вирви нерухома, холодіюча, мертва...

І залишилося їх троє сиріт. Спочатку поралися біля хати. А потім Галя пішла працювати до друкарні. Вона й до війни у друкарні ученицею працювала. А пізніше, коли настановили німецьку управу, вже не знати — волею чи неволею, може, від Німеччини рятуючись, пішла знову туди.

Грицько бавив дома малу Надійку. Часто лишав її одну в порожній хаті або прикидав кому з сусідок. То Мотрі, а то Стецюковій Теклі. А сам тягав з низів паливо на зиму, зерно з токів, а то й на роботу ходив у степ до молотарки.

Навколо кипіла війна. Набивалося час від часу повне село фашистської солдатні. Вони напливали, ніби хвилі, несподівано зринаючи і потім зникаючи, переїжджаючи кудись далі. В містечку з'явилися жандарми та поліцаї: грабували, заарештовували, вішали та розстрілювали людей. Час від часу сотнями вивозили на каторгу до Німеччини.

А вони так от і жили сиротами, самі собі господарюючи і самі себе обходячи. Бо нікому ж, окрім ближчих сусідів, і діла ніякого не було.

Аж поки одного грудневого вечора...

А втім... Почалося щось непевне ще за дня. Була тоді — Мотря те добре запам'ятала — неділя. Вдень німці з поліцаями ніби розігнали базар. (Вона сама там не була). Розповідали, що аж до них сюди з-за річки та з-за цвинтаря долинали постріли... Потім — те вона й сама бачила на власні очі — загорілося щось — хата чи й дві — на Курячих Лапках. Увечері вогонь перекинувся на стайні радгоспу «Хвиля революції». Горіло там довго, може, й до півночі, аж поки не пішов густий, непроглядний сніг...

Тримаючи на руках її — малу Надійку, — сестра Галя прибігла до Мотрі вже зовсім поночі. Надворі так уже стемніло, що за два кроки нічого не розбереш, хоч око

виколи. Здавалася Галя тоді зовсім спокійною, тільки на-
суплена, сувора (вона тоді взагалі була завжди строга,
доросліша, як на свої літа) і, видно, кудись квапилася. Та
воно, власне, так і було, Мотря, як зараз, пам'ятає: «Хо-
чу,— каже,— у вас на часинку залишити...» Бо Грицько
ніби кудись ще за дня подався, а тепер надворі ніч, а він
так і не повернувся. Вона, Галя, стурбувалася, коли б чого
не сталося. Мусила бігти та десь його шукати...

Швиденько розкутавши сестричку, Галя посадила її на
під («Я саме тоді кукурудзу лушила») і притьмом, не озир-
раючись, кинулася до хати.

— Вибігла ото, та тільки її й бачила. Вибігла та вже
й не повернулася ані вночі, ані вранці, ані потім. Аж до
сьогодні... А ти, потягнувшись ручками за сестрою, одразу
заплакала. Дала я тобі на під два качани кукурудзи, щоб
гралася... Та не допомогло. Все пхикала, плакала, проси-
лася:

— Хочу до Галі!.. Хочу до Галі!..

Мусила-таки брати на руки та зацитькувати. А ти —
доки й заснула нарешті — нема-нема та й схлипнеш:

— Хочу до Галі...

І потім, скільки й жила у мене до того страшного «каза-
на», ніби вже про все й забула, а, дивись, чи то спросоння,
а чи крізь сон, раптом згадаєш:

— Хочу до Галі...

Грицька чомусь не згадувала, швидко забула, а Галя —
та не забувалася, все, було, згадаєш її, хоч, певне, вже
й сама не знаєш, кого кличеш.

Невдовзі по тому, як Галя вибігла з хати, загула, за-
світила на вулиці біля нас машина. Затарабанило в две-
рі. Забігло сюди трое німців. Злякалася я, і не кажи!
А вони про щось погелготіли та й вибігли. Миготіли ще
якийсь час на вашому подвір'ї ліхтарики. Потім усе стих-
ло, і машина подалася до станції.

Ніхто по тебе так уже й не приходив. Відтоді стали ми
собі жити удвох.

Другого дня дійшла чутка, що Грицька ніби знайдено
вбитого десь аж на другому кінці Скального, на Киселів-
ці... Певне, німці чи поліцаї вночі підстрелили, а підібрав,
знайшов та й поховав покійний дід Нестір Комишанський.
Пішла я з тобою на похорон, та пізно про те почула. Не
застала. Тільки свіжу могилу на цвинтарі побачила.

А Галя як у воду впала. Ходили чутки: забрали їх тієї
ночі жандарми. Не одна вона зникла тоді. Забрали хлопця

в Горещьких, Льоньку Забродиноного і сина-студента Карпа Залізного — машиніста. І ще, казали, якихось чужих — оточенців ніби... Одні подейкували, що вилунали їх та й до Німеччини вивезли. А інші — що не просто так, ніби робили вони щось проти німців. Що хтось тієї ночі навіть стріляв по німцях. А на Курячих Лапках одного оточенця і справді вбито було серед дня... А так — хто ж його видав! Ніхто нічого не знає і по сьогодні. Так ніби ото у воду впали. Але ж хіба вгадаєш? Гляди, може, ще й жива десь там є. Чимало їх, нещасних, по тих закордонах військовою розкидало... Он, кажуть, Чупрунова Марфа (взяли її німці в сорок третьому, ще й шістнадцяти не виповнилось) оце аж тепер раптом обізвалася. Об'явилася десь ніби у тих... храндузів, чи ще як там їх. Пише, що там і заміж вийшла, і діти є... А мати тут більш десяти літ побивалася, очі слізьми сліпила.

ІСТОРІЯ З РІДНОЮ ХАТОЮ

Виходить, її сестрі Галі, про яку Надійка так довго пам'ятала, згадувала вже навіть підсвідомо і яку, певне, дуже любила, було тоді яких сімнадцять, ну, найбільше, вісімнадцять років. Вона чомусь кинула школу і почала працювати. За німців також працювала — в німецькій друкарні. Не десь-інде, а саме в друкарні. Але потім, тієї грудневої ночі... Чому їх хапали саме вночі? І чому Галя занесла її, Надійку, до бабусі Мотрі? Чекала арешту чи справді розшукувала Грицька? А хто і за що убив Грицька? І що тут насправді діялось? І де поділася чи жива ще її сестра Галя? А коли жива, то чи побачаться вони ще колись? Коли і як?.. Незалежно ні від чого: ні від того, як склалася її доля, ні від того, хто і яка вона зараз, Надійка хоче її розшукати і зустріти.

Мотря все розповідала та й розповідала неквапливо, тихим, лагідним голосом. А Надійка жадібно слухала, лиш інколи перепитуючи. І було в неї таке відчуття, що вона ніколи й нікуди не виходила з цієї приземкуватої, тісної і затишної кімнати, що оцей тихий голос, такий знайомий і рідний, вона чує все своє життя, що вона отак увесь час і жила тут, ніколи й не розлучаючись з бабусею Мотрею. І... щось у її голосі, у погляді ясних очей, у виразі лагідного обличчя нагадує дівчині... Кого воно їй нагадує? Ну, звичайно ж, зрозуміло, кого! Тьотю Тосю, тьотю Правду!

І, може, саме тому їй так затишно з бабусею Мотрею і так звично, як у рідному домі.

А та розповідає тихо, сумирно, розчулено, хоч якось уже немов притерпівшись і до власного, і до чужого горя. Розповідає, як її життя склалося, як овдовіла в тридцять третьому, як сина вчтя аж в Одесі і як той син, що став уже капітаном та плавав по далеких чужих морях, так і не повернувся з війни...

Бабуся Мотря розповідає, як жили, чого зазнали тут люди за окупації. Надійка слухає, порівнює, зважує і, не гублячи нитки розмови, снує свої думки... Так, тут і справді діяли відомі і невідомі підпільники. Навіть ось вона, Мотря, чула про «Блискавку», якусь, певне, підпільну організацію. Так виходить, що та «Блискавка» діяла тут майже два роки: були підписані «Блискавкою» листівки, убито в Петриківці німецького жандарма, висаджено в повітря цукровий завод, пущено під укіс ешелон зі зброєю та солдатами. Тут гітлерівці випалили ціле село — оту ж Петриківку, тут вони вішали, розстрілювали, вигонили в концтабори та на фашистську каторгу молодь. Багато чого було тут! Але... все те, всі значніші події відбувалися, виходить, пізніше, по тому вже, як зникла її сестра, її Галя, яка чомусь-то працювала в німецькій друкарні. І все ж ота груднева ніч... Ота цілковита невідомість... Усе ж Надійка не хоче, більш того, Надійка напевне знає, що її сестра не могла бути... не могла бути... Навіть додумувати не хоче, якою не могла б бути її хороша сестра Галя. «Ой, як я хочу до Галі!..»

Опівдні вони з бабусею Мотрею зачинили хату на засув зсередини і стежкою вздовж городу спустилися в берег. Біля старої-старої, напівусохлої верби повернули ліворуч і ще довгий час ішли витоптаною стежкою понад самісінький берег тихої, мілководної, як і річка Надійчиного дитинства — Рось, Чорної Бережанки. Біля давним-давно розваленого (залишилась одна стіна кам'яного фундаменту) млина, давним-давно розмитою Вовковою греблею, ступаючи з каменя на камінь, перейшли річку.

Тихими, глухими провулочками, низовими кривулястими вулицями вийшли до цвинтаря. Цвинтар — старий, давній-предавній, не раз, певне, вирубуваний упень — поріс молодими кущами бузку, клена, берестів та акацій. Понад змілілим, ледь помітним окопом — мур густої колючої дерези, а на цвинтарі на оплих, затрав'янілих горбках лежать подекуди зарослі мохом важкі кам'яні хрести, колись

дорогі обеліски, деінде чорніють похмурі склепи давно забутих багатіїв. Кладовище велике. Певне, кільканадцять поколінь скальнівчан уже прийняло в землю. Зводиться воно пологим схилом з долини в степ. Аж під горою голий клапоть з горбками, що їх ледь встигла задернувати зараз суха, аж побіліла, осіння трава. А далі — нові, свіжі могилки з хрестами, обелісками, зірками.

Вони зупинилися на голому, без жодного більшого кущика пустирищі. Тут ховали при німцях хто як. Часом просто прикопували, та й по всьому. Мотря не знає, під яким саме горбком спочивають Надійчина мати та брат, але це десь тут... «Десь тут...» — гірко подумала Надійка.

Дівчина тихо опускається на землю край порослого пірієм окопу і довго сидить отак мовчки, ні про що вже не розпитуючи. «Десь тут...» вони лежать: убита чужинською бомбою рідна матуся і застрелений з чужинської гвинтівки чи автомата рідний братик Грицько. Зараз йому мало б бути близько двадцяти п'яти років. Та він так і залишився навіки-віків тринадцятилітнім... І все ж вони десь тут, недалеко, біля неї. Надійка вже твердо знає, що це так. А от хто їй скаже, хто відповість, де її татко, де її сестра Галя? Де, в якій землі закопано їх? А може... може, і не закопано?

Мовчить старий цвинтар. Мовчить, похнюпившись, бабуся Мотря. А зверху дивиться на них, на спорожнілі поля, принишкле кладовище, синьо-сталеву стрічку ріки і горби Скального нежарке, лагідно примружене око осіннього сонця.

Вдома Надійку опановує гостре, непереборне бажання зайти до рідної хати. Може, там хоч щось... якийсь слід чи давня іграшка, котру вона а чи хто з рідних ще тримали в руках: книжка, стіл, стілець, зрештою, клямка біля дверей, якої доторкалися їхні руки... А може... раптом яке фото?! Та де там! «І сліду ніякого не залишилося,— каже бабуся Мотря.— Цілу зиму тоді все стояло пустою. А потім... було тут усяких хазяїв. Коли вже по війні вселився Ілько, то залишилися самі стіни. Бо навіть двері та вікна з лутками повиносили».

І все ж... Усе ж хоч постояти, помовчати, подихати повітрям рідної хати, на самоті відчутти хоч на дотик рідні стіни.

Та зайти до рідної хати Надійка не наважувалася. Бо так же хочеться зайти самій, без свідків.

Але там зовсім не знайомі їй, чужі люди! Не вийде самоти, незручно просити, щоб без свідків. Ні! Та й не такі вони, видно, делікатні та чулі, оті незнайомі їй люди, які оселилися в її хаті, щоб зрозуміли все. Недаремно ж Надійка навіть тоді, коли отієї гостроносої Христі і близько немає, все ж ніби відчуває на собі її насторожений, колючий, недоброзичливий погляд. А щоразу, як тільки вийде на бабусине подвір'я і наблизиться до хвіртки чи вигляне на город, одразу з'являється на своєму подвір'ї й Христя. І весь час — Надійка відчуває те навіть спиною — стежить за нею, не одводячи настороженого, чіпкого погляду.

Зрештою оте німе вистежування починає ображати і навіть дратувати дівчину...

Надійка зачинається в хаті і, помітивши в стіні біля грубки манюсіньке причільне віконце, роззувається, стає коліньми на піл і, спершись рукою та підборіддям на вузьку лутку, довго й невідривно дивиться у шибку потемнілими очима на свою хату. Дивиться майже крадькома, з гіркотою, з незрозумілою навіть самій собі гострою, болючою цікавістю. Дивиться, переживає, додумує, вгадує... Дах повий, свіжий, солома золотиться на сонці, ще навіть прижухнути не встигла. А стіни оплилі, в землю вгрузли. І вікна... Такі малесенькі, милі вікна! Ще, певне, її дідусь будував. Який він був, той дідусь? Мусив же в неї бути й дідусь. А той камінь перед порогом теж давній. Усі вони ступали на нього босими ногами. І вона, Надійка, також... А оте невисоке деревце під вікном? Мабуть, слива? Вона уже росла на тому місці тоді, коли вони всі були живі і вдома...

Христя вийшла з двору. Надійка одягнулася і обережно (хоч і сама собі не змогла б пояснити, нащо та обережність) ступила на подвір'я. Захотілося пройтися ще униз, до річки. Йшла бабусиним городом, вузенькою стежкою вздовж зарослого негустим вишняком рову.

І тільки-но одійшла вниз од хати якихось два десятки кроків, мимовільно, наче хто гукнув нечутно, озирнулася... Так, Христя вже стояла біля сливки, з гострою настороженістю стежила за дівчиною.

Тоді, вже не приховуючись і не озираючись, та все ж не маючи сили приглушити в собі незрозумілої досади, Надійка неквапливо попростувала униз, до левади. Зійшла над самий берег, постояла біля річки, потім повз стару дуплясту вербу, просто через лозові кущі, обламуючи

стебла сухих бур'янів, вийшла до свого городу. Одразу ж там, де кінчалися лозові кущі, на не прибраному капустищі ясно вирізнялася кругла, лійкою, яма. Вже мілка, оплила, напівзарівняна, а все ж можна ще було розпізнати, що то — вирва, слід від бомби.

Надійка постояла, розглядаючи знизу свій город, рядочок (всього п'ять-шість) старих вишеньок понад окопом, кущ шипшини з темно-червоними поморщеними ягодами, капустище, яму і нараз зрозуміла: «Це ж та вирва! Тут убило мою матусю...» І як тільки подумала так, за спиною в неї щось дунко хруснуло. Швидко (від несподіванки) озирнулася. Трохи осторонь, під вербовим кущем, стояв хлопчак років семи. У великій, певне, з когось старшого, вухатій заячій шапці, суконному піджачку, з пов'язаною на шиї рябою хусткою. Стояв, набурмосивши кругленьке, з гострим почервонілим носиком личко, і спідлоба пильно приглядався до неї. І в тому його погляді Надійка одразу вловила знайомий уже вираз настороженості та неприязні. «Невже наказала стежити?» — подумала з подивом і неприємним почуттям. А вголос запитала:

— Ти чий такий будеш? Як тебе звати?

Хлопчак ще більше насупився, посопів носиком і, зирнувши на Надійку вже з одвертою ворожістю, буркнув:

— Не скажу!..— А потім, помовчавши й шморгнувши носиком, додав: — Ми тобі хати не віддамо! От! Ти в німців служила.

Кров гарячим поштовхом ударила Надійці в обличчя. В горлі нараз так стисло, що мусила б зараз, негайно або вибухнути, або захлинутись.

Не помічаючи перед собою дороги, навпростець, уже своїм городом, вихопилася на своє подвір'я. Христя все ще топталася біля сливки. Подив у її очах, коли побачила несподівано і близько біля себе задихану дівчину, раптом змінився на справжній переляк і розгубленість.

Кинувшись просто до неї, Надійка не добирала виразів. Щоб не захлинутись, мусила сказати те, що думає:

— Як ви... чого ви вчите дитину! Ви — нерозумна, погана жінка! Ви... краще б запитали, нащо мені та хата!

Хотіла сказати ще щось зле, образливе. Але очі в Христі нараз звузилися, забігали, заметушилися за ріденькими віями, як дрібненькі мишенята. І сама Христя здалася такою жалюгідною, що Надійці нараз стало нестерпно гидко. «Що це я!» — подумала вона з гіркотою

і, рвучко одвернувшись від Христі, не озираючись, подалася на вулицю.

Христя за якусь мить опам'яталася.

— Сама! Сама... Бачиш, яка?..— белькотіла вона, ніби крізь плач, нерозбірливо услід Надійці.— Звикли на готовеньке всі! Віються десь! А ми — працюю! Власними руками...

Та дівчина до того вже не дослухалася.

Цілий день на душі в Надійки було нестерпно гидко. Надвечір до неї зайшов сам Ілько, високий, довгоший і нескладний чоловіча років тридцяти. Червонів, трохи навіть затинався і, вибачаючись — дитина, мовляв, мала, дурна,— вигороджував дружину. І сам про всяк випадок натякав, що хата... вона що ж... самі стіни, та й ті розвалені... Не так просто було всьому тому дати лад. Недешево... однаково як і нову зводити...

Слухати його Надійці було важко, нестерпно, незручно за нього і за те, що він белькотів. «Уявляю, що вони дома при дитині верзли! Злякалися наперед, щоб хати не відібрала і навіть мертвих не посоромилися. Люди...»

— Та мені зовсім не потрібна ваша хата! Зрозумійте ж! — уже зі злістю вигукнула вона.— Ще жодного разу в житті мене ніхто так не ображав. Дитині... навіть! Соромно! Годі! Нічого не хочу від вас, тільки... Годі!..

Вона боялася, що не стримається і розплачеться.

Ілько пішов заспокоєний і, видно, навіть вдоволений.

Бабуся Мотря лаялася:

— Людці! За копійку в ложці води втоплять. На все село може кого хоч оббрехати. Де воно тільки росло таке? Ох, погані мені цього разу сусіди випали! А тільки я з ними здрастуй-прощай, та й по всьому.

Надійка стрималася, не розплакалась, але до рідної хати, хоч як тягнуло її туди, так і не зайшла.

ІСТОРІЯ ЗАБУТОГО ЛИСТА

І все ж... Хто така її сестра Галя, що вона робила і що з нею насправді сталося? Жива вона чи загинула? А коли жива?.. І якщо загинула, то коли й де?

Увечері, як тільки вони залишились самі, запалили лампу і сіли до вечері, бабуся Мотря розпитувала Надійку про її життя.

Дівчина розповідала все, що знала, чула і що запам'ятала: про майже міфічну Марту Никифорівну, Фастів, Рось, тьотю Госью та тьотю Пашу, Харитона Миколайовича і діда Корнія, про своє місто, про інститут, про знайдений планшет, про те, як їздила кілька разів і бродила вулицями Фастова, про дівчат-подруг... Тільки про Зігфріда не обмовилася й словом. Вона розповідала, а думала лиш про своє: розповідати про колишнє, відоме було їй і важко, і нецікаво.

— Бабусю,— запитала нарешті стару,— скажіть, бабусю, а якоїсь фотографії, ну хоч малесенької, з моїх тут поблизу ніде не збереглося?

— Ні, дочко. Воно, може, де і є, а тільки ні в мене, ні в Ільковій хаті не залишилося нічого.

— А подруги ті, що Галя з ними в школі вчилася, може, де живуть, може, ви пам'ятаєте кого?

Мотря замислилась і по тому скрушно похитала головою:

— Ні, не пам'ятаю нічого, дочко. Та й давно те було. Років... років з п'ятнадцять, вважай. Скільки всякої всячини пережито відтоді.

— Так ото з тієї ночі сюди, до вас а чи до нашої хати ні разу більше й не навідався ніхто? Хтось такий... Може, казав що про Галю чи про Грицька або розпитував?

— Ні... Чого ж? Навідувались! Другого ж дня німці з отакеним, як вовк, собакою тут нищпорили... А потім поліцаї в хаті, на горищі і в сарайчику все догори дном перевернули. І по тому ще разів кілька забігали. То Оверко, був тут такий, а то — Дуська. І до мене забігали, наказували, що коли хто тут чим цікавився б чи про що запитував, так щоб я дала їм знати. Страшний такий душолюб був той Дуська. Людей, кажуть, видимо-невидимо погубив. А так...

Мотря замовкла, ніби щось пригадувала. Помовчала і, звівши брови до перенісся, замислилась. Нараз, схаменувшись, сплеснула в долоні:

— Господи, донечко! Та щоб же за мене лихо забуло! Приходили, як же не приходили! Дівчина одна... Не наша, певне, не скальнівська, а десь з інших країв. І розпитувала... Про тебе ж, здається, і розпитувала. І про Галю говорила, що добре знала її, і про Грицька... Тільки, правду тобі сказати, не дуже я її розпитувала й дослухалася. Все в думці молилася, щоб пішла вона з двору скоріше. Бо...

хто ж його знає, чого, звідкіля та й від кого вона приходила. І час такий... Непевний був час...

З'явилася та дівчина в Мотриній хаті на початку травня. Важко тепер сказати точніше, а тільки запам'ятала стара — невдовзі по тому, як у Скальному вибухом розметало цукроварню, а в Петриківці вбито жандарма. Німці та поліцаї — злі, налякані та насторожені. Хапали кожного стрічного, хоч трохи чимось їм підозрілого. Багато люду пересадили, багатьох перестріляли в Петриківці й саму Петриківку випалили...

Весна того року була пізня, холодна. Дерево пішло в лист лиш у травні. І земля була ще зовсім чорна. Де-не-де лише травичка скупю пробивалася. Тому, запам'яталося Мотрі, дівчина та, незважаючи на весну, була в коротенькій цигейковій шубці, зовсім коротенькій, як курточка. Та й взагалі запала в пам'ять та дівчина старій: як тільки згадує, було, про неї, то ніби оце зараз наяву перед очима стане. Невисока, але ладненька, нівроку, підбрана. Кругле личко, бистрі карі очі... Шубка розхристана, одягнена ще в зелененьке платтячко. Голова синьою в горошок хустиною назад вузликом пов'язана. На ногах — модненько підігнані дівочі чобітки. А сама така жвава, метка. Говорила тихо, але твердо, виважено, ніби наказувала.

Зайшла вона до хати зненацька, тихо, і привіталася так лагідно та звично, що Мотря одразу й не подумала нічого такого. Вже добре смеркло. Малу Надійку час саме до сну вкладати. Тож Мотря, перед сном, щидила їй свіжого молочка, принесеного від сусідки Палажки.

«Добрий вечір!» — нечутно спинившись на порозі, привіталась дівчина. Мовила це так привітно, що Мотря навіть не здивувалася від несподіванки. «Вечір добрий, — відповіла. — Щось не впізнаю вас... Заходьте та гостею будете». — «Скажіть, чи це у вас дівчинка Очеретних залишилася?» — «А коли й так, то що? — аж тепер насторожилась і навіть занепокоїлася Мотря. — А вам же... Ви що до тієї дитини маєте?» І підійшла до столу, щоб каганчика засвітити. Дівчина зрозуміла той намір.

«А я — подруга Галина... А світла засвічувати не треба, тьотю», — попросила. Але попросила так, що Мотря одразу підкорилася тому проханняю, як наказові. «Добре. Як ні, то й ні... А ви що ж, може, і про Галю що чули? Проходьте та й нам розкажіть». — «Ні... Не чула, нічого поки що не чула. А вам спасибі велике, тіточко, і від мене, і від усіх Галиних друзів». — «Немає за що. Чого там... Дитина —

не кошеня яке. Не кидати ж його напризволяще... Та й одна я. А удвох нам — сиротам — якось ніби веселіше. Так що й дякувати за що ж».

Дівчина тим часом підійшла до полу, взяла на руки Надійку, пригорнула до себе, защебетала, розпитуючи, як звуть, погудикала. Дитина одразу, навіть і не опираючись, як то буває, чужим, прилипла до неї.

Так на руках у тієї дівчини Надійка й повечеряла, і заснула. А дівчина та, бавлячи дитину, то про Галю в Мотрі розпитувала, а то про Надійку, то про Грицька. Казала, ніби сама його, ще тепленького, простреленого уночі, й підбрала... Хтозна, чи можна було всьому тому вірити. Та мало що й могла б розповісти їй Мотря. До того ж і остерігалася-таки. А дівчина тим часом розпитувала, чи не потребує вона, Мотря, якої допомоги, чи залишилося у дитини що з одягу, пропонувала децимю грошей, щоб Надійці коли що купити... Просила, щоб про її відвідини нікому не казала. А вона, коли жива буде, ще якось забіжить...

Мотря од грошей відмовилася, допомоги не потребувала, а на розпити більше відмовчувалась. Навіть розпитувати ту дівчину, хто вона та звідки Галю знає, побоювалася. Мало що... Воно їй ні до чого, та й... береженого бог береже...

Коли Надійка заснула, запросила Мотря дівчину повечеряти, але та відмовилась. Натомість запитала, чи не знайдеться в Мотрі порожньої пляшечки. Пляшка, хоч тоді й ніде було її купити, звичайно в господарстві мусила бути. Поки Мотря шукала пляшку (знайшла темно-зелену, з-під пива, чи що, на віконечку в сінях над дверима стояла ще відтоді, як син приїздив), дівчина сиділа біля вікна, спершись ліктем на лутку, і щось писала до повного місяця, завислого над верхів'ям залізничної лісосмуги у чистому зоряному небі.

«Ще прошу вас,— сказала, дописавши,— лопату мені дайте та на подвір'я зі мною вийдіть. Будемо,— каже,— засилати листа до тих, хто по нас залишиться».

Зовсім чудно стало від тих слів Мотрі, аж лячно. Але слухала ту дівчину, мов заворожена.

Місяць світив так, що все аж мінилося, мерехтіло в його зеленкуватому світлі. А вони стояли в тіні за рогом хати, біля куща бузку, щоб їх ані з вулиці, ані з городу ніхто не помітив. У селі навколо — тиша. Собака навіть ніде не гавкне. (Правда, де їм гавкати, коли німці та поліцаї вибили

всіх). Лиш унизу, біля Вовкової греблі, вода поміж камінням клекотить. Дівчина говорить пошепки. І знову чудно їй страшно Мотрі від її слів. «Хата,— каже,— може згоріти. А за рік зрівняється все, і сліду не знайдеш. Рів також можна зарівняти... А ота груша дичка, що над ровом, вона — як залізна. Сто років житиме. І ще сто років ніхто не рубатиме. А як і зрубає, так пеньок залишиться. Не скоро на нього охочий, щоб викорчувати, знайдеться. Та й не сто ж років чекати, поки оцю погань проженемо. Дивіться,— каже,— тіточко, що буду робити, та й запам'ятайте. Листа я під тією грушею зараз у вашій пляшці закопаю. А вас проситиму: з'явиться без мене Галя Очеретна — покажіть їй, нехай відкопає... Тільки більше нікому! А не з'явиться Галя, і я не з'явлюся... наші прийдуть... Надійці покажете, коли підросте. Чуєте, дуже вас прошу, тіточко!»

Мотря слухала та лиш беззвучно ворушила неслухняними губами.

А дівчина закопала ту пляшку під грушею таки глибоченько, мабуть, глибше, як у коліно. Засипала, затоптала і навіть грабельками землю розрівняла. Постояла трохи, потім попрощалася та й подалась понад ровом униз, у левади. Подалась так, як тінь нечутна. Ніби й не йшла, а пливла понад стежкою. З очей зникла — ніби розтанула в зеленкуватому, неспокійному місячному світлі... І вже більше ні разу не з'являлася. Ніколи й ніде вже не зустрічала її бабуся Мотря.

Роками лежить та пляшка під грушею. Не повертається по неї Галя, не з'являється невідома дівчина, зникла в тому вогненному «казані» й Надійка. А Мотря за тими подіями страшними, та ще в лікарні лежачи, і зовсім забула про ту пляшку. Пізніше іноді згадувала, а то надовго, на цілі роки забувала. А з роками і подія та, і навіть саме місце під грушею стиралися з пам'яті, забуватися стали. Коли ж згадувалися, то теплилась несмілива надія: дивись, хтось колись таки та з'явиться... І таки аж тепер ось з'явилася Надійка і появою своєю розбудила оте давнє. Надійка не могла дочекатися ранку. Вибігла з хати ееред ночі. І раз, і вдруге, і втретє обійшла навколо тієї старезної, приземкуватої, з химерно покрученим гіллям груші, що верхів'ям уже й усихати почала. Ходила, здригаючись від нічного холоду а чи від збудження. А ніч була темна, безмісячна, морозна. Хмари темними валами мчали та й мчали над головою на захід. І тільки іноді в розривах поміж тими валами з темряви проглядали зорі. І було їх

так густо, і, здавалося дівчині, звисали вони так низько, що мало на плечі не падали.

Надійці нестерпно хотілося одразу ж схопити лопату й копати. Але земля від нічного морозцю стужавіла на камінь. А ще ніч — темна. Та й хто ж зна, в якому саме місці та пляшка. Бо тільки й пам'яталося бабусі Мотрі, що дось од низу, від городу, а де саме — забула.

Послухала нарешті старої — не стала поночі копати. Але й не заснула до самого ранку. Тільки перед світанком забулася в короткому, тривожному сні, та одразу ж, чимсь у сні налякана, й схопилася. Бабуся Мотря не спала. Шибки у вікнах прозоро синіли. Надійка одразу згадала все і, кваплячись, боячись запізнитися, ніби на поїзд, миттю одягнулася, вибігла в сіни і в кутку, за драбиною, схопила стару, погнуту лопату.

Мерзла земля аж дзвеніла, коли дівчина, не здолавши її лопатою, цюкала сокирою. Невмілі, незвичні руки її швидко взялися пухирями. Вона пообмотувала їх хусткою та рушником і цюкала та копала далі, вся змокрівши від поту. Спочатку прорубала вниз від стовбура канавку метрів на два, а потім почала розкопувати її в боки. Не помітила, як і сонце зійшло, як стояла над нею, скрушно похитуючи головою, бабуся Мотря, як пройшов вулицею, певне до станції, Ілько і як здивовано та насторожено стежила за нею з-за рогу хлівця гостроноса Христя. Стежила, нічого не могла зрозуміти, і від того, видно, ще гостріше розбирала її цікавість.

Надійка розкопала аж до твердого шару червонястої глини. Кликкала бабуся Мотря снідати — не пішла. Лиш за якийсь час попросила кухоль води. І нічого, зовсім нічого, окрім перетлілого картоплиння, лободи та покрученого, цупкого, як дріт, густо розгалуженого кореневища груші, їй не траплялось.

Копала вже, певне, годин зо дві. І, вже втративши надію, терпнучи від остраху, від думки, що вся її робота іде намарне, зрештою натрапила: зачепила лопатою клапоть смугастої ряднирки. Потягнула рукою, і зотлілий клапоть одразу обірвався. Підкопала ще і знову обірвала шмат... Потім почала рвати і обкопувати швидко, гарячково, аж поки лопата, торкнувшись чогось, глухо дзенькнула. Надійка почала розгрібати землю в тому місці руками, і... ось вона! Пляшка! Звичайна, темно-зелена, загорнута в зотлілу пілочку.

Схопила її Надійка і зразу ж кинулася до хати.

Пляшка як пляшка. Темно-зеленого скла. А в ній щось глухо дзенькає. Важко переводячи подих, дівчина обірвала ганчірочку, якою була зав'язана та ще й заліплена чимсь шийка, одкоркувала, перевернула догори дном. На піл випав... патрон. Звичайний автоматний маленький патрон з короткою тупорилою кулькою.

Патрон лежав на ковдрі золотисто-жовтий, майже новий, тільки де-не-де з плямками прозелені. Зовсім ціленький, з гладеньким, невістреленим капсулем, але тим в оману її ввести не міг... Куля хоч і туго, а все ж подалася. Надійка видобула з патрона і розкрутила маленьку дудочку туго скрученого, цупкого паперу, видраного, мабуть, з блокнотика. І папір, і чорнило майже не видвіли. Чітким, круглим, без натиску почерком, дрібненьким і акуратним, невідома дівчина писала:

«Галочко, дороженька! Як я жахливо помилилася! Вибач мені за все. Як я тільки могла подумати! Спасибі тобі за «мило» та «двяхи». Грицько помер у мене на руках. Його тієї ночі смертельно поранили поліцаї. Він — справжній герой! Хочу вірити, що ми ще зустрінемося, хоч хтозна-коли це буде... Ну, а коли ні... ще раз — пробач. Цілую. Я. К.».

Надійка читала похачем, з терпким острахом, ледве добираючи, про що там ідеться, і все ж розуміючи, що написано той лист не для стороннього ока, що не все в ньому збагне чужий, коли б він і потрапив кому до рук. Та папірець, виявляється, був дрібненько списаний ще й з другого боку. Але то був уже інший лист. Надійка першої миті навіть не второпала, що й до чого. І, не маючи сили стримати тремтіння рук і перебороти квалість у всьому тілі, почала читати:

«Надійко! Коли тобі потрапить до рук цей лист, ти будеш уже, певне, дорослою дівчиною і житимеш серед вільних людей. І коли ти його читатимеш сама, значить, нас уже не буде на світі, значить, ми не дожили до того щасливого дня. Твій брат і твоя сестра боролися за те, щоб ти росла не рабинею. Знай, це вони були першою «Блискавкою». Живи щасливо. І не соромся інколи згадувати нас. Я. К.».

Так ось воно, виходить, що! Он хто була її сестра! І вона, Надійка, не знаючи ще нічого, не маючи жодного доказу, окрім цього листа, однаково зараз знає вже все... І як це приголомшливо страшно тримати в руках такого листа! Все це ніби сон чи марення. Але ось же він тремтить у її

руці, оцей клаптик паперу... Лист з патрона... Він, цей лист, зараз їй немов промінь далекої зірки, яка вже давно-давно згасла, а світло її все світить та й світить людям. Навіть через мільйони років... Незгасне світло! Воно сліпить очі, від нього паморочиться голова...

Ще не усвідомлюючи, що робить, Надійка знову вклала той лист у патрон і затулила кулею. І потім ще довго сиділа так, з патроном у руці, приголомшена, знесилена, нічого навколо себе не помічаючи. Вже аж потім, коли все в душі трохи вляглося, вона осміхнулася до бабусі Мотрі болісно, але ясно й умиротворенно, і подумала: «От воно, виходить, як усю дивно і несподівано обернулося. То чому ж не може бути й так, що хтось із них... Може, татусь, може, Галя... Ну, чому не може так бути?» Слова «живі» вона з якимсь забобонним страхом не вимовила навіть у думці.

ІСТОРІЯ З ВРЯТОВАНОЮ ШКУРОЮ

Селищна Рада містилася не в центрі, а тут, за річку, на залізничній половині Скального. Старий просторий будинок (колишня власність багатого непмана) з легеньким ганочком, під поруділим, хтозна з якого часу не фарбованим залізним дахом, стояв недалеко мосту, вікнами до бруківки.

У великій кімнаті, окрім літньої секретарки, було ще трое чи четверо чоловіків. Сиділи вони біля вікна на довгій лаві, про щось сумирно гомоніли і, певне, нікуди не квапилися. На запитання Надійки, чи може вона побачити кого — голову, заступника чи секретаря, — секретарка мовчки, через ліве плече, кивнула на щільно причинені двері з написом: «Голова Скальнівської селищної Ради».

За звичкою і для порядку Надійка все ж постукала. І, не дочекавшись відповіді, рішуче одчинила двері і переступила поріг:

— Добрий день!

Вона стояла на порозі просторої кімнати. Двоє вікон, важкий дубовий стіл. До нього літерою «т» приставлено другого, вкритого синім плямистим сукном. Навколо нього — стільці. І попід стінами теж стільці. В кутку, ближче до дверей, дубова шафа. На салатого кольору стінах, один навпроти одного, два портрети.

Крісло голови було порожнє. А поруч, на простому стільці, сидів кременезний, високий чолов'яга років за сорок у темному військового крою кітелі. Біля нього стояв невисокий юнак, худенький, тонкоший і стрижений. Обое вони дивилися в якісь папери, і старший час від часу обережно двома жовтими від тютюну, незграбними пальцями пересував кісточки на рахівниці.

На привітання вони не відповіли. Молодший, правда, метнув у її бік короткий зацікавлений погляд, а старший навіть голови не підвів.

Надійка стояла біля дверей, дещо навіть зацікавившись тим, що ж з цього далі буде, і терпляче ждала.

— Ну,— аж за якийсь час таки дочекалася,— що там у тебе?

То, нарешті, підвів-таки голову отой, старший. У нього було крупне, з правильними рисами, сказати б, навіть гарне обличчя, тільки брезкле. Та ще щоки аж надто... ні, не рожеві, а такі бурячково-червоні, з синюватими прожилками. І великі очі були б гарні, коли б їх не псував вираз чи то холодної втоми, чи то байдужості і якоїсь лінкувато-поблажливої зверхності.

— Ну, так з чим хорошим прийшла? — перепитав він так само неквапливо, але вже з ноткою неприхованого, того ж таки лінкуватого нетерпіння.

— Між іншим, годиться відповідати на привітання,— не втрималася Надійка.

— Гм...— Обличчя старшого зовсім замкнулося, і залишився на ньому тільки отой зверхньо-тупуватий вираз, уже без тіні лінкуватості.— Гм... Ну, що ж... Здорова була! — сказав ніби з прихованою погрозою.— Так що скажеш?

— Мое прізвище — Очеретна.

— Очеретна? — В погляді непроникливо-байдужих очей раптом майнув зблиск затаєної цікавості. Майнув і одразу пригас. Та Надійка все ж помітила те і подумала, що перед нею тут уже побував, мабуть, хтось із її «квартирантів». Ілько чи, може, й сама Христя.

Далі розмова пішла коротка, уривчаста. Надійка так і стояла біля дверей. Тонкоший юнак уже з неприховано гострою цікавістю, стоячи за спиною того, що сидів, не одриваючись, не змигнувши, дивився просто їй в обличчя. А той, старший,— хто він там був,— з лінкуватою зверхністю цідив запитання:

— Скальнівська?

— Так і... ні... Зараз в області...

— З області... Гм... Паспорт?

Надійка добула з сумочки паспорт, підійшла до столу, подала його старшому та, лиш мить повагавшись, ненавмисне рвучко, з гуркотом підсунула до себе стільця і всілася.

Старший, певне, навмисне довго вертів її паспорта на всі боки, гмикав, потім указав на щось у ньому з таємничим виразом довгошійому юнакові і обличчя того також підкреслено спохмурніло.

— Гм...— не повертаючи паспорта, а поклавши його біля себе і навіть притиснувши долонею, обізвався старший.— Гм, щось ти, дівчино, той... Ти ж ніяка й не Очеретна, а...— він заглянув у паспорт,— тут чорним по білому: Фастівська!

— Так,— тільки тепер зрозумівши, що й до чого, погодилася Надійка.— Так... І все ж я тепер — Очеретна.

І вона коротко й стримано розповіла, як склалося її життя, які надзвичайно важливі події відбулися за ці кілька днів.

Очі юнака аж палали від стримуваної (певне, зважаючи на присутність старшого) цікавості. А старший слухав усе те, на диво не виявляючи жодних ознак цікавості. З таким виразом, ніби він уже давно про все це знав, та й взагалі його нічим не здивуєш, бо він ще й не таке знає.

— Ну і що ж? Тобто ми... Що ми тут можемо? — запитав незворушно.

— Бачите... Тобто я хотіла сказати,— навіть знітилася від того загалом небоязка дівчина.— Я вже писала вам про те...

— Нам пишуть багато. Всього в голові не тримати-меш.

— ...про те, що хочу найперше встановити і повернути собі своє прізвище, змінивши паспорт...

— Це — в суд. Збереш свідчення і встановляй по суду.

— Дякую... І ще: може, у вас є які відомості про батька? Петро Очеретний. Його за місяць чи два до війни призвано до армії...

— А це хто призивав, того й запитуй. Це — райвійськкомат.

— І потім, я хотіла б хоч щось... щось можливе... з'ясувати про сестру. Брата вбили поліцаї, а з сестрою...

— Це ж яка така сестра? — раптом знову зблиснуло щось у непроникному тумані його очей.— Не та часом, що

у німецькій друкарні вислужувалася? Була тут і така Очеретна...

На мить Надійді стало темно в очах. Вона аж головою стріпнула. А той, коли дівчина перевела подих, зволоживши кінчиком язика пересохлі губи, вів далі:

— Вбивав там чи не вбивав хто твого брата, ми не знаємо. А цю, коли вона твоя сестра,— він наголосив на слові «сестра»,— цю знаємо, чули...

— Ви не маєте права так говорити. Я твердо знаю, маю докази, що моя сестра була зв'язана з «Блискавкою»,— глухим голосом, будь-що намагаючись стриматися, ледь чутно промовила Надійка.

— Хто був зв'язаний з «Блискавкою», ми знаємо. В обкомі є затверджений список. Але в ньому твоєї сестри... твоєї Очеретної немає.

— Бо ніхто про це не знав. Тепер є докази... Сестра, напевне, друкувала чи допомагала друкувати перші листівки.

— Листівки? — аж потягнувся до неї через стіл.— А чого ж... Могла щось там і надрукувати. Шкуру свою врятувати хотіла, от і той...

Спершу Надійка, сказавши про ті листівки так, навмання, без певності, навіть не зрозуміла, не збагнула, куди він гне. Навіть перепитала здивовано-неслухняними, пересохлими губами.

— Тобто... як це — шкуру?! Про що ви?

— А про те саме... Возмезддя боялася — от, може, й друкувала, щоб тими, значить, листівками свою службу на німців виправдати...

Якусь мить дівчина сиділа непорушно, приголомшена, смертельно ображена, нічого не помічаючи перед собою і нічого, крім оглушливого шуму в голові, не чуючи. Потім підвелася тихо-тихо, боячись закричати, заплакати, навіть ударити. Зблідла, так само тихо, але впевнено простягнула руку і забрала в нього паспорта. Все ще ледве стримуючись, неголосно, але виразно проказала:

— Як ви можете... Ви... Ви — кретин.

Хотілося ще щось казати, кричати. Але вона таки переборола себе. Повернувшись до нього спиною і, ступаючи, як сліпа, навпомацки, пішла до дверей.

В очах довгошийого юнака застиг вираз переляку. А той — старший — дивився дівчині вслід без особливого гніву, хіба що тільки з легеньким подивом. Видно було, що він також не зрозумів її.

Аж на ганочку, ковтнувши холодного повітря, дістаючи з сумки хусточку, дівчина торкнулася пальцями патрона і згадала, що вона так і не показала їм знайденого листа таємничої незнайомки. Я. К. Згадала, але не пошкодувала. Та й взагалі тепер уже того дорогого для неї папірця вона не хотіла показувати нікому...

У райвіськкоматі її зустріли привітно. Вислухали, але нічим зараз допомогти не могли. Вся документація тут заводилася заново вже на початку сорок четвертого року, і, звичайно ж, ніяких відомостей про батька не було. Однак літній з сивими скронями капітан уважно вислухав усе, що вона знала про батька, Галю та Грицька, записав разом з її міською адресою й пообіцяв написати до Міністерства оборони, взагалі розпочати пошуки і про все повідомити її.

У загсі Скальнівського району випадково вціліли книжки лиш за окремі роки. Але жодних відомостей про родину Очеретних і, зокрема, про Надію Петрівну Очеретну в них не знайшлося. Зате там порадили, як встановити своє прізвище та рік народження, і сказали, що, зібравши затвержені нотаріальною установою довідки-свідчення, вона може зробити це і в себе, в першому-ліпшому з міських судів, за місцем проживання.

Ще виїжджаючи з міста, Надійка гадала, що на випадок вдалої подорожі залишиться в Скальному і на Жовтневі свята. Однак зараз залишатися тут було важко, та, власне, й не було чого.

Довідки-свідчення пообіцяла зібрати, завірити й вислати їй бабуся Мотря. Так само обіцяла, що все, про що довідається, почує про Галю, Грицька чи тата, відразу одписуватиме Надійці до міста.

Особливо просила її Надійка допитуватися Галиних однокласників. Може, знайдеться яка її подруга, може, згадає хтось з учителів чи, може, у когось зберігається шкільна чи яка інша фотографія, на якій би були Грицько чи Галля... А може ж, десь чудом уціліло в знайомих чи незнайомих і татусеве та мамусине фото?

Говорячи про ті фото, сподіваючись на щасливу знахідку, Надійка лиш у думці, лиш потаємці подумала: «А може... може, Галя ще є десь жива, і ми колись таки зустрінемося». Та це тільки мрія. А от дізнатися про ту першу «Блискавку», повернути добре ім'я сестрі, довідатися, хто та дівчина, яка сховалася за літерами Я. К. і прислала їй, Надійці, листа в патроні,— це вже мусить стати не лише

мрією. Вона, Надійка, докладе всіх зусиль, зробить усе можливе й неможливе, аби та мрія якнайскоріше перетворилася на дійсність. Вона писатиме у всі усюди, поїде куди тільки треба, дасть оголошення в газету і таки доможеться того, щоб усе незрозуміле стало зрозумілим і все таємниче — ясним. То віднині було її обов'язком перед рідними і перед тією невідомою Я. К.

Поїзд до міста приходив о дванадцятій.

Ніч знову була темна, хмарна. Вчорашній мороз пересівся, і з низин, з-над Чорної Бережанки тягнуло вологим прілим листям, гіркістю верболозів.

На станцію Надійку проводжала бабуся Мотря. Цілий вечір, поки збирала дівчину в дорогу, накладаючи їй до чемоданчика свіжих яєчок, а у вузлик зав'язуючи збережених у полові на горниці яблук, вона лиш тихо втирала сльози. Коли йшли до станції темною вулицею, мовчала, стримувалася, щоб не заплакати. Давно вже осиротіла старенька почувала себе так, ніби оце несподівано знайшла свою доньку і знову кудись випроводжає.

— Ти ж дивись, Надієчко, не забувай... Та пиши частіше, пиши хоч по одному слову. А то... Ночі зимові на самоті — довгі, а думи такі важкі на старість...

— Писатиму, бабуся рідненька. А ви — теж, на Новий рік чекатиму вас обов'язково до себе. А до вас от, слово честі, влітку на канікули на цілий місяць приїду... Купатимуся в Чорній Бережанці, сапатиму вам картоплю в городі.

Вони розцілувались і таки заплакали обидві.

Поїзд підійшов, зупинився на хвилину і одразу ж рушив.

— До побачення!.. Бабуся, до побачення-а! — гукала заплакана дівчина, виглядаючи з тамбура.

Поїзд шарпнувся, хитнувся на стрілці, ось мигнули сигнальні вогники, куші, стрибнув з темряви назад крилатий берест і закрит з-перед очей ледь освітлену ліхтарем самотню маленьку, зсутулену постать на порожньому пероні.

Поїзд мчав крізь ніч, надвоє розриваючи темряву. Гуркіт його відлунював далеко-далеко в порожніх полях. Надійку душили сльози.

А вранці на гамірливому міському пероні, що вже був святково прикрашений, її зустрів Зігфрід... Милый, завжди стриманий і незворушний, завжди готовий до тихого жарту, завжди просто та елегантно вдягнений її Зігфрід.

Вона здалека помітила його струнку, високу постать. Стояв, як завжди, без кашкета, задерши кучмасту, розпат-

лану голову, дивився поверх людського потоку, відшукуючи її. А відшукавши, кинувся назустріч. Біг усміхаючись, приховуючи за тією усмішкою німе, тривожне запитання, яке світилося з його очей.

Підбіг, вихопив з рук чемоданчик, вузлик, злегка, ніби жартома, торкнувся щоки твердими, холодними губами:

— Маю честь вітати вас, баронесо, у нашому славному місті! Як вояжувалося, баронесо? В якому стані знайшли ви ваші фамільні маетки? — І одразу, без жодного переходу та паузи, стурбовано: — Ти щось ніби змарніла, старушенціє? Чи все гаразд?

А «старушенція» на ходу розкрила сумочку, добула звідтіля жовтий патрон і, посміхнувшись, не криючи радості від зустрічі, подала йому.

Зігфрід опустив на перон чемоданчик, узяв той кавалок заліза та свинцю двома пальцями, повертів і, ще не розуміючи, що й до чого, сказав:

— А він зовсім цілий. Заряджай і стріляй хоч зараз...

ЛИСТ ДРУГИЙ

ЩЕ ОДНА ІСТОРІЯ З ПРИЗВИЩЕМ

Поїзд мчав крізь ніч. Гулкий, громокий брязкіт відлунював у темних, парких весняних полях.

Надійка, тепер уже вдруге, поверталася до рідного Скального. Переповнений людьми, тмяно освітлений вагон мовчазно снів чиймись незбагненними, солодкими й гіркими, радісними і страшними снами.

Надійка не спала. Затиснута у темний куток, аж біля самого вікна, вона сперлася ліктями на столик і безсонними, ніби застиглими очима вдивлялася крізь вікно в темряву. З нерадісними надіями, знесилена, майже розбита поверталася вона додому, зовсім не відаючи, що чекає на неї там. Та й не сподівалася чогось особливого. Вдивлялася в темряву, але нічого в тій квітневій оксамитній непроглядності, навіть зірок у небі, не бачила. Нічого, крім тих кількох років свого життя, які, здавалося, так швидко, так блискавично майнули поміж тим першим виїздом до Скального і сьогоднішньою ніччю...

Ближчим часом вдруге вирватися до Скального їй так і не пощастило. Закрутили нові значні події, зміни в жит-

ті... Але одразу ж після Нового року, саме під час зимових студентських канікул, коли спали морози, приїздила до міста бабуся Мотря. Пожила кілька днів у Надійчиному гуртожитку, познайомилася з тьотою Тосею, погуляла з Надійкою по місту. Привезла вона названій дочці сільського гостинця, привезла й свідчення сусідів (та й своє) про батьків, місце та рік народження дівчини, але того, чого Надійка чекала найбільше,— не привезла. Жодного нового слова, жодної нової звістки, жодного папірця чи фотокартки рідних...

Та й взагалі, скільки й куди не писала дівчина, власне, крім коротенького листа з обкому партії — тепер уже рідної Надійчиної області,— ніхто і нізвідкіля не обізвався. Та й у тому коротенькому листі також... Просто інструктор, на прізвище Горьсзаний, повідомляв Надійку, що в жодному звіті чи списку підпальників області прізвища Очеретних не значаться. Копію ж листа, знайденого в патроні, він прилучить до справ і візьме до уваги. В справах і списках підпальників є принаймні троє дівчат, ім'я та прізвища яких починаються з літер Я. К. Жодної з них немає в живих. Одна загинула безвісти. І, що найгірше, усі вони родом не з Скальнівського району... А про все нове, що пощастить з'ясувати у цій справі, він її обов'язково повідомлятиме.

І все. І замовк. Минали місяці, а він нічого більше так і не повідомляв. Мовчали так само й інші установи. Мовчали газети, мовчало Скальне.

Хоч, як з'ясувалося аж під весну, Скальне не зовсім і мовчало. Просто Надійка нічого про те не знала. Довідалася ж з великим запізненням тоді, коли вже все минуло. Сталося так, певне, тому, що той кремезний чоловіча, який сидів за столом скальнівського голови, до її паспорта заглядати то заглядав, але що там написано, так і не запам'ятав. Чи просто забув. А коли нарешті-таки збагнув, що його було гостро і незаслужено ображено, згадати не міг.

Довідалася Надійка про те від Зігфріда.

— Ти, старушенціє, знову там у якусь історію встряла.

Був сонячний безневий день. Відчутно пригрівало сонце. За Дніпром по-весняному соковито жовтіли шелюги, а на зеленкуватій кризі Корабельної затоки маяли білими крилами вітрил яхти.

Вони зустрілися в кінці набережної після закінчення лекцій. Тепер тихо, нога за ногою, простували асфальтова-

ною алеєю до парку. Зачувши ті Зігфрідові слова, Надійка зупинилася:

— Тобто?.. Про яку історію ти говориш?

— Ще й питає! — Зігфрід, і собі зупинившись, широко усміхнувся.— Виявляється, в нашому інституті вже місяців зо два розшукують студентку Надію Петрівну Очеретну. Я випадково попав у деканаті на заключний концерт. Зайшов проректор і, між іншим, запитує декана: «Ну, як там з тією Очеретною?» — «Не знайшли»,— відповідає той. Ну, тут я насторожився, притерся до Павла Митрофановича, слово по слову випитав: прибула до ректорату дипломатична нота зі Скального. Лист такий офіційний надійшов: студентка Очеретна Надія Петрівна, перебуваючи в Скальному, поводила себе по-хуліганськи і невтримано. Образила відповідального працівника селищної Ради, назвавши його нецензурним словом,— раз! Вимагала незаконно повернути їй хату, що належить передовикові виробництва, шоферові райспоживспілки — два! Вимагала, щоб їй видали незаконну довідку про те, ніби сестра її була партизанкою,— три! А сестра її, навпаки, працювала на німців, у фашистській друкарні, і взагалі історія темна. А тому просимо і т. п. і т. д., з глибокою до вас пошаною... «Ну й що?» — запитую в декана. «Та немає у нас в інституті і прізвища такого!» — «Звичайно,— підтверджую,— отож так і напишіть». А про те, що скоро буде у нас таке прізвище, я, звичайно, змовчав. От і спіймав облизня твій кретин.

— Ну й даремно ти! — сердито кинула Надійка.

— Не розумію вас, міледі?

— Даремно не сказав, що то — я! Я дала б відповідь і їм, і йому. Зрештою всьому є межі. Подумати тільки! Тато загинув на фронті, матір убила німецька бомба, брата убили поліцаї, сестру схопили жандарми чи гестапівці... Десь їх усіх, може, і кістки вже зотліли, а він... Мерзотник! І потім... Я ж не кричу і не вимагаю, щоб їм обов'язково ставили пам'ятники! Як і всім отим тисячам скальнівчан з тисяч подібних Скальних, що так і не повернулися додому. Я хочу тільки хоч щось знати про своїх рідних, мати якісь відомості. Але коли він каже, що вони шкуру своєю смертю рятували, та ще й пише таке... Я йому тепер і не таке сказала б! Я б йому в пику плюнула!

— І вийшла б з того ще одна історія.

— А я не боюсь історій! — роздратовано вигукнула Надійка, рвучко рушаючи з місця.

— Міледі! — поспішив звести на жарт Зігфрід. — Заспокойтесь. Подумайте про те, що він не вартий вашого пльовка.

І Надійка таки уміхнулася. Трохи одійшла. І хоч як була обурена почутим, потроху зовсім заспокоїлась. Повертатися до цієї дріб'язкової і принизливої справи вже не захотіла. Та й часу, правду сказати, не було. Йшлося до закінчення інституту. Ось-ось мали початися державні іспити. І тих кілька місяців вона навіть із Зігфрідом мало зустрічалася. Хоч не зустрічатися з ним тепер їй було ой як важко!

ІСТОРІЯ З ЗІГФРІДОМ

Уперше зустрілися вони випадково, зовсім несподівано. Зрештою цієї зустрічі взагалі могло б і не бути. Хоч тепер, майже через три роки, коли б хто сказав Надійці про цілковиту випадковість їхнього знайомства, вона, мабуть, з подивом вигукнула б: «Як це так випадково?! Навпаки! Зустріч ця мусила відбутися неодмінно! Не тоді й не там, так іншого разу і в іншому місці!» Бо, навчаючись уже на п'ятому курсі, без Зігфріда свого життя вона й не уявляла...

Тоді ж училася вона ще тільки на другому курсі.

Якось у вихідний, у кінці березня (випали саме глибокі сніги), чоловік з п'ятнадцять студентів з їхнього гуртожитку виїхало за місто на лижну прогулянку. А лижви Надійка любила ще з дитячого будинку і такої нагоди ніколи не пропускала. З автобуса вийшли кілометрів за п'ятнадцять від міста, на Дніпропетровському шосе, біля урочища Сосниці, одразу ж як тільки почався ліс. Спочатку пішли вздовж лісової просіки глибокою, давно прокладеною лижнею, праворуч шосе. Потім десь вище мали перетнути те шосе і вихопитися на засніжені, мальовничі простори дніпрової заплави.

Почалося все з кріплення лівої лижви. Воно — те кріплення — в гуртожитківському підвалі пересохло, а потім на вогкуватому снігу зовсім ровкисло й одразу сповзло з черевика. Поки Надійка підтягувала його, вся колона пройшла вперед і зникла з очей за зеленим масивом молодого засніженого сосняка. Надійка залишилась одна на пологому узгір'ї, серед червонястих стрімких стовбурів обрідних сосон. Підігнала те кріплення, натерла снігом руки та ще

й постояла трохи, щоб потім узяти більший розгін на спорожнілій лижні... Мчала потім кілометрів зо два з торба на горб, з видолінка у видолінок, оминаючи масиви молодої, яскраво-зеленої на снігуно-білому снігу сосни, широкі галлявини в розлогими, наче викутими в міді дубами-пелінями, мерехтливо білі, чарівні, як у казці, березові тайки та круті піщані-косогори в височезними, давнікими поодинокими соснами.

Уже от-от мала догнати своїх. Лижня стрімко розгорталася перед нею, синіючи двома глибокими коліями на білому сніговому просторі, некрутою, довгою дугою огинаючи високий пагорб — таку собі стрімку піщану сопку, на яку могло потягнути лише справжнього, завзятого лижника. Їхня колона, певне, була вже десь тут, за тією сопкою. «Тут би спуститися з вітерцем!» — встигла тільки подумати Надійка й одразу помітила свіжу, видно, щойно прокладену лижню, що виривалася з найждженої колії і вдіймалася на гору, вбік, петляючи поміж сосон. «Хтось із наших... З того боку, певне, крутий і хороший спуск», — не роздумуючи більше, повернула дівчина праворуч. «Спустишь, а потім дожену по ціліні».

На круглому, голому, як коліно, щовбі сопки кружляв, виявляється, гострий вітерець. Довгим спуском, що на ньому лиш де-не-де височіли сосни, стрімко зривалася вниз одинока свіжа лижня, рівна, наче відбита по лінійці, гублячись у густих жовтих шелюгах край просторого луку.

Надійка зупинилась, примірялася пильними очима до відстані і, притупивши лижвами, різко відштовхнулася зігнутими в ліктях руками.

Лижви шипіли, розрізаючи сипучий сніг, зустрічний вітер холодив щоки, у вухах тоненько висвистувало, а груди повнилися легким, трепетно-терпким відчуттям льоту...

Щось темне впало у вічі в кінці лижні, в шелюгах, просто на її шляху, вже тоді, коли взято було найбільший розгін, а в грудях забило подих. До шелюгів залишалось всього якийсь десяток метрів. Кинувши лижви на ліве ребро та подаючись усім корпусом вперед і вліво, вона загальмувала майже інстинктивно, не встигнувши нічого подумати, лиш зо страху налетіти на те «щось» унизу.

Сніговий шлейф виявся вслід за круто вивернутими лижвами і широким віялом злетів вище голови. Надійка виписала півколо, впала на одне коліно, одразу підхопилася на рівні ноги й навіть обтрусилась. І вже аж потім озирнулася.

Він, обіпершись спиною на невисокий пеня, напівлежав на снігу і зовсім без подиву, спокійно дивився на неї. Гарний, видно, високий, спортивного складу юнак, — це вона одразу помітила, — смаглявий з лиця, на непокритій голові кучма густого хвилястого чуба. Сидів чи лежав, ніби відпочиваючи. Одна лижва — на правій нозі, друга, переламана навпіл, — поруч. Якогось неймовірно оригінального крою, сіро-сталевого з відблиском кольору, на «блискавках» лижна куртка, глибокої, що аж очі вбирає, густої синяви штани і білі халявки: теплих вовняних шкарпеток над новенькими, по-спортивному модними жовтими черевиками.

Він спостерігав дівчину і мовчав. Можливо, навіть посміхався самими лише темними, що в їхню глибину й не проглянеш, очима. Надійка, безперечно, бачила його уперше в житті. Вона стояла і дивилась на хлопця якусь хвилину так само мовчки. Потім запитала:

— Що з вами?

— Невдалий експеримент повного злиття вільного у своїх вчинках суб'єкта з природою, — так по-справжньому і не усміхнувся він.

— А насправді?

— А насправді, синьйорито, я, здається, переламав собі нижню кінцівку, налетівши на пеня, і тим, не хочючи, врятував вам життя.

— Дякую, — так само без усмішки відказала Надійка. — А тепер подумаймо, як я зможу допомогти вам і тим віддячити за порятунок.

— Тут, зовсім недалеко, лісова феє, послана мені, безперечно, найстаршим лісовиком, здається, якийсь санаторій. У санаторіях іноді бувають і тямущі лікарі, які не відмовляться, звичайно, допомогти, хоч би з причин чисто гуманних.

— Не філософствуйте! Болить? Тут? — Вона торкнулася пальцем його ноги нижче коліна. Обличчя в юнака болюсіно сіпнулося, але він стримався.

— Здається, тут.

— Зможете пересуватися на лижві за допомогою однієї кінцівки, коли я вас, звичайно, підтримуватиму?

— Я просто не збагну, як зможу вам віддячити, міледі... Спробуємо... Однаково ж іншого виходу немає.

До санаторію, де по лижні, а де й цілиною, вони пробивалися більше години. Поклавши одну руку дівчині на плечі, а другою спираючись на лижний кийок, він поволі їхав

на одній лижві, страждаючи, видно, від гострого болю. На лобі в нього виступив піт, обличчя зблідло. Та він кріпився і ще час від часу пробував навіть жартувати.

Іноді вони зупинялись і відпочивали. Вона, розчервоніла й натовлена, стояла, розслабивши тіло, він — охопивши обома руками стовбур сосни чи берези. Вона більше мовчала. Він говорив. Може, навіть для того, щоб приховати свою ніяковість перед незнайомою дівчиною. На одному з привалів, уже біля самого шосе, він, притулившись щочкою до гладенького стовбура берези, довго й пильно дивився на неї мовчки, потім серйозно запитав:

— Пробачте, міледі, але в мене таке враження, ніби ми з вами десь уже зустрічалися. От тільки не пригадаю... Монако? Ріо-де-Жанейро? Ніцца? Черкаси?..

— Останнє майже зовсім, всього на якусь сотню кілометрів, близьке до істини, — скупко усміхнулася Надійка. — Але я вас, лорде, не пригадую. Не мала честі. А ви часом ніколи не бували в нашому інституті?

Надійка назвала інститут. Він тихо свиснув. І навіть у той свист вклав поблажливо-іронічний відтінок.

— O tempora, o mores! Виходить, для того, щоб студентові зустрітися з студенткою свого ж інституту, він має обов'язково зламати собі ногу! Що ж тоді треба зламати, щоб з нею познайомитися? Карк?

— Гаразд, на перший раз досить з вас і ноги. Рушили!

Виявилося, він — студент останнього курсу. Правда, місцевий, у гуртожитку не живе, серед студентів другого курсу знайомих не має, але її десь примітив. У читальні, коридорі чи на якихось зборах...

Нелегка дорога посвідчила, що був він хлопець, безпечно, мужній, принаймні терплячий.

У вестибюлі санаторію, вже лежачи на тапчані, блідий, аж білий, з рясними крапельками поту, що виступив на високому лобі, він, поки лікарі оглядали та обмацували уже підпухлу ногу, продовжував ще жартувати. Жартував рівним, однотонним, уже безбарвним голосом. А все ж жартував. Хоч по обличчю й перебігали, мов тіні, миттєві гримаси — ознака стримуваного гострого болю.

З'ясувалося, що перелом ноги — факт. І факт той — досить важкий і складний. Коли лікарі викликали швидку допомогу, а вона повинна була вже прощатися і йти, він сказав:

— О чарівна і жорстока незнайомко, невже ж до всього цього ви покараєте мене ще й таємницею вашого по-

ходження! Одрійте обличчя і назвіть своє божественне ім'я! — Надійка назвалась. — О, який дивний збіг! Хай же ваше ім'я і справді світить мені надією на те, що мої брентні кістки ще зростуться і я ще ступлю своїми лижвами у ваш благословенний слід.

Він — просто на очах — ще більше зблід, і чуб на скронях у нього став вологим.

— Вічний ваш раб, покірний слуга, вдячний до гробової дошки — Зігфрід Лелека!

— Це справді ваше ім'я та прізвище? — Надійка не витримала, усміхнулася.

— О, не смійтесь, міледі! То страшна таємниця мого народження, знак неблаганної долі, який я мушу нести до смерті і спокутувати за тяжкі первородні гріхи моєї улюбленої матінки, яка так і не могла встояти перед згубними спокусами європеїзму та модерно загниваючого Заходу...

Надійці сподобалося в ньому те, що він ані крихти не образився на її не зовсім тактовну усмішку, і його героїчні зусилля будь-що не показати, що йому боляче. Вона сказала вже сміливіше:

— Ви, звичайно, базікало, Зігфріде Лелека, але... ви мені подобаєтесь.

Сказала не думаючи, просто констатуєчи неабияку витримку.

Зігфрід пильно подивився на неї, мить помовчав і нараз широко усміхнувся:

— А знаєте, міледі, ви мені теж...

І Надійка вперше в житті почервоніла від того чоловічого погляду. Почервоніла і, знітившись, одвернулася.

ДЕЩО З ПЕРЕДІСТОРІЇ

Так почалася історія, яка, зрештою, привела її в родину Лелек.

Десь уже на початку літа Зігфрід почав ходити до інституту. (Того року він був випускником). Правда, ходив, ще спираючись на кийка з розцяцькованою кістяною ручкою. Ступав, злегка накульгуючи, і це йому навіть личило. Він трохи скуд, трохи змарнів і від того здавався Надійці ще милішим, ще привабливішим. І саме тоді він уперше познайомив її з своєю родиною.

Того червневого паркового дня він, здається, склав якийсь важливий іспит чи навіть захистив випускного диплома.

Надійка пам'ятає тільки, що чекала на нього у скверіку біля інституту і хвилювалась. Була в сірому новому платті. І ще: на вулицях міста цілими оберемками продавали волошки, троянди і суніці.

Він вийшов з інституту уже після другої. Попростував через вулицю, хоч там переходу й не було, і міліціонер, здається, навіть зупинив його. Він зупинився, привітно так усміхнувся до того міліціонера, чемно привітався і, вибачившись, показав на свою ногу і на елегантного кийка. Міліціонер на те навіть козирнув.

Ідучи їй назустріч, Зігфрід, задоволений, трохи стомлений і дещо збуджений, ще здаля показував великого пальця: все, мовляв, гаразд. Вона заклала йому волошку в петельку кремової, з розстебнутим комірцем, старанно випрасуваної теніски. Він сказав:

— Родина Лелек має честь запросити вас, міледі, сьогодні, цієї ж хвилини, от як тільки куплю пляшку шампанського, до свого фамільного замку на ленч, влаштований з нагоди успішного завершення наук інфантом Зігфрідом. Мої високорідні предки з радістю і нетерпінням чекають на вас, палаючи від бажання нарешті з вами познайомитись.

Надійка не чекала такого і трохи збентежилась. І те помітив спостережливий і завжди уважний Зігфрід.

— О, прошу не турбуватись, синьйорито! Форма одягу — звичайна, все буде дуже просто, нікого стороннього. Тільки свої. Такий собі родинний відпочинок.

Жили Лелеки на тихій зеленій околиці (садочок, кущі агрусу та барбарису, бузок, квіти, грядочка суніць). Високий, з просвітами паркан, невеликий будиночок під оцинкованим дахом: дві кімнати та кухня — внизу, дві менші — нагорі. В середині — враження зовсім невеличкої квартири. Вмебльовано все непогано, але в очі нічого не впадає. Достаток? Затишок? Так. Але й скромність теж. Нічого не «кричить», не «випирає», ніби підкреслює, що тут живуть люди непретензійні, але затишок, так би мовити, комфорт розуміють і цінують.

Мати — Варвара Дормидонтівна — Надійці одразу не сподобалася. Хоч чітко зрозуміти, чим саме, дівчина так і не змогла.

Батько — Сидір Сидорович — справляв непевне, сказати б, ніяке враження.

Можна було здогадатися, що напередодні закінчення інституту вирішили запросити на обід синову подругу, по-

знайомитися, врешті, з нею і скласти й собі про неї думку.

Обід був простий, майже буденний, стіл сервіровано стримано, але не без певного відтінку святковості. Біла з зеленою облямівкою, цупко накрохмалена скатерка, такі ж серветки, скромний, але підкреслено комплектований сервіз. Посеред столу — вузенька висока кришталева вазочка, і в ній одна-єдина розкішна жовтаво-багряна чайна троянда.

Усе ж, незважаючи на всю буденність, звичайність, ба навіть випадковість того обіду, відчувалася ледве прихована нарочитість. Хочеш не хочеш, а все скидалося на оглядини, і, зважаючи на перше знайомство, відчувалася за столом і певна настороженість. Взагалі розбитій і сміливій Надійці іноді здавалося, що то не обід, а гра, в якій головне і не цей обід, і не це знайомство, а те, що кожний з них мусить напружено стежити за собою, щоб, крий боже, не зробити якого промаху. Через те дівчина почувала себе сковано, зв'язаною внутрішньо. І було їй чогось навіть незручно. Власні рухи видавалися незграбними, не такими, як потрібно. І все здавалося, що за кожним її рухом Варвара Дормидонтівна невідривно стежить характерним, гострим, оцінюючим поглядом великих холодпуватих очей. Поруч з урівноваженим, внутрішньо не скованим, дотепним Зігфрідом Надійка здавалася собі зовсім-таки незграбною, неоковирною і, зрештою, всю свою узагу мусила зосередити на тому, щоб зовсім уже не розгубитися. А від зосередження знову ж здавалася собі ще більш здерв'янілою.

До розмови дівчина приставала лише в силу необхідності, більше відповідаючи на якісь запитання, та й то силувано й односкладово. Сидір Сидорович, з повного, засмаглого, з крупними, важкими рисами обличчя якого ніколи й нічого не вичитаєш — таке воно було замкнено-непроникне чи, певніше, невиразне, — майже весь час мовчав. І мовчанка та, видно, його зовсім не обтяжувала. Зігфрід стримано жартував і тим час від часу рятував та виручав Надійку з скрутного становища. (За час обіду дівчина ні разу не звела на нього погляду, чогось не наважувалася, боялася, але була вдячна за те, що клопець тактовно підтримував її). Варвара Дормидонтівна ж як господиня дому мала бути «душею товариства», підтримувати та, власне, й підтримувала весь час пригасаючу «світську» бесіду.

Жодного слова з того, що говорив за столом Зігфрід, Надійка не запам'ятала. Лише загальне враження від тієї розмови та перші його слова одразу, коли вони зайшли до невеличкої вітальні чи їдальні і він уперше відрекомендував її батькам.

— Леді і джентльмени, маман і папа, з особливою приємністю дозволю собі рекомендувати вам мою рятівницю, можна сказати, ангела-охоронця, який, вірніше, яка подала мені свою руку в найскрутніший момент мого життя,— Надію Харитонівну Фастівську...

На обличчі Сидора Сидоровича, який кивнув головою чи навіть символічно вклонився, не відбулося ніяких, ну жоднісіньких змін, не відбулося жодного почуття. Варвара Дормидонтівна стримано посміхнулася, хоч очі її, гострий погляд яких миттю різонув дівчину згори донизу, залишилися холодними. Надійка ж несподівано для себе почервоніла.

— Студентку вищеозначеного технологічного і т. д. і т. п. інституту...— докінчив Зігфрід.

Повідомлення про її студентську приналежність явно справило на Варвару Дормидонтівну більш сприятливе враження.

— Мені Зігфрід розповідав... Ми всі згадуємо ваш вчинок з такою вдячністю! Адже, крім усього іншого, Зіфік міг би ще й просто застудитися.

Надійка не знайшла, що на те відповісти.

Зігфрід, явно рятуючи дівчину, більш удавано, ніж від справжнього невдоволення, скривився:

— Маман... Коли ти кажеш на мене Зіфік, мені завжди уявляється такий собі симпатичний, клаповухий цуцик з куценьким хвостиком.

— Фі! Зі!— вона, певне, знову хотіла сказати «Зіфік», але затнулася,— ...гфрیده! Ти ж знаєш, що я не терплю, коли при мені висловлюються вульгарно.

— Пардон, маман!

Зігфрід грайливо вклонився. Щось схоже на уклін у Надійчин бік зробив і Сидір Сидорович.

Варвара Дормидонтівна, висока, ставна, вже трохи повніюча дама років під п'ятдесят, з першого ж знайомства вразила Надійку невідповідністю усмішки та гострого виразу холодних очей на досить ще гарному, продовгастому обличчі, яке псував постійний вираз якоїсь силуваної строгості чи, певніше, напускної глибокодумності. І розмовляла вона так, ніби за кожною її фразою і за кожним словом

треба було розуміти іншу, далеко глибшу й значнішу думку, якийсь значущий натяк, що мав свідчити про її — Варвари Дормидонтівни — незвичайність, навіть поблажливу, хоч і приховану чемністю вихованої людини, зверхність. За тим усім відчувалася вдача владна і, певне, безцеремонна.

За час обіду, що здавався Надійці нескінченним, Варвара Дормидонтівна, виявляючи підкреслену гостинність, не зводила з дівчини гострого погляду, вивчаючи її насторожено й прискіпливо, не гребуючи промацати її словом.

— Ох, ця сучасна молодь! — казала з легким зітханням. — Вона тепер така легковажна, так поверхово дивиться на життя...

І не зводила безцеремонного погляду з Надійки: «Що, мовляв, скажеш на це?»

Надійка мовчала, низько схиливши голову і втупивши очі в тарілку.

— Ти, маман, маєш раціон! Оця сучасна молодь — просто жахлива! — без тіні жарту, з серйозним виразом іронізував Зігфрід у тон матері.

В розмові Варвара Дормидонтівна завертала все більше на теми моралі та родинного життя.

— Ми страшенно розбестили нашу сучасну молодь. Вона зовсім не знає, що таке труднощі. Коли згадаєш, як нам тяжко жилося там, в евакуації... Пам'ятаєш, Сидоре Сидоровичу? — І одразу до Надійки: — А ви як гадаєте? Ви не погоджуєтесь?

— Не знаю, — тихо відповіла дівчина. — Не думала... Я виховувалася в дитячому будинку...

— В дитячому будинку? Ой, як цікаво! Тобто я хотіла сказати... І у вас що — зовсім нікого з рідних немає? Бідненька!

І те, що в Надійки «зовсім нікого немає», здалося дівчині, привабило чи зацікавило Варвару Дормидонтівну.

А Сидір Сидорович на всі розмови й слова, звернені навіть безпосередньо до нього, відмовчувався. І мовчки, ґрунтовно та неквапливо поглинав обід, часом тягнучись рукою то до білої пляшки, в якій горілки було лиш на денці, то до шампанського.

Був то огрядний, важкуватий, хоч і не товстий іще чоловік з крупними рисами обличчя і сталєво-сірими, якогось невловимого виразу очима. Мовчазний та й взагалі, видно, тихий, він, здавалося, мало цікавився всім навколишнім.

Хоч, помітила дівчина, кинув-таки на неї короткий вивчаючий погляд. За весь обід Надійка почула від нього всього якихось дві фрази. Першу, коли він потягнувся з пляшкою долити їй шампанського, а вона швиденько прикрила високу чарку рукою.

— Ну, з вами, бачу, комунізму не збудуєш,— буркнув він, ставлячи пляшку на місце.

Вдруге, коли Варвара Дормидонтівна, встигаючи стежити тут за всіма і за всім, зауважила йому, натякаючи на зайву чарку:

— Сидоре Сидоровичу, в тебе ж нирки...

— Давайте тільки без культу! — буркнув знову чоловік, похапцем перехиливши чарку. І все.

А обід тягнувся, як здалося Надійці, нестерпно довго. І, що їй казати, досить нудно. Ота вимушеність, ніяковість першого знайомства гнітили дівчину дедалі більше. Зрештою зарадити справі не могли вже і жарти Зігфріда. І Надійка, яка мимоволі, в силу обставин змушена була за цим столом виступати в неприродній загалом для неї ролі сором'язливої мовчунки, не витримала. Майже ненавидячи себе за те збентеження та ніяковість, дівчина несподівано розлютилася і нараз стала сама собою, щирою і, певне, не досить тактовною. Уже в кінці обіду на безапеляційні розмірковування Варвари Дормидонтівни про сучасну молодь, її подружні ідеали й запити та запитання з цього приводу просто до неї Надійка різко відповіла:

— А мене це зовсім не цікавить...

Уже по тих досить нечемних словах очі у Варвари Дормидонтівни здивовано й дещо ображено звузились. Але дівчина на тому не зупинилася, її потягнуло ще далі.

— І потім... Я ще не збираюся заміж! — майже з викликом докинула вона.

Обличчя Варвари Дормидонтівни витягнулося, замкнулось і стало непроникним. «Така нечемність... така нечемність,— аж волато те замкнуте обличчя.— Фі! У нас так не прийнято... У нас...»

Але Надійці до того їй справді стало зовсім байдуже. Після тієї зухвалості вона відчула себе далеко краще: як-не-як, а відповіла те, що думала, сказала правду.

Зігфрід посміхнувся. От, мовляв, ще одна історія! Сидір Сидорович на те не реагував ніяк. Варвара Дормидонтівна демонстративно, підкреслено замовкла вже аж до кінця обіду, докидаючи зрідка лише якийсь край необхідне слово.

Надійка, відчувши ту підкресленість, подумала, що так відповідати, може, й справді було нечемно, але не покаялась.

«Зрештою що я такого образливого сказала,— подумала.— Це ж правда, що ті її розумування про подружнє життя мене зовсім не цікавлять».

ІСТОРІЯ ЗАГАДКОВА, ТА ЩЕ Й НЕ БЕЗ ПСИХОЛОГІЗМУ

Кажуть, перше враження не лише найгостріше, але й найвірніше. Бо потім, за подальшого зближення, люди звикають, «притираються» одне до одного, і найрізкіші, найхарактерніші риси їм стають звичайними, а то вже й просто не сприймаються.

В чомусь найзагальнішому перше враження від родини Лелек не обмануло Надійку. Однак саме тільки в найзагальнішому. Бо, як це не дивно, найголовнішого так і не помітила до самого останнього часу, до найгострішого моменту, коли не розкритися до кінця людина вже просто не могла...

Бувала дівчина в їхній родині дедалі частіше й частіше, а потім, через два роки, та родина стала її родиною. І хоч усе в тій родині було вже звичним аж до найдрібнішої рисочки, однак ще довгий час Надійка відкривала для себе і в свекрусі, і в свекрові, і навіть у чоловікові нові й нові, раніше непомічувані звички, риси, уподобання.

Центром і, власне, головою дому була мати — Варвара Дормидонтівна, владна, навіть дещо деспотична дама. Вона з особливою пунктуальністю, підкреслено і прискіпливо дотримувалася своїх родинних традицій. Виявлялося це і в словах, і в тоні, яким натякалося на щось глибше й важливіше, ніж сказане, чи прикривалося щось, про що звичайно не говорять, але що є чи не найголовніше і найважливіше. Спочатку Надійка не могла того збагнути. Все стало зрозумілим аж по тому, коли з'ясувалося, що «родинні традиції» — то традиції, які внесла в дім саме Варвара Дормидонтівна. Вона, бачте, походила з родини, якогось старого приват-доцента. І походження те, і особливо самі слова «приват-доцент» вважалися в родині Лелек ледь не еталоном аристократичності. Ту «аристократичність» Варвара Дормидонтівна не лише розуміла своєрідно, але й впроваджувала також досить прямолінійно,

завадто підкреслено й безцеремонно. Бо право на безцеремонність, право на втручання у справи близьких і не зовсім близьких саме й давала їй ота «аристократичність».

Хоч, загалом кажучи, жінка вона була непогана, «аристократизм» свій виявляла не завжди, часом навіть забуваючи про нього. І тоді життя поруч з цією жінкою могло здаватися досить терпимим і урівноваженим.

Коли Надійка пізнала свекруху ближче, характерніші риси й звички її, виявляється, проглядалися легко, без будь-яких особливих зусиль. «У нас так не заведено... Це — вульгарно», — часто любила повторювати свекруха при сторонніх з будь-якого приводу. І то був ніби умовний шифр до того «глибшого», чого не називають, до аристократизму. Хоч серед своїх і ті вирази, і натяки забувалися, а Варвара Дормидонтівна ставала досить ощадливою, коли не сказати скупенькою, та ще й дріб'язковою господинею звичайної середньоміщанської проби. Вона завадто вже доскіпливо вела рахунок копійці, завадто деспотично, дріб'язково дотримувалася раз заведеного ладу, любила речі (ложки, ножі, серветки, чарки, кухлі, книжки) для показу, «на люди», для гостей. А в родині користувалися речами давно вживаними, тарілками — надщербленими, замість скатерки — клейонкою.

І читати, як виявилось, Варвара Дормидонтівна нічого не читала. Освіта її трималася в глибокій таємниці, хоч умовно вважалось, що людина вона навіть високо освічена. «Освічена й вихована так, що зараз так і не навчають, і не виховують». Звідси й наївне бажання здаватися на людях не тим, ким є насправді. Звідси гра «на публіку», що стала, власне, другою натурою, гра, до якої Надійка не могла звикнути і яка не переставала її дратувати. З таким дівчиною раніш ніде не зустрічалася, і, спостерігаючи все те, їй гостро кортіло, аж свербіло часом вигукнути:

— Кинула б ти вже маніжитись, жінко добра! Тим більше, що вже й немолоденька. Ні до чого воно тобі та й не личить!

А втім, не завжди Варвара Дормидонтівна й маніжилася. Часто-таки виявляла свою вдачу по-справжньому вільно, щиро і, головне, безпосередньо.

Так з'ясувалося, що все, чим насправді вона живе, є її єдиний, її дорогоцінний, незвичайний і божественний син Зігфрід. Любов до сина була безмежна, безтямна, майже істерична.

— Ми живемо для тебе,— не раз казала вона.— Усе оце тільки для тебе! — Ніби натякала на щось, не всім зрозуміле. І то були, може, єдині хвилини, коли Зіґфрід трохи аж ніяковів, аж ніби виявляв невдоволення (чого за ним майже ніколи не спостерігалось) і ховав те невдоволення за звичною пародією на когось чи на самого себе:

— Маман, дороженька, ти навіть не уявляєш, як твій непу́тащий син цїнує твою сердечну прихильність до нього!

До Надійки вона довго, аж поки звикла, ставилася так гостро ревниво, що могло здатися навіть вороже. Хоч саме з любові до сина це якнайстаранніше, хай і не завжди вдало, приховувалося.

Потім, коли всі зрозуміли, що Надійка — невістка і нікуди з цим не дінешся, Варвара Дормидонтівна нишком від сина, але наполегливо й послідовно почала втовкмачувати дівчині (яка не завжди зміла приховувати власні думки та почуття) свої погляди, чи, певніше, кредо на міцність ідеального подружнього життя. За ним виходило, що жінці, коли вона хоче бути справжньою дружиною і матір'ю, слід не працювати, а пожертвувати тим усім заради чоловіка та дітей для того, щоб стати душею і серцем родини. Такою є, мусить бути «і обов'язково буде навіть при комунізмі» (Варвара Дормидонтівна твердо вірить у те!) справжня родина. Коли ж обставини складаються так, що без роботи ніяк не обійдешся, то для того родинного щастя обов'язково треба звести до мінімуму, а то й зовсім виключити з життя жінки всілякі громадські обов'язки та навантаження. Усе має бути принесене в жертву, спалене на родинному вогнищі, яке є для справжньої жони найбільшою святинею...

Надійка вислуховувала все те довго, терпляче і, як не старалася, зрештою-таки не втрималась.

— Все це, Варваро Дормидонтівно, звичайнісіньке міщанство,— з властивою їй прямою сказала після чергової порції «виховання».— Все залежить від людей, а не від того, хто працює, а хто спалює себе на тому родинному вогнищі.

Варвара Дормидонтівна, звичайно ж, образилась і набурмосилася. Але, як людина вихована «по-справжньому», та ще й наділена почуттям природного аристократизму, старанно, з усіх сил кілька днів показувала, що вона й не образилась, а просто не помітила того всього.

Разом з тим Варвара Дормидонтівна була щиро переконана, що вона — жінка передова чи принаймні сучасна. Такої ж думки була і про свою родину. Їй конче хотілося, щоб і майбутня невістка (яку вона обов'язково ще виховає «по-справжньому»!) була гідна тієї передової родини.

Вона хотіла б, щоб невістка жила лиш для її сина, і разом з тим їй щиро імпонувало те, що невістка її «не якась там собі», а студентка, навіть здібна студентка, майбутній інженер. (Хоч вона, знову ж зі своєрідних ревностей, ніколи не проминала докинути, що який уже там із жінки інженер!)

Так, Варвара Дормидонтівна була сучасна і передова жінка. І безтямно, до самозабуття любила сина. Коли він зламав ногу, її охопив такий відчай і з нею сталася така глибока істерика, що жінку насилу врятували. Та разом з тим вона майже одверто раділа, що тепер, по тому переломі, її сина, напевне, не візьмуть до армії. Так само, як у хвилини інтимної одвертості зовсім не приховувала задоволення з того, що непогано, що її майбутня, а потім і справжня невістка — сирітка.

— Дівчина сама по собі може бути й хороша,— якось сказала вона,— а от, буває, родичі в неї — поли вріж та тікай! Та й мало що! Можуть же виявитися і нахабами, невихованими, крий боже, навіть алкоголіками! Ні, я не люблю несподіваних родичів і вважаю, що мені з невісткою просто пощастило...

Судження свої Варвара Дормидонтівна вважала судженнями «в останній інстанції». І, маючи тверду певність, що вони такі ж обов'язкові і незаперечні для всіх, як і для неї самої, ніколи не думала, що вони можуть комусь не сподобатися чи навіть когось образити. Ні, де там, крий боже! Адже все, що вона стверджувала, мало йти тільки на користь і близьким, і рідним, і знайомим.

Якось (тоді Надійка лиш перейшла на п'ятий курс) Варвара Дормидонтівна, все зваживши та вирішивши, хоч і не знала, що навіть сам Зігфрід «офіційно» ще не запропонував дівчині стати його дружиною, раптом випалила:

— Ти от що, Надійко... Нічого вам тягнути. На носі державні іспити. І щоб не запроторили тебе кудись на Камчатку, перебирайся до нас, ідіть до загсу, та й по всьому. Чого ж його тягнути?

Надійка спаленіла. І навіть Зігфрід не знайшов, що на це відповісти.

А Варвара Дормидонтівна і не пам'ятала того. Адже для неї все було ясно, і вона сама вже все вирішила. Ота безцеремонність іноді їй навіть личила. Була в ній, здавалося, справжня щирість, принаймні одвертість, якийсь свій стиль. Мовляв, що думає жінка, те й говорить. Вона часом навіть дивувалася, коли хто вбачав у тому щось безцеремонне чи незвичне. Іще: з Варварою Дормидонтівною ніколи не можна було відчувати себе спокійно, бо ніколи не знаєш, що скаже вона наступної хвилини.

З батьком, Сидором Сидоровичем, було далеко простіше й спокійніше. Той кремезний чолов'яга був собі завжди рівний, стриманий і мовчазний. І в тій мовчазності відчувалася байдужість, а іноді навіть і доброзичливість чи й привітність. Дома він бував мало. Все більше на своїй фабриці. Ніяких особливих чоловічих звичок та пристрастей не мав: ні мисливець, ні рибалка, ні грибник, ба навіть не футбольний уболівальник. Любив, правда, всмак попоїсти і випити. Але тільки всмак. «Вживав» іноді таки чимало, але було то лиш по суботах чи неділях. І ніколи по-справжньому не п'янів, не підвищував голосу, не ставав балакучим чи жвавішим, лиш щоки його наливалися густим багрянцем. Зате любив тихцем споювати інших. Те, здавалося, розважало його, давало якесь вдоволення. Можна було навіть подумати, що любив приймати гостей, бо досить часто запрошував їх до себе, а сам майже нікуди не ходив. Обое вони любили підкреслювати свою гостинність. І гості таки бували в них мало не щотижня суботніх чи недільних вечорів. Зустрічали їх привітно, щиросердо, пригощали смачно й сито. Але коли задоволені гості виходили, Варвара Дормидонтівна раптом з явним задоволенням казала:

— Ну, от... Пішли, слава тобі господи...

І Сидір Сидорович не церечив, мовчазно погоджуючися з нею.

Гості часом приходили справді в гості, звані на обід чи вечерю. А то збиралися просто «на пулечку» з неодмінним, у процесі гри чи вже по ній, частуванням. Варвара Дормидонтівна «пулечку» полюбляла, іноді навіть казала, що та гра в її родині була фамільною. А Сидір Сидорович грав мляво, ніби аж знехотя, з обов'язку. Здебільшого обое програвали. Траплялось, як то раз чи два випадково спостерегла Надійка, навіть чималі суми. І все ж грали. Грали неодмінно і майже регулярно. Була вже й своя, видно давня, звична «пулечна» компанія. Хоч часто бував

у тій компанії хтось із «свіженьких». Але тільки один. І здебільшого з фабричного, а то навіть і міського начальства. І «пулечна» компанія, і товариство, яке запрошувалося в гості, завжди були невеликі. П'ять-шість, щонайбільше сім чоловік. І коли вже Надійка при звичайлася трохи до всього в їхній родині, створилося враження, ніби в тих частуваннях було щось від ділових стосунків, щось від зацікавленості не в тому, аби порозважатися, а в самих людях, і здавалося іноді, що й запрошені були тут потрібними людьми.

Надійка не раз ловила себе на таких думках, але зрозуміти всього до кінця не могла і запевняла себе, що просто помиляється, бо не звикла до такого, родинного, життя і тому й вигадує хтозна-що.

Коли бували гості, порядкувала, розважала гостей Варвара Дормидонтівна. Сидір Сидорович мовчазно й зосереджено, іноді скупі посміхаючись, доливав та й доливав. Лише зрідка, особливо коли гість траплявся значніший і опирався, кидав тихо і вкрадливо якусь з двох-трьох вживаних у таких випадках фраз. Фрази ті ніколи не мінялися, повторюючись з такою залізною послідовністю, ніби Сидір Сидорович і взагалі знав у житті тільки тих кілька фраз.

За столом звичайно говорилося:

— Що ви, Степане Гавриловичу! Революція від однієї чарки не постраждає!

Або коли гість відмовлявся особливо вперто:

— З вами, Юлію Віталійовичу, бачу, комунізму не побудуєш!

Ті самі фрази він часто, до ладу чи й не зовсім до ладу, вживав і в інших відповідних чи й менш відповідних обставинах. Дома і на роботі.

Коли в нього чи в кого іншого зрештою «клеїлося», констатував:

— Ну, от... Наше діло праве...

Коли хотів кого (хоч і Варвару Дормидонтівну) застерегти від необачного, на його погляд, вчинку, проголошував:

— Тільки давайте без культу...

Або:

— Це вам, знаєте, не тридцять сьомий рік!

Пізніше Надійка з іронічно-поблажливої репліки Зігфріда довідалася: раніше, ще до війни, замість цієї була інша, подібна ж фраза: «Це вам, знаєте, не вісімнадцятий рік!»

Здавалося, він ні на кого не сердився ніколи, не втрачав рівноваги. А про те, що чимсь невдоволений, люди, які мали знати його вже дуже добре, здогадувалися лише з спокійно, тільки, може, з трохи більшим притиском висловлених фраз. На роботі:

— От почекайте... Я таки навчу вас свободу любити! Дома:

— Ет, дурне сало без хліба!..

Останньої фрази, до речі, дуже не любила Варвара Дормидонтівна. І завжди, особливо на людях, казала:

— Мужик ти був, Сидоре Сидоровичу, мужиком і залишився. Пристойний тон тобі однаково, що корові сідло.

А Надійка іноді замислювалася над тими скупими фразами, за рамки яких у жодній розмові Сидір Сидорович майже ніколи й не виходив. Розгадувала: що б то вони мали означати? Чи показували вони Сидора Сидоровича всього таким, як є, а чи мали просто прикривати щось глибше, значніше чи й інтимніше? Якась загадка цей чоловік. А чи й насправді — лиш порожнє місце? Та не без подиву виявила невістка, що на роботі того небалакучого, односкладового її свекра цінували високо, вважали добрим, майже незамінним фахівцем, «кадром» та ветераном фабрики, одним з її «стовпів». Він давно вже звик до самих лише похвал, підохочувань та премій. І до нього, вірніше, до тих його скупих, напіввагадкових фраз, багато хто досить пильно прислухався.

— Ні, ні... З вами, бачу, отак комунізму не побудуєш!

Або ще, коли благословлялося на добрий початок яке діло:

— Гаразд. Дуї! Наше діло праве!

...Тоді, після першого знайомства, коли вже проводжав її до гуртожитку, Зігфрід з доброю, поблажливою посмішкою, ніби про таких собі симпатичних малюків, запитав:

— Ну, старушенціє, як тобі сподобалися мої предки?

До відповіді вона, власне, була невідповідана, ще не думала про те. І враження склалося якесь непевне, невизначне. Та й взагалі, як можна було говорити про враження від когось, коли вона з собою не могла справитись і весь час ніяковіла, бентежилась і злилася сама на себе.

Що ж, вони собі люди як люди. І було в них багато непоганого чи, певніше, звичайного. Було й щось таке, що їй могло й не сподобатись, чого вона не приймала. А все ж і хороше, і звичайне, і навіть погане перекривав, знімав і затьмарював їхній син — її Зігфрід. Адже навіть ті їхні

риси, що в них їй явно не подобалися, у нього якимсь чудом обертались на симпатичні, принадні і ставали ніби його окрасою.

До всього Зігфрід ставився з поблажливою посмішкою: доброю, незлобивою, доброзичливою іронією. Майже протягом двох років, принаймні в її товаристві, він ніде й ніколи не зрадив цього тону. І Надійці подобалося це дедалі більше. Зрештою всі оті вимовлені з легким відтінком доброзичливої іронії «міледі», «старушенції» і «синійорити» в його устах стали звучати їй музикою.

Така вже у нього була постійна манера розмовляти, завжди когось трошки пародіював: лексичний стандарт стигляг, погані (а часом і не зовсім погані) романи або претензійних героїв з тих романів, іноді того, з ким розмовляв чи про кого йшла мова. А частенько і самого себе. І все легко, лінькувато та незлоливо. Де там, здебільшого навіть доброзичливо. Коли ж навіть і крилася у тому краплина зверхності, то для звичайного ока та слуху вона була непомітна і, головне, неусвідомлена.

Іноді він здавався, правда, якимсь збайдужілим чи безвільним. Однак те враження могло бути й помилковим, бо це йшло від природної, завжди притаманної йому вихованості, ненав'язливості. Був стриманий, завжди чемний і таки по-чоловічому гарний. Одразу сподобався він навіть і дуже прискіпливій, в тонким нюхом на людей тьоті Правді.

Багато читав, любив відвідувати музеї, виставки, театри, кіно. Захоплювався природою і трохи, без азарту, спортом. І тим Зігфрід імпував їй ще більше. Любив красивий, елегантний, але такий, що не рвав очей, одяг. Так само мав слабінку до різних красивих і чимось незвичайних речей, здебільшого дрібничок. Такі дрібнички у нього не виводилися. То курточка з особливими застібками, то оригінальний електричний ліхтарик, незвичайні, такі, яких ні в кого не було, олівці чи ручки, ножики, патефонні пластинки, транзистори. Для нього байдуже — наше воно чи іноземне. Аби красиве й оригінальне. Бо навіть книги любив купувати в особливих, незвичайних, оригінальних обкладинках. І заводив, купував те все не для хвастощів. Просто йому було приємно, що в кишені має красиву ручку або грається оригінальним, мініатюрним ліхтариком.

Ті речі, напевне, іноді були й досить дорогі. Але Надійка цінити їм не знала і не цікавилася тим. А він ставився до них по-своєму, трохи поблажливо, трохи іронічно, ніби ро-

зуміючи свою слабину. Любов до тих речей ішла в нього не від бажання похизуватися, а так, щоб трохи побавитися... І речі, і ставлення до них теж ніби пасували йому. А все це, взяте разом, подобалося Надійці, в її очах надавало хлопцеві ненав'язливої і симпатичної оригінальності. Одно слово, хоч він і поводився завжди, як казала Варвара Дормидонівна, стильно, але стилягою не був.

Іноді за невинними його репліками вчувався Надійці глибоко прихований скептицизм. Правда, лише невиразно, бо взагалі ні вона, ні хто інший прямо того не вловлювали. Хоч іноді щось таке вчувалося і насторожувало. І тоді мимохіть закрадалася думка (можливо, навіть більше відчуття, ніж думка), що його незлобива, легка іронія саме й слугує тому, щоб надійно прикрити чи замаскувати той безпричинний, незрозумілий, майже дивний скепсис.

А втім, іноді Надійка відчувала, що вся родина за простим і звичайним ніби приховує, а можливо, й натякає на щось глибше і значиміше. Зігфрід мав для цього значущу, теплу усмішку та доброзичливу іронію. Варвара Дормидонівна — свій аристократизм, Сидір Сидорович — мовчазність і набір звичайних словесних штамів. Чогось подібного за собою Надійка ніколи не помічала, у неї або все на поверхні, або взагалі ні до чого не докопаєшся. І люди, що оточували її до цього часу, були дуже звичайними. Тому нові знайомі здавалися їй незвичайними і тим викликали до себе гостру цікавість. В одного — як от у Варвари Дормидонівни — ота «нерозгаданість» Надійці не зовсім подобалася. В іншого — Сидора Сидоровича — залишала дівчину байдужою. У третього — її Зігфріда — одверто захоплювала.

А загалом кажучи, всі вони були звичайнісінькими людьми. Варвара Дормидонівна — звичайною хатньою господинею, яка навіть домробітниці ніколи не тримала і скрізь обходила сама. Хіба тільки іноді перед святами запрошувала сторонню жінку на день чи два — поприбирати. Сидір Сидорович — зовсім звичайний фабричний виробничник середньої руки, якого за великий стаж і набутий протягом десятиріч досвід та знання справ на виробництві можна було вважати чи не другою (на крайній випадок, третьою) персоною фабричного технічно-господарського керівництва. Зігфрід Лелека... Йі Зігфрід — звичайний, хіба що тільки здібніший, розвиненіший, із ширшими запитами студент технолог, а пізніше зовсім звичайний молодий інженер. Хоч ні і ще раз ні! Де там! Не міг

бути і не був її дорогий, розумний і такий у всьому обізнаний Зігфрід звичайною людиною! Ні і ні! На цілу голову вищий від усіх! Уже зараз набагато вищий, а потім... Потім він себе покаже ще не так. Неодмінно покаже! Її такий, ну, зовсім-зовсім незвичайний Зігфрід! Такий незвичайний, що безхитрісний, прямий по натурі, та ще й вразливо самокритичний Надійці часом спадало на думку, ніби дуже вже простакуватою, ба навіть обмеженою здається вона сама поруч з ним. І, зрештою, хтозна, може, вона отака і не варта його?!

ІСТОРІЯ З БРАСЛЕТОМ, ПАТРОНОМ ТА ЗІРКОЮ

Сталося так, як і передбачала мудра в своїй «аристократичній» прямолінійності Варвара Дормидонтівна. В середині учбового року, якраз під час зимових канікул, коли Надійка навчалася вже на п'ятому курсі, вони одружилися.

Молоді хотіли зробити все це просто, скромно і непомітно. Але Варвара Дормидонтівна наполягала і таки домоглася дотримання певного ритуалу: церемонія в міському «палаці щастя», промова чергового депутата міськради, персні, біла фата і чорне таксі. Обоє, виконуючи всі ті материні забаганки, почували себе незручно і ніяково. Хоч Зігфрід, тоді вже молодий інженер, пробував поглянути на все те ніби збоку, з поблажливо-іронічною посмішкою. І коли старенький депутат після обміну каблучками промовляв до них, устиг навіть з серйозно-засмученою міною пошепки проспівати на вухо молодій дружині:

— Бо-о-ог Гіменей!.. Бо-о-ог Гіменей!..

І Надійка ледве утрималась, щоб голосно не розсміятися. Бо вся ця зовсім непотрібна, на її погляд, церемонія неабияк драгувала дівчину вже з самого ранку. Добре хоч, що інститутські товариші та подруги, весь час жартуючи, відволікали її увагу од чудних, ба навіть печальних думок про своє сирітство, про майбутнє життя і ще хтозна про що.

На щастя, весільна вечеря, хоч і не без весільних генералів, вийшла небагатолюдна, в міру скромна і в міру весела. На ту вечерю Сидір Сидорович та Варвара Дормидонтівна запросили директора фабрики — опасисту, пишногогруду жінку з густою кучмою рудого, високо підстриженого волосся та хрипким, владним голосом, двох начальників це-

хів, галузевого начальника з раднаргоспу, голову місцевої Ради. Прикрашали той вечір Зігфрідові та її друзі з інституту. Однак чи не найбільшою його окрасою для Надійки були бабуся Мотря та її дорога тьотя Правда — Світлана Кирилівна. Вони сиділи поруч, мовчазно забившись у куточок килимового дивана, зовсім непомітні. Але сяючий погляд променистих очей бабусі Мотрі і трохи сумовитий, схвильований Світлани Кирилівни вона відчувала на собі так, як відчувала б, певне, материн погляд. Та вони й справді були їй як дві матері, такі близькі й такі рідні. Вони майже не говорили нічого, а тільки не зводили з неї очей, а Надійці більше нічого й не треба було. Найбільшим для неї щастям було те, що вони сиділи тут, біля неї, у цей її найщасливіший і, може, найвирішальніший у житті день.

А була Надійка того дня щаслива. Така щаслива, як ніколи. Разом з тим чомусь огортав і сум. І те відчував її розумний та чутливий Зігфрід. Сидів він теж мовчазний, не жартував і не пародіював нікого, як завжди. А її переповнювало щастя, таке щастя, що його важко було витримати. І здавалося, що вона його таки не витримає і от-от заплаче. Коли ж ставало зовсім уже нестерпно, вона ловила сумовито-підбадьорливий погляд тьоті Тосі чи променистий блиск бабусиних очей, і їй трохи відступало од серця і легшало.

Були, звичайно, гідні такого моменту урочисті та жартівливі промови, вигуки «гірко!», були й подарунки.

Надійка таки стрималася — не заплакала. А Варвара Дормидонтівна спочатку таки сплакнула, а пізніше, коли гості вже розійшлися, стався з нею навіть сердечний приступ з непритомністю.

Дещо незвичним того дня видався Надійці Сидір Сидорович. Змінивши постійну синю (правда, з доброго коверкоту) спецівку на елегантний костюм і накрохмалену білу сорочку з новенькою краваткою, він ніби аж помолодшав. А на завжди непроникному, важкому обличчі пробився і настрій чи то задуми, а чи то й глибокої зажури. Той настрій так і просвічував, не сходячи весь вечір з його обличчя. Він навіть відкрив вечірку кількома скупими словами, здобувся майже на промову. Піднявши важку кришталеву чарку, почекав, поки гості притихли, кашлянув.

— Діти! — сказав звично, тихим, але цього разу не безбарвним, а на диво проникливим голосом. — Вітаю вас,

діти, бажаю щастя... І щоб у житті було вам гірко лиш тоді, коли чарку питимете...— Потім підійшов, поцілував сина, торкнувся губами невістчиної щоки.— Ну, як кажуть, хай нам усім буде добре!

Випивши чарку до дна, дістав із бічної кишені невеликий гранчастий футлярчик, розкрив і підніс невістці мініатюрного золотого годинника з браслетом, викладеним блискотливими камінчиками. Той годинник був такий гарненький, такий привабливий, що від нього очей не одірвеш. Надійці він так сподобався, що вона, незвикла до таких речей, аж розгубилася і, схвилювавшись, навіть подякувала не одразу...

Три дні, як мала дитина улюбленою цяцькою, бавилася вона тим годинником, не знімаючи з руки ні вдень: ні вночі. Такий він гарний. А на четвертий, під час перерви, взяла її за руку однокурсниця Зоя, дочка професора з медичного, помилувалася тим подарунком.

— Коштовна, на диво вишукана штучка... І дорога...

Потім, помовчавши, сказала, скільки приблизно той годинничок з браслетом та камінцями міг коштувати. Цифра здалася Надійці неймовірною, просто приголомшливою. Вона почервоніла, збентежилася і фізично відчула, який важкий раптом став на руці той манюсінський годинничок. З'явилася бажання одразу зняти його і десь приховати, щоб нікому не потрапляв на очі.

А Зоя, гадаючи, що Надійка не повірила їй, ще раз підтвердила:

— Можеш не сумніватися... Саме так. Не дешево, а скоріше і набагато дорожче.

На лекції сховавши руки під стіл, Надійка, червоніючи, зняла з руки того годинника і непомітно опустила до сумочки. Торкнувшись там пістолетного патрона, годинник тихо дзвякнув.

Ще три дні носила вона годинника в сумочці. І весь час він чимось заважав їй, муляв, не мирився, не вживався там, на дні сумочки, з жовтим маленьким патроном. Носити його на руці було незручно, навіть соромно, залишати в себе теж. «Адже це,— думала жінка,— це ж страшенно незручно! Та й нащо? Мені ж воно однаково. А в родині працює один Сидір Сидорович... Зігфрід тільки-тільки почав працювати... Воно, звичайно, зворушливо. І я мушу бути вдячна. І так, певно, буде невдячно, а може, взагалі негарно, невиховано, але...»

Зігфрідові про свої сумніви сказати вона так і не наважилася, номусь посоромилась. Але підійти до самого Сидора Сидоровича рішучості та сміливості у неї таки вистачило. Підійшла, ще раз подякувала, запитала навіть, чи справді він такий дорогий, і коли той мовчки ствердно кивнув головою, пояснила, що їй дуже незручно, але вона не може прийняти такого дорогого подарунка. Вона не хоче тим його — Сидора Сидоровича — образити, навпаки... Буде вдячна і вдоволена, коли він замість цього подарує їй звичайного собі годинника... Здається, говорила, ніяковіючи та затиноючись, і ще щось. Він мовчав. Потім таки взяв у неї годинника. А обличчя нараз у нього якимось аж до невпізнання змінилося і стало сумне-сумне.

— Ну, що ж,— сказав тихо.— Бачу, комунізму з тобою не побудуєш...

І все. І більше ні слова.

Трохи згодом довідавшись про те, Зігфрід теж нічого не сказав. Лише похитав головою та посміхнувся. І посмішка та здалася Надійці цього разу трохи кислою.

Не сказала нічого невістці й Варвара Дормидонтівна. Хоч, видно, таки образилася Надійчиним вчинком. І майже цілий тиждень по тому підкреслювала перед невісткою, що їй усе те байдуже і що вона таки зовсім не образилася.

Молодожонам одвели кімнатку на другому поверсі. З широким вікном, що виходило у сусідський садочок, за яким тягнувся до обрію пологий, засаджений густим зеленим сосняком косогір.

А по тому все завертілося, закружляло, як у солодкому чаду. Буйна повінь на Дніпрі, буйна весна, якийсь неймовірний, гострий шал щастя, раювання нестямно закоханих. Вона не пам'ятала днів, тижнів, навіть місяців. Бо нічого навколо неї ніби й не було. Судільне вирування, і в ньому темні та жагучі весняні ночі, солов'ї в кущах квітучих тернів на косогорі, пахощі конвалій, зеленкувато-іскристі розсипи зірок на темно-фіалковому оксаміті неба, пахучі, червоні від смілки, білі від ромашки луги в заплаві Дніпра, настояні на запашному зіллі лугові холодні озера і теплі, сипучі полотнища пісків на безлюдних пляжах.

Не поїхала вона до Скального взимку, не зібралася й на літо, як пообіцяла бабусі Мотрі. Рідко коли зустрічалася навіть з Світланою Кирилівною. Забула, закинула все, порозгублювала подруг. Усе, реть-чисто все потонуло в тому до моторошності захоплюючому вихорі, в терпкому відчутті якоїсь бистрини і неосяжного, незбагненного щастя...

Нічого не пам'ятала, ніколи б до ладу не змогла розпо-
вісти, де була, що робила і що думала тієї зими, тієї
весни і того літа. Хіба лиш те, що почувала. Але... Хіба ж
може переповісти хтось, що та як почуває людина в щасті?
Та ще й найщасливіша людина! З усього запам'ятала хіба
що державні іспити. Та й то — без подробиць, а так, на-
вальний штурм, якась висока та міцна перешкода, що її
вона брала з ходу, не замислюючись, нічого не болячись
і твердо знаючи, що візьме, обов'язково візьме ті найвищі
бар'єри. І кидалася на них по недоспаних ночах, звихрених
днях, які вона ділила поміж ним, його очима, його усміш-
ками, його коханням та читальними залами, книгами і кон-
спектами.

Ті книги та конспекти і взагалі не були їй ніколи надто
обтяжливі. А тепер ніби самі осідали в пам'яті, бо такою
ясною та сприйнятливою стала її збуджена від щастя та
запаморочена коханням голова.

Вона схудла, засмагла. Була завжди радісно напружена.
Відчувала в грудях постійний пекучий і солодкий вогонь,
який палав, ніяк не хотів ущухнути.

Залишилися нарешті позаду й екзамени. І вона, одер-
жавши диплом з відзнакою, відчула на якусь лиш мить
глибоке вдоволення від того і ще глибший, ще ясніший
спокій аж на самому дні того вирування, що так і не сти-
хало, так і не влягалось в її душі.

Стрімка, шалена, запаморочлива бистринь щастя несла її
кудись далі, до ще більшого щастя. І стишилась, спливла
нарешті, ніби вихлюпнувши Надійку на тихий берег у рів-
ному, аж пустельному безбережжі Донських степів, на око-
лиці до того зовсім не відомої їй станиці.

Лист прийшов зовсім несподівано в самому розпалі екза-
менів. Тоді, коли вона нічого і ні від кого не чекала, про
все на світі, поза тим напруженим шаленством кохання та
іспитів, забула. Прийшов скромний, непомітний. Такий со-
бі звичайний лист у звичайному конверті. І, ніким не помі-
чений, тихо пролежав незайманий два чи три дні в інсти-
туті на підвіконні, там, де поштарі залишали листи з не
дуже точними адресами для студентів.

Був він відповіддю на її запити, чи наслідком розшуків
скальнівського військкомату, а чи й спільних зусиль —
невідомо. Однак надіслано його саме з Скального, від того
самого капітана, який пообіцяв Надійці ще тоді, восени,
вжити всіх можливих заходів до розшуків її татуся...

У листі невідомий Надійці підполковник з Міністерства

оборони повідомляв, що за даними, які є в його розпорядженні, лейтенант Очеретний П. С., мобілізований у квітні сорок першого року, загинув смертю хоробрих і похований у станиці Степовій, у верхній течії Дону.

Лист гострим болем пронизав розбентжене серце, але життя, його стрімкої бистрини не зупинив і зупинити не міг. Лиш відтінив ще гостріше, до якогось пронизливого щему чи болю в грудях, запаморочливість його глибини і стрімкість льоту...

Влітку, вже після іспитів, коли Зігфрід одержав відпустку, свою першу і весільну, і туристську подорож вони вирішили почати з відвідин могили невідомого, ніколи не баченого батька, від якого у спадщину їм залишилося лиш чесне ім'я та невисока, поросла травою могила у далеких донських степах...

Перед тим як дістатися до Степової, вони заїхали до Сталінграда і цілий день ходили по місту, оглядаючи пам'ятники минулих боїв, вгадуючи і вже з трудом уявляючи собі, як тут було тоді... Тоді, коли, можливо, по цих священних, щедро политих кров'ю горбах, ступала нога її батька. Коли він, можливо, захищаючи оті будинки чи отой схил, думав про далеке Скальне, про маму, Галю, Грицька і про неї, його найменшеньку,— Надійку. І хоч усе те було давно, батька вона навіть не пам'ятала і не могла чітко уявити на місці отих нових, з сонячними вікнами будинків румовищ колишнього бойовиська, все ж серце, ніби туго нап'ята струна, обзивалося на ті далекі події живим, тихим, гострим болем.

Погожого літнього ранку поїзд вимчав їх із Сталінграда і вихлюпнув на тихий, порожній перон невеличкої степової, загубленої серед пшеничного та соняшникового роздолля станції.

А потім вранішніми сизими від роси полями, стужавілим після недавнього дощу грейдером маленький автобус вигойдував їх ще кілька годин до Степової... А за станицю довгою зеленою вулицею, дуже схожою на вулиці в українських селах, вони неквапливо вийшли вже пішки.

Татусь спочивав аж у кінці тієї довгої вулиці, на порослому пирієм, васильками, жовтою кашкою та материнкою вигоні, край битого шляху.

Навколо, скільки видно, аж до сухого білястого обрію, хвилювали на легенькому вітерці, половіючи під гарячим сонцем, густі жита. Слався в безмежжя степ — без кінця і краю. І такий рівний та чистий, що й ока ні на чому

зупинити. Якось урочисто-срібно дзвеніли над тям степом, над сизими житами і над братською могилою невидимі жайворонки.

Знайомий, не раз і не двічі бачений всюди свіжобронзований солдат зі схиленою непокритою головою припав на коліно і звисив застигле полотнище прапора над прямокутником могили. І могилу таку вже не раз бачено. Скромна дерев'яна свіжопофарбована огорожа. Звичайні і такі рідні квіти. І велика прямокутна брила ледь згладженого граніту з глибоко вкарбованими в камінь колонками прізвищ. Взводами, ротами, а те й батальйонами прізвищ...

Нічого, жодного сліду, окрім цієї могили, не зберегли від тих часів оці неосяжні степи. Все давно сховали, залили, згладили буйні, розгойдані під сонцем жита. І вже не вірилося, що саме отут дибилась в оце білясте небо чорними вихорами збунтована земля, ревли гармати, скреготів, стогнав, вибухав розлючений метал важких танків, рвалися набії, скрекотіли кулемети та автомати, завивали літаки. Майже не вірилося, що саме тут і полягли взводи, роти й батальйони, які упокоїлися під оцим зарослим степовими квітами горбком донської землі.

Зігфрід та Надійка тихо підійшли до огорожі й мовчки зупинилися. Так само мовчки, самими очима, знайшли в гушавині колонок з прізвищами, в мертвому строю взводів, рот і батальйонів рідне прізвище: «Очеретний П. С.». І Надійка, вже нічого, крім того прізвища, не бачачи, не відчуваючи й не помічаючи навколо себе, переступила огорожу й опустилася на коліна біля могили. Глибоко замислившись, забула навіть про Зігфріда, так і не помітивши того, як він, обережно ступаючи, одійшов до шляху. Спершу було спрямував на дружину око фотоапарата. Та так і не наважився клацнути затвором. Повернувся і пішов далі понад дорогою, пестливо погладжуючи долонею важке колосся, що з покірною ніжністю хилилося йому назустріч.

Надійка стояла біля могили тиха, немов застигла, як і той бронзовий солдат з прапором. Навколо хлюпотіли, вигравали фіалково-сизими хвилями жита, сивів на межі пахучий полин, сіяли ніжнодзвінне срібло жайворонки. А вона думала зараз про нього, про свого незнамого татуся...

От у цих степах він воював, ішов на захід серед багатбох і багатбох своїх товаришів. Наступав, поспішав до них і думав, певне, про той час, коли дійде до рідного

Скального, ступити на берег Чорної Бережанки, підхопити на руки її, Надійку...

Бабуся Мотря казала: Галя схожа на нього. Але ж вона, Надійка, так само не пам'ятає і Галі.

Хотілося уявити, де саме отут ступала його нога, про що він подумав в останню свою хвилину.

Ось він тут, поруч, її татусь, але немає навколо жодної людини, яка розповіла б дочці, хоч який він був тут у бою. Веселий чи засмучений? Білявий чи чорнявий?

Мовчить тиха степова могила, мовчить бронзовий солдат, хвилюють жита, дурманно пахкотить полин. І лише жайворонки ллють та ллють згори дзвінке срібло так, як лили його й до цього дня, віками, ніби й не було тут ніколи того страшного бойовиська, що забрало в неї всіх рідних...

Надійка стоїть нерухомо, ніби прислухаючись до чогось, що має нечутно обізватися до неї з глибин землі. По щокрах стікають одна по одній, спалахуючи від сонця, росинки сліз, а вона навіть і не відчуває, що плаче. Вона взагалі нічого не бачить навколо, слухає землю, слухає себе, розмовляє з татусем...

«Здрастуйте, татусю рідненький,— каже вона.— От я прийшла до вас, ваша дочка. Ви, звичайно, колись тримали мене на руках, але я не запам'ятала вас...»

Зросла в дитячому будинку, в місті, майже зовсім не знаючи села та його звичаїв, Надійка зверталася до татуся по-сільському на «ви», не помічаючи того, не думаючи, чого звертається саме так.

«Я таки знайшла вас, тату... Знайшла, і от я біля вас, ваша найменша дочка. Єдина, яка залишилася жити. Немає у нас, татусю, вже ні мами, ні Гриця, ні Галі... Тільки я ось одна жива прийшла до вас... Прийшла, татусю, і прошу вас: благословіть на початку мого нового щасливого життя і побажайте своїй дочці, щоб мала вона на віку ще багато-багато щастя, щоб її завтра було ще кращим, ніж сьогодні, і щоб її діти, а ваші онуки не зазнали того, чого зазнала вся наша родина, щоб вічно дзвеніли в небі жайворонки і щоб ніколи не лежав батько моїх дітей, а ваших онуків, жоден батько в чужому степу, далеко-далеко від рідні і рідної хати...»

Вона стоїть скам'яніло і серцем веде тиху розмову з татусем. І тиша стигне навколо. Лиш жайворонки видзвонюють у срібні дзвіночки. Стоїть віддалік у високому житі її Зігфрід, її нове щастя. Стоїть замислений і раптом

невідомо чого відчуває глухий сором чи ніяковість за своє ім'я. На хвилину забувшись, підносить до очей фотоапарат, але одразу ж, ніби схаменувшись, опускає знову, не наважившись клацнути затвором.

Клацає вже аж тоді, коли Надійка виринає з глибокої задуми і просить сама, щоб він сфотографував могилу на пам'ять.

І він фотографує могилу, її, камінь з татусевим прізвиськом, яке вона, відшукавши та встановивши вже в дорослому віці, не побажала змінити на Зігфрідове.

Потім вони мовчазно й некваливо простують краєм грейдера. Повертаються до станиці. І через кожних кільканадцять кроків Надійка зупиняється й озирається назад, аж поки можна побачити за житами схилену постать бронзового солдата...

Пізніше поїзд, легко і владно долаючи безмежжя пшеничних степових просторів, виніс їх до берегів Чорного моря.

І була ще ніч... Тепла й парка, мов літепло. Спала гостра денна спека, але теплінь стояла така густа й одстояна, що море навіть опівночі не давало прохолоди, а лиш пестило тіло м'якими, ледь чутними доторками м'яких хвиль.

Вони лежали на спорожнілому пляжі тихі, ніби заворожені, і дивилися в небо. Лінкувато хлюпотіло в ногах зачароване нічне море. І в темній рухливій глибині його блискотливими зеленими рибками мерехтіли, мінились і плавилися зорі. Праворуч, на тлі незвіданих зоряних світів, темніло важке громаддя Кара-Дагу, а зверху, з темної фіалкової безодні, сявся та й сявся на море, на гори і на них мерехтючий, мінливий, таємничо-чарівний зоряний дощ.

Зоряний засів був такий незвичайно рясний, а зорі такі яскраво-жагучі, іскристі і такі близькі, що здавалося, вони й справді ось-ось опустяться нижче й осядуть їм на плечі, груди, заплутаються в волоссі.

Зорі відсвічували, мерехтіли в Зігфрідових широко розкритих очах. А Надійка, спершись на лікоть, дивилася йому в обличчя і вголос згадувала далеке дитинство, тихі заводи Росі, серпневу ніч, жнив'яний зорепад і свою високу зірку. Зірку, яку вона відтоді щовечора вишукувала в загадкових глибинах небес, побоюючись, що вона вже зірвалася з своєї високої глибочини і, прокресливши іскристий слід, назавжди зникла, потонула за обрієм.

Але зірка не падала. І зараз, так само як і тієї давньої

ночі, вона мерехтіла, ніби подаючи Надійці якісь таємничі знаки, промінилася зеленкувато-блакитним світлом, на диво ясна, жагучо-яскрава.

Спроквола, ліниво, первозданно хлюпало в ногах пустельне море. Німо бовванів на зоряному тлі важкий, первозданий у своїй голій кам'яній пустельності Кара-Даг. Яскраво, чарівливо мерехтіли у одвічній своїй неосяжності зорі. І було таке дивне відчуття завороженості, ніби вони зараз оце залишилися одним однісінькі у всьому світі, в центрі зачарованої ночі, на краю зоряної безодні безмежного і загадкового Всесвіту... І, випромінюючи з затінених озерець-очей зеленкуватий блиск своєї високої зірки, Надійка сказала:

— Один-єдиний ти у мене на всьому світі. Єдиний мій серед тисяч і мільйонів. Як ота моя зірка серед міриад інших, чужих, чіхось зірок. І тільки тобі, першому та останньому, тобі довірю я оту свою таємницю про свою зірку. Нехай з цієї ночі вона буде нашою зіркою. І світить нам завжди. Щоб ми дивилися на неї тільки удвох, тільки разом і ніколи, ніколи не розлучалися... А коли б...

Надійка піднесла близько до очей руку з годинником і якусь мить при мерехтливому світлі зірок вдивлялася в білий циферблат.

— А коли б... Одно слово, зараз рівно одинадцять ночі. І коли б сталося, що ми розлучимось і будемо нарізно хоч недовго, хоч найкоротший час, тоді, де б ми не були, чуєш, Зігфріде, де б ми не були, мусимо рівно об одинадцятій знайти в небі свою зірку, згадати оцю ніч і, дивлячись на неї, ловлячи її далеке мерехтіння, думати: я — про тебе, а ти — про мене... Чуєш, Зігфріде?

— Чую, моя синьоока морська русалочко! — стиха обізвався він. І Надійка зрозуміла, що він усміхнувся.— Чую...— Зігфрід помовчав і, таки не стримавшись за своєю звичкою до жарту, додав: — Чую... але що робити, коли якоїсь з тих ночей та раптом буде туман чи хмарно?

Він, звичайно, не вимагав відповіді. І Надійка не відповіла. Лежала тиха, принишкла, замислена. І він так ніколи й не дізнався, що той його жарт, уперше за весь час їхнього знайомства і близькості, їй не те що не сподобався, ні, обізвався в серці миттєвим, глухим, а все ж... болем.

Так і лежали вони стихшені, мовчазно втупивши виповнені зірками очі в безодню Всесвіту. Мовчала навколо ніч. Німів похмуро важкий Кара-Даг. Тільки море хлюпало та й хлюпало неквапливо, одвічно, первозданно...

Лежали, аж поки хтось невидимий десь там, у таємничій імлістій глибині поміж морем і небом, не черкнув чимось гострим. І раптом у ту вузьку криваво-червону щілинку навально, вперто почав прориватися круглий, лобатий, ясночолоий місяць. І, ніби тільки й чекаючи того, з-за зоряної завіси, крізь щілинку, в яку просунувся місяць, над морем потягнуло ледь відчутною прохолодою.

Вподовж застиглої, ніби розплавлене темно-зеленкувате скло, морської рівнини прослалася тепла, оранжево-цитринова доріжка, зіткана з місячного сйява. Простяглась і неспокійно, то видовжуючись, то ширшаючи і розриваючись на скалки, замерехтіла.

Надійка несподівано з гострою тривогою подумала: «А що, коли Зігфрід бачить зовсім не ту зірку, яку обра-ла собі я? Адже їх там так густо, що зовсім легко переплутати! І пальцем точнісінько й беззаперечно не тикнеш... Я показую одну, а він може бачити зовсім іншу, поруч чи трохи далі...»

— Зігфріде, покажи мені зараз же, де наша зірка! — майже з тривогою в голосі наказала вона.

І Зігфрід одразу ж з усмішкою слухняно ткнув пальцем у самий zenit Всесвіту.

Надійка не заспокоїлась. Ще довго, прискіпливо перепитувала його, наказувала визначати їхню зірку якнайточніше, вишукуючи якихось близьких, що їх, напевне, бачили обоє, зоряних візерунків, ще й ще раз перевіряючи і саму себе, і його. І Зігфрід, хоч і з усмішкою, але так само ретельно й слухняно, прислухаючись до її пояснень, перевіряв себе. Перевіряв, зробивши собі з того приемну забавку і щиро запевняючи дружину, що бачать вони і думають про одну й ту саму їхню зірку.

Однак Надійка тоді так і не заспокоїлася. Так і не відчула остаточно твердої певності того, що їхні погляди там, далеко, в зоряній безодні, схрещуються-таки на одній, отій зеленкувато-блакитній, невеликій, але напрочуд яскравій її зірці.

Восени Сидір Сидорович привів Надійку на свою фабрику. Як одружена з місцевим інженером, вона одержала «вільного» диплома. А свекор привів її просто до директорського кабінету.

— Марино Остапівно, — сказав без запрошення, як своя людина, всідаючись у крісло навпроти директора. — Син мій пішов інженером до Григорія Дмитровича, ну, а від того, що невістка працюватиме інженером на тій фабриці, де працює її свекор, революція, звичайно, не постраждає...

ІСТОРІЯ З СИНТЕТИКОЮ, НОВИМИ ЗНАЙОМСТВАМИ, ЗЕЛЕНИМИ СОРОЧКАМИ ТА «АМОРАЛЬНИМИ» ВЧИНКАМИ

У ті часи владно входило в моду та масовий ужиток порівняно нове слово «синтетика». Нові позиції завойовувала в науці й житті, підносились на нові виробничі рубежі хімія. В людське життя входили з нею досі майже не знані синтетичні матеріали: штучне, майже з нічого добуте волокно, штучне, ніби за Гоголем, майже з повітря зіткане полотно, штучне хутро, штучна шкіра, зрештою, штучні, синтетичні алмази.

Здавалося, ось вони, мрії алхіміків середньовіччя, химерні, нереальні, осміяні, раптом перемогли, стали дійсністю, життєвою реальністю. Вірилося: не за горами той час, чудесний і казковий, коли з нічого можна буде виробляти все!

Чудодійне слово «синтетика» заповонило голови технічної інтелігенції, робітників легкої промисловості, студентів технологічних вузів. Кожен випускник вузу мріяв працювати тільки в промисловості штучних, синтетичних виробів.

Отже, само собою зрозуміло й те, що відмінниця випускниця інституту Надія Очеретна була так само до нестями закохана в синтетику, навіть у снах бачила новітні чудо-підприємства, а себе мислила інженером тільки на такому виробництві, таким собі сучасним чаклуном-алхіміком, який творить просто казкові штучні матеріали.

Однак здійснитися тим мріям поки що не судилося. Не судилося, незважаючи навіть на те, що на трикотажній фабриці «Ластівка», куди Надійка потрапила волею рідни Лелек, зі штучним, синтетичним матеріалом також експериментували ось уже другий рік і мали вже навіть окремий цех штучного, синтетичного хутра. Все було, але місце старшого інженера цеху по технології — єдине зараз вільне місце на фабриці — не зайняте лише в звичайному, традиційному, нічим не примітному швацько-закрійному цеху.

І Надійка, затамувавши розчарування і не виказуючи своєї досади, скорилася долі...

Вперше до цеху привели її аж двоє: директор Марина Остапівна і Сидір Сидорович. На порозі зустрів її старенький, круглоголовий, низько підстрижений, увесь білий та беззубий начальник цеху Тимофій Гаврилович Кореневич.

Навчаючись іще в інституті, Надійка не раз бувала на виробничій практиці і заходила до цехів трикотажних, текстильних і швацьких фабрик, звичайно, оце не вперше і не вдруге. Але з такими розвихреними почуттями, мабуть-таки, оце вперше. В тих почуттях зараз було все: і свідомість того, що ось вона знову робить новий, самостійний, незвичайно важливий та відповідальний крок у житті; і досада, що не таким чи не в такому місці вимріявався їй той перший крок; і острах, майже неусвідомлене побоювання його і того, як зустрінуть її, як розцінять той крок інші; і водночас задоволення, що зараз, цієї хвилини, вона починає самостійну роботу на виробництві не серед чужих, зовсім не знайомих їй людей. Адже привели її сюди добре знайомі люди, ба навіть родичі. Хоч саме тому, що привів її сюди, як дівчинку, свекор, відчувала і гостру незручність.

До того ж розмірений, важкуватий гул фабрики, до якого всі тут давно звикли й зовсім не помічали, незвичку Надійку приглушив ще тоді, коли вона піднімалася широкими східцями на другий поверх. Тому коли начальник цеху, привітавшись, звернувся до неї, шамкаючи беззубим ротом, Надійка не почула жодного слова. Вона зовсім знітилась і навіть почервоніла. Хоч разом з тією ніяковістю одразу прийшло і відчуття полегшення.

Спочатку вона не могла зрозуміти, звідкіля те відчуття. І тільки трохи згодом збагнула: полегшення викликав самий вигляд приміщення цеху. Надійка бачила вже не один цех. Були серед них кращі й гірші, тісніші й просторіші, брудніші й чистіші. Але оцеї великий прямокутний зал, увесь залитий ще сліпучим осіннім сонцем, видався їй святковим. Він (і це одразу впадало в вічі) сяяв чистотою скрізь — від білої стелі і до старанно натертої підлоги. Розмірено, гулко шуміли невидимі мотори, приводячи в рух машини та довгі кільцеві конвейєри, навколо яких сиділи, схилившись над роботою, переважно молоді дівчата. Вікна на схід, власне, ціла скляна стіна, виходили в молодий фабричний парк. За верхів'ями ще невисоких каштанів, кленів, кущів бузку слалися міські дахи. Над дахами зводилося лагідне осіннє сонце, заливаючи місто й приміщення цеху, просвічуючи його наскрізь скісним, з веселковими відблисками промінням. А навпроти, в західні вікна, вписалася звабливою і неосяжною картиною блакитно-оранжева, зелено-багряна заплава Дніпра з глибокою фіалковістю осіннього неба над нею.

І від того сонця, від тієї широкої картини вже охопленої осіннім багрянцем заплави відчуття, що в неї й справді сьогодні свято, посилюся ще більше. Надійка так і не змогла добрати, що говорить до неї, шамкаючи, Тимофій Гаврилович, однак почувала себе дедалі краще, вільніше. А коли вийшов, не затримавшись у цеху і кількох хвилин та не промовивши й слова, Сидір Сидорович, зникли й рештки тієї неусвідомленої ніяковості чи незручності, з якими вона переступала поріг цього світлого, двигтливого і мерехтливого залу. Зовсім привичаївшись, одним по-зирком охопила всю перспективу цеху і, розуміючи чіткий, розмірений ритм його робочого гулу, тим же одним поглядом перелічила конвейери. І, налічивши сім рухомих сплюснених кілець, подумала: «Виходить, при двозмінній праці тут шістнадцять бригад».

А Марина Остапівна тим часом підвела її до третього від дверей конвейера. Той конвейер рухався дуже повільно, ледве помітно для ока, так само, ніби непомітно, підводячи від одного робочого місця до іншого невеликі цинкові човники. На робочих місцях, не підводячи голів від роботи і, здавалося, зовсім не цікавлячись, хто і чого зайшов до цеху, сиділо понад два десятки молоденьких дівчат у легких, зручних кофточках з відкритими аж до плечей руками і всі, як одна, пов'язані білими прозорими хусточками. Конвейер сплюснутим колом підсовував та й підсовував дівчатам свої цинкові човники, в кожному з яких лежала, набуваючи все більш викінченої форми, чоловіча теніска-безрукавка такого темно-зеленого і водночас ядучо-яскравого кольору, що аж в очах різало. Кожна з дівчат мовчки, зосереджено та старанно, завчено звично економлячи кожен рух і кожну мить, спритно й швидко виконувала свою операцію, надаючи тенісці якогось нового, завершувального штриха. Незважаючи на отой гостро неприємний колір, в кінці конвейера вже готова до упаковки сорочка все ж не могла не привернути Надійчиної уваги тонкою філігранністю, сказати б, вишуканістю крою, пошиття, відшліфовки найменшої деталі, шва і рубчика. Так що Надійка подумала: «Матеріал просто не вартий такої майстерності».

Контраст між сировиною та готовою продукцією чи, вірніше, її відшліфовкою знову нав'язав змішане почуття досади й замилювання. Те почуття було хоч і миттєвим, але таким гострим, що Марина Остапівна мусила звернутися до Надійки вдруге і вже голосніше:

— Ну, от... Знайомтесь, кажу! Оце наші передовики — посланці майбутнього... А це їхній майстер і бригадир...

Марина Остапівна назвала чи то ім'я, чи прізвище, Надійка знову того не почувала. Зрозуміла тільки, що має познайомитися з оцією дівчиною в білій кофтині з рясними, густо вишитими чорно-червоним виноградом з лапатим листям рукавами. Дівчина сиділа біля самого проходу за невеликим столиком у кінці конвейєра, низько схиливши гарну, мов виточену, стрижену під хлопця чорну голівку на гарній, ніжній і пружній шиї. Вона розглядала якісь чи то рахунки, чи списки.

Надійка привіталася.

Дівчина явно неохоче, не кваплячись, одірвала погляд від своїх паперів, підвела на неї кругле привабливе обличчя з коротким енергійним носиком і великими карими очима. Очі ті, якісь бездонно-непроглядні й разом гострі, здалися Надійці напрочуд гарними.

Дівчині тій років, напевне, стільки ж, як і Надійці. А можливо, вона й старша, хоч не більше як на рік. У всякому разі, справляла враження людини вже досвідченої, впевненої у своїх вчинках та поглядах, ба навіть владної. На Надійчине привітання вона лише кивнула головою. Але кивнула впевнено, енергійно, навіть різко... І в цей саме час на стіл, просто на папери тієї енергійної дівчини, лягла готова, дбайливо складена ядучо-зелена теніска. Поклала її нащоось (Надійка не зрозуміла нащо саме) дівчина, що сиділа за конвейєром перша від проходу, найближче до своєї бригадирші. І бригадирша одразу ж схилилася до сорочки, уважно розглядаючи... А Надійка на якусь мить прикипіла поглядом до тієї, що сорочку подала.

Було то зовсім молодесеньке — сімнадцять, а може, тільки й шістнадцять — дівча, таке миле, таке симпатичне та привабливе, що від одного погляду на нього святковий настрій на душі знову почав брати гору. Повненька, з ніжно-рожевими щічками білявочка, з пухнастою косою, синьоока і вся (від тієї коси чи довгих пухнастих вій) така ніжно-пухнастенька та мила, як джмелик або як щойно обсохле, жовтаве та пухнасте курча. І до того ж іще кумедно зосереджений, по-дитячому заклопотаний вираз личка, що очей не відірвеш.

Надійка пересилала себе, щоб одвести погляд від того милого «курчати». А одвівши, знову зупинила його на зеленій плямі сорочки. Контраст був несподівано й неприєм-

но різкий. І, не стримавшись, вона раптом запитала в чорнявої бригадирші:

— Як ви гадаєте, чи змогла б якась жінка купити своєму чоловікові отакий подарунок?

Відповіді на несподіване навіть для себе запитання вона не дочекалася. Бригадирша цього разу і бровою не повела. Лише з досадою чи невдоволенням знизала плечима. Що мав означати той рух? «Багато ти на тому розумієшся! Одчепись, і без тебе досадно». А чи щось інше? Одно слово, як хочеш, так і розумій.

На те знизування Надійка знітилась і одразу ж, услід за Мариною Остапівною, яка не помітила тієї миттєвої «дискусії», одійшла від конвейєра. Встигнувши ступити не більше двох кроків, виразно, незважаючи на шум цеху, почула за спиною звернене, мабуть, до начальника цеху, спокійне, але ж явно не без іронії поставлене запитання:

— Це що ж воно за панянку привела до нас Марина Остапівна?

Відповіді шепелявого Тимофія Гавриловича Надійка не почула. Та й не дослухалася. Святкове почуття одразу погасло. Від того іронічного запитання раптом, як кільканадцять хвилин тому на порозі цеху, знову відчула гостру незручність. «Як то ще вона складатиметься, моя праця отут?! — подумала з глибоко затамованим острахом. І, уявивши собі, як залишиться в цеху вже без Марини Остапівни, сама серед оцих незнайомих їй дівчат і жінок, вона з неприхованою, хоч нічим ще й не обгрунтованою прикрістю подумала про оту карооку бригадиршу: «Розбалували її, певне, отут по президіях. Зірка цехова, збаламучена славою, самовпевнена. Нелегко, мабуть, буде мені тут». Але разом з тим відчувала, що, незважаючи на отой миттєвий конфлікт, кароока, енергійна бригадирша чимось таки їй сподобалася так само, як і оте миле, пухнасте «курча».

Нарешті пішла з цеху й Марина Остапівна. Залишилася Надійка наодинці з цехом, серед незнайомих ще людей, поряд з шепелявим стареньким начальником, який був для неї слабенькою підпорою.

День так і пройшов у неї під враженням зустрічі з тією кароокою бригадиршею. Перший (правда, короткий, бо то була субота) день у цеху, що віднині мав стати для жінки майже рідною домівкою. І видався він аж надто довгим. Увесь час Надійку не залишало відчуття непотрібності тут. Не могла знайти в цеху для себе ані потрібного місця,

ані справжньої роботи. І все тулилася ближче до Тимофія Гавриловича, вже аж занадто прискіпливо та докладно розпитуючи його про все знайоме і незнайоме, уважно та пильно вислуховуючи його просторі, шепеляві, не надто мудрі відповіді. А до конвейєра, до тієї кароокої бригадирші і наближатись побоювалася. Навіть після того, як бригадирша вже зрозуміла, що приведена директоршею «панянка» залишиться в їхньому цеху старшим інженером. Усе здавалося: обов'язково вколе самовпевнений бригадир насмішкуватим словом молодого та недосвідченого інженера. І Надійка, тамуючи страх, лише здалеку поглядала туди, де сиділо оте миле «курчатко», яке так дуже сподобалося їй з першого ж погляду, «курчатко», до якого вона потягнулася одразу ж і очима, й серцем... І тільки в кінці дня з подивом (як це вона не побачила раніш!) звернула увагу на те, що над самою голівкою у того дівчатка на білому гранчастому обкладеному кахлем стовпі висить вимпел із золотою бахромою. І по червоному оксамитному тлі того вимпела жовтими, під золото, літерами напис: «Третя бригада змагається за звання бригади комуністичної праці».

Додому поверталася Надійка з почуттями такими ж розвихреними, як і вранці, коли вперше зайшла до цеху. І думала, невідступно думала лише про одне: як то складеться її життя та робота на фабриці? І сама з того дивувалася. Адже все життя вона звично жила у великих колективах, як у власній родині, і ще ні разу отак не замислювалася наперед над тим, як то складуться її взаємини в новому оточенні. А тут... Чомусь невідступно стояла в уяві, ніби страхаючи, ота кароока бригадирша. Здавалося, увесь час вона непомітно й зверхньо стежитиме за кожним Надійчиним кроком і мовчки, про себе, критикуватиме. Бо де ж пак!.. Вона — уже досвідчений виробничник, а тут якийсь необстріляний молодий спеціаліст, хай там хоч і інженер!

І стала Надійка думати та уявляти все у найпохмурніших тонах, і все чомусь в'язалося з тією кароокою, бригада якої он уже й за звання комуністичної змагається. Просто з голови вона Надійці не йшла! Аж досадно від того ставало. Де там, аж злість узяла, і, розсердившись, Надійка в думці вилаяла саму себе (розпустила нюні! Хоч би посоромилася!) і мало не вголос гукнула до тієї, тепер лиш уявної: «Та зникни ти з очей, маро!» Гукнула, не помітивши, коли та як вийшла з фабричного парку на вулицю, і

несподівано лице в лице зіткнулася з тією, про яку думала, з бригадиркою у білій кофточці з густо вишитими рукавами.

Дівчина стояла посеред вузького тротуару, що тягнувся вздовж суцільної огорожі з кущів жовтої акації. Було таке враження, ніби чекала саме її, бо одразу ж, круто повернувшись, як тільки Надійка порівнялася, пішла поруч.

Трохи нижча за Надійку, але міцніше збита, підібрана, туга. Ступала так само енергійно та впевнено. Ступивши кілька кроків, глянула на Надійку і сказала, одразу несподівано звертаючись на «ти»:

— А знаєш, я оце аж тепер, здається, впізнала тебе! Ти ж виховувалася в дитячому будинку імені Олега Кошового? Так?..

— Так! — притишила ходу і на мить зупинилася Надійка, відчувши нараз приємну полегкість від того безцеремонно-дружнього, звичного звертання. Згадка про дитячий будинок родила передчуття чи здогад того, що ця дівчина може виявитися їй близькою чимось, навіть знайомою.— Так,— іще раз охоче відповіла вона, легко та звично переходячи й собі на «ти», і запитала: — А ти?.. Може, ти також?..

— Ні, я вчилася у ФЗУ при фабриці. Мене туди ще в сорок сьомому, коли мама померла, бабуся віддала. Привела просто до Марини Остапівни. «Робіть,— каже,— тепер з дівчам, що знаєте, щоб з неї люди були, бо мені, старій, уже несила...» А з тобою зустрічалися ми років зо два підряд у піонертаборах біля Канева. Ви ще на нашій естраді зі своєю самодіяльністю виступали! Пригадуєш?

— Ну, як же... Ще тоді кілька разів спільні вогнища на острові палили! — Уже зовсім зраділа такій приємній згадці і цій зустрічі Надійка, хоч самої дівчини й не пригадувала, як не силкувалася.

— Вірно! — підтвердила бригадирша.— Ти ще тоді вірш такий декламувала «Я єсть народ!..». Саме тому я тебе й запам'ятала... В цеху спочатку подумала: «Марина Остапівна якусь екскурсантку привела». А потім дивлюсь: ніби обличчя знайоме. Виходить, не помилилася. Тепер у нас в цеху хоч бери та сирітський приют відкривай. Од старшого інженера і до Наталочки!

— Тобто? — не зрозуміла спочатку Надійка.

— А так... От тільки в одній моїй бригаді з двадцяти п'яти дівчаток дванадцять, як і ти,— круглі сироти... Та

й решта — теж майже всі півсироти. Більшість без батьків, а є й такі, що без матері...— І одразу ж, без будь-якої паузи перескочила на інше: — Може, зайдеш до нас? Га? Познайомишся по-справжньому з моїми дівчатками. Прізвище твоє — Очеретна, я знаю. А зовуть, здається, Надійка? Так? Я не помилилася? Ну от... А моє прізвище — Павлюк. Василина Павлюк... Тільки мене всі звуть просто Василинкою. Так зайдеш?

Вони зупинилися навпроти нового, обкладеного синювато-білою керамікою п'ятиповерхового будинку. Він стояв, одступивши в гліб двору, за лінією молоденьких тополь. На порожньому ще, нещодавно прибраному по закінченні будівництва подвір'ї яріла перед східцями блакитного ганку велика кругла клумба, засаджена барвистими, безлічі кольорів та відтінків айстрами.

— Наш гуртожиток, — пояснила Василина. — Влітку закінчували будувати.

І Надійка, не вагаючись, незважаючи навіть на те, що вдома чекає на неї Зігфрід, одразу рушила вслід за бригадиршею, нараз перейнявшись бадьорим Василичиним настроєм і відчувши тільки їй зрозумілу атмосферу дівочого інтернату, що ціле життя був для неї і родиною, і рідною домівкою. Та й як вона могла не зайти, запрошена дівчиною-майстром і бригадиром, з якою їй разом працювати в цеху, як не зайти до отих дівчаток, що були, як і вона, сироти? Як вона могла пропустити таку чудову нагоду? Хто ж, як не вона, могла краще, ніж будь-хто інший, зрозуміти і життя, і мрії, і прагнення тих дівчаток? І хто ж, як не вони, оті сироти й напівсироти, найкраще, найглибше могли зрозуміти її з усіма її настроями, думами, ваганнями й сподіваннями?

«Леле, як же воно все добре складається!» — подумала, піднімаючись широкими, застеленими килимовою доріжкою та прикрашеними вздовж стін вазонами, сходами на другий поверх.

У просторому коридорі, за дверима, що їх відчинила Василичка, виявився невеликий передпокій. Двоє дверей з нього вели до розташованих поруч кімнат, треті — до кухні та ванної. В затишно, по-домашньому обставленій — на двоє ліжок — кімнаті, такому собі дівочому кубельці, біля вікна за круглим столиком сиділа знайома вже пухнастенька дівчина. Перед нею — розгорнутий зошит, а дівчина, гризучи білими гостренькими зубками кінець зеленого

олівчика, кумедно суплячи брови, щось там замислено обмірковувала.

— Отут ми й живемо удвох з нашою найменшою — Наталочкою, — одразу пояснила і познайомила їх Василянка. — Наталочка вчиться у вечірній, у дев'ятому... У тебе сьогодні що? — звернулася вже просто до дівчини. — Математика?

— Ум-гу, — не виймаючи олівця з рота, прогула Наталочка.

— І знову задачка не виходить?

— Ум-гу...

— А чом же ти Катерині не скажеш?

— Казала, — забрала-таки олівця з рота Наталочка і ще більше насупилася. — Так вона ж на хор збирається...

Знову подумавши про зручну нагоду ближче познайомитися з цією такою симпатичною їй дівчинкою, Надійка ступила до столу, заглянула в зошит.

— А що там у тебе? Покажуй. — І одразу ж, підсунувши вільного стільця, сіла поруч. — Ну, здається не такий страшний чорт, як його малюють! Спробуймо разом.

І от... Не минуло й п'яти хвилин, як перша задачка була розв'язана. І розв'язана так легко, ніби нічого незрозумілого в ній перед тим і не було. І, головне, ніби розв'язала її власними силами сама ота пухнастенька Наталочка, яка зараз старанно переписує ту задачку начисто, поглядаючи на Надійку повеселілими і вже майже закоханими очима.

Переписавши, взялися до другої. А Василянка тим часом тричі енергійно стукнула маленьким міцним кулачком у стіну. І одразу по тому в прочинені двері просунулося гостреньке личко якоїсь чорнявки з блискучими від цікавості очима.

— Оленко! — наказала їй Василянка. — Пошли Ніну по цукор, а сама чаю завари. Гостя у нас!

Гостреньке личко зникло за дверима, а Василянка почала збирати на стіл, ведучи почату перед тим розмову з Надійкою:

— ...У нас тепер геть-чисто всі вчать... Зобов'язання такі в нашій бригаді. Дванадцяттеро молодших, ось з Наталочкою, — у вечірній школі робітничої молоді, дев'ятеро в різних технікумах. От і Оленка, й Ніна, що за стіною живуть... Решта цієї весни середню освіту здобули. На осінь у вечірні вузи збираються. Та й сама я після технікуму в інституті легкої промисловості на вечірньому вчусь. У нас так: працюючи — вчись і навчаючись — працюй.

У нас інакше не можна. Ми — перша бригада, що бореться за звання комуністичної. На нас уся фабрика дивиться. По нас всі інші мусять рівнятися!

Поки Надійка пояснювала Наталочці задачі, до кімнати, зачувши про гостю, вже набилося повно дівчат з Василичиною та, здається, й сусідньої бригади. Вони заходили, нечутно відчиняючи й причиняючи за собою двері, з гострою цікавістю зиркали на новенького інженера й одразу ж бралися допомагати Василянці, додаючи до столу хто яблука, хто груші, хто винограду, а хто помідори, цукерки чи якийсь печиво.

А Василичка, брязкаючи посудом, встигала і дівчатам щось наказувати, і розповідати про них Надійці. Про всіх тих «своїх дівчаток» загалом і про кожную зокрема.

І, слухаючи її, Надійку дедалі все більше охоплювало почуття, що вона не просто в гуртожитку, а у великій родині, де багато роботящих та симпатичних дочок, які люблять та шанують свою матір і розуміють її з одного слова. Та й справді, вся бригада, така злагоджена та дружна, наче одна родина. І Василичка, не набагато і старша за них, була їм усім як мати... Як мати, вона і напучувала їх, і наказувала, і вчила, і хвалила, і навіть гримала. І явно ж пишалася перед гостею своїми кмітливими, роботящими та гарними, немов перемитими, дочками. А вони так до своєї строгої Василички дослухалися, так сяяли личками, так у них блискотіли очі, що геть-чисто всі тієї хвилини здавалися Надійці напрочуд красивими.

Василичка, наливаючи міцно настояний чай, все хвалилася своїми дівчатами, називаючи го одну, то другу на ім'я (Надійка впізнавала їх з того, коли названа червоніла або опускала очі), розповідаючи, хто звідкіля, як учиться, чим захоплюється.

— Ось Оленка Чубова за який тиждень стане ударницею комуністичної праці. А за нею на черзі Катерина та Ніна Корж — вони у нас рідні сестри. Ну, а за ними вже, певне, підтягнеться і Наталочка. Вона ж у нас ще й художниця. Малярську студію відвідує. А Катерина, Ганна, Валя та Зоя — у фабричному хорі... У нас як?.. Ударником у нас стати нелегко, сама розумієш! А все ж!.. Включилися ми у змагання по-справжньому лише три місяці тому, а вже виховали аж шестеро ударників. Не так і погано! Воно за умовами змагання дозволяється присвоювати бригаді звання комуністичної уже тоді, коли бригада досягне сімдесяти п'яти відсотків ударників при всіх інших показ-

никах. Але ми так не будемо. Ми — перші. На нас рівняються. Ми приймемо звання бригади комуністичної праці тільки тоді, коли всі двадцять п'ять дівчат стануть ударниками. А зобов'язання нелегкі. Ти ще не знайомилася з нашими зобов'язаннями?

Дівчата у два ряди тулилися круг столу, сиділи на стільцях, стояли, спершись на підвіконня. Брязкотіли ложечками в склянках, сміялись і перегукувалися, розчервоніли від гарячого чаю та збудження, докидали і своїх слів до Василичиною розповіді. А потім усі одразу змовкли, коли бригадир, відставивши недопиту склянку, зняла зі стіни велику бронзову рамку, у якій під склом, переписані чітким каліграфічним почерком, висіли зобов'язання бригади.

Надійка взяла ту рамку обома руками, зіперла перед собою на стіл і так, придержуючи, почала читати, іноді окремі місця проказуючи вголос:

— «...Створюючи бригаду комуністичної праці, ми відамо всі сили і знання справі побудови комунізму. Будемо жити ідеями комунізму, будемо виховувати в собі нову людину — будівника комунізму. Будемо постійно та наполегливо вчитися, постійно підвищувати свою кваліфікацію і свій освітній та загальнокультурний рівень, надавати одне одному допомогу в роботі, передавати свій приклад іншим бригадирам... Бути зразком витриманості як на роботі, так і в побуті, жити і працювати по-комуністичному!..»

Останнє речення Надійка прочитала, навмисне підкреслюючи кожне слово. І нараз за спиною в неї котрась із дівчат голосно і зовсім недоречно пирхнула. Надійка здивовано озирнулася. Устигла помітити лише розчервоніле від сміху гостреньке личко Оленки, яка, пирхнувши, затулила рота долонею і швидко сховалася за спину Ніни Корж. Але за нею, так само не втримавшись, чомусь пирхнула й Ніна.

Надійка, нічого не розуміючи, обвела поглядом кімнату і з ще більшим подивом спостерегла, як, уникаючи її погляду, душачись від сміху, одвертаються від неї й інші дівчата. Не одвернулася тільки Василичка.

— То нічого... То вони так. Ти не зважай,— мовила, спохмурнівши.

Але тут на її слова, ніби тільки й чекаючи їх, присутні в кімнаті нараз вибухли дружним, голосним сміхом.

— Тю! Раденькі, що дурненькі! — почувла Надійка одним єдиним серйозний вигук пухнастенької Наталочки, ще більше здивувавшись, навіть дещо розгубившись.

А Василюк, зачувши Наталчин вигук, теж не втрималася. Усміхнувшись і собі, мусила-таки пояснити:

— То, розумієш, згадали дівчата... Коли вперше на зборах бригади читали ми та обговорювали свої зобов'язання... Там замість останніх слів стояло: «Бути зразком витриманості, не допускати в бригаді жодного аморального вчинку». Такі слова Катерина вичитала в якомусь шахтарському зобов'язанні та й переписала в наші... Ну, переписала, прочитали ми оце, а мала Наталочка раптом і каже: «Почекайте! Не розумію я... Що це воно за слово таке «аморальні»? — «Ну, як же», — почала Катерина та й змовкла. «Ну, це ніби погані», — почала я. «А коли без «ніби»? — доскіпується Наталочка. «Без ніби? Ну, просто погані». — «Добре! Хай буде — погані. А які вони — погані вчинки? У мене от є погані вчинки?» — «Ну, як то які? Немає в тебе, звичайно, поганих вчинків». — «А немає, то однаково, коли вже пишете, мушу знати, які вони». Дівчата, звичайно, як і зараз, у регіт. А Наталочка злиться, аж сльози на очах виступили. «Мушу, — наполягає на своєму, — знати. А то отак, не знаючи, щось таке нашкодиш, а тоді вже буде не до сміху». Дівчата знову регочуть. Як ти їй оті «аморальні вчинки» пояснюватимеш? Не будеш же їй — дитині — якоїсь бридоти вигадувати! А вона не розуміє — і край! Злиться, набурмосилася: «Як я, — каже, — можу щось виконувати, коли я того не знаю!» Дівчата ще дужче в регіт. А Наталочка — в сльози. Накричала я на них, подумала, розмірковувала та й викинула зовсім із зобов'язання оті «аморальні вчинки». Записали просто: «Жити і працювати по-комуністичному!» То дівчата тепер, як тільки згадають, так і регочуть.

Хоч ніби й не було в тій історії чогось справді особливо смішного, дівчата реготали однаково, просто так, раді хоч будь-якій нагоді — від доброго настрою, молодечого здоров'я та запалу. І тепер уже, так і не збагнувши тих «аморальних вчинків», сміялася за компанію з ними й сама Наталочка. А поглянувши на неї, так само майже безпричинно, від одного доброго настрою, розреготалася й Надійка. Просто так, від того, що потрапила до веселого, приємного та дружного товариства.

Незчулася, як промайнули в тому товаристві, зринули непомітно зо дві години. Вона з приємністю послухала дівчат, розпитала, що встигла, про кожную з них, про бригаду, цех, фабрику, посміялася, розповіла дещо й про себе. Збираючись додому, вже навіть і думати перестала, забула

про той розвихрено-тривожний настрій, з яким виходила з цеху. Все зараз було їй таке ясно, зрозуміле й просте, що про якісь там страхи чи тривоги й думати смішно! А оці милі дівчатка і їхня Василянка! Вона їх ніби все своє життя знала, все життя ніби жила й працювала з цією веселою бригадою. Василянчині сміхотливі дівчата немов завжди вже стали і її дівчатами. З такими дівчатами не те що цех, фабрику — цілі гори перевернеш! Дай тільки час! О, вони ще попрацюють. То дарма, що цех звичайний собі, швацько-закрійний. Вони ще й синтетикам носа втруть, повчать, як треба працювати!

Дівчата вийшли за своїм новим інженером аж на вулицю. А Наталочка, коли б їй не до школи, певне, й до самого дому від неї не одстала б. Василянка, коли провела вже Надійку зо два квартали і вони залишилися удвох, зупинилася і сказала:

— Ну, от і познайомилися. Бувай до понеділка! Набирайся духу, й почнемо разом нове життя! — І, помовчавши, несподівано додала, згадавши те, що Надійка вже й з голови викинула: — А з тими зеленими сорочками, то хоч чоловіка у мене ще й немає, але однаково. Самій з душі верне, як гляну. Я через той гидкий матеріал з Сидором Сидоровичем, здається, навіки посварилася!.. От упрягайся швидше, та будемо тепер воювати разом.

ІСТОРІЯ ВИРОБНИЧА, ЗВИЧАЙНА, МАЙЖЕ СТАНДАРТНА

Новачком на виробництві Надійка була недовго. Не минуло й півроку з часу її приходу на фабрику, як Зігфрід уже встиг зробити, у властивій йому манері, перші підсумки:

— Отже, зав'язка ультрасучасного виробничого роману окреслилася цілком виразно. Молода жінка-інженер, новатор і передовик виробництва, яка опирається на бригаду комуністичної праці, директор-консерватор, цього разу теж жінка. Далі мовчазний майстер, який позитивно вагається, хоч, зрештою, починає підтримувати головну героїню, і... ще не перевихований муж героїні, у якого Восьме березня розтягнулося на цілий рік. Ну, ще для пожвавлення відстала свекруха... Отож передплачуйте журнал... Продовження в наступному номері...

— Майже вгадав,— віджартувалася Надійка.— Слід тільки врахувати в даному разі деякі досить значні відхилення од шаблону й стандарту. По-перше: свекруха тут зовсім ні до чого, і штучно провокувати конфлікт негарно. Марина Остапівна не консерватор, тільки раб залізної необхідності будь-що «конати» план. Сидір Сидорович — зовсім не мовчазний майстер, а заступник директора по збуту і постачанню, бригада молоді ще тільки бореться за звання бригади комуністичної праці, і героїня-новатор з дещо підмоченою репутацією по лінії схиляння перед закордонними моделями. Що ж до мужа героїні, то... він, зрештою, остаточно перевиховується і звикне до того, що Восьме березня не один лише святковий для жінки день у році, а звичайна життєва норма...

Розмова жартівлива. А поза тим було життя, яке встановлювало свої закони і диктувало свої вимоги.

До інституту легкої промисловості Надійка потрапила не випадково. Думка чи ще тільки неусвідомлений потяг з'явився у неї, певне, в школі, коли тьотя Тося возила їх на екскурсії по різних міських та позаміських підприємствах. А в одинадцятому класі визріло вже тверде вирішення. Іноді її запитували: «Чому саме в інститут легкої промисловості? Чому на швацько-трикотажний, а не кудись в інше місце?» І вже тоді Надійка мала власні переконання і тверду відповідь: «А чому б і ні?» І не лише тому, що не всім же, зрештою, будувати домни, конструювати літаки, зводити електростанції чи ставати кіноактрисами. Ні! Людина — хто б вона не була і де б вона не була — має щонайменше три найголовніші потреби, без яких немає в нас життя. Це їжа, одяг, житло... І працювати в одній з галузей основних потреб людини так само почесно та цікаво, як і в усіх інших. Вона — Надійка — обрала собі одяг... Певне, ще й тому, що праця на одну з трьох найголовніших потреб людини могла також приносити (і приносила!) дівчині чисто естетичне задоволення. Адже людина, коли вона справжній творець, може виявити себе справжнім художником не лише, скажімо, в галузі образотворчого мистецтва!

В інституті дівчина не тільки добре вчилася, але й багато читала, спостерігала, думала і порівнювала. Певне, мало значення і те, що після інституту потрапила вона в родину, котра також жила тим виробничим життям, яке обрала собі Надійка. І обрала на все життя.

Виробничий процес свого цеху, а відтак і цілої фабрики, яка віднині ставала справді її фабрикою, не був для неї якоюсь новиною, ні загадкою за сімома печатками. До того ж багато чого допомогла їй зрозуміти і Василюк. А от стан справ, стан самої фабрики вже на практиці та в подобицях «виробничого побуту», який складався там роками, виявився зовсім-таки далекий від її студентських уявлень, ба навіть багато в чому насторожив. Отож треба було «вживатися» в життя підприємства, звикати, «притиратися» і «зводити» до одного знаменника колишні уявлення з дійсністю.

Перші тижні та місяці Надійка входила в курс виробництва, знайомилася і звикала до людей. Працювала уважно, зосереджено, до всього приглядаючись, вивчаючи, більше розпитуючи і вислуховуючи пояснення, аніж висловлюючи свої міркування...

А десь місяців за три, все заздалегідь зваживши, обмірковуючи та звіривши свої переконання з думками дівчат із третьої бригади, вона несподівано для інших, але цілком логічно для самої себе — за старою, вихованою в комсомолі звичкою — раптом прорвалася на трибуну. Висловила думки та міркування людини, яка поглянула на виробництво свіжим і неупередженим оком. Висловилася спочатку на комсомольських зборах, а потім на виробничій нараді підприємства.

Можливо, що промови її насправді звучали не дуже гладенько, не до кінця переконливо для слухачів. Хоч їй самій, коли вона обмірковувала все, здавалися ті думки не лише переконливими, але й незаперечними. І до того ж ніби логічно та струнко викладені.

Ті думки народжувалися в неї не одразу, а з розмов у дівочому гуртожитку після тієї ядучо-зеленої сорочки, яка впала в очі першого дня роботи, з власних спостережень та міркувань і звучати вони мали приблизно так:

— От я зайшла до магазину. Біля прилавка — сварка. Якась літня тіточка з претензіями на інтелігентність «честить» дівчину-продавця, що нібито виявила до неї неуважність і навіть нечемність. Висловлює та тітонька думки загалом правильні. Але так уже запально і грубо, що не може не зачепити дівчину, як кажуть, за живе. Дівчина й собі відповідає гостро. І зчиняється сварка, до якої мимохідь пристають інші покупці, і виявляється, що «високі договірні сторони» дуже невисокої думки одна про одну.

І загалом твердо взаємно впевнені, що, як то висловлюється Сидір Сидорович, комунізму «з такою не побудуєш». Зрештою, то таки правда. Дівчина за прилавком повелася з покупцем грубо, нечемно чи нетактовно. Гаразд. Але спробуємо цього разу пройтися непомітно за ображеним покупцем. Адже та тітонька так само десь працює: кондуктором у тролейбусі, офіціанткою, бухгалтером, інженером... Пройдемося і, на жаль, частенько виявимо, що наш покупець, яка так запально вимагала уважного, тактовного ставлення до себе, на своїй роботі, там, де щось чи хтось залежить у якійсь мірі від неї, виявляється, на превеликий жаль і ваш подив, звичайнісінькою хамкою...

Ні, я кажу це не для того, щоб ствердити самий факт і довести, немов є такий взаємозв'язок, чи що... Ви — люди розумні, самі зрозумієте, що це не так. Я про те, що, як каже наше прислів'я: «Людині, перш ніж тикати пальцем на сусідового воза, слід озирнутися на свої задні колеса». Бо коли ми, кожне на своєму місці, робитимемо своє велике і найнепомітніше діло якнайкраще, як для себе, коли так, повторюю, усвідомивши це, з а в ж д и робитиме кож ен з нас, — ви можете мене висміяти, але я цілком певна того, що коли отаке станеться, — з тієї години, доби чи хвилини і почнеться комунізм...

Ну ось ви посміхаєтесь... Ми скрізь і багато говоримо про комунізм, про комуністичне ставлення до праці, про виконання і перевиконання планів... Це так, це добре! Погано тільки, що нерідко все це якоесь загалом, більше на словах, а на ділі плани то ми виконуємо, але досить часто «по валу», гамузом, на кількість, закриваючи очі на якість. Гадаєте, перебільшую? Згущую? Ну, гаразд. Буду також не загалом. Я тільки про нас, як от ми тут працюємо. Зовсім не хочу повчати, я — так, як мені здається. От вийдіть хоч би на головну вулицю нашого міста, пригляньтесь до людей очима фахівців, очима текстильника, майстра-кравця! Хтось може думати, що наше діло другорядне і третьорядне в порівнянні з литтям чавуну, сталі, видобутком вугілля, розщепленням атома, що одяг взагалі дано людині лиш для того, щоб сховати наготу й прикритися від холоду. Але ж подумайте! Шиемо, прядемо, тчемо для того ж шахтаря, сталевара, вченого! Адже в доброму одязі, гарно, по-мистецькому скроєному, людина почуває себе людиною, а не опудалом! Гарний одяг створює гарний настрій, дає людині ще й естетичне задоволення. Та погляньте ви на щоденний потік наших пішоходів на тротуарах

головної вулиці міста. От беріть першого-ліпшого. Людина як людина, середня на зріст. А штани в нього отакеним широченним дзвоном, штани чи спідниця — вже й не добереш. А піджак — у талію, кишені відстовбурчені, плечі вузькі, перекошені або, навпаки, так набиті ватою, що горбами здіймаються. Рукава вшиті косо-криво. На ногах — черевки, не черевики, а справді якісь тупоносі безформні мокроступи. Або он... Плащ з тонкого габардину. Його ще звуть «міністерським». Плечі потворно вимощені, широкий, як попівська ряса, і обов'язково поли аж по кісточки. Трогуар ними чоловік підмітає. Іде той нещасний — опудало опудалом — та ще й у когось там пальцем тиче — стиляга, мовляв! І сміх і гріх! Ніби опудало краще за стилягу. Не кажучи вже про звичайнісінький брак, випускаємо ми подібного одягу видимо-невидимо! Прямо скажу, калічимо, спотворюємо наших людей. У такому одязі, коли правду казати, соромно на люди показатися. І матеріал псуємо. Псуємо наш, може, найкращий, найміцніший у світі матеріал. Зупинімося ж нарешті! Треба подумати, що робимо! Ми ж таким, з дозволу сказати, одягом уже всі склади, магазини позабивали і все гатимо, гатимо, план по валу виконуємо! А тут уже й не естетика, тут просто економіка. Згадаєте моє слово: ще рік, два, три — і в нас такого одягу жоден магазин не прийматиме. Повертатимуть його нам сотнями й тисячами штук. І ще й судитимуть як бракоробів. Не вічно ж нав'язуватимемо торговельній мережі, що тільки маємо. Не вічно ж і вони мовчатимуть. Ні, ні, даремно от ви, товаришу, кричите, ніби я стиляг захищаю. Не кожен, хто гарно одягнувся, обов'язково стиляга. Стиляга — це опудало, незалежно від того, вузькі в нього штани чи дзвоном... Я зовсім не про вузькі штани, а про те, що наше, радянське, мусить уже стати найкращим у світі. Ні, от ви мене тільки не збивайте... Може, я й справді трохи перегнула, але ж тільки на користь справі, воно ж нічому не зашкодить. Послухайте, що Чехов сказав: «У людини все повинно бути красиве — і душа, і одяг...» А ми спотворюємо людину отаким одягом. Ні, ні, я не просто так, взагалі. Я хочу конкретно і веду ось до чого. Ми ось тут з дівчатами хочемо до Восьмого березня зробити жінкам гарний подарунок. Тільки просимо, щоб дирекція пішла нам назустріч. Передала нашому цехові ту тонку шерсть, яку фабрика щойно отримала. Звичайно, ми розуміємо, що з доброю сировиною важко, але нехай дирекція нам повірить, ми хочемо поекспериментувати. Ми

виготовували модель, порадилися з головним інженером, технологом, познайомили з нею художню раду фабрики і зробімо все так, щоб підняти честь нашої марки, нашої фабрики... Ми так, ніби для самих себе хочемо. Не як легше, а як краще...

— Добре, добре,— перебила на цьому Надійку директриса Марина Остапівна.— Ти в нас на фабриці людина порівняно нова.— Марина Остапівна у себе на фабриці до всіх, здається, зверталася тільки на «ти» і, мабуть, вважала це за знак особливої прихильності.— Ти — молодий спеціаліст-інженер. Послухає тебе хто, то може подумати, що до тебе тут ніхто нічого не говорив, ніхто нічого не думав. Сиділи склавши руки та чекали, поки ти прийдеш. І марка нашої фабрики — не така вже знеславлена марка. Ми на всесоюзній виставці, мусиш знати, другу премію за дитячий костюмчик узяли. Знову ж — медаль у Лейпцігу. Але...— Марина Остапівна розвела руками,— час іде. Всі ми ростемо, смаки змінюються, вимоги стають вищими, і, зрештою, говорила ти речі розумні, хоч і захоплюєшся дуже,— щось однобоко воно виходить. І ще скажу тобі прямо: люблю я отаких гарячих, ентузіастів люблю. І, мабуть-таки, віддамо ми вам, дівчата, ту сировину. Може, трохи інші бригади образимо, але... Підемо, як кажуть, на риск. Щоб хто не подумав, що тільки ви одні такі сміливі. Як ви гадаєте, Сидоре Сидоровичу, дамо?

Сидір Сидорович помовчав, значуще кашлянув, ще подумав, щось там обмірковуючи та зважуючи, і несподівано охоче — де там! — навіть гаряче підтримав:

— А чого ж... Революція від цього не постраждає...

— Тільки от що,— спохмурнівши, строго попередила Марина Остапівна, стріпнувши густою рудою кучмою.— Ви там думайте про нас, старих, що хочете. І такі ми, і сякі... А тільки мушу попередити: які там ми не є, а план, програма у нас — закон, свята справа. Беріться, експериментуйте, готуйте зразки де, коли і як хочете. А основного плану зривати не дам. Занизите хоч на один процент, я вам такий подарунок піднесу, скільки й житимете, будете пам'ятати. Одне слово, я вас попередила. А ви мене знаєте...

Роботи в цеху було багато. Траплялися й неполадки. Не завжди на високому рівні трималася й дисципліна. Були неспорозуміння і з обладнанням, і з людьми. Та найбільше клопоту та перебоїв — з сировиною, з різними докладами,

з постачанням. І, головне, з цих причин цех, як і вся фабрика, часом працював нерівно, неритмічно, іноді простоюючи, а іноді піднімаючись на штурм.

З освоєнням нової моделі — елегантною, святковою і недорогою жіночою кофточкою — роботи й клопоту додалося ще більше. До того ж Надійка не раз змушена була затримуватися і після роботи: комсомольські збори, наради, підготовка до виборів у Верховну Раду республіки.

Надійка, як вона казала про себе, зовсім зашилася. Понад три місяці не писала бабусі Мотрі, певне, місяців зо два не зустрічалася з Світлою Кирилівною. Додому поверталася завжди стомлена, і вже було важкувато, не хотілося збиратися до театру чи кіно, квитки до яких чекали на неї в нагрудній кишені піджака завжди пунктуального й незмінно точного Зігфріда.

Нерідко вона й взагалі поверталася додому з запізненням на годину чи й дві. Тоді Варвара Дормидонтівна, — хоч і звикла вже до такого за багато років біля Сидора Сидоровича, який на фабриці просиджував більше, ніж удома, — все ж з легким сумом у голосі не забувала сповістити, що обід, на жаль, прохолов. А потім цілий вечір (коли вони нікуди не йшли) старанно підкреслювала усією своєю поведінкою, що вона зовсім на Надійку не дметься. Просто жалкує тільки за тим, що такий смачний обід перестояв.

Варвара Дормидонтівна залишалася при своїй давній і (вона твердо в тому переконана) правильній думці: дружина в принципі мусить залишатися душею родини та окрасою дому, а не служити на чоловічих посадах. Або — коли вже інакше не можна — не дозволяти завантажувати себе зборами і ще різними там громадськими справами, які хтось вигадав, коли й не на шкоду, то вже напевне не на користь подружньому життю.

Зігфрід повертався з роботи з точністю годинникового механізму. І завжди зустрічав її незмінним жартом:

— Повернулася моя єдина у світі дружинионька, яка влаштовує своєму дорогоцінному мужеві суцільне, цілорічне свято... — І, поцілувавши Надійку в щоку, додавав: — *Nota bene*: свято завжди, щодня одне й те саме — круглічне Восьме березня!

І з того, як часто він почав повторювати той жарт, Надійка зрозуміла, що йому не подобаються її спізнення, що він нудьгує без неї, досадує, але нічим, крім того жарту, своєї досади не виявляє.

Одного разу чимось там схвильована Надійка з легкою досадою в голосі, а може, й дещо незвично різкувато запитала:

— Що ти, власне, присікався до того Восьмого березня?

— О дорога синьйорито, я зовсім не збирався робити замаху на це єдине в своєму роді свято! Крий боже! Мене радує одна тільки згадка, навіть думка про те, що є таке свято і така можливість залишати гордих мужчин дома, при домашніх справах у той час, коли їхні дружини, ну, не скажу — працюють, а займаються, приміром, державної ваги справами...

— Ти проти того, щоб займатися громадськими справами?

— Ні! Знову ж, крий боже! Це діло сумління кожного індивідуума вирішувати, що йому подобається, а що ні. Тут хто що любить. У мене, наприклад, є один знайомий. Так він, коли справа доходить смаків та уподобань (одни — оперу, другий — драму, а третій — оперету), незмінно стоїть на одному і відповідає: «А я люблю обідати!»

— Так увесь час обідати ж не будеш, — уже усміхнулася Надійка, — лопнути можна.

— А це вже залежить від того, хто що розуміє під тим обідом, — пригорнув її до грудей Зігфрід. І легке непорозуміння поміж ними на цьому й скінчилося.

Сам Зігфрід захоплюватися виробництвом настільки, щоб примушувати себе віддавати йому енергії чи тим паче часу більше, ніж належало за нормою, не міг. Не така була в нього натура. «Кожному свій час і своє місце, — казав він. — Людині дається одне життя, і їй треба встигнути за цей час скрізь. Вона мусить добре, чесно, старанно попрацювати на виробництві чи посаді належний час, але ніяк не більше. І ніяких навантажень поза урочним часом також. Вона — людина — ще мусить мати час на головне, на своє особисте життя... Я не можу зовсім розчинятися у виробництві...»

Казав він ці речі з милою, трохи іронічною, але лагідною усмішкою. І з такою наївністю, що й сердитись на нього не доводилося. Та ще коли знаєш, що на фабриці його вважали серед інженерів одним чи не з найкультурніших, найкваліфікованіших і пунктуально точних. Однак точних: дослівно у всьому. І як би Надійка не старалася попереджувати його прихід додому, як би не квапилася,

однаково і незмінно заставляла його вже дома. Переодягнений у домашнє, незмінно привітний, він зі щирою радістю і ясною усмішкою зустрів її з якоюсь гарненькою дрібничкою в руках: один раз то була просто викладена перламутром запальничка, інший — нова, рідкісна пластинка, свіжа книжка, мініатюрний приймач чи збіорчка добре віддрукованих репродукцій Гогена чи там Шишкіна. Тут він переваги не надавав нікому. Головне — щоб річ була приємна, виконана бездоганно, хай тільки в друкарському розмірі...

А Надійка разом з усією Василичиною бригадою, до якої вона внесла свій власний вклад — дух раціоналізаторства, — з головою віддалась ідеї нової, незвичайної і за фасоном, і за виконанням шерстяної кофточки, що мала б зачарувати жінок принаймні усього міста, а то й... області. Та де там, цілої республіки!

Ще далеко до того, як їх благословили на той подвиг, дівчата не раз після зміни розбігалися по всьому місту: перегорнули все, що тільки було в фабричній бібліотеці, в бібліотеках міста та сусідніх фабрик і швацьких майстерень. Підняли й переглянули все, що тільки трапалося їм під руку, з вітчизняних та закордонних фасонів. Не для того, звичайно, щоб узяти готове, ні. Лиш для того, щоб їхня кофточка була ані на жодну, знану досі, не схожа. Хіба що в якійсь незначній деталі. Бо це мав бути справжній мистецький шедевр, водночас зручний, елегантний, привабливий і кроєм, і матеріалом (не кажучи вже й про чистоту виконання); і разом з тим кофточка мала бути ідеальною в своїй простоті, в кожній лінії і деталі. Кофточка, що вважалася б у цьому сезоні, принаймні до цього свята, найкращим подарунком.

Василинка з Надійкою на завоювання тих висот підняли цілий колектив людей, починаючи з дівчат-швей, інженера-технолога, художника і кінчаючи художньою радою. Хоч разом з тим за останні десять років на фабриці не було ще такої виробничої таємниці і ніщо ще не трималося в такому глибокому засекреченні. Найглибшій таємниці, яку, однак, ревню зберігали десятки людей.

У тому задумі все мало першорядне і вирішальне значення: товщина нитки, структура матеріалу, найтонший відтінок тону, шов, рисунок плетива, ріжок чи вигин комірю, кишеня а чи лиш натяк на кишеню. Одно слово, все!

Над моделлю працювали натхненно, як справжній художник над картиною. І кожен, як мурашка до мурашника, вносив у ту загальну, що раптом виросла для них до значної, справу щось своє: думку, деталь, пораду. Кожну з тих думок, деталей, порад, пропозицій і загальних обрисів моделі обмірковували цілими виробничими нарадами, прикидаючи і приміряючи до найрізноманітніших жіночих постатей і облич, гаряче обговорюючи, нещадно відкидаючи й азартно захищаючи. І щось остаточно приймали лише за тієї майже неймовірної, неможливої умови, коли погоджувалися всі до одної дівчата, увесь колектив ініціаторів. Коли не погоджувалася хоч одна, а в її запереченні була хоч тінь рації, все легіло шкереберть.

Критерій був один, хоч і дещо узагальнений, але твердий, непорушний: щоб від речі, виготовленої їхніми руками, мали радість та вдоволення ті, хто її одягатиме, і навіть ті, хто її купуватиме для подарунка. Та річ мала бути така, щоб за неї з радістю і без каяття виклав гроші навіть і найбільший скнара.

До умов цього своєрідного конкурсу, зрозуміло, мала входити і по можливості якнайдоступніша ціна виробу.

Отож вони робили свою маленьку справу з захопленням, творчими муками, прикладаючи до того багато зусиль. І ті муки та захоплення приносили їм справжнє задоволення, радість хоч і маленького відкриття, справжню насолоду. В кожній, навіть найпростішій роботі, коли знаєш, для чого і для кого робиш її, знаходиш насолоду і працюєш з захопленням. І ще: коли хочеш дати радість іншому, неодмінно, працюючи, відчуватимеш її сам.

У роботі, яка йшла поруч з основним і щоденним — виконанням цехового плану, — амплітуда настроїв коливалася щодня поміж святом і відчаєм. Та відчай і невдачі швидко забувалися, а святковість ще довго жила в почуттях.

Перша остаточно затверджена модель — свято. Перший і єдиний виробничий зразок — свято. І перша з випущених уже в масовому виробництві кофточок — свято з свят. Надійка, яку весь час майже не покидали ота творча тривога, ота святкова піднесеність, іноді, коли вони досягали відчутного успіху, думала: «Як добре, коли людина із звичайної, буденної й простої праці хоче, прагне, вміє і може зробити собі свято!»

Не така вже й справді незвичайна тут річ — освоєння нового зразка — на цей раз по-особливому зацікавила чи

не всю фабрику. Люди навіть з інших цехів, особливо ж дівчата, знали, що готується щось нове, розпитували, цікавились і чекали його появи, не приховуючи свого нетерпіння.

І все ж аж до кінця, до запуску в масове виробництво, отже, і введення в державний план, та нова кофточка так і залишилася глибокою виробничою таємницею. Тільки коли всі зрозуміли, що справа завершилася цілковитою перемогою і навіть стороння людина могла спостерегти, яким блиском спалахують очі фабричних дівчат та й старших жінок, коли вони дивляться на оці прості й разом вишукані кофточки приглушеного салатого та бежевого кольорів, вирішили послати кілька зразків на міську постійно діючу виставку.

На виставці в книзі відвідувачів з першого ж дня з'явилися захоплені відгуки. Біля стендів подовгу затримувалися гуртки жінок чи дівчат, розглядаючи ті кофточки безнадійно закоханими, захопленими, але печальними очима. Одні, настроєні більш оптимістично, випитували, де, в яких магазинах такі речі можна придбати, інші — зневірені — з виразом застояного песимізму в очах сердито й роздратовано бурмотіли:

— Краще б уже не виставляли... Завжди так. На виставці усі закордони тричі переплюнемо, а в магазині — або дуля з маком, або фасони зразка тисяча дев'ясот двадцять третього року...

Задоволена з успіху, Марина Остапівна поздоровила Василючку та Надійку з виробничою перемогою і сама, так би мовити, з власної голови, придумала для кофточок дешеву, просту, але таку, щоб уже самою скромністю впадала в очі, фірмову упаковку. Випустили кофточки з фабрики лиш тоді, коли використали усю до ниточки сировину, призначену для них, цілою великою партією — кілька тисяч штук.

У кінці зміни, коли з конвейєра зійшла і була перевірена та запакована остання кофточка, її проводжала з цеху уся дівоча бригада Василючки Павлюк. А з ними й Надійка Очеретна, їхній інженер, начальник і натхненник. І всім було навіть трохи сумно, як ото коли скінчиться свято.

— Нічого, — відчуваючи той настрій, обізвалася Надійка. — Завтра розвідаємо, що там за сировину заготували нам на складі і яка ще надійде ближчим часом, і будемо думати про щось нове, складніше. Власний досвід у нас уже є.

— А ми, дівчатка, післязавтра, як тільки одержимо зарплату,— сказала Василянка,— до нашого фірмового магазину. Обов'язково купимо собі по нашій кофточці. У кого грошей не вистачить,— позичимо одна одній. Не обійдеться ж, певне, і без премії. А того дня, коли нам присвоять звання бригади комуністичної праці, прийдемо на вечір усі, як одна, в наших кофточках.

— А я зранку — до зміни,— додала білява та пухнаста Наталочка,— обов'язково у кілька магазинів забіжу. Цікаво поглянути, як то за нашими кофточками чоловіки штовхатимуться перед святом.

Наступного дня, протестивши за тим, як старанно запаковані кофточки навантажили на фабричну машину, Сидір Сидорович власною персоною повіз здавати їх міській торговельній базі.

Перших п'ять днів по тому жодна з їхніх кофточок у жодному з магазинів міста ще не з'являлася. На п'ятий день від когось там з гуртожитку дівчата довідалися, що кофточки вже продаються в їхньому фірмовому магазині.

Перша добігла туди Василянка Павлюк. Однак жодної кофточки в продажу вже не застала. А коли почала розпитувати дівчат та директора, виявилось, що й надійшло тих кофточок до їхнього магазину всього три штуки. І продали їх одразу, за двадцять хвилин по тому, як одчинили магазин.

У міських магазинах (і те, дівчата могли ствердити безапеляційно) кофточки не з'являлися ні через тиждень, ні через два, ні через місяць. Вони й взагалі в магазини міста не надійшли. За весь час ще одна з дівочої бригади — Настя Головань — надибала одну кофточку в рундучку на околиці міста. Та навіть руки до неї простягнути не встигла. Якась опасиста тіточка потягнула ту річ разом з вішалкою з-перед носа у продавця, засунула у велику церову торбину і вже аж по тому з спокійною душею розплатилася.

І десь аж за місяць білявенька Наталочка, зайшовши в понеділок на ранкову зміну до цеху, гукнула:

— Дівчата! А я вчора нашу кофточку зустріла!

— Де? Як?! — так і кинулися до неї подруги.

— А на товчку! — кинула Наталочка.— Саме на товчку, за містом. Новенька, навіть товарний талон при ній! Не одірвано... Продавала одна огрядна така тіточка з кров'яним манікюром. «Скільки ж?» — питаю. А вона, дівчатка, спокійненько так зміряла мене очима з ніг до го-

лови і...— Наталочка помовчала, а потім випалила:— «Шістдесят,— каже,— карбованців!»

— Що-о-о? — вжахнувшись, хором протягнули дівчата.

— Еге ж. Я так саме казала, а вона: «Мені,— каже,— такі гроші з заплющеними очима дадуть».— «Ну, а коли я міліціонера покличу?» — кажу. «Хамка!» — відповіла вона, запахала кофточку за пазуху і — поза спину. Тільки я її й бачила. Отак. Уявіть собі таку тіточку, дайте їй купити який десяток наших чи подібних кофточок — і п'ятсот карбованців у кишені. Вигідна, скажу я вам, робота!

Надійка стояла поруч і все те чула. Щось неприємне ворухнулося в неї в душі. Так ніби торкнулася рукою чогось слизького, холодного й гидкого. «Просто дивно... Цікаво, чому наші кофточки так і не з'явилися в магазинах?»

Вона таки не втрималася і підійшла з тим своїм сумнівом до Сидора Сидоровича. Але він анічогісінько не знав і відповісти нічого не міг. Його справа — здати на базу. А там уже — клопіт не його. Та якось і не подумав до цього, що слід ще й таким поворотом справи зацікавитись... Його діло — план до строку, премію до кишені, та й по всьому.

Дівчата все ж послали на базу Василюк. Але там її запитання навіть подиву не викликало. Лише непевний порух плечима: «Ну, як — де поділися? Розподілили між районними базами, послали на периферію, продали...» Вона що, може, накладними цікавиться? Може, з громадського контролю?

Ні, Василюк накладними не цікавиться. Відповідь була їй зрозуміла і... цілком логічна. Та все ж, усе ж якийсь не зовсім ясний, але неприємний осадок залишився. Щось ніби муляло ще деякий час.

Наслідком того першого Надійчиного успіху і ще невизначеного невдоволення була, правда, не зовсім несподівано здобута і, слід сказати, приємна їй прихильність Сидора Сидоровича. Не те щоб особиста родинна симпатія, а, так би мовити, прихильність чисто виробнича, що, як початок, здавалася а чи й була для Надійки особливо важливою. Річ у тому, що Сидір Сидорович, як один з найстаріших фабричних кадровиків і спеціалістів, отак непомітно, але вже загальноновизнано, хоч і неофіційно, по суті став мало не головним радником у директора Марини Остапівни. Та, власне, користувався авторитетом спеціаліста не тільки в неї. І коли вже Сидір Сидорович радив отак, а не так переобладнати цех, переглянути технологію, чи отак, а не

так розпорядитися сировиною, до його порад і думок завжди прислухалися. І в першу чергу Марина Остапівна.

За день-два по тому, як здав готову продукцію, Сидір Сидорович зайшов до цеху, за звичкою мовчки потоптався в проходах, «принюхався» до конвейерів і аж потім, підійшовши до Надійки, несподівано і якимось безособово сказав:

— Одне слово... Молодці! — Потім ще помовчав і на решті повів далі: — Перспективний ви, виходить, народ... Одне слово... Як тільки яка свіжа думка там чи намір... Можете на мене розраховувати... Підтримка чи там яка дефіцитна сировина. Аби тільки з добрими намірами, а я підсоблю... Одне слово, наше діло праве...

ЩЕ КІЛЬКА ІСТОРІЙ, І ВСЕ З ДОБРИМИ НАМІРАМИ

Отже, все, зрештою, складалося якнайкраще. І не тільки в однієї Надійки, у всіх були якнайкращі наміри.

За якийсь час Надійка, спираючись на бригаду Василя Павлюк, підготувала новий зразок жіночого костюма, легкої блузки і чоловічої літньої сорочки. Визрівав уже і цілий комплект дитячого трикотажного одягу. Ті оригінальні за задумом, зручні в користуванні, прості й красиві вироби звертали на себе увагу покупців. Марка фабрики почала виділятися серед інших. І торговельні організації одна по одній стали впертіше домагатися її продукції, надсилати листи з проханням, порадами, побажаннями та відгуками покупців і численними замовленнями. Хоч замовлення ті були, власне, річчю дуже умовною, бо і планувалося, і замовлялося, і розповсюджувалося все через центральні бази. Центральні бази регулювали замовлення і розповсюдження. Вироби їхньої фабрики в руках високого торговельного начальства (було тих виробів, як на потреби ринку, зовсім мало, бо виробництво їх лімітувалося недостатньою кількістю якісної сировини) служили своєрідним регулятором фінансових планів магазинів і навіть певним стимулятором. Продукцію їхнього цеху часом засилали колективам магазинів, які, на думку вищих торговельних інстанцій, зарекомендували себе як магазини, достойні певного відзначення. З іншого боку, блузки, кофточки та сорочки чи плаття, створені бригадою Василя Павлюк, «підкидали» магазинам, як рятівний круг, тоді,

коли «горів» кварталний фінансовий план і потрібно було «виручати» цілий колектив.

Вироби трикотажної фабрики з бригадним штампом Васи́лини Павлюк, у якому повідомлялося, що вони вільні від бракеражу, і запрошувалося повернути браковані речі просто на фабрику, не залежувалися в магазинах жодного дня. Часом їх розпродували за дві-три години. І більше ніж півроку — жодного випадку, коли повернули б на фабрику якусь браковану річ. Досвідченіші покупці почали «полювати» на їхні речі. Часом траплялися випадки, коли цілі партії виробів, як та перша кофточка, зникали безслідно, ніби крізь землю провалювалися.

Про цех, Васи́линку Павлюк, її бригаду, а отже, і про фабрику почали потроху згадувати добрим словом на різних засіданнях, нарадах, активах. А попереду вже вимальовувалися ширші, далеко цікавіші перспективи.

Але марно ж кажуть, що й дорога до пекла вимощена якнайкращими намірами. І кожна найпоказніша медаль має свій зворотний і часто вже не такий показний бік.

Молода, захоплена та недосвідчена Надійка навіть і подумати не могла, що разом з їхніми незначними та більшими успіхами зародилась і непомітно зміцніла звичайнісінька заздрість.

Річ у тому, що добрі наміри бригади Васи́линки Павлюк та інженера Надії Очеретної, підтримані колективом, матеріалізувавшись у гарні, ходові речі, силою цілком закономірних та логічних обставин підкреслили неякісність погано, недобросовісно і без смаку виготовлюваних інших речей. Затьмарили їх, скомпрометували, відсунули на другий чи третій план. Хочеш не хочеш, а підняли смаки покупців, відбили у них охоту купувати речі гірші. І це, природно, не могло не викликати конфлікту (правда, так добре спочатку прихованого, що його ніхто й не помічав, а іноді й не хотів помічати) між бригадою, яка, власне, вже працювала по-комуністичному, і значною кількістю виробничників поганих чи й не зовсім поганих, а все ж набагато гірших речей. І хоч торговельні організації, тримаючи увесь процес в одних руках, мали можливість маневрувати, контролювати і регулювати, хоч вони могли притримувати (і притримували) гарні товари на базах, щоб не створювати конкуренції гіршим, усе ж і вони, ті регулюючі організації, потребували вчасного й твердого виконання фінансових планів, відчували тиск громадської думки, думки людей, які прагнули за свої чесно зароблені гроші речей доброї якості.

Та й самі ті організації хотіли вищої якості і нижчої ціни. Зрештою, гарні речі почали породжувати затоварювання гірших і бити карбованцем по творцях гірших, несумлінно зроблених товарів. І отой карбованець примушував думати і робити якісь висновки або ж родив заздрість і неприязнь. Висновки, звичайно, могли бути тільки одні: тягнутися за передовиками. І тягнулися. Все це було ніби й добре. Але ж що подіяти з раніше випущеним неякісним, нефасонним товаром? Тут підтягування заднім числом не допомагало. І тому багато в кого й почала зароджуватися ота заздрість. А заздрість, як відомо, не зовсім добрий порадишник. І недаремно її майже завжди супроводжує слово «сліпа»...

І от з трибуни дедалі частіше звучать слова похвали, заклики рівнятися на бригаду Василюк Павлиук, яка успішно бореться за звання бригади комуністичної праці, рівнятися на молодого, перспективного спеціаліста-інженера, що працює з вогником, — Надію Очеретну. А, так би мовити, «в кулуарах» тих самих зборів чи нарад так само все частіше то тихцем, а то іноді і вголос чути: «Звичайно, речі — хоч у Париж на виставку, але ж... Зрештою, кожен працюватиме, створи лиш такі умови, дай вчасно якісну сировину, верстати...» І вже пішло, вже нічим не утримаєш:

— Еге ж... Спробуй у нас... Часом потрібного номера звичайної нитки не знайдеш!

— Показуха! Ох і заїдає нас ота показуха гемонська!

— Ні, чого ж... Треба бути об'єктивним. Показуха показухою, а дівчата, що не кажи, працюють з вогником, з вигадкою. Ініціативні дівчата. От тільки кожен, звичайно, так само працював би, коли б... Кажуть, Марина Остапівна для своїх дівчат поза чергою найновіше обладнання для цеху вирвала. «Пішла назустріч...»

Почалися розмови в місті, а потім повернулися на фабрику, в цехи, кабінети. І що більше хвалили, ставили за приклад, цінували успіхи бригади Павлиук офіційно, то все більше й більше ставало тих невдоволених розмов. «Де ж пак! Так би й ми могли... Їм і машини новіші, і сировина краща. Їм усе «назустріч», у першу чергу. Коли б і не хотів — то працюватимеш».

Що запальнішими ставали розмови, то все більше забували ті, хто так міркував, про постійний неспокій, яким жила бригада, гострий самоконтроль, прагнення працювати якнайкраще, не шкодуючи часу й сил, постійно ламаючи

голову над чимось новим, свіжим, небуденним і незвичним, постійний стан збудженого запалу, власне, натхнення, яким жила бригада, позбавляючи спокою і багатьох інших...

Заздрість сліпа. І що гостріша вона, то ще більш сліпа. Але сліпою буває не лише заздрість. Не завжди видючим буває і запал, гаряче й чесне захоплення. І коли в сусідніх бригадах давно вже отак шепотіли про них, Надійка з своїми дівчатами, захоплені своїм, з головою поринувши в роботу, навіть і гадки не мали про те. На нарадах, біля прохідної, в прийомній директора чи в комітеті комсомолу впевнено лунав веселий, спокійний і вимогливий голос Надійки: щось негайно слід полагодити в їхньому цеху, не тягнути з пряжею, поліпшити комусь з її дівчаток умови в гуртожитку... І всі ті вимоги були, звичайно, не лише в нормі, не лише законними, але і вкрай назрілими, викликаними доконечною необхідністю. Тільки усього того потребував не тільки її цех чи бригада Василя Павлюк. Того конче потребували й інші. І всі мали на те право. Всі могли вимагати і вимагали, навіть і ті, хто працював зовсім без того вогнику, притаманного Надійці та її дівчаткам. Але «йшли назустріч» не всім і далеко не завжди...

І от нарешті-таки дійшло, зовсім несподівано для Надійки, прорвалося в кабінеті Марини Остапівни на нараді, правда, на щастя, зовсім вузькій.

Були Марина Остапівна, головний інженер Друцький, Сидір Сидорович, секретар парткому Павло Павлович Кобзар і ще троє чи четверо інженерів. І підвелася з місця заступник секретаря фабричного парткому інженер Софія Малошон. Сухорлява, висока, аскетичного вигляду жінка з смаглявим, сухим, завжди строгим лицем і темними, завжди ніби сердитими очима. Підвелася і сказала сухо й стримано:

— Хочу звернути вашу увагу, товариші, на розмови в цехах. Я, звичайно, розумію всю, так би мовити, ціну таких розмов. Але, товариші, є тут і деякі обставини... Мені, слово честі, незручно перед Сидором Сидоровичем. Всі ви знаєте (і він, звичайно, також), як ми цінуємо його енергію і все, що він робить для нашого виробництва. Та й взагалі, як нашого ветерана... Незручно і перед Надією... м-м... Надією...— Вона так і не згадала, як Надійку по батькові, а та насторожилась і від того а чи від звичайної ніяковості не підказала.— Знову ж дуже не хотілося б, щоб про цю нашу розмову довідалися дівчата... І я, звісно,

сподіваюся... Ми не маємо права їх розхолджувати. Мусимо всіляко підтримувати їх, але на ті розмови так само не можемо не зважати. Воно б, звичайно, на те, що Сидір Сидорович ніби особливо дбає про ту бригаду з сировиною та іншим, можна було б не зважати, коли б... не особливі обставини... Сидір Сидорович та Надія... гм... Надія... Очеретна, ну ви самі розумієте... Мовляв, свій своєму... рука руку... Ну, і всяке таке.

Надійка,— вона те добре запам'ятала,— ані тоді, тієї хвилини на нараді, ані будь-де і будь-коли такої розмови не чекала. Навіть на думку таке їй ніколи не спадало. І впало те на неї зовсім несподівано. Пам'ятає, вона одразу спалахнула. Стало їй нараз гаряче. Не образливо, а саме гаряче від несподіванки. І ще, пам'ятає, поглянула на Сидора Сидоровича: обличчя його було абсолютно спокійне, зовсім незворушне. Він, як кажуть, навіть бровою не повів. Те трохи аж здивувало Надійку, вивело її з хвилинного збентеження чи приголомшення, і вона, зиркнувши ще раз, тепер уже ніби крадькома, з незвичною неспішливістю на Сидора Сидоровича, а потім на Софію Маложен, подумала, що чомусь взагалі з першого знайомства не симпатизує цій жінці, чимось Софія їй неприємна. Чи то своєю сухістю, чи замкненістю, чи хто там зна ще чим.

І все ж, усе ж, почувши таке навіть від неї, не симпатичної їй жінки, Надійка збентежилася. Збентежилася не тому, що про це говорять, а більше, як вона сама раніш не здогадалася про таке подумати. Адже Сидір Сидорович їй і справді свекор, і він справді підтримав її, давши високоякісну пряжу на ту першу кофточку. Та й ще бували такі випадки. І перед Мариною Остапівною їх захищав якось... Одно слово, вона сама, коли вже він не здогадався, мусила б, звичайно, про це подумати. Адже вона, нехотячи, бажаючи лише доброго, зашкодила, виходить, працюючим, славним дівчаткам у громадській думці, ну нехай і не загалом виробничої громадськості, але все ж у думці якогось кола людей, фабричних людей... І того вже досить.

Першим порухом збентеженої і дещо навіть розгубленої Надійки було бажання підвестись і сказати, щоб її перевели до іншого, скажімо, в'язального цеху, що ні в які особисті умови ані дівчат, ані її цеху ніхто не ставив. Але через те, що Сидір Сидорович їй як-не-як родич, що можливі й надалі такі розмови, вона стрималася. Подумала, почекала, чи не скаже чого хто сторонній. Не дочекалася і звелася на ноги.

— Ніяких особливих умов нам (вона не відділяла і не могла відділяти себе од своїх дівчат) ніхто не створював, звичайно.— Голос її спочатку затремтів, а потім вирівнявся:— Був, правда, випадок, коли я сама вирвала оту шерсть на нашу кофточку. Але потім... Не пам'ятаю... Та коли комусь і могло видатися, що дано було нам щось чи поза чергою, чи ще якось, то я хочу від себе і від нас усіх сказати: ми ні до того, ні по тому ніякого такого особливого, виключного ставлення не вимагали та й не потребуємо. Все, що можемо зробити, викроємо з того матеріалу і тих умов, що й усі... Від підтримки ми, звичайно, не відмовляємось, але... тільки в загальному ряду. І я змушена буду так і сказати на нараді чи зборах. Хоч це й насторожить, можливо, дівчат, але вони, як певна, зрозуміють... Отже, ми,— вона підкреслила оте «ми»,— просимо і Марину Остапівну, і особливо Сидора Сидоровича, і всіх...

Вона не докінчила, Марина Остапівна перебила:

— Як і що говорити і чи буде взагалі така потреба, давайте краще не квапитись. Обміркуємо спершу...

А Сидір Сидорович по тому, як Надійка звернулася просто до нього, залишався таким же спокійним та невразливим, лиш байдуже, навіть якось презирливо стеновав плечима:

— Розмови... Розмови, вони завжди... На чужий роток не накинеш платок. А з сировиною, з тією шерстю, і критися не буду. Підкинув. І ще якось допоміг. І надалі тадав... З найкращими ж намірами. Якісна сировина тим, хто її найкраще використає, хто не спартачить, а зробить справжню річ, не брак... Так я думав... Ну, а коли ні, то ні. Мені що... Я думав, як краще. Та що ж. З вами, бачу, комунізму не побудуєш...

Після тієї наради Марина Остапівна мала ще з Надійкою окрему розмову наодинці. Нарада скінчилася, а Надійка так і сиділа під стіною. Марина Остапівна, коли всі попрощалися, вийшла з-за столу, закурила і, ступаючи вздовж зеленої килимової доріжки від стола до дверей і назад по-чоловічому широкими й твердими кроками, не дивлячись на Надійку, заговорила владним, хрипкуватим від курива голосом:

— Буду говорити одверто... Хочу застерегти тебе одразу ж від покvapливих висновків і, крий боже, якихось необдуманих вчинків...

«Говорити одверто» — то була її постійна, вже самій і не помітна звичка. Слова ті вимовлялись і до діла і не до

діла. І на «ти» до Надійки зверталася вона не лише тому, що була в неї на весіллі і вважалася майже близькою; майже своєю у родині Лелек. Ні, то також була звичка, по-перше, звертатися на «ти» до всіх молодших за себе і до всіх рівних собі, коли тільки вони не були старшими від неї за посадою.

— Буду говорити одверто. У нас бригада Василя Павлюк — перша ластівка, перша з бригад, яка бореться за звання комуністичної. А кожну нову справу, будемо говорити одверто, кожен свіжий росточок, поки він ще не зміцнів, загубити дуже легко, а відродити дуже важко або й неможливо... Особливо, будемо говорити одверто, коли ми піддаємося на провокацію різних крикунів та демагогів... І старого, сказати одверто, ображено ото даремно. Він, Сидір Сидорович, що?.. Він справді лише з добрими намірами. Підтримати нове, прогресивне, передове, зрештою, його обов'язок! І нас усіх також... Малошон, звичайно, коли не дивитися в корінь, говорить ніби все й вірно. Але, будемо говорити відверто, повторювати вслід за крикунами та демагогами всілякі дурниці комуністці не зовсім до лиця. Зрештою, той, хто краще працює, заслуговує на підтримку. Аякже! Мусимо і, слухай, будемо й надалі, коли до цього не підтримували як слід, всіляко підтримувати все передове! Від бригади комуністичної праці Василя Павлюк будемо прямувати до цеху, і тут, будемо говорити одверто, надія на тебе, на твій цех, де той рух зародився. Логічно ж! І я сама, не на шкоду, звичайно, іншим усім, чим тільки зможу, підтримуватиму і передовиків, і рух комуністичних бригад, і твій цех. І ніяких тут дитячих амбіцій! У чому річ?! Адже йдеться про серйозні справи, найпередовіший рух нашого часу! Будемо говорити одверто!..

Вона висловлювала речі абсолютно ясні, логічні й, зрештою, цілком вірні. Бо й справді — всяка добра, нова, прогресивна справа вимагає підтримки і мусить бути підтримана, але...

— Я не збираюся ні з чим квапитись,— усе ж сказала Надійка.— Дівчатам зараз краще про це не говорити, вони тут ні в чому не винні. З усім, що ви тут говорили, я, звичайно, теж згодна. Хоч, гадаю, Малошон має рацію. Нове слід всіляко підтримувати. Але... Саме через те, що воно нове, передове, комуністичне, саме тому на нього не повинно впасти жодної темної плямки, краплини, навіть пилінки. Ось чому проти будь-якого натяку навіть на якусь протекцію, чи що, я боротимуся і чинитиму опір.

— Чинити опір добрим намірам? — Марина Остапівна зупинилася посеред кабінету, ніби аж розгнівавшись, і гостро поглянула на Очеретну.— Так от! Будемо одверті. Опір не те слово. І потім, мусиш знати, хочеш ти цього чи ні, а кардинальне переобладнання вашого цеху вже запроваджено. І кращі замовлення ми доручаємо кращим бригадам. Та й поки що головну відповідальність за фабрику несемо ми — керівництво. І ми, зрештою, й вирішуємо. Тобі ж слід думати не про те, що «одна баба сказала», а про найважливіше: як підняти увесь цех на рівень цеху комуністичної праці!..

Особливого впливу на життя цеху розмови ті не мали і особливих пристроїв у бригаді не породили також. До дівчат вони, принаймні від Надійки, не дійшли. І ті працювали й жили напруженим, захопленим і саме тому й веселим життям, чекаючи того особливого в їхній долі дня, коли бригаді буде присвоєно звання комуністичної.

Надійка все глибше втягувалася в роботу. Праця на фабриці стала для неї самим життям. Бригада Павлюк, свій цех поволеньки, але владно витіснили майже всі її інтереси і стали чи не другою домівкою, другою родиною. Вона не помітила, коли саме і як навіть у її розмовах із Зігфрідом дівчата, цех почали займати дедалі більше місця, досить успішно конкуруючи з книжками, пластинками, музеями, репродукціями французьких пост... і просто імпресіоністів, у яких кохався Зігфрід.

Про цехові та фабричні справи Надійка розповідала чоловікові з захопленням людини, в якій інтереси виробництва стали її життям. І не помічала чи не думала навіть про те, що треба було помічати: цікавить а чи й зовсім не цікавить воно чоловіка. Хоч Зігфрід, як завжди, слухав її розповіді з рівною, приязною усмішкою, зберігаючи свій постійний рівний настрій і тільки часом лінкуватого казав щось своє, по-своєму доброзичливо-іронічне:

— Ви знаєте, синьйорито, мене дедалі більше турбує доля бідного інтелігентика, який ризикує одного чудесного дня самотньо залишитися в соціалізмі, в той час коли його дружина, безжально кинувши чоловіка, витатиме у високих сферах комунізму і вже звідтіля, з недосяжної комуністичної даліни, не схоче навіть пальчиком кивнути.

— Бідний мій самітнику,— сміялася Надійка.— Не бійся. Я нізащо не кину тебе в соціалізмі! Нізащо!!! Але й ти не відставай! Чому б тобі, наприклад, не стати ближче до

руху комуністичних бригад на своїй фабриці? Адже у вас, чула я, теж щось там рухається.

— Так. Але в нас, на жаль, нудний і нецікавий чоловічий колектив. Чоловічі колективи, де б вони не були, завжди нагадують мені сухі й суворі ордени ченців чи солдатів. А я все ж інтелігент і, як такий, більше схильний виявляти свободу особистості в проявах дещо анархічних. Ну й смію думати, що, скажімо, в жіночому колективі рухатися до комунізму значно цікавіше.

— То поміняймося.

— Е, ні! У мене, бачиш, дружина-красуня! А ризикувати я не люблю.

— А я, наприклад, не боюся, бо певна в своєму чоловікові і вірю йому.

— Так... Я — теж... А все ж, будучи трохи фаталістом, я гадаю, що долі випробовувати не слід. Просто так, про всяк випадок.

Сміючись, Надійка сказала, що вона істота більш раціоналістична, таких іспитів не боїться і охоче познайомить його з своїми дівчатами...

Але знайомство те відбулося зовсім стихійно, не з її волі, випадково.

У місті експонувалася унікальна виставка, — можливо, єдина така за повнотою зібраних у кількох країнах картин, — виставка творів художника Похітонова. Найповніше і вперше за весь час добрана збірка чудесних мініатюр, багато з яких потрапили на батьківщину художника оце вперше і привернули до себе увагу ледь не всієї республіки, не кажучи вже про їхнє місто. І от однієї суботи, одразу після роботи, не лише Василичина бригада, а й майже всі дівчата їхньої зміни подалися до музею. Вже з музею Надійка подзвонила Варварі Дормидонтівні і попросила передати Зігфрідові, що вона затримається з дівчатами на виставці.

Ту виставку напередодні вона вже оглядала разом з Зігфрідом і на те, що він прийде сюди ще раз, не сподівалася. І все ж він, довідавшись, що дружина затримується, прийшов. Надійка помітила його струнку високу постать ще здалеку і аж зашарілася від задоволення. Перед тим навіть не подумала б, що ця його увага дасть їй таку радість. Хоч до того й опісля не раз такі «дрібниці» радували її завжди й незмінно, як, до речі, радувала Зігфріда і її увага.

Знітившись від несподіванки і ховаючи ту свою радість-ніяковість за жартом а-ля Зігфрід, Надійка сказала:

— Василюк, дівчата, знайомтеся з моїм стареньким!

Познайомившись, вони далі вже так і ходили від картини до картини гуртом: Надійка з Зігфрідом і Василюк з дівчатами. Її «старенький», бачила Надійка, дівчатам одразу припав до душі. Спочатку так, сам по собі, потім своєю манерою триматися просто й невимушено, розмовляти та жартувати. А потім і тим, як він зі знанням справи розповідав їм про того незвичайного не лише своїми картинами, але й життям художника.

Зігфрід коментував ті особливі краси, задушевно-ліричні, ніби вірші Сосюри чи Єсеніна, мініатюри. Дівчата слухали його з такою майже дитячою, шанобливою увагою, ставили часом такі цікаві й неповторні своєю наївністю запитання, що Зігфрідові було з ними дедалі інтересніше. Видно було, що Зігфрідові до вподоби розмовляти з ними, одкривати їм, може, вперше, зовсім прості для нього речі і почувати себе таким от відкривачем-наставником. Він захоплював дівчат і сам захоплювався дедалі більше, а Надійка дивилася на нього, слухала його пояснення, і, спостерігаючи, якими очима дивляться на нього дівчата, відчувала навіть гордість від того, що вона має такого справді ж незвичайного та розумного чоловіка.

Принагідно згадуючи, Зігфрід устиг дещо сказати своїм слухачкам ще про декого з українських художників: Васильківського, Святославського, Левченка... Багато з того, про що він розповідав, дівчата чули вперше, і тому видавалося воно їм в сто крат цікавішим, ніж, скажімо, Надійці. Особливо захопилася і ставила чимало запитань білява повненька Наталочка. Та дівчина і взагалі, здається, жила здебільшого одним почуттям — захопленням. Її захоплені, наївні вигуки та запитання веселили і приваблювали Зігфрїда саме своєю безпосередністю. І він, як тільки міг, відповідав на ті, часом такі несподівані своєю безпосередністю, запитання, що на них і комусь більш компетентному нелегко було б знайти відповідь.

Одно слово, з того знайомства, з тієї зустрічі всі залишилися задоволені. Зігфрід — допитливістю дівчат, їхньою увагою і своєю несподіваною роллю гїда в мистецтві, дівчата — тим, що пояснював їм і розповідав про художників він не так стандартно, казенно, як музейні екскурсоводи. Про художників говорив, що це люди звичайні, хоч і незвичайно талановиті, які бачать світ таким, як ми бачимо

його лише на їхніх картинах. А Надійка була задоволена і цією зустріччю, і всіма ними, і тим, що вони — усі їй дорогі — так само сподобалися одне одному.

Уже попрощавшись, Зігфрід сказав несподівано серйозно:

— Ти знаєш, старушенціє, я напочатку не знав, як і викрутитися з цього становища. Не знаю, чого мені раптом стало боязко і незручно називати їм своє ім'я. Пробурмотів щось таке, чортзна-що. Так що ти, коли яка запитає, не видавай. Скажи — якийсь там Зизаній... Чи краще Потап або Микола.— І знову почав жартувати:— А знаєш, коли вже при комунізмі в усіх фабричних бригадах працюватимуть тільки отакі, як ти і твої красуні дівчатка (я підкреслюю, ти і...), то я згоден працювати по три зміни на добу, щоб тільки скоріше дійти до комунізму... А взагалі-то на твоєму місці я все ж не ризикував би...

— Нічого! Під моїм ідейним керівництвом і пильним наглядом воно піде тобі тільки на користь.

Протягом весняних місяців ще разом відвідали виставки Нестерова, Реріха та Левченка і послушали нову оперу. На велику виставку сучасних митців республіки дівчата з Надійкою ходили вже без Зігфріда. На той час у нього на фабриці готувалися важливі замовлення та ще випало відрядження до Ленінграда. А там сталося так, що і їм було деякий час не до музеїв: освоювали модель нового жіночого костюма, готувалися до переобладнання цеху, а найголовніше ж — наближалися дні, до яких дівчата готувалися ось уже близько двох років, дні, коли мали присвоювати їхній бригаді звання комуністичної. До того ж більшість дівчат вчилися, і наближався нелегкий час літніх сесій та екзаменів.

Надійку захопило життя фабрики, клопітне і бурхливе. Частіше поверталася додому пізно, стомлена, приносячи в дім свої фабричні, як звала їх Варвара Дормидонтівна, клопоти, думки, настрої.

Однієї погідної липневої суботи, коли Надійка повернулася додому вчасно і вже навіть Варвара Дормидонтівна не мала причини старанно підкреслювати, що вона зовсім, ну, зовсім не має серця на невістку, зраділий Зігфрід весело вигукнув:

— Чудово, старушенціє, чудово! Ти мене сьогодні просто порадувала! Знаєш, ми сьогодні одразу після обіду йдемо удвох на Дніпро. Ні, ні, зовсім не на пляж! Це дуже примітивно, елементарно. Я б сказав, навіть вульгарно...

Ні, ми беремо моторку і їдемо в луки, на затони, озера, незаймані білі піски...

Він уже наперед так смакував ту прогулянку, так радів з того, що вона повернулася вчасно, що Надійці, може, вперше за весь час їхнього спільного життя стало якось незручно і ніяково перед ним.

— Знаєш, Зігфріде,— тихо почала вона, дивлячись на чоловіка винувато і прохально.— Знаєш, мені б так хотілося... Але я сьогодні, на жаль, не зможу. В понеділок у Оленки та Віри екзамен з фізики, і я, не попередивши тебе, пообіцяла їм допомогти. Вони чекатимуть мене, незручно... А у нас, знаєш, ще все літо і відпустка попереду.

Але те його, видно, мало втішало.

— Бачиш, старенька,— сказав він тихо, зовсім спохмурнівши обличчям.— Бачиш... Як потім уже з'ясувалося, я запеклий, типовий і закінчений індивідуаліст. Зоологічний, я б сказав, індивідуаліст-однолюб. І зовсім мені, виявляється, не потрібно бригад, які складаються з одних тільки красунь. Бо завжди і скрізь мені потрібна одна ти. І мені зараз часом дуже сумно буває самотньо чекати на тебе, а ти... Ти зовсім інше... Ти, бачу, любиш своїх дівчаток далеко більше, ніж свого нещасного й самотнього мужа...

Він усе ще жартував. Але за тим жартом — Надійка розуміла — тепер приховувалося справжнє, щире невдоволення... І їй було від того прикро й незручно перед ним.

І все ж... Усе ж то була тільки літня хмаринка, легка тінь якої лише глибше відтінила сяйво літнього сонячного дня.

І взагалі все йшло, щоб не наврочити, добре. Чого там боятися! Ішло якнайкраще! І не те що холоднуваті, а якісь «нейтралітетні», сказав би Зігфрід, взаємини склалися в неї лише з Варварою Дормидонтівною. Бо навіть після тієї розмови з Маложею та Мариною Остапівною стосунки її з Сидором Сидоровичем склалися ще далі, то ще краще. І зовсім ні на кого, як то сказала Марина Остапівна, він не образився. З якимись особливими, надплановими поліпшеннями та пропозиціями їхній бригаді не нав'язувався і поведився з усіма (і з нею, Надійкою, особливо) так само рівно та стримано, як і завжди. Хоч невістка якийсь час і трималася щодо нього насторожено. Та він того, здавалося, навіть і не помічав, кидаючи коли-не-коли з ходу свої чи то захисні, чи просто звичні: «Нічого, наше діло правле!» або: «Комунізму, бачу, з вами не побудуєш».

І до розмови в директорському кабінеті поставився так, ніби його там і не було. Цеху Надійчиного не обминав і не збирався обминати. Цех незабаром обладнали новим устаткуванням, і багато що в тому залежало саме від нього. І все, що могло залежати від нього, він зробив, усе до останнього гвинтика. Та й чи могло бути інакше? Адже цех переобладнувався, переходив на нові, більш удосконалені конвейери планово, за наміченим заздалегідь графіком, а не лише тому, що там народжувалася перша бригада комуністичної праці чи працювала інженером його невістка. І він робив усе від нього залежне чи навіть і більше. Бо міг би, хоча з обережності, не наполягати, скажімо, на тому, щоб доцільніше використати площу цеху і залишити в ньому після переобладнання і кілька старих машин, які дадуть можливість збільшити виробництво продукції без особливих, додаткових затрат. І йому не лише не заперечив ніхто, а ще й подякували.

І з сировиною... Коли бачив, що треба її дати у Надійчин цех навіть поза чергою, то тут його не переконаєш і не злякаєш. Та й переконувати в протилежному було важко. Бо, зрештою, пояснював він: «Добра сировина — для високоякісних, зразкових виробів. А не для того, щоб її партачі на брак переводили. Тут — наше діло праве! Від цього революція не постраждає».

І нічим і нікому проти його заходів та високого авторитету фабричного ветерана й досвідченого виробничника не заперечити. Так що Надійчина настороженість після тієї розмови поволі й цілком, природно, розвіювалася і гострота її вже не здавалася такою переконливою... І не лише тому, що «революція від цього не постраждає», а просто вона не бачила причини, за що дивитися на нього вовком, чого чіплятися до людини, яка тобі щиро і цілком одверто та чесно допомагає.

ІСТОРІЯ ЗОВСІМ НЕСПОДІВАНА, ЯКА СТАЛАСЯ НА ДАВНО СПОДІВАНОМУ УРОЧИСТОМУ ВЕЧОРІ

А разом з тим усім неквапно, невідпорно, з залізною доконечністю наближався день, якому судилося стати визначним не лише в бригаді Василянки Павлюк, але й у всьому цеху та, власне, й у житті всієї фабрики.

Того дня чекали на фабриці, як великого свята. Ще нетерплячіше ждали його у швацько-закрійному цеху. І з гарячим хвилюванням, навіть острахом готувалися до нього в самій бригаді. А найбільше, мабуть, переживали, чекаючи того дня, двоє: Наталочка Кругляк і Надійка Очеретна. Хоч Надійці присвоювати того високого звання поки що ніхто не збирався.

У кінці серпня в третій бригаді остання здобула звання ударника комуністичної праці найстарша серед дівчат — Килина Бережна. І саме той день став для всієї бригади вирішальним і переможним.

Першого вересня в кімнаті комітету комсомолу фабрики Василенка зібрала загальні збори бригади, підбила попередні підсумки змагання і внесла пропозицію написати заяву з проханням присвоїти їхній бригаді почесне звання комуністичної. А ще через три дні цехком, розглянувши заяву бригади, перевірів її показники та зобов'язання, поздоровив дівчат з перемогою і рекомендував розглянути їхню заяву цеховим зборам.

Цехові збори, що зібралися тут же, в цеху, під час перерви між двома змінами, рекомендацію цехкому та показники бригади зустріли оплесками й схвальними вигуками. Пізніше постанову цехових зборів затвердив фабком.

І от уже чути: виписують у фабкомі нові, уперше заведені на фабриці особисті посвідки членів бригади комуністичної праці. До урочистого вручення тих посвідок готується вся фабрика. Зовсім перехвилювалися, втратили сон Василенчині дівчата, їм гаряче співчують подруги з інших бригад. Ось уже призначено й день розширеного урочистого засідання фабричного комітету.

Той день вирішили приурочити до сорокап'ятиріччя Ленінського комсомолу і провести його напередодні свята радянської молоді.

Але тому передувало ще кілька більших і менших, значних і зовсім незначних подій. І найперш — хвороба старенького начальника цеху Тимофія Гавриловича Кореневича. Чоловік навіть і в ліжку не лягав, але працювати в цеху сили у нього вже не вистачало. Йому дали термінову відпустку, а обов'язки начальника цеху тимчасово поклали на заступника — Надію Очеретну.

А за тиждень до того урочистого засідання, власне, ввечора, з цеху випустили велику партію жіночих костюмів нового фасону. Цих виробів нетерпляче ждали працівники торгівлі всього міста. На нестійно діючій виставці костюм

зібрав найбільше схвальних і навіть захоплених відгуків. Його було визнано кращим костюмом сезону. Тому й здавали першу партію тих костюмів торговельним організаціям з деякою врочистістю. Майже отак, як колись першу зразкову кофточку, з якої й почалася слава Василичиною бригади, цеху та, зрештою, і фабрики в цілому. Пакували та вантажили на машину товари самі дівчата під пильним наглядом та за допомогою Сидора Сидоровича. Він і цього разу свіжу продукцію передавав власною персоною, нікому не передоручаючи цієї важливої справи.

І того ж таки вчора, послухавши ради білявої Наталочки, бригада прийняла і занесла до своїх правил та зобов'язань новий пункт: як тільки вони стануть бригадою комуністичної праці,— купувати й носити всім дівчатам одяг лише своєї марки, виробництва своєї бригади і цеху. Задум зобов'язання зводився до того, що всі вироби, виготовлені їхніми руками, мусять бути такими гарними, елегантними, практичними та дешевими, щоб їх було вигідно купувати й приємно носити.

— І головне,— додала Оленка Чуб, коли той пункт дебатувався,— щоб не соромно було носити самим!

Одно слово, коли зручно та приємно тобі, зручно й приємно і покупцеві. Коли ж зробиш щось не вигідне та неприємне покупцеві, носи сама теж. Хай то буде тобі і наука, і кара. Носи і червоної за свій виріб. Але то, правда, лише на гірший випадок, у який не хотілося вірити. За задумом, їхня бригада, потім цех, а далі й фабрика мали виробляти такі речі, щоб, носячи їх, робітниці впадали в очі елегантністю, щоб їх ще здалеку пізнавали за оригінальним і красивим одягом.

Тому й на вечір «конфірмації», як жартома назвав його Зігфрід, вони вирішили купити за преміальні по костюму, виготовленому власноруч, і так з'явитися на урочисті збори.

— Так ви ж, дівчатка,— застерігала їх Надійка,— будете всі на одну колодку. Вас же хлопці обов'язково дитячим садочком чи сирітським інтернатом прозвуть.

— Нехай! — сміялася Наталочка.— Дай боже такого сиротам! А ми купуватимемо костюми різних кольорів та відтінків.

— Та попрацюємо ще дома,— додала Василичка,— кожна прижене костюм по-своєму та ще й додасть свою оригінальну детальку.

— Та на те ж і робиться, щоб упала в очі саме наша схожість! — докинула їй Ніна Корж. — Адже то буде наш вечір! Отже, мусимо ж якось вирізнитись!

Та Надійчине застереження виявилось марним. Чи то дівчата запізналися, чи видачу преміальних їм затримали на якийсь день, але, як би там не було, коли вони кинулися по магазинах, костюмів, як колись отих перших кофточок, уже не знайшли.

То був для них болючий удар. Несподіваний, шокркий і навіть образливий. Він ніби кинув якусь неприємну тінь і на майбутнє свято.

У багатьох магазинах дівчатам з прикрістю пояснювали, ба навіть скаржилися, що тих костюмів вони вже давно чекали, замовляли, але до магазину виробу так чомусь і не попали.

І знову було в тій пригоді щось загадкове, принаймні дивне. Справді, як могли отак швидко, ніби кинуті у воду, зникнути з поля зору оті костюми? Дівчата посмутніли. Піднесений, святковий настрій спав. Наталочка, зрозумівши, що задум її не здійсниться, навіть заплакала. Енергійна, міцно збита Василишка, сердито мружачи тернові, з вологим блиском очі, лаялась:

— Ох і доберуся ж я колись до тих чортових спекулянтів! Це вже так і гляди, — натякала вона на когось із торговельників, — або надійно приховали, щоб потім, у кінці кварталу, підкинути любимчикам, що з квартальним планом горітимуть, або й ще гірше. Якийсь спекулятивний лівак. Траплялося часом і таке. Читали ж про діла на одній із одеських фабрик!..

Прикро вражена тим випадком Надійка, щоб допомогти дівчатам, підняти настрій перед важливою подією, зважилася на таке, на що, коли б не для дівчат, ніколи в житті не зважила б. Вона вдруге за весь час роботи на фабриці і свого життя в родині Лелек звернулася до Сидора Сидоровича і попросила, може, він тут чим зарадить чи допоможе.

Сидір Сидорович сказав:

— Ну, як же не допомогти! Діло наше — правед!..

Далі подумав, крєкнув і заходився видзвонювати по телефону на різні бази, склади та контори, де сиділи, виявляється, його давні знайомі, колишні товариші по різних роботах, навіть друзі. Кожному з них він коротко викладав справу, майже до всіх звертаючись на «ти», одним гукав: «Револуція від цього не постраждає!», другому:

«Давай тільки без культу!», третім: «Ти мені кинь, це тобі не тридцять сьомий рік!» А з кимось там навіть трохи погиркався і голосно насварився: «Ну, почекай же... Я ще навчу вас свободу любити!» Але, видно, ніщо не допомагало. На слід тих заповітних костюмів, які нещодавно й власноручно здавав на центральну базу, не міг тепер потрапити навіть він. І, хоч і дуже неохоче, а таки мусив це визнати. Кинувши трубку, він за звичкою помовчав, покректав і, нічого більше не придумавши, вилаявся цього разу по-домашньому:

— Ех ти... халепа!.. Дурне сало без хліба!

Так, на превелику Надійчину досаду, і не було на її подругах «фірмової форми» урочистого вечора.

У Надійки на той час теж сталася дуже важлива та значна подія в її житті: на зборах первинної парторганізації цеху її прийняли до кандидатів у члени партії. Цілий той день вона була схвильована, трохи розгублена, часом замислювалася так, що не одразу сприймала, коли до неї хто звертався. Не сприйняла навіть звичного Зігфрідового жарту про те, що тепер нарешті у їхній родині буде свій партійний провід. Навіть не усміхнулася. Не жартівливі думки витали того дня в голові. Спала на думку власна незвичайна та складна доля, все коротке життя, позначене то гіркими, то щасливими пригодами та крутими, часом навіть таємничими зламами. І після зборів, на яких розповідала про себе, згадала вона татуся, маму, Галю, Грицька, бабусю Мотрю, напівміфічну Марту Никифорівну, тьотю Правду, Харитона Миколайовича і навіть отого високого начальника, який нагнав страху на їхній дитбудинок, а потім похвалив її за сміливість та правдивість. Згадала й невідому дівчину, яка прислала їй у патроні того дивного, мужнього листа, підписаного «Я. К.».

Того святкового для їхньої фабрики дня сталася з Надійкою ще одна історія, загалом не дуже й значна, коли б не поклала вона ще того вечора початок новому, нежданому, разуче несподіваному зламу в її житті.

Сидір Сидорович теж збирався на збори. Зігфріда дома не було. Мав він якісь клопоти в раднаргоспі і обіцяв, коли встигне, зайти до них під кінець вечора.

Біля дверей у передпокої, коли Надійка, зібравшись на збори, зійшла вниз, стояла Варвара Дормидонтівна. Поглянувши на неї, Надійка одразу зрозуміла, що свекруха стоїть тут не випадково, а вийшла назустріч їй, почувши, що невістка нагорі гупнула дверима.

— Просив батько, щоб ти зайшла,— промовила свекруха. І коли Надійка механічно повернула до дверей, кинула вслід: — Тільки ти вже послухай його, не ображай старого. Бо він тільки так... зовні спокійний. А насправді образила ти його.

«Образила? — здивувалася Надійка.— Чим і коли?» Але роздумувати не було часу. Встигла вже одчинити двері. В кімнаті біля шафи, пов'язуючи краватку, стояв Сидір Сидорович.

— Гадаю, сьогодні, ради такого дня,— почав він одразу, як тільки побачив невістку,— ти вже на мене, старого, не розсердишся і обиджати не станеш. Оце випадково заглянув у шафу, а він лежить на полиці. Не продавати ж його, подумалось. Як-не-як, а твоя річ, подарунок...— Говорючи, він узяв щось із полицки, підійшов до неї і, не встигла Надійка й отямитись, надів той дорогий годинник, який подарував на весілля і який вона незабаром повернула.— Не міг я тоді вгадати твоїх смаків. Потім, коли повертала, наполягати було незручно. Хоч і зрозумів я тебе, а все ж мені, старому, якось кривдно. Виходить, ніби я образити тебе хотів? З добрими ж намірами... Отож носи-таки на здоров'я та не згадуй лихом, дочко...

Несподівана розмова, надітий на руку годинник і те слово «дочко» застукали її зненацька, і Надійка збентежилася:

— Я ж зовсім не тому... Пробачте, образити вас не хотіла. Я... дякую... але...

— Та чого там!— зрозумівши її по-своєму, перебив Сидір Сидорович.— Коли вже так вийшло... Носи на здоров'я... Революція від цього не постраждає.

І, злегка провівши долонею по тому годиннику, ніби на знак того, що все тепер владналося і вони нарешті порозумілися, випустив руку.

Якусь мить Надійка стояла мовчки, не встигнувши всього збагнути і щось вирішити. Старий знову взявся до краватки з виглядом певності, що з цією справою закінчено, отже, до цього так зразу й повертатися було ніяково. А тут ще й Варвара Дормидонтівна стоїть і дивиться на неї гострим, владним поглядом холодних очей.

І Надійка завагалася, виявила загалом не властиву їй нерішучість, пішла на компроміс.

«Ну, що ж... нехай... не зараз, не тепер... Незручно якось перед самими зборами»,— подумала. І, не подякувавши (гадаючи, що слова вдячності будуть прийняті як

безперечна згода), ніяковіючи ще більше від того, що саме цієї хвилини не має сили й рішучості знову відмовитися, Надійка зовсім стерялася і, потупившись, мовчки пішла до дверей.

«Сором який!» — подумала, виходячи на вулицю.

І потім, ідучи вулицею, ідучи в трамваї, і навіть уже в Палаці культури фабрики перед початком вечора ще довго не могла позбутися якоїсь мулякої незручності. Та, власне, і весь вечір з його хвилюючою та урочистою зворушливістю так по-справжньому й не змогла позбутися її, ніби наперед відчуваючи, що саме того радісного вечора настрої їй буде зіпсовано вже остаточно і, щонайгірше, надовго...

Великий, на два яруси, зал фабричного Палацу культури був переповнений.

Одкрита сцена прикрашена прапорами. В центрі на блискитному тлі великий, на зріст, портрет Ілліча. Вздовж рампи суцільною клумбою вишикувалися вазони айстр, палаючих канд, білих, жовтих, оранжевих хризантем.

Дівчата — вся Василичина бригада — зайняли перший ряд обабіч проходу. За ними розхвильований зал гомонить, сміється, цвіте усмішками, залитий сліпучим світлом юпітерів. Навколо біля сцени і в проходах метушаться кореспонденти з радіо та міських газет, клацають затворами фотоапаратів, сліплять «блискавками». А вони сидять тихо, принишклі, ніби аж приголомшені тим, що всі оце люди зібралися сюди задля них і через них...

До столу президії вийшли члени парткому та фабкому, Марина Остапівна з головним інженером, гості з райкому та міськкому партії. Запросили також декого з майстрів та бригадирів, Василю Павлюк і Надію Очеретну.

Спалахнули юпітери. Сухенька, невисока, з важким вузлом чорної коси на голові жінка — голова фабкому Антоніна Костецька — оголосила засідання, присвячене сорокап'ятиріччю Ленінського комсомолу та врученню посвідок членам першої на фабриці бригади комуністичної праці, відкритим. Фабричний оркестр приглушив її слова, а з ними й онлески цілого залу громовим тушем. Швидше забігали фотокореспонденти. Витягнулися, аж скам'яніли обличчя дівчат у першому ряду. І Надійка, помітивши те, почала ловити з-за столу президії їхні погляди, підбадьорувати очима, усмішкою, кивком голови.

Костецька перше слово надала секретареві парткому.

Сивий, однорукій, з моложавим обличчям і живими,

зовсім молодими очима Петро Петрович Кобзар говорив про сорокап'ятиріччя комсомолу, яке за кілька днів відзначатиме шлях передового загону радянської молоді, що вкрив себе невмирущою славою і в роки мирної праці, і в тяжкі дні війни, а тепер знову стоїть на передовій семирічці, завойовуючи нові комуністичні рубежі.

— ...До дня свого свята,— говорив він неквапливо, чітко карбуючи кожне слово,— комсомольці нашої фабрики, третя бригада швацько-закрійного цеху Василини Павлюк підготувала особливо дорогий подарунок. Виконавши всі взяті на себе більше року тому зобов'язання, бригада перша на нашому підприємстві завоювала звання бригади комуністичної праці! І ми горді з їхньої перемоги, раді їхній радості, що стала нашою загальною. Від усієї душі вітаючи наших славних, героїчних дівчат, бажаючи їм якнайбільших успіхів у житті й праці, впевнено кажемо: ви — перші! Але, рівняючись на вас, стають до лав тих, хто змагається за звання комуністичних, нові й нові трудівники. І не за горами той час, коли ми від бригади прийдемо до цеху комуністичної праці, до всіх цехів, до фабрики, яка носитиме горде звання підприємства комуністичної праці.

— Василю Потапівно Павлюк! — сказала Костецька, коли закінчив Кобзар.— Я хочу розповісти всім присутнім про вашу бригаду і особисто про вас...

Коли Василюнка підвелася з-за столу і стала поряд з президією перед переповненим залом притихла, якась не така, не схожа на себе, в темно-сірому строгому платті, що гарно облягало її тугу, струнку постать, Костецька розповіла, пункт за пунктом, цифра за цифрою, про виконані бригадою зобов'язання й особисту участь та роль Василюнки у тих високих здобутках. Розповіла, поцілувала і з рук у руки передала дівчину Марині Остапівні. І поки Марина Остапівна за дорученням фабкому вручала їй посвідку члена бригади комуністичної праці, поки Надія Очеретна пов'язувала подрузі на голову червону шовкову хустку, поки стрижений голоногий піонер, перебігши через увесь зал, вручив їй, до сліз зворушений, букет, Антоніна Костецька вже викликала до столу Ніну Корж, щоб так само розповісти про неї та її роботу в бригаді...

Гриміли, майже не стихаючи, впереміш з оркестром оплески, сяяли не гаснучи юпітери, і одна за одною піднімалися до столу президії дівчата: за Ніною — Катерина Корж, далі — Оленка Чуб, Світлана Ворітня, Настя Вовк, Наталочка...

І дедалі, то все більше розпалювався, вирував зал. А дівчата від того бентежилися. Одні більше, інші, стриманіші,— менше. Одні червоніли так, що їхні щоки починали зливатися з кумачем шовкових хусток. Інші — блідли. Оленка Чуб не витримала, заплакала просто на сцені і довго потім не могла заспокоїтись. У Гафійки Щербак увесь час так зрадливо тремтіли руки, що вона довго не могла взяти ними букет із рук маленької круглоvidoї піонерки. А майже завжди спокійна Наталочка, оте сміхотливе, «пухнасте курча» так розгубилося, що й зовсім забуло, де воно й що з ним. Забувши навіть узяти квіти, вона з застиглою усмішкою на устах побрела чомусь не на своє місце, а через увесь зал. І аж біля дверей її зупинила і провела на місце котрась із дівчат.

Потім, коли увесь перший ряд — з кінця в кінець — запалахкотів шовком червоних хустин, дівчат з трибуни привітали представники цехів, секретар комсомольського комітету фабрики Купчинський, дівчина з райкому комсомолу. А двоє — бригадир із цеху синтетичного хутра Павло Козловський та майстер з кotonного Марія Шарова,— вітаючи бригаду Василянки, оголосили, що їхні бригади від сьогодні теж беруть на себе високі зобов'язання і включаються у змагання на здобуття звання бригад комуністичної праці.

Василянка, коли їй надали слово, довгу мить стояла за трибуною мовчки,— певне, ніяк не могла зібратися з думками. Нарешті глибоко зітхнула і кинула запитально у зосереджено притихлий зал:

— Ну, що я вам можу сказати?.. Нас тут вітали і казали про нас, що ми, мовляв, і люди з майбутнього, і передовики нашого часу, і ще всіяко... А я скажу тільки одне: хороші дівчата у нашій бригаді! Всі до одної хороші! Вони дуже хотіли працювати і працювали чесно. Працювали так, щоб не червоніти потім за свою роботу... Оце, мабуть, і все. А ще ми вчилися. І тепер учимось. І громадські навантаження теж... І в самодіяльності... Ну і ще, трохи не забула, за нові методи праці... Та ще чимало раціоналізаторських пропозицій запропонували наші дівчата... І коли нас тут і назвали передовими людьми нашого часу, то то головна в тому заслуга саме нашого часу, нашої партії, держави... Ми, сироти й напівсироти, прийшли колись сюди, на фабрику, не маючи ні знань, ні кваліфікації, ні навіть кутка, де голову прихилити. Ну і от тепер тут... Нас навчили, допомагали і партком, і дирекція, і комсомол. Ма-

рина Остапівна чи Петро Петрович скільки піклувалися... І ще хочу згадати нашого старшого інженера Надію Очеретну. Багато в нас і від неї. І за все-все це ми усі вам дякуємо! Від усього серця! Спасибі! Ще раз дякуємо і, беручи сьогодні нові зобов'язання, обіцяємо працювати ще краще, ще старанніше!

А Надійка, хвилюючись і радіючи за своїх дівчат, аж зніталась від тієї Василичиної несподіваної для себе похвали. І знову, котрий уже раз за цей вечір, пожалкувала, що немає тут Зігфріда. Пообіцяв обов'язково прийти. Кажав, що коли спізниться, то хіба на яких півгодини. І от... Надійка раз по раз поглядає на двері, а його нема та й нема. А тільки закінчилась урочиста частина, не встигла ще Василичка й з трибуни зійти, Надійка, не витримавши, не дочекавшись, поки збори оголосять закритими, поза лаштунками одразу вискакує в коридорчик і швидко біжить до фойє, сподіваючись зустріти чоловіка біля вхідних дверей.

У фойє ще порожньо. Тільки праворуч, у кутку біля буфету, — кілька чоловік. Троє чи четверо. Надійка так би й уваги на них не звернула, коли б нараз її не зупинив жіночий скрик чи вереск, який одразу й потонув у вибухові, здалося, скоріш робленого, ніж щирого сміху. Далі мить тиші і вибух брудної лайки, що лунко прокотилася у порожньому фойє. Жіночий голос був гострий, пронизливий і лящав на високій істеричній ноті. Спочатку Надійка не зрозуміла, що й до чого. Встигла тільки подумати злякано: «Що це?! Звідкіля?! Не вистачало ще якогось скандалу такого вечора!» А оскільки Надійка звикла ніколи і ні від чого не ховатися і йти назустріч всілякій небезпеці, вона одразу, навіть не збагнувши ще, що й до чого, круто повернулася і швидкими, рішучими кроками подалася до буфету.

Молода жінка з кучмою вибіленого пергідролем волосся, з гарним, але зараз гидко перекошеним обличчям, добре, хіба що тільки дещо крикливо одягнута, ледве тримаючись за буфетну стойку, безтямно поводи́ла п'яними очима і вигукувала впереміш з брудною лайкою:

— Мер-р-р-зотники! Всі, як є, злодії й мерзотники! Звалили все на Катерину, самі вбік і, думаєте, чис-с-стенькі?! Злодій злодія обікрав і кричить: «Ми не такі!» І-т-таку ваш-шу!.. Ми... Горілки мені, чуєте!..

Була та жінка робітницею в'язального цеху. Запам'ята-лася вона Надійці мимоволі, якийсь раз потрапивши на

очі, завжди похмурим, ніби незадоволеним кимось чи чимось обличчям. І те, що п'яна була саме жінка (та ще після того, чим жила, що чула Надійка у залі), отой крик, оті безтямні слова видалися особливо нестерпно дикими.

Кричала жінка зараз кудись у простір, звертаючись ніби до якихось своїх п'яних думок чи видінь. А ті троє чи четверо молодиків біля буфету вже не сміялися. Поопускавши очі, поволеньки задкували, готуючись, певне, кинутися навтьоки. Але не втекли.

Перемагаючи огиду, яку завжди викликали в Надійки п'яні, вона підійшла до буфету і, впізнавши серед тих молодиків фабричного шофера Стьопу, одразу ж сердито наказала:

— Стьопо, зараз же... чуєте, якнайскоріше виведіть її і відпровадьте додому! Такий день... Як тільки не соромно... Гидота!.. Люди он...

Але договорити не встигла. П'яна Катерина рвонулася вперед, учепилася Надійці в руку, ледве тримаючись на ногах, уп'ялася їй в обличчя мутними, скошеними очима. Вп'ялася і, певне впізнавши, гукнула зло, з несподіваною ненавистю, майже тверезим голосом:

— А тобі не подобається?! Ти — чистенька! Ти — комуністка! Так? Катерина п'яна, Катерина злодійка, а ти... гадаєш, чистенька? — Вона стиснула руку ошелешеній Надійці, аж до очей піднесла годинник з браслетом, заволала: — Гадаєш, накупили з своїм злодієм свекром цяцьок дорогих за крадені гроші — й чистенькі?! Лізете в комунізм! Одна тільки Катерина відповідай?! Ні! Злодії, злодії, всі злодії! І ти — злодійка! І Сидір твій — він найголовніший!.. Держить, ловить злодійку!..

Хтось збоку ніби хихикнув. Хтось (Стьопа чи хто інший) штовхнув Катерину кудись убік. Хтось біг кудись через усе фойє. Катерина опиралася і репетувала ще дужче. А з залу, з розчинених дверей виходили і обступали кругом люди. Надійка хвилину стояла немов засліплена. Кров ударила їй в лице, у скроні, затьмарила очі й задзвеніла у вухах. І лиш за мить, схаменувшись, вона вирвала руки і кинулася навмання кудись убік... Спочатку протискувалась поміж людей, потім бігла, нічого не помічаючи навколо себе і нікого не впізнаючи...

Отямилася на вулиці, зрозуміла, що йде швидко, майже біжить порожнім тротуаром, гарячково рвучи з лівої руки браслет золотого годинника. Зловивши себе на тому, зупинилася, намагаючись зосередитись і зрозуміти, що ж ста-

лося. Все ще машинально, але вже спокійніше зірвала браслет, відкрила сумочку і кинула туди годинник. І, певне, тільки тому, що робила все майже підсвідомо, не брязнула тим годинником об асфальт. Бо наступної миті, коли він у сумці, стукнувшись об щось, глухо дзенькнув, вона нараз згадала про патрон, який завжди носила при собі, і нестерпно люте бажання таки жбурнути годинником пересилилося не менш гострим бажанням якнайшвидше кинути його назад Сидорові Сидоровичу.

«Так. Але чому? — раптом спало на думку. — Чому маю йому саме кидати, жбурляти? Якась п'яна хуліганка... Стривай! З нею вже була якась історія... Щось ніби з міліцією... Спекуляція чи дрібна крадіжка... Але чому вона так на Сидора Сидоровича?.. Чому «за крадені гроші»? Чому отой істеричний вибух зненависті саме на «чистеньких», на мене, невістку Сидора Сидоровича? Випадково? А коли не випадково? Що ж тоді все це могло означати? Чим саме я могла зачепити ту майже незнайому жінку? Щось зв'язане з Сидором Сидоровичем? Що?!»

Надійці стало страшно, і вона озирнулася. Помітила, що стоїть вже недалеко від своєї вулиці, згадала Зігфріда і відчула та й твердо зрозуміла, що зустрінеться з ним цієї миті їй було б якось незручно, страшно і взагалі... Що вона йому зараз скаже, як пояснить свою збентеженість? «Злодійка!.. Тримайте злодійку!» Чому саме «злодійка»?

Надійка повернула назад. І прогулювалася так за два квартали від своєї домівки, мабуть, з годину, поки не відчула: заспокоїлася настільки, що вже могла удавати перед Зігфрідом, ніби з нею нічого особливого й не сталося. Бо говорити йому про той дурний, неприємний інцидент, принаймні хоч поки сама не з'ясує, що воно й до чого, не хотіла.

Коли повернулася додому, двері їй відчинила Варвара Дормидонтівна. Ні Зігфріда, ні Сидора Сидоровича, очевидно, дома ще не було. Надійка була з того одверто задоволена. Швидко послала постіль, роздягнулась і одразу погасила світло.

Заснути майже до самого ранку вона так і не змогла. Все обмірковувала, переживала ту незрозуміло дилку подію, пригадувала і ніяк не могла пригадати, хто із знайомих був свідком тієї сцени,— чи не знає про те Сидір Сидорович, чи бачив або чув хто з Василичиних дівчат? Пробувала вгадати, що зараз говорять про це на вечорі чи повертаючись додому, як зустрінуть її в цеху завтра. І це

турбувалася — як там її дівчатка? Певне ж, шукали її і не знайшли. І чи не зіпсувало це їм свята? І як вона зустріне́ться завтра з Сидором Сидоровичем? Як знову повертатиме йому той триклятий годинник з браслетом, викладеним нікому не потрібними, але такими дорогими, що вони лякають кожного, камінцями? І взагалі... Чого ця дика сцена на очах у всіх, на такому вечорі повинна була пасти саме їй на голову? Навіщо було саме їй чіпати ту п'яну істеричку? Чому їй завжди і скрізь треба стромляти свого носа? Не хотілося, щоб хтось зіпсував настрої її дівчатам? І взагалі зіпсувати такий вечір? А чому ж ті молоді чоловіки чи хлопці не зупинили те все одразу? Де там, здається, спочатку ще й реготали!.. Невже ж їм могло подобатися таке? Чи принаймні могло розважати? А може, просто так, від ніяковості, від несподіванки й незвичності до такого? Розгубилися? Тільки вона, на жаль, не розгублюється ніколи і ні перед чим на свою дурну голову! А втім, що має статися — однаково станеться... Тьху, ти, гидота!

Зігфрід повернувся чомусь незвично пізно, вже після того, як прийшов додому Сидір Сидорович і там, унизу, в старих, стихло. Надійка довго ще, аж поки Зігфрід і заснув, мусила вдавати, що вже давно спить. Потім десь над ранок таки заснула. І заснула так міцно, що прокинулася вже після дев'ятої. Зігфріда дома не було. Знаючи певне, що їй на другу зміну, пожалів будити і, зібравшись тихенько, так і пішов на роботу.

Надійка, прокинувшись, ще трохи полежала, дурячи себе тим, що лежить просто так. Хоч насправді прислухається, намагаючись угадати, пішов уже з дому а чи не пішов Сидір Сидорович. Твердо поклала собі неодмінно й на завжди повернути йому той годинник та, по можливості, щось з'ясувати з приводу того дурного інциденту... Вона лежала, думаючи так, а щось аж на самому дні душі опиралося тій зустрічі, прагнуло відтягнути, віддалити всю неприємність і незручність, яку вона принесе. І тому другому, маленькому, загнаному у найтемніший куточок свідомості Надійчиному «я» на цей раз таки пощастило. Коли вона встала, накинула халатик і зійшла вниз, щоб умитися, вдома вже не було нікого. Навіть і Варвари Дормидонівни.

Відчувши хвилиenne полегшення і тут же вилаявши себе боягузкою та глевтячкою, Надійка вмилася, одягнулась і

щойно тільки зайшла на кухню, щоб приготувати собі сніданок, як почула несміливий дзвінок.

«Хто б це?» — подумала. Адже Варвара Дормидонтівна так несміливо не дзвонила ніколи. Хіба лише руки зайняті покупками і дзвонити незручно? Подумавши про це так, між іншим, Надійка підійшла до дверей, повернула кружальце замка, потягнула на себе праву половинку дверей і віч-на-віч зустрілася з усміхненим обличчям Юлія Віталійовича Білого.

Ввічливо усміхнувся Юлій Віталійович, вже побачивши її. І так само ввічливо ще на східцях, ще за порогом зняв з лисючої голови новенького велюрового капелюха.

Надійка, звичайно, знала Юлія Віталійовича, хоч сказати певно, хто він, так і не змогла б. Знала тільки а чи лише догадувалася: давній і чи не один з найближчих знайомих Лелек. Ще чула: обіймає якусь чималеньку посаду в органах міської торговельної мережі.

Юлій Віталійович в їхньому домі бував хоч і зрідка, але, можна сказати, більш-менш ґрунтовно. Кілька разів Надійка бачила його серед найближчих або найповажніших, «найпотрібніших», сказала б Варвара Дормидонтівна, гостей. Кілька разів заходив Юлій Віталійович (чи краще сказати, заїжджав на персональній машині) і сам, просто, як казала Варвара Дормидонтівна, і не раз перед вихідним до пізньої ночі засиджувався за преферансом. Зрідка, всього кілька разів за той час, відколи тут жила Надійка, але справді, як кажуть, ґрунтовно. Тому не запам'ятатися їй не міг.

Середнього зросту і віку так десь під п'ятдесят, трохи повніючий, ледь-ледь лисючий, з рум'яними, по-жіночому випещеними і завжди чистенько поголеними щоками, тримався він завжди просто і був аж занадто ввічливий. Його вихованість, його завжди ніби щойно випрасуваний, не крикливий, вишукано модний одяг Варвара Дормидонтівна частенько ставила в приклад Сидорові Сидоровичу. І ще вирізняло Юлія Віталійовича серед інших знайомих породисте, випнуте вперед і трохи роздвоєне підборіддя, тонкі червоні губи, на яких завжди грала стримана, привітна усмішка, і очі... Великі, завжди ніби насторожені очі, на дні яких постійно, навіть тоді, коли на губах грала усмішка, стигло щось таке, наче старанно прихований, тихий і якийсь застарілий страх.

— Вітаю вас сердечно, шановна, — сказав з-за порога Юлій Віталійович, як завжди тихо й трохи вкрадливо.—

Дозвольте вашу дорогоцінну ручку,— ступив через поріг, притискаючи лівою рукою до грудей капелюха і невеличкою портфеля, а правою підносячи до уст Надійчину руку.

— Драстуйте! — відповіла вона, насилу стримавшись, щоб не вирвати руки. До цілування рук ні в дитбудинку, ні в інституті її не призвичаїли, і вона не любила того.— Заходьте. Прошу...

— Дякую... Сподіваюсь, шановний Сидір Сидорович у себе?..— так і не зганяв з обличчя усмішки, хоч, здалося Надійці, був чимось стурбований і явно силкувався приховати це.

— Коли ви маєте на увазі фабрику...— чомусь і собі посміхнулася Надійка.

— Ах, так... Дивись ти, яка, можна сказати, неприємна несподіванка! Фатальний, можна сказати, збіг!.. А я, знаєте, чомусь сподівався, що в цей час він має бути ще дома.— Очі його неспокійно обігли передпокій, вперлися в причинені двері до вітальні, і отой застарілий страх пробився в тому погляді особливо виразно.— А шановна Варвара Дормидонтівна, сподіваюсь...

— Знаєте,— ніби аж збиткуючись з отієї його стурбованості та занадто підкреслюваної ввічливості, ще ширше посміхнулася Надійка.— Вам таки справді, як ви кажете, фатально не пощастило. Немає і Варвари Дормидонтівни. І я навіть не можу зараз сказати вам, де вона може бути.

— Яка досада! Яка досада! — скрушно зітхнув Юлій Віталійович.— Однак мені все ж шалено пощастило, що я застав дома вас!

— Дякую. Але не знаю, чим би могла вам зарадити... Та... чого ж ви зупинилися? Прошу, заходьте.

Надійка ступила до дверей, але Юлій Віталійович одразу затримав її:

— Дякую. Але я, власне, на одну хвилину. Як би вам сказати... Старий, знаєте, борг, чи як би це назвати. Все якось так не міг зібратися... А тут, гадаю, буду їхати повз двір... Одно слово, коли ви будете такі ласкаві,— він розкрив портфельчик і дістав звідтіля досить грубенький прямокутний пакунок у синьому цупкому папері, акуратно перев'язаний паперовим шпагатом.— Коли можете зробити мені таку ласку...— На мить він ніби завагався, і той причаєний страх, чи що воно там, знову сполохано зиркнув з його очей,— уклінно просив би вас передати оцей пакунок Сидорові Сидоровичу. Тут, знаєте,— знову завагався.— Ну... він, власне, знає... А я, коли б така ласка, по-

просив би у власні руки з додатком мого найсердечнішого вітання.

— Ну, чому ж... Охоче передам,— одразу погодилася Надійка.

— Дякую, дуже вам дякую. І не смію більше відбирати вашого дорогоцінного часу.

Він знову якось так непомітно, спритно цмокнув її в руку, якою тримала синій пакунок, і тихо вислизнув, зник, ніби розтанув у повітрі за нечутно причиненими дверима.

Надійка ще постояла у передпокої, наче не твердо впевнившись, що Юлій Віталійович таки справді вже вийшов, і аж по тому піднялася в свою кімнату. Зовсім не поцікавившись, що б могло бути у тому грубенькому пакунку, вона лише завагалася: де його притулити. Хотіла спочатку покласти на одну з полицок шафи, але передумала. Нагнулася і поклала до нижньої шухляди, поруч з кинутим туди з учорашнього вечора годинником. Поклала і замкнула шухляду.

А замикаючи, навіть гадки не мала, що і цей ранок, і той пакунок є ланкою одного ланцюга і що день, який почався для неї аж надто привітливою усмішкою Юлія Віталійовича, за кілька годин повернеться похмуро перекривленими страхом і зненавистю іншими обличчями й закінчиться несподіваним, диким скандалом. Майже катастрофою...

НОВІ ІСТОРІЇ, ЯКІ РАПТОМ УСЕ ПОВЕРНУЛИ НА ЗЛЕ

Так і не дочекавшись Варвари Дормидонтівни, Надійка замкнула вхідні двері і вийшла на вулицю.

Був кінець жовтня, але осінь стояла така тепла, що люди ходили ще в костюмах. На дворищах багряніли, осипаючись, клени, густою червінню бралися ягоди та й листя калини. І хоч яблуні вже темніли й осипали долу своє ржавіюче вбрання, подекуди за парканами, майже на голому безлистому гіллі під неярким жовтневим сонцем лисніли червонобокi та зеленкувато-воскові кульки яблук.

Надійка навмисне вийшла майже на годину раніш. Збиралася по дорозі зайти в гуртожиток до своїх дівчат, де раз привітати їх з присвоєнням почесного звання, довідатися, як закінчився вечір, вибачитись, що учора пішла раніш, і, коли буде нагода, таки поговорити з Василюшкою хоч би про той дурний учорашній інцидент з п'яною,

довідатися, якого він набрав розголосу і що вона, бригадир, з цього приводу думає.

Думала ще про ту неприємну розмову з Сидором Сидоровичем, яка чекає на неї ввечері, коли вона вдруге, і тепер уже востаннє, повертатиме йому годинника. Згадувати про те було щоразу досадно й неприємно. «Краще б уже вчора була рішуче відмовилась...» Лагідний осінній день, мерехтлива строкатість гомінкої вулиці, вологий полиск розсипаних по тротуарах каштанів, яскравість осінніх барв у міському парку відволікали од неприємних передчуттів, розвіювали вчорашню досаду і розраджували. І в той час, коли Надійка проходила повз вхід до парку, милуючись лимонно-жовтими, оранжево-жовтими, оранжевими, майже рожевими, ясно-червоними і темно-вишневими кучугурами, що їх громадили понад огорожею осінні клени, вона майже забула про вчорашню неприємність і ту п'яну лайку мало-знайомої Катерини.

А Катерина саме й вийшла їй навперейми з-під прикриття тих святково яскравих, радісно вабливих, що аж очі вбирали, кленів. Вийшла і рушила просто назустріч, ніби навмисне, заздальгідь усе розрахувавши, чекала на неї саме в цьому місці.

Ішла на Надійку так, що та, коли б навіть і не хотіла, мусила зупинитися.

— Хочу з тобою поговорити,— звертаючись на «ти» і не привітавшись, похмуро сказала Катерина, коли вони зупинилися одна проти одної на тротуарі.

Була вона в тому самому одязі — у яскраво-зеленій кофті та трохи темнішого відтінку спідниці. Кучму пергідролового волосся трохи пригладжено. І, видно, вже протверезіла. Тільки лице в неї з похмілля бліде, ніби висмоктане, і риси його загострені, різкі. А очі скаламучені, злі, і погляд якийсь невловимий, полохливий і водночас важкий.

Ще за кілька кроків, упізнавши Катерину і зрозумівши: та йде назустріч не випадково,— Надійка внутрішньо аж здригнулася, вся напружилась, але навіть і знаку не подала, що вражена тим чи здивована. І, почувши перші слова, хоч як їй хотілося відповісти: «А мені з тобою (чи з вами) немає про що говорити»,— стрималась і, вирішивши й собі не вдаватися у зайві тонкощі та відповідати у тому ж тоні, одказала:

— Говори! Послухаю, коли буде що слухати.

А все в ній аж тремтіло від цікавості й нетерпіння довідатися, чого ж усе-таки хоче від неї оця тепер уже твереза жінка. І що за цим криється?

«Хоч коли що й криється, то, напевне, не дуже радісне»,— подумала і ще раз змусила себе триматися і з'ясувати все, що тільки можливо.

Катерина якусь хвилинку так і стояла навпроти неї, втупивши важкий погляд стомлених, злих очей в асфальт. Певне, вона не сподівалася на таку швидку й дещо навіть насмішкувату згоду на розмову. Чекала, мабуть, що Надійка опиратиметься, і тепер, не підготовлена до того, не знала, як і з чого почати.

Нарешті, постоявши, з явним побоюванням, що Надійка може передумати та піти собі далі, понуро проказала:

— Може... підемо туди,— кивнула головою кудись у бік кленів.— Сядемо...

Надійка мовчки пройшла до парку і сіла під розлогим, багряно-мерехтливим кленовим шатром. Сіла на першій, що трапилася, лаві. І навіть не озирнулася, чи йде за нею Катерина. Одразу, ще та не встигла й сісти поруч, строго й підкреслено відчужено сказала:

— Слухаю...

А Катерина сиділа й мовчала, важко, аж з присвистом дихаючи.

— Так я слухаю,— рівним, але строгим голосом, не видаючи свого нетерпіння, знову майже наказала Надійка. І одразу не побачила, а відчула, що та сидить біля неї і плаче. Глянула й впевнилася: так, справді плаче, розтираючи сльози сухим, вогненно наманікюреним кулачком по блідому, висмоктаному обличчі.

— Ну от,— уже з одвертою досадою кинула Надійка.— Тепер ти плачеш... Краще б уже вчора була не скандалила. Говори, коли маєш що, а то мені ніколи.

— Юлій і той другий... Борис сказали, що не хочуть мене більше виручати. Кажуть, набридло, годі! Сама, мовляв, улипла, сама й відповідай. Одсиджуй своє, а за нами не пропаде. А коли, кажуть, «розколешся»,— тоді голови тобі не зносити...

Говорила вона це зовсім не плаксивим, а рівним, навіть діловитим тоном, хоч сльози з-під сухого кулачка все викочувались і викочувались на щоки.

— Нічого не розумію,— стелула плечима справді здивована, але і вкрай заінтригована Надійка.— Який Юлій? Який Борис?.. І до чого тут я?

— До чого тут ти? А от... Мусиш мені допомогти, мусиш сказати їм. Вони, бач, не хочуть зі мною й розмовляти. Удають, ніби вперше бачать. Тікають, гади!

— Так... І все ж не розумію, до чого тут я? І чого я мушу тобі допомагати? Хіба що за той учорашній п'яний скандал? Жінка — і раптом отаке. Як тільки не соромно!

— Соромно не соромно, — думаєш, я хотіла? Думаєш, навмисне? Просто вийшло так. Тут розстроєна... Не знаю вже, що й робити, а тут він, один там, розумієш, жартуючи, підлив до кислого вина горілки. Трохи не повну склянку... От я вже й не пам'ятаю...

— Веселеньке діло. Склянка горілки! Нічого собі! І не розібрала, що п'єш, не зупинилася?

— Так я ж була вже трохи напідпитку. А тут ще й ті чистенькі дівчатка розстроїли... Коли почула, як їх там величали...

Надійка посиділа, почекала, далі зробила порух, ніби збираючись іти:

— Ти от що, коли в тебе справді є діло саме до мене...

Катерина зрозуміла той жест і, певне відчувши в Надійчиному тоні зневагу, якої та не могла приховати, одвела кулачок від обличчя і зиркнула на неї злим поглядом уже зовсім сухих очей:

— Ти що, справді нічого не знаєш чи просто дурочку клеїш?

— Ні, не знаю! — вже й собі сердито, з викликом кинула Надійка.

— Чистенька! — з іронією повторила вчорашнє слово Катерина. — Думаєш, хтось повірить, що ті браслети з камінчиками куповано за чесні гроші, га?!

І Надійка раптом відчула, що червоніє під злим, важким поглядом Катерини. Зрозумівши, нарешті, що її в чомусь звинувачують і бачать, як вона від того червоніє, жінка на мить зовсім стерялася, насилу зібрала всю свою волю, напружилася і, несподівано розлютившись на себе, на оцю п'яничку, яка втрачає людську подобу, і ще хтозна на кого, рвучко звелася на ноги.

— Ось що! — сказала, важко переводячи подих. — От що... Коли ти гадаєш, що я тобі чимось можу допомогти, розповідай усе. Щоб я розуміла і знала, що й до чого. Інакше я зараз піду. Коли ж ти чіплятимешся, покличу міліціонера.

— Х-ха!.. Он як! — Катерина криво, з якимось гірким натяком посміхнулася.— Хочеш упевнитись, чистенька, чи я справді все або хоч щось знаю?!

— Так! Хочу! — сердито, тоном наказу вигукнула Надійка.

— Т-т-а-ак... То ти, бідненька, не знаєш, мабуть, і того, скільки платять тобі і твоїм комуністичним дівчатам Сидір та його банда за ваші зразкові товари? Чи ти, може, з ними й не ділишся, га?..

— Говори, а ні, то я зараз піду!

— Гаразд... Припустімо, ти й справді цього не знаєш, просто так, для власного задоволення, для «блага народу» стараєшся з своїми дівчатами випускати оті найкращі в місті і досить дешеві речі, не знаєш зовсім про те, що за ті речі той же «народ», зрештою, платить Сидоровій банді, отож і тобі, втричі дорожче. А різницю ви спокійненько кладете до кишені, залишаючи таким, як я, крихти, те, що з стола впаде! Ти не знаєш, що...

Катерина раптом задихнулася від хвилювання чи люті, яка клекотіла в ній. Потім, передихнувши, говорила далі таке, від чого справді в зовсім непосвяченої, «темної» в таких справах Надійки шкіра на голові стерпла. І вона вже на превелику силу трималася, щоб не крикнути, не побігти кудись світ за очі.

Із страшної Катерининої розповіді виходило, що в місті давно вже діє, поступово зв'язавши себе круговою порукою, банда злодіїв та спекулянтів, яка орудує не десятками й не сотнями. І діють у тій банді такі люди, на яких з першого разу і подумати гріх. Скажи комусь — не повірить, ще й в очі плює. Ну, от хоч би й на їхній фабриці, хто повірить, що Сидір Сидорович, старий кадровик, зразок, можна сказати, трудяги, крапельки в рот не бере, тільки й снить виробництвом та нормами, а от... серед найголовніших. А оті їхні хвалені кофточки та костюми, то для нього знахідка. Він під них і сировину якнайкращу, і все що хочеш, аби лиш товар ходовий, дефіцитний, щоб його з рук рвали. Він той товар сам і запакує, сам і на базу здасть — Юлієві там, чи Борисові тому, чи й ще кому. (Іх там чимало, і майже скрізь у них рука. Одного залякають, іншого почастують, а кому хабара під виглядом подарунка піднесуть, а кого — то й просто куплять). А через день чи два на ту саму базу за всю партію товару внесуть свої «власні» гроші (у них є чим орудувати, вистачає. Отой Надійчин браслет — то порівняно дрібнич-

ка!)). Одно слово, викуплять усю партію, і шито-крито. Розподіляють усе поміж своїми, як самі знають. Є свої постійні клієнти, як от хоч і вона, Катерина; є свої рундучки; є зв'язки з іншими містами, є ще щось там по магазинах деяких... Товарів же якісних, ходових не густо, а кожному хочеться придбати річ гарну, хай навіть і дорожчу. От і переплачують покупці удвічі, втричі, а то й учетверо зопалу хто спекулянтам, а хто в підставних рундучках чи магазинчиках. А прибутки Сидір Сидорович з компанією ділить. І все шито-крито, нахабно, просто під носом у всіх, так що ніхто навіть не подумає, не повірить, коли й скажеш...

А вона, Катерина, вже не перший рік на них працює. Ще як тільки знюхалися та глтали не так багато. Перепродала чимало! Часом і попадалася. Сходило, правда, за звичайну дрібну спекуляцію. Купила, мовляв, у магазині, перепродала дорожче, та й по всьому. Іноді відбувалася переляком, іноді штрафом. Часом, коли була серйозна загроза, вони ж і виручали. А це попалася Катерина з їхніми ж знаменитими костюмами останнього випуску. Було їх у неї ще п'ять, коли накрила міліція... Ну, склали протокола, відібрали, слідство почалось, і коли й не посадять завтра-позавтра, однаково судитимуть. І засудять на кілька років. Це вже напевне. А ті — Борис і Юлій — розлютились. «Не можемо, — кажуть, — на цей раз виручити, дуже небезпечно». Раз — що не бережеться вона, пити, ляпати язиком почала, а найгірше — утрете підряд за останній рік попадається. Небезпечно! «Іди, — кажуть, — і відсиджуй за спекуляцію. Чортяка тебе не вхопить! Вийдеш з тюрми, за всі роки удвічі більше від нас матимеш, а виручати боїмось. А почнеш капати, признаєшся, голови тобі не зносити, так і знай! Під землею знайдемо і рота затулимо!»

А вона, Катерина, в тюрму не хоче. Каже, щоб виручали за всяку ціну. Але вони відповіли раз, а тепер і близько до себе не підпускають. «Не підходь, — мовляв, — ніби ми й не знайомі». А «шумітиму» — одразу рота затулять. Скажуть, повія, спекулянтка, провокаторша. А як на крайній випадок, то від них усього можна чекати. Вона ж тієї тюрми так боїться, що ладна піти на все... Ото й учора, не втримавшись, дурниць наробила. Але то — дрібниця. Хто там що розібрав! Та все ж з відчаю вона може на все зважитися, себе не пошкодує, але в тюрмі не сидітиме! І хай вона, інженер Очеретна, коли хоче бути на волі, йде і скаже Сидорові, щоб неодмінно виручав її, Катерину, бо

коли не виручить, то хоч і вб'ють її — не страшно, аби тільки не в тюрму! Нехай так йому й скаже, нехай не думає, що йому допоможе те, що не хоче навіть зустрітися та поговорити з нею...

Вислухавши, Надійка втягнула голову в плечі і сиділа як прибита, не знаючи, вірити чи не вірити. Бо все розказане просто не вкладалося у неї в голову. Не могла вона зрозуміти того і мусила таки зосередитися, щоб зібрати до купи свої розполохані думки. Жах який! А що, коли й справді так? А що, коли вона живе, працює, нічогосінько не підозрюючи, а про неї не одна оця Катерина так думає, підозрює, з презирством дивиться вслід? Жах! Зрештою, трохи заспокоївшись, тихо, але не так упевнено, як на початку розмови, сказала:

— Якщо тут і справді потрібна допомога... Якщо тільки правда все те, що ти тут наговорила, одна тобі допомога раз і на все життя: іди до прокуратури!

— І-і-і!.. А чи я там знаю! Може, в них і той прокурор куплений. Мабуть, не варто. Краще нехай Сидір Сидорович по-хорошому. А то... може, й не підкуплений прокурор, так у них однаково скрізь своя рука — дістануть.

— Так уже й «скрізь»! — через силу змусила себе посміхнутися Надійка.

— Ну хай і не скрізь. Просто не хочеться мені заводитися з тими прокурорами. Яка вигода? Однаково ж тюрма! Це коли самі причинять, а ті не допоможуть, тоді вже змушена буду...

— Ну, а совість?

— Що — совість! З неї шуби не пошиєш!

— Ага... Ну, а що, коли я оце зараз візьму та й піду до прокурора?

— Ти? — з цікавістю та подивом перепитала Катерина. — Ти? Не підеш... Побоїшся!

— Я не з лякливих.

— Хіба що так... А він не повірить. Чим доведеш? Де свідки?

— А коли повірять? Обшуки, слідство... Не просто таке приховати, коли нападуть на слід.

— Тю! Такі вони, думаєш, дурні! У них, кажуть, верстати, трохи не цілий цех на них працює роками, і ніяка міліція не докопалася й не докопається, скажу я тобі! Знаєш, які вони?

— А коли я таки зважуся? — вся холодіючи і примушуючи себе посміхатися, промовила Надійка.

— Зважишся? — Катерина пильно поглянула на неї, ніби пронизуючи наскрізь злим, колючим і воднораз наляканим поглядом. (Чи не розп'якала вона оце всього людини, яка й справді ні до чого не причетна?) — Була вже раз одна така, що зважилася, — прошепотіла погрозово, — так і до цього часу ніхто не знає, де поділася. А я тебе, коли що, і знати не знаю... І в зуби не подивлюся, коли що... Нам втрачати нічого. А до того ж, — криво посміхнулася, — може ж, я оце взяла та просто тільки пожартувала з тобою. Так що кажи краще своєму Сидорові, хай по-хорошому виручає. От!

І тепер уже Надійка йшла тротуаром, похитуючись, мов п'яна, нічого перед собою не помічаючи, натикаючись на людей.

А Катерина так і залишилася сидіти під палаючим, багряним шатром клена. Сиділа й дивилася услід Надійці зло й перестрашено.

«Триматися!.. Триматися!..» — наказувала собі Надійка, і сама не розуміючи, як вона витримала, як примусила себе досидіти, вислухати всю ту неймовірну, брудну розповідь до кінця. І нічого з нею не сталося. Не схопилася, не скрикнула, не розридалась.

«Тримайся! Будь-що тримайся! Не гарячкуй. Адже ти ще нічого не знаєш! Адже це ще не все. Головне — не гарячкуй! Не квапся. Пройдись. Подумай. Обов'язково подумай».

Однак думати не гарячкуючи про те, що з нею приключилось і що почула, вона зараз просто не могла. І те, що спало на думку, було таке сумбурне, хаотичне, невловимо-химерне, що його й думками важко було назвати.

«Тільки не квапся, тільки не гарячкуй!» — повторювала машинально сама собі, погано розуміючи, про що та нащо вона себе вмовляє, і зовсім не думаючи, не помічаючи, де й куди йде.

Здатність орієнтуватися повернулася до неї, певне, уже пізніше, коли вона помітила, що проходить повз темну колону воріт стадіону. І проходить кваплячись, кудись дуже поспішаючи...

«Куди це я?» — подумала, ніби оце тільки-но прокинувшись, і поглянула на металевий прямокутничок свого ще студентського годинника. Глянула і, одразу згадавши, куди йшла, зрозуміла, що на фабрику до початку зміни вона вже спізнилася на цілих півгодини. І так само одразу відчула, що, коли б і не спізнилася, однаково на фабрику

зараз піти не може. Не відповіла б і сама собі, чого, власне, не може. Так просто, не може, та й квит! Нізащо! Те відчуття неможливості нараз так ясно й гостро пройняло її, здалося таким знайомим, звичним, колись — учора чи сьогодні навіть — уже пережитим, що вона без жодних зусиль, одразу ж усіма своїми чуттями «згадала». Точнісінько так почувала вона себе ще тоді, в дитинстві, коли нізащо не могла зважитися піти до школи, не виконавши завдання.

Так точнісінько, як і перед тією операцією... Тільки тоді не відчувала такого страшного олов'яного тягаря у всьому тілі, особливо в ногах, які стали зовсім неслухняними, та ще нестерпного шуму в голові. І вона не витримала, мусила сісти на цементні сходи під колонами і трохи відпочити...

«Що ж це ти, Надійко? Візьми себе в руки. Не квапся. І не губись... Тобі зовсім немає чого губитися!...»

Вона таки примусила себе підвестись, підійти до якогось рундучка з морозивом, розміняти десять копійок і подзвонити з автомата в цех. Трубку там узяти одразу. І виявилось, що то була Василюк... Привітавшись рівним, але тихим голосом, Надійка попросила передати кому слід, що трохи прихворіла і на роботу вийти не зможе. «Як і тоді...» — подумала, швидко вішаючи трубку, боячись, що Василюк почне її розпитувати.

Подзвонивши, помітила неподалік на заасфальтованому майданчику під низеньким обкопаним деревцем зелену лаву і знову сіла. Незвичне, якесь м'яко-гидке відчуття олов'яної ваготи у всьому тілі не проходило. Але вже здатна була щось думати, згадувати, навіть розмірковувати. Правда, думки налітали якось незалежно від її волі, неузгоджено, товплячись і заважаючи одна одній, витискаючи одна одну і знову схрещуючись. Думала про Зігфріда, де він зараз і як боляче йому буде, коли довідається про все... Додумати чи назвати хоч у думці, що саме оте «все», вона так і не зважилася чи не змогла. І вже думала про Василюку, Наталочку, Оленку — про всіх дівчат... Як вони там у новій, комуністичній бригаді? В комунізмі... І знову ж, що подумують про все це, якими очима дивитимуться на неї? Та ще оця її хворість, оця вагота... Чого, власне, вона так розгубилася? Адже сама ні до чого не причетна. Треба тільки повернутися додому і віддати йому той годинник. Просто підійти і мовчки покласти на стіл. І одразу зникне оця нестерпна вагота, одразу стане легше.

Вона сиділа, справді вже нікуди не кваплячись. Сиділа самотньо в глибині заасфальтованого майданчика перед входом до стадіону. Навколо — ні душі, тиша. Тільки трохи далі, перед лінією рундучків, з-за яких ледь долинав приглушений шум і гуркіт з вулиці, стояла дівчинка в біленькому халаті й зеленій косинці біля зелено-білого візка з морозивом.

Незвичний острівець тиші в центрі великого міста, непомітно заколисуючи, впливав на її нерви, і збудження поволі почало влягатися, чуття притуплюватись, а думки вирівнюватись. Крізь оту олов'яну ваготу несміливо, як зелені парості трави по холодній весні, почали пробиватися сумніви, боязкі сподівання: «Може ж, це тільки якийсь запаморочення. Бо справді ж! Хіба в наш час, коли люди уже прагнуть жити і працювати, як при комунізмі, коли людина владно та сміливо злітає в космос, коли... Одно слово, хіба можливо, щоб поруч траплялося таке... таке...»

Надійка могла вже спокійніше, трохи вже збоку поглянути на ту нещасну (вона так і подумала — «нешасну!») жінку... І тепер, намагаючись відновити ту приголомшливу розмову, вона чітко уявляла її бліде, висмоктане обличчя, каламуть злості і збентеження (так, саме збентеження) в її очах, сухі кулачки, щось справді вульгарне, різкувате у всьому її вигляді і щось перелякане, зашарпане. А може, то й справді відчайне борсання, намагання врятуватись брехнею, перед тим до краю забрехавшись? Так, тепер Надійка вже чітко згадувала, як Катерина багато плутала, яка була непослідовна, кидаючись від плачу до люті, від благання до погроз і залякувань. Звичайно, вона в чомусь гірко заплуталась, але... Не було в її гарячкових, майже маячних словах суворой логіки й послідовності. Багато чого вона плескала просто з відчаю, від безвиході. Може, просто наважившись з того відчаю застрашити скандалом Надійку і людей, які, за її поняттям, мають таку вагу, що можуть, побоявшись гидкого скандалу, таки справді чимсь їй допомогти? Може?.. Головне тільки не гарячкувати, не дати себе обдурити. Все обміркувати, самій у всьому переконатися. І все ж, усе ж одразу повернути отой триклятий, тепер уже просто нестерпний годинник.

Перескочивши з іншого, зачепившись за той годинник з браслетом, уява її вже почала малювати, як повертатиме його вдруге Сидорові Сидоровичу. Найперш вона нічого, зовсім нічого не скаже Зігфрідові. Адже для нього це такий важкий, майже нестерпний удар. Хай вона спочатку

твердо переконається у всьому сама, а вже потім... А той годинник можна ж, зрештою, віддати й просто так, нічого не пояснюючи. І вона вже бачила себе, як заходить до вітальні з тим браслетом у руках... Сидір Сидорович сидить у крісельці біля столика і щось там пише, підраховує чи читає газету. Вона вітається, потім кладе перед ним на стіл той годинник і тихо (обов'язково тихо й зовсім стримано, дуже рівним голосом) скаже: «Вибачте... Мені незручно... І я зовсім не хочу вас образити. Просто я подумала й твердо вирішила, що не можу прийняти такого подарунка. Я гадаю, що буде краще, коли не вдаватимусь у зайві подробиці. І ще... коли можете, не говоріть нічого Зігфріду».

І в нього ж, напевне, вистачить такту нічого не випитувати. Він лиш погляне на неї незворушно і скаже: «Ну, що ж... Я тільки з добрих намірів... Не хочеш — як хочеш. Революція, зрештою, від цього не постраждає».

Так малювалося в уяві. Так, можливо, і сталося б, коли б не несподівана міна, закладена не лише під неї, але й під усю родину Лелек, міна, яку було підкладено безвідносно до наміру Надійки, майже випадково, хоч і за її неусвідомленою участю. Міна, яка не призначалася для вибуху, не повинна була вибухати, а все ж вибухла. Невчасно або ж дуже вчасно. В залежності від того, хто і з якої точки зору сприймав той вибух.

Коли Надійка повернулася додому, на подвір'ї біля низенької, вже безлистої, але рясно обліпленої пізно достигаючими, зеленими симиренками яблуньки стояла Варвара Дормидонтівна. Сінешні двері були непричинені, а в передпокої на рогатій вішалці висів на звичному місці звичний, добре-таки приношений, сірий, напіввійськового крою кашкет.

«Значить, Сидір Сидорович дома,— подумала, майже зрадивши тому, Надійка.— А Зігфрід повернеться, певне, ще не скоро».

Ота втомлююча олов'яна вагота у всьому тілі ніяк не проходила. Перестало, правда, бурхати та шуміти в голові. Але натомість опанувала нудна, млосна розслабленість.

Пересилуючи ту розслабленість, кваплячись, Надійка швидко й твердо збігла по дерев'яних пофарбованих у вишневий колір олійною фарбою сходах, розкрила сумочку і, не дивлячись, вихопила круглоголовий ключик від шафи, одімкнула шухляду, шарпнувши до себе, і перше, що побачила (зовсім забувши про нього), був синій, перев'язаний

паперовим шпагатом пакунок. Той самий, який уранці залишив їй Юлій Віталійович.

Щось ніби вколело її нараз, як тільки поглянула на той пакунок і, взявши за кінчик мотузочка, потягнула до себе. Пакунок одразу не піддався. Зачепивсь, видно, шпагатом за неакуратно забитий цвях. Надійка шарпнула дужче, пакунок злетів угору, і паперовий мотузочок нараз перервався а чи й просто розв'язався. Цупкий папір одразу розійшовся, а здивована Надійка, так і залишившись стояти на одному коліні, широко розкритими очима дивилася на пачечки грошей, що розлетілися по всій шухляді та посипалися на підлогу. Їх було таки багато, скріплених упоперек білим клеєним папером, товстих і тонких, більших і менших, купюрами по п'ятдесят, десять і двадцять п'ять карбованців... Певне ж, на дуже солідну суму!

Поки отямилась і зрозуміла, що тих пачок близько десятка, Надійка встигла подумати, що стільки грошей за раз вона в своєму житті не те що в руках не тримала, а й не бачила.

Спочатку вона розгубилася і не могла зрозуміти, звідкіль такі гроші. Нащо?.. Що то за гроші і чому Юлій?.. Юлій!!

Так, Юлій! Адже Катерина саме й згадувала якогось Юлія! Невже цього? А може, то лише збіг? Такий разючий, приголомшливий, дикий збіг! На мить зринуло в її розпаленій уяві його незвично стурбоване (хоч уранці це могло й здатися) обличчя і отой застарілий вираз страху в очах.

А по тому вже пам'ятала лиш якийсь вихрування перед очима... Шалений струс серця, удар крові в обличчя, знову шум у скронях і... Вже вона була внизу, стояла, не тямлячи себе, остаточно пустившись берега, перед Сидором Сидоровичем. В одній руці незав'язаний пакунок, у другій — годинник з браслетом. Руки в неї тремтіли, обличчя взялося червоними плямами, а сині очі зовсім потемніли...

Ще мить, ще якусь тільки мить билася в її притуманеній свідомості, як замерзаюча пташка в шибку, неспокійна, ляклива і згасаюча думка про те, що ось зараз робить вона велику, може, навіть непоправну дурницю. Але спинитись уже не могла. Все нараз згасло, і вона, розімкнувши пальці (годинник брязнув об щось металеве, а пачки грошей віялом лягли біля чорнильниці з олов'яним ведмедиком), кинула здушеним голосом, але, певне ж, збуджено й навіть гучно:

— Заберіть!.. Заберіть і не вплутуйте мене у ваші брудні справи!

І ще врізалось у пам'ять його чомусь не здивоване, а зовсім спокійне обличчя (правда, трохи зблідле) і такі зовсім спокійний, тихий, як шипіння, голос:

— Що ти мені тичеш?.. Що ти мені смієш... ти...

— Не я!.. Ваш... Юлій вам... тиче!

То були останні слова. Більше вона нічого не сказала. Круто повернулася, прожогом кинулась до дверей і так само круто спіткнулася, зупинена перекошеним від люті, страху і ненависті обличчям Варвари Дормидонтівни. Певніше, її злими очима, що ввібрали, здавалося, усю, яка була в ній, змішану з божевільним переляком ненависть. Ті очі, розростаючись, збільшуючись, затулили перед Надійкою увесь світ.

— Мерзавка! — вклавши у те слово всю, на яку тільки була здатна, зненависть і презирство, крикнула Варвара Дормидонтівна, тулячи нащось складені в кулаки руки до скронь.— Отак ти дякуєш за наше добро! — І вже, певне, зовсім не пам'ятаючи себе, в нападі нестримної істерики, поблідла, безтямно поводячи виряченими очима, верещала й верещала, ніби зіпсована патефонна пластинка: — Мерзавка!.. Мерзавка!.. Мерзавка!.. — І ніяк не могла зупинитися.

Надійка стояла оглушена, так само вже мало що сприймаючи та розуміючи, здригалася від того безтямного вереску, наче її хто шмагав батою.

І, певне, стояли б вони так одна проти одної ще довго. Надійка мовчки, а Варвара Дормидонтівна істерично галасуючи, бо одна не вступалася з дороги, а друга не могла догадатися і обійти, обминути її.

Але тут втрутився сам Сидір Сидорович.

Він підвівся з-за столу, підійшов, лівою рукою взявши за плече, одсторонив убік Варвару Дормидонтівну.

— А т-ти... Дурне сало без хліба!.. Зараз же мені замовчи.

Варвара Дормидонтівна одразу поточилася вбік, безвільно упала в крісло й справді, ніби зупинений патефон, покійно змовкла. Тільки кулаки її так і залишилися біля скронь. Сиділа отак, обхопивши голову, дивилася в підлогу і, здригаючись усім важким тілом, істерично, немов їй не вистачало повітря, схлипувала.

Оглушена Надійка так і стояла на місці, забувши, що мала робити.

Сидір Сидорович зачекав, помовчав і сказав:

— Я ще не знаю, що то за гроші і де ти їх узяла. Але раджу тобі не квапитись і не плювати в колодязь...

Проказав спокійно, ніби нічого й не сталося. Так спокійно, що навіть Надійка відчула той спокій. А він ще почекав, помовчав і додав:

— Тієї гілляки, на якій сидять, не рубають. І на той стіл, з якого їдять, не гадять... От... А втім... Однаково з вами комунізму не побудуєш...

Варвара Дормидонтівна пискляво схлипувала.

Надійка здригнулася і несподівано відчула, що їй страшно. Так, з'явився якийсь тупий, нудний, глибинний і непотрібний страх. І то він нарешті зірвав її з місця, миттю виніс до передпокою, вигнав на другий поверх і кинув до ліжка, обличчям у подушку.

Лежала залякло, час від часу здригаючись усім тілом. Здається, зовсім і не плакала, але подушка швидко змокрила. Сльози самі лилися з очей. А Надійці ставало дедалі самотніше, порожніше на серці і страшніше.

Внизу стихло. Аж потім, за якийсь час, грюкнули одні двері, другі. Надійці спочатку видалося, що хтось піднімається до неї, і вона зібгалася в клубочок від непереборно-незрозумілого страху. Але гупнули двері на ганку, клацнув замок, глухо хряпнула хвіртка, і знову все стихло.

«Що ж це я наробила? — в розпачі подумала Надійка. — Куди потрапила?»

Згадала: незабаром прийде Зігфрід. І їй стало від того ще страшніше. «Як пояснюватиму? З чого почну? Що йому казатиму? І як він взагалі до цього поставиться? Жах! Коли що... Коли правда... Хіба ж він зможе витримати таке? А що, коли ні? Коли...» — Надійка навіть не наважувалася додумати, так їй ставало страшно.

Після того гидкого скандалу, саме тоді Надійка відчула й зрозуміла, що скоро стане матір'ю. Відкриття те, замість порадувати чи принаймні хоч підбадьорити її, ще більше налякало. «Як же я тепер буду ще й з цим? І що робитиму?» — запитувала себе. З таким відчуттям, ніби оце раз відкілясь з-під зір, з радісної, що від неї аж дух захоплювало, височини неждано впала до глибокої і смердючої ями.

КОРОТКА ІСТОРІЯ ДУЖЕ ГІРКОГО ВІДКРИТТЯ

— А може... а може, й справді якийсь непорозуміння? — з острахом і несміливою надією сказав Зігфрід.

— Ще коли б не ті гроші, не Юлій,— пошепки відповіла Надійка, уникаючи його погляду, боячись глянути йому в стражденне обличчя.— Коли б не цей збіг... Та партія жіночих костюмів... Юлій... Після— Катерина й гроші...

Ні, то просто нестерпна мука — дивитися на нього. Ніколи ще не бачила його такого по-дитячому збентеженого, переляканого. Не думала, що й взагалі будь-коли таке побачить. Хоч, зрештою, чимало чого вона ніколи не сподівалася почути й побачити.

— Ну, що ж...— бліднучи і виправдовуючись так, ніби сам був головним винуватцем усього того, прохально ловив її погляд.— Та все ж... я спочатку спробував би з'ясувати усе сам... Розумієш, для певності. Для самих себе...

— Що ж,— пожаліла вона чоловіка.— Хіба я кажу, що ні. Я б і сама... Як би я хотіла, щоб усе це виявилось тільки поганим сном!

Вона так і не наважилася сказати йому про свою вагітність. Адже це замість радості тепер може завдати йому ще більшої гіркоти. А він і без того такий нещасний! Зовсім прибитий. І чого б тільки вона не зробила, на які тільки жертви не пішла, щоб тільки знову побачити його поблажливу усмішку, повернути йому отой звичний, з відтінком теплої іронії, жартівливий тон.

— Нещаслива ж ти, моя буйна головонько! — спробував він таки утриматися на колишньому рівні, спробував настроїти її чи швидше себе на якусь подобу гумору, але з того так нічого й не вийшло. Куди вже там до гумору! Добре й те що хоч без сліз.— Ну, нехай уже я... Ех, Надійко, Надієчко моя, а чим же ти завинила, що мусиш борсатися у тому болоті, якщо... якщо ото й справді... Ой, якого несерйозного та легковажного мужа підбрала ти собі в отому лісі, бідненька... Такого сліпого бовдура!

— А ти не повинен і не можеш брати на себе чужої провини,— знову пожаліла його,— хай це буде навіть провина...— вона хотіла сказати «рідного батька» і не зважилася, замовкла.

— І він же, зрештою,— вгадав її думку Зігфрід,— зрештою, знаєш, зовсім непоганий стариган... Ветеран-виробничник. Жодного інциденту. Премії. Грамоти. «Душа виробництва», як казала про нього ця сама, як її... Марина

Остапівна. Знову ж анкета... біографія без жодної плямки... В комсомолі з двадцять четвертого...— майже прогоснонав Зіґфрід.— Звідкіля ж це у нього, Надійко, як ти гадаєш? — запитав благально.

Але на цей раз Надійка не відповіла, промовчала.

Та він усе говорив, то звертаючись до неї, то ніби міркуючи вголос. То йому здавалося, що усе вже, на жаль, ясне, що його старий таки заплутався, і нічого не вдієш... І сина мучило вже тільки те, як, чому, що за причини зробили злочинцем людину, яку він добре знав і від якої ніяк і ніколи не чекав чогось подібного. Пробиував пояснити простими, майже банальними причинами, такими, що лежали на поверхні, котрі можна щодня вичитати з газетних заголовків: тиск старого, родимі плями, моральна нестійкість, скупість, загребушість, породжений зневірою в себе страх нестійкої людини перед тим, що вона зве «завтрашнім днем». Причини ніби зовнішні, якісь знеосіблені, ходячі. Та від банальності своєї вони, на жаль, не перестають бути істинами.

— Адже, по суті,— міркував він уголос,— у наш вік найскладніших суперечностей, водневих бомб — ми тільки не дуже охочі про це думати, закриваємо очі,— насправді... насправді як легко в цих суперечностях та нависаючих загрозах над цілим людством, як легко внутрішньо нестійкій людині пуститися берега, заплутатись. Та все ж, усе ж, коли думати про батька... Адже він у мене як кремій, такої витримки і незворушності.

Зіґфрід усе говорив, говорив, ніби й справді найголовнішим було для нього відшукати оту чисту, абстрактну істину. Хоч Надійка бачила і розуміла, що він ще остаточно не впевнився, не вірить, вірніше, не хоче ніяк повірити і намагається за зливою слів приховати і свій біль, і збен-теження, і страх. Хоч підтримати, впевнити самого себе тими словами.

А вона, Надійка, мовчала. Вона вже була впевнена, відчувала, що все саме так і є. Тільки їй було дуже шкода так одразу вбивати Зіґфріда і важко переконувати словами. Та й навіщо? Адже вони домовилися, що мусять спочатку переконатися самі твердо... Що ж, нехай і так. І Зіґфрід уже говорить, як він усе зробить для того, щоб твердо переконатися, як він усе переверне, поставить на ноги, коли виникне потреба, сам стане слідчим, Шерлоком Холмсом, але таки дізнається про все і докопається до істини...

Однак перетворюватися на Шерлока Холмса, щось там

перевертати, щоб докопатися до правди, не було потреби. Та й узагалі погані з них були слідчі. І той вихор, що налетів так несподівано, швидше перелякав їх першої миті, аніж збудив рішучість до негайної дії.

Тієї ночі вони так і не змогли заснути. І, лежачи тихо, не розмовляючи, чули, розуміли, що й там, унизу, також не сплять. Там також ніби сперечаються, щось переставляють. А Варвара Дормидонтівна, здається, знову раз чи два починала плакати.

Вранці, коли хряпнули внизу двері і Сидір Сидорович, здається, пішов, Зігфрід несміливо спустився вниз, тихо потоптався у передпокої і обережно прочинив двері до вітальні. Ступив крок, і одразу ж із жахним зойком: «Зіфіку! Загинули ми! Загинули, Зіфіку, рідненький!» — на груди йому впала мати. Це вже була не та, зовсім не та мама, яку він знав, любив і завжди навіть побоювався (батька він не боявся ніколи). Не та владна, певна своєї гідності, висока жінка з гострим поглядом холодних очей, вольовим обличчям і твердим, упевненим голосом. Де там! Перед Зігфрідом була, здалося навіть, значно нижча, погано чи й зовсім не розчесана, розгублена й одразу на кілька років постаріла жінка з блідим обличчям, зморшкуватою шиєю, з підведеними густими синіми тінями, безтямно скаламученими, переляканими очима.

Тулячись до сина тремтячим тілом, вона безпомічно тикалася головою йому в плече і груди. Схлипувала то тихо, здушено, а то раптом пискляво, різко скрикуючи, говорила, напучувала, благала плутано, безтямно, іноді, певне, вже й сама не розуміючи, що говорить, чого хоче від нього і що просить робити. Вона то безтямно кричала: «Загинули ми тепер, усі загинули! Господи, який сором! Рятуйся, рятуйся хоч ти, Зіфіку! Плюнь на нас, паскуд!..» А то починала клясти Надійку: «Мерзавка! Мерзавка! За наше добре! Це її, певно, навмисне підіслали! Он яка вона, сучасна молодь!» То благала: «Пожалій! Пожалій, прости нам, Зіфіку! Він же хотів як краще! Щоб тобі добре! Для тебе все!» То раптом каялась: «Я ж йому казала! Казала ще тоді: «Не зв'язуйся, не бери». Що ж ти, як же ти тепер будеш без нас, Зіфіку, синочку рідненький! — скрикнула, заривавши. І вже крізь сльози, що душили її: — Вони ж прийдуть! Може, вже йдуть... Заберуть, усе заберуть, нічого не залишать... Як же ти будеш, Зіфіку?! Господи! Треба рятувати... рятувати! Не можна ж так, Зіфіку! Треба схвати, зберегти для тебе!»

Вона несподівано кинулася до спальні, висувала шухляди від шаф, столів, щось розкидала, жбурляла на підлогу, тикала синові в руки. Якийсь одяг, якісь навіть золоті речі, прикраси, ще якісь гроші і навіть ощадну книжку.

— Іди, Зіфіку, скоріш! Сховай, збережи, бо залишишся голий і голодний без нас! Господи, Зіфіку!..

Вона зовсім не тямилася, що робить, наче збожеволіла. Нічого не заперечувала, нічого вже й не приховувала, вкрай розгублена від страху та відчаю. І Зіфрід стояв перед нею прибитий, безвільний, похололий. Було йому страшно, гидко і до фізичного болю жаль цієї знетямленої жінки, яка була йому матір'ю і зараз здавалася зовсім не схожою на неї. Стояв, не знаючи, що робити, як повестися, а в скроні бурхало неблаганно, владно, відчайсно: «Все... Виходить, усе... Виходить, так...» І вже не розумом, а чуттям, ніби сторонній, уяснив, з якою страшною легкістю розвалюється оця така міцна, здавалося, така благополучна, вічна родина Лелек, його родина. Падає, розвалюється, як зотлілий дерев'яний будиночок під подувом не зовсім ще й близької бурі. Отак зразу... Щент. Була — й нема. Була — й нема... Гордовита, самовпевнена, строга мати... Була — й нема. Невже ж насправді, не в ж? Може, вона збожеволіла? Може, він теж...

— Зовсім уже збожеволіла?! Зараз же мені замовч!

Голос був твердий, безжальний, ніби зовсім не батьків. Але на порозі стояв батько. Урівноважений, зібраний, такий, як завжди. І через те, що він був такий, як завжди, Зіфрід у першу мить його не впізнав і злякано відсахнувся. Бо саме й страшним, до божевілля страшним було те, що він стояв такий урівноважений і невразливий, як завжди.

— Стара дурепа! — все ж зовсім незвично, де там, неможливо раніш, вилаявся він, ступив крок і якимось навідіг, ніби з гидливістю, лівою рукою штовхнув матір від Зіфрїда. — До божевілля запакую! — сказав зовсім спокійно вслід Варварі Дормидонтівні, яка покотилася на канапу. І, обминувши Зіфрїда, як неживу річ, зайшов до спальні і почав діловито підбирати розкидані матір'ю речі.

А Зіфрід дивився на нього розширеними очима і не впізнавав, наче оце вперше у житті бачив цього зовсім чужого йому чоловіка. І в очах його стиг якийсь неприродний, крижаний жах.

Він так і не посмів захистити матір, побоявся і промовчав. Вийшов з кімнати ніби тінь, блідий як стіна, розбитий, нараз з блискавичною ясністю зрозумівши, що за одну хвилину втратив усе найдорожче, що мав.

Поволеньки, ледве переставляючи зі сходинки на сходинку ноги, зійшов нагору, безвільно впав на канапу і затулив обличчя руками...

Надійка ж, як тільки побачила його зблідле, перекошене обличчя, перелякані очі, одразу збагнула все.

«Немає нічого таємного, що б не стало явним,— подумала, дивлячись на його похнюплену постать з гострим болем жалощів і співчуття.— Бідний... Не потрібно було й Шерлока удавати... Як же йому боляче!» — жаліла, зовсім забувши про себе і не наважуючись ні про що запитувати. Ні, вона ждатиме. Ждатиме терпеливо, аж поки він, коли захоче і знайде за потрібне, обізветься сам.

Зіфрід лежав, затуливши обличчя руками, і навіть крізь заплющені повіки, крізь долоні усе ще бачив те, що відбулося зараз там, унизу. Бачив до невпізнання, до божевілля перелякану матір, спокійного і тому зовсім чужого батька, який діловито підбирає розкидані нею речі. Бачив розгардіяш у кімнатах, розкриті шухляди, білизну на підлозі й на стільцях. І якісь не бачені досі дрібнички, коштовності, якісь, певне, дорогоцінні речі... Його рідні Лелеки! Як же він, виходить, погано знав своїх батька й матір! Вони ж були завжди ощадливі, скромні й навіть скупенькі, його Лелеки... І жили завжди дуже скромно... Ніхто не міг би і подумати! Але ні, занадто багато побачив він зараз отих блискотливих цяцьок (він хоч і не зовсім, а знав їм ціну. Принаймні трохи більше, ніж Надійка), щоб можна було придбати їх на чесні заощадження... Який жах! Сором який! Його Лелеки... Як? І коли? І нащо?.. Для чого? Невже для нього?

Зіфрід скурушно хитнув головою і тихо застогнав. Потім важко випростався і винувато, очима, в яких застиг зляканий подив, глянув на дружину:

— Чи ти коли пробачиш мені оце все... увесь оцей бруд, у який я тебе затягнув, Надійко?

Криво посміхнувся і ще знайшов у собі сили, певне, востаннє у ті чорні місяці, хоч і гірко, та все ж пожартувати:

— Так... Маю батька... Зразковий, передовий, можна сказати, позитивний... злодій. Якже! Не курить, власне, не п'є, матері не зраджує... Інтелігент-бізнесмен... Тільки

його синові залишається тепер... напитися або втопитися...

— Зігфріде! Не смій! Не смій мені так по-дурному жартувати! — злякано зойкнула Надійка.

І він, відчувши гарячу, нестримну вдячність до неї, жаліливо посміхнувся, і очі його нараз виповнилися слізьми.

А вона, дивлячись на нього, відчула, що ні, він нізащо «не посміє»... І ще подумала: надалі він їй у цій справі також уже ніякий і не порадник, і не помічник. Сам потребуватиме поради, підтримки та захисту. Тепер уже одна мусить і діяти, і вирішувати за нього й за себе. Настав, Надійко, твій день. Може, перший, коли ти сама повинна діяти та вирішувати не лише за себе. За всіх! Твій, Надійко, Рубікон, який маєш перейти сама.

Не могла, не сміла і не хотіла вимагати від Зігфріда, щоб він сам підняв руку на батьків. Але вона сама до останнього захищатиме оте молоде, оте нове, оте майбуття, до якого прямували її дівчата і що не посоромилися використати, а то й плямувати злодійські брудні руки. Вона мусить бути і буде рішучою, хоч як їй не важко.

І вона сказала:

— У мене ніколи не було... Тобто я ніколи не знала ні батька, ні матері... І тому, можливо, я глибше, ніж будь-хто, розумію, що значить батько і мати... Я не хочу, щоб ти, ну... ти мене розумієш... Тобі не треба... Тебе зрозуміють... Нас зрозуміють. Але я сама — мушу! Одно слово, ти мене розумієш.— Потім, помовчавши, додала: — Ну і ще... Гадаю, що тут і пояснювати нічого. Залишатися мені тут після всього, що сталося і ще станеться, було б... ну... просто не те, що незручно... Ну, коли хочеш, навіть, як би це... майже непристойно. І тому ти сам...

Але він зрозумів це зовсім інакше. Певніше, зовсім не зрозумів. Злякано рвонувся з канапи, впав перед нею на підлогу, обхопив її коліна руками й безтямно, перелякано, так, що аж сама злякалася, заволав:

— Не треба! Тільки не це! Тільки не кидай! Не смій кидати!.. Без тебе я не зможу, чуєш, не зможу!

І було в тому пориві стільки справді щирого переляку, стільки пристрасті і глибокого, майже дитячого відчаю, що Надійка, нараз відчувши себе старшою, дорослішою, не витримала і навіть поблажливо усміхнулася.

ПЕРЕДІСТОРІЯ «ОСТАННЬОГО» УДАРУ, ЯКИЙ ВИЯВИВСЯ ЛИШ ПЕРШИМ

— Я мушу,— сказала вона Зігфрідові.— Певніше, я просто не можу далі тримати ці гіркі «знання» при собі...

Так, вона мусить... Ні, що ж вона зараз справді мусить? Кудись іти, щось комусь говорити, когось скликати на гвалт? Вона мусить, мусить насамперед хоч з думками зібратися. Все спокійно обміркувати, збагнути, що ж сталося, що діється, що вона справді знає і куди з тим податися чи принаймні з ким порадитися... Вона мусить, найперш, дуже часинку побути наодинці, щоб хоч зосередитись. Адже вона оце вперше в житті близько зіткнулася з таким...

Ні, їй ще не час, ще рано йти на фабрику. Але вона просто не може...

Надійка вийшла з дому. І коли простувала вулицями, здавалося, що всі люди звертають на неї увагу, що всі вже знають. Не думала наперед, куди піде. Але потягнуло до міського парку. Забилася там у найдальший, найглухіший куточок за кущами черемхи. Поблизу нікого не було. Порожньо, безлюдно і... страшно. Так, страшно. Ніби вона — маленька дівчинка, заблукала серед лісу, не може знайти дорогу додому. Або як тоді, коли її умовляли обов'язково зважитися на операцію апендициту. А вона страшенно злякалася не операції, а того, що заплуталася, бо та операція була не потрібна, але вона нікому не могла довести, що просто попала в дивне, незвичайне становище.

І от вона знову попала в становище, про яке ніколи не думала. Їй незвично, тривожно і... страшно, що таке ще, виявляється, може траплятися. Старе, гидке й мертво ще може простягати руку до живого, до чистої радості її дівчат, до найясніших мрій та широких поривів.

І ще її хвилює і страшить своєю невідомістю той крок, що його вона має зробити, той її Рубікон, який мусить переступити, ще не знаючи, не уявляючи, як, коли і де вона це зробить. Знає лиш, що не подарує, відплатить, не вагаючись, за образу, якої завдано їй та всьому новому й чистому. Хоч разом з тим, коли подумає про Зігфріда, про те, що це ж зруйнується ціла родина, зрештою — її родина, стає Надійці моторошно. Адже вони, ті люди, до яких вона вже звикла,— її родичі. І їх якось по-особливо-му навіть пожаліти можна. Певне, спочатку вони просто заплутались. І їх треба рятувати також. Але для порятунку

найперш слід відрубати і відкинути все, що було попереду. А цього без болю не зробиш. І тут ніхто тобі не зарадить, тут справді потрібна операція. І вона мусить іти на це з усією рішучістю. Тільки як, з ким порадитися, куди піти? Та, зрештою, байдуже, куди йти і кому сказати! Однаково ж, як казала тьотя Тося: правда завжди є правда, а що правда, то не гріх.

Ну от. Хто ж їй зможе дати якнайкращу пораду, коли не тьотя Тося, її рідна тьотя Правда?

Світлани Кирилівни дома не застала. Квартира на дві кімнати у невеличкому двоповерховому будиночку на схилах Дніпра була замкнена. Вікна запнуті фіранками. В сусідів теж нікого не було. Незаміжня вихователька жила завжди одна, коли, звичайно, не зважати на те, що майже щодня у неї гостював хтось із колишніх вихованців дитячого будинку.

Сподіваючись дочекатися Світлани Кирилівни, Надійка якийсь час прогулювалася алеєю скверика, що тягнувся понад високим берегом Дніпра. Вона то ходила, то сиділа на лаві, вдивляючись у рідні з дитинства сині манливі задніпровські простори. Час від часу ловила себе на тому, що, власне, приглядається і прислухається зараз більше до себе, бо дивилась і не помічала ані глинястих урвищ, порослих кущами шипшини, ані берестів та старезних осокорів, ані синьої гладіні поцяткованого жовтогарячими кружалами острівців Дніпра, ані фіалкової даліни по той бік річки.

З кожною хвилиною чекання Надійку дедалі більше опанувало гостре відчуття самотності, загубленості і навіть тривожної, напівсвідомлюваної беззахисності. Іноді те відчуття ставало нестерпним. Тоді вона підхоплювалася з лави і бігла до знайомого будиночка, який ось уже більше години зустрічав її тишею і безлюддям.

Нарешті дочекалася, помітила здаля, що двері в будиночку вже розчинені навстіж.

Однак не Світлана Кирилівна, а сусідський хлопчак, дванадцятирічний школяр Павло, зустрів її в невеличких сінях. Видно, він щойно повернувся зі школи. Не заходячи до кімнати, кинув перев'язані вузеньким паском підручники та зошити просто на підлогу і, збивши форменого, з твердим козирком кашкета аж на потилицю, зосереджено порався в переплутаних нутрощах маленького радіоприймача. Та так захопився, що й не помітив, коли Надійка на ганок зійшла. А вона, поглянувши на хлопця, на його заклопотане, зосереджене обличчя, зовсім несподівано поду-

мала: «Мабуть, отаким того вечора і тієї ночі був мій братик Грицько». Подумала, аж похолонувши від тієї несподіваної думки, тихо привіталася і запитала:

— Чи ти часом не скажеш, коли повернеться Світлана Кирилівна?

— Вона не сказала,— не одриваючись від приймача, відповів Павло.— А може, й сказала татові. Бо він удосвіта проводжав її на станцію. А тато повернеться аж о сьомій...

— А хіба вона кудись поїхала? — стривожено запитала Надійка.

— Ну да! — здивовано подивився на неї Павло.— Прийшла вчора увечері телеграма. В Ростові тяжко захворіла її сестра...

Вчорашня незвична олов'яна вагота знову натисла на плечі, гарячою млістю розлилася по всьому тілу. Надійка стомлено сперлася на одвірок. Постояла так якусь хвилину, потім повернулася і мовчки, важко переставляючи ноги, пішла до хвіртки. Ступала тихо, розслабленими, хисткими ногами. Щось у її ході, у всій постаті здалося Павлові дивним, і він довго, навіть стурбовано дивився їй услід, аж поки вона й не сховалася за рогом.

А вона йшла як у тумані, розслаблена і знеможена. Ніби сподівалася від цієї зустрічі хтосьна-чого, ніби мала тут вирішити справу всього свого життя, а замість того зазнала гіркого розчарування...

Як йшла вулицями, пересідала з трамвая на тролейбус, добираючись до фабричного гуртожитку, майже не пам'ятає.

А дівочий гуртожиток зустрів її відгомоном ще не закінченого, ще вируючого позавчорашнього свята. В кімнатах її дівчат, тепер уже робітниць бригади комуністичної праці, було повно вазонів, позношуваних чи не з усього гуртожитку. На столах, підвіконнях і на підлозі у карафках, глечиках і просто у відрах мерехтіли пишні букети осінніх квітів.

Дівчата зустріли Надійку веселим гомоном, обступили, сяючи щирими усмішками. Показували телеграми та привітання, хвалилися подарунками: книжками, набором патефонних пластинок, квітами, що їх прислали товариші з райкому комсомолу. Одно слово, тут владарювало радісне свято, піднесений настрій, нічим не затьмарені почуття, що опановують людей після нелегкої, але великої, радісної для всіх перемоги.

І лиш глянувши на ті рідні, усміхнені обличчя, приму-сивши й себе усміхнутися стомлено та болісно, Надійка одразу зрозуміла: нічого вони ще не знають. І твердо ви-рішила: нічого вона їм зараз і не скаже. Просто не зможе затьмарити їм настроїв, погасити оці сяючі усмішки, оцей іскристий блиск очей, зіпсувати всім їм велике свято за-служено здобутої перемоги.

Збуджені, щасливі, радісно заклопотані дівчата того дня, на щастя, так і не помітили її пригніченого стану. Вони ме-тушилися, весело сміялись, частували її цукерками, тістеч-ками, приміряли на неї свої обнови, декламували вірші.

А вона, втративши всю свою жвавість, стомлено сиділа в кріселях та лиш кволо, жалісно усміхалася. Сиділа і дивилася на них, щасливих і задоволених своїм щастям і тим, що вони нічого ще не знають. Та коли б і знали, то однаково — далекі й недосяжні для того бруд. Отак ніби й справді вони були вже у тому новому, щасливому і, го-ловне, чистому, і на макове зерно нічим не заплямованому світі, а вона залишилася десь тут, по цей бік невидимої стіни, загрузла в багні, борсається відчайнно і не може ви-рвати з нього обважнілих ніг...

І коли вже дівчата почали збиратися на зміну, вона по-думала, що ось настала хвилинка залишити їх, а самій іти і хочеш не хочеш пірнати у той липкий бруд, може, з головою. Надійку охопила така млість, що все перед її очима раптом поповзло вбік, замерехтіло, потім нараз по-темніло, і вона на якусь хвилину навіть знепритомніла.

Наполохані дівчата поклали її в ліжку, роздягнули, шпу-вали на неї водою, давали щось нюхати, дзвонили, викли-каючи лікаря...

Опецькувата, низенька літня жінка — лікар з районної поліклініки — спочатку заклопотано вислуховувала її, випи-тувала, де та що турбує, хмурячись похитувала головою і викликала ще одну лікарку — молодшу, високу з сивим пасмом у чорному волоссі. Вони ще якийсь час термосили та допитувалися у неї вдвох, а потім, поглянувши одна на одну, нарешті значущо усміхнулися.

Одно слово, обидві лікарки, на щастя і на превелике її вдоволення, пояснили той приступ лиш якнайнатуральні-ше — звичайною вагітністю і тим, що у молодих жінок по-дібні приступи бувають досить часто.

Заспокоєні дівчата пішли на зміну, а вона, стомлена, перехвильована і намучена, зовсім несподівано для себе за-снула міцним сном у Василичиному ліжку.

Її ніхто не турбував, не наважився не те що будити, а навіть без особливої потреби у коридорі повз двері проходити. І вона, прогаявши так цілісінький день, прокинулася аж тоді, коли в кімнаті і за вікнами стигли каламутні осінні сутінки.

Прокинувшись, ще деякий час лежала розслаблена, ніби після далекої прогулянки чи якоїсь втомливої роботи, пригадуючи, де вона, чого і що з нею сталося. Тіло було ще важке, в голові дзвеніло, але неприємної млості вона вже не відчувала. Полежала, простягнула руку навмання, намацала на тумбочці мармурову підставку електричної лампи, знайшла вимикач і ввімкнула світло.

І одразу на те світло, мов білий пухнастий метелик, до кімнати впурхнула білява повненька Наталочка.

— А як вам? — запитала водночас і співчутливо, і трохи ніяковіючи. Вона єдина у всій бригаді Василянки зверталася до Надійки на «ви».

— Спасибі,— відповіла, з приємністю і теплотою вглядаючись у одверте, по-дитячому ще наївне кругленьке Наталчине личко. Відчувала зараз, що їй отут, у цій кімнаті, разом з цією дівчиною, особливо добре їй затишно, і вона нізачо б нікуди звідси не пішла. Вона, зрештою, і справді може залишитися і залишиться тут зі своїми дівчатками.— Спасибі, Наталочко! Тільки я хочу, коли ви не проженете мене, щоб ти, як матимеш час, допомогла мені...

У короткому листі вона писала Зігфрідові, що додому повернутися не може, просто не має сили, дуже з цього приводу переживає, просить вибачити їй, зрозуміти, що вони зустрінуться завтра. Лист заклеїла у конверт і попросила Наталочку передати чоловікові у власні руки. Про те, що незабаром стане матір'ю, вона знову так і не зважилася йому написати.

Не варто їй говорити, що те доручення Наталочка виконала з особливою старанністю. Бо не минуло їй години, як Надійка вже читала листа від чоловіка.

Зігфрід писав, що йому дуже прикро, соромно і дуже сумно. Що він просто не може без неї, хоч і до гуртожитку прийти не зважиться, бо незручно. Він цілує її, вибачається, що дуже-дуже завинив перед нею, і знає: все це не так просто, надто гірко, і він навіть не уявляє собі, як це сталося і що буде далі. Це — мов несподіваний ураган, який налетів на них обох, на всю їхню родину.

Надійка читала листа, і їй було до сліз сумно, боляче і шкода чоловіка. А дівчата тим часом збиралися до кіно,

припрохували її поїсти смачних тістечок, на які вона зараз і глянути не могла, але соромилася й відмовитись, щоб їх ненароком не образити. Не знала, як і бути. Аж поки догадливіша з них, Василинка, запропонувала замість тих тістечок яблуко і звичайного чаю з лимоном.

А потім ще була довга, майже безсонна, якась бездонна ніч розвхрених думок, ніч нових роздумів. Сказати б, ніч перед боєм. Чого-чого тільки не передумала і не згадала Надійка тієї ночі, лежачи у Василинчиному ліжку, прислухаючись до тихого, з дитячим мурмотінням, сну пухнастенької Наталочки! Не раз і не двічі проходило перед її очима те, що сталося, усе її таке незвичайне життя, все, що лише могла уявити собі в майбутньому, в своєму новому становищі. Але про що б вона не думала, неодмінно і обов'язково з невблаганною послідовністю все поверталася й поверталася до однієї, найважливішої зараз думки, до одного запитання: що це з нею діється? Невже ж вона таки й справді боїться? Лякається того рішучого кроку, який має і мусить, зрештою, зробити? Невже ж це саме від того зовсім не властивого їй почуття страху вона оце так мучиться, розкисла, зовсім розгубилася?

Тієї ночі дістала вона з сумочки отой заповітний патрон, поклала на долоню, притулила його до гарячої щоки і думала, і вирішувала найголовніше... Відчуваючи полегкість од того, що гладеньке металеве тільце патрона остуджувало розпашілу щоку, вона немов бачила в темряві ту невідому, майже легендарну дівчину, якої навіть і уявити собі як слід не могла. Але ж колись вона жила, а може, ще й зараз десь живе. І навіть писала їй листа з тої далекої героїчної далечини. Надійка намагається уявити її обличчя, хоч би яку рисочку, хоч би вираз очей — і не може. Уявляється лиш нечітка постать. І Надійка бачить, як заходить вона місячної ночі до хати бабусі Мотрі, бере її, маленьку, сонну дівчинку з качаном кукурудзи в руці, на руки. А потім залишає патрон зі своїм дивним листом до неї, не тієї маленької, а теперішньої, дорослої Надійки... Цікаво, скільки їй було років, отій Я. К.? Стільки, як зараз Надійці, чи менше? Невідомо... Хоч вона, мабуть, подруга і ровесниця Галі і могла бути тоді молодша, ніж Надійка тепер. Що її примусило вибачитися перед Галею? За що просила вибачити? Що спонукало її написати Надійці ті слова? І що вона тоді відчувала? Чи боялася?.. Вона ж з'явилася незабаром після того, як підпільники спалили чи підірвали цукроварню, убили німецького жан-

дарма, коли есесівці за те спалили ціле село, розстріляли багатьох людей, скрізь нищпорили, наче оскаженілі пси. А вона, звичайна дівчина, прийшла з оцим патрончиком. Як вона, боялася? Тремтіла? Був у неї страх? Було вагання?.. Ой, певне, що ні! Ті, хто боявся і вагався, мабуть, ночами тоді не ходили. Адже їх ніхто не гнав і не примушував. А може, й був страх? А вона, Надійка, боялася б чи ні?.. Вона сама відчувала б страх? Певне ж, відчувала б. Але так само, як і ота незнайома, незнана Я. К., таки узяла б себе в руки, загнала б той страх аж на самісіньке дно душі. А потім, згодом, може, і звикла б зовсім не боятися. І все ж отой страх... То зовсім не такий страх, коли він і був. Адже то зовсім інше. Там: ось — ворог, а ось — я, і поруч — смерть. А тут... Невже і тут страх? Адже тут зовсім інше. Смішно ж навіть і думати про небезпеку чи там смерть, та щось же й тут...

А втім, не тільки це. Адже зараз і вона втрачає те, що вже раз утратила в дитинстві. Раз і назавжди... Хоч потім і була ілюзія, що знову знайшла нехай не кривну, а все ж свою родину. А тепер мусить рубати, мусить втрачати знову. Та вона, зрештою, сама вже відпадає, як мертва. А все ж... і гірко, і страшно.

Та страшно чи ні, однак — неминуче. Бо того, що маєш зробити, ніхто за тебе не зробить. Твій обов'язок — захищати радість твоїх дівчат, радість твого нового світу, твого майбутнього від гнилизни й паскудства! І таки мусиш знайти в собі мужність і рішуче підняти руку проти гидоти та бруду за правду й чистоту. Набратися рішучості, перейти свій Рубікон. І все... Далі вже слово за іншими.

От тільки де він тепер, отой уже ніби й невидний, пересохлий струмочок, який, здається, переступити зовсім не важко? От тільки куди ступити? Як? До кого спрямувати перший, вирішальний і, по суті, останній чи єдиний крок, щоб переступити оцю просто неймовірну в наш час бриту?

Гадаючи, куди найперш податися, Надійка, звикла завжди всі справи вирішувати на людях (раніш у дитячому будинку, потім в інститутському колективі), тепер теж не сягала думкою поза ворота фабрики. А до кого йти? З ким говорити? Справді, з ким?.. Директор Марина Остапівна? Чомусь не хотілося звертатися до неї, саме до неї, яка вважала Сидора Сидоровича чи не найміцнішою своєю опорою у всіх найважливіших економічних та навіть технічних справах фабрики. А тепер Марина Остапівна,

виходить, попадає мало не в таке ж становище, як і вона, Надійка... Секретар парткому, високий, зовсім сивий красень з громовим оксамитним баритоном і густими, як у Діда Мороза, бровами? Надійка його ще майже не знає. Або, певніше, він її зовсім не знає, і доведеться довго й нелегко для неї пояснювати своє становище і місце у всьому цьому... Та й до того ж чула від дівчат, що він учора пішов у відпустку. Перед очима в Надійки зараз постало сухувате, майже аскетичне, чимось несимпатичне їй жіноче обличчя. Софія Маложон?.. Так, саме вона. Невідомо чому, але саме і тільки вона — Софія Маложон!

ІСТОРІЯ З ІІ РУБІКОНОМ

Вони зіткнулися віч-на-віч у довгому темному коридорі, недалеко від дверей парткому, і одразу зупинилися, ніби задалегідь умовившись про цю зустріч.

— Очеретна? — нащось перепитала Маложон. — А я зараз думала про тебе і збиралася запросити.

«Певне, вже все знає... Або щось чула», — холодючи, подумала Надійка і тихо сказала:

— Добрий день, Софіє Федорівно... Я до вас.

Маложон круто обернулася і пішла попереду, Надійка вслід за нею. У довгій, на одне широке вікно, прикрашеній двома портретами кімнати парткому велика квартира широко відчинена. І все ж застарілий сморід тютюнового диму застоявся так міцно, що не вивітрювався, певне, ніколи. Ним уже назавжди просякли, здається, зелені гардини над дверима та вікном, зелене сукно на столі, вишнева, з зеленим бережком килимова доріжка, сірий диван, стільці під стінами, ще один довгий полірований стіл і навіть шафа з скляними дверцями та важкий сейф у кутку.

— Сідай, — наказала Маложон рівним, безбарвним голосом, вмощуючись край приставного полірованого стола. З виразу її обличчя не можна було вичитати анічогісінько. Воно, як завжди, строге, сухе і замкнене.

Надійка сіла навпроти неї, через стіл, і поклала руки на чорну сумочку, в якій завжди носила патрон. Глянула на Маложон, ловлячи вираз її очей, але нічого так і не вловила.

— Слухай, Очеретна, — промовила Маложон, втупивши погляд у коричневу поліровану стільницю і прикривши очі синюватими повіками. — Ми збиралися сьогодні на партко-

мі розглядати твою заяву.— Вона говорила так само рівним, безбарвним голосом, в якому не можна було розпізнати ніякого виразу почуття, зовсім не добрати ставлення до того, про кого вона говорить.— Однак до нас надійшов один матеріал. Ну, не те щоб там щось особливо компрометуюче, але... він усе ж вимагає пояснення.

— Гаразд,— покірно згодилася Надійка, вертячи в руках сумочку і все ще гадаючи, що йдеться про те, про що думає, турбується і що гостро переживає вона сама.

— Розумієш... у твоїй справі зовсім чи, певніше, майже зовсім нічого не сказано про старшу сестру. Розумієш, до тебе це, звичайно, не має ніякого відношення. Сестра — то сестра, а ти — то ти, і потім, її ж немає в живих, так? — І, не дочекавшись підтвердження, вела далі: — Та все ж можуть подумати, ніби ти щось приховуєш чи навмисне уникаєш пояснень. Одно слово, пишуть, що твоя сестра при німцях на тимчасово окупованій території працювала у німецькій друкарні і щось там, звичайно, друкувала. І, певне ж, не за Радянську владу, як ти й сама розумієш...

— Я розумію,— чомусь зовсім не здивувалася ані тій заяві, ані розмові Надійка. Зараз це було для неї простим непорозумінням, яке дуже легко з'ясувати. І тому, що жила вона іншим напруженням, відповіла так само спокійно: — Мені йшов тоді лише четвертий рік, і я нічого не пам'ятаю. Сестра...— вона хотіла сказати «загинула» і поправилась: — Сестру заарештували німці, і вона десь зникла... безвісти ще тоді, в сорок першому році. Я нічого не можу твердити певно. Але сестра, зі свідчень, які в мене є, таки працювала при німцях у районній друкарні і, — я про це розпитувала, — нічого, крім звичайних фінансових рахунків та ще бланків, там не друкувала. До того ж її на цю роботу взяли примусово, працювала вона дуже короткий час, і... у мене теж є певні підстави твердити, що працювала вона там за завданням підпільників.

Надійка розкрила сумочку і аж на самому дні намацала гладенький, холодний патрон. Хотіла спочатку витягнути кульку, показати листа, але завагалася, затримала руку і почекала: що ж скаже Маложон.

Маложон сказала:

— Гаразд... Значить... візьми ось папір.— Вона вирвала дві середні сторінки з зошита, що лежав тут же, на зеленому сукні стола.— Он чорнило та ручка, і зараз же про все коротенько напиши, щоб усе було ясно.

То була завада, майже непереборна перешкода на шляху того, для чого йшла сюди Надійка. І щоб негайно подолати ту перешкоду, вона випустила з пальців патрон, покійрно взяла папір і, якусь хвилину подумавши та зосередившись, почала швидко писати.

Маложон зовсім на неї вже й не дивилася. Поклавши перед собою ще якийсь, тепер уже загальний, зошит, щось там зосереджено підраховувала й занотовувала.

Письмове пояснення забрало всього хвилин, може, з п'ятнадцять і зайняло чотири неповних сторінки зошита. Не перечитуючи написаного, тільки промокнувши важким мармуровим пресом, Надійка розписалася, мить подумавши, поставила дату, знову прсмокнула і подала Маложон.

Маложон одірвалася від своїх підрахунків і, видно, не дуже-то й уважно, з рівним, замкнутим виразом сухуватого обличчя, пробігла очима написане. Надійка дивилася на неї і думала: правильно чи неправильно вона вчинила, що нічого не написала в поясненні про патрон, а лише послалася у загальних виразах на певні свідчення декого з односельців; і про те, яким стане обличчя Маложон, який вираз з'явиться на ньому, коли вона розповість, для чого сюди прийшла.

— Гаразд,— закінчивши читати, промовила зовсім уже байдуже Маложон.— Гаразд... Ясно.— І, трохи помовчавши та подумавши, додала вже енергійніше, рішучіше: — Добре! Гадаю, що все ж розглянемо твою заяву сьогодні. Немає ніяких причин затримувати. Жодних підстав. Приходь на комітет. Сьогодні о третій.

Поклавши папір біля себе, вона, не дивлячись на Надійку, вже знову втупила погляд у свій загальний зошит. Але тут Надійка сказала:

— Я, мабуть, попрошу не ставити сьогодні цієї моєї заяви на комітет.

Спочатку зміст її слів до Маложон, певне, не дійшов. І лиш за якусь мить вона рвучко звела голову і здивовано зиркнула на Очеретну.

— Як це не ставити? Чому?!

— Я хочу, щоб ви мене перед тим... тобто зараз... вислухали.

— Вислухати? — ще раз з цікавістю зиркнула на її змарніле обличчя Маложон і рішуче відсунула вбік загального зошита.— Добре... Я тебе слухаю.— Підперла щоку долонею лівої руки і, приготувавшись слухати, дивилася кудись у стіну повз Надійку.

Стримано, тихо, майже не хвилюючись («Певне, ота Софїна безпристрасність та врівноваженість передалась і мені»,— майнула думка), почала Надїйка розповідь з того, як її дівчата двічі шукали і ніде не могли знайти в магазинах своїх виробів... Розповідала, не розтягуючи, стисло все, що пережила, про що думала і довідалася, побачила з тих днів і аж до вчорашнього ранку...

Софія слухала її тепер уважно, зосереджено, але так само з замкненим, незворушним, тільки посуворілим обличчям. А коли Надїйка скінчила, вона, не повертаючи голови, лиш скосивши очі, кинула на неї бистрим, гострим, ніби аж сполоханим поглядом темних очей і запитала зовсім зміненим, вібруючим голосом:

— І ти можеш сказати, посвідчити це скрізь, перед усіма?

— Так,— тихо, але з внутрішньою переконаністю і переконливою твердістю відповіла Надїйка.

— Гаразд...— Вона ще мить дивилася на Очеретну отим гострим поглядом, потім прикрила очі віями і вже ніби стомлено чи й полегшено сказала, як зітхнула:— Гаразд... Ти знаєш, щось подібне останнім часом таки відчувалося... Щось підозріле... Ну, гаразд!..— нараз обірвала себе, шарпнувшись усією постаттю до телефону і (то була, певне, перша помилка Маложон) в нерішучості зупинилася.— Гаразд... Порадимося, подумаємо. Приходь о третій на комітет.

Партком, як у дуже небагатьох промислових організаціях, складався тут майже наполовину з жінок. Вела засідання, сидячи у твердому, з потемнілими дерев'яними бильцями кріслі, Софія Маложон. Праворуч від неї, обіч стола, заклавши ногу за ногу, відкинувши назад голову, увінчану кучмою рудого волосся, без перерви димлячи сигаретою, вільно й зручно сиділа в кріслі Марина Остапівна. Ліворуч — за довгим гладенько полірованим столом, на звичайних стільцях — самі жінки. Висока, кістлява (певне, вже років за п'ятдесят), з передчасно постарілим, худим обличчям робітниця-швачка Текля Сорока; молоденька веснянкувата й червонощока Настя Семенюк — бригадир з панчішно-шкарпеткового цеху; по-хлоп'ячому підстрижена, чорна, як галка — її звали Галею,— інженер Чорноволенко і Антоніна Костецька. Навпроти, так само в ряд,— кремезний, низенький і широкоплечий, з білим, ніби вигорілим на сонці чубом, в окулярах, секретар комсомольського комітету фабрики Купчинський; поруч — сивий

худенький технік з демобілізованих артилеристів-офіцерів Копилов і ще один, з порожнім лівим рукавом, гостроносий завідуючий складом Гнат Окунь. І осторонь, ліворуч під стіною, запрошений на засідання Софією Маложею (друга і, певне, вирішальна її помилка) спокійний чи, певніш, незворушний Сидір Сидорович.

Сидір Сидорович був для Надійки на комітеті прикрою несподіванкою. Прикрою і, сказати б, незрозумілою несподіванкою. Щось у неї аж здригнулося, коли раптом побачила його. Однак відступати було вже пізно та й непотрібно. Вона вже настроїлась, мусила раз і назавжди покінчити з тим, відкинувши будь-яку нерішучість. І коли Софія Маложею надала їй слово для термінового й важливого повідомлення, вона підвелася, зібрала всю свою рішучість, всю свою силу та витримку і, впершись долонями в поліровану гладінь стола, рівним, що ледь-ледь дзвенів од стримуваного хвилювання, голосом почала...

Те хвилювання та напруження пробивалися в неї ледь помітною дзвінкістю голосу (який, однак, за хвилину-другу вирівнявся), блідістю змарнілого обличчя та ще хіба тим, що її волошкові очі тепер зовсім потемніли. І думки, не раз і не двічі передумані, лилися вільно, ясно, струнко влягаючись одна за одною, різко вимальовуючи перед тими, хто її слухав, несподівану, важку, майже неймовірну в своїй потворній виразності картину.

Вона говорила, не дивлячись на них, не бачачи їхніх облич, але відчуваючи, як гостро кожен з них сприймає її розповідь і як замикаються, кам'яніють їхні звичайно спокійні, а в декого навіть усміхнені обличчя. А вона все говорила, кидала тихі, але такі важкі, ніби свинцем наляті, слова у ту глибоку, до болю насторожену, живу тишу. Вона й сама знову відчувала болючу потворність тих слів і їхню стриману, але гнівну зненависть. Надійка знала — то був її Рубікон. І розповідала, як і перед тим Софії Маложею, усе, що, зрештою, в силу випадкового збігу обставин стало їй відоме, з усією рішучістю та переконаністю у своїй правоті.

І коли скінчила, то спочатку якось інстинктивно відчула: в кімнаті конденсується таке незвичайне, таке високе напруження, що від нього аж у вухах дзвенить.

І в тому напруженні, у тій тиші, й справді, ніби вона прорвалася та вибухнула громом, несподівано задзвонив телефон. Трубки ніхто не підняв. Телефон подзвонив і

змовк. У кімнаті знову залягла тиша. Якесь нестерпна, до болю у вухах, оглушлива тиша...

З присутніх на парткомі про те, що вона розповіла, досі знали тільки двоє: Софія Маложон і він... Сидір Сидорович. Хоч він, можливо, і не сподівався почути про це саме тут, саме зараз і саме з її вуст. Решта почула про це вперше. До цього їм таке навіть і на думку не спадало.

«Як же вони?.. Що?..» — подумала про них Надійка і несміливо одвела погляд од дзеркально відполірованої поверхні стола.

Перше, що впало їй в очі, це чиєсь зовсім незнайоме обличчя: обличчя зовсім старої, повної жінки. Воно було ну просто крейдяно-біле, те обличчя. І на тій крейдяній блідості, поверх драглисто обвислих, наче з тіста, м'ясистих щік, над круглими, знебарвленими від несподіваного удару очима, страшно, ніби в мертвої, чорніли п'явки нафарбованих брів та ще кров'яніла тоненька рисочка губів. Лише з рудої збитої кучми волосся Надійка догадалася, що то сидить перед нею, оповзаючи всім тілом у крісло, з погаслою цигаркою в руці директор Марина Остапівна.

Надійка швидко одвела погляд від того застиглого обличчя і ще боязкіше глянула вздовж столу... Побачила хоч не розгублені, але якісь задерев'янілі, посірілі і просто приголосмшені обличчя. Немов сковані несподіваною і надзвичайною гострою незручністю, якої, коли б і хотіли, в ту мить не могли б приховати. Адже він, один з тих, про кого йшла мова, сидів тут, поруч, ще серед них, хоч уже й чужий, уже відрізаний, уже ворог. І саме тому, що кілька хвилин він ще був свій, такий, як усі, а тепер несподівано, одразу поміж ними стала непрохідна стіна, у першу хвилину було так гостро незручно. Це їм — людям, що мали якось осудити його, так боляче незручно... А він? Той, що довів сам себе до такого, як же йому? Чи думав, що настане ж колись оця хвилина?! І як же він зустрів її? Що — він?! Адже оця гидлива незручність, схвильованість позначились і на сухому, замкненому обличчі навіть уже підготовленої Софії Маложон!

Звичайно, їй, Надійці, напевне, було найважче і найнезручніше. Хоч найгостріший момент тієї незручності вона вже пережила раніш, ще тоді, коли жбурнула йому на стіл годинник з браслетом та пачку грошей. Вона все ж переступила свій Рубікон...

Надійці раптом нестерпно захотілося (хоч на одну лише думку про те стало моторошно) скосити очі і хоч крадькома

зирнути в його бік. Зирнути, пересилуючи почуття страху та огиди, змішаної з жалощами. Так, саме страху, як людині, що боїться відчуття глибини, але примушує себе розплющити очі й глянути вниз, у запоморочливу, засмоктуючу безодню з якогось п'ятнадцятого поверху чи з вікна літака.

Не могла Надійка пересилити, заглушити свого страху. І все ж глянула. Глянула крізь той страх, глянула майже безтямно і побачила зовсім спокійне, звичайне, яке звикла бачити завжди, не спотворене навіть удаваною посмішкою, обличчя. І очі — звичайні. У виразі, в погляді, здається, жодного напруження чи ще там чого. Звичайний погляд звичайних очей нічим не враженої людини.

«Що це?! Ніби й не про нього!» — подумала Надійка, вже не відриваючи погляду од цієї зовсім спокійної, не підкреслено впевненої в собі, витриманої людини. Навіть у постаті нічого такого — ні напруження, ні розслабленості. Уже чого, а саме такого вона не сподівалася ніколи й нізащо! Щоб так витренувати себе, підготувати до всього, так триматися! Та це, коли б нічого й не було, а тільки просто так несправедливо вислухати отаке, як помилкове звинувачення, та й то... Чи це їй, може, так лише здається? Але ж ні... От він ворухнувся і звичайним, буденним рухом злегка почухав пальцем над лівою скронею. І мовчить і дивиться отак собі знічев'я, немов хоче тим сказати: «Ну, мовляв, а що ж далі буде?..»

Далі Софія Маложон відсунулася разом зі стільцем од столу і здушеним від напруження голосом запитала:

— Які будуть думки, товариші?

Але всі, як і до того, ще приголомшені несподіванкою і гострою незручністю, мовчали.

— Може, ви... — Софія Маложон якусь хвилюк ніяково вагалася. — Може, ви... Сидоре Сидоровичу?..

— Я? — тихо, не дивуючись і не обурюючись, спокійно перепитав він. І, не чекаючи на відповідь, одповів сам собі: — Коли ви мене покликали сюди тільки для цього, то... — він лиш на одну мить витримав паузу, — то з цього приводу мені просто нічого тут сказати. Просто немає мені такої потреби... І взагалі у мене саме з часом... Одно слово, дуже ніколи. І... з вашого дозволу, я краще піду... Ви вже тут якось без мене...

І він справді підвівся. Підвівся, безперечно ж, ображений у своїх найглибших почуттях, навіть і не виказавши, не зрадивши тієї образи. Він підвівся і звичайною, рівною

ходою, як зі звичайної, та ще й нецікавої йому наради... пішов до дверей.

Усі мовчали. А він неквапливо ступав по килимовій доріжці через усю довгу кімнату. А Надійка зі сполоханим виразом застигло в очах подиву дивилася йому вслід, у його широку, кремезну і трішки не зсутулену спину, спину людини, певної себе, спину чоловіка, який знає, куди іде і що йому потрібно. Дивилась і не розумом, не свідомістю, а усім своїм еством, незбагненими ще відчуттями починала розуміти й переконуватися,— наливаючись отією знайомою їй від учора ваготою та втомою,— що оцей удар, у який вона щойно вклала всі свої сили і волю, оцей Рубікон (вона його, здається, таки переступила і стоїть, ледве тримаючись на ногах), що все це... зовсім і далеко не кінець. Можливо, тільки перший крок. Тільки важкий початок.

І ЩЕ ІСТОРІЯ ЗА ІСТОРІЄЮ, І ВСІ ПРИКРІ

На третій день по тому Надію Очеретну викликав до себе зовсім молодий, але рідкочубий, з залісинами над високим лобом слідчий.

Вислухавши її розповідь, по кілька разів перепитуючи і з'ясовуючи в деяких місцях, він усе записав до протоколу. Записував старанно та дуже довго. Так, що Надійка від того стомилася, потім навіть дещо роздратовалася та відчула глуху досаду і на того слідчого, і на його нудну, як їй здавалося, неквапливість.

Закінчивши протокола та давши їй розписатися на кожній сторінці, він, нарешті, стомлено одкинувся на спинку стільця і, скинувши всю попередню, може, аж занадто підкреслювану офіційність та холодну недоступність строгості, поглянув на Надійку з-під примружених, пухнастих, як у дівчини, вій допитливими, усміхненими очима і сказав, не криючи своєї досади, звичайним, як говориться у казках, людським голосом:

— Слухайте, Очеретна... Коли все оте, що ви тут розповідаєте,— правда, коли ви не помиляєтесь і вам так не показалося, то... чи хоч уявляєте, хоч зараз усвідомили, як ви з вашою Маложон напсували справі і все переплутали? Тобто заплутали не ви, а ті всі. Але ж...

— Я вперше в житті зіткнулася з такою гидотою. Звідкіля мені було знати, куди та як... Та ще під гарячу руку.

— Ну, знаєте... Так-то воно так. І вперше, й інше... А все ж ви живете не на закинутому острові і вже, слава тобі господи, не маленька...

— Маленька не маленька, до справи це не стосується,— розсердилася Надійка.

— Гаразд, ви мене тільки правильно зрозумійте,— заспокоїв її слідчий,— звичайно, що з воза впало, те пропало... І, знявши чуба, за головою, чи якимось там навпаки... Одне слово, я попрошу вас надалі, по можливості, звичайно,— не втримався, щоб не вколоти й собі,— коли вже й не допомагати слідству, то принаймні не заважати...

— Коли я вже так вам напсувала, то... зрештою ваш обов'язок був стежити за таким і... викрити все це й без мене. Ви саме за це отримуєте зарплату, а з мене на ту зарплату податок виховують.

— Ну, знаєте...— відступив слідчий.— Усе це так... Але ж без громадськості, без широкої допомоги всіх радянських людей ми теж не можемо. Одно слово, хочу просити вас ось про що: поводитися на роботі й дома так, ніби нічого й не сталося, ніби ви нікому нічого й не говорили і ніби вам ніякого діла немає ні до чого. І нас ви теж знати не знаєте і бачити не бачили... Я, звичайно, не кажу, що при пильній та пагальній потребі не виключено, а навіть і слід чи то відвідати нас, чи повідомити.

— Ну, я своє зробила. Обов'язок свій виконала. Тепер діло за вами. І мене ви вдруге можете бачити тільки у тому випадку, коли хтось або щось (поза вашою пильною увагою) безпосередньо загрожуватиме нашій державі.

— А те, про що ми зараз мали розмову, по-вашому, не загрожує?

— Загрожувало, але тепер, коли я передала все у ваші надійні руки...

— О, ви, бачу, високої думки про свою шановну особу. Але ж можливе й таке, що людина може себе і дещо переоцінити...

— Ні, щодо мене такої загрози не існує. Ви знаєте, я тепер за вашою посильною допомогою справді глибоко усвідомила, що наробила тут безліч дурниць і неймовірно вам напсувала. Однак, зважаючи на те, що ви досі не встигли зробити цього ж, тільки більш кваліфіковано, мені залишається тішити себе хоч тим, що гукнула на гвалт.

— Однак про вас не скажеш, що вам бракує почуття власної гідності, ні, не скажеш...

— Ні, я серйозно! — і справді вже цілком серйозно сказала Надійка.— Знаєте, коли ви оце батькували мене за непотрібну паніку, я пригадала одного розумного чоловіка, який ще в дитинстві потішив мене приблизно в такій же ситуації, тільки в далеко меншою загрозою для громадського спокою. Він тоді навіть похвалив мене і підтримав словами Леніна про те, що краще іноді невдало сказати правду, ніж промовчати, коли діло серйозне.

— Чимсь заперечити вам мені зараз важкувато. Але... це залежить, як кажуть, від конкретної ситуації. Звичайно ж, слід обов'язково говорити правду, хоч би навіть невдало. Але, вірте моєму досвідові, у даному випадку і для нас, і для діла було б далеко краще, коли б ви сказали свою правду вдало...

На поважні слова того молодого слідчого про його досвід Надійка таки не втрималась і посміхнулася.

— Даремно ви так скептично посміхаєтесь,— помітив він і витлумачив дещо по-своєму.— Дуже буду радий, коли вам не доведеться жалкувати чи каятись...

Тоді Надійка не збагнула, на що натякав слідчий, однак пізніше змушена була згадувати ті його слова не раз. І щоразу все з більшою та більшою гіркотою.

Та й тоді одразу, як тільки вийшла від слідчого, не лише відчула, але вже й добре розуміла: поводитися так не навмисне і просто не від доброго настрою, а від досади на себе, не усвідомленого ще відчуття, що вона таки справді розгубилася, погарячкувала, зробила щось не так, від неясного ще передчуття чогось непевного, недоброго. «Ні, мабуть-таки, бувають у житті випадки, коли однієї сміливості ще недостатньо, коли вона вирішує ще далеко не все...»

Спочатку глухе, ще не до кінця усвідомлене невдоволення жило в ній, як досада, що часто викликала нервові збудження. Але згодом, з дня на день, з тижня на тиждень посилюючись, почало переростати мало не в постійне роздратування і свідому гостру досаду та злість на себе.

Намагалася поводитися (та, власне, й поводитися) так, як просив її той слідчий. Але вже хоч би з того, що жила не вдома, а в дівочому гуртожитку, що хоч і глухий, а пішов-таки навколо розголос про якісь непевні (пов'язані з її ім'ям) справи, виходило, що жити і вдавати, ніби нічого і не сталося, було вже неможливо. Та й ті, кого вона так гостро, можна б сказати, трохи не смертельно

зачепила, усі ті відомі їй зовсім не відомі їй шахраї просто вже не могли (хоч і як старалися) поводитися так, ніби нічого їй не сталося...

Звичайно, за матеріалами засідання парткому прокуратура взялася провадити слідство. Було піднято на ноги все і скрізь, де треба, проведено якнайпильнішу ревізію. Кожного з тих, кого Надійка назвала (а серед них і якогось Бориса, що його прізвища вона не знала і який виявився досить помітною фігурою у керівництві промисловістю міста), було без зайвого розголосу, обережно та вміло допитано, а в декого влаштовано навіть обшук. Але все те ніяких наслідків не дало і жодного більш-менш ґрунтовного підтвердження повідомлених Очеретною фактів не принесло. Ніяких грошей, ніяких ощадних книжок, ніяких коштовностей, крім золотого годинника з браслетом, ніяких «лівих» товарів, незареєстрованих верстатів, жодної нестачі сировини чи готової продукції не виявлено. Документація теж скрізь, як кажуть, в ажурі. І не просто в ажурі, а в зразковому.

Ті, кого допитували, теж нічого не повідчили.

Катерина знати не знала не те що якогось там Юлія чи Бориса, а навіть і Сидора Сидоровича. Та, власне, й Надійки. І, звичайно ж, ніколи їй ні про що з тією Очеретною не говорила. Костюми? Так... Вона справді купила їх кілька по магазинах (доскіпливий слідчий навіть вимагав указати, в яких саме магазинах), бо вони дуже «ходові» і, перепродавши, на них можна було непогано заробити. А в неї десь на Донеччині дуже тяжко захворіла матір, допомогти ж їй ні з чого... А щодо скандалу того вечора, коли бригаді Василя Павлюк присвоювали звання комуністичної, то їй справді один дурень перед тим доливав у вино чи пиво горілки чи коньяку, вона таки сп'яніла, але ні того, як опинилася в клубі, ні скандалу біля буфету, а тим паче якоїсь Очеретної зовсім не пам'ятає. І взагалі певна, що то така ж самісінька вигадка, як і розмова в парку. І якщо та Очеретна буде й надалі її отак оббріхувати, то вона, Катерина, не злякається нічого і, коли що, потягне її за наклеп до суду...

Катерина заперечувала абсолютно все. Заперечувала впевнено, гаряче й рішуче. А пізніше і взагалі (назавжди чи лиш на якийсь час) зникла з горизонту, ніби подавшись до старенької хворої матері.

Ті ж, інші, з міських торговельних та промислових організацій, виявили тільки своє обурення.

А Сидір Сидорович, той і взагалі лише знижував широкими плечима. Злегка, ледь-ледь. Він не вважав за потрібне не тільки виправдовуватись, але навіть і говорити про таке. Він просто стояв вище того всього. І його репутація старого кадровика, одного з чільніших «стовпів» фабрики, також стояла вище того всього. Він працював собі, як і раніш. Ніхто з ближчих співробітників не насмілювався, звичайно, його ні про що запитувати. А сам він поводився так, ніби нічого нічого не сталося і... ніколи й не станеться. Розповідали,— та й то стисненим голосом,— ніби заходив він раз наодинці до кабінету Марини Остапівни... І, можливо, саме відтоді, а може, й незалежно від того, по всій фабриці поволеньки, навіть до тих, хто перед тим про Очеретну нічого й не чув, дійшли чутки, що вона, Надійка, Сидорова невістка, чомусь кинула свого чоловіка. Чи навпаки — він сам її прогнав, у чомусь там (діло молоде й темне) підозрюючи а чи й упевнившись цілковито. Звідки — від нього, директора, а чи від кого іншого поповзли ті чутки, того вже ніхто не знав. А чутки крадькома, поволеньки собі повзли. Непевні, неясні й невиразні. І про те, між іншим, що Сидора Сидоровича нібито допитувано і в нього був навіть обшук. І слід сказати, що лиш дехто з свідоміших на фабриці подумав: «Хто ж його знає, буває всяк...» Всі з дедалі більшою цікавістю зустрічали й проводжали поглядами до того багатьом зовсім не відому Очеретну. Була в тих поглядах цікавість, допитливість, а часом і одверта неприязнь. Більшість з тих, хто знав Сидора Сидоровича давно, ще з часів, як він прийшов у їхній трест молодого людиною і молодим спеціалістом, нишком йому навіть співчували, не насмілюючись, звичайно, з простої делікатності висловлювати того співчуття вголос.

Активніше поведилась на фабриці (звичайно, з чуток, бо все те діялося за закритими дверима), навіть гарячкувала тільки Маложон. Однак її гарячковість, викликана насамперед бажанням виправдати свій поспіх з постановкою того всього без жодного попередження і підготовки на партком, особливого співчуття чи підтримки не знаходила. Не було поки що (чи й взагалі) до того вагомих підстав.

Слідчий, який через деякий час викликав Надійку вдруге, ледве стримував свою досаду.

— Слушайте, громадянко Очеретна, нічого ж, ну, нічого ж не підтверджується. Що ви можете на це нам відповісти? Що?.. — І, досадоючи, іронізував: — Знаєте, Очеретна, у тій дуже цікавій і влучній цитаті, яку ви навели

під час нашої першої розмови, є такі слова: «Коли діло серйозне...» Ви що, певне, не надали їм належного значення? І тепер я вже й не доберу: чи то справа виявилася несерйозною, чи тільки... Ну, як би вам так делікатніше сказати... Одно слово, у ваших руках були такі вагомі докази, і ви їх випустили, не скористалися з них. І нас тепер от збили зі сліду, заплутали... Знаєте, хоч би й ви були на моєму місці, мимоволі постало б запитання: як, на якій підставі вам, вашим словам я повинен вірити?

А Надійка тепер уже навіть і «не костричилася», бо ясно розуміла, що й при першій зустрічі «костричилась» лише від досади, від невдоволення з самої себе.

— Тепер... тепер,— щось обмірковуючи, дивився поза неї слідчий,— у вашому становищі міг би бути хіба що один-єдиний вихід...— Він помовчав, барабанячи пальцями по столу.— Повернутися до чоловіка, помиритися з родичами, а там... Час, знаєте, велике діло.

— Ні! — спалахнула, зашарівшись, Надійка.— Ні! — гукнула з ноткою гніву чи болю в голосі.— Нізащо! Так я не можу. Не вмю. У мене так ніколи не вийде. Ніколи не виходило. Нічого в собі я ховати не вмю. І, одно слово, не буду. Не будемо про це...

— Ну, що ж,— посміхнувшись, розвів руками слідчий.— Я, власне, так, між іншим, чисто рефлексивно вирвалося. Прошу вибачення. Що ж, доведеться якось уже самим розплутати цей клубочок... Народ ми звичний і знову ж, як ви тоді казали, зарплату за це отримуємо.

Так... Життя, виявляється, буває не лише важке, але й (що значно гірше) не таке пряме, просте і зрозуміле, як Надійці досі здавалося. Ні, таки даремно вона тоді не порадилася з кимось розумнішим чи досвідченішим, ніж ота прямолінійна Маложон. І як жаль, що не було тоді тьоті Правди!

От, наприклад, даремно також поставилася вона тоді в парткомі так байдуже, як до дрібниці, до Софійного запитання про сестру Галю. Навіть з'ясувати, хто ж то таки сюди написав, хто про те знає, забула чи не захотіла. Одмахнулася тим коротеньким поясненням та й забула. А воно, виходить, теж не таке ясне та просте, як здавалося...

Справа з її прийомом у кандидати до членів партії після того парткому та в тій ситуації якось сама по собі, за мовчазною згодою і комітету, і самої Надійки, відклалася. Хоч Маложон після того пояснення (та й усіх тих подій)

все ж не забула про неї і вирішила послати запит ще й до Скального. Мовляв, квапитись однак нікуди, а з'ясуванню істини те ніколи не завадить...

Відповідь не забарилася. Прибула, можна сказати, більш ніж вчасно. Прийшла ґрунтовна, вичерпна, з поширеними відповідями навіть на такі запитання, на які Маложон і не натякала.

Зокрема писалося, що її, Надії Очеретної, як такої, взагалі у Скальному не знають. Бачили тільки один раз, коли вона приїздила і вчинила незаконний скандал (наче бувають скандали ще й законні!) чесним трудівникам за хату, що їй зовсім не належала. У відповіді зовсім не згадувалося про її тата, який загинув на війні, зате з категоричною рішучістю твердилося, що Галя не просто працювала на фашистів, а співробітничала з ними в друкарні. А брат був убитий ніби за обставин неясних, але таких, що ніякого відношення до підпільної боротьби не мають. Так само, як не мають ніяких підстав кимось розповсюджені чутки про нібито якусь участь у підпільній боротьбі взагалі будького з Очеретних. І, зокрема, Галини Очеретної, яка, найпевніше, виїхала на роботу до Німеччини добровільно і, мабуть, там і залишилася, не бажаючи й боячись повертатися на Батьківщину.

Останнє твердження було надто підступним і образливим і завдало Надійці болючого удару. Незважаючи на те, що Софія Маложон нічого від неї і не вимагала, а тільки вислуховувала з сухим і неприємним виразом обличчя, Надійка вперше відтоді, як одкопала той патрон з листом, не заради себе, а заради доброї пам'яті сестри і тієї невідомої Я. К., вийняла його з сумочки, розповіла всю історію і показала того таємничого листа з патрона.

Софія Маложон вислукала мовчки. Обличчя її було й залишилося таким самим — сухим і непроникним.

«Невже її анітрохи все це не вразило?» — з подивом подумала Надійка.

Та Софія Маложон була з людей і справді невразливих. Вона завжди і в усьому мала себе за людину справедливу, але здійснювала ту свою справедливість дещо по-своєму, аж занадто вже офіційно та беручи про всяк випадок усіх і все під сумнів.

— Воно-то так, — сказала, гостро, але незворушно глянувши і на той патрон, і на ті листи. — По-перше, розумієш, якщо навіть усе те, що пишуть про сестру, й правда, тебе воно ніяк не стосується. Ти виховувалася зовсім в

інших умовах, сестри навіть і не пам'ятаєш... По-друге, можливо, все це було, щось ті дівчатка там і справді пробували робити... Але, розумієш, у підпіллі їх ніхто ж не залишав, ніхто нічого офіційно їм не доручав...

— Товаришко Маложон! — майже злякано, нестямившись вигукнула Надійка. — Що ви говорите! Слухайте, а що, коли б ті сотні тисяч розстріляних і закатованих, яких і справді офіційно ніхто нікуди не посилав і не призначав, що, коли б їм хто сказав перед тим, як їм розклеювати партизанські листівки, розгвинчувати рейки чи йти у розвідку... сказав, що їх, коли вони залишаться в живих, хтось десь і колись після перемоги ще запитає: «А хто вас залишав у підпіллі? Хто вам те доручав? Адже ви неорганізовані і...»

Але Маложон не вразило й це.

— Не перебивай, Очеретна! По-перше, багато ж примазувалося.

— ...і йшли на смерть! — не втримавшись, докинула-таки Надійка.

— Не перебивай. А по-друге, ніхто ще не сказав і не довів, що твоя сестра розстріляна чи хоч засуджена. А потрете, я вже сказала...

Що вона ще сказала, Надійка вже майже не слухала. «Але ж брат, брат розстріляний!» — хотіла вона ще гукнути, відчуваючи, як кров шугає в скроні. Але не гукнула, промовчала. Останнім часом вона вже трохи навчилася стримувати себе, свої почуття.

Взагалі в її житті раптом почалася зовсім нова, незвичайна, несподівана і важка смуга. Кожне її хоч трохи невдале слово оберталося проти неї, било по ній нежданим бумерангом. Кожен незначний промах, кожна дрібниця переростала в конфлікт, у «принципову справу», часто заводячи її в тупик і безвихідь. З усіх боків почали сипатися на її голову несподівані, болючі, зовсім несправедливі удари. А вона не могла ні відвернути їх, ні довести свою правоту, хоч, здавалося, кожному могло б бути зрозуміло, що все вона робила тільки з добрими намірами, а часто була до якоїсь із тих історій і зовсім непричетна.

Усього того прикрого, болючого, часом зовсім незрозумілого за якихось чотири місяці сталося так багато і налітало воно на неї так несподівано, заганяло часом у таку безвихідь, що не тільки найближчі друзі, а навіть і вона сама вже вагалася — чи то прикрий випадок, а чи, може, й справді вона сама у чомусь та завинила? Від того можна

було не лише впасти у відчай, можна було зовсім згубити віру в себе, в людей, у все на світі. Можна було просто збожеволіти.

І вона не знає, що б з нею було і як би вона себе почувала, коли б думала, що ті удари й нещастя падають на неї справді випадково, ніби з волі злої долі, коли б не зрозуміла ясно та чітко — звідкіля, хто і для чого спрямує на неї ті удари.

Спочатку, коли воно тільки починалося, Надійка, може, через свою наївність чи недосвідченість, навіть і гадки не мала, що все це може мати хоч якийсь відношення до того її виступу на парткомі і до стосунків з старим Лелекою. І, головне, починалося все з таких порівняно дрібниць, що вона їм спершу особливого значення не надавала.

Справді, яке відношення могла мати до Сидора Сидоровича якась довідка чомусь випадково розлюченого на неї культовика зі Скальнівської селищної Ради, можливо, навіть родича чи свояка тих дрібненьких людців, які живуть у зовсім не потрібній їй хаті Очеретних?

Потім... Коли точно відомо, що твій батько загинув, захищаючи Сталінград, матір убито гітлерівською бомбою, малого брата вбили поліцаї, сама з п'яти-шести років виховувалася у дитячому будинку і довідалася про справжнє своє прізвище лиш у вісімнадцять років, то... В середині п'ятдесятих років, навіть за умови, що твоя сімнадцятирічна сестра, яка зникла безвісти на самому початку війни і якої ти зовсім не пам'ятаєш, хай десь там, напевне ж, примусово, і працювала, то зробити з того звинувачення, якусь «справу» не те що просто неможливо, але таки смішно. Хіба що тільки можна розраховувати на ледь помітну пляму, хоч таку, як макове зерно, що, на думку декого, все ж мусить залишатися навіть і після найстараннішої, так би мовити, «реабілітації».

Потім... Коли точно відомо, що чоловіка вона не кидала, то дрібницею, не вартою уваги, були й ті чутки, що ніби вона кинула чоловіка чи чоловік її. Правда, дрібниця, про яку тебе ніхто не запитував. І тому ти не могла нікому й нічого пояснити, і... ті чутки повзли та й повзли собі без кінця.

Потім... Неприємна, звичайно, була історія з анонімкою. Якоїсь суботи, коли Зігфрід затримався у себе на фабриці, вона з своїми дівчатами увечері пішла до кіно. Було з ними й двоє хлопців — друзів і знайомих когось із дівчат. Після кіно всі, і вона з ними, зайшли до кафе і випили

разом кави. А за день-два Зігфрід одержав брудну анонімку, яка мала кинути тінь уже на її жіночу честь... Знову ж була то дрібниця. І Зігфрід мав з того лиш зайвий привід для жарту. Він сказав, що це навіть до речі, бо останнім часом приводів до жарту у нього щось зовсім не траплялося. І все ж Надійці і прикро, і гидко... Прикро й гидко тому, що Зігфрідові було й так нелегко. Бо хоч заходи слідчих органів були й тактовні та обережні, чутки (зовсім перекручені) про непевні справи старого Лелеки повзли по місту, залітаючи й на фабрику до Зігфріда. І він іноді відчував на собі скрадливі, допитливі позирки. Та й хтось приніс чутку про ту анонімку аж у Василичину бригаду. Отже, ще й це пішло розгулювати по фабриці. Дрібниця, але... рисочка до рисочки, і, зрештою, може скластися певний портрет, певна думка. Хай зовсім викривлена, але ж на те й розрахована. Ніхто ж того самогукки перевіряти не стане. А думати, прикидати нікому не заборониш!

Потім... Не заглухло ще неприємне почуття від тієї анонімки, почалася історія з дитячими костюмчиками... Цех одержав замовлення на партію дитячих трикотажних костюмчиків. Мав і добрий сріблясто-синій трикотажний матеріал, ніжний на дотик, тонкий, приємний з вигляду. А от піднаряд — матерію на підкладку, поясочки і шлейки, підшивку до сорочечок і навіть гудзики з бази виписали такі грубі, неякісні, що ніяк до того матеріалу не пасували. Надійка вчинила опір, посварилася навіть з головним інженером, але, незважаючи на те (чула стороною, що її підтримав сам Сидір Сидорович), нічого не домоглася. Іншого, мовляв, піднаряду зараз немає. Тоді вона категорично заборонила заносити до цеху неякісну сировину. І, зрештою, свого таки добилася. Дрібниця!.. Це тягнулося кілька днів. Сталася затримка, і цех, уперше за багато місяців, а то й років, занизив план. «Завал» ударив по фабриці в цілому, відбився на зарплаті, кинув пляму на бригаду комуністичної праці Василяни Павлюк, що теж, уперше за три роки, недовиконала місячного плану. І у всьому тому звинуватили (і так звинуватили, що вона й сама завагалася) насамперед її, Надійку Очеретну. Почали «проробляти» на нарадах і засіданнях, на неї спрямувалося невдоволення робітниць, у яких знизився заробіток, на неї вже дехто почав спихати й відповідальність за підрив авторитету бригади комуністичної праці. І хоч уся бригада стояла за неї горою, сама Надійка сприймала ту історію як

велику прикрість. І то вже була не дрібниця. То вже складалася її ділова, професійна та й людська характеристика. І все те муляло її досить довгий час. Вона за собою таки відчувала прикру провину перед дівчатами, яких отак, бажачи лише добра, підвела...

А потім... пішло й пішло.

Одного дня з кладової цеху зникло, ніби в повітрі розтануло, близько п'ятдесяти метрів шовкової підкладки для жіночих трикотажних костюмів. Зникло так, що, коли б не накладні, можна було б подумати, ніби та підкладка ніколи туди з головного складу й не надходила. Штрафи, вирахування з зарплати, ганьба на всю фабрику... По тому торговельна база робить рекамацію фабриці на цілу партію жіночих костюмів. У всіх тих костюмах — плями на шовковій підкладці. Плями хімічного походження в деяких місцях навіть пропалили тканину... І майже всі ті плаття вийшли не лише з трикотажного цеху Очеретної, але й більшість із бригади Василини Павлюк. У центрі всіх тих невдач і недоглядів — Надійка Очеретна. Штрафи, знову вирахування з зарплати, загальне невдоволення в цеху, догани в наказах, останні попередження...

І, зрештою, скандальна історія з експериментальним пухнастим капроновим полотном і... останні слова Марини Остапівни:

— Будемо вас судити!..

Справа з прийомом її до кандидатів у члени партії, звичайно ж, так і повисла в повітрі. Життя нарізно від чоловіка, ночівлі в дівочому гуртожитку. Заглухла, здавалося, назовсім, — хоч, може, десь і велося там слідство, — справа з викриттям шахраїв та злодіїв. Справа, яка хочеш не хочеш знову ж ніби оберталася ганьбою на її голову. А Маложон якось навіть і фразу таку кинула: «Ти мене страшенно підвела, Очеретна!» І нарешті чи не найстрашніше — несподіваний, різкий злам, несподіване й особливо прикре їй Зігфрідове падіння...

І хоч, власне, аж до останніх днів явно ніхто її не кривдив, не ображав і не вичитував їй, усе ж становище Надійки на фабриці з дивною послідовністю, якось само по собі, ставало дедалі нестерпнішим, поки, зрештою, не опинилась вона перед близькою перспективою не лише піти з фабрики як невмілий, незугарний, недбайливий працівник, а навіть стати перед судом...

Надійка змарніла, схудла, прибита тими нещастями, які сипалися на неї звідусіль. Ходила, ніби зацькована,

мовчазна, до того ж вагітна і, по суті, позбавлена чоловікової підтримки.

Мабуть-таки, могла б розгубитися, впасти у відчай і наробити з того відчаю та безвиході ще хтозна-яких дурниць. Могла б... Коли б у неї не було дівчат, перед якими, правда, її брав сором, бо вважала, що завдає їм великих прикрощів. Дівчат, які були тепер її основною моральною опорою, її душевною силою. Саме з допомогою своїх дівчат Надійка подумала і збагнула, звідкіля на неї сиплються оті удари і хто та навщо їх спрямовує. Тільки вони, дівчата, підтримали її, допомогли зібрати всі свої сили, зосередитися, вистояти і, ніби збоку, поглянути на своє становище і поміркувати.

Надійка почала думати, зважувати і, врешті, прийшла до висновку, що всі ті прикрощі, нещастя не з її вини, що, навпаки, вони є найкращим підтвердженням її правоти у всій тій досі не розкритій історії з шахраями.

І, тільки зрозумівши те, вона знайшла в собі нові сили зібрати всю свою волю і всю свою злість в один кулак, щоб вистояти, не впасти, дочекатися і перемогти. Бо, припустімо, навіть так... хай вона сама і хтозна-що... навіть і загинула. (Могли б її і знищити, мало що трапляється в боротьбі). Але все ж залишається таким, яким і мусить бути! Істина однаково на її боці, і хоч би яким шаром заліг увесь цей намул, переможне життя однаково змиє його, і однаково (як говорила тьотя Тося, яка, до речі, ще не повернулася з Ростова) правда є правда, а що правда, то не гріх... І правда, сказана навіть невдало, все ж залишається правдою.

ТЕМНІ ІСТОРІЇ

Та розуміння того, що це не звичайний збіг обставин і не ланцюг випадковостей, а найсправжнісінька організована битва, битва в темряві, прийшло до неї не одразу.

Першим наштовхнув її на думку про ту битву Зігфрід. І той день, коли він спрямував думку дружини в такому напрямі, був для неї тричі нещасливий. Крім усіх інших нещасть, вона того дня з жахом зрозуміла, побачила, що може втратити, ні, що вже втрачає Зігфріда.

Саме того дня торговельна база повернула фабриці браковані жіночі костюми. (Вже після події з заваленим планом, викраденою підкладкою та багатьох інших при-

кростей). Окрім усього, рекламація торговельної організації мала впасти на весь цех ще й досить важким матеріальним тягарем. Жінки-робітниці були злі, роздратовані й зиркали на неї (саме чомусь на неї) сердитими, гострими поглядами. Вже склалася, певно, така думка, що в усьому винна саме вона. А дівчата, її дівчата, з якими вона так добре починала, стежили за Надійкою засмученими, співчутливими і (чого вона ніколи в житті не могла стерпіти) жалісливими очима.

Ледве дочекавшись зміни, Надійка вибігла на вулицю і пішла тротуаром так, без мети, просто куди ноги несли.

Був кінець листопада. Над містом, чіпляючись за високі антени телевізорів, пливли на захід темні, розкошлані хмари. Ляпотів ріденький, мокрий сніг. Падав на асфальт і одразу ж танув. Під черевиками чавкотіла чи то грязюка, чи то просто вода. Тьмянний і короткий осінній день на очах згасав, але ліхтарів ще не запалювали.

Вона йшла і якимось важко, ніби через силу, думала про те, що, мабуть, і ця остання неприємність теж упаде на її голову, що вона знову щось мимохіть прогавила і в чомусь, нехотячи, завинила. «Невже ж я стала така незугарна та незграбна? Адже раніш за мною такого не водилося! Чомусь всеньку всьпу і літо нам з дівчатами так добре йшлося в роботі, а тепер... Може, не в роботі річ? А чому ж тоді щоразу, коли тільки що станеться в цеху, навіть і за найдоброзичливішого розслідування, навіть за найкращого до себе ставлення, однаково і невблаганно випадає так (і я сама навіть мушу з тим погоджуватись), що провина завжди моя, і тільки моя?!»

Вона йшла і мляво, стомлено цідила свої думки, і тьмяні вулиці в косій сітці мокрогo снігу, заболочений асфальт, темні куполи парасольок на тротуарах і сірі, мокрі стіни будиночків — усе місто здавалося їй якимсь незнайомим, ніби чужим і незнаним. І часом, коли озиралася навколо, не впізнавала одразу, де вона йде.

Так ідучи, дивлячись лише собі під ноги, вона натикалася на людей, часом когось штовхала, іноді хтось штовхав її, однак Надійка не зупинялась, йшла далі, навіть голови не підводячи. І коли, зіткнувшись з кимось який уже раз, ступила машинально вбік і сердито підвела голову, то навіть і тоді не одразу впізнала, не одразу зрозуміла, що зовсім випадково зіткнулася віч-на-віч із Зігфрідом.

Уже світили, виявляється, електричні ліхтарі. Вони зіткнулися на якомусь ніби й незнайомому їй розі вулиці.

Стояли тепер одне навпроти одного біля високого цегляного муру. І Зігфрід усміхався так по-дитячому жалісливо, чудно та незвично, що Надійка аж здригнулася тривожно від тієї усмішки...

Був він без шапки, чуб спадав йому на високого білого лоба мокрими кільцями, хутрянний комір коротенької шкіряної куртки піднятий. На ногах грубі, з товстою підшвою черевики.

Надійка поклала долоню на його зігнуту в лікті руку, і вони пішли поруч.

Вона не любила скаржитися нікому і ні з якого приводу. Але цього разу... Вона його вже два дні не бачила. Відчувала себе такою самотньою сьогодні, і на душі в неї було гірко й кривдно. І Надійка заговорила якось несподівано для самої себе. Поскаржилася, хоч і намагалася ще бадьоритися, ніби глузуючи з самої себе і з тих історій, з яких останнім часом не може ніяк вибратися.

Зігфрід вислухав її мовчки, здавалося, навіть з особливою увагою. Потім нараз спіткнувся так, що вона його ледве утримала, зупинився і, повернувшись до неї обличчям, сказав, незвично затинаючись:

— Знаєш, Надієчко... Я починаю б... боятися...

— Чого ти починаєш боятися?

— Їх, знаєш, старушенціє... багато, а ти... ти в мене одна.

— Нічого не розумію.

— А я розумію... Ти, звичайно, їх усіх, у тому числі мого предка, врешті-таки запроториш туди, де й Макар телят не пас... Але я боюся... Такі речі легко не даються. Їх багато, а ти — одна...

— Почекай, може, я не так зрозуміла, — перебила його Надійка, насправді вже починаючи розуміти і дивуючись тому, як це вона не встигла про це подумати. — Але ти хочеш сказати, що все це не випадково, що...

— Так, хочу сказати! — гукнув він ніби роздратовано і поточився на хистких ногах, чіпляючись за її руку. І раптом гострий горілочаний дух ударив їй в обличчя, і вона, холодіючи, ще не вірячи тому, але вже жахаючись, побачила, зрозуміла, що він... її Зігфрід, її спортсмен, який ніколи нічого спиртного в рот не брав (тим навіть пишався!), зараз стоїть перед нею зовсім п'яний.

Перше її бажання було зойкнути голосно, злякано скрикнути, заплакати, бо те, що оце вона побачила вперше,

просто приголомшило її і здалося найстрашнішим з усього того, що останнім часом навколо неї діялося.

Однак вона таки стрималась. Одвела погляд убік, змушуючи себе будь-що хоч зовні здаватися спокійною, будь-що не виявити перед ним того, що вона бачить, розуміє його стан, міцно затисла його лікоть, ішла поруч і розмірковувала. Адже йому й так важко та соромно перед нею. «Виходить, щось таке сталося ще. Все це, зрештою, довело його, що він таки не витримував. Це так... Але, певно, був іще і якийсь конкретний поштовх, саме зараз, саме сьогодні. Але який?» Вона конче мусила б знати, але так і не зважиться, нізащо не зважиться розпитувати, щоб не викрити себе, щоб він не зрозумів, що вона все бачить, усе розуміє... «Треба удати, треба не помітити, треба... Може, мене, може, це випадок... Адже всяке трапляється... Може»,— наполохано і розгублено думала вона з невимовною гіркотою.

А він уже знову йшов, ніби кваплячись куди, хисткою, розслабленою ногою, ведучи її в глиб тьмяно освітленої вулиці. Йшов і говорив... Говорив, не змовкаючи, плутаючись у словах, гублячи їх і знову знаходячи. Говорив якимось не так, зовсім інакше, не як той... колишній, упевнений у собі, поблажливо-іронічний і доброзичливо-зверхній Зігфрід. Ні, він говорив квапливо, знервовано, мовби аж наполохано. І чулося за тією розмовою і те, що він п'яний, і те, що йому незвично бути п'яним, і те, що йому соромно, і те, що він схвильований, навіть розгублений, і те, що йому боляче і хочеться втекти від самого себе.

Надійка йшла за ним припишлася, розгублена і пририта. А він усе повторював і повторював, що йому страшно за неї, що він сам ганчірка й боягуз, що він не може без неї, і так уже все це остогидло... На роботі, на вулиці йому соромно і страшно поглянути людям у вічі. Дома, там, у їхній кімнатці, пустка й страшна самота. Внизу — пекло. Мама влаштовує істеріку за істерікою, кидається на батька з плачем та докорами, проклинає її, Надійку, а потім благає сина, щоб він ішов, біг, негайно розшукав її і просив, благав, щоб вона повернулася, вибачилася перед батьком і щоб усе це скінчилося.

А батько... Батько, чим більше до нього приглядається, тим усе загадковішим і навіть страшнішим він йому здається. Він просто приголомшує матір з одного слова, примушує її змовкати з одного погляду. Він ніби кремень...

Мовчить і тільки іноді буркне: «Ет, дурне сало... Коли хочеш, щоб про мене й справді думали, дуй — галасуй і плач... Революція від цього не постраждає!.. А їх я ще навчу свободу любити!..» — кидав укінці, та не до матері, а загрожуючи комусь не присутньому в домі, може, навіть їй, Надійці. А з ним, Зігфрідом, за весь час не перекинувся про це й словом. І коли обшук несподіваний був, слова не промовив. І жодна рисочка в нього на обличчі не здригнулася.

Тепер йому, Зігфрідові, гидко приторкнутися до будь-якої речі. Все здається крадене і брудне. А в нього на роботі сьогодні на прохідній підійшов один знайомий і просто запитує: «Скажи, це правда, що говорять про твого батька?» І що він міг відповісти? Який сором! І вже, здається, немає де подітися. Куди не покажись, завжди і скрізь на тебе хтось дивиться допитливим і гидливим поглядом. Скрізь! Скрізь! Скрізь!.. Страшно!.. І соромно... І надто соромно йому перед нею, Надійкою. Адже скільки б такий стан не тривав, однаково закінчиться одним... Усі про все дізнаються. І хоч не він один тепер краде, але ж йому від цього не легше. Де йому тільки подітися! І за що він втягнув у цей бруд ще й її?!

Зігфрід нараз зупинився і просто серед тротуару почав голосно благати в неї вибачення. А потім так само несподівано вирвав з її руки свою руку й побіг.

Вона, до смерті вражена тим і перелякана, кинулася за ним, щоб догнати і зупинити. Але не догнала. Так він і зник з очей, ніби розтанув у тьмяній глибині переплутаних вулиць.

Пізно вночі змучена, перехвильована, промокла ледь не до сорочки Надійка дісталася до гуртожитку. Тихо (дівчата вже спали), не вмикаючи світла, впала на свою розкладушку і, накривши подушкою голову, розридалася.

Плакала довго й ревно, так, як уже давно-давно не плакала. Від того плачу їй, здалося, нарешті ніби трохи одійшло від душі і полегшало.

Переплакавши, ще довго лежала без сну й думала. Не про себе, не про свої прикροщі, а про нього — Зігфріда. Турбувалася ним, як маленьким, страхалася того горілканого духу, боляче, гірко переживала те, що от він зірвався, не витримав і коли б так і не покотився. Вона — що... Вона все витримає. А він... Що не кажи, попасти у таке становище, виявитися сином... І думка її одразу перекинулася вже до того... Сидора Сидоровича. Вона знову бачить його

незворушне, непроникне сбличчя, спокійні, впевнені рухи. Знову охоплює її мулька незручність від того, що після всього, що сталося, їм ось доводиться працювати на одному підприємстві, іноді навіть зустрічатися. Хоч, ніби за мовчазною згодою, вони обоє, як тільки заглянуть одне одного ще здалеку, повертають у різні боки. З того часу він і до їхнього цеху в її зміну ні разу не заходив.

Та не заходило в цех уже й те хороше, що там починалося. Навідували його все більше прикрі несподіванки. А от цікавим та відповідальним замовленням, хорошиї, потрібній сировині так ніби хто дорогу туди загородив. А може, справді недаремно натякав ото Зігфрід... І вона відбивалася наосліп од ударів навмисних, спрямованих саме на неї, ударів, розрахованих на те, щоб хоч тимчасово збити її з ніг. Але ні! Тепер-то вона вже не впаде! Тепер вона вже дещо розуміє і триматиметься до останнього... «Їх багато, а ти — одна...» — «Ні, то лиш так здається, що вас багато, а я одна. Ви просто добре замасковані і б'єте з темряви. Насправді ж вас — жалюгідна жменька, а нас багато! Ото й тільки, що у вас кругова порука і дієте ви з засади. І ще у вас великий досвід на підлість. А ми перед тією брудною зброєю часто відчуваємо себе беззахисними. Та однаково ви нас не зупините і не загидите. Мене, моїх дівчат і всіх нас. Нізащо ми не повіримо, що «всі крадуть, усі такі, і так уже є...». Не всі і не так! Людині властиве прагнення рватися вперед, до кращого, бажання хай хоч краєчком ока заглянути у майбутнє, вирватися з сьогодні у завтра і вірити... Чуєте, вірити, що там, попереду, не хаос і не порожнеча по атомних вибухах, а (як би там кому не здавалося) нове, краще, ясніше життя, доцільніше влаштоване суспільство. І нам так само властиво прагнути до нього, як отій незнайомій дівчині Я. К., прагнути в наші дні, прагнути до перемоги. Адже недаремно ж послала вона мені листа в патроні! Листа з минулого в прийдешнє. Виходить, вона вірила в майбутнє, вірила в мене і покладалася на мене!.. І коли б комусь із нас і судилося теж не дійти. Що ж... Ми так само віримо і зуміємо передати той патрон далі. І не можу я... просто не можу, соромно мені не витримати! От тільки Зігфрід. Ох, Зігфрід, Зігфрід!..»

А ранком бадьорі, веселі, незважаючи ні на що, дівчата з галасом, сміхом, жартами стягали її невиспану, змарнілу з розкладушки і примушували разом з ними стати на ранкову фіззарядку.

— Майбутня молода мати заздалегідь повинна дбати про здоров'я майбутнього, вже комуністичного покоління! — з серйозною міною розумувала Ніна Корж. — Взяли!.. — хапала за різки ковдри.

— Раз-два! — підхоплювала її, беручись за ковдру з другого боку, пухнаста Наталочка. — Взяли! Ура! — заходилася дзвінким сміхом.

Надійка підводилася і спочатку, щоб тільки не псувати їм бадьорого настрою, ставала на зарядку. Згодом поволеньки переймалася їхнім настроєм, їхньою бадьорістю. І вже й собі жартувала, усміхалася і прибирала в кімнатах разом з усіма. Адже вона, як і дівчата, була молода. І, власне, все своє життя дотепер прожила по гуртожитках. І побут зразкового гуртожитку, життя в дружному колективі були і її побутом, її життям. З своїми дівчатами Надійці було легко, просто, затишно. З ними не таким похмурим видавалося все те, що ото завихрувало навколо неї. От дівчата вже знову мріють про якийсь новий ривок, креслять, сперечаються, приміряють... І знову кипить у гуртожитку, у бригаді, в цеху жваве, напружене життя, снуються мрії.

Після історії з підкладкою до жіночих костюмів усе стихло, здавалося, назавжди. Надійка подумала з несміливою надією: а може, й до того були одні лиш випадкові збіги? Може, то й Зігфрідові ввижалися сп'яну усі ті страхи?..

І з Зігфрідом теж ніби обійшлося. Він знову став самим собою. Не несло від нього більше горілчанам духом. Був лише надто замислений, поглядав на неї крадькома, з острахом, наче запитував: «Чи пробачила мені? Чи повірила, що то більше не повториться?»

Та ще в очах, колись таких ясних, з прямим та сміливим поглядом, тепер причаїлись полохливі страшинки. Так ніби він увесь час ждав, що ось вирине хтось владний і гукне: «Ось він!..» Надійка розуміла той настрій, жаліла чоловіка і багато про що з тих неприємностей, які траплялися з нею на фабриці, більше не розповідала. Однак заспокоєння її тривало недовго. Неждано універмаг знову повернув на фабрику партію забракованих жіночих блузок. І тепер, щоб покрити брак, потрібно було стільки зусиль, коштів, що їх не відробити не лише одній Надійці, а й усій бригаді за цілий рік. Це межувало вже з розпукою, чорною безнадією... І безнадія та посилювалася тепер тим, що Надійка вже не була впевнена тільки в своїй провині. Щось тут не

так, не могли вони всі не помітити браку, який, до речі, крився не в виконанні, а в самому матеріалі. Власне, їх вини ніби й не було. І разом з тим уся провина лягала на їхні плечі. І той брак ніби вискакував, як чорт з мішка, десь по дорозі з фабрики до магазину. Хоч усе: упаковка, марка, бирки — все було їхнє, з їхнього цеху. Ні, від цього всього справді можна збожеволіти! Про таке страшно й незручно навіть розповідати комусь. І особливо Зігфрідові...

З того відчаю, з тієї дикої безвиході Надійка відчула, врешті, страшенну втому. Таку непереборну втому, що, не дочекавшись кінця зміни, вийшла з фабрики і знову побрела навмання вулицею з єдиним бажанням: побути на самоті, трохи оговтатися, спробувати ні про що не думати, просто відпочити, хоч на якийсь час скинути з себе незвичний вантаж втоми, хоч тимчасово вирватися з-під влади якогось фатального кошмару.

Була четверта година. День — сонячний, небо — чисте, глибокої барвінкової синяви, а земля — біла, ніби щойно накрохмалена. Цілу ніч і весь ранок над містом сівся густий снігопад. Сніг іще не встигли згорнути та змести, і місто, чисте, ніби вимите, у білих полотнищах і синюватих, пухких, щойно нагорнутих кучугурах, здавалося казковим, оновленим, прибраним, як на свято.

Але Надійка тієї казкової краси майже не помічала. Вона йшла вулицями іноді просто через замети, аж поки не опинилася на широкій алеї придніпровського парку. Кимсь уже прокладений слід вивів її над стрімке урвище. Надійка зупинилася над обривом, над безбережжям засніженої даліни, що вдарила їй у вічі сліпучим іскристим блиском. Замружившись від того різкого блиску, сіла на краєчок заметеної снігом чавунної лави.

І як тільки сіла, одразу й почула:

— Скажіть, будь ласка, ви — Надія Лелека, чи... певніш, Очеретна?.. Так?..

Пересилуючи різь в очах, Надійка розклепила повіки і здивовано повернула голову на той голос.

Жінка. Літня огрядна жінка в коричневій шубці та пухнастому береті і в чорних окулярах на повному, з важким підгорлям обличчі, хтозна-де й узявшись, стояла позаду, так ніби зараз оце виринула з снігової кучугури або ж... увесь час нечутно йшла слід у слід за Надійкою.

— Так,— намагаючись зрозуміти, хто вона, та жінка, тихо, без особливого ще подиву відповіла Очеретна.

— Виходить, я не помилилася,— вела далі жінка, втупивши в лице Надійки темні окуляри.— Отже... я вас знаю, а ви мене поки що ні... І ще я знаю все! Геть-чисто все і...

— Що таке «все»? Що ви знаєте? — стрепенувшись насторожилась Надійка.

— А от ви тільки не поспішайте і послухайте моєї поради. Я прийшла вам сказати... Та ви й самі знаєте. Ні слідство, ні обшуки, ні всілякі там збори й комісії так нічого й не дали... І оце саме зараз настав час, щоб раз і назавжди покрити оцю негарну справу і покінчити з нею...

— Тобто... про що ви?

— Я ж кажу: я знаю все. І ви також не маєте потреби переді мною прикидатися... Все обертається звичайнісіньким з вашого боку наклепом. Ускладненим чи, певніше, спрощеним родинними стосунками. Одно слово, я маю доручення запропонувати вам щось на зразок почесного миру. Од вас вимагається зовсім небагато: скажіть слідчому чи комусь із партійного начальства на фабриці, що ви все це просто вигадали, прочитавши фейлетона в газеті про відому херсонську текстильну справу. Вигадали з розпуки, гадаючи, що ваш чоловік зрадив вас. Вигадали просто, щоб помститися в такий спосіб. Зараз од вас більше нічого й не треба. А вам одразу повернеться все, зникнуть усі непорозуміння і навіть...

Якусь мить Надійка, збліднувши, сиділа нерухомо і безтямно дивилася на ту жінку широко розкритими очима. В скронях у неї так зашуміло, що вона далі вже й не чула її слів. Тільки бачила, як ворущаться повні, пофарбовані губи та тьмяно полискують скельця чорних окулярів.

Потім, за яку хвилину, нараз шугнула думка: «Так от вони!.. Оті... з темряви!..» І, все зрозумівши, схопилася на ноги. Захлинувшись морозним повітрям, не мала сили перевести подиху. Гнів, обурення, зненависть, навіть блискавична радість несподіваного відкриття, гостра мить непереборної цікавості одразу налетіли на неї і змішалися у скаженому вихорі...

Їй захотілося, жагуче схотілося вчепитися цій невідомій жінці в горло, в волосся, збити з очей оті темні окуляри і закричати. Закричати дико, страшно, і їй від цього одразу полегшає. Бо це ж, це ж радість яка!.. Це ж ось вона тут прямо підтвердила, що все оте не випадковість, все те, що діялося навколо неї останнім часом, неспроста, все те

свідомо спрямовувалося, щоб очорнити, принизити морально і як там завгодно скомпрометувати, знищити її і разом з нею її заяву і свідчення.

І ще пекла тієї миті гостра, непереборна цікавість. Вона хотіла запитати: «Скажіть, одне тільки слово скажіть — як?.. Як вам пощастило підтасувати отак уміло, отак «талановито» отой брак?.. З підкладкою на жіночих костюмах і з цими блузками?..»

Але вона таки стрималася. Вона лише хвилику помовчала, поки зібралася з силами, тамуючи свої почуття і важко переводячи подих, а потім зовсім тихо, майже пошепки, вклавши у той шепіт усе своє презирство й гнів, запитала:

— Так ви що ж... Купити мене хочете?..

— Ну, нащо ж так грубо? — спокійно відповіла жінка.— Просто радимо... Поки що просимо, коли хочете.

— Ніколи. Чуєте, ніколи,— уже майже спокійно, майже своїм звичайним голосом сказала Надійка.— Нізащо...

— Дивіться.— Та жінка все ще стояла, втупивши в її обличчя темні плями окулярів.— Для вас же й хотіла, як краще. Раджу все ж іще раз подумати. Щоб, крім усього іншого, не засудили ще вас... за злісний наклеп.

— Досить! — гнівно кинула Надійка, озирнувшись.— Досить! Інакше я гукну міліціонера.

Фарбовані губи розтягнулися в нахабній посмішці. Потім та жінка неквапливо одвела від Надійки погляд темних окулярів.

— Гукайте! — почувла Надійка.— Гукайте, коли хочете попасти ще раз у смішне становище...

Жінка неквапливо віддалялася в глибину алеї, обережно ступаючи у свої старі сліди. Надійка стояла на тому ж місці і мовчки дивилася їй услід. Дивилася уже не зі злістю, уже навіть не з гнівом, а з холодним презирством переможця. Так, вона зараз не те що боялася, не думала про оті погрози і нові нещастя, які ще обов'язково впадуть їй на голову, вона навіть не хотіла думати, чим усе скінчиться. Ні! Вона стояла, відчуваючи приплив бадьорості, приплив нових, що вже було залишали її, сил. Вона раділа. Раділа з того, що от воно все й з'ясувалося, що немає вже ніяких випадковостей: усе ясно і зрозуміло. І хоч вона поки що нічого змінити не може, ще нікому й нічого не може довести, однаково знає, що й звідкіля. Вона остаточно впевнилась у своїй правоті, точно знає, за що і проти кого стоїть, і... хай навіть вони її знищать, вона вже нічого не боїться, ні перед чим не заважається і не відступить, бо

ж самі оті їхні підступи, оці «поради» та «прохання», оці загрози є найкращим доказом того, що вони нервують, є найкращим підтвердженням її правоти.

Майже підсвідомо, звичним порухом, дістала з сумочки патрон і притисла його холодне, гладеньке тільце до палаючої щоки. Потім озирнулася навколо. І хоч був то хвилиний, ще тимчасовий просвіток, бо нічого ще не лише не скінчилося, а й краю йому не було видно, вона все ж подивилася на просторий, засипаний незаймано чистим, іскристим снігом світ ясним, живим і впевненим, колишнім поглядом. Так ніби вперше оце за багато днів і місяців помітила навколо живу та веселу привабливість, яскраву красу навколишнього світу.

На жаль, просвіток той тривав недовго...

Вже наступного ж дня стояла вона перед ясними директорськими очима Марини Остапівни. Правда, ясними ті очі можна було назвати скоріш умовно. Насправді ж були вони непроникно-холодні. І вираз повного обличчя — холодний, відчужений, і голос з якимись металево-презирливими, ніби аж принизливо-співчутливими нотками. І навіть дим від її сигарети, сповнюючи синюватими та сірими пасажами кабінет, здавався холодним.

Марина Остапівна жадібно затягувалася димом сигарети, потім видувала його з рота цілими клубками і зневажливо щідила:

— Так... так... Ми так багато покладали на вас надій, Очеретна. А ви от... Тільки скандалити, виходить, і вмієте... І шановну людину, найстарішого нашого кадровика, виходить, даремно образили. Як же ви думаєте далі працювати, Очеретна, як з усього цього виплутуватися думаєте?

Надійка мовчала.

Василинка Павлюк, яка сиділа за столом навпроти неї, теж мовчазно виводила якісь візерунки тонким вказівним пальцем на гладенькій, полірованій поверхні стола.

Марина Остапівна затягнулася, випустила вгору клубок диму.

— Принаймні мені так думається... Даремно ми поквапились, помилилися, фактично, довіривши вам цех. Дуже поквапились...

— Що ж,— тепер уже не витримала Надійка.— Помилку ніколи не пізно виправити.

— Маєш рацію,— зовсім уже крижаним поглядом, переходячи на «ти», зирнула на неї Марина Остапівна.— Ма-

еш рацію. Я, наприклад, гадаю, що так буде найкраще. Розлучимось, як ті казали, красиво...

— Вам видніше... А мені — однаково. Я й просто робітницею працювати згодна. Попрошуть он у бригаду до Василянки. Добре, Василянко?

Василянка не відповіла, тільки невдоволено стріпнула головою. Обличчя її, загалом веселе і задержуване, цього разу було насуплене і різко невдоволене.

— Не знаю, не знаю,— щідила крізь дим Марина Остапівна.— Не знаю, чи варто тобі взагалі залишатися в нас за такої, сказати б...

І тут Василянка раптом сердито стукнула долонею об стільницю:

— Нікуди ми її од нас не пустимо! Так і знайте! Не такі вже багаті, щоб розкидатися молодими, здібними спеціалістами.

Марина Остапівна від несподіванки на якусь мить аж розгубилася. Потім криво посміхнулася:

— Та вже ж... показала тут свої таланти... Може, ти її й на головного висунеш, га?

Василянка промовчала. Натомість знову обізвалася Надійка:

— Як хочете і куди хочете, але з фабрики я нікуди не піду. Боротися буду...— І повторила знову:— Піду робітницею до Василянки...

— Бракоробам не місце в бригаді комуністичної праці.

— А ми її, Марино Остапівно, перевиховаємо,— з ущипливою, колючою посмішкою протягнула Василянка.— На те ж ми і бригада комуністичної праці!

— Однаково я буду проти!— пересмикнула плечима директорша, даючи тим знати, що розмову закінчено.

— А ми попросимо на парткомі розглянути,— тепер уже зовсім спокійно, зі звичайною, привітною навіть усмішкою, підводячись на ноги, відповіла їй Василянка.

ІСТОРІЯ З ВСЕСВІТОМ І ПІЩИНКОЮ

А тим часом життя собі йшло вперед, своєю чергою, незалежно, а часом і всупереч тим, зрештою, дрібним, коли їх трактувати, виходячи з масштабів цілої країни, республіки, ба навіть одного міста, подіям, які вихрували навколо Надійки.

За кілька днів по тому, як Марина Остапівна пообіцяла вигнати її з фабрики, на запрошення трудящих міста до них прибув земляк — космонавт Павло Попович.

Була саме неділя. Остання неділя березня. День видався сонячний, ясний. І прикрашене прапорами, плакатами та гірляндами різноколірних електричних ламп місто сяло іскристою святковістю.

Людський натовп залив тротуари. Квітлі усмішки, яріли, лопотіли на легенькому вітрі вогники прапорів, синіли, біліли, червоніли свіжі букети квітів.

У густому, збудженому потоці Надійка поволі просуvalася головною вулицею в бік Дніпра. Не помітивши, коли відстала од своїх, вона йшла серед незнайомих їй людей, охоплена, як і вони, збудженим, святковим настроєм і разом з тим ніби oddілена від них невидимою стіною своїх власних злигоднів. Навіть і не намагаючись уже розшукувати когось із своїх, гадаючи, що так і краще, бо вона не буде хоч тут, хоч зараз своєю змарнілою особою нагадувати дівчатам про всі ті прикросці й псувати їм настрої. Нехай вони хоч на цей час викинуть усе з голови, забудуть про неї і зіллються з сонячно окриленим святковим натовпом.

Космонавт прибув до міста літаком і от-от мав з'явитися з далекого заміського аеродрому. І що ближче до берега, то натовп ставав дедалі густіший, і просуватися вперед ставало важче. Недалеко від мосту він розливався по всій вулиці, вихлюпнувся на круті схили придніпровського парку обабіч асфальтованої дороги, на середині якої залишалася незалюднена тільки вузька смужка, що по ній могла проїхати одна машина.

В тисняві того святкового, залитого щедрим весняним промінням натовпу Надійка почувала себе його частинкою, невіддільною, зливою краплинкою, в якій чується вся сила й снага океану, і разом з тим була ніби тільки наодинці з собою, так ніби ніхто її тут не лише не помічав, не заважав думати про своє, але навіть і рухатись, протискуватись ще кудись наперед. Думалося їй про все разом, з химерною непослідовністю думок, пущених на волю почуттів, нічим не контрольованих, вільних, не зосереджених силою волі на чомусь одному.

Такі звичайні, прості, земні обличчя космонавтів, що дивилися на неї з плакатів і фотографій, ридили в ній відчуття немірних, бездонних та холодних космічних просторів, будили в душі терпкуватий щем незбагненої неосяжності

зоряних світів і якийсь «висотний» захват не до кінця збáгнених гордощів від того всемогуття, яке дано людині, отже, і їй, Надійці, і всьому цьому людському морю, в якому злилися всі, як краплини у світовому океані, разом з тим кожний носячи в собі, в своїй душі цілий неосяжний всесвіт...

Самотня серед людей, вона водночас сама, ніби центр і душа цього натовпу, вбирала в себе цілі зоряні світи і бачила серед їхнього бездоння одну-єдину, далеку зеленово-блакитну зірку, яку назвала своєю і навіть відстоювала на неї свою власність там, над тихою Россю, в далекому-далекому дитинстві. А чисті дитячі голоси, що дзвеніли навколо в лункому березневому повітрі, боязкою радістю, солодким острахом нагадували про те, що й вона скоро стане матір'ю. І її син, їхній з Зігфрідом син, який буде таким ставним красенем, як і його батько, прийде у цей світ у такий незвичайний час, коли людина розірвала завісу всесвіту, і він, її не відомий ще і вже такий близький син, виросте й... (тепер усе можливе і все досягне) досягне тієї маленької зірки і, хто зна, може, навіть приземлиться (чи як там ще сказати?) на ній... І коли вона проведжатиме його в ті далекі зоряні світи, то дасть йому маленький круглий патрончик, щоб син узяв його з собою у великий патрон космічної ракети як материнське благословення, як естафету правди від тих, хто відстояв і врятував рідну землю, не шкодуючи свого життя в ім'я всемогутньої і вільної, мирної і гордої Людини — переможця зоряних просторів. Естафету від тих, хто не хотів відчувати себе лише піщинкою, лише пилинкою у всесвіті, хто хотів і вмів поважати себе як Людину. Від тих, які знали, що, зрештою, все залежить від тебе самого, від того, що ти хочеш і чим сам хочеш себе почувати — піщинкою чи володарем всесвіту, тим, що, самі ніби піщинки у всесвіті, все ж можуть і вже осягли розумом і волею цілий всесвіт...

Вже недалеко мосту її прибило людською хвилею до стовбура старезного осокара, який широко й вільно розкинув свої могутні віти, вигинаючи їх живою аркою понад бруківкою вулиці аж до протилежного тротуару.

Звідси, просто вниз, під кручею, добре видно було широкий міст з тротуарами для пішоходів, Дніпро, ще вкритий зеленовою кригою і залитий поверх неї шаром прозорої і синьої, як весняне небо, води, жовті, вже опушені сіруватою хмарою котиків шельюги протилежного берега, фіалкові, опалі полотнаща снігів на широкій заплаві,

повиту прозорим бузковим туманцем темно-синю стіну далеких лісів, чорну стрічку шосе і бездонну глибіню весняного неба, всіяного білястими розводами хмарин.

Надійка зупинилася, ступивши на шершавий прикорінь і притулившись спиною до гладенького стовбура осокура. І як тільки зупинилася, одразу вловила очима раптовий рух, збуджене пожвавлення на мосту. І вже потім — далекі ще машини на асфальті за смугою верб.

Коли перша машина виїхала на міст, натовп ніби ожив, захвилювався, замерехтів помахами тисяч рук, шапок, капелюхів і букетів. Потім, уже за якусь мить, долинув далекий, злитий гул голосів...

Машин було багато, і їхали вони через міст зовсім повільно. І коли передня вже зникла з очей десь тут, унизу, під кручею за стіною дерев, остання з того боку лиш виїхала на міст.

Злитий, безперервний, наростаючий гул голосів котився уже тут, зблизка, знизу, з-за густої смуги кущів. Він дедалі гучнішав і швидко наближався. І тепер Надійка не дивилася на міст, а, повернувши голову, неодривно стежила за тим, як мовчазне хвилювання все більше й більше охоплювало людей навколо неї, на тротуарах обабіч дороги, і як смужка чорного асфальту ставала дедалі вужчою. Нараз уже поруч гучний сплеск голосів великого натовпу, мерехтіння рук, облич, перша машина виринула з-за горба якось раптом, зовсім несподівано, хоч Надійка готувалася до тієї миті, всього за який десяток кроків від того місця, де вона стояла.

Космонавт стояв у відкритій машині поруч з шофером. Машина просувалася вгору крутим асфальтованим узвозом зовсім повільно. Надійці було добре видно кожну рючку на обличчі космонавта. Незважаючи на холодний день березня, стояв без шинелі, в одному кітелі, обсипуваний з усіх боків дощем білих бриндуш і синіх пролісків. Помахом руки, усмішкою, іноді якимсь нечутним у загальному гулі вигуком відповідав на вітання. Був ніби точнісінько такий, знаний уже цілому світові, як на численних портретах, фотографіях та листівках, і разом з тим якийсь простіший, ближчий, зрозуміліший, свій... Зрештою, звичайний собі сільський юнак — тракторист, комбайнер, може, ще студент, в офіцерському мундирі. Кремезний, міцний, по-справжньому земний, такий, як і всі оті тисячі й тисячі, що зараз так захоплено його зустрічають. Тільки очі не зовсім звичайні — гострі, допитливі, жваві, іскристо-

веселі, що аж світяться розумом і енергією. І широка, похлоп'ячому задьориста усмішка. І ще (те одразу помічали всі) зібраність, пружність, ледь стримувана енергійність міцно збитої постаті.

«Він і тут може раптом заспівати «Дивлюсь я на небо» або кинути якийсь несподіваний веселий дотеп, що одразу перетворить усю цю урочистість зустрічі на зовсім інтимне, по-справжньому родинне свято, на якому немає чужих, а є батьки і діти, сестри й брати»,— несподівано подумала Надійка. І вже зовсім негадано, збуджена, певне, його широкою хлоп'ячою усмішкою, майнула інша думка, від якої аж терпким холодком сипнуло поза спиною: «Брат... Адже таким от, напевне, міг бути тепер і мій брат... мій незнайний, небачений, убитий поліцаями Грицько!..»

Надійка зовсім підсвідомо шарпнулася назустріч тій хлоп'ячій усмішці, рвучко вийнула з руки жмутком пролісків, і вони, опадаючи, обсипали йому синіми бризками плече.

Машина проїхала, у натовпі по той бік на тротуарі майнула знайоме обличчя когось із фабричних, і Надійку наскрізь пронизало тужним і гострим болем...

Таки повернулося... Згадалося... Дівчата, чекаючи приїзду космонавта, давно мріяли обрати його почесним робітником їхньої комуністичної бригади. Мріяли і от, зрештою, не насмілилися. Не посміли говорити про це після отих історій з заваленим планом, несподіваним браком, усім тим, за що (зрештою, як добре розібратися) провина лягає на неї, Надійку. Може, лише на неї одну...

Отже, вона зіпсувала, виходить, свято не лише собі, а і їм, своїм милим, рідним дівчатам...

Сонячний весняний день нараз потьмарився. Знову повернулося до Надійки все оте важке і брудне, що тільки на мить, на кілька хвилин забулося.

Навколо неї були люди. Багато-багато сяючих, усміхнених, зворушених облич. І ніхто з них, певне, і не здогадався, що їй оце захотілося заплакати, ніхто й не подумав би, який важкий у неї зараз камінь на серці. Ніхто того не знав. А вона стояла і вже знову відчувала себе так, немов відгороджена од усіх цих людей невидимою, але глухою стіною, ніби дивилася на оце людське, незвичайне свято з глибокої смердючої ями, до якої потрапила несподівано і, розуміючи, що все це тільки прикра та гірка випадковість, все ж сама не може вибратися звідтіля. А ті, хто міг би їй допомогти (зрештою, колись і допоможуть),

зараз ще не зможуть, можливо, ще і не знають, як це зробити. І вона, борсаючись у тій ямі, навіть приблизно не може знати, коли і як усе це скінчиться. А знає зараз і гостро, з нестерпною тугою відчуває лиш те, як важко і прикро дивитися на людське радісне свято — твоє свято — з тієї ями. І як кривдно думати, що отаке гидке й потворне може коїтися зовсім поруч з новим, захоплюючим і героїчним. Прикро, що тут, у цьому місті, майже поруч з людьми, які вже виринають за межі планети в зоряні простори і за межі старих звичок, умов і відносин у нові зоряні світи людського духу і нового, очищеного від тисячолітньої скверни людського життя, як гидка пліснява у вогкому кутку, ще живуть привиди і потвори минулого. І не лише животіють, але й мають ще силу труїти життя іншим, осідаючи важкою іржею на крилах мрій, держань і помислів чистих, сильних духом людей, але необачних, таких, що не дивляться під ноги і не озираються назад.

І певне ж, трапляється, що в той час, коли людство сягає найвищих вершин, хтось іще може впасти жертвою минулого, вже приреченого на загин, але ще живучого, липкого, як смола, і чіпкого, як реп'ях.

І все ж Надійка, якій просто з свята треба повертатися назад, до тих бракованих виробів, невиконаних планів і насторожених та ненависних поглядів, у те липуче павутиння, з гіркотою та рішучістю думає: «Що ж, хай я навіть упаду зганьблена, все витримавши, але так нічого й не довівши, однаково і далі йтиму своєю дорогою, триматимусь до кінця. Однаково не хочу бути ані покірною пилінкою, ані піщинкою німою. Хочу лишитись і залишусь людиною...»

ІСТОРІЯ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА

Так вона тоді думала, повертаючись зі свята ще густо залюдненими, ще святковими, сповненими веселого збудження вулицями. Думала з гіркотою, майже з розпучкою. Хоч перші по тій зустрічі дні підстав для розпачу й не принесли. Та, власне, про розпач не могло бути й мови. Якийсь час почало здаватися навіть, що все взагалі повертає на краще. Бо життя йшло, життя брало своє. Життя перемагало. І ні її дівчата, ані вона сама, незважаючи ні на що, і в найважчі хвилини не складали рук, а

думали про день наступний, про роботу, про свою людську гідність і про високу честь своєї бригади.

І от у житті бригади, та насамперед у Надійчиному житті, неждано випала ціла радісна смуга, що здалася на той час трохи неясним сонячним просвітком.

Ще тоді, в грудні, прийшов від тьоті Тосі лист до сусідів по квартирі. Просила, щоб доглянули за її житлом і щоб передали, коли хто попросить з колишніх вихованців, її теперішню адресу, бо вона затримається у Ростові біля сестри ще на довший час.

Прийшов лист у кінці грудня, а Надійка за тими прикритими клопатами довідалася про нього та про адресу Світлани Кирилівни десь аж на початку лютого. Довідавшись, одразу ж написала великого, докладного листа: про всі події, свої почування та думки, про те, як живе, що робить зараз і про свої родинні тривоги, про свої побоювання за Зігфріда, якого вона вже двічі за цей час бачила п'яного. Одно слово, то був лист стривоженої дочки до рідної матері, у якому вона викладала все, нічого не приховуючи, лист, у якому, власне, і не було потреби писати про пораду та допомогу, бо все те розумілося само по собі, а головнішим було — якнайточніше пояснити тьоті Правді, що ото з нею діється, і розповісти про свої злигодні.

Відповідь з якихось невідомих Надійці причин прийшла з запізненням. І не було у тій відповіді ані звичайного жіночого «співчуття з сльозою», ані яких інших сентиментів. Більш того, Світлана Кирилівна спробувала приховати за словами того листа навіть гостру тривогу за долю вихованки. Гадаючи, напевне, що її стривоженість може зашкодити Надійці, вона писала стримано, спокійно і якомога розважливіше, поміркованіше та діловитіше. Навіть жодного слова про те, що вона тривожиться та співчуває, у тому листі не було. «Я, звичайно, впевнена,— писала тьотя Правда, приховуючи за тими словами свою справжню тривогу,— що ти не розгубилася і не розгубишся. Тільки просто так, про всяк випадок, нагадую тобі, що головне у тій ситуації, в яку ти попала,— триматися спокійно, не дозволяти собі розгубитися чи впасти в паніку. Триматися своєї правди, коли ти в ній твердо впевнена. Я розумію твоє незвичне становище: ти своє вже сказала і тепер мусиш чекати розвитку подій, власне, пасивно. Хоч це не означає, що ти не повинна активно боронитися від несподіваних, підступних нападок. Сила проти всього — в твоїй упевненості. А що твоя впевненість не помилкова, то, знаючи

тебе, я не маю сумніву. Триматися до останнього — значить і боротися до останнього, то найкраща позиція у такій ситуації. Як, зрештою, і скрізь та завжди. Бо ще, здається, ніколи і ніде не було такого випадку, щоб правда, як би її не топили, не впливала на поверхню, коли за неї стоїш горою. Рано чи пізно (часом нехай і з великим запізненням), але вона таки незмінно впливає. І тільки тоді, тільки по тому людина може повернути собі душевний спокій, мати чисте, спокійне сумління. Бо всяке інше, компромісне заспокоєння є лиш обдурювання самого себе. Тимчасова, непевна і тому легка перемога ніколи справжньою перемогою не буває. І всяка недокінчена справа тривожить людське сумління і може переслідувати людину в думках та почуттях ціле життя. Навіть і тоді, коли всі інші, сторонні давно вже й забули про саму подію, сам факт».

Порад у листі Світлани Кирилівни було дві. Та й то справжньою порадою з них була лиш одна, бо інша скидалася просто на материнський суворий наказ.

Радила вона Надійці якнайскоріше, не гаючи часу і не соромлячись, домогтися прийому у Терентія Прокоповича і викласти йому все, як рідному батькові. Зробити це слід обов'язково, бо, можливо, нічого до нього ще й не дійшло. Одно слово, надалі вона повинна діяти і поводитися в залежності від того, що скаже їй Терентій Прокопович. Терентій Прокопович?.. Спочатку Надійка навіть не зрозуміла, про кого йдеться, хто він, той Терентій Прокопович? І, тільки подумавши, зрозуміла, що йдеться про людину, яку дуже добре знають не лише в їхньому місті, а й у цілій республіці, що це той високий гість, який, коли Надійка була ще піонеркою, відвідав їхній дитбудинок, і (хоч між ними й відбувся тоді «конфлікт», що вніс ніяковість і порушив урочистість моменту) Надійка, може, саме тому запам'ятала його на довгі роки...

Запам'ятала його майже негайне, майже блискавичне, хоч і не без внутрішньої гіркоти, визнання своєї «провини» (факт, який у людей, скільки вона їх знала, навіть у хороших людей, досить рідкісний), назавжди запам'ятала оті його прості, здавалося, але вагомі лєнінські слова про правду, яка завжди залишається правдою. Навіть і тоді, коли вона висловлена невдало...

Що ж до наказу... Наказ Світлани Кирилівни був дуже простий, ясний і такий зараз важливий для Надійки, що він ніби по-новому повертав її життя. Світлана Кирилівна,

радячи у ці важкі для них обох дні нізачо не залишати чоловіка самого, наодинці з думками та настроями, розуміти, що йому зараз важче, може, ніж їй самій, що в нього в житті відбувається тепер тяжкий і болючий злам, який хтозна-чим може скінчитися, наказувала Надійці боротися за чоловіка, підтримати його, боротися за своє щастя. А щоб налагодити їхнє спільне життя, тьотя Правда якнайкатегоричніше наказувала їй узяти в сусідів ключа і негайно, зараз же, переселитися до неї на квартиру, забравши до себе й Зігфріда, щоб вони були завжди разом і завжди й про все могли радитись і підтримувати одне одного. Вона ж, Світлана Кирилівна, затримається у сестри (єдиної на цілому світі рідної людини) на невизначений час. Бо стан здоров'я сестри потребує постійного, повсякденного догляду. І в кінці листа таки не втрималася, таки зітхнула, видаючи тим журним зітханням-вигуком і свої почуття, і свою тривогу: «Як я оце шкодую, як прикро, що не можу бути біля тебе! Тримайся, моя хороша дівчинко!..»

Лист, як і завжди, як і кожне слово Світлани Кирилівни в її житті, був зараз особливо дорогий, особливо жаданий. Він ніс справжню велику підтримку. Особливо ж радісний був отой наказ про Зігфріда. Ні, то таки справді була велика радість! Адже тепер, завдяки Світлані Кирилівні, вони знову будуть разом, знову вкупі, поруч. Вона щодня буде біля нього, бачитиме його, розмовлятиме, житиме одним життям, і тільки від того одного, здавалося, одпаде половина її тривоги, турбот та хвилювань...

Що ж до поради піти до Терентія Прокоповича і розповісти йому про все, то Надійка вирішила з тим почекати. Домагатися прийому було їй чомусь незручно (до нього й взагалі потрапити на прийом, як запевняли її, не так-то легко), до того ж за останні дні справи обернулись так, що ніби не було нагальної потреби турбувати і втягувати у свої справи ще й його. Адже слідство не припинилося. Десь там воно йде своєю чергою, хтось уже десь стоїть на контролі та на сторожі. А вона, про що вона могла його просити? Не про те ж, справді, щоб їй вибачили отой брак, оте невиконання плану? Чи, може, про позачергове постачання цеху високоякісною сировиною, від чого вона ще тоді, в кабінеті директриси, так гордо відмовилась? Ні, набиватися на прийом до Терентія Прокоповича (хоч він, напевне, уважно вислухав би її, може, навіть упізнав би давню знайому, поставився б чуло та уважно), іти до нього

зараз не час. І саме тепер, у ці дні, коли ніби повертало на краще й без того.

Життя на місці не стояло. І, незважаючи на всі незгоди, прикросці та завади, Надійка все ж працювала в цеху, відповідала за цех, прагнула роботи і робила багато для того, щоб цех завоював нові рубежі. І так само думали, так діяли і її дівчата. Бо не можуть вони топтатися на місці! Вони — бригада комуністичної праці і мусять увесь час думати про нове, нові задуми, нове їх втілення. Повинні йти вперед не лише тому, що на них дивляться і на них рівняються, але вже просто через органічну внутрішню потребу, нову звичку, яка виробилася й усталилася в них, відколи вони поклали собі боротися і завоювати звання бригади комуністичної праці.

Новий задум, який Надійка разом з бригадою почала обмірковувати місяців зо два тому, мав бути наслідком роботи кількох великих колективів і виходив не лише за межі їхнього цеху, але й фабрики.

То була, зрештою, звичайна жіноча кофточка. Але водночас було в тому щось для них зовсім нове, по-справжньому експериментальне. І не лише для них. Та кофточка цікавила та турбувала ціле місто, викликаючи інтерес і далеко поза його межами — від Академії наук до високих народногосподарських інстанцій.

Йшлося про освоєння зовсім нової на той час галузі виробництва — виробів із штучного, синтетичного волокна.

Трикотаж з капрону, який ні зовні, ані на дотик не відрізнявся від звичайного шерстяного трикотажу.

Завершено будівництво і пущено в хід останні цехи зовсім нової фабрики синтетичного волокна всього два роки тому. Два роки найкращі майстри і бригади комуністичної праці, посилено експериментуючи, домагалися виготовлення особливого синтетичного волокна, яке не поступалося б перед кращими зразками закордонного виробу, де така галузь промисловості почала розвиватися значно раніш. То мало бути волокно, з якого можна було б виготовити об'ємну пухнасту нитку капрону, власне, шерстяну нитку, придатну для виробництва синтетичної шерсті для найелегантніших, найвишуканіших предметів насамперед жіночого вбрання.

За роботою фабрики стежили, її результатів чекали трикотажні фабрики республіки. І найперш — їхня, міська трикотажна фабрика.

Над створенням нового матеріалу, синтетичного волокна, працювала головне молодь. І не дивно, що всі, так би мовити, нитки з нової фабрики вели насамперед до міського комітету комсомолу. Коли перемогу було здобуто, — синтетичне волокно вийшло вже з стадії експерименту, — саме в міськкомі комсомолу, членом пленуму якого була Василюк Павлюк, виникла думка не випускати нового процесу виробництва за межі рідного міста до повного його завершення у перших партіях цілком готової продукції, для початку — нарядної жіночої шерстяної кофточки, дуже гарної з вигляду, практичної в користуванні і зовсім недорогої. Виробничий процес з фабрики штучного волокна підхоплювала одразу й продовжувала фабрика трикотажна.

Новий на фабриці цех синтетичних виробів з синтетичної чесальної стрічки налагоджував виробництво синтетичної пряжі — об'ємної пухнастої капронової нитки. В'язальний цех готував з тієї нитки синтетичне шерстяне полотно, а бригада Василюк Павлюк разом зі старшим інженером швацько-закрійного цеху Очеретною, при активній допомозі художньої ради, готувала тим часом нову, оригінальну, відповідну новому матеріалові модель.

Саме на час, коли місто відвідав космонавт Павло Попович, нову модель експериментального виробу з синтетичного матеріалу було остаточно схвалено. Завершилися довгі пошуки, обмірковування та експерименти. У в'язальному цеху з'явилися на світ божий перші десятки метрів нового, експериментального синтетичного полотна.

А в Надійчиному цеху саме й стався отой черговий скандальний інцидент — фабриці повернуто партію бракованих жіночих блузок...

І, як того й треба було сподіватися, першим завагалося керівництво своєї фабрики... Потім, коли чутки про той ганебний факт дійшли до сусідів, стривожилися вони — творці нового волокна. Зрештою, насторожилися товариші в міськкомі комсомолу і навіть у міськкомі партії. Адже справа нового синтетичного матеріалу стала справою честі цілої міської партійної та комсомольської організації, справою честі мало не цілого міста!

Від настрою міських організацій вагання фабричного керівництва посилилось у сто крат і, зрештою, переросло в тверде, образливе і болюче для бригади вирішення Марини Остапівни (яка перед тим погрожувала звільнити Надійку з фабрики) не доручати такого почесного та

відповідального завдання їхньому цехові, отже, й бригаді Василя Павлюк.

Те важке вирішення було майже катастрофою. І вже не так для Очеретної, як для цілої бригади, для її згуртованості та високого духу. Воно могло загалом убити той високий дух і піднесення, з яким готувалися в бригаді до експериментального стрибка, і взагалі загрожувало існуванню бригади як колективу комуністичної праці. І то було найжахливіше. Бо вже й так тільки відмінним виконанням того експериментального завдання бригада могла повернути собі, здавалося, втрачену з останніми подіями високу славу, вирівнятись і з колишньою впевненістю та вірою у свої сили здобувати нові перемоги.

Нависла загроза над бригадою була найбільшим нещастям для Надійки Очеретної, її справжнім горем, нестерпною ганьбою. Адже виходило, що того жорстокого удару своїм дівчатам, їхньому піднесенню та високій вірі у свої сили, розум і працю завдавала і далі завдає саме вона, Надійка. Нехотячи, мимовільно, але від того ані дівчатам, ані їй не легше.

«Триматися... Найголовніше — триматися і не впадати в паніку», — повторювала собі Надійка слова з листа Світлани Кирилівни. «Триматися», — повторювала, вийшовши з кабінету Марини Остапівни, майже механічно, майже не розуміючи, що робить, і насправді відчуваючи відчай безвиході, але все ще гарячково думаючи лише про них, дівчат, про те, як зупинити занесену над бригадою гнівну, караючу руку Марини Остапівни. «Тримайся...» Тільки б одвести від бригади, і більше їй нічого не треба. Хай з нею самою вже буде, що буде... Аби тільки дівчата... Бідні дівчатка, скільки неприємностей вона їм завдає! Але цієї, ще й цієї, найважчої, вона вже просто не може допустити. Вона ніколи б не вибачила собі... Хай її виганяють, штрафують, судять, що завгодно, але їх усіх вона мусить врятувати, мусить навіть одірвати від себе, від свого серця (хоч як це їй буде важко!), кинувши бригаду, цех, довівши всім, що виною всьому вона, вона одна, і тільки вона.

— Цього не буде! Так, не буде! — гарячково, майже благаючи, говорила вона Василя.— Не буде... Я — що хочеш, я все... Ти йди до дівчат і заспокой їх... Ні, ти про цю розмову поки що навіть не кажи їм, не треба. Все мине... Іди до них... А я зараз... Я в райком... У міськком... Я — куди завгодно.

— Е, ні! Почекай,— зупинилася Василюк в кінці довгого й вузького коридора.— Тут давай не будемо гарячкувати,— на диво спокійно, а чи лише так добре удаючи спокій, щоб утішити Надійку, сказала вона.— Тут, коли вже так, будемо воювати разом. І за дівчат ти не бійся. Тут, коли вже таке, будемо всі за одного і один за всіх. Тут уже так...

І вони ходили, просили, добивалися і вимагали. Ходили в райком, ходили в міськком, ходили в раднаргосп, ходили до дирекції фабрики штучного волокна. І скрізь з рішучою наполегливістю гаряче домагалися, щоб почесне замовлення — виготовити першу партію капронових виробів — залишилося за їхньою бригадою.

Маючи й без того по горло клопоту та неприємностей, вони ходили й домагалися не полегшення свого становища, не легкої роботи, не спокійного життя, а просили, щоб їхнє життя насправді ще більш ускладнили, щоб мали вони ще менше вільного часу на відпочинок, ще менше спокою і ще більше переживань, клопоту, неспокою, важкої (але й захоплюючої!) відповідальності.

Їх ніхто до того не спонукав, не примушував. Навпаки, їх умовляли, насправді знімали з них увесь тягар відповідальності, залишаючи їм менш клопоту, прикростей і більше спокою в житті. Але вони вже не хотіли того спокійного життя, бо воно їм було нецікаве. Вони вже назавжди загорілись високим неспокою, що ні перед чим не пасує, переможним неспокою. Це був неспокій творчості, яка може заступити і заступає людині все: безтурботність, особисті вигоди життя. Творчість, в якій людина у благородному пориві заради високої і загальної справи захоується в найважчу працю, в праці забуває про себе і відчуває від того найвищу радість, окрилену, рівну хіба що великому коханню.

Вони стояли за себе так твердо, доводили так палко, домагалися свого так пристрасно, що мимовільно навіть у тих, хто ставився до них упереджено, розтоплювали холодок вагання чи недовіри і захоплювали та переконували.

Зрештою, всі погодилися на тому, що останньою інстанцією буде партком фабрики. Саме він, зваживши все, вирішить справу, і саме його слово буде останнім словом.

Перед тим Василюк Павлюк, уже без Надійки, пішла з усією своєю бригадою до секретаря парткому, який щойно повернувся з лікування і попав у самий вир, у розпал несподіваних та прикрх подій на фабриці. Високий, із

зовсім білим, але ще густим чубом і спокійним, з крупними рисами обличчям, він слухав дівчат уважно, не перебиваючи. Іноді записував щось собі до блокнота лівою (замість правої був лише порожній рукав синього піджака) рукою та зрідка перепитував, коли йому було щось незрозуміло.

Дівчата навперербій розповідали йому (хоч він знав і без цього) про обстановку, яка склалася в цеху, про те, що вона не лише викликає занепокоєння, але й деякі підозри. Бо не все з того, що діялося, принаймні останнім часом, зрозуміле, таке, що його можна дохідливо пояснити. Найбільше говорили вони про Надійку, про її роботу в цеху, про те, як вона, не шкодуючи ні сил, ні часу, допомагала їм стати бригадою комуністичної праці, як пожвавила роботу всього цеху, і дуже неправильно буде отак легко, — тільки тому, що людина потрапила «під таку планиду», у смугу невдач, — не підтримати її, вбити (хай і на короткий час) віру в себе і в свої сили. І що саме тепер, замість звільнити її з роботи, необхідно підтримати, не даючи поблажок за промахи, підбадьорити, дати можливість роботою виправити становище. А роботи вона не боїться, роботу вона любить. Вони, вся бригада, вірять у неї і будуть до кінця стояти й боротися за неї, хоч би там що... В почесне і нелегке замовлення, яке їм слід виконати якнайкраще, багато праці, енергії, розуму вклала вже Очеретна. Вона ще багато в чому допоможе їм, коли бригада працюватиме з тим новим, експериментальним полотном. Тут, правду сказати, вони навіть і не уявляють себе без неї, Надії Очеретної.

Дівчата викладали все це — і про стан у цеху, і про Надійку — так, ніби справа з тим почесним замовленням давно вже вирішена на їхню користь і їм залишилося тепер лише підбадьорити та утримати в цеху Очеретну. А Кобзар слухав їх, не виявляючи назовні ні співчуття, ні огуди, не схвалюючи і не заперечуючи, тільки вряди-годи про щось перепитуючи. А вислухавши, давши їм досхочу наговоритись, скільки хотіли і що тільки мали сказати, пообіцяв одне:

— Добре, дівчата... Ідіть і працюйте. Бажаю вам дуже великих успіхів, а ми тут усе ще раз вивчимо, обміркуємо і вирішимо. Як вирішимо?.. Правильно, безперечно, вирішим, як же інакше!

Він широко усміхнувся, нічого не приховуючи за тією усмішкою, попрощався з кожною, міцно потиснувши руки.

Привітний був до них і уважний, але твердої певності

в тому, що буде саме так, як вони просили й хочуть, дівчата, вийшовши від Кобзаря, так і не відчули.

На засідання парткому покликали одну лише Василюк Павлюк. Перед тим засіданням дівчата, а з ними й Надійка, так хвилювалися, що й ніч спали погано. (Надійка також почувала в гуртожитку, хоч уже кілька днів, як перейшла на квартиру до Світлани Кирилівни).

На самому засіданні після того, як секретар сказав кілька слів по суті справи, вислухали прохання та доводи Василюк Павлюк. Потім виступали члени комітету. Виступали не те що мляво, але скупко, надзвичайно коротко, не заглиблюючись у суперечки й висловлюючи лише свої позиції без якихось особливих, глибших мотивацій і наполягань.

Марина Остапівна, коротко й сухо перелічивши всі зриви, які сталися в цеху останнім часом і яких стільки не було досі протягом кількох років, з категоричною рішучістю проголосила: у неї немає певності в тому, що бригада Павлюк справиться з таким відповідальним завданням, і вона проти того, щоб це завдання було доручено саме їм. Марина Остапівна вважала, що з цим завданням справиться добре й бригада Ганни Воронової, старшої, досвідченої жінки, під безпосереднім наглядом головного інженера фабрики. Про Очеретну в будь-якій ролі при цьому Марина Остапівна і слухати не хотіла. А Марина Остапівна була як-не-як директор фабрики. І її так само коротко, хоч і досить рішуче, підтримала... Софія Малоожон, особливо наполягаючи на бригаді Воронової. Ця бригада, мовляв, не така прославлена, але надійніша, працює без високих стрибків, але й без проривів.

Енергійно та категорично, не погодившись з директоршею та Малоожон, підтримала дівчат і навіть саму Очеретну літня робітниця Текля Сорока. Решта членів комітету, і серед них комсомольський секретар Купчинський, хто більше, а хто менше, але явно вагалися, важко й повільно вирішуючи, на чий бік стати.

Секретар парткому Кобзар, як і на бесіді, мовчав і слухав. Лише вкінці, коли всі вже висловилися, легко збив тих, хто вагались, дуже простим, але саме зараз несподіваним аргументом:

— Знаєте, товариші, я оце слухав вас, думав, обмірковував ще раз цю ситуацію, і раптом оце тільки спало мені на думку таке: молоді дівчата, ціла бригада зовсім молодих дівчат просить нас, провівши перед тим велику

підготовчу роботу — прошу це підкреслити, — довірити їм хай і почесне, але ж дуже відповідальне, я б сказав, клопітне й неспокійне замовлення. А ми вагаємося, ми заперечуємо... І коли б хто збоку на це поглянув — скажімо, людина, яка мало розуміється на наших відносинах і мало знає наших людей, — він би, прямо скажу вам, нічогосінько не зрозумів і був би дуже здивований. Справді, як на стороннє око, можна було б подумати, що вони вимагають у нас незаслуженої премії чи безкоштовних путівок на курорт або, знову ж без особливих підстав, підвищення зарплати... А вони домагаються від нас, та ще й з таким запалом, і дуже важкої, і копіткої, і складної роботи. Роботи, що на довгий час позбавить їх спокою, навіть сну, завдасть чимало додаткової мороки, а то й неприємностей, яких би вони, напевне, не мали, коли б ми їм, скажімо, не доручили цієї саме роботи. От я й подумав собі: так це ж просто здорово, товариші! Помилки, навіть зриви можуть бути в кожного! Але ж вони цих дівчат та й інженера Очеретної, як бачите, не злякали. Бо це ж і є ті вже нові люди, яких ми виховали! Це ж і є оте нове ставлення до праці, про яке часто говоримо. І це вже є та праця, яка приносить людям не лише втому й клопіт, а, головне, справжню насолоду й радість. Та перед нами ж справжні ентузіасти! І не просто ентузіасти, а люди, які вже довели, що вони можуть творити гарні, високоякісні речі. Можуть, розумієте! То які ж би з нас були комуністи, коли б ми взяли та й погасили їхній ентузіазм? Що ж би це ми були за такі мудрі керівники? Га, товариші?

І нараз по тих словах усі ожили, заворушилися, загомоніли. Перший кинувся гаряче підтримувати Кобзаря інший, молодший, секретар комсомольський, так ніби це й не він щойно вагався, почав з ентузіазмом закликати, щоб саме їм, Василичиним дівчатам, доручили те почесне й відповідальне замовлення. Вони заслужили цього всією своєю попередньою роботою, місяцями готувалися саме до цього завдання, вже виготовили чудову модель! Та й Надія Очеретна, молодий інженер... Ніхто не каже... Звичайно ж, слід усе робити під наглядом головного інженера. Як же інакше. Але ж нащо відштовхувати молодого, здібного спеціаліста?! Одне ж другого не виключає... Він, забувши про всі свої вагання, доводив так гаряче, так енергійно, ніби не секретареві парткому, а саме йому належала ота проста, але вагома думка.

За ним, відкинувши вагання, виступали й інші. Тільки Марина Остапівна твердо залишалася при своїй думці та Софія Маложон, аж тепер завагавшись, утрималася від вибору чіткої позиції.

Отже, Василянка Павлюк, хоч і ціною певного розходження між керівництвом парткому та дирекцією фабрики, все ж свого, найголовнішого, добилася. І тепер уже навіть з деяким подивом спостерігала та слухала, як Петро Кобзар до своєї схваленої комітетом попередньої думки якось природно, ніби інакше те питання не стояло і стояти не могло, прилучив ще думку про те, що молодого інженера Очеретну, людину здібну, незважаючи на допущені виробничі зриви, звільняти з роботи не можна, що її потрібно виховувати і підтримувати. А в причинах зривів у цеху слід добре розібратися, детально вивчивши все перед тим, на одному з ближчих парткомів, а то й партактивів фабрики. І це теж пройшло і було схвалено комітетом так, що Марина Остапівна не встигла й озирнутися. Може, таки й справді просто не встигла висловити свого заперечення? А може, незручно було вдруге розходитись у думках з цілим комітетом? Хто його знає. Але факт, що вона промовчала цього разу і не заперечила, залишився, як кажуть, фактом...

І от уже Василячині дівчата, виготовивши заздалегідь остаточно затверджену модель шерстяної напрочуд гарної, ніжно-яскравої кофточки, готують цех і конвейєр до її масового виробництва. Ось уже зі складу в цех завозять дорогоцінне експериментальне полотно...

Приймають, оглядають і доглядають за тим, як пачки капронового полотна переносять з вагонетки до кладової цеху особисто Надія Очеретна та Василянка Павлюк.

Закінчується друга цієї доби їхня зміна. За вікнами цеху вечоріє... Через те, що сировина може надходити в цехи лише протягом двох перших змін, вони готують усе саме зараз, наприкінці другої зміни, щоб жодної хвилини не гаяти на перевозку та прийом матеріалу зранку. Кінчається зміна. Спалахують у цеху, на подвір'ї фабрики, а потім і на вулиці електричні вогні. Закривають на засув і замикають у цеховій кладовій півзмінний запас нової, експериментальної, уперше баченої на фабриці сировини. Завтра вранці в них у бригаді, в цеху почнеться новий день і зовсім нова праця...

Ночувала тієї ночі Надійка в дівочому гуртожитку. Василячині дівчата того вечора навіть у кіно не пішли. Спати

обляглися незвично рано, але довго ще не могли заснути. Вранці встали ще зовсім потемну, далеко до початку зміни. Робили фіззарядку, умивалися і снідали похапцем.

До цеху зайшли всі разом, цілим гуртом. Дівчата одразу зайняли свої робочі місця, стримано перемовляючись з подругами з сусідніх конвейерів. А найнетерплячіша і наймолодша пухнастенька Наталочка вслід за кладовщицом, молодим хлопцем, що накульгував на ліву ногу, одразу кинулася до кладової.

І нараз несподівано пронизливий тривожний крик прорізав глухуватий, розмірений фабричний гул.

Що саме тонко й пронизливо кричала Наталочка, Надійка не розібрала і потім згадати так і не змогла. Їй спочатку видалося тільки, що дівчина сполохано кричала на пожежу.

Але пожежі, принаймні справжньої пожежі, не було... Все обійшлося без полум'я і навіть без диму.

В цеху було дві кладових: одна для сировини та готової продукції, друга — для допоміжних матеріалів (інструменти, швацький доклад, фарбувальні і ще якісь там хімікати). І от... звідки в кладовій для готової продукції та сировини взялася банка з якимсь (яким саме — для Надійки зараз було байдуже) сильним хімікатом? Як та банка опинилася аж зверху на тюках полотна і чому виявилася з відгвинченою кришкою, на те ніхто відповісти не міг, та, певне, ніколи й не відповість.

А тюки дорогоцінного полотна в кількох місцях великими латками прогоріли просто наскрізь. Півзмінний запас експериментального матеріалу було зіпсовано, знищено безповоротно і безнадійно.

І можна було думати про фатальну випадковість, а можна й — про відповідь «ударом на удар». Бо рішення парткому про те, щоб Надійка залишилася в цеху, було явним і, безперечно, болючим ударом по її прихованих переслідувачах. Отже, й відповідь, майже негайна та несподівана, була така ж болюча, а удар не лише дошкульний, але, здавалося, і остаточний.

Адже зіпсовано не просто партію звичайної собі сировини, зіпсовано матеріал, якому, здавалося, і ціни не було. Справді дорогоцінний, тому що був він зовсім новий, щойно створений енергією, самовідданою працею багатьох людських колективів. І дорогий, бо це була лише перша на фабриці, у місті, а може, й у республіці партія. Партія, виготовлення якої коштувало дуже багато праці і матері-

альних витрат. Матеріал, що мав стати зовсім дешевим і окупитися цілком тільки пізніше, тільки у великому масовому виробництві, тільки коли вони — робітниці з Надійчиного цеху — остаточно виявлять, доведуть і донесуть до споживача всі його неоціненні переваги. І, крім усього іншого, то був матеріал, якого їм спочатку не хотіли довіряти, який вони взяли з бою. І от тепер нічого. Ніяких переваг! Де там, просто нічогоісіню не донесуть вони до споживача. Самі не донесуть і іншим стали на заваді.

За кільканадцять хвилин у цеху побували, здається, вся фабрика і все, яке тільки й могло бути поблизу на фабриці, в районі та в міліції, начальство. Докопувалися по свіженьких слідах причин тієї катастрофи. Оглядали цех, обнишпорювали кожну щілинку, обдивлялися обидві кладові, перевертали знівечені клапті синтетичної матерії, без кінця, одне по одному, зазирали до спорожнілої банки з-під хімікату, принохувалися до неї, розпитували та перепитували всіх, хто заходив перший, а хто останній, хто замикав, а хто одмикав. Біля кладової, розгублено опустивши руки, сидів кульгавий хлопець — кладовщик. Блідий, з розкуйовдженим чубом, він не знав уже, кому, що і на яке запитання відповідати. Сидів і лиш крутив на всі боки головою і налякано переводив з одного на іншого погляд розширених і округлених від жаху очей. Щось ляскотіла по-дитячому високим голосом Наталочка, хтось шарпав за рукав Василюку, хтось із дівчат плакав, хтось щось пояснював, хтось висловлював найнеймовірніші припущення, хтось уперто розпитував про щось у неї, Надійки...

Але Надійці зараз було до всього того, до тих розмов і тієї метушні, зовсім-зовсім байдуже. Ніщо її в ті перші хвилини ніби й не зачепило. Все відбувалося наче десь за глухою стіною. Здається, вперше в житті здали нерви, і жінка впала в якусь прострацію, так ніби її оглушило або контузило. І як сіла одразу по тому, коли почула Наталоччин крик, на ящик з якоюсь матерією, так і сиділа без руху, мовчки, втупивши погляд кудись у стіну перед собою, ні на що не звертаючи уваги, нікого не впізнаючи і нікого не чуючи.

І лише слова Марини Остапівни, мов крізь вату, але таки дійшли до неї.

— Що ж, Очеретна,— сказала директорша, зупинившись біля ящика, на якому сіла Надійка,— я вже тут нічого не можу... Тепер уже нехай прокуратура чи суд розбираються...

«Суд то й суд»,— майнула стороною якось ніби не своя думка. Хоч ні змісту тих слів, ні того, чого хоче від неї Марина Остапівна, Надійка зараз просто не сприйняла.

Ночувала вона після того дня знову в дівчат. І тієї ночі навіть заснула. І спала дерев'яним, хворобливо-міцним сном, у якому, здається, ввижалися їй і якісь кошмари, але, через силу прокинувшись, вона жодного з тих страшних видив пригадати не могла.

Прокинулася з важкою, наче розпухлою головою, з найомою вже олов'яною вагою у всьому обважнілому, немов побитою тілі. Важко було підводитись, важко було одягатися, важко було навіть думати. Вона одразу згадала все, але згадала тупо, крізь загальний тупий біль у голові і в усьому тілі, ніби крізь густий туман. Згадка була болюча, але знову ж приглушена. І тільки сумні, змарнілі обличчя дівчат з підпухлими повіками та почервонілими очима боліли їй різким, якимсь своїм, гострим бодем.

Дівчата плакали. Плакали тихо, кожна окремо, але не помічаючи, забуваючи ховати свої сльози. Дивитися на заплаканих дівчат їй було нестерпно, просто фізично нестерпно.

Вона зібралася і мовчки вийшла з гуртожитку. І дівчата мовчазно провели її співчутливими поглядами заплаканих очей. Тільки білява Наталочка вийшла за Надійкою аж у кінець коридора. Хотіла, певне, щось сказати, може, навіть утішити, але не втрималася, схлипнула і, затуливши обличчя долонями, швидко кинулася бігти назад.

НОВІ ЗУСТРІЧІ І СТАРА ІСТОРІЯ З ВТРАЧЕНОЮ ВІРОЮ

Ранок був теплий, квітневий. Усе місто здавалося прозоро-бузковим, так ніби ховалося за прозорою, прошитою сонячними золотими ниточками наміткою.

А в голові гуло. І все сприймалося якось нереально, так само ніби крізь прозору намітку.

Стемнілі, вогкі з ночі тротуари були ще не залюднені.

Надійка одиноко престувала майже порожніми вулицями. Десь у районі Критого ринку з-за рогу гастронома несподівано назустріч їй вийшла... Катерина. Вийшла і рушила просто на Надійку, одягнута вже зовсім по-весняному, в якомусь сірому, ніби чоловічого крою, піджачку, ряс-

ній спідниці і з кучмою непокритого, ледь причесаного, білого від пергідролою волосся.

Відтоді як почалася вся ця історія і Катерину, здається, навіть були заарештували, Надійка зустріла її оце вперше, але впізнала ще здалеку одразу. Перед тим лише чула стороною, що Катерина повернулася і знову поновлювалася на роботі, відбувши кілька місяців за дрібну спекуляцію і ні про що більше, звичайно, не зізнавшись.

Катерина йшла просто на неї. Тримала в правій руці велику базарну сумку, ступала твердо, з викликом. І обличчя в неї було посвіжіле, відмолоділе.

— Ну що? — загородила вона Надійці тротуар.— Гадала, що вже зовсім утопила мене?

Надійка, не зупиняючись, обминула її, як обходять дерево або стовп, і мовчки пішла далі. Катерина ще там щось говорила їй услід, але вона нічого того не чула чи не сприймала і йшла собі далі рівною ходою, не озираючись, як сновида.

Ішла так, мало що помічаючи, часом натикаючись на людей, яких з кожною хвилиною ставало на тротуарах дедалі густіше, довго ще машинально переходячи з вулиці на вулицю і з провулка у провулок до подробиць знаного, що давно вже стало рідним, міста. Ішла і, ні разу не поглянувши на годинник, інтуїтивно відчувала, котра зараз година. І коли минула дев'ята, Надійка саме піднялася високими сходами повз поліровані, чорного граніту перила до дверей комендатури...

У просторій приймальні з кількома телефонними кабінами під стіною, з кількома зачиненими фанерними дверцятами-віконечками в одній із стін, чомусь не було зараз жодного відвідувача.

Надійка зайшла до кабіни, зняла трубку і, послухавши, попросила рівним, спокійним голосом, щоб їй дали приймальню Терентія Прокоповича, того самого Терентія Прокоповича, якого бачила лише раз у житті, в дитбудинку, коли була ще піонеркою, і до якого тепер порадила їй обов'язково звернутися Світлана Кирилівна.

Вона навіть не знала, чого йде до нього, що скаже, про що проситиме, лише почувала, що він, саме він зараз потрібен їй, саме його голос вона хоче почути... І коли в трубці обіззався по-ранковому бадьорий чоловічий голос, який міг належати тільки юнакові, Надійка спокійно та розважливо доповіла, хто вона, і сказала, що хоче бачити Терентія Прокоповича у дуже важливій справі. А потім,

так само зовні спокійно, вислухала відповідь, що Терентій Прокопович хворий і вже другий місяць лікується десь на півдні, а вона у своїй справі, коли це справді так важливо, могла б звернутися, ну, скажімо, до Петра Григоровича.

— Ні,— відповіла Надійка, навіть не цікавлячись тим, хто такий Петро Григорович. Не подякувавши і не попрощавшись, повісила трубку.

Вийшовши з комендатури, якийсь час посиділа вклякло і нерухомо на лавочці у скверику. Потім знову йшла кудись залюдненими вулицями. Простувала зосереджено та заклопотано, хоч зовсім і не думала, куди саме. Йшла з вулиці у вулицю, навіть і не згадуючи про трамваї та автобуси, аж до далекої, закучерявленої садками та парками околиці. Ішла, аж поки нараз на когось не наткнулася і, на мить зупинившись, підвела голову.

Вулиця була тиха, порожня, дуже знайома, але яка саме, Надійка не впізнавала та й упізнавати зараз не збиралася. А навпроти неї в легкому короткому пальті та сірій кепці стояв Сидір Сидорович. Стояв, зіткнувшись, певне, й не випадково. Мабуть, помітив здалеку і свідомо пішов назустріч. Пішов, зупинив і спокійно, якимось по-своєму невиразно, нічого не вкладаючи в те слово, жодного відтінку почуття, сказав:

— Здрастуй...

Потім Надійка не могла пригадати, відповіла вона йому на привітання чи так і не відповіла. Тільки й пам'ятає, що стояла і байдуже дивилася йому в обличчя. А воно було таке, як і завжди: зовсім спокійне, важкувате і не те що непроникне, а саме невиразне. Нічого воно ніби не приховувало, але й вичитати з нього теж нічого не вичитаєш.

— Ну, що?..— сказав неголосно, рівним невиразним тоном Сидір Сидорович.— Нічого я проти тебе не маю... Буває всякого... Може, вже досить? Може, вже кидай цю дурну війну, повертайся додому та... будемо тебе рятувати?..

Надійка ще постояла якусь мить, помовчала, ні про що не думаючи. Просто помовчала, наче одразу не сприйняла змісту його слів. Потім так само тихо, рівним і безбарвно спокійним голосом, сухо й коротко відповіла:

— Ніл..

Тепер уже постояв і помовчав він.

— Ну, що ж...

«Напевне, хотів сказати, що революція від цього не постраждає»,— подумалось їй. Але він не сказав, утримався,

спокійно ступив убік, обминув її і мовчки пішов своєю дорогою.

За кілька секунд, не думаючи навіть, озирнулася. Він ішов, віддаляючись од неї, рівною, неквапливою ходюю. Надійка бачила тільки його спину. Широку, тверду, впевнену спину людини, яка знає, куди прямує і чого хоче.

«Що ж, — машинально подумала Надійка, проводжаючи очима ту впевнену, тверду спину, — йому втратити нічого. А виграти... виграти може багато». І якимсь внутрішнім прозрінням зрозуміла і побачила так ясно, так гостро, ніби в неї з очей полуда спала, це — він!.. Вона, ота самовпевнена, владна Варвара Дормидонтівна, перелякалась і одразу ж здалася. А він — ні. Він стоїть... І це саме він завдає їй, Надійці, єдиному свідкові, який заговорив, удару за ударом. З-за рогу, з темряви. Твердою рукою, впевнено, коли потрібно буде, то й до смерті. І рука у нього не здригнеться. Так, це від нього... Це він. Втратити йому нічого. Глушитиме на смерть. Він або я... Людина з такою спиною!

— Ні! — ще раз прошепотіла Надійка і, одірвавши нарешті погляд від тієї спину, також пішла своєю дорогою.

Однак та спина ще довго ввижалася їй, стояла перед очима. І від того Надійці мороз ішов поза шкірою і ставало навіть моторошно. І вона подумала з подивом і острахом: «Виходить, не так воно просто. Я, звичайно, не зупинюсь і не злякаюся, хоч як страшно. Але, виходить, воно, оте старе, не таке, як мені здавалося... Воно ще може бути он яким живучим, і сильним, і страшним. Але звідки? В чому сила? Така тверда, впевнена спина звідки?.. І взагалі звідки воно, це все? Звідки взагалі? І звідкіля саме в нього?»

Дівчина з острахом запитувала сама себе і, правду сказати, розуміла, що відповіді на те запитання ясно, просто й дохідливо не так-то й легко. Принаймні вона не змогла б отак відразу відповісти...

Бо звідки ж їй було знати, що насправді ховається за показною твердістю тієї незворушної спину?

Звідки їй було знати про ту, може, зовсім коротку в його житті мить, про ту одну страшну ніч, коли нараз він не витримав, утратив віру, зламався сам, покотившись у прірву і... так уже й не зумів, не захотів, не знайшов у собі сили затриматися, врятуватися, стати на ноги й важко підійматись угору.

Звідки їй було знати про ту вирішальну, зламну ніч?

У далекий-далекій куточок узбецької землі заніс тоді їх — Сидора Сидоровича та Варвару Дормидонтівну — вітер страшної війни.

Була глуха, пізня пора осені сорок другого року.

Пустельні, хвилясті передгір'я. Новобудова на околиці забитого евакуйованого міста. Невлаштованість, холод, голод і безперервна, нестихаюча, гостра тривога. Тривога й нелюдське напруження, що схрещувались усіма людськими почуттями, надіями й розпачами цілого світу біля маленького кружальця на карті з підписом: «Сталінград».

Сидір Сидорович день і ніч пропадав на будівництві. Знав тільки одну працю. Власне, праця — то й було життя... А у вільні хвилини, які випадали негусто, — газета, радіо, навіть чутки... Звідтіля, з заходу... І вони з Варварою Дормидонтівною припадали до тих вісток і чуток, як спраглий до холодного джерела.

Під наглядом Сидора Сидоровича були матеріальні цінності і, головне, харчові продукти, які тоді цінувалися на вартість золота.

А Сталінград палав. Фашисти рвалися до Волги. І від того — вистоїмо чи не вистоїмо — тепер залежало все: життя і смерть, минуле і майбутнє, там і тут, у нас і в цілому світі. Вистоїмо чи не вистоїмо! Перед тим грізним запитанням, яке жило в грудях кожного, позбавляло людей сну і спокою, застувало все інше, тремтіли часом і не такі душі, як у Сидора Сидоровича та Варвари Дормидонтівни. З дня на день, з місяця в місяць те запитання висло, як дамоклів меч над людськими душами. І німим, відчайним переляком стигло в очах Варвари Дормидонтівни. Ніщо й на хвилину не могло заглушити її тривог і переляку. І може, й сама собі не відповіла б тоді Варвара Дормидонтівна, що найбільше лякало її й тривожило — доля країни чи власна, одна тільки своя безпека...

А тієї неприкаяної, вітряної ночі в темній комірчині глиняного барака переляк її прорвався нестримною, безтямною істерією. Проїшла чутка, страшна й приголомшлива: німці в якомусь там місці прорвалися до самої Волги. І Варвара Дормидонтівна, тоді ще зовсім молода й дуже, не витримала. Вона була певна, що тепер рушиться все, що рятунку немає. Завтра німці стрибнуть за Волгу — і тоді кінець. Тоді їх уже ніщо і ніде не спинить. І де вже тут чекати якогось порятунку. Ні, рятунку не буде ні від кого, і сподіватись ні на кого! Варвара Дормидонтівна билася

в чорному розпачі і нестримній істериці. Смерть, страшна смерть уже стояла перед її очима, і вони мусили рятуватися від неї! Самі!.. Думати самим про себе, бо вже завтра чи позавтра про них не думатиме ніхто. Вони мусять, обов'язково мусять вирватися з цієї азійської півпустелі, з цієї голодної пастки. Вони мусять мати змогу завчасно прорватися, коли що, кудись у безпечніше місце, туди, куди фашисти не дійдуть чи принаймні дійдуть не скоро. Десь ближче до кордонів Ірану, Іраку, Китаю чи ще там куди. Щоб, як тільки що, опинитися в безпеці і влаштуватися так, аби не гинути від голоду в чужій країні. В думках вона вже остаточно віддала Гітлерові цілу країну, в тому вже не було ніяких сумнівів: гітлерівці прийдуть і сюди. Прийдуть, щоб замучити і знищити її, Варвару Домридонтівну. І вона мусить рятуватися! Зрештою, це її обов'язок...

І хто ж його знає... Певне, щось таке дрімало аж на самому дні душі Сидора Сидоровича. Щось таке, що обізначалося на внутрішній голос дружини. Бо тієї ночі за тисячі кілометрів від фронту він уперше засумнівався і не повірив... Спанікував, утратив віру в силу держави, народу, в майбутню перемогу. Втратив віру в силу народну тому, що свої сили в душі, певне, ніколи не мав. Назовні те нічим ніби не виявилось, ніхто нічого не знав, але Сидір Сидорович тієї ночі втратив віру і вперше одверто зрадив в душі своїй.

За кілька днів, ніби мокриці, що відчули цвілий куточок, його безпомилково розшукали якісь непевні людиці, і Сидір Сидорович передав їм зі складу кілька пудів дорогоцінного борошна за кільканадцять золотих імперіалів царської чеканки.

По тому ще муляло якийсь час змішане зі страхом жалюгідне каєття. Глушив його таким самим жалюгідним виправданням перед самим собою, що коли все однаково гине, то нічого поганого в тому, що хоч вони врятовуються. Коли ж, коли ж усе буде гаразд, що ж, тим краще. А революція від тих кількох мішків борошна не постраждає. Хоч на тих мішках та пудах він уже не зупинився і зупинитися не міг.

Був то час значно страшніший, ніж декому здається тепер і, можливо, декому здавалося тоді. Час, коли кволі душі могли й не витримати, могли втратити віру в пере-могу.

Тільки одні, навіть утративши віру, кидалися в вогонь, на ворога, щоб загинути разом з тим, що становило їхнє життя і що здавалося їм уже приреченим. А інші, нестямно закохані у власну шкіру, втративши рештки віри, кидалися будь-що і за всяку ціну рятувати саме її, свою дорожчійну шкіру.

Фашисти Волги так і не перескочили.

Порідшали, а потім і зовсім стихли напади істерії у Варвари Дормидонтівни. Але Сидір Сидорович тим часом уже втягнувся, зав'язав сумнівні знайомства, заплутався, пустився зовсім берега і поплив за течією.

Тепер знову був страх, але страх уже інший. Хоч повороту назад, здавалося йому, вже не було. Він, поволі звикаючи і до постійного відчуття страху, і до всього іншого, звикав також і маскуватися, прикриватися удаваним спокоєм, старанним ставленням до роботи і невразливістю.

Приводів для тренування вистачало, і, зрештою, маскування стало його другою натурою.

З евакуації Сидір Сидорович повернувся з репутацією старанного роботяги-господарника і з старенькою, потертою, перев'язаною мотуззям валізкою, сповненою золотими речами, монетами й коштовностями.

Можна було б, здається, зупинитися хоч на цьому. Але не дозволяли старі зв'язки. Та, власне, він уже й сам не міг. Котився далі, поволеньки розширюючи ті зв'язки, удосконалюючи методи грабунків, втягуючись у великі за розмахом афери. І живучи напруженим, подвійним життям, гартуючи витримку, зневажаючи всіх і все навколо, вже ненавидячи все чисте й чесне, грабуючи навіть з насолодою, немов помщаючись отим чистим і чесним за своє падіння, за своє нелегке подвійне, темне життя.

З роками склалася міцна банда грабіжників, що забезпечила себе круговою порукою. «Операції» її тепер могли вражати як розмахом, так і безприкладним нахабством, сказати б, «мистецькою» простотою, яка давала змогу роками уникати розкриття.

Сидір Сидорович був серед них і не першим, і не головним. Були в нього на центральній базі Борис і Юлій, були свої люди в міськторзі, бухгалтери, директори, заввідділами та продавці магазинів, навіть і «свої» ревізори. Вони робили свій чорний бізнес на розкрої матеріалів, на завищенні норм браку, на фіктивному списуванні сировини та продукції і, головне, на нагромадженні неврахованих,

точніше, прихованих лишків сировини. А діяли через свою ж спекулятивну мережу в багатьох містах республіки.

Звідкіля ж було знати про таке Надійці? Вона навіть приблизно не могла уявити собі розмірів та розмаху їхніх «операцій»!

Тим більш, що всього награбованого таким чином Сидір Сидорович не міг хоч якось там ані використати, ані спожити. Лиш «переганяв», по можливості, гроші в коштовності і переховував по різних тайниках «про всяк випадок», «на старість», «про чорний день». Грабунки й крадіжки, зрештою, перейшли у нього на своєрідну психічну хворобу користолюбства, наживи для наживи, хоч водночас давно вже переросли в небезпечну й страшну хворобу соціального характеру, в якусь власницьку пухлину.

...І от вони зустрілися, зіткнулись і потім розійшлись у різні боки. Ідуть вулицею, віддаляючись одне від одного. Він — дужий, кремезний, стриманий і невразливий. Вона — вразлива, тендітна, молода жінка... І звідки ж їй знати, що він давно втратив віру у все чисте й високе, в людей, у себе, що в нього порожня душа?

Звідки їй знати, що його сила лиш у тому маскуванні, в довголітній звичці до подвійного життя, у тому, що він може удавати з себе не того, ким є насправді, навіть уві сні. І коли говорити про якусь його реальну силу, то мається на увазі сила зла, яке він сіє навколо себе. Йому, як би він не кріпився, важко жити, бути щодня і щогодини серед чистих серцем і помислами, удавати з себе рівного їм. Йому як-не-як хочеться хоч якось виправдати своє темне, подвійне життя. І тому йому потрібно, щоб навколо більше було таких, як він. Бо сам він давно вже став чумою, у нього тільки лють викликають оті «чисті й віруючі». І вже не для наживи, не лише аби приховувати свої злочини, а й просто так, для власного морального задоволення перетягнути якнайбільше людей на свою стежку. Бо серед чистих йому жити важко, нестерпно, важко дихати, хоч яким би невразливим він був, хоч би яка там у нього не була залізна витримка.

І яка б тверда і впевнена не була у нього спина.

Коли б тільки знала все те Надійка. Але звідкіля ж було знати їй, як утратили віру літні, статечні й витримані люди десь за тисячі кілометрів від Сталінграда саме тоді, коли до останнього подиху впевнена в перемозі невідома дівчина Я. К. вклала в патрон свій лист до неї, Надійки.

...Теперішню свою тимчасову домівку Надійка застала незамкненою. Не надавши тому значення, не здивувавшись та й не зрадівши, штовхнула двері, ступила через поріг і побачила Зіффріда.

Він, одягнений і без кашкета, у своїй коротенькій з піднятим хутряним коміром шкірянці сидів біля низенького, на три ніжки столика. Сидів, глибоко вгрузнувши у низеньке тверде крісельце, в якійсь зламаний і, як здалося Надійці, тривожній і розпачливій позі.

— Здрастуй, Зіфіку! — ступила вона до нього, мимовільно, підсвідомо вимовивши оте мамине, нелюбе йому «Зіфіку».

Він різко повернув до неї розкудлану голову. Змарнілий, обличчя пом'яте, змучене. І очі... Великі, підведені синцями, ніби заплакані очі.

«Невже ж... Невже ж він може плакати?» — з раптом ожилою в ній тривогою подумала Надійка, схиляючись до чоловіка.

І нараз, ніби різким поштовхом, зупинена гострим духом горілки, рвучко випросталася. Живий біль, страх різко, владно пронизав усе її єство.

«Що ж це я? — знову подумала ясно, тривожно.— Триматися!.. Рятувати!..»

Що, кого, від чого рятувати, вона тієї миті ще не думала. Не думка, лиш гостре відчуття тривоги за іншого, за нього, вирвало її враз із безодні власного відчаю, збудило страх, волю до дії, до життя. І ще не знаючи, що робитиме далі, вона стала квапливо й нервово розстібати тремтячими й неслухняними пальцями гудзики пальта, скидаючи те пальто так, немов лікар, який квапиться до операційного столу, до хворого...

ІСТОРІЯ НІЧНА, МАЙЖЕ ФІЛОСОФСЬКА

І пливла над ними ще одна ніч, квітнева, хмарна, безмісячна. Вони сиділи в темряві на вузенькій канапі, і зорі вже не падали їм на плечі. Вони не бачили і навіть неясно відчували одне одного. І вже утворювалася між ними ще невидима, зовсім непомітна стіна, якої вони хоч і не помічали, але боялися і намагались неусвідомлено повалити чи розтопити. Але вже не могли, бо було то не так просто...

Зіффрід, украй розгублений, злий на самого себе і на весь світ, безсило боровся у плутаних, відчайних думках. Він скаржився і дорікав. Каявся і шукав хоч якогось вихо-

ду чи виправдання. Шукав і не міг знайти рівноваги ані в житті, ані в самому собі. Такого розгубленого і зневіреного Надійка, яка вже звикла твердо опиратися на його спокійний, урівноважений характер і доброзичливо-іронічний гумор, бачила його вперше.

І так, до глибини одверто (не лише про те, що думали, але й про те, що почували не зовсім ясно для самих себе), вони розмовляли в темряві весняної ночі також уперше. Але, замість шукати якогось виходу, одне одному зарадити, вони що далі, то все глибше заходили в суперечку. Суперечку, яка теж, певне, вперше була викликана його роздратованим тоном, без тіні доброзичливої іронії, вже не кажучи про уїдливу незвичність слів.

І Надійці здавалося, що до цієї ночі вона не лише не знала його до найпотаємнішої глибини душі, але й він сам, певно, не знав, що таїться в найглибших закопелках його думок і почуттів.

Усе те, звичайно, сплигло на поверхню від раптового життєвого зламу, через той несподіваний і небажаний та непередбачений вибух, що вибив його із звичного, розмірного, спокійного світу, де його оточували люблячі люди, красиві речі та майже перманентні удачі, у незнаній досі жорстокий і безжальний світ, у якому все раптом стало сторч, віч-на-віч, сила на силу, або на або. Світ, у якому він конче мусить вибрати, на чий бік стати. А сили для того у нього не вистачило.

Він не міг стати на захист батька тому, що був уже твердо переконаний у реальності того болота, в якому бавлявся батько. Йому було чужим, нестерпно гидким те болото, хоч, живучи при його березі, раніш він його не помічав, не чув його смороду, ніби сліпий і глухий.

Рішуче, привселюдно стати на бік дружини він також не мав сили. Хоч і розумів Надійку, в думках був на її боці. Не міг, власне, поки що, бо й вона ще не могла нічим посправжньому довести своєї правоти. Надійка стояла на своєму твердо, а його, окрім родинних почуттів, гнітив ще й нестерпний тягар сорому, який був для нього особливо пекучим ще й тому, що за все своє дотеперішнє життя не мав, як гадалося, підстав будь-чого соромитися. Був він надто високої про себе думки, надто гордий, щоб розважливо знести тягар того сорому, і з ним міг статися (коли вже й не стався) той трагічний внутрішній злам, який може бути для людини небезпечнішим від найтяжчих випробувань.

Він не пив, не вмів і не любив не те що пити, а навіть випивати. Навіщо ж він пробував пити і бував навіть п'яний ось уже кілька разів?! Горілка не приносила йому ні забуття, ні заспокоєння. Лише роздратування і злість. Чому ж він пив? Чи, певніше, зважувався катувати себе гидкою йому горілкою? Просто від «традиції»? Від вичитаної в Ремарка, Хемінгуея а чи й російських класиків рокової думки, ніби порядна людина завжди глушила і глушить своє горе в чарці? Ні. Для цього він був досить розумний і занадто скептик. Виходить, в годину найбільшого розгублення й гіркоти його дещо влаштовував стан роздратування й злості, який приносила йому горілка. Хоч щоразу по тому він кавсяся, зарікався, обіцяв і близько до неї не підходити.

Сьогодні вранці, у той час, коли Надійка, як сновиди, блукала по місту, її дівчата плакали в гуртожитку, а Марина Остапівна, певне, вже готувала наказ про те, щоб віддати її, Очеретну, до суду, в родині Лелек стався найбільший з часу Надійчиного «вибуху» струс.

З часу того Надійчиного «вибуху» минуло кілька місяців. Ніяких разючих наслідків той «вибух» так і не дав. Гострота його поволі притуплювалася, тепер уже його витлумачував дехто як звичайний родинний скандал. Бо суть усієї справи знало дуже обмежене коло людей, які, до речі, вважали за доцільніше поки що про це багато не говорити. Чутки були глухі, непевні, суперечливі, пачки ж грошей, якісь там коштовності та ошадні книжки бачили тільки Надійка та Зігфрід. Та й то не разом. А слідство собі проводилося чи й не проводилося. (Найпевніше навіть, що справу офіційно припинили). Сидір Сидорович стояв як кремій. А породжених переляком істерій Варвари Дормидонтівни ніхто, власне, не бачив теж. То все воно йшло, як ішло. Невістка покинула дім? Що ж, буває. А от зате син залишився з ними і тримався батьківської хати.

Але от лист Світлани Кирилівни. Відсутність Зігфріда в батьківському домі помічена була лише на другий чи третій день. Відкриття стало ще гіркішим та болючішим від того, що перша звернула на те увагу Варвари Дормидонтівни чужа людина, сусідка.

— А Зігфрід Сидорович що ж... вибрався од вас теж? Певне, до дружини? — запитала сусідка, зазирнувши через паркан і не маючи нічого особливого на думці, просто так, із звичайнісінької жіночої цікавості.

І те запитання було сприйнято як найтяжчий удар, як

новий замах на честь родини, як підтвердження якогось уже й справді великого неблагополуччя, що впливало з отих непевних чуток та розповідей про підозри та обшуки. Сидір Сидорович мовчав. А мати — Варвара Дормидонтівна — нового удару не витримала. Бо вона вже й так і до того ледве трималася. І коли сьогодні вранці, не ночувавши перед тим дві ночі дома, Зігфрід склав у чемоданчик свій дріб'язок та рушив до дверей, мати так жахно зойкнула, безтямно звалившись на підлогу, що того не міг би витримати і не такий, як Зігфрід, чоловік...

У матері стався такий серцевий приступ, що її насилу врятували, викликавши швидку допомогу.

Швидку допомогу викликав і з усіма обходився розважливо та стримано сам Сидір Сидорович. Робив, що треба, мовчки, зосереджено, ні до кого не звертаючись по допомогу. І до сина теж. Так ніби того сина і вдома не було, немов перед батьком було порожнє місце. І не те що докору, а взагалі — ні слова.

Матір у тяжкому стані забрали до лікарні. Сидір Сидорович поїхав з швидкою допомогою, так жодним словом і не обізвавшись до сина. А Зігфрід довго сидів у порожньому домі, серед безладдя, яке залишили по собі медики. Він сидів приголомшений, довго не міг розібратись, що сталося і куди він збирався. Аж згодом, опам'ятавшись, схопив телефонну трубку і почав дзвонити у всі лікарні. Потім, не додзвонившись, побачив у вікно на вулиці батька, який повертався додому. Повертався неквапливо, замкнений і невразливий, як завжди. І від того батькового, здавалося навіть, спокійного вигляду синові зробилося ще страшніше. Він пересидів, поки батько зачинився в своїй кімнаті, потім у холодильнику знайшов пляшку горілки і нахильці, як воду, випив, мабуть, цілу склянку...

Батька, здавалося, не вразив навіть серцевий приступ матері. Хоч Надійка, довідавшись про те, подумала інакше: вразив! Не міг не вразити навіть його. І ота розмова з нею на вулиці була саме наслідком вранішньої події та виявом, хай навіть і хвилинним, не сили його, а слабкості. Безперечно! Незважаючи на всю самовпевненість і твердість тієї страшної спини, якій вона дивилася вслід. Бо що міг відчувати він, чоловік, який давно вже втягнувся в злочини-крадіжки, зрозумівши, що й син залишає його, бо накрадене і десь до часу приховане синові не лише непотрібне, а ще може і вбити його ганьбою. Дружина до смерті перелякалась і, дивись, справді вже смертельно хвора. Сам

уже старий. Отже, нащо і кому він крав? Нащо грабував, обдурював стількох людей? Для чого? Кому потрібне все оце? Нащо півжиття усе гріб під себе? Куди ж тоді пішло його життя? В порожнечу?! Ні, все те не могло, зрештою, не вразити його коли й не страхом відповідальності, то хоч би своєю жажною безглуздістю.

— ...Мені страшно,— в тремтінні, ніби ні до кого, гарячим шепотом проказував Зіґфрід,— коли я подумаю, що все це знала, все поділяла також і... мама. Коли я згадую, що все-все, що я їв, носив, мав, чим забавлявся... Ні! У мене нема до них ніяких родинних почуттів. Певне, я також страшний. Усі люди, мабуть, тільки прикидаються одне перед одним. А насправді... В душі, наодинці з собою... Я усе віддав би, аби можна було несподівано заглянути людині під череп і зловити її потаємні думки. Зловити її на гарячому... Ні... Страшно... В людині живе, ще не вмерло та, може, й не вмере щось страшне, печерне... Її так і не переробиш. Ні, не переробиш... Так уже вона створена по-звіриному, тільки спусти з ока — все гребе під себе. І за кістку, зазівайся-но тільки, перегризе горло...

Думки його плутались, виливались непослідовно, часом заперечували одна одну, але незмінно бриніли в них страх, злість і болісна, хоч і по-дитячому наївна, зневіра. Він тільки сьогодні нарешті довідався про те, що Надійка скоро буде матір'ю. І він — Зіґфрід — уже майбутній батько. Він раптом сказав:

— Слухай! Яка це дурна карусель — плодити собі подібних, зрештою, таких же точнісінько, як і ти. Слухай, ти народиш, доглядатимеш милу, як янголятку, дитину, а з неї потім виросте злодій, бандит... Адже гітлерівські есесівці, наглядачі освенцімів... У них теж були батьки й матері, і вони теж були маленькими...

— Ти краще заспокойся й не мели дурниць! Подумай про те, що ти — майбутній батько, і ким буде твій син — залежить тільки від тебе. Ти тепер просто не маєш права впадати в розпач, пити... Це — ганьба! Ти мусиш триматися, чуєш?!

Він хвилину мовчав, потім напав на неї:

— А ти? Ти — майбутня мати! Як ти можеш лізти у все це bagno? Ти його вб'єш! Ти повинна кинути все! Роботу і, одно слово, все це... Зійти, коли хочеш, з дороги. Хай воюють інші. Кинь, бо вони тебе знищать. Усі! І ті бригади з їхніми програмами та темпами, і ті злодії. Вони всі зв'язані... Вони всі, всі вони крадуть!

— Ніж говорити дурниці, краще заспокойся і подумай!

— Ні, ні! Ти мусиш кинути це все. Одрозум ж, завтра!..

— Нізащо! — більше не могла втриматись Надійка.

— Мусиш думати вже про нього... І про мене... Хоч на якийсь час піди з фабрики.

— Нізащо!

— Можна подумати, що в тебе немає чоловіка, який заробить на тебе й дитину, що тобі потрібно більше, ніж іншим... Можна подумати, що без тебе все загине й завалиться.

— Не завалиться. Але мені справді треба більше за всіх, бо я інакше не можу. Я, коли хочеш, мушу відповідати зараз за всіх. За цех, за дівчат, за те, що зробила не так, байдуже — свідомо чи мимовільно!

— Ти мені скажи... Після всього... Ти справді віриш у цю дитячу гру з комуністичними бригадами, у те, що у вісімдесятому році, першого січня, о шостій вечора, нараз почнеться комунізм? У те, що люди — і ті, що крадуть та грабують, і ті, які начиняють водневі бомби, — раптом стануть святими?

— Комунізм будують не святі, а звичайні люди. І... так, я вірю! Людина повинна мати віру, якусь високу мету. А ти? Хіба ти... Не повірю, що в тебе немає ніякої віри, не можу повірити.

Надійка у темряві відчула, з якою злою іронією він посміхнувся:

— Так... Справді, всі у щось вірять. Один — у бога, інший — у чорта. От ти — в бога, мій предок — у краденого карбованця, а я — в основному в чорта, який глузливо посміхається з невидимого атома. Один дотепний і дуже оптимістично настроєний чоловік сказав мені, що він десь вичитав, ніби наше геніальне людство таїть у собі дві тисячі двісті видів шизофренії. Так от... я й вірю в шизика — вид хвороби 2199, який саме нас — тобто людство — одного чудового дня й почаствує. І разом за один раз розв'яже геть усі проблеми...

— Людство не залежить і не може залежати від одного божевільного, коли б ним був навіть такий маніяк, як Гітлер. Саме тому в нашій країні і немає атомної паніки, панічного страху перед атомною бомбою. Є тверда віра у те, що таки не кинуть, будуть утримані й утримаються. Виходить, у нас є, живе віра в людину. А коли є віра в людину, то є жива віра в те, що краще, більш гармонійне, комуністичне суспільство буде побудовано.

— Т-так... Звичайно, блажен, хто вірує. Але як можу вірити в того, хто вигадав атомну бомбу, убиває, грабує і обкрадає ближнього свого? І коли ти віриш у те, що зможеш його переробити, змінити його темне нутро, що ж, вір! А я... мене облич... Змалку, з дитинства нас учать говорити скрізь і всім правду в вічі. Потім ми виростаємо і, необачні, пробуємо говорити ту правду, з першого ж разу обсмалюємо крильця і стаємо циніками. Ти от сказала правду. Ну й що? Ні, так уже склалося здавна, що всі крадуть, але вдають, ніби не краде ніхто.

— Брехня! — сердито кинула Надійка.

— Брехня? А хто не бреше? Хто? Я? Ти? От — ти! Ти що, ніколи в житті ні разу не збрехала?

Надійка тепер не втрималась і мимоволі посміхнулася:

— Один раз... Усього один раз. І за це мене покарали тим, що вирізали здоровісінький рудимент.

— Ет! Ти й зараз кажеш неправду, — не сприйняв жарту Зігфрід. — Усе вигадала. Не вірю й зараз! Та й, зрештою, яка різниця! Брешу я чи не брешу, краду чи не краду, коли однаково ж помру. Всі помремо... Чесний і злий, розумний і дурень.

«Ех ти, філософ, вигодуваний на крадених шматках!» — уперше за весь час Надійка подумала про Зігфріда з гострою, що здивувала її саму, неприязню. Але одразу й пожаліла його, сказала:

— Це все в тебе неглибоке. Все з болю та відчаю. З часом заспокоїшся, і все це мине. А про те, що всі крадуть, по-перше, — брехня, а по-друге, — капітуляція боягуза перед складностями боротьби, вияв власного безсилля, й не більше. Сказати — всі крадуть, значить врятувати, прикрити жменьку справжніх злодіїв і образити мільйони чесних людей. І щодо цієї твоєї філософії, мовляв, однаково ж усі помремо, то чого ж тут ще й приндиритися... Неправда! Людина не може залишатися байдужою до того, що залишить вона своїм дітям. Людина завжди прагне до безсмертя. І слова «від людей сором» — вони тяжать над тобою й по смерті. Бо є в людині вища цінність — чиста совість. І цінність її нічим не можна потьмарити. Совістю живе людина й людство. Совість, коли вона є, звичайно, утримує людину від усього поганого.

— Тоді, коли людина знає, що про те хтось довідається.

— Ти сьогодні просто злий. І говорити з тобою важко. Але одне я таки скажу: я вірю в людину, вірю в людську совість і в розум людини. І тому вірю, що нове, гармонійне

суспільство, в якому всі будуть рівні та щасливі і разом з тим не нівельовані, вона таки створить.

— Людина тільки для себе. І взагалі я не вірю у якийсь далеке майбутнє людини. Бо людина — все ж звір. Вона таки кине бомбу і все знищить.

— Вірю в людину! Не кине! Завоює світ! Бо людина є людина. Хоч трапляються, звичайно, і звірі в людській подобі.

— І їх — більшість. Спробуй зніми з людини намордник, у якому її тримає суспільство, держава, різні інші умовності, і тоді побачиш...

— Я саме тому й вірю в людину, що вона зуміла організувати, ну, хоч би й ту ж державу та створила інші, як ти кажеш, умовності. Зуміла створити це, з часом збудує набагато краще. І тих, що хочуть, прагнуть і можуть, тих, з чистою совістю, завжди було, є і буде більшість. Людина хоче і прагне утвердити себе в житті не на мить. Кожній людині хочеться хоч крихітки безсмертя. А безсмертя вона здобувала і здобуває лише серед людей, лише в тому доброду, що вона зробила для людей. І людина вже довела ще в дуже далекі ассірійські, єгипетські, еллінські часи, що вона може бути і є безсмертна...

— Перед лицем всесвіту, перед лицем грізного атома людина — комаха.

— Комаха той, хто хоче бути комахою. Я ж не хочу бути комахою і не буду. Всесвіт людина тримає в своїй голові, а силу атома в руці. Людина поставила себе над тією сліпою гризнею, яка існує в природі, і тим забезпечила собі безсмертя.

— Добре. Це — загалом. А що мені, от саме мені, окремо взятій людині, до того твого безсмертя? Ну, от стали, наприклад, безсмертними і Гомер, і Геростат... Але ж обом їм по смерті однаково начхати на своє безсмертя!

— Ні... Навіть отой Геростат є свідченням і доказом того, що людина і вмирає з думкою хоч про якийсь безсмертя. Людині не байдуже, поки вона живе, до того, що думатимуть про неї тоді, коли її вже не буде. Зрештою, навіть обіймаючи думкою всесвіти, я виходжу з того, що я — людина. Я людина і тому люблю людей, живу і працюю для них, ціную їхню думку про себе і живу і житиму по смерті в людях. І зневіра в нове суспільство, в комунізм, зрештою, це глибока зневіра в людину, в самого себе. А не вірити самому собі і в самого себе — це, на мій погляд, найстрашніше.

— Пусте! А як на мене, то «після нас хоч потоп» — зовсім непогано сказано. Хто там нас, «гвинтиків» рядових, згадає по смерті, і кому ми будемо потрібні! Від нас залишиться — як на воді сліду. То навіщо ж я собі через те псуватиму хоч одну мить, яку мені дано прожити на землі?

— Після нас залишаться наші діла, наше суспільство. Потрібне людям, добре діло ніколи не гине.

— Кола на воді...

— Ні! Нове, краще суспільство залишиться по нас...

— Таке суспільство могли б збудувати тільки люди абсолютної, я б сказав, стерильної душевної чистоти і чесності, чесності навіть наодинці з собою, навіть тоді, коли ніхто на тебе не дивиться, коли ніхто і ніколи про те не довідається. А де вони — такі люди?

— Вони живуть серед нас.

— Припустімо, якась дещизня є. Але одна ластівка весни не робить.

— Їх більше, ніж нам здається. Їх уже більшість.

— Де вони?

— Тут, поряд з нами. От хоч би й мої дівчата: Василенка, Оленка, Ніна, Галя, Степанида, Наталочка... Тьотя Тося! Та їх уже мільйони, і вони скрізь!

— Просто смішно дивиться, як стовідсоткові ідеалістичні наївняки видають себе — і, головне, твердо в те вірять! — за гранітних матеріалістів!

— Сам ти... Ти... Я, виходить, тебе просто не знала! Я думала, ти справді людина розумна, а ти... Ех ти, «філософ»! Мілка в тебе, скажу прямо, дрібненька філософія. Хома ти невірний, от!..

Ні, не світили їм зорі тієї ночі.

Змучена неприємними подіями, знервована і налякана тим досі не знаним, що розкрила їй у Зігфріді та чудна, роздратована розмова, зморена безсонною ніччю і тривожним сум'яттям у думках та почуттях, Надійка відчувала себе зовсім розбитою і майже хворою.

Прокинувшись по короткому сні, в якому забулась аж над ранок, вона лежала ще в ліжку, знесилена й розслаблена. І все вчорашнє, і та їхня нічна розмова здавались їй такими тривожно-нереальними, такими заплутаними і майже незбагненними, що Надійка ніяк не могла зібратися з думками, не знала вже, що й думати.

І в тому дивно тривожному настрої ще в постелі й застала її телеграма зі Скального. Телеграму приніс Зігфрід.

Він уже встиг побувати дома, довідатися про материне здоров'я і повернутися назад.

Телеграма прийшла на адресу Лелек, і підписала її бабуся Мотря та ще якийсь невідомий, на прізвище Явтух. Можна було догадуватися: хтось із районного керівництва.

«Закінчилося слідство справі ваших рідних крп Просимо обов'язково прибути суд крп Похорони неділю вісімнадцятого квітня».

І та телеграма також здалася їй чудною і тривожною.

«Який похорон? Невже ж бабуся Мотря?! — майнула перша тоскна думка. — Але ж... ні. Тут же ось її підпис. І що за суд? Звідкіля? Кого судять чи за що судять?»

Дивна таємничість тієї телеграми враз вихопила з ліжка. Там щось сталося! Сталося щось несподіване, можливо, дуже значне. Та... Що там уже не є, але вона мусить поїхати туди обов'язково, негайно! Сьогодні ж!

Притихлий після безсонної ночі, занепокоєний станом материного здоров'я, якийсь ніби прибитий та слухняний Зігфрід одразу ж побіг на вокзал по квиток. Тепер він, правда, не пропонував їй їхати разом, але коли б і запропонував, то вона, напевне, не захотіла б. Не знала чому, але було якесь внутрішнє, не до кінця усвідомлене бажання: з усім, що стосувалося Скального, тих таємничих листів з патрона, що написала невідома Я. К., і її рідних, зустрічатися самій і самій до кінця в усьому розібратися, не плутаючи туди не те що нікого з Лелек, але навіть і Зігфріда. А після минулої ночі особливо і саме його, Зігфріда. Бо їй здавалося, що своєю розгубленістю і зневір'ям, зневагою до людини він образив... ні, не її, а її батька, оту невідому Я. К., пам'ять сестри Галі і брата Грицька.

На фабриці Надійку особливо не затримували. Що там за суд чи похорони, не доскіпувалися. Похорон, то й похорон. Аби була поважна причина, а решта для фабричного начальства не мало зараз ніякого значення. Так само як і вона, скажімо, на погляд Марини Остапівни, коли й мала ще якесь значення для фабрики, то тільки негативне. І присутність чи відсутність її на фабриці вже, здавалося, ні на чому не позначиться. Навіть, як Надійці здавалося на той час, не позначиться і для неї самої. Бо про раптовий від'їзд вона навіть не сказала нічого своїм дівчатам, не бажаючи їх ще раз турбувати своїми завжди якимись не зовсім звичайними справами.

І от уже мчить її громохкий поїзд з брязкотом та гуркотом крізь темну весняну ніч, повз темні, паркі квітневі поля.

Великий, тьмяно освітлений вагон снить чиймись солодкими й гіркими, радісними й страшними снами. А Надійка не може заснути, хоч і не спала вже підряд другу а чи й третю ніч. Примостившись у темному куточку за столиком біля вікна, безсонними, застиглими очима вдивляється крізь непрозоре скло в темряву. Не з радісними надіями, а з тривогою в душі повертається вона додому, не відаючи, що ж чекає на неї там, і, зважаючи на слова «похорон» та «суд» у телеграмі, не сподіваючись на щось добре.

Дивиться у вікно, в непроглядну темряву, і бачить лише своє життя протягом цих кількох років, які так швидко минули між першим та оцим другим її виїздом до Скального. Життя, яке проходило перед її внутрішнім зором так швидко й з такою навалною, мерехтливою невловимістю, ніби хтось невидимий крутив перед її очима кінострічку у зворотному напрямі. І вона бачила все, що пережила, намагалася прорватися поглядом до того, що зустріне її в Скальному, і боялася того проникнення, провадила зараз десятки розмов зі знайомими та незнайомими людьми, думала про своїх дівчат і болісно переживала вчорашню ніч і нового для неї, такого дивно відміненого, незнайомого Зігфріда.

І хоч Надійка ні в думках, ні в почуттях не погоджувалася з жодним словом з тих його вчорашніх розмов, бо розуміла, що породив їх гострий та болючий злам у житті і, певне, тимчасова депресія, все ж вони були — ті слова, і ті думки, їх гостра їдучість, і як вона не відкидала їх, не могли не залишити в її душі гострої, болісної тривоги та невдоволення. Так, усім своїм життям, усією істотою, вона, навіть і не заглиблюючись особливо у все те, просто своїм сприйняттям життя заперечувала зневіру й завжди вірила в людину, в людське і людяне в ній. І все ж він, додавши і свою, може, найгіркішу краплину у той приголомшливий вир гіркоти, що нуртував протягом останніх місяців навколо неї, таки вніс сум'яття в її душу і почуття. Адже вона була не камінна. І в тому стані, в якому перебувала усі ці дні, його зле заперечення великої значимості, доцільності людської діяльності і безсмертя в житті окремої людини посяло в її збуджених почуттях гіркий сумбур. І тепер у вагоні, переповненому десятками людей, вона, зовсім самотня у своєму куточку, вже не борсаючись у липкому

павутинні його їдких заперечень, у свою чергу, все ще спечерчаючись, заперечувала їх і одкидала.

І уже звідціля, з поїзда, який мчав крізь ніч, крізь темряву, вона кричала йому, що свинства не можна виправдати і воно не виправдовується нічим. Ні тим, що людина смертна, ні світовою скорботою, ані водневою бомбою. Він казав, що, зрештою, у всесвіті людина нічим не ризнитьсь від комах. І нічого вона не варта, хай не думає, що вона «щось»... Ні, в кінцевому висновку її життя — лиш абсурд. І світ — лише ланцюг абсурдних випадковостей, і коли у всьому цьому й обов'язково треба шукати сенсу, і коли він і є, то лиш один: отой, що ягня їсть траву, вовк їсть ягня, а вовка — ще хтось, що, «з землі вийшовши — в землю й підеш...» І що краще ви вже дайте собі лад на землі, а тоді вже шукайте шляху в небо...

Тулячи гладеньке, холодне тільце патрона до гарячої щоки, вона знову кричала йому чи всім отим, хто так думає і в кого він набрався чи начитався, що людина ж таки не комаха, що вона — коли вона людина — може вмістити і містить у голові всю безконечність всесвітів. І що здатність до самовдосконалення, до розвою людських можливостей, які, зрештою, стануть безмежними, закладена вже в самій людині. І Надійка згадувала той день, коли вона разом з цілим містом зустрічала Павла Поповича, пригадувала космонавтів, які, перемагаючи все: і опір світової матерії, її загадковість, і свої природні, людські, внутрішні перепони, — штурмують простори всесвіту. І своїх дівчат, які замість звичного та зрозумілого і тому легкого спокою прагнуть чогось складного, небуденного, важкого і неспокійного. Прагнуть творчості, яка й відрізняє людину від комах. І смерть... вона теж не просто небуття, не просто «з землі і в землю». Адже непогано сказано й оте «смертю смерть поправ», зовсім непогано! І не випадково. Так само не випадково, як оте: «Мертві-бо сраму не імуть...» Не випадково, не може бути випадковістю те, за що людина віддає все-все, що тільки має. І навіть найдорожче і найважливіше — життя. Лише для того, щоб сказати — вона тепер уже віддала геть усе, що мала, і лише тепер їй не соромно. Виходить, буває ж і смерть величніша за життя і життя гірше за смерть. Бо інакше не було б Кибальчичів, Островських, Матросових і Поповичів... Бо інакше... за що їм умирати, тим усім, нікому не відомим, що прислали їй оцеї лист у патроні? І вона певна того, що нащось же вони слали їй свого листа. Хіба не для того, щоб сказати:

людина живе недаремно. Тримайся! Правда за нами! За тобою! За те ми й гинули...

І хіба може оде все, чого навіть і не висловиш, загинути, зникнути безслідно? Надійка вірить твердо: коли б ті, хто тримав у руках цей патрон, ожили і їм знову випало стати на смерть за те, в що вони вірили, вони, не вагаючись, знову пішли б на смерть!

Стомлена, приголомшена невдачами, які, здавалося, несподівано й протиприродно виникали з її найкращих прагнень та намірів, вона везла в собі крізь цю весняну ніч, у цьому заснулому і разом громохко-безсонному вагоні цілий невидимий світ, бурю звихрених думок, вагань, прагнень і почуттів. Вона, безсонна, ніби стояла на вахті, на сторожі у цьому сплячому світі вагона. Немов оберігала його мешканців, сперечаючись, відступаючи й нападаючи, заперечуючи не лише його, Зігфрідові, породжені гнітючим настроєм слова зневіри, але й щось у самій собі, своєю втому, своє хвилиenne приголомшення і, може, навіть, хай і неусвідомлену, і хвилиnnу, але розгубленість.

Адже і вона була не з каменя, і їй — живій людині — властиво було й оступатися, і стомлюватись, і навіть гнутись під вагою невдач. Але одного, лиш одного вона ніколи не могла собі дозволити, ні за яких обставин, як би тяжко їй не було, сказати «так» там, де життя, совість, правда вимагали сказати «ні». І, може, це й було найголовнішим.

Холодна гладінь патрона, притиснута долонею до щоки, збуджувала думки, ніби прояснюючи і спрямовуючи їх, ні на мить не даючи забутись, не відчувати того, куди, до якої ще не званої таємниці несе її цей громохкий поїзд.

За вікном починає світати. Фіалкову синь над весняним оксамитом степів пронизали золоті стріли сонця. Ліворуч, з-за далеких горбів, витикається високий, облитий полум'ям ранкового проміння димар цукроварні і одразу ж зникає за сизо-синьою стіною лісосмуги. Поїзд мчить між стінами ще безлистих, але вже ожилых, вируючих живими соками життя дерев. Мигає і зникає позаду червона будочка, семафор, ліхтар на стрілці. Виринають з-за вигину дві старі тополі. Квапливо розстеляється назустріч вузька смужка асфальтованого перону. Стелеться, простелилась, зупинилась і завмерла.

І Надійка з усіма своїми прикрощами, сподіваннями і тривогами радісно тоне в променистому, вологому сяєві рідних очей бабусі Мотрі.

ЛИСТ ТРЕТІЙ

ІСТОРІЯ ЗНАЙДЕНОЇ СЕСТРИ

...У квітні розклад руху змінився, і поїзд проходив через станцію Скальне удосвіта.

Прозора, м'яка, насичена терпкими пахощами весняного квітування передранкова синь заливала Скальне, широку долину Чорної Бережанки і далекі степові горби по той бік. А в тій синяві, над розквітлою землею, над усім світом мерехтливо яріли достиглі світанкові зорі. Сонце ще не сходило, ще там, в імлістій глибині обрію, не пробилось й промінчика-спалаху ранкової зорі, але навколо вже було видно як удень. Хоч усе, здавалося, ще спало. Будинки, дерева, хати, станція — все, трохи незвичне, безтіняве, солодко дрімало в прозорій, вологій тиші. Не спали, безшеслесним сніжно-білим шумуванням обкипали, цвіли тільки вишні, яблуні й могутні, крилаті столітні груші.

Надійка в сіренькій шерстяній кофточці, з непокритою головою стояла, висунувшись з відчиненого вікна вагона. Поїзд от-от мав рушити. Але вона вже встигла попрощатися, перецілувавшись з усіма: бабусею Мотрею, Марією Горещькою, Югиною Забродою, її сестрою Гафією, з тими двома з-над Волги — повною літньою жінкою і сухеньким, з їжакуватими вусиками дідком у пенсне — Проніним, з секретарем райкому комсомолу — рожевошокою, пружною Тамарою, зі старенькою, висохлою, у всьому чорному, як черниця, з чорними гарячими очима матір'ю «бабиного Петра» та з сивим суворим велетнем Карпом Залізним... Попрощалася і тепер стояла, дивлячись на них у ту вже останню мить, яка ще залишилася. Стояла заплакана й усміхнена, стискаючи в лівій руці патрончик. Патрончик, у якому, прилучившись до першого, був тепер схований ще й другий лист, новий, що відшукав її тут, у Скальному, майже через два десятки років.

Вона стояла, дивлячись на ті, тепер уже рідні їй обличчя, усміхнені й водночас засмучені розлукою та знову пережитим горем. Дивилася, і сама усміхаючись до них крізь сльози, вихоплюючи у високій прозорій синяві над банею станційного водогону далеку яскраву зірку. Зірка та мерехтіла, мінилася, ніби слала таємничі, тільки їй зрозумілі сигнали, і коли Надійка підводила голову, зеленаво-блакитним сяєвом ледь помітно тремтіла в її вологих очах.

Потім, коли поїзд уже тихо й непомітно рушив і рідні,

привітні обличчя попливли разом з пероном назад і коли вже вони розпливлися у синяві за густими кущами, облітими молодим листям, коли поїзд, м'яко постукуючи на стиках, тихо плив поміж стінами лісосмуги,— вона ще довго не одривала очей від своєї зірки, думаючи про ту хвилину, коли повернеться до міста і хто та як зустрине її там.

І ще думала, як вона всі ці дні, скільки була в Скальному, щовечора об одинадцятій, де б не була (в районному Будинку культури а чи в тихій хатинці бабусі Мотрі), виходила на подвір'я чи на вулицю і, коли тільки не було хмар, розшукувала свою зірку, ловила її зелено-блакитні сигнали і думала про Зігфріда. Про Зігфріда, якого вона мусила повернути до себе, обов'язково повернути, хоч би там що і як гірко їй зараз не було від його слів та настроїв. Дивилася і вгадувала, чи й він там не забув, чи ловить у цей час мерехтіння їхньої зірки. Дивилася так довго, аж поки їй починало здаватися, ніби й зірка розгорається яскравіше, мерехтить дужче, тремтить зелено-блакитними спалахами, подаючи Надійці таємничі знаки... І лише по тому вона заспокоювалася і поверталася до хати.

Небо на сході блідло, яснішало. Згасали, провалуючись у космічні безодні, одна по одній зірки. Поїзд усе прискорював і прискорював хід. Потім у розчинене вікно різко рвонуло тугим зустрічним вітром. Поїзд, гучно протрубивши в степові ранкові простори, круто звернув праворуч. Навпроти, в просвіті лісосмуги, показала широка долина Чорної Бережанки.

Надійка зайшла до купе і примостилася біля вікна.

Скальне, станція і навіть висока баня водогону одійшли кудись ліворуч, сховалися за некрутими хвилями горбів, зникли з очей. На ясніючому тлі неба стримів ще димар цукроварні, й слалася перед очима широка, розлога долина річки. М'які, синювато-чорні, аж лисніючі горби ще так недавно, може, тільки вчора засаджені, засіяні й старанно, з любов'ю заскороджені та розпушені, нестрімко, плавно збігали з обох боків долини до берегів річки, і по них, по тому лисніючому, вогкуватому оксамиті розкидано гостроверхі, білі-білі кучугури старезних квітучих, напевне, столітніх груш. Той хвилястий простір з річкою посередині та білими-білими, як перший незайманий сніг, грушами по гребенях горбів, в улоговинах і ярах перехоплює подих, терпким холодком пронизує груди і породжує гостре, трепетне відчуття Батьківщини, рідної землі, землі її батьків. І Надійка нараз не думкою, не розумом, а всім своїм ест-

вом починає розуміти й відчувати, що на цих грушах, на цій річці та цьому розлогу, синювато-зеленому й темно-му оксамиті долини не раз і не двічі спочивав погляд очей її найближчих, її рідних: татуся, мами, брата і сестри. І що саме по цій долині гасали малими (власне, так і не встигнувши стати цілком дорослими), у тій он річці купалися Галя й Грицько... І оця широка долина, тільки, мабуть, зовсім чорна або зовсім біла, в снігових кучугурах чи зеленавому інеї, була останнім Галиним земним видінням тоді, тієї ночі, коли її вели на розстріл, певне, он по той бік річки, стими хвилястими горбами, проораними пологими балками, ярами і глибокими проваллями.

І вже разом з тими грушами, які маячать на долині, разом з тими ярами і пагорбами, що поволі, широкими колами розходяться в боки і, забігаючи один за одного, зникають за вікнами поїзда, біжать, рвуться за обрій, до рідного, заколисаного степовими просторами Скального і до тієї історії із знайденою нарешті, на віки вічні знайденою сестрою, до якої вона тепер, де б і як далеко не була, може завжди повернутися,— біжать, поспішають Надійчині думки.

Раніш ніхто не знав, де поділася її сестра. І вона не знала, навіть приблизно не могла уявити, де вона могла б бути. Сестри не було, але весь час у Надійці жило тихе, але жагуче, гостре і полохливе сподівання: а що, коли сестра жива, коли вона десь є? Адже трапляються ще й тепер, через десятки років, такі дивні, такі несподівані випадки! То чому ж не може статися чогось подібного з нею, Надійкою? Чому не може знайтися, обізватися, повернутися до неї її сестра Галя, єдина з їхньої родини, про яку Надійка нічого не знає? Повернутися — звідки б то не було і яка б вона тепер не була...

Боязко та жагуче сподіваючись на ту зустріч, Надійка мимовільно гадала, що сестра, коли вона десь є, мусить бути зараз дуже далеко. Чомусь і подумати не могла (так жодного разу й не подумала), що сестра виявиться тут, зовсім близько, в Скальному.

Так, тепер сестра нарешті знайшлася. Тепер про те, де її сестра Галя, знає не лише вона, Надійка. Знає усе Скальне, знає цілий Скальнівський район, знає, вважай, уся область. І Надійка твердо знає і пишається своєю сестрою, хоч гірке те знання і та гордість.

З цієї широкої, з білими смолоскипами квітучих груш долини Чорної Бережанки, з дна степового провалля жива

й нетлінна звалась її смертна сестра, щоб повернутися до людей, своїх людей, стати у центрі заколисаного степовими просторами Скального і ще раз підтвердити їхню віру в безсмертя.

Сестра зустріла її разом з бабусею Мотрею, як тільки Надійка зійшла з поїзда в Скальному. Старша сестра була зовсім не схожа на Надійку і тепер набагато за неї молодша. Зовсім юна лобата дівчина з великими суворими очима, рівним носом і міцно стуленими, повними вустами. Овальне обличчя, гладенько, на проділ розчесане волосся заплетене у дві коси, що спадали їй на груди, стоячий комірець якогось темньєного платтячка чи кофтини.

Ото й усе... Все, що міг сказати Надійці блідий, не зовсім виразний невеличкий відбиток, один серед шести інших фотокарток, таких самих блідих, вицвілих, бозна-де знайдених, та ще й зіпсованих невмілим ретушером.

Дві з тих фотокарток, виразніших, краще, дбайливіше збережених, було прислано: одну з-над Волги, а другу з гір Азербайджану. Ще дві знайшлися в тутешніх родичів. А дві працівники райкому комсомолу та редакції розшукували довго, вперто, ретельно, по всіх ближчих районах, в уцілілих рештках шкільних архівів, по хатах колишніх, довоєнних комсомольців та учнів. Нарешті знайшли в одному селі у старенької бабусі на стіні і перефотографували, збільшивши з загальної зовсім уже вицвілої фотографії всього шостого класу. А фотокартки тринадцятирічного Грицька Очеретного так ніде й не розшукали.

І все ж, незважаючи ні на що, то була вона, Галя! То таки її сестра дивилася тепер на Надійку пильним поглядом великих, строгих очей з невеличкого, блідуватого, не дуже старанно відбитого в районній друкарні прямокутника на другій сторінці скальнівської районної газети «Колгоспна правда».

Рядок фотографій починався з чубатої, в енергійному повороті, голови Максима Залізного. Потім — Галя. За нею — худенький, гладенько зачесаний юнак у білій, з темною краваткою, сорочці — Володя Пронін. Далі — розхристаний, кучерявий юнак з великим, з горбинкою, носом, той, кого в Скальному назвали «бабиним Петром»; поруч — гарне, зовсім ще дитяче обличчя Льоні Заброди і біля нього — стрижена, кругла голова Сенька Горещького.

У заголовку статті, що займала цілу сторінку, Надійка вчитала слова уже відомі з того листа, який зали-

шила їй у патроні невідома Я. К.,— «ПЕРША «БЛИС-КАВКА»».

На початку статті повідомлення, що в прокуратурі Скальнівського району днями закінчилося слідство у справі нещодавно виявленого воєнного злочинця, гітлерівського ката, одного з колишніх начальників так званої допоміжної поліції селища Скального— Данила Фойгеля. Скальнівський мешканець, фольксдойч Данило Фойгель, який був перекладачем у місцевій жандармерії і заступником першого начальника поліції Туза, потім начальником поліції, визначився як один з найжорстокіших катів-карatelів, брав особисто найактивнішу участь у масових звірствах, розправах над радянськими людьми. Так, за його активної участю був організований розстріл трьохсот радянських громадян, у тому числі і дітей, у Скальному, розстріл тридцяти чоловік— родин партійного та радянського активу, розстріл ста шістдесяті жителів села Петриківки, розстріл групи військовополонених і ще сотень розстріляних та закатованих у селах Скальнівського та сусідніх районів. Брав участь також у масовому відправленні радянської молоді на каторгу до Німеччини і ще в багатьох інших злочинах. У цій справі притягнуто до відповідальності і колишніх поліцаїв Оверка Чмиха та Семена Бурдельного. За кілька днів у Скальнівському Будинку культури розпочнеться судовий процес над групою вбивць, які мусять повністю відповісти за всі свої страшні злочини... Все, що стосується суду, у свій час буде оголошуватися в пресі, а зараз... Автора статті цікавили не так самі злочинці, як те, що виявилось в ході слідства і в зв'язку з слідством, частково у показаннях арештованих, частково з розшуканих слідчими органами уцілілих документів гітлерівської жандармерії.

Про те, що в Скальному та сусідніх районах у роки гітлерівської окупації діяла підпільна організація «Блискавка», знали всі. Знали її операції: вибух на цукроварні, висадження двох військових ешелонів, знищення гітлерівського жандарма в Петриківці та начальника поліції, випуск бойових листівок, визволення радянських військовополонених з терногородського концтабору. Знали й про те, що пізніше, коли почав уже діяти в районі урочища Зелена Брама партизанський загін тієї ж назви, здійснювалися напади на гітлерівські гарнізони і поліцейські стани та різні диверсійні акти. Кілька десятків учасників підпільної та партизанської боротьби залишилися жити на території

району, залишилися звіти, списки. Досі відомо, що історія «Блискавки» мала два періоди, була спочатку так звана коротка «Блискавка», яка встигла випустити три листівки, організувати вибух на цукроварні та скарати начальника жандармського поста Шроппа. Та коротка «Блискавка» й сама загинула, — вся, майже до одного чоловіка. Залишився один-єдиний чоловік, єдиний свідок тих подій. Всі ж інші живі учасники підпілля та партизани належали до іншої, пізнішої, довгої «Блискавки», що діяла вже в кінці сорок другого і до початку сорок четвертого року.

І тільки тепер, майже через двадцять років, з'ясувалося: була ще й третя, чи, вірніше, перша «Блискавка», що піднялася на боротьбу з окупантами у найтяжчу для Радянської країни хвилину, дець на самому початку війни, ще в сорок першому році. Сталося так, що про цю першу «Блискавку» в Скальнівському районі досі ніхто нічого не знав. Через те, що свідків не залишилося, її дії, хоч про них чули і знали в районі, приписувалися наступним учасникам підпілля, головним чином короткої «Блискавки», також загиблим, але відомим.

Тепер стало відомо про існування найпершої «Блискавки» — молодіжної. Розкрилися й імена раніш безвісних героїв організації. Можливо, що й не всіх, а тільки її ядра, її організаторів. А може, тоді, на початку, їх більше й не було, бо вони тільки організовувалися, тільки починали. Час, певне, відповідь і на це запитання. А поки що виявлено ще одну підпільну організацію, розкрито імена сімох, що першими стали на боротьбу і героїчно загинули в тій тяжкій і нерівній боротьбі. Були то все комсомольці. Вожак «Блискавки» — студент Максим Залізний, робітниця районної друкарні Галя Очеретна, молодий лікар-оточенець Володя Пронін, сержант-оточенець Джаміль Ібрагімогли, недавні учні — робітник МТС Ляоня Заброта та помічник кіномеханіка Сенько Горецький, а з ними — піонер, тринадцятилітній школяр Грицько Очеретний. Не все відомо, що вони встигли зробити. Можливо, і взагалі вони багато зробити не встигли. Але те, що зробили, було, може, найважче, а для справи, для окупованих районів — особливо важливим. Тепер з'ясувалося, що вони створили підпільну друкарню, випустили та розповсюдили в навколишніх селах і районах кілька радянських листівок, зібрали та приховали стільки вибухівки, що її потім вистачило для висадження в повітря відбудованої окупантами цукроварні.

Про діяльність отих шести чи семи з першої «Блискавки» нічого ніхто не знав аж до останніх днів. Навіть ніхто з найближчих друзів і родичів. І тоді, напевне, знали про те не всі навіть поліцаї. Одні лиш жандарми та есесівці з зондеркоманди. Але вони чомусь тримали все це в суворій таємниці.

Зникли підпільники зі Скального для сторонніх теж якось майже непомітно. Однієї неділі, тьмяного осіннього дня в кінці листопада, окупанти раптом організували облаву на оточенців, які тулилися по людях у Скальному та його околицях — у Курячих Лапках і в буряковому радгоспі «Хвиля революції». Всі семеро й попали в ту облаву. Тринадцятилітнього Грицька Очеретного поліцаї підстрелили на вулиці в «комендантський час». Решту затримали в різних місцях, заарештували і потім повідомили про те рідних (у кого вони були). Пізніше, так і не давши ані побачень, ані можливості попрощатися, вивезли на гітлерівську каторгу до Німеччини...

Коли саме їх вивозили зі Скального, жодна людина не бачила. І не могла бачити. Бо не так на оточенців, як саме на них, організаторів першої «Блискавки» (а саме вони підписали свої листівки словом «Блискавка»), і була організована та облава. Гітлерівці або напали на їхній слід випадково, або їх хтось видав. Але так чи інакше, а самі вони, попавши до жандармів у лабеті, не видали нічого й нікого. Від них вимагали зв'язків, зброї, місцезнаходження друкарні, їх нестерпно кували. А вони всі, як один, мовчали і трималися мужньо, героїчно. І загинули вони як справжні герої.

Нічого в них не випитавши, окупанти вночі з тридцятого на тридцять перше грудня сорок першого року потаємці вивезли їх зі Скального. Але не до Німеччини, а за радгосп «Хвиля революції». І там, у долині Чорної Бережанки, і закопали на дні глибокого провалля. Данило Фойгель, тоді ще кат-підмайстер, поліцай і жандармський перекладач, власноручно розстрілював їх тієї грудневої ночі. Під час розстрілу вони теж трималися героїчно...

Так вони зникли таємниче і, здавалося, безслідно.

Їхню вибухівку і їхню друкарню успішно використала вже інша, нова, коротка «Блискавка», яка аж через три місяці видрукувала і розповсюдила листівку, набрану ще першою «Блискавкою».

Майже двадцять років пішло на те, щоб усе це розкрилося і все таємниче й невідоме стало явним.

Останки їх знайшли на дні провалля, де вони пролежали, нікому невідомі, присипані жовтою піскуватою глиною, близько двадцяти років. Що то саме вони, переконливо засвідчили, окрім того, що їх було саме шість (п'ятеро хлопців і одна дівчина), залишки військового одягу Володі Проніна і Джаміля Ібрагім-огли, у якого на внутрішньому боці уцілілої кирзової халяви казенного чобота хімічним олівцем було виведено прізвище.

Останки перших мужніх підпільників, повідомлялося в статті, будуть перенесені до Скального і з усіма належними почестями поховані в братській могилі на площі перед заводським парком...

З якимсь майже містичним острахом вдивлялася Надійка у блідий відбиток фотокартки сестри, у те юне, майже дитяче обличчя, таке гарне і натхненне, що його ніщо не могло спотворити: ні час, ні невміла ретуш. Надійка пильно вдивлялася в фото. Так от про що писала, ось на що натякала їй невідома навіть і після цієї статті Я. К.! Так от яка вона, її сестра, її Галя! Старша сестра, яка назавжди так і залишиться старшою, хоч віднині, певніше від тієї грудневої ночі сорок першого року, їй завжди буде лише сімнадцять чи вісімнадцять років. Ось вона яка, сестра Галя! Сестра, яку вона ще сподівалася зустріти живу, навіть і не подумавши ні разу, що зустрінеться саме так... Ось вона яка! Її рідна, її справжня сестра, якої вона зовсім не пам'ятає, але ще дитиною і знала, і любила. Бо надаремно ж, хоч і неусвідомлено, уві сні чи зо сну, тягнулася до неї душею і ще довго в дитячому будинку часом тихо повторювала:

— Хочу до Галі... Хочу до Галі...

ІСТОРІЯ ЛЮДЕЙ, ЯКИМ СУДИЛОСЯ ВОСКРЕСНУТИ ПО СМЕРТІ

І от Галя почула її далекий, кволий, дитячий голосок і повернулася до неї. Вийшла з темного провалля смерті просто в ясний весняний день безсмертя.

Її не знищили, пам'ять про неї не стерти нікому: ні ворогам, ні холодним душам, ні двадцятирічному, здавалося б повному, забуттю. Швидкоплинний, всестираючий і всепоглинаючий час, навіть він не перешкодив тому, щоб істина, правда перемогли і знову з'явилися на світ з небуття цього сонячного квітневого дня. З'явилася так закономір-

но, так природно, як приходять по холодній зимі зелена й тепла весна. З'явилася, щоб розсудити за давні діла, і принесла заслужену відплату одним і заслужену славу іншим.

Шість червоних, повитих зеленими ялиновими вінками домовин на високому постаменті... Ці велелюдні похорони вперше в Надійчиному житті не в'язалися ані з словом «смерть», ані з похоронами. Швидше то було воскресіння. Справжнє воскресіння з мертвих, з небуття. І Надійка вперше того дня, тієї весняної неділі відчула, що слово те зовсім не порожній звук, що воскресіння справді можливе.

І коли сьогодні їх ховали на цьому просторому майдані поміж заводським ставом і ворітьми заводського парку, то Надійка відчула, що вона ховає сподівання на потаємно вимріяну зустріч... Однак Галя... не мала нічого спільного з тими червоними домовинами, що стали в ряд на високому постаменті над прямокутником глибокої, викопаної у твердій червонуватій глині могили. Ні, Галя була тут, зовсім близько. Вона жила не лише в словах промовців, що змінювали один одного на збитому з неструганих дощок помості, ні, вона стояла десь тут, жива і рідна. Десь за спиною чи збоку, у цьому причаєно настороженому натовпі, що залив увесь майдан, вулицю, парк за ворітьми перед греблею, греблю, яка перетинала став.

Сюди, до заводського центру Скального, на похорони героїв першої «Блискавки» зійшлося усе Скальне, з'їхався майже весь район і, мабуть, уся вціліла від пожежі чи вдруге народжена і відбудована Петриківка.

Тут навколо, в Скальному та сусідніх районах, у цілій області жили, не забувалися героїчні діла відомих «Блискавок». Жили події, жили люди, жили імена героїв і їх відчайдушно-сміливі вчинки, від яких тремтіли, яких жахалися окупанти. В пам'яті людей жили, назавжди вкарбувалися вибух на цукроварні, знищення жандарма та начальника поліції і ті чорні дні, коли з краю в край і з вулиці у вулицю палала Петриківка, коли залпи нічних і денних розстрілів десятків і сотень людей, здавалося, приголомшували всіх і коли у відповідь на ті розстріли знову лунали вибухи й летіли з високого насипу в прірву ешелони з ворожими солдатами та зброєю. І все ж навіть на тлі всіх отих подій людей цілого району особливо вразив до глибини душі отой до цього часу безіменний, буденний героїзм, який розкрився несподівано, хоч і закономірно,

лише через двадцять років. Глибоко вразив безіменний героїзм, сміливість, трагічна доля тих юнаків і те, що всі їхні діла і сама пам'ять про них навіть отут, у Скальному, навіть у рідних, ніколи не пов'язувалася ані з тим нічним арештом, ані з тюремними тортурами, ані навіть зі словом «Блискавка».

І хоч усе в районі і навколо, дрібніші і значніші факти, зв'язані з опором окупантам, огульно пов'язувалися з «Блискавкою», тепер, коли люди прочитали ту статтю, почули про арешт сумнозвісного Данила Фойгеля, старші з них таки почали згадувати події вже забуті, які передували або сталися водночас з появою першої листівки, підписаної «Блискавкою».

Серпень, вересень, жовтень і листопад сорок першого року. Ще тільки відгукотіли на схід фронти, ще тільки тільки одгриміли ближні бої, гітлерівці почали розстрілами і шибеницями встановлювати свій «новий лад»...

Тепер люди пригадували те все. Пригадували і молоденького лікаря-оточенця, що жив у радгоспівській амбулаторії, і циганкуватого «бабиного Петра», і інших убитих тоді оточенців, і вбивство глухої баби Федорки на Курячих Лапках, і вбитого тринадцятилітнього Грицька Очеретного, і те, як з'явився в Скальному і відкрив якусь там майстерню інвалід-студент Максим Залізний...

Усе згадувалося тепер, поволі виринало з пам'яті і викликало подив, як же це ще тоді ніхто або майже ніхто не зв'язав усіх тих подій з появою другої, вже підписаної «Блискавкою» листівки. Як це так, ніхто навіть не подумав, що між ними є якийсь істотний зв'язок?

А тепер, згадуючи те все і зв'язуючи одне з одним, вражені люди дивувалися не тому, що все це, зрештою, в такий дивний і страшний спосіб розкрилось і повернулось, не тому, що про них думали як про вивезених, а вони виявилися по-звірячому закатовані, а потім розстріляні. Вразило, зворушило і навіть вжахнуло й це. Але тепер, через двадцять років, найбільше вражав тих, хто все пережив і пам'ятав, уже навіть не так сам подвиг, самі діла, як героїзм, саме героїзм і сила духу тих зелених юнаків, майже ще дітей і, коли говорити про Грицька Очеретного, просто дітей... Адже хоч би що робили ті, пізніші «Блискавки», які б героїчні подвиги не звершили, однаково все починалося тут, у Скальному, з отих дітей, усе вело до них, усе брало початок з них, як широка і могутня ріка з малесенького струмочка. І на всьому пізнішому, разом зі

словом «Блискавка», лягла печать їхнього нескореного й незламного духу!

І якщо згадати той час, у який вони починали, піднялися на боротьбу, то не раз тепер, коли вже є час вдуматись і глибше збагнути все, стає по-справжньому страшно. Ні, не смертей і навіть не тих оскажених звірств! Страшно подумати, як гостро, неймовірно гостро постало тоді питання: бути чи не бути, витримаємо чи зламаємось? Страшно суворої гостроти того часу, який не в одного, що там говорити, породжував у душі відчай і холодну безнадійність. І от у той час, коли і не такі, як вони, втрачали голови і впадали у відчай, коли гнулися і тріщали фронти, вони знайшли в собі стільки віри, відваги й сили духу, що, не вагаючись, піднялися і стали на герць з темною й страшною силою, яка полонила цілу Європу. Звичайно, були вони не самі, вони — лиш краплина у великому народному морі борців. Але тут на той час створився такий збіг обставин, що вони були одні, були перші... І в них вистачило духу. Вони не побоялися не лише смерті, вони не побоялися забуття.

І, дивлячись на їхні червоні домовини, на море людських облич, на став, що іскрив під сонцем, голі віти дерев старого парку й опушені сріблястими котиками кущі верболозу над водою, Надійка, терпнучи від незбагненої до кінця ні почуттями, ні розумом величі й глибокої значимості цієї неповторної хвилини, думала... Сперечалася чи то з собою, чи з кимось іншим, хто цієї хвилини не стояв навіть у її уяві: «Ні, не все забувається. Страшна неправда, ніби по смерті ми нікому не потрібні і нам ніхто... Коли б так, не було б отут цих людей. Не впливали б із забуття степового провалля одні червоні домовини. Це — як згасла зірка, світло якої лине та й лине крізь космічні безмежжя ще мільйони й мільйони років. Так само й діло, і думка людська — вже незалежно від того, прагнула чи не прагнула людина свого безсмертя за життя, а чи й не думала про те, — живуть та й живуть у ділах і думках мільйонів наступних поколінь. І хто ж його знає... Може, так ніколи і взагалі не згасають...»

До останньої хвилини, скута напружено високою величиною моменту, Надійка так і не вірила до кінця, так і не могла відчутти, що в одній із тих червоних домовин лежить те, що залишилося від її сестри Галі... Може, тому, що Надійка її, по суті, так і не запам'ятала живою? Може, тому, що весь час думала про неї як про живу і сподівалася

на її повернення? Може?... Але до самого кінця навіть самі похорони вона так і не могла сприйняти як похорони...

Та ось замовк останній промовець. Нараз рвучко звелися в небо, зграйкою сонячних, золотих блискавок зблиснули над натовпом мідні труби, і гострий, несподівано болючий мідноголосий плач оркестру владно розірвав напруженість тиші. І в тому жалібному громі-плачі потонуло, стало нечутним усе навколишнє. Зливши в собі єдиним сплавом тугу реквієму і дзвін переможних салютів, він сповнював цілий навколишній світ, тугою хвилею котився понад морем непокритих голів, слався по іскристій гладіні ставу, виповнював синю баню небес, громохко відлунював у гушавині парку.

Тільки за мить крізь його всепоглинаючий гул почали пробиватися інші, якісь незаглушені, живі, клетотливі звуки. Так ніби міради ожилих краплин, падаючи з дахів і дерев, пробиваються своїм кришталево чистим, ледве чутним дзвоном крізь снігову заметіль березневого бурану. Спочатку те тільки вгадувалося, але ще за хвилину Надійка зрозуміла, що то живий плач людського натовпу, пробиваючись крізь мідний плач оркестру, не заглушуючись і не зливаючись, заливає його хвилею незгасаючої і незгаслої через десятки років скорботи...

І тоді, не витримавши, німо зойкнувши, зомліла літня жінка з-над Волги — мати Володі Проніна. І хтось з ближчих кинувся допомагати худорлявому чоловікові, руки якого тремтіли, а в ріденьких їжакуватих вусах іскрили, розбиваючись на скалки, росинки сліз. Нестямно зойкнувши, впала і забилася на домовині маленька, як дівчинка, сивенька Марія Горецька. Заголосила, вириваючись із чийсь рук, Югіна Забродиха.

І останнє, що запам'ятала Надійка: біле, крейдяне, крупне обличчя глухого Карпа Залізного, все в срібній щетині одрослої бороди, із застиглими очима, його кремезна постать і поряд сухенька, ніби скам'яніла жінка, вся в чорному, вся — німа, гостра печаль, вся — нелюдська скорбота, якою просякли, здавалося, навіть складки чорної сукні та чорної важкої хустки, що наглухо закривала незвичке показувати на люди свого горя й скорботи обличчя.

Щось пекуче, нестямне, давлюче підкотилося Надійці до горла, вдарило в обличчя. Таке вона відчувала і пам'ятала в житті лиш один раз, у дитячому будинку над тиховодою Россю, тоді, коли вперше до них з'явився перший за весь

час татусь. Татусь Нюсі-великої. Те «щось» диким болем рвонулося з грудей, засліпило, ніби чорна блискавка. І світ навколо неї потьмянів, згас...

Більше вже Надійка нічого не пам'ятала.

Прийшла до тямі через деякий час. Лежала у якійсь незнайомій білій кімнатці. Догадувалася: певне, в лікарні. А повернувши голову, одразу впізнала червонощоку Тамару, вловила променистий, тривожний блиск вологих очей бабусі Мотрі. І нараз відчула у всьому тілі глибоке, немов по важкій роботі, заспокоєння. Одразу, в одну мить згадала все, що було з нею аж до тієї хвилини, як зупинився на станції Скальне поїзд і бабуся Мотря, зустрівши, дала їй ту газету. І подумала водночас про те, що, мабуть, ото і є та газета і та друкарня, в якій колись працювала Галя. І ще про те, що ніде, ані в статті, ані в розмовах навіть і натяком не згадано тієї таємничої дівчини, яка знала про першу «Блискавку» і, можливо, була навіть причетна до неї. Тієї невідомої Я. К., що залишила Надійці листа в патроні...

ІСТОРІЯ З ВОСКРЕСЛИМ ГОЛОСОМ

Тепер вони вже всі між собою перезнайомилися і були як одна родина. Вранці, за кілька хвилин до одинадцятої, вони зустрічались у скверику перед районним Будинком культури, віталися, як давні знайомі, і коли іноді хто трохи запізнювався, обов'язково чекали на нього. А дочекавшись, уже разом заходили до залу і сідали завжди в тому ж, другому, ряду, і то вже було їхнє місце. І того місця ніхто інший ні разу не займав.

Під час перерв, виходячи на вулицю, на повітря, вони також трималися своїм гуртом. А коли надвечір поверталися додому, то, спустившись з горба до мосту, ще трохи пристоювали, іноді перекидаючись стриманими фразами, а іноді й мовчки. Потім неохоче розходилися до наступного ранку.

І всі ті люди, які щодня заповнювали судову залу і майдан перед клубом, також уже знали їх усіх в обличчя.

Батьки Володі Проніна і мати Ібрагіма мали повідомлення з військкомату про те, що їхні сини пропали безвісти. Скальнівчани, а потім і Надійка знали майже твердо, що їхніх рідних вигнано на каторгу до Німеччини. І яких тільки чудес у наш час не бувало, куди тільки не заносило людей воєнне лихоліття! — всі вони протягом цих двадця-

ти років не втрачали надії, ждали, виглядали додому з усіх доріг своїх дітей, сподівалися, не спали ночами, прислухалися до кожного стуку, шелесту, вірили. Майже двадцять довгих років! Хвилина за хвилиною, година за годиною, день за днем і рік за роком!..

І от зараз, в один день, усе обірвалося, все скінчилося. Чекати нікого і нізвідки. Прийшла страшна правда і безжально поглянула в очі. Їхні діти після страшних мук розстріляні, і трупи їхні закопано в глухому степовому проваллі.

І через двадцять років перед їхні очі виводять і садовлять на стільці за високими дерев'яними штахетами-гратами убивць їхніх дітей. Не всіх... По багатьох із тих колишніх катів уже й слід і пам'ять розвіялися по землі. Дехто сховався у своїй Німеччині, перелицювавшись, перефарбувавшись, а то й не особливо вже криючись. А тут їх знайдено і розкрито аж через два десятки років — троє: кремезний, літній, з короткою товстою шиєю і очицями-щиплинками на брезклому, тупому виду; високий, маслакуватий, з пласким обличчям та запалими очима і низенький, з ріденьким чубчиком, зморшкуватою тонкою шиєю та холодними, вицвілими, майже білими очима.

Товстий — у якійсь куцій ватянці й смугастій сорочці, на високому сірій витертій кітель з накладними кишеньками, а той, маленький, худий, — у чистому, темному, в сіру смужечку, костюмі, у білій з краваткою сорочці і начищених жовтих черевиках.

У великому, більш як на шістьсот місць, залі просторого, збудованого вже після війни районного Будинку культури не те що жодного вільного місця, а яблуку ніде упасти. Людей набилося повно, сидять і стоять у всіх проходах, у всіх чотирьох навстіж розчинених дверях, у фойє та в бічних коридорах. А ті, кому не вистачило місця під дахом, годинами простоюють просто на вулиці перед дверима та вікнами клубу, під стовпом, на якому підвішено гучномовець.

Люди слухають мовчки, зосереджено. Обличчя схвилювані й спохмурнілі, погляди очей гострі, суворі.

Коли міліціонери вводять підсудних на перше засідання, в залі стигне така глибока, наелектризована пекучою зневажністю тиша, що, здається, от-от щось мусить статися, хтось не витримає, хтось закричить, кинеється на тих катів чи й ще хтозна-що. І лише по тому, як суддя, сухорлявий чоловік з куцуватими, густими бровами, у пенсне на коро-

ткому, м'ясистому носі, оголошує судове засідання відкритим, напруження відчутно спадає, і дехто в залі навіть глибоко й гучно зітхає.

Коли трохи згодом суддя оголошує прізвище: «Данило Фойгель»,— у залі знову залягає така глибока тиша, що від неї аж шкіра на голові терпне.

«Який? Котрий з них?»— ще встигає подумати Надійка, напружена, як стиснута сталева пружина.

Підводиться низенький, сухорлявий, з краваткою, з холодними очима та тоненькою зморшкуватою шиєю.

— Дуська... Дуська... Дуська...— глухим, шорстким шелестом зітхає зал.

Так от який він став тепер, Дуська... Данило Фойгель, якому було тоді, у сорок першому, двадцять два і якого знала в цілому районі кожна людина. Так, його тут знали всі— злого, безжального, холодного садиста. З ним боялися навіть випадкової зустрічі, лякали ним не лише дітей, а й дорослих, обминали, як скаженого пса. Перекладач у жандарма, поліцай, заступник начальника, а потім і сам начальник поліції, він був найзлішим і найвірнішим холоум у гестапівських катів. Сотні розстріляних, закатованих і тисячі загнаних у концтабори та на каторгу— на його совісті. Він розстрілював власноручно дітей, жінок, старих. Він та ще жандарм— сержант, прозваний Веселим Гуго,— зажили моторошної слави найжорстокіших і найдосвідченіших катів. І не крилися з тим. Навіть пишалися тією славою.

Він, отой дрібнуватий, миршавий, одна шкіра та кості, можливо, навіть хворий на якусь невігойну шлункову хворобу, такий тепер стримано-догідливий, покірливий та дисциплінований, кожної миті готовий до послуг «громадянина судді» і «громадянина прокурора», такий плюгавий— одразу й не повіриш, що це той самий зловісний садист Дуська, та сама смердюча, хитрюща і спритна гієна, від якої тут нікому не було проходу і від якої ніде і ніяк було сховатися. Однак то він. Та сама старіюча, скритна гієна, що чотирнадцять років по війні зуміла, перефарбувавшись, жити на волі й уникати справедливої карі.

Він уцілів, вивернувся, як шкодливий пес, уникнувши партизанської кулі, солдатської гранати і всіх тих пасток та несподіванок, які розставила на його шляху війна. І єдине, з чим йому не пощастило,— не встиг, не зумів у Німеччині перестрибнути до американської зони. Під час перевірки видав себе за іншого, якимсь чином влаштувався

там писарем, потім викрав бланки, вирвався з табору і вже «чистий», «перевірений» одружився на дівчині-полонянці з Курщини й опинився на її батьківщині. Жив там, ось уже понад п'ять років працював скромним і акуратним та стараним бухгалтером у сирітському дитячому будинку, жив серед тих дітей-сиріт, чиїх батьків сам або такі, як він, розстрілювали і катували. І ввіймався тільки тепер. Таки ввіймався, таки не сховався і не міг, зрештою, сховатися назавжди, бо кров, пролита ним, волала про помсту, і немає, і не було нічого таємного, що не стало б явним...

Тепер стоїть тут, на місці своїх страшних злочинів, і уважно, навіть з діловитим виразом слухає обвинувальний акт і час від часу ще й записує щось там собі на клаптику паперу. Тримається з прихованою нахабністю, бо втрачати йому вже нічого, по-діловому розсудливо, з підкресленою одвертістю, можливо, навіть сподіваючись, що все ж його собаче життя, гляди, йому й залишать. Боїться? Хто ж його знає! Може, й не боїться, адже він бачив усього і ходив, як тупа і злісна тварина, по коліна в крові... Але тут ідеться про власну голову, і, можливо, отой нервовий тик, що час від часу сіпає його жилаву, тонку шню, і видає його тваринний страх...

Стиснувши кулаки так, що нігті вгрузли в долоні, з дивним змішаним почуттям зненависті, огиди, страху й гострої цікавості вдивляється Надійка потемнілими від напруження очима в ката і вбивцю сестри, а може, і брата... Ті решта — короткошій Оверко Чмих і маслакуватий Семен Бурдельний — поліцаї, які під час допитів та розстрілу першої «Байскавки» не були присутні, зараз її зовсім не цікавлять.

Мало цікавлять вони й інших. Погляди присутніх на суді рідних гостро й нещадно скрещуються на одному Дусьці. Ті зовні ніби стримувані погляди такі гострі й такі пекучі, що, здається, пропікають його наскрізь.

Обличчя Надійчиних сусідів і тепер уже майже родичів суворі, замкнені й непроникливі. У всіх: у чоловіків і жінок. Бо тут, цієї хвилини й на цьому місці, не час і не місце ані для сліз, ані для віткань. Слухають, ловлять кожне слово уважно, напружено. І тільки старий, сивий велетень Карпо Залізний весь час тримає долоню рукою біля вуха. Обличчя його напружене, і по ньому час від часу перебігають болісні гримаси досади. Він майже нічого не чує і, втираючи хусткою очі, що весь час сльозилися, змушений щось перепитувати у своїх сусідів.

Дуська розповідав і відповідав на запитання з холодною діловитістю і цинічною точністю.

— ...Так... Але тоді, у серпні, розстріляно в яру за кладовищем не двісті дев'яносто, а лише двісті вісімдесят трьох. Я пам'ятаю це добре. Бо люди були в корівнику за дротом. І я сам лічив їх на десятки і водив до провалля.

— ...Ні... Розстрілювали так: примушували людей влягтися обличчям до землі на дно рову і розстрілювали згори, у спину. Потім наказували лягати в другий ряд уже на розстріляних, і так аж поки рів не виповнився. Засипали рів самі приречені на розстріл. Спочатку засипали, а потім їх розстрілювали.

— ...Так, щось подібне було... Виводили зі Скального групу з кількох радянських активістів. Серед них — і жінки. І в однієї була дитина. Точно не пригадую, але, здається, дівчинка років п'яти... Дитина увесь час голосно плакала. Мати забавити її так і не змогла. А шеф жандармів наказав мені, щоб було тихо. Ну, я узяв дитину в матері з рук і... Ні, не сам... Передав Веселому Гуго... Але мені просто не віриться, щоб хтось із тієї групи міг уціліти й вижити. Звичайно, ми перевіряли і пильно стежили, щоб не залишалося жодного живого...

У Петриківці дітей кидали у вогонь не вони. Він взагалі не пам'ятає. А коли й кидали, то, певне, німці з зондеркоманди. Йому з групою поліцаїв наказано було перекрити шлях на Скальне. Петриківку підпалили зі сходу. Потім просувалися вздовж палаючих вулиць і строчили з автоматів. Вони теж стріляли в тих, хто пробував вирватися з села на шлях. Скільки було вбито? Не пам'ятає і сказати не може. Була ніч, і до того ж вони до ранку мусили повернутися в Скальне і Петриківкою вже не цікавилися.

Кілька разів Дуська підкреслював і навіть наполягав на тому, щоб до протоколу було записано те, що він перший, із власної ініціативи розповів таке, про що слідство навіть і не здогадувалося,— про арешт і розстріл першої «Блискавки». Він міг би, звичайно, про це й не говорити...

А коли суддя зауважив, що, крім нього, про першу «Блискавку» знав також і Оверко Чмих, Дуська навіть обурився:

— У слідстві й розстрілі першої «Блискавки» з місцевих поліцаїв безпосередньо брали участь тільки я і начальник поліції Туз. Оверко Чмих знав лише про арешти, але не знав навіть, з чим те все зв'язано. На розстріл поліцаїв також не взяли, бо німці чомусь вирішили про той

розстріл нікому нічого не розголошувати, тримати в таємниці.

Увесь напружений, насторожений зал і ті, що стояли в коридорах, і ті, що слухали на вулиці, насилу стримували обурення, почуття огиди й жаху, але слухали Дуську з гострою потребою знати все, що накоїв цей нелюд, щоб віддати йому сповна.

Слухали Дуську рідні, родичі загиблих. Адже перед ними була істота, яка не лише катувала й розстрілювала їхніх дітей, але разом з тим і єдина тепер з тих, хто знав усе про їхні останні дні, години й хвилини. І хоч як то було жакно, але вони теж хотіли знати все і слухали Дуську, затамувавши подих, заціпенівши, напружившись з останніх сил, слухали стільки, скільки в них вистачало витримки й сили...

Надійка заціпеніло дивилася на вбивцю сестри і слухала, слухала, ледь стримуючись, щоб раптом не скрикнути, голосно не заплакати, не проклясти... Величезним зусиллям волі перемагала в собі ті болісні пориви, щоб не перервати вбивцю, нічого не пропустити.

Усі ті гітлерівські кати, вчиняючи криваві розправи над радянськими людьми в глухих катівнях тюрем і там, де свідками були лиш німі цвинтарі, глибокі провалля і безгомінні зорі, навіть гадки не мали, що про те хтось довідається або і взагалі залишиться хтось такий, хто захоче про це довідатися. Дуська Фойгель... Коли б йому хто сказав тоді, коли він вів на розстріл шістьох учасників першої «Блискавки», що колись їх ховатимуть у центрі Скального як героїв, а сам він — горезвісний Дуська Фойгель — стане перед радянським судом і зізнаватиметься у своїх злочинах перед радянськими людьми! Та він би тому в лице плюнув! Він і подумати про таке не міг.

А от стоїть і відповідає. Мусить відповідати. Не може не відповідати. Сам уже давно мертвий, він розповідає про живих, повертає людям їхні думки, рухи, голоси.

Другий день під перехресним вогнем суддів і прокурора тривав допит підсудних. Другий день крок за кроком розкривалися жакні злочини підсудних і невідомі присутнім факти боротьби підпільників та партизанів.

Затамувавши подих, слухали присутні зізнання Дуськи про те, як сполошилися гітлерівці не лише в Скальному, але й у цілій окрузі, коли до них після Жовтневих свят сорок першого року потрапила перша підписана «Блискавкою» листівка. Для них вона була такою прикрою несподі-

ванкою, що вони одразу поставили на ноги все, запровадивши навколо майже стан військової облоги, а до Скального послали спеціальну команду на чолі з досвідченим слідчим гестапівцем Форстом.

Саме він, Дуська, виявив одну з перших листівок. Потім, коли вже всі, хто, на їхню думку, належав до «Блискавки», були арештовані, виник здогад, що набрана листівка в районній друкарні і зробила те Галина Очеретна. Хоч набрати і особливо віддрукувати там листівку у присутності гестапівського шпигуна, підозріло настроєного до Очеретної, було просто неможливо. Того, як, де і коли друкувалися листівки, де дістали юнаки вибухівку, Дуська пояснити не міг. Він тут і справді не все знав. Хоч і брав «якнайактивнішу участь» у веденні слідства. Міг детально, з моторошними подробицями доповісти про те, як ішло «слідство», яких катувань зазнали підпільники і як їх знищили.

Про листівки та причетність підпільників до них Форст мав відомості від своїх, певне, не зовсім точно поінформованих агентів. Юнаки, витримавши найстрашніші катування, жодним словом не обмовились ані про свої зв'язки, ані про те, де друкували листівки. Їхньої друкарні гестапівці так тоді і не знайшли.

Надійка слухала, закусивши губу, щоб не скрикнути. Здається, нікого навколо себе не бачила, не помічала. Крізь рівний, монотонний голос Дуськи перед напівзаплющеними очима оживали бліді відбитки фотокарток з районної газети. І вона немов наяву бачила спокійну і глузливу посмішку Максима Залізного, хитрі мудрування Семена Горецького, чула останнє «ні» Володі Проніна і дзвінкий, пристрасний голос сестри. Галя — лаяла, кляла... На всіх допитах і катуваннях, скільки й пам'ятає Дуська, Галя Очеретна, замість відповідати на запитання, лаяла, обсипала прокльонами своїх мучителів. Навіть тоді, коли вже не лише вона, а й ніхто б не міг утриматися, не кричати від нестерпного болю, Галя не просто кричала. Вона кричала, клянучи, поки й не втрачала свідомості, з болем викрикуючи все, що вона про них думала: «Собаки! Скажені собаки, щоб ви подохли, прокляті! Щоб ви смоли кип'ячої напилися! Щоб вам баньки ваші полопали! Па-а-адлюки!»

Надійка слухала, забувалася, ніби в гарячці, і лиш за якусь хвилину ловила себе на тому, що то не когось, то їй ломить і пече усе тіло, і то не Галя, а вона сама — Надій-

ка — пристрасно кидає ті прокляття в обличчя катом: «Падлюки!.. Очі б ваші падлючі полопали... Будуть ще собаки на смітниках тягати ваше падло!..» В очах у неї починало мерехтати, світ навколо тьмянів, і вона, на мить отямившись, боячись не витримати того напруження і закричати, різко, всім тілом здригалася, ніби струшуючи з себе страшне видіння і знайому вже ваготу, яка дедалі важче та частіше тиснула на груди й оловом наливала все тіло.

Та що далі, що довше тягнувся процес і що більше вслухалася в нього Надійка, то все більше зливалася в чуттях, пристрастях і думках із сестрою, яку відчувала і розуміла зараз кожною клітинкою тіла.

І от настав час, коли все навколо: стіни, люди, судді, підсудні й міліціонери за їхніми спинами одійшли кудись у порожнечу, стали невидимими, ніби розстанули в повітрі... І огорнула Надійку глуха зимова ніч. Тіло її, звичене і катоване, ломило, пекло нестерпними болями від ран і пекучого морозу... І то вже вона сама, то вже її виводить з камери, стіни якої взялися кригою, отой Дуська... Це її кидають на дно кузова вантажної машини і везуть порожніми, наче вимерлими, засніженими вулицями Скального. Везуть у степ повз радгосп «Хвиля революції» (біля якого Надійка ніколи в житті не була й близько), а потім жнуть ще кудись далі по глибоких снігах. Ноги грузнуть у холодному, сипучому, як пісок, снігу... Іти дедалі важче і важче. І хоч їм ніхто нічого не сказав, Надійка, як і всі вони, знає, куди їх ведуть. І їй зовсім не страшно. Тільки нестерпний гнів відчуває до них, її смертельних ворогів. І ще холодний відчай, страх за них, дітей, сиріт, братика й сестричку, яких вона кинула тепер напризволяще, назавжди посиротила, і немає тут кого просити, щоб переказати сусідам, аби доглянули, не кривдили їх, малих, поки батько з війни повернеться.

І вона йде, місить ногами сипкий, холодний потік. І хлопці, товариші, поруч з нею. Хтось уже заспівав. І всі вони одразу підхопили. Співали хрипкими, зірваними на тортурах, застудженими в крижаній камері голосами. Надійка не може сказати, що саме, яку пісню вони співають, хоч пісня їй відома, звична, і вона співає сама, чітко й твердо вимовляючи кожне слово. Та пісня, слова якої вона не могла б зараз переказати, лунає над безлюдним полем, над широкою долиною Чорної Бережанки, над темними западинами ярів і проваль. Надійка співає і, здається їй, водночас сама чує свій зірваний, кволий і хрипкий голос. І ще

відчуває, як набивається в халви чобіт, терпким холодом обсипає литки сніг... Потім ще чує чийсь крик... Бо ті, позаду і з боків, не витримують їхнього співу, і падає на її голову удар. Один, другий...

Їх били прикладами автоматів, колодочками пістолетів, просто кулаками. Вони падали і знову підводились або підводили одне одного, але співати не переставали. Вже, власне, й не співали. Кидали в засніжений простір, в обличчя катам дошкульні, важкі, як кулі, слова.

А Надійку від тих ударів поїняла нестримна лють. І вона, як і не раз перед тим, почала лаятись і клясти:

— Щоб ви все своє життя сонця не бачили!.. Щоб ваше падло собаки по смітниках тягали! Щоб вас і земля не приймала, душогуби! Думаєте, боюся вас? Будете ще самі дубіти на сухому гіллі та на шибеницях, тхори смердючі!

Їх зупинили, збили в купку над урвищем засипаного снігом провалля. Вони не опиралися. У них уже зовсім не було сил, щоб чинити хоч якийсь фізичний опір. Вони стояли купкою, загублені в нічній порожнечі степів, бачили, як вишикувалися навколо них їхні кати, і — єдине, що вони ще могли, — співали... Співали вже знову рівно, ледь чутними, кволими, але впертими голосами. Співали тепер уже самі хлопці, а вона, Надійка, проклявши катів, в останню свою смертну хвилину рвалася до них, до дітей, думами, серцем, усіма своїми жалями. Тягнулася зором у той бік, де мало бути Скальне, і кричала у снігову, імлісту темінь:

— ...Прощайте, рідні мої!

Кричала, бо не могла не кричати. Мусила викричати свій біль, найпекельніший біль за кинутими напризволяще дітьми. Кричала, що вона зовсім не боїться смерті, прохала, щоб простили за те, що зовсім уже посиротила їх, гукала людям, далеким і незнаним, щоб доглянули її сиріток, виправдовувалася, що вона... інакше не могла... Вона ще знайшла в собі сили рвучко шарпнутися кудись туди, до Скального, уперед, і... знову опинилася в залі, переповненому настороженими, скам'янілими в тривозі, болю і зневажливості людськими обличчями. Ті обличчя впливали до неї, мов з туману, мигнули, здригнувшись, як на екрані, і вже вона стояла на ногах, тягнучись до столу судді, й голосно, забувши про все, гукала:

— Хай повторить! Хай ще повторить її слова!

І суддя, який саме поправляв пенсне, що танцювало у його тремтячих пальцях, зрозумів її, не обірав, не зробив

зауваження, а таки наказав Дусьці повторити останні слова Галі Очеретної.

І мертвий грамофон рівною мертвою мовою повторив, доніс аж через двадцять років до неї, Надійки, до всього переповненого залу, до всіх скальнівчан живі, схвильовані, гарячі слова її Галі, її сестри.

«Прощайте, рідні мої! Простіть, що зовсім уже посиротила вас, але я інакше не могла!.. Ніяк не могла!»

— Яку пісню вони співали? — уже від себе в мертвій тиші залу запитав суддя.

...Спочатку вони співали «Інтернаціонал» і ніхто — ні жандарми, ні гестапівець Форст — не перешкодив їм. Що то саме «Інтернаціонал», він знав... Але десь уже зовсім недалеко проваля, Максим Залізний почав іншу пісню. І всі знову підхопили її. Тоді Форст покликав його — Дуську — і не без цікавості запитав, яку пісню вони тепер співають. Назви тієї пісні Дуська не знав чи забув, хоч вона, добре пам'ятає, друкувалася колись у шкільних підручниках з літератури. І там ще були такі слова:

Коли настане час відплати,—
Судити будемо їх ми!

Саме ці слова й переказав Дуська Форстові. А той спочатку глузливо та зневажливо посміхнувся.

— Ну, що ж,— сказав, блиснувши проти місяця золотим зубом.— Що ж... Нехай...

Та вже за мить насупився і, вимахуючи затисненим у руці парабелумом, наказав:

— Кінчати!.. Час!..— Обличчя його знову перекосила силувана посмішка.— Мертві тим і хороші, що вміють мовчати...

Тоді на них накинулися з усіх боків, штурхаючи прикладами та колодочками пістолетів, погнали на край проваля.

Хлопці все ще співали. Тільки Галя Очеретна пробувала зупинитись і, впираючись, почала вигукувати прокляття...

Ті прокляття, слова тієї пісні таки обізвалися, прокинулись у ньому несподівано однієї ночі в Німеччині, тоді, коли вже Дуська сам потрапив до табору інтернованих. І він носив їх відтоді в собі, не маючи сили позбутися, двадцять років, як власне прокляття. І не тому, що каявся, ні! Боявся, що колись вони уві сні чи в задумі випадуть з нього мимовільно і... викриють.

ІСТОРІЯ ЩЕ ОДНІЄЇ КРАДІЖКИ

Відчуття того, що то не її невідома сестра Галя, а саме вона, Надійка, жива й рішуча, бореться, страждає і сподівається на перемогу разом з усіма учасниками першої «Блискавки», дедалі частіше опановувало Надійку у цьому переповненому людьми залі. І вона забула, що сидить на суді, де судять злочинців, і що з «Блискавки», про яку тут іде мова, не залишилося в живих жодної людини.

І через те, що вона майже весь час уявляла себе на місці сестри, її не залишало й відчуття, що не Галя і не хлопці з «Блискавки», а він, отой Дуська,— мертвий. І слова його, і голос, рівний, дерев'яний, теж — мертві. І мертвий він уже давно, усі ці двадцять років. Мертвий, власне, з тієї зимової ночі, коли він на розстріл у темряву засніженого порожнього степу її саму чи її сестру Галю...

Дуська під охороною міліціонерів сидів перед нею. Він вертів головою, підводився, сідав, жестикулював, розповідав, заперечував, погоджувався і відповідав на запитання. І все ж він уже давно й назавжди, без вороття і пам'яті був мертвий.

А ті, кого він колись розстрілював і про кого тепер мусив розповідати, жили, були присутні у цьому велелюдному залі. Вони не мовчали. Всупереч сподіванням того гестапівця Форста, вони говорили, свідчили, як живі живим. Вони й справді були живі. Бо такі не можуть бути мертві, хоч би там хто і як збирався їх ховати і закупувати...

Ішов четвертий день процесу. Суд розбирався в обставинах, пов'язаних з діяльністю підпільної групи, що звалася до цього короткою, а тепер стала ще й другою «Блискавкою». Допитували свідків. Суддя назвав прізвище: — Ступа Прокіп Гаврилович.

І попросив покликати свідка до залу.

Він увійшов з бічних дверей. Високий, ставний, у сірому кітелі, сірому галіфе й хромових чоботях. Твердою, спокійною, упевненою ходою наблизився до місця, де звичайно зупинялися свідки. Став, напівобернувшись до судді, і Надійка одразу його впізнала. Він стояв з планочкою орденських колодочок над лівою відстовбурченою кишенею, тримаючи в руках кашкета, у вільній, невимушеній позі людини, яка чуває і має право та підстави почувати себе скрізь однаково вільно й добре. І ще у всій його постаті

відчувалася якась лінкувата зверхність, замаскована під байдужість.

Так, то був він, отой самий чоловіча, якого Надійка побачила у першій свій приїзд до Скального за столом голови селищної Ради. Той самий, що сказав їй тоді оті моторошні слова про рятування шкури. Слова, які, здається, назавжди засіли у неї в голові колючим реп'яхом.

Він здавався таким, як і три роки тому. Моложаве обличчя, що могло б бути навіть гарним чи принаймні приємним, коли б його не псував отой вираз холодної, робленої байдужості та назавжди побурячковілі щоки. От хіба що трохи схуд за цей час і, можливо, постарів.

Ні, він, виявляється, не був тоді головою селищної Ради. Лише тимчасовим заступником.

До війни Прокіп Гаврилович Ступа — сільський комсомолец, учень семирічки, пізніше випускник зооветеринарного технікуму. Однак за фахом працював недовго. Всього з рік. Одразу ж по тому став завідувачим відділу, а потім і секретарем райвиконкому у сусідньому районі. Попрацював секретарем всього кілька місяців і, коли почалась війна, він, замість іти до армії, виявив згоду залишитися в підпіллі на тимчасово окупованій території. Мав улаштуватися десь на роботу, мав одержати якісь інструкції. Однак гітлерівці захопили Підліснянський район набагато швидше, ніж того сподівалися організатори підпілля. Залишившись на окупованій території без зв'язків та інструкцій, Ступа перебрався до тестя, колгоспника з Скальнівського району, влаштувався там на роботу в земвідділі районної управи і став очікувати дальший подій.

Чекати довелося довго. Але Ступа був людиною витриманою. Сидів він тихо, смирно, поведився обережно і на очі, кому не слід, не ліз. Всі окупаційні жахи, нещастя та випадковості його якось обминали. До того ж він зумів подружити з шефом райуправи, колишнім гуртоправом Рядненковим, а через нього з німецьким крайсландвіртом і мав уже й певний захист. (Можливо, саме тоді й почали набувати бурякового кольору його ще молоді щоки). Він жив, працював і чекав. Чекав і не знав, що станеться швидше: чи німці нарешті виявлять, що він прихований комуніст, а чи його знайдуть товариші, яких так само, як і його, залишили у підпіллі і які мали б дати йому, Ступі, інструкції чи доручення.

Він чекав терпляче. І... таки дочекався. Аж на початку березня сорок другого року його розшукали. З ним одразу

налагодили зв'язок представник керівництва обласного партійного підпілля і товариші з місцевої групи, яка потім залишила по собі пам'ять як коротка «Блискавка».

У місцевих товаришів — їх у групі було семеро — виявилось кілька великих ящиків прихованого толу і готовий набір невеличкої листівки.

З області Ступі порадили діяти разом з тією «Блискавкою», допомогти їй звершити задуманий диверсійний акт. Ступа виявився досить сміливим і, головне, витриманим підпільником. До того ж у нього були вже солідні зв'язки в селищі та райуправі. І саме з його допомогою пощастило добутий у Стояновій криниці на Козачій балці тол перенести невеликими партіями на цукроварню і, старанно замаскувавши, «замінувати» її...

Коротка «Блискавка» майже вся загинула одразу після вибуху на цукроварні та вбивства шефа жандармів. Троє загинуло під час облав зі зброєю в руках, двох розстріляли в поліції. Один — вчитель Бойко — дожив до довгої «Блискавки» і до розвідувальної десантної групи, яку було скинуто тут з радією вже в сорок третьому році. Але й він так само потрапив у лапете жандармів і був закатований.

Імена героїв короткої «Блискавки» в Скальному відомі всім. Але живий з усієї групи залишився лиш один Ступа. Залишився живий, урятувався і ще встиг повеювати в загоні довгої «Блискавки».

Одразу після демобілізації Ступа став заступником голови Скальнівського райвиконкому. Але (насамперед з причини, від якої у нього побуряковіли щіки) подальша його кар'єра не вдалася. З райвиконкому він перейшов, також у заступники, до селищної Ради. Потім коротко й дуже, кажуть, невдало спробував свої сили на посаді голови укрупненого колгоспу. І тепер працював директором бази «Заготплодоовочторгу».

По кількох анкетних запитаннях судді допитувати Ступу взявся прокурор. Той самий прокурор, на прізвище Явтух, який підписав Надійці телеграму-виклик і потім, як тільки вона з'явилася до Скального, запросив до себе і докладно випитав усе, що знала та чула вона про свою родину... Він — Микита Явтух — виявляється, теж був учасником — розвідником та зв'язківцем — третьої «Блискавки». І це саме тоді, коли він ще був хлопчиком і жив з бабусяю в селі Жабовому, вибив йому око німецький жандарм...

Середніх років, але вже зовсім сивий, худенький чоловік, з чорним кружальцем замість лівого ока, спочатку мовчки

погортав щось у папці, яка лежала перед ним на столику, потім показав, затиснувши двома пальцями, невеличкий клаптик паперу, вступившись у Ступу єдиним напруженим оком:

— Свідок Ступа, я вам прочитаю один документ, який потрапив до мене вже після початку процесу. Слідству цей документ не був відомий. Вислухайте і допоможіть нам з'ясувати, хто міг написати отаку записку?

І прокурор, одставляючи далеко від ока праву руку, почав читати переписаний у Надійки Очеретної текст листів з патрона. Лист до Галі Очеретної, у якому за щось там вибачались перед нею і в якому незідома дівчина повідомляла Надійку про те, що Галя та Грицько належали до першої «Блискавки»...

І поки він читав того листа, Надійка пильно дивилася на Ступу, згадуючи, як колись, хоч і не показуючи записки, вона переказала йому зміст її. Дивилася і пригадувала, з якою неприхованою недовірою, а то й ворожістю, поставився він до того, як написав про неї одного, а потім і другого несправедливого листа, де намагався очорнити Галя. Дивилася, і здавалося Надійці, що бурячкові щокі Ступині від прокурорового читання стають зовсім темними. Хоч жодна рисочка на його спокійно-погордливому обличчі при тому не здригнулася.

— Лист цей,— закінчивши читати і поклавши папірець на стіл, вів далі прокурор,— пролежав у землі близько шістнадцять років. Написала його і закопала якась дівчина весною чи влітку сорок другого року. Підписала двома літерами: Я. К. Скажіть, свідок Ступа, ви не знаєте, не догадуєтесь, хто з підпільниць-дівчат, близький до будь-якої з «Блискавок», загалом до підпілля та партизанів, міг мати такі ініціали — Я. К.?

Надійка помітила: почувши те запитання, Дуська шарпнувся на своєму стільці і витягнув тонку, зморшкувату шию.

Ступа помовчав, вступивши погляд у підлогу, намагаючись пригадати, щось там перебираючи в пам'яті, і неголосно, але впевнено сказав:

— Ні, такої не знаю.

— Так,— знову покрутив у пальцях папірця прокурор. І перевів погляд єдиного ока на Дуську. Дуська, ніби тільки й чекаючи того погляду, одразу рвучко, енергійно схопився на ноги.

— Так...— ще раз повторив прокурор.— А ви, підсудний Фойгель, не пригадуєте? Адже ви знали дуже багато...

Прокурор, видно, хотів сказати ще щось, але Дуська з готовністю попередив і перебив його:

— Як не пригадати! Пригадую, громадянине прокурор. Звичайно, пригадую! Записку таку могла написати та й з'явитися до Очеретних у такий... такий небезпечний час лише одна Ярина Калиновська! Ми її на той час уже розшукували, вистежували, знали, що є така дівчина... Тільки не знали ще, що та дівчина і Ярина Калиновська — одна особа. Як же не пригадати. Обов'язково писала ту записку Ярина Калиновська, більше ніхто!..

Дуська, видно було, аж трусився, так хотів говорити далі, але прокурор уже перевів своє єдине око знову на Ступу:

— Підсуд... тобто, пробачте, свідок Ступа, ви знали таку — Ярину Калиновську?

Свідок Ступа постояв, помовчав, переступив з ноги на ногу і, дивлячись кудись повз прокурора, уникаючи його гострого ока, неголосно, ніби вагаючись, відповів:

— Ні, щось не пригадую...

— Неправда! — несподівано для всіх запально вигукнув Дуська.— Ви не можете не пригадувати. Ви добре знали її! Не могли не знати!.. І краще, ніж багато інших! Ви...

Обличчя Ступи стало зовсім темним, певне, від обурення. Він стенив плечима, підвів руку в протестуючому жесті, але суддя й сам уже стукав олівцем об скло графина:

— Підсудний Фойгель, прошу вас до порядку. Я вам слова не давав... Прокурор має запитання до свідка Ступи?

— Ні, прокурор вважає, що свідок Ступа поки що може бути вільний. Але я просив би, щоб він залишився тут, у залі.

— Добре. Сідайте, свідок Ступа,— сказав суддя.— Прокурор має ще запитання до підсудного Фойгеля?

Так, прокурор ще мав запитання. Нехай підсудний Фойгель скаже: хто така Ярина Калиновська і яке вона мала відношення до «Блискавки» і взагалі до всієї цієї справи.

— У нас,— охоче відповів Дуська,— правда, вже значно пізніше, були підстави думати, що Ярина Калиновська — дочка лісника з Підліснрянського району, яка колись училася в Скальнівській десятирічці разом з Галею Очеретною

і жила у дідуся Нестора на Киселівці, де, до речі, і вмер поранений кимось із поліцаїв Грицько Очеретний, була учасницею усіх трьох «Блискавок».

У сорок третьому році в цих місцях гітлерівці трічі влаштовували великі облави, збираючи в загони всіх тилових німців, жандармів та поліцаїв з кількох районів,— у травні, у кінці серпня й на початку листопада.

У травні підпільники пустили під укіс ешелони з літаками та машинами. Тоді в район, вдруге за час окупації, прибула спеціальна зондеркоманда. В серпні до жандармерії дійшли чутки про висадку тут радянських парашутистів. А в листопаді дано було найсуворіший наказ за всяку ціну розчистити від усіх підозрілих елементів місцевість, яка на той час стала вже, власне, прифронтною. Тоді— в листопаді і пізніше— в облавах уже брали участь і досить численні підрозділи регулярних військ.

У травні запам'яталася Дусьці, він тоді вже був начальником поліції, знаменита історія на хуторі Солонецькому. Там, на околиці Підлісного, в одній з трьох хат хутора Дуську та ще сімох поліцаїв зустріли таким густим автоматним вогнем, що вони змушені були залягти. Перестрілка точилася годин зо три, аж поки, коли зовсім стемніло, поліцаї оточили хату і підпалили її. Однак вже було пізно. Хата загорілася, але в ній уже нікого не було. Так і повернулися ні з чим, везучи на підводі двох убитих поліцаїв.

У серпневій облаві, в короткій сутичці під Балабанівкою, німцям та поліцаям пощастило захопити живим пораненого партизана. То був учитель з Терногородки, відомий уже поліції підпільник і партизан, двадцятишестирічний Іван Бойко. Того Бойка жандарми, сподіваючись на його поінформованість, спочатку підлікували, а потім, десь уже в листопаді, приступили «до діла», намагаючись витягти з нього все, що він тільки міг знати про навколешніх партизанів та підпільників. Бойко тримався стійко і довго, майже до кінця січня.

Облава, яка почалася в листопаді, тяглася, то затухаючи на якийсь час, то знову пошваблюючись, аж поки гітлерівцям довелося втікати з області. І от саме під час облави, на початку лютого, до рук карателів випадково попала на Терногородському шляху Яринка Калишовська.

Фронт у той час був недалеко. Бої точились під Корсунем. Оскільки гітлерівцям ніколи вже було розбиратися, хто до них попав, а тюрми переповнені, то усіх тих, хто не зумів проскочити крізь густе сито або був схоплений в

облаві, кидали за дріт до терногородського пересильного табору. Після відомої організованої втечі полонених улітку сорок другого року табір якийсь час був порожній. І лише з кінця сорок третього служив пересильним пунктом для людей, що їх гітлерівці цілими колонами гнали з Лівобережжя, з міст «зони пустелі», де вони випалювали все дотла і намагалися не залишити жодної живої душі.

Разом з іншими затриманими чоловіками, жінками та підлітками кинули до терногородського концтабору і Яринку Калиновську.

І саме тоді, коли дівчина вже другий день сиділа в терногородському таборі, прийшла неприємна для жандармів звістка про те, що хтось звільнив усіх в'язнів з тюрми в Нових Байраках і навіть убив там когось із німців. І що знову до тієї справи була замішана ота таємнича та невловима дівчина, про яку вже давно складалися у німців всілякі легенди. І тут Веселий Гуго (який став начальником жандармського поста по вбитому Шроппу) вирішив узятися за арештованих, у тому числі за Бойка, «по-справжньому».

Про «методи впливу», до яких вдалися Гуго та Дуська, останній ні на суді, ні на попередньому слідстві докладно говорити не захотів. Досить і того, що вимучений майже тримісячним катуванням, уже напівбожевільний, зламаний Іван Бойко тепер не витримав. Правда, він намагався розповідати про діла давні і про людей, які на той час були далеко. Звідки ж було знати Іванові Бойку, що Яринка Калиновська, яка мусила б бути у той час на волі, сиділа зовсім недалеко, у терногородському концтаборі.

— Свідок Ступа, — доповідав судові Дуська, час від часу пересмикуючи плечима і сипаючи тонкою шиєю, — дуже добре знав Яринку Калиновську. А ми всі дуже добре знали свідка Ступу. Коли він працював у земельному відділі Скальнівської райуправи, ми часом зустрічалися. А потім, коли свідок Ступа зник з нашого обрію, ми, звичайно, догадувалися, куди він зник і де подівся. І за те, що ми з ним тоді ще раз не зустрілися у приміщенні жандармерії, він мусить бути на все життя вдячний Яринці Калиновській, яка врятувала його від наших рук.

Дуська говорив тихим, рівним, безбарвним, що тільки іноді зривався і ставав пискляво-тремтячим, голосом. Але в залі стояла така напружена, така глибока і насторожена тиша, що в ній виразно чути було навіть тихенькі мимовільні зітхання у найдальших кутках залу.

— Саме від Івана Бойка ми дізналися, як у березні чи навіть лютому сорок другого року до нього прийшла Яринка Калиновська і повідомила, що від першої «Блискавки», учасників якої ніби вивезено до Німеччини, залишилася вибухівка і готовий набір невеличкої листівки. Все те було в Скальному, і вона, Яринка Калиновська, знала, де воно приховано. Потім, забув уже, як саме, вони зв'язалися зі свідком Ступою, який тоді працював у Скальному. І це саме вони втрюх і стали ядром, основою другої, короткої «Блискавки», що вчинила вибух на цукроварні і скарала начальника жандармського поста. Тільки їм трьом потім і пощастило вціліти з короткої «Блискавки», почасти й тому, що вони жили тоді на легальному становищі і не викликали в нас особливої підозри. Пізніше вони стали учасниками третьої «Блискавки».

Виявляється, вчинили нам опір у травні сорок третього на хуторі Солонецькому саме вони: Бойко, Калиновська і свідок Ступа. Ступа, здається, був тоді тяжко поранений у ліву ногу. Саме це й змусило його пізніше перейти на нелегальне становище. Він утратив багато крові і знепритомнів. І коли стемніло, Яринка Калиновська, поки Бойко відстрілювався од поліцаїв, витягла Ступу з хати, скотилася в яр, потім переповзла в левади і, заховавши його в безпечному місці, врятувала свідка Ступу від допиту в жандармерії, кулі, а то й шибениці...

Більше нічого не розказав Бойко, він помер того ж вечора. Але Веселий Гуго, який хоч ще й не знав нічого про участь Калиновської в новобайрацьких подіях, все ж танцював від радощів і ревів, як скажений. Веселий Гуго знав те, чого не знав Іван Бойко. Адже Яринка Калиновська, яка жила легально, нараз після Бойкового зізнання перетворилася із звичайної дівчини на страшну й небезпечну партизанку, невловиму й таємничу партизанку-розвідницю, про яку в нас уже були деякі відомості і якої ми не знали навіть на ймення. І сиділа вона зараз у терногородському концтаборі.

Як тільки надворі почало сіріти, Дуська з Веселим Гуго подалися машиною до Терногородки. Зима тоді стояла мокра, дорога до Терногородки була розбита, і вони дісталися туди з великими труднощами та безліччю дрібних пригод аж надвечір. Але Яринки Калиновської в терногородському концтаборі вже не було.

Того ж ранку, переночувавши в Терногородці, вирушила на Умань колона вигнанців з Лівобережжя. І можна було

тільки догадатися: Калиновська, передчуваючи, що нічого доброго в таборі її не чекає, вирушила на захід з тією колоною.

Веселий Гуго знову тупотів ногами і ревів, як недорізанний кабан. Але тепер уже від люті.

— Вирушати на ніч на Умань,— вів далі Дуська,— ми вже не мали ні сил, ні змоги, та, правду кажучи, в той час і боялися. А другого дня, годині о десятій ранку, коли ми підїхали машиною до відомої уманської «ями» в глиняних кар'єрах, велика колона змучених, похмурих людей саме вилівалася з широко розчинених воріт концтабору. Їх гнали далі на захід. Ми стояли біля воріт у відкритій машині, а люди густою лавою поволі, човгаючи ногами по заболоченій бруківці, проходили повз нас. З нас трьох в обличчя знав Яринку Калиновську тільки я. Знав давно, ще з шкільної лави,— ми вчилися у Скальному в один час і зустрічали одне одного часто,— і міг упізнати з першого погляду, в будь-якому одязі і будь-якому вигляді. І я таки впізнав її. Впізнав одразу, як тільки вона, втягнувши голову в плечі, у коротенькій цигейковій, уже добре приношеній шубці та чоловічій шапці-вушанці, виходила всередині колони з воріт. Не знаю, чи впізнала вона мене. Можливо, й упізнала. Бо одразу випросталася, вловила мій погляд. Важко вгадати, що вона думала, що почувала в той час. Тепер уже немає значення й те, що почував у той час я... Я мовчки, не повертаючи голови, зустрівся з нею поглядом, провів очима і знову почав пильно нишпорити поглядом по колоні, аж поки вся вона не вийшла з воріт і поволі не проповзла повз нас. Потім ми обнишпорили увесь той глиняний табір, зазираючи до кожної щілини. Нам залишалося припустити, що Калиновській пощастило зникнути ще вчора десь у дорозі. Веселий Гуго тупотів ногами, ревів і лаявся. А я... я не зміг, не захотів раптом віддати Яринку йому... Ні, не те що пожалів. До неї, певне, таке слово й не підходить. Просто не хотів віддати, одно слово, була в мене своя причина.

Дуська замовк, стояв, опустивши руки вздовж сухенького тіла, і зморшкувата шия його час від часу сіпалася.

Прокурор якусь хвилину свердлував його своїм єдиним, напруженим оком, потім тихо, ніби між іншим, сказав:

— Підсудний Фойгель, ви гадаєте, що вам це... ну, оцей ніким і нічим не підтверджений, я б сказав, неймовірний вчинок може якось допомогти? Пом'якшити?..

Дуська Фойгель зітхнув і підвів голову:

— Бачите, громадянине прокурор... свідків у мене немає. І можете мені не вірити. Але так воно в мене склалося. Мене рано навчили вбивати людей. І я нікого не жалів і ні за ким не шкодував. Те сталося зі мною один-єдиний раз... Так сталося... І ви можете мені цього разу повірити. Хоч, самі знаєте, сподіватися мені немає на що...

Поки говорив Дуська, всі в залі, здавалося, зовсім забули про Ступу. Так наче він і не свідчив перед тим, чи його й зовсім не було в цьому залі.

Але як тільки Дуська скінчив і сів, втираючи тремтячими руками рясний піт з лоба, погляди всіх звернулися до Ступи. Сотні поглядів схрестилися на його кремезній самовпевненій постаті. І Ступа, так здавалося Надійці, відчув ті погляди і не витримав. Його широкі плечі здригнулися під вагою тих поглядів і нараз обм'якли, осіли, як тісто в діжі.

Надійка дивилася, не відриваючи очей від тієї ще півгоди тому такої самовпевненої спини, яка стала зараз драглистою, і не злість, не образу, навіть не обурення, а тільки гірке презирство відчувала до цієї тупо самовпевнекої людини.

Так, лише тепер вона до кінця збагнула причину тієї активної ворожості до її сестри, до учасників першої «Блискавки», причину його гострого заперечення і отого — «шкуру свою рятували».

Отже, виходить, він знав! Тоді, ще у той перший її приїзд, знав усе. Він знав, але не міг, побоявся зізнатися, що приписав собі чуже... Ой, як соромно!.. Краще б уже той прокурор не розпитував його, краще б пожалів...

Але прокурор «не пожалів». Він просив дозволу суду поставити ще кілька запитань свідкові Ступі. Він би хотів запитати, чи знав той щось про те, звідкіля взялося оте «мило», отой тол, чи хоч підозрював про існування першої «Блискавки».

А свідок Ступа, здається, не так уже й розгубився. Не так-то, виявляється, було йому й соромно. Замість прямо відповідати на поставлене запитання, вирішив поставити все з ніг на голову.

— А воно мені було зовсім... Ну, як це сказати... без інтересу. Ви ж, товаришу прокурор, самі знаєте! Їх ніхто не залишав у підпіллі, ніхто не уповноважував. Так що коли вони й були, як би сказати, як неорганізовані...

Останні його слова потонули у гнівному, обуреному шумі усього залу.

— І ви...— перебив його прокурор,— вирішили, раз уже вони неорганізовані, привласнити зроблене ними собі? Так ніби свого було вам мало?.. Та й спокусливо... Свідка ж — жодного!.. Від Очеретних — одна порожня хата... Та й ту ви віддали теперішньому своєму шоферові... А потім активно настроювали всю його родину проти Надії Очеретної, яка отак несподівано, невідомо звідки, впала вам на голову. Здається, зробили все залежне від вас, щоб злякати її, скомпрометувати пам'ять її рідних, щоб дівчині просто не хотілося більше, соромно, а то й страшно було появлятися в Скальному... Та є, виявляється, обставини і незалежні від вас... Так?..

Ступа промовчав. Та прокурор і не чекав на його відповідь.

— Гаразд,— вів далі.— Коли ви вже так вважаєте, що для того, щоб боротися з окупантами, потрібен ще був якийсь особливий дозвіл...

— Так одразу після війни вважали всі, кому було доручено розглядати і затверджувати звіти партизанів та підпільників...

— Ну, скажімо, не всі... Тут ви, м'яко кажучи, загинаєте. Але нехай уже така ваша думка щодо першої «Блискавки». Ну, а Яринка Калиновська? Крім усього іншого, вона — ваша рятівниця. Чого її забуто?

— Ну,— пом'явся Ступа.— Знову ж... Не можу ж я відповідати за людину, яка хтозна-де поділася. А що, коли вона зараз десь там, за кордоном? Може, вона там давно вже з американцями чи...

Але домовити йому не дали. В залі зчинився такий протестуючий рух, гамір, зірвалися гнівні, обурені вигуки; люди, які стояли на вулиці, почали здивовано й занепокоєно озиратися, не розуміючи, що це там зчинилося в залі...

Коли суддя нарешті втихомирив той гнівний протест і обурення в залі вляглося, прокурор знову звернувся з запитанням спочатку до Ступи, а потім до Дуськи Фойгеля:

— Де ж поділася Яринка Калиновська? Що ж з нею, врешті, сталося?

Швидше сердитий на публіку, аніж знічений, Ступа зни-
зав плечима. Дуська ж про те зовсім нічого не знав.

І ніхто, ані тут, у залі, ані поза ним, у всьому Скальному, теж нічого не знав...

А Надійці нараз усе заступила широка й драглиста Ступина спина. І тепер вона дивилася на ту спину, відчуваючи вже не сором за нього і не ніяковість, а гостру

відразу, обурення й гнів. На ту хвилину він видався їй таким потворним, огидним, огиднішим навіть за Дуську. Обмежений, самовпевнений дурень! Де там! Гірше! Гидкий шкурник! Чим він кращий від усіх інших? Навіть зі своїми орденами та заслугами! Ті, чужі, крали в людей життя... Там, на фабриці, на торговельній базі, ті вдовольнялися лише краденими грішми. А цей... цей захотів потягнути, привласнити разом усе! Чесне людське ім'я, добру славу, світлу пам'ять! Замахнувся на чуже безсмертя, хоч сам мав усе і скривдженим не був. Людина, на яку теж упав промінчик слави й безсмертя свого народу, принизила себе до найжалюгіднішої крадіжки! І в кого? На кого підняв заgreбущу руку?! Привласнити добру славу цих, власне, дітей, з їхнім навіть не усвідомленням ще героїзмом і кришталевою чистотою! Ні, це було-таки нестерпно огидно! І чим же він одрізняється зараз від тих, з торговельної бази, коли отак принизив себе і навіть не усвідомлює ні свого падіння, ні становища!.. Сліпий дурень! Невже ж він справді не розуміє, що єдине найдорожче в людини — її добре ім'я, її світла пам'ять! І що то скарб, який нікому не вкрасти, не привласнити і не знищити.

А ЗОРІ НАСПРАВДІ НІКОЛИ Й НЕ ЗГАСАЮТЬ

За той тиждень, поки тривав у Скальному процес, на землю прийшла і всім заволоділа незаймано чиста, молода весна. Прийшла ніби зовсім для Надійки непомітно і несподівано.

Сім днів, починаючи з ранку тієї неділі, коли прибула до Скального, і до ранку наступної, вона просто не помічала, не бачила, що діялося навколо неї в природі. Вранці, поспішаючи через усе містечко на суд, думала про те, що вже почула і що почує ще. Повертаючись надвечір до бабусі Мотрі, була під враженням почутого і пережитого. І те почуте й пережите вдень не залишало її, не давало спокою і вночі, повертаючись важкими снами і мареннями...

На восьмий день у неділю мали вже зачитувати вирок.

Надійка, схопившись просто зо сну, вийшла з хати на сінешній поріг з рушником, перекинутим через плече.

Свіжий іскристий ранок сонячною повинню замерехтів у очах, ударив у ніздрі, налив повні груди чогось живлющого, бадьорого, сповненого тонких терпкуватих пахощів

розквітаючої землі. А перше, що постало перед очима по тому, як вона трохи звикла з хатніх сутінків до ранкового сонячного мерехтіння, була груша. Та сама стара, крислата, з темним покрученим гіллям дичка, під якою вона знайшла закопаний Яринкою патрон. Постала так, ніби Надійка не проходила повз неї ні тиждень тому, ні позавчора, ні вчора. Ніби взагалі побачила оце вперше таку невпізнанно молоду, всю обліту густим сліпучо-білим шумовинням запашного цвіту.

Груша красувалася край городу, як молоденька школярка-випускниця в білому-білому платтячку.

Надійка не одривала очей від розквітлої груші. Стояла, вдихаючи ніжні пахощі, всім еством відчуваючи бджолину музику, якою бриніло повітря. Стояла, купаючись у тугих, пахучих хвилях ранкової прохолоди, легко віддаючись на волю весняним потокам, ніби розчиняючись у них. Стояла так довго, притихла, захоплена, наче заворожена, а потім несподівано для себе подумала:

«Не піду... Більше не піду. Годі...»

Вона не запитувала себе, чого не піде. Навіть і не здогадувалася, що то весна життя вже підхопила її на свої хвилі і понесла. Їй не хотілося з того живого життя повертатися назад до мертвого, до мук концтаборів і катівень. Вона вирішила: «Годі! Більше не піду. Краще допоможу бабусі Мотрі зранку скопати й засадити підтряхлий уже за ці дні город. Потім піду в берег і назбираю оберемок пролісків, занесу Галі, і матусі, і Грицькові... А тоді вже підійду до клубу і, не заходячи, почекаю, поки будуть виходити, розшукаю усіх своїх нових, як їх тільки назвеш... Певне, таки родичів, а не лише знайомих. І ще зайду в райком до Тамари. А надвечір куплю собі на поїзд квитка. Час. Уже час...»

Вона так і зробила. Не пішла слухати вирок. Він уже був їй не потрібний, бо й так знала, що життя завжди перемагає смерть.

У райкомі комсомолу червоношока непосидюча Тамара, пообіцявши вранці ще вийти до поїзда, нагадала:

— Слухай, Надійко, тут у нас один товариш з області... Просив запитати, чи не віддала б ти отой патрон з листами до обласного музею. Там є відділ, присвячений нашій «Блискавці».

Розлучатися з патроном Надійці не хотілося. Просто не могла ще відірвати його од себе, не мала сили, але й показати того перед Тамарою не хотіла.

— Знаєш, Тамаро,— спробувала відбутися жартом.— Перекажи краще йому, що бойовим патронам, якими ще можна стріляти, місце не в музеях.

Той жарт, певне, не прозвучав жартом, бо Тамара навіть не усміхнулася.

Патрон залишився у Надійки. Тільки додала вона до листа ще клаптик паперу, на якому сама старанно, дрібненькими літерами записала почуті аж через двадцять років Галині слова: «Знайте, я не боюся смерті! Тільки простіть, що вже зовсім посиротила вас. Але інакше я не могла!»

І ще послала того дня телеграму Василиці, сповістила, що повертається, і просила переказати про те Зігфрідові.

А квитка купити того вечора так і не встигла. Бо всіх родичів розстріляних — і скальнівських, і тих, що приїхали — запросила до себе на прощальну вечерю стара й одинока Марія Горецька, яка розгубила на кривавих полях і чоловіка, і всіх своїх синів. Невесела, сумна та тиха була та сирітська вечеря. Сумна, а розходяться їм усе ж не хотілося. І засиділися допізна. А вранці всі вийшли до поїзда проважати Надійку. Прощаючись, заговорилися так, що й знову трохи не забули про квитка. І вихопила його з каси Тамара вже в останні хвилини.

...А поїзд, беручи розгін, мчить та й мчить весняними степами, назустріч весняним вітрам, легко долаючи, підминаючи під колеса довгі кілометри, владним гуркотом і поклком будячи весняні, заткані бузковим маревом простори.

Все вище та вище в глибінь ясно-синіх просторів котиться, мінячись і переливаючись білим полум'ям, мерехтлива сонячна куля. І широка долина з білими грушами, покрученою стрічкою Чорної Бережанки, темними ярами та жовтуватими, пухнастими хмаринками верб раптом круто шугає в бік од поїзда і, віддаляючись, біжить назад, туди, де за фіалковою смугою обрїю уже зник, провалився високий димар Скальнівської цукроварні. З тим нараз ніби щось обривається в Надійчиних грудях. І вона згадує про те, про що майже не думала, не мала коли думати всі ці дні.

Згадалися всі оті тяжкі прикромці останніх місяців: зіпсований експериментальний матеріал, заплакані очі дівчат, п'яні, злі Зігфрідові слова, матір якого забрали до лікарні і яка, можливо, навіть при смерті. І все це вона, Надійка. Все це від неї... А що жде її там іще, які несподіванки?

Жадібно чіпляючись звологлими очима за даленіючі білі купини груш, з острахом думаючи, що та широка, рідна долина ось-ось зовсім розтане в бузковому мареві, зникне з очей, Надійка, притулившись лобом до холодної шибки, в думках німо гукає, скаржитись:

«Я теж... інакше не могла... Не могла я інакше!»

І та її скарга, той нечутний поклик лине понад степом, летить широкою долиною, понад якою лунав двадцять років тому голос її сестри Галі. Понад тією самою долиною Чорної Бережанки, тільки тепер уже не засніженою, а весняною, завітчанною білими грушами і залитою промінням ранкового сонця.

І, боячись одірватися, до останньої миті тримається очима Надійка тих груш, верб і тієї долини.

А гуркотливий поїзд, пришвидшуючи хід, владно мчить її уперед, прориваючись до невідомих обривів, залишаючи позаду щораз то нові простори, мости, ріки, ліси й долини... І так, як миготять на обрії далекі дерева, міняючись місцями, кружляючи, забігаючи одне за одне, що вже й не збагнеш, що стоїть ближче, а що далі, кружляють у Надійчиній голові, зливаючись і заходячи одна за одну, картини-видива: далекі й близькі, ті, що були перед очима вчора і які одійшли десятки років тому, ті, котрі вже давно були та й відшуміли, і ті, певне, що тільки зустрінуться на її шляху завтра й позавтра...

І знову, як там, на суді, постають у її уяві минулі, страшні й звияжні роки так яскраво, наче не старші, її сестра з братом і товаришами, а вона сама, Надійка, іде на розстріл пустельною, засніженою долиною. Постає перед очима палаюча Петриківка. А вона, Надійка, іде в гурті односельців, гнана німецькими автоматами, несучи на руках дитя, просто на міни, на вибухи, під бомби й кулі. І це на її очах летять під укіс німецькі ешелони і розсипаються, падаючи, кам'яні стіни цукроварні. І в набитих людьми гестапівських тюрмах — вона, і листівки розклеює, і важко переставляє ноги в невільничій колоні теж вона. Її до смерті катують, і вона до останнього патрона відстрілюється з підпаленої хати... Бачить, переживає все те Надійка, наче наяву. І думає під розміреним перестук коліс, що коли вже люди таке пережили, витримали, не зламалися і перемогли, то, знать, нічим уже не злякаєш людину, якщо вона справді Людина. І ще про те, якими дрібними видаються в порівнянні з тим усім її теперішні гіркоти. І про те, що тільки велика і велична мета може піднести людину

так високо. Щось значне і велике, коли вже йдеться про саме життя, честь народу і його майбутнє, лише воно може породити таких героїв. І коли була в них така велика, незламна, залізна віра у свій народ, у свій лад і у реальне для них ясне майбутнє, то, виходить, була то віра і в неї — Надійку, в її дівчат, у людей, які зведуть уже після них новий, той, що вони відстоювали своєю кров'ю, своїм життям, світ, у людей, котрі творитимуть нове життя, бачитимуть нові обрії і сягатимуть далеких зірок не лише в думках. То як же їй, як усім тим, хто залишився живий, можна забувати про їхню віру? Як можна тепер, знаючи про них і їхню смерть, бути брехливим, загребуцим, черствим, боягузливим а чи навіть тільки лінивим? То яке право має вона не вірити, сумніватися в тому, що правда, коли вона — правда, завжди проб'ється, ніщо добре, жоден порух, який іде від серця, не згубиться і проросте добром навіть на камені, що зорі, коли вони — зорі насправді, ніколи й не згасають. Тому їй, живій, про живе й думати. Про живе, про те, що попереду. І вона знову думає про те, що чекає на неї там, у місті, і як там її дівчата, і з чого вона знову починатиме, і чи зустрічатиме її Зігфрід. Невже ж ні? Не хочеться вірити! Ой, як багато залежатиме від того, зустрічатиме він чи не зустрічатиме! І як він там? Що робив, як жив цей тиждень? Багато ще чекає на неї у місті, ой, як багато важкого і неприємного. І все потрібно ще буде витримати, виправити та вирівняти. Ще не раз вона мучитиметься і страждатиме. І йому, Зігфрідові, буде нелегко. Але інакше не можна, інакше ж і взагалі б нічого не було... Та все ж переможе те, що мусить перемогти, бо правда — завжди є правда...

* * *

А коли поїзд, вирвавшись з-за кучугуристих, піщаних, порослих високими соснами горбів, радісно протрубив, вітаючи рідне місто, в густіючій фіалковій сутині весняного вечора яріли вже рясні зорі. І там, угорі, в небесній безодні, і тут, унизу, в гушавині міських кварталів...

Ще коли поїзд, м'яко пружинячи, наближався до станції, вона побачила своїх дівчат. Веселою зграйкою стояли вони серед освітленого перону, і коли помітили її у вікні вагона, всі разом замахали руками, заметушилися, щось кричали. Потім бігли вслід за вагоном, не відстаючи,

і все щось гукали. Білява Наталочка вимахувала букетиком фіалок. А Надійка, стоячи у вікні, зворушена тією зустрічю, широко усміхалася, махала рукою їм на відповідь, пильно вдивляючись у гуртки людей, розсипаних по всьому перону, боязко та палко сподіваючись і боячись розчаруватися...

Зустріли її дівчата галасом, сміхом, квітами, обіймами та поцілунками. І на жодному обличчі хоч би який слід не те що сліз, а просто мимовільної гіркоти чи тривоги. Наче це й не вони, оті заплакані, скривджені дівчата, які проводжали її з гуртожитку мимовільними слізьми минулого тижня.

Безжурні, галасливі, веселі. Раді, що нарешті дочекалися її. І нетерплячі... Вертять нею на всі боки, навперебій розпитують, як їздилося. Одній здається, що вона змарніла, іншій — що, навпаки, посвіжішала, а Наталочка навіть заявила, що вона за цей тиждень і покращала.

І хоч Надійка не може затамувати свого тривожного неспокою, все ж радіє і сміється разом з ними, вдячна їм за цю зустріч, за цей сміх, така вдячна! Вона сміється, щєбече разом з ними, тільки очі її, волошкові, потемнілі від внутрішнього збудження очі, не тут, не з ними. Обшукують та обшукують вони довгий перон стривоженими, швидкими і короткими позирками...

«Немає? Невже ж не прийшов? Може, не знав? Може...»

Надійці дуже хочеться розпитати дівчат. Одне-єдине, таке звичне запитання... Але вона не наважується, боїться. І від того страху і вагання починає хвилюватися. А хвилюючись, не одразу схоплює, про що їй щєбече Наталочка; щось про те, що вони таки працюватимуть з тим новим, експериментальним полотном, що хтось втрутився, і тепер на фабриці таке діється, таке діється... Що немає вже на фабриці Сидора Сидоровича, звільнила його наказом ще три дні тому Марина Остапівна. А когось там уже ніби арештовано, бо в місті виявлено зграю шахраїв. А про неї вони вже все знають — сьогодні вичитали в газеті про скальнівський суд, про «Блискавку», про її сестру Галю. Тому вирішили включити до списків бригади комуністичної праці Галю Очеретну та Яринку Калиновську, а саму бригаду віднині іменувати бригадою «Блискавки», що...

— Що?! — раптом усвідомивши те, про що їй говорять, перепитує Надійка.— Що?!

І нараз змовкає. Ні, їй таки справді перехопило подих! Змовкає нараз, зупинивши погляд на знайомій, рідній, що

і в темряві впізнала б серед тисяч, постаті! Серце спочатку завмирає і одразу ж починає шалено калатати. Прийшов! Прийшов! Він прийшов, повернувся до неї! Тільки ж чого це він так несміливо тулиться за колоною, ніби ховається? Ой, так там же щось таке сталося. Когось навіть арештовано... І йому ж, певне, соромно і боляче... Та, певне ж, дівчат соромиться.

— Хвилиночку! Дівчата, одну хвилиночку! Я зараз...

І вона, вихопившись із гурту, розштовхуючи людей, кидається бігом туди, до сірих, облитих шорстким цементом колон, що за ними стоїть, виглядаючи, він, її рідний, її коханий Зігфрід, який прийшов-таки, незважаючи на все...

Повертаються вони до міста всі разом обсадженим молодими тополями бульваром. Бульвар тягнеться понад залізницею стрімким косогором. Неширока асфальтована стрічка, збігаючи з горба на горб, простелилась поміж кущами безлистої, ще жовтої акації і зникає з очей далеко попереду у вечоровій сутіні. Дівчата веселою зграйкою про щось там щебечуть попереду. А вони удвох ступають за кілька кроків позаду.

Внизу ліворуч, за тополевою алеєю, весняним клетком бурунить, мерехтить, міниться вогнями велике місто. Вгорі — в густій фіалковості неба, ніби відпромінені знизу, з землі, мерехтять зорі. Десь там попереду, в таємничій глибочині обрію, земні й небесні вогні зливаються. І часом починає здаватися, немов з неба на землю безперервно лється та й лється рясний, іскристий, невпинний зорепад.

Вони йдуть повільно, мовчки, іноді зупиняючись. Надійка гарячою щокою тулиться до його плеча. І їй так добре, так затишно зараз з ним, мовчазним, стишеним, у сутінках весняної ночі, і все навколо здається таким заспокоєним і надійним, що ніякі турботи, ніякі гіркоти, — які причаїлися і ще чигають на них десь там, попереду, завтра, позавтра, — не лякають уже її і не здаються такими непереборними чи безнадійно заплутаними, як здавалися ще тиждень тому...

І, зупиняючись, вона часом підводить лице до неба і знаходить там зірку. Свою, їхню зірку... Ту далеку-далеку і водночас таку близьку зірку її даленіючого дитинства... Відбиваючись зелено-блакитною цяточкою, подвоюючись у її широко розкритих очах, зірка міниться, мерехтить там, угорі, світить та й світить їм вічним і незгасним вогником...

8 березня 1966 р.

ЗМІСТ

БІЛА ПЛЯМА.
ПОВІСТЬ
5

ЯРИНКА КАЛИНОВСЬКА.
ПОВІСТЬ
199

ЛИСТИ З ПАТРОНА.
ПОВІСТЬ
363

ВАСИЛИЙ ПАВЛОВИЧ КОЗАЧЕНКО

СОЧИНЕНИЯ
В ЧЕТЫРЕХ
ТОМАХ

ТОМ ВТОРОЙ

ПИСЬМА ИЗ ПАТРОНА
ЦИКЛА ПОВЕСТЕЙ О «МОЛНИИ»

БЕЛОЕ ПЯТНО
ЯРИНКА КАЛИНОВСКАЯ
ПИСЬМА ИЗ ПАТРОНА

ИЗДАТЕЛЬСТВО «ДНІПРО»
(НА УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ)

РЕДАКТОР С. І. ШЕВЦОВА. ХУДОЖНИК Ю. Г. НОВИКОВ. ХУДОЖНИЙ РЕДАКТОР І. М. ГАВРИЛЮК. ТЕХНІЧНИЙ РЕДАКТОР Г. Г. ПОДГУРСЬКИЙ. КОРЕКТОР Г. П. МИХАЙЛОВА

ІНФОРМ. БЛАНК № 830.

ЗДАНО ДО СКЛАДАННЯ 01.06.78. ПІДПИСАНО ДО ДРУКУ 20.12.78. ФОРМАТ 84×108¹/₃₂. ПАПІР ДРУКАРСЬКИЙ № 1. ГАРНІТУРА АКАДЕМІЧНА. ДРУК ВИСОКИЙ. УМОВН. ДРУК. АРК. 35,28. ОБЛ.-ВИД. АРК. 39,874. ТИРАЖ 100 000. ЗАМ. № 9-158 ЦІНА 2 КРБ. 80 К.

ВИДАВНИЦТВО «ДНІПРО», 252601, КИІВ-МСП, ВУЛ. ВОЛОДИМИРСЬКА, 42.

З МАТРИЦЬ ГОЛОВНОГО ПІДПРИЄМСТВА НА ХАРКІВСЬКІЙ КНИЖКОВІЙ ФАБРИЦІ ім. М. В. ФРУНЗЕ РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО ВИРОБНИЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ «ПОЛІГРАФКНИГА», 310057, ХАРКІВ, ВУЛ. ДОНЕЦЬ-ЗАХАРЖЕВСЬКА, 6/8.

Козаченко В. П.

К59 Твори в чотирьох томах. Т. 2.— К.: Дніпро, 1979.— 671 с.
ІСБН

Другий том творів В. Козаченка — продовження циклу повістей про «Блакитну». Два перших твори — пригодницькі за сюжетом — розповідають про радянських розвідників. У зв'язку з долею сучасної молоді, її вірністю традиціям попереднього комсомольського покоління, тема героїчного підпілля піднімається і в повісті «Листи з патрона».

70303—028
К М205(04)—79 передплатне 4702590200

У2

2 КДБ, 20 К.